

Szociológiaelmélet: Társadalomtudományi trilógia I.

Pokol, Béla

Postprint / Postprint

Monographie / monograph

Empfohlene Zitierung / Suggested Citation:

Pokol, B. (2004). *Szociológiaelmélet: Társadalomtudományi trilógia I.* Budapest. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-104289>

Nutzungsbedingungen:

Dieser Text wird unter einer CC BY Lizenz (Namensnennung) zur Verfügung gestellt. Nähere Auskünfte zu den CC-Lizenzen finden Sie hier:
<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.de>

Terms of use:

This document is made available under a CC BY Licence (Attribution). For more Information see:
<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

Pokol Béla
SZOCIOLÓGIAELMÉLET
Társadalomtudományi trilógia I.
ISBN 963 7340 02 5

Századvég Kiadó
Budapest 2004

TARTALOM

Előszó a Társadalomtudományi Trilógia köteteihez.....	
Előszó a Szociológiaelmélet c. kötethez - 1997.....	
Előszó a Szociológiaelmélet c. kötethez - 2004.....	
Első rész: Elméleti keretek.....	
I. Fejezet - A szociológiatörténet átfogó elméletei	
II. Fejezet: Talcott Parsons cselekvés- és rendszerelmélete...	
1. Társadalomelmélet mint cselekvéselmélet. (Parsons elméletének formálódása).....	
2. Neoevolucionizmus és médiumelmélet. (Parsons funkcionista rendszerelméletének kategóriáiról).....	
2.1. A szociális rendszerek elkülönülési folyamatai.....	
2.2. Parsons médiumelmélete.....	
III. Fejezet - Niklas Luhmann rendszerelmélete.....	
1. A kommunikáció - mint a szocialitás alapeleme.....	
2. A szocialitás rendszerei: interakció, szervezet, társadalom.....	
3. A szocialitás kontingenciája: az időbeni differenciálódás.....	
4. A társadalmi entrópia leépülése.....	
5. Niklas Luhmann: a társadalmi alrendszerek autopoiesisze.....	
6. Eltérések és azonosságok.....	
IV. Fejezet - A társadalom alrendszertől a professzionális intézményrendszerig.....	
1. A szervezeti és a társadalmi alrendszerek elhatárolása.....	
2. A társadalmi alrendszerek határmegvonása.....	
3. Mindennapi élet és professzionális intézményrendszerek.....	
4. Belevonás és differenciálódás.....	
5. A gazdaság kettős jelentése.....	
6. A professzionális intézményrendszer kettős racionalitása.....	
7. Az egyetemi-tudományos szféra kettős racionalitása.....	
8. A kettős racionalitás további esetei.....	
9. A piacosság kettős hatása.....	
10. Evolúciós mechanizmusok.....	
V. fejezet - A társadalmi szerkezet alternatív tematizálásai (Habermas és Münch elmélete).....	
1. Jürgen Habermas: az instrumentális racionalitás és az életvilág.....	
Eltérések és azonosságok.....	
2. Richard Münch: a társadalmi racionalitások interpenetrációja.....	
Eltérések és azonosságok.....	
VI. Fejezet – A társadalom uralmi szerkezete.....	
1. Az uralmi szerkezet eltűnése a társadalomelméletekből.....	
2. Osztálystruktúra és társadalmi alrendszerek.....	
3. Luhmann rendszerelmélete és a Polányi Károllyal korrigált marxi elmélet.....	

4. A globális uralmi rend.....
 - 4.1. A nemzetállami társadalomszerveződés összeroppanása.....
 - 4.2. A globális uralmi rend elméleti megragadása.....

VII. Fejezet - Szociális rendszerek, mindennapi élet és létrelevancia..109

1. A mindennapi élet fogalmának rekonstrukciója.....
2. Létrelevancia és mindennapi élet.....
3. A professzionális intézményrendszerek létrelevanciája.....

VIII. Fejezet - A professziótól a professzionális intézményrendszerig.....

1. A társadalmi alrendszer fogalmának változásai.....
2. A társadalmi alrendszer koncepciójának korrekciója.....
3. A professziótól a professzionális intézményrendszerig.....

Második rész: A professzionális intézményrendszerek

IX. Fejezet - A tudomány mint professzionális intézményrendszer.....

1. Az egyetem és a tudomány elszakadási tendenciái.....
2. Az amerikai egyetem
3. A tudomány értékelési mechanizmus
4. A tudományos értékelés torzulásai
5. Feyerabend "anarchista" tudományelmélete
6. Társadalomelméleti következtetések

X. Fejezet - A politika professzionális intézményrendszere...

1. Kompetíció és az államhatalom stabilizálása
2. Bináris logika és pártfejlődés
3. Érdekképviselői szervek és neokorporatizmus.....
4. A közvetlen demokrácia korrekciós formái
7. A perlési politizálás megjelenése
8. A politikai intézményrendszer kapcsolódási pontjai.....
9. A politika rekrutálási és értékelési mechanizmusai.....

XI. Fejezet - Tömegkommunikáció rendszerének szerveződése....

1. Tömegkommunikációs szféra a fejlett társadalmakban.....
2. A tömegkommunikációs alrendszer és a politika elkülönülése.....
3. A magyar újságíró-társadalom professzionizálódása.....
4. A rádió és a televízió politikai szerepe....

Harmadik rész: Modern francia szociológiaelméletek

XII. fejezet: A modern francia szociológiaelmélet vázlata.....

1. Értelmiségi-szellemi háttér.....
 - Bevezetés.....
 - Az értelmiségi szféra szerveződésének tematikái: 1940-1990.....
 - Az értelmiségi szféra egységes struktúrái.....
 - A médiaértelmiségi középontba kerülése.....
 - A médiaértelmiségi csoportosulásai.....
2. A modern francia szociológiaelmélet főbb alakjai.....

XIII. fejezet: Foucault, Lyotard, Touraine.....

1. Michel Foucault szellemi fejlődése.....
 - Tudománytörténet és geneológia.....

- Foucault geneológia tézisének kritikája.....	
- Fegyelmezés és hatalom.....	
2. Jean-Francois Lyotard és a posztmodern társadalom.....	
3. Alain Touraine akcionalista szociológiaelmélete.....	
XIV. fejezet: Michel Crozier és a bürokratikus társadalom elmélete..	
1. Az egyéni autonómiára törekvés következményei.....	
2. A változóképeség problémái.....	
3. A sztrájkok központi szerepe a konfliktusmegoldásban.....	
4. A francia oktatási rendszer bürokratikussága.....	
XV. fejezet: Raymond Boudon és a módszertani individualizmus.....	
1. Boudon szellemi fejlődése.....	
2. A módszertani individualizmus kategóriái.....	
3. A perverz effektusok elmélete.....	
4. Boudon nézőpontjának értékelése.....	
5. Boudon a szociológiaelmélet paradigmáiról.....	
XVI. fejezet: Pierre Bourdieu szellemi fejlődése.....	
XVII. fejezet: Bourdieu elméletének alapkategóriái.....	
1. A "társadalmi mező" fogalma.....	
2. A habitus fogalmáról.....	
3. Szimbolikus tőke, kulturális tőke és társadalmi tőke.....	
4. Bourdieu tőke-elemzéseinek kritikája.....	
5. A francia "állami nemességről".....	
XVIII. fejezet: Bourdieu és Luhmann elméletének közelítési lehetőségei.....	
1. A társadalom kettős struktúrája.....	
2. Luhmann elméleti kiindulópontjai.....	
3. Bourdieu elméleti kiinduló pontjai.....	
4. Luhmann és Bourdieu elméletének közelítési lehetőségei.....	
XIX. fejezet: A társadalom kettős szerkezetének elmélete – összegzés.	
1. A társadalom funkcionális szerkezete.....	
2. A társadalom uralmi szerkezete.....	
3. A transzatlanti uralkodó osztály szerveződése.....	
Jegyzetek	
Irodalom	

Előszó a Társadalomtudományi Trilógia köteteihez

Tudományos pályámat 1977 tavaszán kezdtem a jogi tanulmányaim befejezése után, és a majd három évtized alatt folyamatosan eltolódó érdeklődésem a jogtól a politológia és a szociológia felé vitt el, minduntalan visszafordulva a joghoz és a politológiai témákhoz, és közben rendszeresen igyekeztem feldolgozni a legátfogóbb társadalomelméletek fogalmi rendszereit és szemléletmódjait. Ennek menetében összesen 25 kisebb-nagyobb kötetben foglaltam össze elemzéseimet, és ezek összegzésével később három nagyobb kötetben „kódifikáltam” - egy kicsit a magam számára is - az addig felhalmozott ismereteimet: a Szociológiaelmélet c. kötetemben (Rejtjel Kiadó 1999) a szociológiaelmélet átfogó nagy rendszereit elemeztem, a Bihari Mihállyal közösen írt Politológia c. kötetben (Nemzeti Tankönyvkiadó 1997) a politikai rendszer elemeit néztem át rendszeresen, és végül „A jog elmélete” c. kötetben (Rejtjel Kiadó 2001) több, jogra vonatkozó kötetem összegzését végeztem el. Időközben szociológiaelméleti nézeteim alaposabban eltolódtak a kezdeti funkcionalista rendszerelméleti kiindulópontoktól, illetve ennek egyoldalúságát észlelve bizonyos fokig a marxi elmélet néhány meglátását igyekeztem beemelni az általam létrehozott elméleti szintézisbe. Ez a Szociológiaelmélet c. kötet elemzéseinek újraírását tette szükségessé, de ennek révén a Politológia c. kötetben lévő elemzéseim is korrekcióra szorultak. Ez az összefüggés - és a közös átdolgozás igénye - vetette fel, hogy az eddig külön álló köteteket együtt adjam ki. Időközben elkészült a bírói hatalomról szóló kismonográfiám (Századvég Kiadó 2003), és mivel erről nem szerepelt elemzés a politológiai témák között, ennek egy rövidített összefoglalását belefoglaltam e témák közé. E mellett az Európai Unió politikai rendszere is fontossá vált az elemzés számára, már csak az időközben létrejött uniós tagságunk miatt is. Így ezzel is kiegészítettem az eredeti témákat, és a Politológia c. kötet ezekkel együtt került be ebbe a kiadásba.

Végül a trilógia harmadik kötete a jog elméletéről kiegészült az időközben ennek folytatásaként írt „Jogszociológiai vizsgálódások c. kötet (Rejtjel Kiadó 2003) elemzéseivel, és ezért „A jog elmélete és szociológiája” címet viseli ez a kötet. Ebben már csak kisebb módosításokat hajtottam végre az eredeti szöveghez képest, például beemeltem a textualista jogfelfogás elemzését, melyet 2001-ben a könyv leadásának határidejére nem tudtam elkészíteni., és így ez kimaradt „A jog elmélete” c. kötetből, de néhány kisebb további betoldást és korrekciót is végrehajtottam az eredeti szövegen.

Mind a három kötetre jellemző, hogy kutatási célból készítettem az egyes elemzéseket, egyik témától haladva a másik felé, és általában tanulmányonként megjelentettem ezeket különböző folyóiratokban. De az egyes tanulmányok írása közben mindig ott volt már az ennek kutatása kapcsán felmerült új- és új tanulmányok terve és az ehhez szükséges kutatások elvégzése. Így az eltelt majd harminc év alatt, ha nem is láttam előre, hogy végül egy trilógiában tudom összefogni majd minden kutatásomat, de rendszeres előrehaladás és összefüggés állandóan megfigyelhető volt elemzéseim között.

A kutatás mellett formálta a létrejött összegzést az is, hogy 1991-től egyszerre három egyetemen is taníthattam, a Miskolci Egyetemen a Politológia és Szociológia Tanszék vezetőjeként, ugyanettől az időponttól a Szegedi Egyetemen a Jogbölcseleti és Jogszociológiai Tanszék vezetőjeként, és az ELTE-n a Politológiai Tanszék beosztott tanáraként. Ez három eltérő irányú ösztönzést jelentett, de ezeket épp azért vállaltam 1991-től, mert mindhárom területen készítettem már tanulmányokat és monográfiákat, ám egy egyetemen mindezt együtt tanítani nem volt módom. A tanítás igényei, és hogy a diákok ezrei számára készíthettem tanulmányaimat, döntően hozzájárultak ahhoz, hogy végül e trilógia kötetei létrejöhetnek. Lehet, hogy néhány tudós egyszerűen az asztal előtt ülve is el tud készíteni ilyen terjedelmű összegzéseket, de számomra elengedhetetlenek voltak a három egyetemen való tanítás motivációi az elmúlt másfél évtizedben ahhoz, hogy ezek a kötetek létrejöjjenek, és az ezekhez szükséges rendszeres kutatásokhoz erőm legyen.

Budapest 2004. május 12.

Pokol Béla

Előszó a Szociológiaelmélet c. kötethez - 1997

A könyvben az utóbbi tizenöt év során a szociológiaelméletek terén kifejtett erőfeszítéseim eredményeit igyekeztem összefoglalni. Az elméleti szociológia és az általános társadalomelméletek utóbbi évtizedeinek főbb vonulatait sok-sok tanulmányban és több könyvben elemeztem: "Modern polgári társadalomelméletek" címmel 1987-ben a Gondolatnál jelent meg könyvem (ebben szerzőtársaim Csepeli György és az azóta elhunyt Papp Zsolt voltak); egy évvel később "A szociológiaelméletek új útjai" cím alatt az Akadémia Kiadó adta ki az előző könyv gondolatmenetének folytatását. E két könyvben Jürgen Habermas, Talcott Parsons és Niklas Luhmann átfogó elméleteit elemeztem, és vált kiindulópontommá egyre inkább Luhmann funkcionalista rendszerelmélete. E két kötetet sok kisebb tanulmányban készítettem elő, és közben 1985-ben egy félévet a német Bielefeldi Egyetemen tölthettem ösztöndíjasként Niklas Luhmann mellett, ahol ő akkoriban a szociológia professzora volt. A luhmanni elmélet teljes elfogadása mellett Richard Münch egy fontos, Luhmann-nal szembeni kritikáját is megismertem az előbbi könyvek megírása után, és ismét átgondolva a luhmanni elméletet, néhány alapvető problémára lettem figyelmes ebben. Ezt végig gondolva írtam meg a "Komplex társadalom" című monográfiát, melynek német fordítását Németországban jelentettem meg (Komplexe Gesellschaft. Eine der möglichen Luhmannschen Soziologien) illetve elméleti összefoglalóját az egyik legtekintélyesebb német szociológiai folyóirat, a "Zeitschrift für Soziologie" is közölte 1990-ben. Erre módot adott az is, hogy 1989-90-ben másfél évet ismét Luhmann mellett tölthettem ösztöndíjasként, és vele megvitatta az elméletével szembeni kritikai észrevételeimet egyre inkább feltárult előttem a luhmanni elméleti rendszer féloldalassága. Luhmann ugyanis a modern társadalmak funkcionális differenciálódásának tételét fejtette ki korai munkáiban - Spencer, Durkheim, Simmel, Weber és az ezeket szintetizáló Talcott Parsons nyomán - ám a 70-es évek végétől egy

alapvető rendszerelméleti paradigmaváltáson ment át, az un. autopoiesisz rendszerkonceptiót elfogadva. Ettől kezdve a tartós társadalmi struktúrákon nyugvó társadalmi differenciálódás helyett egyre inkább a pillanatnyi cselekvéseken és kommunikációkon felépülő társadalomszerkezeti kép kerül gondolkodása középpontjába.

Ezt a problémát mind inkább felismertem az 1989-90-es bielefeldi tanulmányutam során, és újra átgondolva a "Komplex társadalom"-ban kifejtett elemzéseimet, új részekkel bővítettem ki ezt, illetve bizonyos részeket kihagytam, és ebből született "A professzionális intézményrendszerek elmélete" című monográfiám. Ezt a munkámat a Felsőoktatási Koordinációs Iroda adta ki 1991-ben, majd ennek bővített formáját többször újra ki kellett adni 1996-ig, miután több egyetemen tanítottam ezt. Közben Pierre Bourdieu elméletének részletesebb elemzésén kezdtem dolgozni 1994-től, és több párizsi tanulmányút folyamán egy összefoglaló anyagot írtam Bourdieu elméletén túl a modern francia szociológiaelmélet más alakjairól is. Így Raymond Boudon, Michel Foucault, Michel Crozier, Jean-Francois Lyotard és Alain Touraine elméletét is összegeztem röviden, és mindez megjelent 1996-ban a miskolci Bíbor Kiadónál "Modern francia szociológiaelméletek" címmel. Ebben a legutolsó elméleti szociológiai jellegű könyvemben az elemzések mögött már felbukkant egy bizonyos szemléletváltozásom is a korábbi, luhmannita alapú könyveimhez képest. Korábban ugyanis - épp Luhmann és Parsons befolyása miatt - a társadalom struktúráit döntően az intézményrendszerek és komponenseik szerkezetén át figyeltem meg, és a társadalomnak azokat a tartós tagoltságait, melyek a társadalom embercsoportjait (nemzeti közösségeit, vallási, etnikai kisebbségeit, gazdasági érdekcsoportjait etc.) és ezek hatalmi harcait, vetélkedéseit, alá- és fölérendeltséget létrehozó viszonyait lényegében kiszorítottam a vizsgálatból. Ez ugyan azzal az előnnyel járt, hogy így a társadalom intézményi tagoltságát és ezek mechanizmusait sokkal tisztábban sikerült az elemzés tárgyává tenni, ám így azok az elméletek és belátások, melyek a társadalom embercsoportjainak tagoltságát és küzdelmeik kihatásait elemzik, bizonyos fókig elsikkadtak a korábbi elemzéseimből. Az 1991-ben publikált, már említett könyvemben ugyan elvi síkon már jeleztem Luhmann-nal szemben ezt a problémát, de saját gondolkodásomban a "mindennapi események" észlelésében még néhány év kellett, hogy ténylegesen is kitágítsam a luhmanni intézményi dimenzióra koncentrációt a társadalmi csoportok politikai, kulturális és nyelvi küzdelmeire.

Ebben az újra-orientálódásban jelentett segítséget Pierre Bourdieu írásainak alaposabb elemzése, aki ugyan a társadalmi világ intézményi aspektusait közel sem tudta olyan mélyen megragadni, mint Luhmann, de a nemzeti, gazdasági, kulturális etc. vonalak szerinti embercsoport-tagoltságokat és e csoportok, osztályok harcait, alá-fölé rendeltségük mechanizmusait finom érzékeléssel és új oldalokról mutatta be. A 1989-es magyar társadalmi változások és a nyílt politikai pluralizmus mindennapjainak empíriája amúgy is fogékonnyá tett a társadalmi szerveződésben a társadalmi osztályok, csoportok küzdelmeire, mely politikai, gazdasági, kulturális és nyelvi síkon is egyaránt folyik, és párizsi tanulmányútjaim alkalmával már jól össze tudtam hasonlítani a német és a francia társadalom szerveződéseinek eltéréseit.

A mostani kötet korábbi könyveimnél teljesebben igyekszik visszaadni az elméleti szociológia és a modern társadalomelméleti gondolkodás főbb áramlatait. Az első részben a sok elmélet mellett igazán Luhmann dominál, és az ő elméletének korrekciója révén kíséreltem meg kialakítani a "professzionális intézményrendszerek elméletét", majd ezt négy alrendszer, a tudomány, a politika, a tömegkommunikáció és a jog vonatkozásában részletesen is alkalmazni igyekeztem. Ezek adják a második rész fejezeteit. Végül a harmadik részben Bourdieu mellett néhány további francia szerző elméletét is igyekeztem röviden összefoglalni. A kötet zárófejezete Luhmann és Bourdieu elméleti

kiindulópontjainak összevetésével fejezi be az elemzést.

Budapest 1997 szeptember 21.

Pokol Béla

Előszó a Szociológiaelmélet c. kötethez - 2004

Újabb évek teltek el, és a '90-es évek közepén már jelzett eltolódásom a Parsons és Luhmann-féle funkcionista rendszerelmélettől tovább folytatódott. Az azóta lefolytatott empirikusabb jellegű jogtudományi és politológiai kutatásaim egyre inkább arra a belátásra készítettek, hogy a funkcionális alrendszerek elemzései egyoldalúak az össztársadalmi embercsoport-küzdelmek hatásainak rendszeres figyelembe vétele nélkül. Ugyanis a nyugati társadalmakban végbement funkcionális differenciálódások ellenére minden egyes alrendszerre hatnak az össztársadalmilag domináns embercsoportok uralmának biztosítására irányuló tevékenységek, és ezek szintén "kemény" társadalmi struktúrákat és mechanizmusokat alakítanak ki, melyek több alrendszer határait átszelve szerveződnek. Bizonyos fokig vissza kellett emelni a társadalomelméleti kiindulópontjaim közé a marxi elmélet egyes hangsúlyait, és a funkcionális alrendszerek belső mechanizmusainak hatásai mellé folyamatosan be kellett hozni a társadalmi csoport-küzdelmek hatásait is az elemzésbe.

Az egyes részkutatásaim tapasztalatai alapján be kellett látnom, hogy a társadalmi erőforrások feletti rendelkezések közül kiemelkedik a gazdasági erőforrásokat birtokló embercsoportok hatalmi pozíciója, és egy sor áttételen keresztül a gazdasági dominancia és az ezzel rendelkező embercsoport érdekei meg tudják határozni az olyan távolinak tűnő területeket, mint például egyes jogfilozófiai irányzatok kiemelkedését, mások háttérbe szorulását, vagy akár az egyes művészeti ágakban dominálónak váló irányzatok sorsát, de ugyanígy a történettudományi eredmények szelektív elterjedését, egyes eredmények bevett tudományos tétellé válását, mások háttérbeszorulását. Az 1980-as évek elején megismerkedve a funkcionista rendszerelmélettel - az állampárti kontroll alól kitekintve a nyugati országokra - az ilyen tudományokba, művészeti ágakba stb. történő, kívülről jövő behatásokat, mint egyedi kivételeket és torzulásokat fogtam fel, de az eltelt évek itthoni tapasztalatai illetve a szélesebb összehasonlító kutatásaim a jogtudomány és a politológia több területén nyilvánvalóvá tették számomra, hogy Parsons és Luhmann elmélete egyszerűen kirekeszti a társadalmi embercsoport-küzdelmek és a dominancia illetve az alávetettség szerkezetét a modern nyugati társadalmak leírásából. Ezért vissza kellett nyúlnom a marxi elmülethez, ám ezt Polányi Károly kettős gazdaságra vonatkozó elméletén keresztül igyekeztem végrehajtani.

Polányi bevonását már az 1980-as évek végén elvégeztem, ám ekkor a "szubsztantív" és a "formális gazdaság" elkülönítésével csak a funkcionális alrendszerek rendjén belül vontam le ennek következményeit. Ezzel egy olyan korrekciót hajtottam ekkor végre a luhmanni

elméleten, hogy a piaci-pénzmechanizmusok körül szerveződő formális gazdaságot kiemelttem a funkcionális alrendszerek közül, és mint egy átfogóbb társadalmi alrendszert, egy össztársadalmi integráló mechanizmust illesztettem be a funkcionalista rendszerelmélet keretei közé. (Egy német szociológiai folyóiratban 1990-ben megjelent, ezzel foglalkozó tanulmányomat előzetesen szakvéleményező német szociológus jelezte is, hogy ezzel a marxi elmélet felé vittem el a luhmmani elméletet). Az elmúlt években rá kellett ébrednem, hogy ha rendszeresen beveszem a funkcionális alrendszerek mellé az össztársadalmilag szerveződő embercsoport-tagoltságokat és az össztársadalmi dominanciák hatásait, akkor a Polányi-féle kettős gazdaság kiemelésnek az eredeti marxi uralkodó osztály-tézis felé is le kell vonni a konzekvenciáit. Marx ugyanis alapvetően a szubsztantív értelemben vett gazdaságot, a termelési viszonyokat és az ebben domináló termelő-eszköz tulajdonosokat tartotta szem előtt a társadalomban uralkodó osztályok leírásánál. Ám ha ezzel szemben Polányi kettéosztásából indulunk ki, és nem a szubsztantív gazdaságot tekintjük dominánsnak, hanem a formális gazdaság piaci-pénzmechanizmusok alrendszerét, és az itt domináló embercsoportot emeljük a társadalmilag uralkodó csoport pozíciójába, *akkor a banki-pénzhatalom kerül az eredeti marxi tétel helyére*. Az elmúlt évtizedekben a piaci-pénzmechanizmusok terjedése egy sor funkcionális alrendszer működésének szervezését átvette, és ez óriási módon megnövelte a banki-pénzhatalom és a mögötte álló embercsoportok össztársadalmi dominanciáját. Rudolf Hilferding 1909-ben megjelent „Das Finanzkapital“ („A fináncstőke“) c. nagy monográfiájában már jelezte ezt a hangsúlyváltást az eredeti marxi tétel helyett. De Hilferding ekkor csak a termelési szférára tekintettel konstataulta a gazdasági tőkéscsoportok közötti eltolódást az ipari-mezőgazdasági tőkéscsoportokról a pénztőke fölött rendelkező csoportok felé. (Magyarországon Ránki György írt részletes elemzéseket a nemzetközi pénztőkés csoportok ipari tőke feletti dominanciájáról, lásd például a Magyar Általános Hitelbank szerepéről készített tanulmányát: Ránki 1985). Az 1900-as évek második felében azonban messze túlment a termelés szervezésén a pénztőke szervező ereje és működési területe, és egy sor funkcionális alrendszer párhuzamos szervező erejévé vált az adott alrendszerek belső szervező mechanizmusai mellett, illetve tudja ma már felhasználni az ezekből eredő erőforrásokat társadalmi uralma biztosítására.. Ezt a változást lehetett megragadni Polányi – Carl Mengerre visszamenő – elkülönítésével a szubsztantív és a formális gazdaság között, és lehetett tisztán kiemelni a mai nyugati társadalmakban a banki-pénzhatalom csoportjainak össztársadalmi uralmát, és ennek behatásait az egyes funkcionális alrendszerekre.

E változás mellett az 1970-es évek közepétől a nemzetállami társadalomszerveződési szint helyett egyre inkább a nyugati civilizációs kör társadalmainak összességében végbemenő uralmi szerveződések kezdtek dominálóvá válni, annak menetében, hogy a keynesi állami gazdaság- és társadalomszervezés helyett a globális pénztőke szervezése kezdte átvenni ezt a szerepet. Egyrészt fokozatosan megszűntek az egyes államoknak a tőke mozgása feletti ellenőrző jogosítványai, másrészt egy sor társadalmi szektorban a korábbi közigazgatási-költségvetési szervezés helyett a piac szervezését hozták létre. Ezután az 1980-as évek elejétől a korábban az államhatárok közé zárt pénztőkés csoportok - különösen az amerikai-angol tőke összefonódott csoportjai – egyre inkább egy globális pénztőkés csoportban egyesültek, amely felült tudott kerekedni az állami ellenőrzésen, illetve egy sor erős nyugati állam politikáját a saját céljai szerint tudta átalakítani. Ezt a folyamatot, a globális pénzoligarchia hatalmának létrejöttét az Antonio Gramsci elméleti kiindulópontjaira visszanyúló un. neo-gramscianus irányzat szerzői elemezték részletesen, és velük Hilferding valamikori tézise a pénztőkés csoportok hatalmáról korszerűbb formában került összefoglalásra. A VI. fejezetben ezt a globális uralmat elemeztem részletesen.

Könyvem átdolgozott kiadásában tehát egy bővítést igyekeztem végrehajtani, és a

funkcionalista rendszerelmélet mellé a Polányi Károllyal korrigált marxi elmélet és a neogramsciánusok szempontjait hoztam be. E a bővítés után a társadalom funkcionális dimenziója mellett az eddig figyelmen kívül hagyott uralmi dimenziót is igyekszem állandóan szem előtt tartani. Ennek figyelembevételével elemeztem a politika, a tudomány és a tömegkommunikáció alrendszeit.

Budapest 2004. május 12.

Pokol Béla

12

ELSŐ RÉSZ

ELMÉLETI KERETEK

I. fejezet

A szociológiatörténet átfogó elméletei

Egy rövid vázlatban csak a fontosabb irányzatokat, néhány befolyásos elméletet lehet kiemelni a szociológia történetéből. Ezt két vonalon előrehaladva igyekszünk megtenni. A fejezet első részében az *átfogóbb szociológiaelméletek* közül vizsgáljuk meg azokat, amelyek a társadalom egészéről való tudományos gondolkodást egy-egy korszakban új alapokra helyezték, majd a második részben az egyes szűkebb társadalmi szférákat (politika, jog, tudomány etc.) vizsgáló *szakszociológiák* kibomlását és fontosabb területeiket vesszük szemügyre. Külön nincs itt terünk a szociológiában jelentősebb teljesítményt nyújtó országok szociológiai gondolkodásának jellemzésére, így röviden csak annyit lehet itt említeni, hogy e téren a kialakulás szakaszában - a múlt században - a francia és az angol, majd századunk első felében a német, és végül az utóbbi évtizedekben az amerikai szociológia teljesítményei határozták meg a nemzetközi szinten szerveződő szociológiai gondolkodást.

Az átfogó szociológiaelméletek bemutatásánál, hangsúlyaik kiemelésénél vezérfonalként azt tartjuk szem előtt, ahogyan az átfogó valóságon belül a társadalmiság (vagy más szóval: a szocialitás, a szociális világ) létszintjének sajátosságát elkülönítő fogalmi apparátusok kialakultak, ahogyan továbbvitték, pontosították és markánssá tették a későbbi szociológiaelméletek elődei megsejtéseit. E vezérfonalon belül különösen négy fejlődési dimenziót figyelünk: 1. A társadalmiság elméleti rekonstrukciójánál használt *"alapelemek"* mélyebb felbontási képességének növekedését a szociológiaelmélet fejlődésében. (Megelőlegezve röviden a későbbieket: a kompakt emberfogalom helyén a "szerep" fogalmára alapozott szociológiai elemzések létrejötté, majd a szerepek felbontása cselekvésekre, és végül a cselekvési komponensek (összetevők) elemzésén alapuló modern szociológiaelméletek fejlődési vonala fontos itt.) 2. Párhuzamosan az előbbivel a "társadalom" mint nagy embercsoportok (osztályok, rétegek) összessége - kiindulópont mellett a mélyebb felbontási képességet lehetővé tevő alapelemekre (szerepekre, cselekvésekre) alapozott *társadalmi struktúra-elméletek fejlődési vonalát* követjük vázlatosan végig. (Vagyis a társadalom mint társadalmi alrendszerek, vagy más elnevezésekben "társadalmi mezők", szférák, cselekvési rendszerek, szereprendszerek etc. együttese, szemben a másik megfogalmazással, amelyben a társadalom osztályok, rétegek és osztályharcok foglalata.) 3. A következő dimenzió a társadalom embercsoport-küzdelmeit középpontba állító elméleti vonal kifejlődésére vonatkozik. 4. Végül negyedik dimenzióban a *társadalmiság tényeinek sajátos "puhaságát"*, korábbi elméletek és ezek

disztinkciói általi formálását kiemelő tudásszociológiai fejlődési vonalat igyekszünk jelezni, amelyben a szociológia kezdeti stádiumában domináló és a társadalmi jelenségeket a természeti tények módjára kezelő elméleteket fokozatosan kiszorították a társadalmi világ tényeinek kulturális megformáltságát hangsúlyozó kiindulópontok.

A társadalmi filozófiáktól elkülönült, empirikus tudományos vizsgálat a társadalmi jelenségek vonatkozásában az 1800-as évek kezdetéig döntően csak a gazdasági jelenségekre korlátozódott. Az európai egyetemeken uralkodó jogtudomány e korszak előtt - és még utána is - jó ideig távol volt attól, hogy a praktikus jogélet szabályanyagát és jogdogmatikai összefüggéseit mint társadalmi jelenségeket elemezze, és mint társadalomtudományt művelje a jogtudományt. A filozófián belül azonban különösen a politikára és a társadalom morális-etikai szerveződésére nézve nagy tömegű anyag gyűlt fel már a XIX. század előtt. (Csak utalni lehet itt a Platontól és Arisztotelésztől Kantig terjedő társadalomfilozófiai gondolkodás fejlődésére, amit a filozófiatörténet kapcsán nyilván részletesebben tanultak.)

A szociológia kialakulására rátérve a francia *Auguste Comte*-ot (1778 - 1857) kell először kiemelni, aki az első fontos lépéseket tette meg a társadalmi jelenségek rendszeres empirikus tudományos kutatásának végiggondolása felé. Comte a metafizikai és absztrakt filozófiai gondolkodás utáni fejlettebb fok létrejöttéért veszi szemügyre a feszes logikán és kísérletezésen alapuló pozitív tudományok kialakulását. (A pozitív tudomány ebben az értelemben a rendszeres empirikus megfigyelésen alapuló tudományt jelenti.) A valóság más területeit vizsgáló fizika, kémia és biológia után a társadalmi jelenségek pozitív tudománya, a "szociológia" kialakítása még csak most elvégzendő feladat - mondja Comte a múlt század elején - és megkísérli rendszeresen végiggondolni a társadalmi jelenségek vizsgálatánál felmerülő módszertani problémákat. Legfontosabb kérdésnek annak megválaszolását tekintette, hogy a társadalmi jelenségek vizsgálatánál mennyiben lehet használni a már letisztult természettudományos módszereket. Igennel felelt e kérdésre, és arra a következtetésre jutott, hogy a társadalmi jelenségek éppúgy változatlan törvényeknek vannak alávetve, mint a természet tényei a természet törvényeinek, így csupán arra van szükség, hogy a metafizikai spekulációkat elvessük, és a pusztá képzeletet a rendszeres megfigyelésnek rendeljük alá. Empirikus pozitivizmusa mellett azonban Comte világosan látja a tiszta empirizmus lehetetlenségét, amely minden elméletet ki akar küszöbölni a megfigyelésből. Comte leszögezi, hogy a megfigyelést is mindenkor elméletek irányítják, és különösen a társadalmi jelenségek vizsgálatánál nélkülözhetetlenek az irányító elméletek, mivel itt különösen bonyolultak az összefüggések, és összefüggőek az egyes jelenségek, és előzetes elméleti útmutatás nélkül a megfigyelő azt se tudná, hogy mire kell figyelnie az előtte lejátszódó eseményekből. (A fizikai és a biológiai tények térbeli tagoltsága sok esetben spontán módon is lokalizálja a megfigyelés tárgyát, ezzel szemben a "társadalmi tények" nem különülnek el így térbelileg megragadható módon.)

Comte-nál a társadalom felépítése még az egyes egyénekre nyugszik, de már az egyes egyének társadalmi meghatározottságára teszi a hangsúlyt, és ennél a családot helyezi középpontba. Az egyén felé a család közvetíti a társadalmiságot, és így válik érthetővé, hogy az egyén mindenkor a társadalom produktuma. A társadalmak vizsgálatánál így nem az egyénekre, hanem a családok vizsgálatára kell helyezni Comte megítélése szerint a hangsúlyt. Fontos belátás nála, hogy a társadalmat mint organikus egészet fogta fel, amelyben bármilyen jelenséget az átfogó organikus egész spontán folyamatai határoznak meg.

Az angol *Herbert Spencer* (1820 - 1903) Comte mellett a szociológia másik nagy előfutára, de vele szemben ő már a XIX. század második felének társadalomtudósa, így az időközben

létrejött más társadalomtudományok vizsgálataira is támaszkodhatott. Spencer elméleti teljesítménye elsősorban a *társadalomnak mint organikus egésznek a strukturális és funkcionális differenciálódására vonatkozott*. Ezen a téren máig érvényes nézeteket fejtett ki, ám közvetlenül halála után nagymértékben diszkreditálódott elmélete, mivel ezt a társadalmi differenciálódást a biológiai organizmus nyelvét használva írta le, és a társadalmak fejlődésének elemzésére a biológiai evolucionizmusból vett analógiákat használta. Amikor azonban a Spencer utáni szociológiaelméleti fejlődés folyamán a társadalmiság sajátos alapelemeit fogalmilag kidolgozták, és ezek alapján fogalmazták meg a társadalom funkcionális és strukturális differenciálódását, az ő társadalmi differenciálódásra vonatkozó elemzései - ezekkel együtt szemlélve már - meghökkentően modern belátásoknak bizonyultak. Igaz, ezekre a belátásokra a szociológiaelmélet - diszkreditálása miatt - Spencert kikerülve jutott el. Az utóbbi néhány évben egy újraértékelés megindulása is látható Spencer életművét illetően a nyugati szociológiában.

Karl Marx (1818-1883) a modern társadalomelmélet minden része számára megkerülhetetlenül fontos meglátásokat hagyott maga után, noha ideológiai és politikai tevékenysége és műveinek ilyen irányú utóhatása az 1900-as évektől sokszor háttérbe szorította tényleges tudományos teljesítményét. A modern társadalom szerkezetének és a társadalmi események strukturális meghatározottságának megértéséhez különösen két alapvető meglátása érdemel kiemelés a mai társadalomelméleti tudás létrejöttének vázlatos ismertetésénél. Marx egyrészt azt a messze a történelembe visszanyúló gondolatot emelte társadalomelméletének középpontjába, hogy a társadalmi események lefolyását és a társadalom működését az különböző embercsoportok belső kohéziója, illetve ezek egymás közötti harcai és az ebből a társadalmi csoportok között létrejövő alávetettség és dominanciák határozzák meg. Másrészt az adja elméletének sajátosságát, hogy a társadalmi csoportok – az ő megfogalmazásában a társadalmi osztályok - közötti alá és fölé rendeltségek létrejöttében a termelési-gazdasági viszonyoknak és a termelő eszközök tulajdonának illetve az ebből való kirekesztettségnek ad döntő szerepet. A gazdasági megalapozottságú társadalmi uralom tézise aztán az 1800-as évek végétől társadalmi mozgalmakat és éles politikai küzdelmeket hozott létre Európa több országában ezen uralom megszüntetését célozva, amely Oroszországban - az első világháborúban megroppant államhatalom gyengeségét kihasználva - egy új uralmi rendszer létrejöttéhez vezetett, mely állami ideológiájává tette a marxizmus ideológiáját, majd a második világháború után az orosz katonai bevonulás révén Kelet-Európa több országára kiterjedt ez a rendszer. Ennek társadalomszervezése teljes mértékben a piac és a pénz megszüntetésére törekedett, és e helyett központi állami utasításokra épített gazdaságirányítást hozott létre. Az szovjet-orosz birodalmi szerveződés a nyugati országokkal való állandó katonai és politikai konfrontációban létezett, de az ezekkel összehasonlíthatatlanul gyengébb társadalmi és gazdasági hatékonysága végül hetven éves fennállás után ennek eltűnéséhez vezetett. Ez az uralmi rendszer diszkreditálta a marxi társadalomelméletet, de egy sor konkrét társadalmi előrejelzésének tévessége is hozzájárult ehhez. Ennek ellenére egy sor értékes továbbfejlesztése és korrigált felhasználása is létrejött az utóbbi évtizedekben is a *neomarxi elméletek* különböző alakjában. Ebben a formában ma is nélkülözhetetlen a társadalom megértésének elméleti kidolgozásánál.

A három nagy előfutár után a szociológia mint tudomány kialakulásában az 1890-es évek voltak a döntőek. Ettől kezdve teremtődött meg a rendszerezőbb tudományos viták lehetősége, és az egymást korrigáló és befolyásoló átfogó szociológiaelméletek kifejtése figyelhető meg már ebben az évtizedben.

Émile Durkheim (1858-1917) Franciaországban a Comte által elindított szociológiai mozgalmat már egyetemi tanszékhez tudta juttatni, és nagy tudományszervező

tevékenységgel a szociológiát elfogadott tudományszakká tette Franciaországban. Durkheim nagy tudatossággal igyekezett a társadalmiság elemzésénél az alapelemek rekonstrukciójára, és ezt az egyes egyének fölötti társadalmi tényekben találta meg. "E tények az egyénekhez képest külsődleges cselekvésmódok, gondolkodásformák és érzelmek, amelyek kényszerítő erővel rendelkeznek, s ennek révén ráerőszakolják magukat az egyénre." (Durkheim: A társadalmi tények magyarázatához, 1978. 27 p.) A társadalom tartós struktúráját az egyes egyének fölötti tények szerveződése adja. Igazán hatásos ez az elmélet különösen azért lett, mert a társadalmiság alapegységének tudatosabb kidolgozása mellett, ezzel párhuzamosan Durkheim a makrotársadalmak strukturális és funkcionális differenciálódásának keretébe tudta ezt illeszteni, és ezzel az iparosodott társadalmak szerkezetére hatásos leírást tudott adni, másrészt az addigi európai társadalmi fejlődést egységes elméleti keretbe tudta így illeszteni. (Míg láttuk, Spencer biológiai analógiái diszkreditálták jó időre elméletének egészét, benne a társadalmi evolúcióval létrejövő strukturális és funkcionális differenciálódás fogalmi keretét is!) Durkheim "A társadalmi munkamegosztás" c. könyvében a múlt század végén, noha még nevében a múlt században e problémakörre bevett "munkamegosztás" fogalmat használja, de már az egyes társadalmi alapfunkciók körül szerveződő differenciálódott tevékenységszférákat tartja szem előtt. Ha fogalmilag nem is szakadt el Durkheim itt a hagyományos nyelvezettől, de már nyilvánvaló nála, hogy nem egyszerűen a munka megosztásáról van szó az egyes funkcionális szférák elkülönülésénél, hanem ezen túl gondolkodásbeli, nyelvi, értékelésbeli és még egy sor szempontú differenciálódásról. (Mindezeket a munkamegosztás fogalma koncepcionálisan leszűkíti, akármilyen belső disztinkcióval különítik is el az üzemen belüli munkamegosztást a "nagy" társadalmi munkamegosztásoktól.)

A társadalmiság felépülésének alapegységére való tudatosabb reflexió után döntő fontosságú volt a múlt század végére a "szerep"-kategória létrejötte. Különböző előfutárok után Georg Simmel (1858 - 1918) német szociológus emelte átfogó szociológiaelmélete középpontjába ezt a kategóriát. A "szerep"-kategória ugyanis lehetővé teszi, hogy az egyes átfogóbb társadalmi képződményeket ne a bennük - tevékenységükkel - résztvevő emberekre alapozzuk, hanem csak ezek *személyiségének egy szeletét* képviselő szerepek mentén fogalmazzuk meg őket. A modernizálódó társadalmak pedig egyre inkább olyan kapcsolatokat hoztak létre már a múlt század urbanizált érintkezéseiben is - és e kapcsolatokra olyan átfogóbb társadalmi képződmények szerveződtek - amelyekben a résztvevők csak egy-egy aspektusból váltak fontossá, és egész személyiségük kívül maradt ezeken a képződményeken. Az egyes egyén így a modern társadalomban egyre inkább specializálódott szerepekben - személyisége többi részének fegyelmezett visszaszorításával - vesz részt, és a társadalom ugrásszerűen megnőtt bonyolultsága épp az ilyen fegyelmezett, *szerepekben való társadalomszerveződésen* nyugszik. A Durkheim és korábban Spencer által leírt társadalmi differenciálódás így a szerepekre differenciálódott egyének elemzéseivel együtt vált igazán döntővé a későbbi, tudatosabb szociológiaelméletekben.

Vizsgálódásunk vezérfonalának több dimenziójában a német szociológus Max Weber (1864 - 1920) elméleti teljesítménye kiemelkedő adalékot jelent. A társadalmiság alapelemeinek dimenziójában fontos továbblépés nála, hogy a szerepekre felbomlott kompakt emberfogalom helyett egy további felbontást tesz, és az egyes szerepeket felépítő *társadalmi cselekvéseket*, ill. az ezek különböző típusaiból formálódó társadalmi képződményeket állítja elmélete középpontjába.

Weber *négy társadalmi cselekvéstípust* különít el: 1. A *célracionális* cselekvést, amelyben a cselekvést valamilyen cél irányítja, igazodik az igénybevehető eszközökhöz és a mellékes következményekhez, és ezeket mérlegelően egybeveti. 2. Az *értékracionális* cselekvést, amelynél a cselekvő azt teszi - a mellékkövetkezmények minden mérlegelése nélkül -, amit

egy irányító eszme - szépség, méltóság, egy "ügy" etc. - megkövetel. 3. Az *affektív* vagy érzelmi cselekvést, amikor indulati állapotok határozzák meg a cselekvést. 4. És végül a *tradicionális* cselekvést, amikor szilárd szokások szabják meg a cselekvés milyenségét. (Részletesen e négy társadalmi cselekvés leírását l.: Weber 1987:198.)

A makrotársadalmi szerkezet leírásában Weber épít a modern társadalmak funkcionális differenciálódásának már korábban kifejtett elemzéseire, de itteni teljesítménye különösen abban jelentkezik, hogy az egyes funkcionálisan differenciálódott tevékenységszférák célracionális szerveződését és ennek növekedését a modern társadalmakban pontos fogalmakkal és nagy történeti összehasonlító anyagon mutatja be. A szerepek differenciálódása mellett most már pontos fogalmakkal lehet leírni - az értékracionális, a célracionális, az affektív és a tradicionális cselekvések felhasználásával -, hogy miben különbözik a professzionális tudós, a művész, a pap, a katona, a bankár stb. tevékenysége, és az ezeket szervező elkülönült mechanizmusok így miben térnek el egymástól.

Végül fontos fejlemény Weber elméletében, hogy a *társadalmi világ értelmi felépítettségét* átemelte Dilthey társadalomfilozófiájából a szociológiai gondolkodásba, és ezzel a sajátosan társadalmi mozzanat rekonstrukciójához - a valóság természeti szférájával szemben - közelebb tudta hozni a szociológiai gondolkodást. (A későbbiekben a társadalom "tudásszociológiai puhaságának" felismerése így jórészt Weber e gondolatának továbbviteléből bomlott ki.)

Vilfredo Pareto (1858 - 1923) olasz-svájci közgazdász és szociológus elméleti teljesítménye - Weberrel és Durkheimmel egy időben alkotva - későbbi hatását tekintve a *rendszerfogalom későbbi szociológiába betörése miatt tekinthető elsősorban fontosnak*, noha népszerűbb volt a szélesebb szociológiai köztudatban elitelmélete, amely a társadalmak fejlődését az elitek körforgása alapján tárgyalta.

Mindezek a fejlődési vonalak *Talcott Parsons* (1902-1979) amerikai szociológus életművében kapták meg a máig leghatásosabb elméleti szintézist. Parsons a társadalmiság elméleti rekonstruálására az "egységnyi cselekvés" (unit act) fogalmát vezette be, és a társadalom stabil struktúráit a szerepekre alapozva fogalmazta meg. Ezzel tulajdonképpen láthatóvá tette az addigi kevésbé tudatos használat után, hogy a *cselekvés- és a szerepfogalom, ill. az ezekből építkező társadalmi képződmények elmélete a hagyományos, emberek csoportjaiként felfogott antropomorf társadalomképek leváltását teszik lehetővé elméletileg*. Mindezzel pedig a pszichikai és biológiai létszint fölött a par excellence szocialitás, a társadalmiság megragadása tudatosabb alapra helyeződött. A modern társadalmak egyénei személyiségeinek szerveződése mind erőteljesebben különböző szerepekre bomlik ki, és az egyének, teljes személyiségüket fegyelmezetten háttérbe tolva, mindinkább egy-egy szerepben vesznek részt a különböző társadalmi kapcsolatokban. Parsons továbbítette Simmel említett szerepdifferenciálódásokra vonatkozó elemzéseit, de ezt Webernek a célracionális cselekvési szférák kibomlását kiemelő vizsgálataival tudta szintetizálni. Ilyen összekapcsolásban aztán a weberi cselekvési típusok (célracionális, értékracionális, affektív, ill. tradicionális) eltérései a differenciálódott szerepnyalábokat pontosabban elemezhetővé tették. Felhasználta másrészt Parsons a Pareto által a szociológiába beemelt rendszerfogalmat. (Mint láttuk, a Spencer általi beemelés - Spencer biológiai analogizálása miatt - elmélete egészével együtt diszkreditálódott.) Ezzel a szintézissel ki lehetett küszöbölni a weberi differenciálódási elmélet homályosságait is. Weber ugyanis *értékszférák differenciálódásáról* beszélt a modern kapitalizmus előrehaladásával, ám így nem volt megadva az a pontos keret, amiben ezeknek az értékszféráknak a differenciálódása végbemegy. Tulajdonképpen a paretoi rendszerfogalmat Weber elemzései mögé csúsztatva és a simmeli

szerepdifferenciálódásokat bevéve ebbe, *a modern társadalom mint az európai történelem folyamán lassanként funkcionálisan differenciálódó és így társadalmi alrendszerekre bomló rendszer képe jelenik meg*, amelyeken belül meghatározott cselekvési típusok válnak dominálóvá, és az ősztársadalom sikeres integrációja teszi lehetővé a szerepekre differenciálódott egyes egyének személyiségének harmonikus reprodukcióját is. A modern társadalom tehát itt már nem a nagy embercsoportok mentén tagozódva fogalmazódik meg, hanem az egyes egyéneket keresztülszelő, és ezeket csak egy-egy szerepben bevonó társadalmi alrendszerekben és ezek egymás közötti kapcsolataiban. *A szocialitás, a tulajdonképpeni társadalmiság kiemelkedik ebben a tematizálásban a biológiai-pszichikai emberi kapcsolatokból.*

Parsons szintézise így az előző évszázad szinte minden jelentősebb szociológiaelméleti teljesítményét integrálni tudta, és nagy lépésekkel továbbvitte a szintetizált eredményeket. Két nagy problémát azonban fontos kiemelni elméletében. Egyrészt a Marx által középpontba állított embercsoport-küzdelmek a társadalom szerveződésének megértéséből eltűnnek ebből az elméletből, és így tendenciájában a társadalom mint rendszer ideálisan felfogott funkcionális kényszerei válnak az fő magyarázó elvvé a társadalmi változások megértésében, elhanyagolva a társadalmilag domináns embercsoportok uralmának fenntartására irányuló meghatározókat. Másik elméleti hiányosság abban áll, hogy a társadalmi világ értelmi felépítettségére vonatkozó weberi elemzések jórészt háttérben maradtak nála. Ezt a problémát arra lehet visszavezetni, hogy Parsonsra nagymértékben hatott Durkheim "fizikai keménységű (objektivitású) társadalmi tények"-konceptiója. A parsonsi szintézis így erről az oldalról csonka maradt. Ezt az oldalt - Weber és a Dilthey továbbvivő Edmund Husserl filozófiai elméletét szintézisbe hozva - Alfred Schütz bontotta ki párhuzamosan a parsonsi elmélet kifejtésével.

Alfred Schütz (1899 - 1959) német szociológus a második világháború elől Amerikába emigrált, és élete további részében ott alkotva fontos hatást tett az amerikai szociológia fejlődésére - elsősorban már csak halála után: a 60-as évektől. Schütz a *társadalmi világ értelmi megformáltságát helyezte középpontba, az egyes társadalmi folyamatok, szituációk alakulásában a szubjektív megfogalmazás fontosságát*. Ez a kiemelés nagymértékben inspirálta a 60-as évek második felében keletkező *etnometodológiai irányzatot*, és nagy lökést adott a *tudásszociológia* fejlődésének.

Az *etnometodológiai irányzat* elsősorban *Harold Garfinkel* munkáiból nőtt ki, aki a mindennapi magátólérthetőségeket kutatta, és kimutatta, hogy kontrasztolva az eltérő társadalmi rétegek magátólérthetőségeit - főleg ha a rétegbeli eltéréseket különböző területi régiók különbözőségeivel felerősítve vesszük figyelembe - nagyfokú különbözőségek mutathatók ki. Ebből kiindulva Garfinkel megkérdőjelezte a társadalmi világ szubjektivitástól független létét, és a mindenkor értelmi definiálásnak és a realitás e szerinti megélésének döntő szerepet tulajdonított a társadalmi világ folyamatainak tényleges szerveződésében. Garfinkel elemzési anyagát a bírósági esküdtszékek jegyzőkönyvei adták, amelyekből az esküdtek által közösen magátólérthetődőnek tekintett tényekre koncentrált, és a különböző amerikai államok esküdtjei eltérő magátólérthetődőségeinek kontrasztolásából olvasta ki a társadalmi realitás szubjektív megformáltságát, ti. a közösen osztott magátólérthetőségek orientálják milliók cselekvéseit és a világon orientálódását.

Peter Berger és Thomas Luckman tudásszociológusok - szintén Schütz korábbi munkái alapján - bestsellerré vált művükben 1966-ban a működő társadalmi mechanizmusok mindennapi szituációkban való megformáltságát emelték ki, és ez a megformáltság - hangsúlyozzák - a résztvevő értelmezéseinek keresztül alakul ki: *a társadalmi realitást a*

résztvevők értelmezései konstituálják, hozzák létre. Az egyes cselekvéseknél így a (gondolatilag és normatívan) szabályozó társadalmi mechanizmusok mindig maguk is formálódnak a kényszerítő-külső, objektív létezés mellett. Ezzel a gondolati vonulattal a Durkheimtől datálódó "kényszerítő" társadalmi tények elképzelése helyére a "puhább" és kulturálisan alakított, ill. szituációként részben mindig újraalkotott társadalmi világ megfogalmazása lépett. "Tudásszociológiai forradalomnak" is nevezik különösen e nézet hívei ezt a teljesítményt, de rajtuk kívül is minden elismert elméleti irányzat valamilyen mértékben elfogadta a tudásszociológiai puhaságot a társadalmiság felépülésében. Mindez pedig - korrigálva Parsons nagy szintézisét - közelebb segített az átfogó valóságon belüli társadalmi lét (szocialitás) sajátosságainak elkülönítéséhez.

A parsonsi szociológiaelmélet uralta az amerikai szociológiát az 1950-60-as években mindvégig. Hasonló átfogó elméleti igénnyel senki nem lépett fel sem ott Amerikában, sem az európai országok szociológiai életében. A szociológia fejlődése ebben az időszakban inkább az empirikus vizsgálatok módszertanának tökéletesítésében és az egyetemi szociológiaoktatás tömegesebb kiterjedésében mutatkozott meg. Ezzel együtt azonban a "szociológus" tipikus alakjává - a korábbi társadalomfilozófia örököseivel szemben - egyre inkább az empirikus vizsgálatokra szűkülő és tetszőleges statisztikai tömeget precízen összegyűjtő kutató vált. Némileg kihegyezve: inkább szociálstatisztikusnak, mintsem szociológusnak lehet ezt a típust tekinteni, és ez a típus a mai magyar szociológiában is domináló szerepet tölt be. (Persze jelezni kell, hogy aki pedig e mellett cövekelt le szociológusi munkájában, az az elméleti szociológiát hajlamos társadalomfilozófiának és az empirikus szociológiát "a" szociológiának tekinteni.)

A német szociológiában a 60-as évek második felében ment végbe Parsons szintézisének feldolgozása, és miközben a hagyományosan pragmatista-empirikus amerikai szociológiában a parsonsi elmélet elvesztette vonzerejét, a német elméleti szociológiában az addigi kiindulópontok radikális továbbfejlődését kényszerítette ki.

Niklas Luhmann (1927-1998) német szociológus már a 60-as évek elején - mint Parsons ösztöndíjasa a Harvardon - átvette a parsonsi elmélet főbb kiindulópontjait. A 70-es évek végéig kötetek és tanulmányok sokaságában igyekezett továbbvinni ezeket. Legfontosabb módosításait a következőképpen lehet összefoglalni:

1. Parsons a társadalom differenciálódásánál - az evolúció előrehaladásával - a társadalom alapfunkcióira szakosodó társadalmi alrendszereket csak analitikai élel fogta fel, amelyek a realitásban jórészt összefolynak. Csak a tudományos vizsgálódás különíti el ezeket "elméletileg", hogy így "felfokozott tisztasággal" jobban előtűnjenek a modern társadalmak kuszaságaiból a főbb folyamatok. Luhmann ezzel szemben elvetette az analitikai rendszerszemléletet, és konkrétan-empirikusan létező rendszerekből indult ki elemzéseiben. *Ily módon azonban új feladatként jelentkezett számára annak kimutatása, hogyan megy végbe akkor empirikusan a határmegvonás a társadalmi alrendszerek között.*

2. Ennek megoldását Luhmann három aspektusban igyekezett kidolgozni.

a) A társadalom rendszerszintjét - mint spontán rendképződést -különválasztotta a szervezeti rendszerek szintjétől, így a társadalom rendszerszintjének differenciálódása révén kialakuló társadalmi (funkcionális) alrendszerek határmegvonásainál nem meghatározóak a szervezeti rendszerszinten való elkülönülések. Pl. a tudomány mint társadalmi alrendszer még nem válik el a politikától az egyetemek és a kutatóintézetek szervezeti elkülönítésével, *amennyiben* itt is a párttitkárok, az ideológusok és az ő értékelési szempontjaik uralják az egyetemi életet.

b) A szervezeti rendszerszint alatt a mélyebb szinten a társadalmi alrendszer elkülönülése csak akkor megy végbe, ha önálló logikát tud egy ilyen alrendszer kialakítani. Luhmann erre a parsonsi médiumelméletet vitte tovább. (Parsons a pénz mint a gazdaság "cseremédiuma"-konceptióból kiindulva feltette, hogy ugyanígy minden társadalmi alrendszernek van egy szimbolikusan generalizált médiuma, amely szervezi az alrendszeren belüli és az alrendszerek közötti kapcsolatokat. A politikai alrendszer médiumaként a *hatalmat*, az integratív alrendszer (vagy más szóval az etikai-szocietális közösség) médiumaként a *befolyást*, a mintafenntartó alrendszerben az *értékkötelékeket* tekintette médiumoknak a gazdasági alrendszer médiumán, a *pénzen* kívül.) Luhmann az egyes szimbolikus médiumok mögé bináris kódokat csúsztatott be - ezalatt nagyjából a magyar terminológiában bevett értékpárosokat (jogos/jogtalan, igaz/hamis etc.) értve -, mivel úgy látta, hogy csak ebben az esetben tud működni egy-egy ilyen médium. Például a pénz mint a gazdasági alrendszer médiuma csak abban az esetben - és azokban a szituációkban - tud funkcionálni, ha mögötte a tulajdon elrendezettsége folytán a "bírní/nem bírní" (Haben/Nicht haben) strukturálja már a tevékenységcsere tárgyait. Legátfogóbb szinten ez abban az alapvető orientálódásban jelenik meg, amely minden gazdasági cselekvést meghatároz egy piacgazdálkodásban: "rentábilis/nem rentábilis." A politikai alrendszer médiuma Luhmannnál is a hatalom, de e mögött a versengő politikai rendszerekben a "kormány/ellenzék", pontosabban: a "kormányra jutni/ellenzékbe szorulni" bináris kód orientál minden itteni cselekvést.

c) Végül a harmadik aspektust a társadalmi alrendszerek empirikus határmegvonásában a szerepdifferenciálódásokkal oldotta meg. (Legalábbis a 70-es évek végéig, mivel ekkor egy fontos elméleti eltolódás indult be nála, de erről a későbbi fejezetekben lesz szó.) A szerepdifferenciálódást úgy hozza be Luhmann, hogy miközben az egyes alrendszerek önálló logikái és az itteni cselekvéseket orientáló bináris kódok elkülönülnek, úgy specializálódnak az olyan szerepek, amelyek betöltői (jogász, művész, tudós, politikus stb.) e szerepben kifejtett tevékenységükben döntő módon az adott alrendszer bináris kódján orientálódnak, és egy sor mechanizmus e szerint az orientálódás szerint értékeli-jutalmazza az itteni tevékenységüket. Ezzel pedig külsőleg kényszerítően fenntartja az egyes alrendszerek elkülönültségét. Mindez pedig komplex és mégis rugalmas, hatékony társadalmak létrejöttéhez vezetett - elsősorban a fejlett nyugati társadalmak esetében.

3. Beemelte és radikalizálta Luhmann a parsonsi elméletből kimaradt tudásszociológiai nézőpontot is. Radikalizálta a társadalom "tudásszociológiai puhaságának" tételét, mivel előtte e nézőpont képviselői alapvetően csak a mikrokörnyezetben vizsgálták a társadalmi normák, hitek, mechanizmusok résztvevők általi eseti interpretációit - és így ezek szubjektív megteremtését - ill. a világ ilyen módon való felépítettségét. Ezzel szemben Luhmann a társadalom makroszerkezetében is igyekezett megtalálni a tudás általi megformáltságot. Például a politikai szféra mikénti szerveződésének különbségét Európa és Amerika között nagyban befolyásolta, hogy míg Európában az állam fogalmát tiszta kontúrokkal állították már az 1600-as évektől az államelméleti gondolkodók a középpontba, és ezután a modern európai államok tényleges szerveződése is e tiszta kontúrokkal különült el a nem állami szféráktól, addig az Egyesült Államokban az állam fogalma helyett a szűkebb "government" (kormányzat) fogalom vált bevetté, és egy sokkal szűkebb (erőszak- és végrehajtó apparátusra szűkült) közhatalom képe szerint fogják fel az emberek a társadalom tagoltságát. De hasonlóképpen a jogi, a gazdasági etc. szférákban is fontosak azok a disztinkciók, amelyek szerint az emberek milliói megélik és felfogják a társadalmi folyamatok menetét. Vagyis ezzel a radikalizálással a társadalom makroszerkezetének "tudásszociológiai puhasága" és az eltérő kulturális régiókban ennek eltérő formáltsága is bekerült a nézőpontba. Befejezésül fontos még megemlíteni, hogy a

társadalom embercsoport-tagoltsága és a csoportok közötti küzdelmek behatásai a társadalmi eseményekre éppúgy kimaradnak Luhmann elméletéből, ahogy mestere, Parsons esetében már láttuk, és ez a gyengesége féloldalassá teszi Luhmann elméletét is.

Jürgen Habermas (1929 -) német társadalomtudós szintén fontos pontokon alapozta elméletét Parsons kiindulópontjaira, de Luhmannal ellentétben nem rendszerelméleti irányokban igyekezett azokat továbbvinni. A társadalmiság alapegységeként elfogadja a cselekvéseméleti kiindulópontot, és a társadalom makroszerkezetének differenciáltságát az egyes cselekvési típusok eltérései alapján elemzi. A differenciáltság keretként azonban csak szűk körben fogadja el a rendszerképződést, és ezeket mint az ember teljességét eltorzító fejlődéseket fogja fel. A gazdaságot (amely a pénz médiumán keresztül) és a politikai rendszert (amely a hatalom médiuma mentén szerveződik) tekinti rendszerszerű képződménynek, és ezek alatt az emberi személyiség teljességét reprodukáló "életvilág" kategóriával fogja össze a társadalom többi cselekvéseinek területét. Így nála a *modern társadalmak makroszerkezete mint olyan differenciálódás eredménye jelenik meg, ahol az életvilágból kiemelkedik a gazdasági, valamint a politikai-közhatalmi alrendszer, és a két alrendszer egyre szélesebb körben felbomlasztja az emberi teljességet biztosító "életvilág" területét*. Ily módon végül is nagy hatékonyságot érnek el a modern társadalmak, de a rendszerszerű szerveződés egyre inkább veszélyezteti a normális létezést. Habermas így kettős kritikával él a parsonsi elmélet Niklas Luhmann általi továbbfejlesztésével szemben. Nem lehet minden, cselekvő közötti kapcsolatot rendszernek tekinteni, és a társadalom makroszintjén is csak a gazdaság és a politika szférája esetében látja ezt Habermas megvalósultnak. Vagyis a luhmanni elmélet - Habermas megítélése szerint - a realitáshoz képest túlfeszíti a rendszerfogalom elméleti alkalmazhatóságát. Másik kritikája egyben a realitás kritikáját is jelenti. Ugyanis nemcsak a gazdaság és a politika szerveződésének megragadására leszűkítve tartja elfogadhatónak Habermas a rendszerfogalmat, de e rendszerek reálisan megfigyelhető terjedését is mint modernizációs zsákutcát fogja fel. A luhmanni elmélet abban hibázik így szerinte, hogy a rendszerképződés negatívumait nem emeli ki.

Richard Münch (1945 -) német szociológus egy generációval később indult, és így már a Habermas és Luhmann által továbbfejlesztett verzióban is megismerhette a parsonsi szintézist, amikor a 70-es évektől egy önálló elméleti keretben igyekezett visszanyúlni Parsons eredeti elképzeléseire, és ezek fényében fontos pontokon mutatott rá Habermas és Luhmann elméletének problémáira. Luhmann társadalmi alrendszerekre és ezek differenciálódására vonatkozó elméletével szemben Münch egy interpenetrációs (egymást-áthatási) elméletet fejtett ki. Ő ugyanis kimutatja, hogy Luhmann elhanyagolta azokat a történelemben megfigyelhető tendenciákat, amelyek az európai civilizációban - szemben pl. a kínai, az indiai vagy az iszlám civilizációval - az egyes funkcionális tevékenységekben egy sor különböző értékelést sikeresen összeolvasztottak, és épp ez adta az európai civilizáció robbanásszerű fejlődését a középkor utáni szakasztól. (Pl. az erkölcsi szabályok és a kereskedelem egymást kizáró jellege - így a minden erkölcsi szabálytól mentes kereskedelem, ill. másik oldalról a kereskedelemmel nem terhelhető közösségi kapcsolatok léte - az ázsiai civilizációkban, ezzel szemben ezek sikeres összeolvadása Európában különösen a reformáció utáni kereszténység különböző áramlataiban.) A Habermas elmélete fölötti kritikára ugyanebből az alapállásból kerül sor. Habermas ugyanis a gazdaság és a politika rendszerszerű szerveződéséből a morális kötelek háttérbe szorulását olvassa ki e területeken - és ezekkel állítja szembe elkülönítve a morális élet térénaként az életvilágot. Mindez pedig Münch "egymást-áthatási" elméletében az európai civilizáció sajátosságainak teljes félreértését jelenti, mivel e rendszerek működésében éppúgy benne kell, hogy legyenek a morális értékek, és az európai civilizáció azért volt sikeres, mert a kibomló kereskedelem és a politikai hatalom széles hatóköre

ellenére bele tudta fonni ezekbe az átfogó etikai-morális elveket és értékeket. Másik oldalról pedig az ily módon is formált kereskedelem és politika a moralitás széttörése nélkül tud behatolni a társadalmi cselekvések széles területére.

Antony Giddens (1938-) angol szociológus számít ma az egyetlen olyan szociológusnak az angol-amerikai szociológiai életben, aki Parsons halála után az ő "nagy elméletének" ambícióit igyekszik folytatni. Alapvetően a parsonsi szintézis kiindulópontjait és alapkategóriáit - differenciálódás, cselekvés, szociális rendszer - használja fel elmélete kiépítésében, de a szociális rendszerek differenciálódása és struktúrája mellett megjelenik nála a marxi osztályok szerinti tagozódás is. Így nála jelen vannak az embercsoportok közötti struktúrák is. (Míg a parsonsi-luhmanni vonalon az "egyén" szerepekre, majd cselekvésekre felbontása után a társadalom struktúrája már nem embercsoportok - osztályok, rétegek - között, hanem funkcionális alrendszerek, ill. szervezetek között létezhet csak.)

Pierre Bourdieu (1930-2002) a neomarxi elmélet alapján álló francia szociológust, mint ahogy az egész mai francia szociológiát is, csak nagyon kevésbé érintette a parsonsi szintézis és német továbbviteleinek eredményei. Más kategóriákban azonban sok szempontból kísértetiesen emlékeztet néhány kiindulópontja a parsonsi fogalmakhoz. Ily módon, bár ő nem használja a rendszer-fogalmat - és ezért nem is igyekszik rácsatlakozni az általános rendszerelmélet interdiszciplináris fogalomalkotásaira és kiindulópontjaira -, a legkülönbözőbb tevékenységi kapcsolatokra hasonló értelemben használja a "mező" (champ) fogalmát. Pl. politikai mező, jogi mező, vallási mező, tudományos mező etc. merül fel nála éppen abban az értelemben, ahogy politikai rendszerről, jogi rendszerről beszél a rendszerelmélet fogalmainak használója. Hasonlóan ehhez, a "szimbolikus tőke" fogalma, amely központi szerepet tölt be Bourdieu elemzéseiben, szintén nagyon közel esik Parsons médiumaihoz. Parsons is a *pénzből* indult ki, és ezt mint szimbolikusan generalizált *csereszközt* vette kiindulópontként, hogy a gazdaságon túl a többi alrendszerben is fel tudja tárni a hasonló funkciót betöltő ottani cseremédiumokat. Bourdieu a *pénzből mint a kizsákmányolást lehetővé tevő tőkéből* indul ki Marx elemzései alapján, és ezt a kizsákmányolást lehetővé tevő szerkezetet igyekezett megtalálni a többi "társadalmi mezőben" is. *A pénztőke mellett így "szimbolikus tőkék" alapján folytatódó kizsákmányolási és uralmi viszonyokat fogalmazott meg elméletében.* Végül is tehát Bourdieu elmélete egy korszerűsített és komplexebb kizsákmányolási elmélet, szemben a múlt századi és egyszerűbb marxi elmélettel. Ezért elméletével korrigálni lehet a funkcionalista elmélet egyoldalúságait, amely pedig teljesen háttérbe szorította a társadalom uralmi szerkezetének elemzését.

Az általános szociológiaelméletek rövid fejlődéstörténeti vázlatát lezárva már itt jelezni kell, hogy megítélésünk szerint a parsonsi szintézis Niklas Luhmann által továbbfejlesztett változata adja a legjobb kiindulópontot egy komplex szociológiaelmélet kialakítására. Ezért az első fejezetekben e két átfogó elmélet elemzését végezzük el. Ezeket azonban néhány alapponton korrigálni látjuk szükségesnek, és ennél többek között a Richard Münch által jelzett korrekciókat és megoldásokat látjuk hasznosíthatónak. E mellett korrekciónk arra vonatkozik, hogy a Luhmann elmélete által elhanyagolt társadalmi embercsoport-küzdelmek behatásait visszahozzuk a társadalom működésének megértésébe, és ennél a törekvésünknel visszanyúlunk a marxi elmülethez, noha ezt a Polányi Károly által kidolgozott "kettős gazdaság"-tézisre alapozva és ezzel is korrigálva tesszük. A könyv első fejezetei így a szociológiaelméleteknek a mai, eddigi végeredményeit tárgyalják. Ez alapján kerül elemzésre a későbbiekben néhány fontosabb társadalmi szféra - a tudomány, a politika és a tömegkommunikáció - majd a francia szociológiaelméletek elemzése adja a könyv harmadik részét. Itt a hangsúly Pierre Bourdieu elméletére kerül, de mellette Michel

Foucault, a posztmodern elméletét eltervező Jean-Francois Lyotard, Alain Touraine, Michel Crozier és Raymond Boudon munkái is rövid bemutatást és értékelést kapnak.

II. Fejezet

Talcott Parsons cselekvés- és rendszerelmélete

Parsons szellemi tevékenységének megítélésében egy sor eltérő értékelés alakult ki. Kritikusai felrötták neki fogalmazásának homályosságát, amely révén csak többszöri olvasás után válik értelmezhetővé műveinek gondolati tartalma; nem kevesebb idegenkedést váltott ki gondolkodási szintjének absztraktsága, és végül a legtöbb értékelésbe belejátszott a műveiből következő társadalmi-politikai egyensúlyra törekvés konzervativizmusától való idegenkedés. Épp ez utóbbiból eredt az is, hogy kritikusainak többségét a politikailag balra orientálódó nyugati társadalomtudósok között találhatjuk. Parsons teljesítményének értékelése azonban még itt is polárisan szemben álló véleményeket produkált. Feltehetően nem létezhet negatívabb értékelés annál, amit Wright Mills adott 1959-es könyvében Parsons „nagy elméletéről”, és amely szerint az „.....50 százalék szószaporítás, 40 százalék szociológiai közhely. A többi tíz százalékot empirikus vizsgálatnak lehet alávetni.” (Mills, 1970:291). E tömör véleménytől lehető legtávolabb találjuk a nem kevésbé rangos és nem kevésbé baloldali Jürgen Habermasét 1981-ből: megítélése szerint nem lehet komolyan venni a XX. század végén azt a társadalomelméletet, amelynek létrehozója nem foglalkozott érdemben Parsons elméletével. (Habermas, 1981/II. 296.) Ez utóbbi véleményhez áll közelebb Alvin W. Gouldner megállapítása is 1970-ből: ha korunk polgári elméleti gondolkodását akarjuk megérteni, akkor Talcott Parsons műveire kell elsősorban koncentrálnunk, mert legmesszebb mutató hatást ez az életmű ért el az utóbbi évtizedekben. (Gouldner, 1971:168.)

A hazai szociológiai irodalomban hosszabb időn keresztül idegenkedés volt tapasztalható Parsons műveivel kapcsolatban, és csak az utóbbi években indult meg az elméleti munkásságával való intenzívebb foglalkozás. A mélyebb megértést nálunk is feltehetően nehezíteni fogja a parsonsi életmű fogalmi nehézkessége, de talán még ennél is jobban Parsons fogalomhasználatának sűrű módosulásai az egymást követő műveiben. Parsons ugyanis ötvenesztendő elméleti munkássága folyamán többször (néha két-három esztendőnként) átépítette fogalmi apparátusát. Első összefoglaló műve a *The Structure of Social Action* (A társadalmi cselekvések elmélete) tíz év előzetes résztanulmányai után, 1937-ben jelenik meg. Ezután csak tanulmányokkal jelentkezik hosszabb időn keresztül, majd 1951-ben két kötetben is továbbépíti eredeti fogalmi készletét. Az Edward Shils-szel – egykori tanítványával – közösen írt *Toward a General Theory of Action* témája még az előbbi kötetéhez kapcsolódik, önállóan írt másik kötete, a *The Social System* már Parsons rendszerelméleti fordulatának kezdetét jelzi. Ezután rövid ideig a család és a szocializáció kérdéseivel foglalkozik, és ennek kapcsán egy másik volt tanítványa, Robert Bales kategóriával frissíti fel, alakítja át fogalmi készletét. (Ezt foglalja magába Shils-szel és Bales-szel közösen írt kötetük, a *Working Papers in the Theory of Action* 1953-ból.) Rögtön ezután – a London School of Economics egyéves vendégprofesszori meghívása által ösztönözve – a gazdaság és a társadalom többi szférája közötti viszony felé fordul érdeklődése. Az előző évek folyamán kialakított fogalmi apparátusával közeledik a makrogazdasági problémák felé, de az itteni problémák és az újabb közgazdasági elméletek – elsősorban Keynes pénzelméletének – áttanulmányozása fogalmi készletének módosítására ösztönzi. Neil

Smelserrel közösen írt kötetük 1956-ból, az *Economy and Society*, e munka eredménye. A többszöri átalakítás után ekkorra Parsons fogalmi apparátusa nagyjából rögzítődik, vagy legalábbis az előbbi radikális változtatásokhoz képest már csak egy-egy kategória szempontjából találunk változtatásokat. E fogalmi „lehiggadást” tanúsítja a Parsons és tanítványai egy csoportja által 1961-ben kiadott *Theories of Society*, amelyben a Parsons által írt nagy terjedelmű bevezetők összegzik társadalomelméletének alapkategóriáit. A változtatások mellett inkább kiegészítő fogalmi készlet megjelenését figyelhetjük meg ebben az időszakban. Fontos hangsúlyeltolódást hoz létre azonban a 60-as évek elejétől a korábban tőle idegen társadalmi *evolúció* nézőpontjának megjelenése újabb műveiben.

1. Társadalomelmélet mint cselekvésemélet (Parsons elméletének formálódása)

A) A parsonsi életmű első nagy szintézise az 1937-ben megjelent *The Structure of Social Action*. A terjedelmes kötet döntő része az emberi cselekvés eltérő komponenseivel, az egyes komponenseket kiemelő társadalomelméletekkel foglalkozik és csak lezárásképpen vázolja fel – „kísérleti jelleggel” – , hogyan szerveződnek rendszerbe a társadalmi cselekvések. A Parsons későbbi fejlődésében fontossá váló „cselekvési rendszerek” itt még nem játszanak nagy szerepet, de logikusan következnek a cselekvés egyes komponenseinek strukturájából.

E munkájának alaptéziseként Parsons azt a merész és azóta is vitatott feltevést állította fel, hogy a múlt század végén és századunk első évtizedeiben alkotó legjelentősebb európai társadalomtudósok átfogó elméletei, amelyeket korának általánosan elfogadott megítélése egymást kizáró elméleti konstrukcióknak tekintett, *ténylegesen egy átfogóbb elméleti keret felé közeledtek*, noha ennek különböző dimenzióit emelték ki. (Parsons, 1937:11-12.) Eredeti kontextusukban és elméleti kiindulópontjaikban oly különböző gondolkodók, mint Durkheim, Weber, Pareto és Alfred Marshall közös szintézisbe gyúrása csak elméleteik szelektált újraértelmezésével volt véghezvihető, és Parsons ezt hajtja végre kötete legnagyobb részében. Az általános cselekvéseméleti keret középpontba emelése csak hosszabb évek fokozatos gondolati fejlődése után éri el azt a szerepet, amit a *The Structure...*-ban már betölt. Parsons eredeti elképzelése a 1920-as évek vége felé még csak a közgazdasági elméletek kritikájára irányult. Megítélése szerint a közgazdasági elméletek nem veszik megfelelő mértékben figyelembe a gazdasági racionalitás szerint kalkuláló egyéni cselekvők *nem gazdasági* motívumait, illetve a gazdasági döntéseikbe folyamatosan beleszóló társadalmi determinánsokat, mint például értékkötélékek, erkölcsi normák, szokások stb. Amennyiben esetleg jelzik is, szisztematikusan nem gondolják át a gazdasági cselekvésekbe beleszóló szociológiai tényezők módosító hatásait. Első periódusában Parsons Alfred Marshall, angol közgazdász elméleti munkásságában találta meg azokat a fogódzókat, amelyek a gazdasági cselekvéseken belül is tudatosan elismerik az elkülöníthetetlen nem gazdasági meghatározókat. Így Marshall elméletéből kiindulva igyekszik kidolgozni egy átfogóbb cselekvési fogalmi keretet. Erre külön is ösztönözte, hogy az idő tájt a Harvardon, amelynek közgazdasági tanszékén kapott állást, Marshall elméleti munkássága dominált. (Parsons ifjúkkori szellemi fejlődéséhez lásd: Parsons 1975:37).

A szociológiai mozzanatok gazdaságon belüli szerepének feltárásához a következő lépése Vilfredo Paretohoz vezette. Eredetileg csak eszköznek tekintette Pareto tanulmányozását Marshall értelmezéséhez, mivel Pareto tisztábban és elméletileg tudatosabban fogalmazta meg a gazdasági racionalitás és a szociológiai tényezők

viszonyát. Míg Marshall hajlott arra, hogy a szociológiai tényezőket is magába foglaló, kitágított közgazdaságtant hozzon létre, Pareto gazdaságelméleti munkáitól elkülönítve, önálló rendszeres szociológiában fogta össze a társadalmi élet nem gazdasági aspektusait, és egy átfogóbb elméleti rendszerben *külön tartva* összegzi ezeket mint mozzanatok. Pareto a logikus cselekvést az emberi cselekvések megértésének kiindulópontjaként definiálja, amelyeknek legfontosabb csoportját alkotják a gazdasági jellegű cselekvések. Logikus a cselekvés, ha olyan belső cselekménysort foglal magába, mely meghatározott célokra irányul, mind a cselekvő tudatában, mind a külső szemlélők felfogása szerint. Minden más cselekvés a nem logikus szférába tartozik. A nem logikus cselekvések kialakítói, motiválói döntően a „reziduumok” amelyeket Pareto legtöbbször interpretálójá az ösztönökkel és más irracionális pszichikai tényezővel azonosított Parsons előtt és azóta is. Ezzel szemben Parsons arra törekszik, hogy bebizonyítsa ennek az interpretációnak a jogosulatlanságát, és a reziduumokat mint cél-eszköz séma alapján bonyolódó cselekvések alatt elhelyezkedő végső értékeket fogja fel. (Parsons, 1937:465.) Ebben az értelmezésben a logikus cselekvések cél-eszköz szerint kalkuláló szférája alattmögött helyezkedik el az értékek, értékbeállítódások világa, és ezek megszabják a logikus cselekvések célválasztásait. A reziduumokat alkotó végső célok és értékattitűdök nagymértékben közösek a társadalom tagjainak tudatában, és ez teszi lehetővé, hogy a logikus cselekvések célválasztásai egy közös mederben maradjanak. A logikus szféra autonóm-individuális célválasztásai ellenére, így a *társadalom integritását a közös értékrendszerként felfogott reziduumok biztosítják*.

Ezen a ponton kapcsolja össze Parsons Pareto és Durkheim elméletét. Durkheim munkásságának középpontjában – az individualista-atomista elméleteket megcáfolandó – az egyén társadalmi beágyazottságát megvalósító norma- és értékvilág állt. Kezdetben Durkheim az egyén döntéseire ható társadalmi tényeket, a fizikai okozatisághoz hasonlóan, kényszerítőeknek és külsőknek tekinti. Később egyre inkább enyhíti a társadalmi kényszer ilyenfajta jellegét, és mint morális kötelezettséget fogja fel a társadalom tagjait integráló értékkötelekeket. „Durkheim, miután kifejtette szociológiai elméletét munkássága kezdetén, ennek folyamatos interpretálása útján lényegében hasonló verzióra jutott, mint Pareto: a társadalmi mozzanat egy közös értékrendszer létét implicálja.” (Parsons, 1937:71.) Csak míg Pareto a gazdaság cél-eszköz cselekvéseinek sémájából kiindulva, ezt a sémát általánosítja az értékek világára, úgy formulázva azokat, mint ama végső célokat, amelyeket a társadalom tagjai (a logikus cselekvések cél-eszköz kalkulációi mögött) követnek, addig Durkheim nézőpontjának fókuszában nem a annyira a cél-eszköz cselekvések állnak, inkább a társadalom környezetének egyénre való hatását vizsgálja. Ebből fakad, hogy Durkheim a társadalmi értékek egyének felé közvetítésének megértésében messzebbre jut el, mint Pareto. Durkheim különösen a vallási szféra elemzése kapcsán jutott mélyebbre az értékek természetének és az egyénre való hatásának feltárásában. A szakrális dolgok vizsgálatánál arra a feltevésre jutott, hogy e dolgok szimbolikus funkciót töltenek be: reprezentálják a nem anyagi természetű „társadalmi”. Ez megnyitotta az utat a rítusok szerepének megértéséhez. Egyrészt az értékattitűdök szimbolikus kifejeződései ezek, másrészt a közösségi szolidaritás ösztönzői, amelyek a cselekvéshez energiát adnak. Durkheim ezzel nagy lépést tett az értékek hatásmechanizmusának és intézményesülésének feltárásában, míg Paretónál a diffúzabb értékattitűdök és a rítusok csak mint tovább nem elemzett nem logikus cselekvések szerepelnek.

Parsons – eltérően életműve későbbi szakaszeitól – ezekre a kérdésekre fűzi fel (és szűkíti le) Max Weber elemzését is. Pontról pontra kimutatja Weber elgondolásainak egyezéseit Durkheimmal és Paretoval, eltérő szellemi gyökereik és fogalmi apparátusuk ellenére. Így pl. Pareto mint a logikus cselekvést írja le és elemzi Weber célracionális

kategóriáját. Ugyanígy összecseng a weberi rend koncepciója Durkheim morális autoritáson nyugvó normavilágának elképzelésével, valamint Pareto koncepciójával a cél-eszköz szféra alatti reziduumokról (értékattitűdökről). Parsons két fontos mozzanatot emel ki Weber fejtegetéseiből, amelyek az előbbiekhöz képest új oldalakról teszik teljessé az értékvilág viszonyrendszerének és hatásmechanizmusának megértését. Weber az értékattitűdök és az eszmék közötti kapcsolatokra helyezi a fő hangsúlyt a vallási szféra elemzésénél, ezzel szemben ez Durkheimnél alig jelenik meg. Nála az értékattitűdök rituálékön és szakrális dolgokon keresztül történő intézményesítése kerül a középpontba. Weber bevonásával így az értékvilág többirányú kapcsolódása kerül napfényre. Korrigálni lehet Durkheim egyoldalúságát az értékeknek a társadalmi változásokban játszott szerepe weberi kiemelésével is. Weber a karizma és a próféták szerepének elemzésével feltárja a közvetlenül értékekre orientálódás forradalmasító szerepét a fennálló és bevett társadalmi állapotokkal és szokásokkal szemben. (Parsons, 1937:714-716.) (Itt csak jelezzük, hogy Parsons e korai kiemelése ellenére hosszú ideig maga is háttérben hagyja a társadalmi változás elemzését, sőt alapelve, hogy a társadalmi változást mindig külön tényezőkkel kell magyarázni. Innen pedig egyenes út vezethetett volna az értékekre közvetlenül orientálódó modern individualitás tömegesebb megjelenéséhez és ezzel a társadalmi változás mindennapivá válásához, szemben a korábbi korok profetikus karizmához kötöttségével.)

Parsons a következőképpen összegzi a cselekvés általános struktúrájának elemeit: 1. az egyén biológiai öröksége és a (szubjektíve szelektált) természeti környezet; ezek adják a cselekvések eszközeit és feltételeit; 2. a cél-eszközreláció, 3. és végül a cselekvések értékmozzanata. Alapvető fontosságú, hogy Parsons ezeket az elemeket csak *analitikailag* tartja elkülöníthetőnek, a konkrét cselekvésekben ezek a mozzanatok mindig kibogozhatatlanul össze vannak keveredve. Parsons ennek megértésére Weber ideáltípusait hozza példának, amelyek szintén fiktívek és nem reálisan léteznek.

Feltehetően, ha Parsons nem vitte volna tovább itt kifejtett gondolatait, ez az 1937-ben megjelent munkája egy maradt volna a szociológiatörténeti munkák között. Szociológiatörténeti szempontból új vonás mindenestre nála Max Weber elméletének bevitele az amerikai szociológiai gondolkodásba. A későbbiek során alapvető fontosságúvá váló makrotársadalmi szférákra irányuló elemzései itt csak könyvének utolsó lapjain bukkannak fel. Itt az emberi cselekvés legkisebb egységeként az „egységnyi cselekvést” („unit act”) fogja fel és jelzi, hogy „ezek összefonódva és variálódva építik fel a komplex cselekvési rendszereket”. (Parsons, 1937:743.) Ezek a cselekvési rendszerek azonban ugyanúgy csak analitikusak, mint a cselekvés komponensei. Sem a gazdasági racionalitás, sem az értékintegráció nem képzelhető el elkülönítve a valóságban, hanem ezek is organikusan beletartoznak ugyanabba a cselekvési rendszerbe. Ezért *nem is a cselekvési rendszereket igyekszik* elemezni, hanem azt nézi meg, *hogyan viszonyulnak az egyes társadalomtudományok a cselekvés analitikailag felfogott komponenseihez.* A szociológia az érték kötöttségek, a kultúra területének kutatója; a közgazdaságtan a cél-eszköz aspektusokat, a politológia a hatalmi racionalitás szféráját vizsgálja. A cselekvők személyisége is leírható e három társadalomtudományi ág analitikai rendszerében, a maradék pedig az átöröklés – biológia, pszichológia – területe. (Parsons, 1937:768-769.)

B) Parsons 1951-es kétkötetes művében – az Edward Shils-szel közösen írt *Toward a General Theory*-ban és az önállóan elkészített *The Social System*-ben – egy sor hangsúlyeltolódást és néhány új alapfogalmat figyelhetünk meg. Döntő változás a korábbi szintézissel szemben, hogy a cselekvés komponenseit tudatosan a cselekvési rendszerek keretei közé illeszti, és elemzéseinek fő iránya a cselekvési rendszerek

felépülésére vonatkozik. Korábbi művében, mint láttuk, csak jelzi a cselekvési rendszereket, anélkül, hogy konkretizálná mit tekint ezeknek és inkább csak az egyes társadalomtudományi diszciplínák (közgazdaságtan, szociológia, politológia) melléjük rendelése sejteti elgondolásait.

Kiindulópontként három cselekvési rendszert különít el: az egyes individuumok személyiségi rendszereit; a több személy együttes cselekvéseiből előálló szociális rendszereket; és végül az előbbiektől elkülöníti a kulturális rendszereket. A személyiségi rendszerben az egyén motivációs struktúrái, orientációi, szükségletdiszpozíciói szerveződnek egységes egészé – a biológiai örökséget átformáló szocializációs folyamatok során. Problémát inkább a szociális rendszerektől elkülönített kulturális rendszerek jelentenek. Nézzük Parsons magyarázatát: „A kultúra, noha úgy egzisztál, mint a szimbólumok rendszere, és egyéb termékekben is megtestesül, másképpen rendszer, mint a személyiség és a szociális rendszerek. Nem magában van megszerveződve mint rendszer.” (Parsons-Shils, 1951:8.) Mindamelllett a kulturális rendszerek elkülönítése végig homályban marad Parsonsnál. Az elkülönítés problematikussága a későbbiek során azért is latens maradhatott, mert részletesebb elemzéseket jórészt csak a szociális rendszerek vonatkozásában találhatunk nála, és későbbi szellemi fejlődése is erre összpontosul. A szociális rendszerektől való elkülönítés okát egy 1961-es írásából abban lehet megtalálni, hogy önálló létszféraként fogja fel a kultúra területét. Itt a létformák rendszerének problémáját említve, *biológia, pszichológia szociális és kulturális szintet* említ. (Parsons, 1961/I: 70.) Az egységes társadalmi létszférát tehát két önálló szintre bontja fel, hasonlóan mint pl. Nicolai Hartmann. Ezeket a cselekvési rendszereket Parsons analitikai természetűeknek tekinti. „...A konkrét cselekvési rendszereknek egyaránt vannak pszichológiai, szociális és kulturális aspektusai.” (Parsons-Shils, 1951:8.) (Az analitikai rendszerfelfogás problematikusságára később még kitérünk.)

Fogalmi apparátusának továbbépítését jelenti Parsonsnál a „szerep” kategóriájának beemelése. Korábbi szintézisében a cselekvési rendszerek egységeként az egységnyi cselekvést („unit act”) fogta fel. Itt a szociális rendszerek vonatkozásában korrigálja ezt, és a *szerepekből építkező* rendszerekről beszél. (Parsons-Shils, 1951:23.) Ezzel meg tudja ragadni azt a jellegzetességet, hogy az egyén nem teljes személyével vesz részt egy-egy szociális rendszeren belül folyó tevékenységben, hanem csak meghatározott szerepében. „A cselekvők szerepeinek elkülönítése a személyiség teljes rendszerén belül lehetővé teszi a személyiség artikulációját a szociális rendszerek szervezetében.” (Parsons-Shils, 1951:23.)

Az 1937-es kötetének fejtegetései a cselekvés belső komponenseihez kötődtek. Parsons ebben a tekintetben is radikálisan tovább építkezik 1951-es köteteiben. Néhány évtized múlva Parsonsnak ezek a gondolatai termékeny kiindulópontokat jelentettek néhány átfogó elmélet számára (különösen Jürgen Habermas kommunikatív cselekvés-elméletét lehet itt kiemelni), ezért ezeket még akkor is részletesebben kell tárgyalnunk, ha Parsons maga később egyre jobban eltávolodott az itteni kérdésfeltevéseitől. A korábbi cselekvési komponensekhez képest Parsons itt jóval kifinomultabb cselekvési tipológiát dolgozott ki. A cselekvési típusok elkülönítését az egyén orientációinak osztályozásán keresztül végzi el. Először is az orientációk két aspektusát különbözteti meg: a *motivációs orientálódásokat*, „...amelyek a cselekvő szükséglet-diszpozícióira tekintettel (kielégítés vagy ettől való megfosztás) vonatkoznak a cselekvési szituációkra”, másrészt az *értéorientációs módokat*: „a cselekvő orientációinak azok az aspektusai, amelyek kötelezik őt bizonyos normák, szelekciós kritériumok figyelembevételére”. (Parsons-Shils 1951:59-60.) A motivációs orientálódásnál Parsons

három módot különít el: 1. *kognitív módon* tekint a cselekvő a szituációban releváns objektumokra (fizikai tárgyra, illetve szociális objektumokra- azaz a szituációban releváns személyekre és kollektívákra), amikor az objektumok kellékeit, egymástól való elkülönüléseit, hasznosításukat lehetséges variációit stb. veszi szemügyre. 2. „*Cathectic*”-módon, amikor a szükségletkielégítésre tekintettel érzelmi jelentőséggel ruházza fel a cselekvő a releváns objektumokat. (A „*cathectic*”-et, bizonyos fenntartással, így „érzelmi módnak” fordíthatjuk. Parsons maga is érzi a „*cathexis*” kifejezés homályosságát, ezért lábjegyzetben hozzáfűzi, hogy a „*cathexis*” állapota annyiban különbözik az egyszerű affektuális állapottól, hogy az előbbi nem egyszerűen belső érzelmi állapotot jelöl, hanem egy tárgyra való vonatkozással kapcsolatos érzelmi elfogultságot. L.: Parsons-Shils, 1951:10) 3. Értékelő („*evaluative*”) a motivációs orientáció módja, amikor a *cselekvő elosztja* energiáit az objektumok és a cselekvések között, tekintettel az érzelmileg színezett szükségletkielégítéshez fontos objektumokra, és optimalizálni igyekszik a kielégítési hierarchiát. Ez az a mód - teszi hozzá Parsons -, amelynek révén az egyén a kognitív és „*cathectic*” orientációkat egyetlen intelligens keretbe illeszti. Egyáltalán, a kognitív mód az egyes szükségletek szempontját jelenti, ezzel szemben értékelő aspektus beilleszti ezt a motivációs orientálódást egy átfogóbb célrendszerbe, és eszerint korrigálja a puszta kogníciót. (Parsons-Shils, 1951:59)-

Az értékorientációnál szintén három módot különít el:

1. „Kognitív mód”: itt olyan standardok figyelembevétele jellemző, melyek a kognitív ítéletek érvényességére vonatkoznak;
2. „Appreciative” mód: az érzelmi megítélés elveinek használata
3. „Morális mód”: amikor a következményekre való felelősség szempontjából fontos szelekciós elvek dominálnak az értékorientációban.

Ezek alapján állnak össze a cselekvési típusok:

- *intellektuális cselekvés*, amelyben a kognitív tárgyszemléletnek és a kognitív standardoknak van elsőbbségük a másik két mód felett;
- *expresszív cselekvés*, amelynél az érzelmi (*cathectic*) beállítódásnak és a szükséglet kielégítésére vonatkoztatott tárgyszemléletnek van elsőbbsége;
- *morális vagy felelősségteljes cselekvés*, ahol a morális standardok és az értékelő tárgyszemlélet uralják a cselekvést.

E három alaptípust kiegészíti egy lezármaztatott cselekvési típus: az *instrumentális cselekvés*. „Itt a cselekvés célja a jövőben van. A *cathectic* tárgyszemléletnek és az „*appreciative*” standardoknak elsőbbségük van a cél *kiválasztása* tekintetében; mégis a kognitív standardoknak van elsőbbségük a cél elérésének folyamatában.” Ezt Parsons még azzal egészíti ki, hogy: „A kognitív megfigyelés elsőbbsége így kettéválk a tiszta kognitív típusra, amit itt intellektuális tevékenységnek vagy vizsgálódásnak hívunk, és az instrumentális típusra, amely érzelmi célkiválasztással van színezve”. E cizellált tipológiát, későbbi nagy hatása ellenére, maga Parsons igazán nem tudta gyümölcsozttetni. Mindenesetre az önállóan írt másik, 1951-ben megjelent kötetében (*The Social System*) a szociális rendszerek felépítését és az egyes rendszerek eltéréseit a cselekvési típusokra alapozza. Meghatározott szerepekben ugyanis egyik vagy másik típus (cselekvési típus) dominál, illetve valamelyikük kombinációja. A szerepekből felépülő szociális rendszerek így a bennük domináló cselekvési típus szerint osztályozhatóak. (Parsons, 1951, 87-88.)

Parsonsnak e műve kapcsán néhány megjegyzést kell ejtenünk. Nevét ez a munkája tette világszerte ismertté, noha Amerikában már korábbi műve alapján is ismert volt. Elméleti teljesítményének értékelését is ez a műve szabta meg. Másrészt azonban egy sok negatív vélemény is e munkájához kötődik. Ezek között kiemelkedő a fejtegetéseinek érthetlenségére vonatkozó vád, amit e munkája kapcsán nehéz elhárítani. Megítélésünk szerint ebben alapvetően közrejátszott, hogy ebben az időszakban Parsons szélsőségesen analitikus rendszerelméleti álláspontot foglalt el. A későbbiek során is mindvégig hangsúlyozza ugyan, hogy nem tényleges rendszereket tart szem előtt, hanem analitikai természetűeket. (Azaz csak az elméletben rendszerré formálható, máskülönben széteső, illetve egyben szétválaszthatatlanul összefonódó társadalmi jelenségeket.) Ám a 60-as évek elejétől fejtegetései és elkülönítései egyre inkább korrelálnak a *ténylegesen lokalizálható* társadalmi szférákkal (tudomány, művészet, jog, állam stb.), így elemzései megfoghatóbbá és érthetőbbé válnak.

Az 1951-es kétszerzős kötet fogalmi újításai között a legfontosabb szerepet a *mintaváltozók* (pattern variables) játsszák. E fogalmi készletet Parsons némi módosítással később is mindvégig megtartotta. A mintaváltozók kategóriapárosait egy korábbi empirikus szociológiai elemzése kapcsán kezdte kiépíteni. Az orvosi tevékenységet elemezve, az értelmiségi hivatások sajátosságait igyekezett az 1940-es évek elején kidolgozni. Ennek kapcsán Tönnies „közösség” és „társadalom” kategóriapárosát és ezek sajátos tartalmait igyekezett alkalmazni a hivatásokon belül kifejtett tevékenységek és a pusztán gazdasági racionalitás szerint orientálódó tevékenységek elkülönítésére. Parsons úgy látta, hogy az orvos tevékenysége körében elsődlegesen páciense egészségének helyreállítására törekszik, és ennek alapján a „közösség” körébe kellene tartoznia. Ám tevékenysége során racionális és neutrális ismeretkezelés jellemzi, így a „társadalom” fogalmi körébe sorolandó. Ezek nyomán jutott Parsons arra a feltételezésre, hogy *Tönnies dichotómiája csak egy dimenzió, amely mellett egy sor másik is létezik*. Az 1951-es kötetekben már öt kategóriapárosra bontja szét – és egészíti ki – az eredeti tonniesi dichotómiát: 1. affektivitás kontra érzelmi neutralitás; 2. énközpontú orientáció kontra kollektív orientáció; 3. univerzalizmus kontra partikularizmus; 4. tulajdonítás (ascription) kontra teljesítmény szerinti tárgyszemlélet; 5. specifitás kontra diffúzitás. (Parsons-Shils, 1951,78.)

Nézzük meg, mit ért Parsons ebben a verzióban a mintaváltozókon: „A mintaváltozók sémája öt dichotómiát fogalmaz meg. Bármely cselekvésnél a cselekvőnek döntenie kell abban az öt alternatívában... Az *első páros* döntést jelent abban, hogy elfogadunk-e egy lehetőséget a szükségletkielégítésre a következményekre tekintet nélkül, vagy e következményekre tekintettel tesszük ezt. A *második* szerint abban döntünk, hogy egy cselekvést csak személyünkre vonatkozó jelentőségében veszünk figyelembe, vagy valamilyen kollektívára, illetve morális kódra is tekintettel vagyunk. A *harmadik* döntést jelent abban, hogy a cselekvésnél releváns objektumot általános fogalmi keretben vagy csak saját helyzetünk és viszonyaink szempontjából értékeljük. A *negyedik* dichotómiával abban döntünk, hogy a cselekvésnél releváns szociális objektumot (azaz más személyt vagy személyeket) úgy vesszük figyelembe, mint a minőségek (státusok) összességét, vagy ettől eltekintve, csak teljesítményei szerint kezeljük. Az *ötödik* dichotómia szerint döntünk abban, hogy a cselekvésben érintett szociális objektumoknak a jogok meghatározatlan csoportját adjuk meg, vagy ellenkezőleg, csak speciálisan meghatározott jogokat” (Parsons-Shils, 1951:48.). Az öt mintaváltozó közül az első három az orientáció módjaira ad választ, az utóbbi kettő a cselekvésben érintett személyek szemléletének módjait jelenti.

Parsons több variációban összeköti a mintaváltozók párosait az eltérő cselekvési típusokkal. A későbbiek szempontjából maradandónak az első három mintaváltozó és az instrumentális-expresszivitás cselekvési típusokkal való összekötések bizonyulnak. Az *instrumentális* cselekvésre az érzelmi neutralitás, az univerzalitás és a specifitás a jellemző, ezzel szemben, ha a cselekvésben az *expresszív* hangsúly dominál, akkor az affektivitás, a partikularitás és a diffúzitás jellemzi. A mintaváltozók azonban a későbbi továbbgondolásokkal együtt váltak igazán jelentőssé. Ebben döntően Parsons egy korábbi tanítványának, Robert Balesnek a *funkcionális rendszerproblémákra* vonatkozó elképzelései játszottak szerepet. Az 1953-as *Working Papers in the Theory of Action* című közös kötetükben a két fogalmi készletet egyesítik.

C) Noha Parsons életművében nehéz pontosan határolt szakaszokat megkülönböztetni, a *Working Papers* kapcsán érdemes kitérni erre a kérdésre. Don Martindale már 1959-ben jelzi, hogy Parsons a korábbi cselekvésméleti kiindulóponttól fokozatosan a makrofunkcionalizmus felé tolódott el, és elméletében a társadalom makroszféráinak összefüggései foglalják el a központi helyet. (Martindale 1963: 68-78; Martindale, 1966:21-43.). Jürgen Habermas 1981-ben, már a parsoni életmű lezárása után periodizálhatta Parsons szellemi fejlődését. Megítélése szerint a Martindale által jelzett eltolódás Parsons rendszerelméleti fordulátát jelentette. Habermas véleménye szerint ez a fordulat az 1951-es *The Social System* című kötettől datálható. (Habermas, 1981/II:298). Parsons életművét átvizsgálva, számunkra úgy tűnik, hogy a kötet – noha, mint láttuk, az egyes cselekvés belső komponenseiről a hangsúly áttevődik a cselekvési rendszerekre, és ezekbe foglalva elemzi a cselekvési típusokat – még innen van a makrorendszereket hangsúlyozó fordulaton. Megítélésünk szerint inkább az 1953-as *Working Papers*-ben találjuk meg az első komolyabb ilyen irányú elemzéseket, hogy az 1956-ban kiadott *Economy and Society* című kötetben valóban végbemenjen az addig döntően *mikrostruktúrák* (család, kiscsoportok) vonatkozásában használt keret *makroszférákra* való alkalmazása.

A *Working Papers*, mint említettük, Parsons mintaváltozóinak és Robert Bales funkcionális rendszerproblémáinak összeházasítása nyomán jött létre. (Parsons-Bales-Shils, 1953.) Bales a 40-es évek végén empirikus kiscsoport-kutatásokat végtett- kísérleti csoportokat összeállítva-, és ennek folyamán 12 kategóriát dolgozott ki, amelyek felhasználásával az összes megfigyelhető csoportaktivitást igyekezett osztályozni. A kísérlet lefolyása után tovább rendszerezve e kategóriákat, négy olyan nagyobb tevékenységszférát tudott elkülöníteni, amelyekben többé-kevésbé értelmezni tudta az egyes csapattagok interakcióinak a csoport számára való jelentőségét. Ez a négy tevékenységszféra: a csoport belső integrációjának biztosítását, a csoport céljainak elérését, a külső környezethez való adaptációt és végül a csoporton belül stabilizálódott elvárások megerősítését szolgálta. Bales e négy elementáris funkció megoldását tekintette előfeltételnek minden tartósabb emberi együttműködés zavartalanulásának biztosításához. (Bales, in: Parsons-Bales-Shils 1953:111-163.)

Bales nagyjából Parsons mintaváltozóinak létrejöttével egy időben dolgozta ki kategóriáit, és bár a volt tanítvány folyamatosan konzultánsa volt az 1951-es kötetek létrejöttékor, Parsons csak e kötetek megjelenése után kezdett érdeklődni Bales kategóriái iránt. Ekkor azonban nagyon hamar arra a belátásra jutott, hogy a mintaváltozók és a funkcionális rendszerproblémák *ugyanannak a dolognak két oldalát* jelentik. Egy-egy funkcionális probléma megoldása felé irányuló csoporttevékenység ugyanis *meghatározott mintaváltozókkal* jellemezhető, és a funkcionális problémák változásával a mintaváltozók ezzel összefüggő eltolódásai figyelhetők meg. E felismerés nyomán Parsons Balesszel együtt összedolgozta a két kategóriarendszert. (Ez az 1951

őszén írt tanulmány, a Working Papers III. fejezete.) Majd Edward Shilst is bevonva 1952-ben egy új tanulmányban átformálták az első megközelítésben kialakított új fogalmi készletet. Ennek révén az eredetileg kis csoportokat szem előtt tartó fogalmi készlet alkalmazása kitágult, és az átfogóbb szociális szférák problémáit is igyekeztek bevonni az elemzésbe. A *Working Papers*-nek ez az V. fejezete lett később Parsons számára a továbblépés alapja.

A két fogalomkészlet egyesítése folyamán némi átalakítást figyelhetünk meg a mintaváltozók körében. A négy rendszerproblémához igazodva az öt mintaváltozó négyre csökkent, és eltűnik az „énközpontú” kontra „közösségi orientáció” dichotómiája. Csak a formát érintő változás, de említeni kell, hogy a tulajdonítás („ascription”) kontra teljesítmény („achievement”) mintaváltozó-párost új elnevezés alatt találjuk meg, de változatlan tartalommal. Parsons utal rá, hogy ezek a Ralph Lintontól átvett elnevezések, némileg eltérő tartalommal, már szélesebb körben ismertté váltak, így technikai okok miatt változtatta meg e mintaváltozó-páros elnevezését (Parsons-Bales-Shills, 1953, 66.). Itt minőség („quality”) kontra teljesítmény („performance”) elnevezést használ.

Korábban a mintaváltozókat csak lazán csoportosította Parsons, három motivációra és két tárgyszemléltre vonatkozó párost elkülönítve. A négyre csökkenéssel két motivációs és két tárgyszemléleti páros maradt. A rendszerproblémák fényében Parsonsék úgy látták, hogy meghatározott kapcsolat van a motivációs és a tárgyszemléleti párok között, és a csoportok tevékenységében a funkcionális problémák dominanciájának változásai sajátos párosításokat hoznak létre a motivációs és a tárgyszemléleti mintaváltozó-párosok között.

Nehezebb megragadni azokat a tartalmi eltolódásokat, amelyek egyes mintaváltozók vonatkozásában figyelhetők meg. Így a specifitás kontra diffúzitás mintaváltozóknál új tartalommal találkozunk. (Megjegyezhetjük, hogy az előbbiekhöz képest jóval érthetőbb és konkretizálhatóbb ez a tartalom.) A specifitás az új értelmezésben azt a beállítottságot jelenti egy objektum iránt, amikor csak meghatározott aspektusa fontos érzelmileg a cselekvő számára, ezzel szemben a diffúz orientálódásnál a teljes objektum érzelmileg érintett. (Parsons-Bales-Shills, 1953:66.) Ezzel az új tartalommal ez a mintaváltozó-páros átkerült az attitudinális oldalra, míg az univerzalizmus-partikularizmus – tartalomváltozás nélkül! – a tárgyszemléleti oldalra. Csak jeleztük, hogy e két változtatáshoz Parsons maga nem is fűz kommentárt, így az amúgy is nehéz és elvont szövegekben csak következetes figyelemmel lehet e fogalmi eltolódásokat „tetten érni”.

Ezek után a következő affinitásokat állapíthatjuk meg a két mintaváltozó-páros-csoport között:

1. A *specifikus* beállítódás *teljesítmények* szerinti szociális tárgyszemlélettel mutat affinitást.
(Tehát amikor nem minőségeik, státusaik szerint tulajdonítunk fontosságot a cselekvési szituációban érintett „másoknak”, hanem csak aszerint szemléljük ezeket, hogy milyen teljesítményekre képesek.)
2. Az *affektivitás* beállítódása *partikulárisan* veszi szemügyre a tárgyat. (Tehát nem mint egy átfogóbb osztály tulajdonságaival rendelkező bárkit vagy bármit tekintem – függetlenül magamtól – a cselekvésben érintett objektumot, hanem mint olyan partikuláris kellékek hordozóját, amelyek a *hozzám való viszonyban* nyerik el fontosságukat.)

3. A *diffúz* beállítódás affinitást mutat a cselekvésben érintett szociális objektumok minőségei, státusai szerinti szemléletével (és nem a teljesítménye szerinti szemlélettel).
4. Végül a *neutrális* beállítódás *univerzális* tárgyszemlélettel jár. Azaz mint átfogóbb osztály tulajdonságainak (bármelyik) hordozóját tekintem az érintett objektumokat. (Parsons-Bales-Shills, 1953:179-180.)

Ezzel a fogalmi apparátussal kezdenek Parsonsék a szociális rendszerek struktúráinak feltárásához. Jelezni kell persze, hogy *deklaratívén* ezeket a fogalmakat – és elemzéseit – Parsons érvényesnek tekinti *általában* a cselekvési rendszerekre (tehát a szociális rendszereken kívül a személyiségi rendszerekre és a kulturális rendszerekre is), de az utalásoktól eltekintve a *tényleges elemzés* mindvégig a szociális rendszerek szféráján belül marad.

A *Working Papers* említett „határmű”-jellege pregnánsan megmutatkozik azokban a fejtegetésekben, ahogy Parsons a szociális rendszerek funkcionális problémák megoldása miatti differenciálódását igyekszik megragadni. Két, alapvetően eltérő differenciálódási módot különít el. Differenciálódhatnak a szociális rendszeren belüli tevékenységek *időben*, amikor is a főbb funkcionális problémák megoldása egymás után kerül domináló helyzetbe a csoporttevékenységekben. Másik differenciálódási mód, amikor a *szociális rendszer egyes részei differenciálódnak*, és egy-egy rész tevékenységében meghatározott funkcionális probléma megoldása dominál. „Tehát mi úgy tekintjük az időbeli fázisokat és a rendszer strukturális differenciálódását, mint amelyek a cselekvési folyamatoknak ugyanabból a gyökeréből származnak. Mint ugyanannak a jelenségnek különböző perspektívából való szemlélését.” (Parsons-Bales-Shills, 1953, 166.)

A *Working Papersben* az *időbeli* differenciálódás kidolgozása dominál, a másik differenciálódási mód ehhez képest jóval hevenyészettebb és bizonytalanabb. Mégis a későbbi parsonsi életműben – mint majd azt látni fogjuk – , ez utóbbi lép előtérbe, és az időbeli differenciálódást mint soha vissza nem vont, de tovább nem vitt megoldási módot értékelhetjük.

Mindazonáltal az időbeli differenciálódás preferálását a *Working Papers-ben* megítélésünk szerint nem lehet elméleti kérdésnek tekinteni. Parsons ugyanis ekkor még erőteljesen kötődik a funkcionális rendszerproblémák felfedezésének helyéhez: a *kiscsoportokhoz* és a Bales ide vonatkozó elemzéseire. A kis létszámú csoportok esetében talán valóban jelentős az osztatlan együtteselexv és a csoport fennmaradásához szükséges funkcionális rendszerproblémák *időben egymás utáni* megoldása. A makrotársadalom egészének szintjén azonban a funkcionális differenciálódás az egyes szférák közötti különösebb elemzés nélkül is nyilvánvaló. Parsons elemzéseinek mikrostrukturáról makrostrukturákra való eltolódását tehát jól jelzi az *időbeni* differenciálódásról a *funkcionális* differenciálódásra való átmenet. Ezt értjük tehát a *Working Papers* határműjelleget, amely ha alárendelten is, de már tartalmazza a makroszférák felé való fordulást jelző funkcionális differenciálódást is.

Parsons a későbbiek folyamán mindvégig középponti kategóriaként használta a funkcionális rendszerproblémákat, bár a makroszférák felé közeledve több átértelmezését vehetjük észre. Itt az eredeti kiscsoport-kutatás tapasztalatai alapján a négy rendszerproblémát – a mintaváltozókkal összekapcsolva – a következő tartalommal tárgyalja:

1. Adaptáció: a rendszer adaptációs problémáján a rendszer és a környezet kölcsönös közelítésének szükségességét érti. Ez jelenti egyrészt a környezet

átalakítását a rendszer „képére” (szükségeinek, céljainak megfelelően), másrészt a rendszer belső állagának, struktúrájának, átalakítását a környezet követelményei szerint.

Ebből a feladatból fakad az adaptációs szakaszra jellemző mintaváltozók sajátos kombinációja: a rendszer tagjainak az objektumok iránti tárgyszemlélete *univerzalizmussal és teljesítménnyel* jellemezhető, attitűdjeikre a *neutralitás* és a *specialitás* jellemző. A külső világ legyőzése (és belső képre átalakítása) ugyanis a cselekvőtől instrumentális tevékenységet és látásmódot követel meg; distanciát a szituációban érintett „másoktól” (szociális objektumoktól). A tárgyakat úgy kell szemlélnem, mint átfogó osztályok tulajdonságainak (bármelyik) hordozóját. És az *univerzalista* tárgyszemlélet mellett a valóság legyűrése megköveteli az általánosítva felfogott jellemzők specifikálását a konkrét kontextusra. (Parsons-Bales-Shils, 1953:179.)

2. *A célélérés és a célállapot élvezésének fázisa:* ebben a fázisban két mintaváltozó változatlanul fennáll, kettő változik. (A későbbi fázisokban is az újonnan bejövő két változó mellé mindig két új mintaváltozó lép be, a szakaszok kapcsolódására, átmenetére így optimális esetben a kontinuitás jellemző.) Parsons a későbbiekben ezt a funkcionális problémát értelmezi át a legerősebben; itt meglehetősen homályosak fejtegetései abból a szempontból, hogy milyen aktivitások rendelkeznek ide. „Itt az objektum, mármint az elért cél konkrét tárgya a fontos, amit élvezni, elfogyasztani kell, és ebben szerepben nem mint átfogó kategória egyede fontos most már a cselekvő számára is.” (Parsons-Bales-Shils, 1953, 180.) Ebben a fázisban marad a specifitás beállítódása és a teljesítmény szerinti tárgyszemlélet, de a neutrális eltűnik és az eddig felfüggesztett affektivitás lép be. (Ugyanígy, mint az idézetből kitűnt, az univerzalista tárgyszemléletet a partikuláris váltja fel.)
3. *Integráció:* ezt a funkcionális rendszerproblémát Parsons már itt nagyon tisztán megfogalmazza. Az adaptáció ellenpólusának lehet minden tekintetben felfogni. Míg a rendszer adaptálási fázisában szinte felolvad – félrészben – a környezetben, addig itt a *határmegvonás* a fő feladat.

A csoporttevékenység hangsúlya a csoport tagjai közötti viszonyok és kötődések felerősítésére helyeződik át. A cselekvésben érintett szociális objektumot a cselekvő már nem a szerint veszi szemügyre, hogy az milyen teljesítményre képes, hanem a csoportban elfoglalt státusai, minőségei szerint; nem úgy kezeli, mint átfogóbb osztály (bármelyik) neutrális tagját, hanem mint a csoporthoz tartozót vagy kívülállót. (Tehát partikulárisan és érzelmi megítélés szerint.) Az adaptációval tehát épp szemben állnak az integrációs fázisra jellemző mintaváltozók is.

4. *A latens állapot fázisa (latency):* tulajdonképpen nyugalmi állapotot jelez itt Parsons. A csoportra az inaktivitás jellemző, a szórványosan felmerülő aktivitások a kulturális és motivációs minták ápolását, megújítását célozzák. A nyugalmi állapotban töltődnek fel azok a minták, értékszelekciós elemek, amelyek az aktív szakaszokban a többi funkcionális rendszerproblémát megoldó tevékenység alapjául szolgálnak. E fázis másik feladatául jelöli Parsons az adaptációs szakaszra való felkészülést; bizonyos mintaváltozók – amelyek az integrációs fázist szolgálták – felfüggesztődését és ezzel – a még nyugalmi állapotban levő csoport számára – az adaptáció (épp ellenkező mintaváltozókat követelő) feladataira való átállást. Marad tehát a minőség/status szerinti tárgyszemlélete és a diffúz beállítódás, ám az érzelmi beállítódásban a neutralitás és az univerzalitás tárgyszemlélete kezd dominálni. (Legalábbis az ebben a szakaszban kisebb intenzitással folyó csoporttevékenységekben.)

Ezek tehát a szociális rendszerek elementáris alapproblémái, és a kiscsoport-kutatások tapasztalatai szerint ezek időben egymás után kerülnek megoldásra a csoport tevékenységében. Parsons jelzi, hogy bár ez a fázisrend gyakran tűnik, és logikailag is ez a leginkább rendszerezhető, a konkrét esetekben eltérően alakulhat a rendszerproblémák megoldásának sorrendje. „Az empirikus egymásra következés – úgy gondoljuk – függ a rendszerbe kívülről érkező inputoktól és a belső dinamikus összefüggésektől, így a szabályos fázisváltás a valóságban csak egy korlátozott eset lehet, mivel ez az inputok szokatlan stabilitását, stabil belső zárt rendet stb. feltételez.” (Parsons-Bales-Shils, 1953:187.)

Az időbeli differenciálódás mellett Balesék a csoport tagjainak bizonyos fokú *funkcionális elkülönüléseit* is kimutatták. Ide tartozik a csoport „instrumentális vezérének” és „szociometrikus sztárjának” a kísérletek során megfigyelt elkülönülése. E kísérletekben azt tapasztalták, hogy a csoporttevékenység különböző fázisaiban – attól függően, hogy az adaptáció vagy az integráció problémái domináltak – a csoport tagjainak szimpátiái és követéskészségének irányai szabályos eltolódást mutattak az adaptációra megfelelőbb vezéregyenységről (instrumentális beállítódás, univerzális tárgyszemlélet, neutralitás stb.) a csoport érzelmi integrálására alkalmasabb szociometriai vezéregyenység felé (affektivitás, partikularitás, státus szerinti tárgyszemlélet stb.). A szociális rendszer egyes részei tehát funkcionálisan is differenciálódhatnak, noha ez itt csak az időbeli differenciálódásnak alárendelve jelenik meg. Csak ha eljön fázisának ideje, lép előtérbe az integrációra szakosodott „szociometrikus sztár”, majd adja át a helyét a későbbi fázisokban (Parsons-Bales-Shils, 1953:249). Parsons felhasználja itt ezt az elkülönítést például a modern kiscsaládot elemezve, az apa funkcionális teljesítményeit az adaptációval írja le, míg az anya szociometrikus sztárként a család integrációjának letéteményese.

Fontosabb azonban az a mód, ahogy Parsons a társadalom *makroszférái* vonatkozásában igyekszik megragadni a négy funkcionális rendszerproblémára való szakosodást. Azt a rögtön feltoluló kérdést, hogy a funkcionális differenciálódás hogyan függ össze a makroszférák esetében az időbeli fázisokkal, Parsons nem veti fel. Az előbbi fejtegetések szerint csak arra lehetett volna elindulnia, hogy meghatározott periódusokban a társadalom egyik funkcionális problémára specializálódott szférája lép előtérbe, majd a következő, és így tovább. Megítélésünk szerint a későbbiekben e probléma alaposabb végiggondolása késztette Parsonst az időbeli differenciálódás gondolatának mellőzésére. Parsons e korszakban még töretlenül ragaszkodik az analitikai szemlélethez, így nem követi a társadalom evidenciaként kéznél levő szféráinak elkülönüléseit (jog, tudomány, művészet, gazdaság, közigazgatás, politika stb.), hanem igyekszik önmaga rendet vágnia társadalmi viszonyok között. Élete végéig tartja magát ahhoz a felfogáshoz, hogy az empirikusan megfigyelhető társadalmi cselekvésekben és egységekben diffúz módon összekapcsolódnak a motivációk, tárgyszemléletek, és csak analitikusan, ideáltipikus konstrukciókkal lehet az elméletben e diffúzitásokat szétbontani. E nézőpontjára, a weberi ideáltipikus módszer mellett, minden bizonnyal Parsons elméleti érdeklődésének első szakaszában találhatjuk meg a magyarázatot. Parsons az 1937-es könyvében utal is rá, hogy a cselekvés komponenseinek *analitikai* elkülönülhetőségét Weber ideáltípusra vonatkozó felfogása szerint érti: „This is the type of concept which is really and necessarily fictional, in the sense that Weber attributed to his ideal types.” (Ez a fajta fogalom igazából szükségképpen fiktív, abban az értelemben, amelyet Weber ideáltípusainak tulajdonított) (Parsons, 1937:739). Ekkor ugyanis a közgazdasági elméletek kritikájából indult ki, és a gazdasági cselekvésekbe belefoglaló *nem gazdasági* motívumokra helyezte a hangsúlyt. Megítélése szerint a közgazdaságtani

elméletben elképzelt zárt gazdasági alrendszer a valóságban szétfolyik a társadalomban, illetve másik oldalról, a gazdaságon kívül motiváció belefolyik a gazdasági cselekvésekbe. Ebből vonja le a következtetést, hogy csak analitikusan szabad felfogni a gazdaság zárt rendszer jellegét, és a későbbiekben mindvégig ez a rögződött elméleti reflexe köti az analitikus rendszerfelhasználásához. Már itt kell jelezni, hogy ezt tartjuk Parsons alaptévedésének, és mint látni fogjuk, az őt továbbfejlesztő funkcionális rendszerelméletek az analitikus szemléletmód elvetésével tudták megnyitni maguk előtt az utat a társadalmi modernizálódás alapfolyamatainak megértéséhez. Megítélésünk szerint Parsons - a különböző motivációk empirikusan megfigyelhető diffúziójához ragaszkodva - eltorlaszolta maga előtt az utat annak felépítéséhez, hogy *tendenciájában* (különösen, ha az utóbbi 150 év európai fejlődését nézzük) *letisztulnak az egyes társadalmi*, és a kialakított szervezeti keretek, mechanizmusok a motivációik „külön tartását” többé-kevésbé biztosítani tudják. Anélkül persze, hogy az abszolút tiszta elkülönüléseket valaha is meg lehetne teremteni, vagy egyáltalán szükség lenne rá.

Habermas egyik írásában megjegyzi, hogy Weber célracionalitás kategóriája azért válhatott olyan dominálónak a társadalomtudományokban, mert a tőkés fejlődés *ténylegesen is* egyre jobban elkülönítette azokat a tevékenységszférákat, amelyekben a célracionalitás imperatívusai dominálnak. Ki nem mondottan ez - másik oldalról - Weber kritikája is. Tudniillik ez az állítás Weber személyes meggyőződése szerint ideáltipikus konstrukciónak tekintett kategóriák *empirikus szempontból* való fontosságának hangsúlyozását jelenti. Innen indíthatjuk Parsons analitikus rendszerfelfogásának kritikáját is. Parsons funkcionális differenciálódásokat leíró elképzelései annyiban válhatnak fontossá, amennyiben a *valóságban differenciálódnak az egyes társadalmi szférák*. Analitikai szemléletmódja azonban elmélete későbbi felhasználhatóságát sok szempontból csökkenti. Az egyik probléma e téren, hogy – az evidencia „becsapó” jellegét elkerülendő – figyelmen kívül hagyja az empirikusan megfigyelhető társadalmi szférákat, és sokszor csak analitikusan megkonstruálható elkülönítéseket hoz létre. Egy másik nehézséget az analitikus funkcionális rendszerproblémák okoznak. Ugyanis, mint láttuk, nem a makrotársadalom *ténylegesen létező* szféráinak funkcionális teljesítményeiből indul ki – és ekkor ebből állított volna össze funkcionális rendszerprobléma-katalógust -, hanem kiscsoport-kutatásokból leszűrt négy rendszerproblémához igyekszik hozzárendelni az egyes makroszférák funkcionális teljesítményeit. Röviden tehát, Parsons a makrotársadalom felé fordulva „analitikus kényszerzubbonyba” erölteti elemzéseit, és bár, mint látni fogjuk, később igyekszik közeledni a *ténylegesen létező szférákhoz* és empirikusan megfigyelhető teljesítményeikhez, analitikai szemléletmódja koncepcionális korlátait nem tudja átlépni.

A társadalom egésze – mint szociális rendszer – számára az adaptáció rendszerproblémájának megoldására a *foglalkozási alrendszer* (occupational system) különül el. „...A foglalkozási rendszer elsődleges funkciói az átfogóbb társadalom számára adaptív jellegűek, ezek a funkciók a környezeti tényezők megértése és kontrolljuk körül szerveződnek.” (Parsons-Bales-Shils, 1953:254.) Strukturálisan tekintve - mondja Parsons - a foglalkozási alrendszer a gazdasági szférán belül található, de ezentúl mindegyik alárendelt alrendszeren belül is megtaláljuk a foglalkozási alrendszer elkülönülését. Így pl. a politikai szférán belül is létrejöttek specializált foglalkozások (pl. a közigazgatási apparátus különböző hivatásai). Ez utóbbi foglalkozási szféra az alárendelt alrendszer adaptációs problémáinak megoldásait végzi. Csak jelezzük itt - később bővebben kitérünk rá -, hogy Parsons az egyes nagyobb rendszereket felépítő alrendszereket is úgy tekinti, mint amelyek belülről szintén alrendszerekbe bomlanak, és ezek korrelálnak a rendszerproblémákkal. Másik analitikai alrendszernek tekinti itt a *politikai szférát*. Parsons bizonytalanságát jelzi, hogy ide két

rendszerprobléma megoldását is telepíti. „A politikai alrendszer funkciói a rendszer célélérési és a rendszer integrációja körül összpontosulnak.” (Parsons-Bales-Shils, 1953:257). Végül a családot vizsgálja még, és arra a feltevésre jut, hogy a társadalom egésze tekintetében vett negyedik rendszerprobléma, a „latency” fázisra jellemző mintafenntartás és feszültségoldás kettős problémája itt oldódik meg strukturálisan elkülönült formában. Pontosabban, a család csak egyike azoknak a „diffúz szolidaritásoknak”, amelyekkel együtt a kiscsaládok e rendszerprobléma megoldásában részt vesznek. (Pl. helyi közösségek, osztályok, rétegek szolidaritása tartozik ide.)

Ezek a funkcionális elkülönítési kísérletek tisztábban jelennek meg a Neil Smelserrel közösen írt, és 1956-ban megjelent *Economy and Society* (Gazdaság és társadalom) című munkában. E rész lezárásaként ezt kell még elemeznünk.

D) E munka elemzése kapcsán, mint az eddigiekben is, elsősorban Parsons fejtegetéseinek makroszociológiai fonalát tarjuk szem előtt. A gazdaság belső problémáit érintő fejtegetések csak annyiban fontosak számunkra, amennyiben Parsons az itteni fogalmi apparátust, más tartalommal, a többi társadalmi alrendszer vonatkozásában is használhatónak tekinti.

Makroszociológiai vonatkozásban két szempontból különösen fontos az 1956-ban megjelent *Economy and Society*-kötet. Először is itt látjuk megjelenni a makrotársadalom funkcionális elkülönüléseinek azt a verzióját, amely Parsons további szellemi fejlődésének kiinduló alapjává válik. Másrészt itt fordul először Parsons figyelme az elkülönült társadalmi alrendszerek közötti *közvetítés*, tevékenységcsere felé. E második problémából bomlik ki majd a 60-as évek folyamán a közvetítő médiumok elmélete, amely a modern társadalmi valóság egy sor problémájához adja meg a megértés kulcsát, és amely koncepcionálisan befoghatóvá teszi pl. a modern állami szféra és a többi társadalmi alrendszer közötti viszonyok természetét.

A makrotársadalom funkcionális tagozódását elemezve Parsons kiindulópontja itt is ugyanaz, mint amit a *Working Papers*-ben láttunk: „Minden szociális rendszernek az egyensúly feltételeként el kell jutnia a négy alapvető rendszerprobléma kielégítő megoldásáig. Maximalizáció mind a négy vonatkozásban – de akár kettőben is – egyszerre lehetetlen.” (Parsons-Smelser, 1956, 46.) Az időbeni differenciálódás lehetőségét fel sem vetve, a funkcionális elkülönüléseket tekinti e probléma megoldási módjának. „Legátfogóbb javaslatunk, hogy a teljes társadalmak tendálnak az alrendszerekbe való differenciálódás felé, és ezek az alrendszerek a négy elsődleges funkcióra specializálódnak.” (Parsons-Smelser, 1956:48). A társadalom itteni négy „elsődleges” alrendszere nem azonos az előbbi kötet utolsó lapjain jelzettekkel. A társadalom adaptív alrendszerét a korábbi foglalkozási szféráról egy empirikusan is lokalizálható szférára, a *gazdaságra* telepíti át. A célélérési funkcióban kisebb a változás, ez a *politika alrendszerének* terrénuma, jelezve, hogy ezt tágabban képzele el a pusztán kormányzati szféránál (beleértve pl. az egész bankrendszert), így a „politics” helyett a „polity” alrendszeréről lehet beszélni. A „polity” célja a társadalom kapacitásának maximalizálása a kollektív célok elérésére. A „polity” úgy viszonylik a kormányzati szférához, mint a gazdaság az üzleti szférához. Az analitikai rendszer nem esik egybe a konkrét szervezetekkel, noha a politikai céloknak és értékeknek a kormányzati szerveken belül általában elsőbbségük van más értékek felett – ugyanúgy, „ahogy a gazdasági célok és értékek az üzleti szerveken belüli elsőbbség felé tendálnak”. (Parsons-Smelser, 1956:50). A társadalom integratív alrendszerét itt önállóan tárgyalja Parsons. (Láttuk, korábban a politikai alrendszerhez tette ezt a funkciót is.) Idetartozik a jog, az erkölcs és a társadalmi kontroll más mechanizmusai, amelyek „...a kulturális

mintákat kapcsolják össze az egyéni cselekvők motivációs struktúrájával, azért, hogy az átfogóbb szociális rendszerek nagyobb belső konfliktusok nélkül funkcionálhassanak”. (Parsons-Smelter, 1956:51). A társadalom negyedik alrendszere a mintafenntartó és feszültségmenedzselő funkciók körül szerveződik. (Csak a pontosság kedvéért jelezzük, hogy a „latency” kifejezést itt már nem használja Parsons erre az alrendszerre. Ez a kifejezés az időbeni differenciálódás egyik fázisát jelölve, feledésbe merül az időbeni differenciálódás gondolatával együtt.) Összevetve ezt az alrendszert az integratívval, a kettőt úgy tudjuk elhatárolni, hogy míg ez utóbbi a meglevő kulturális minták egyének felé való továbbítási mechanizmusait jelenti, addig a mintafenntartó alrendszer kulturális minták újratermelése körül szerveződik. Persze az már az analitikus „egybemarkolás” hatása, hogy idekerül az intézményesített kultúra éppúgy, mint a család is.

A négyes tagozódás azonban nemcsak a *társadalom egészének* szintjén jön létre. Az egyes alrendszerek maguk is négy belső alrendszerre bomlanak. De ugyanígy „felfelé” is korrigálja később Parsons a cselekvési rendszerek számát, és a *Working Papers*ben vázolt három mellé (személyiségi rendszerek, szociális rendszerek, kulturális rendszerek) negyedikként csatlakozik a „*viselkedési alrendszer*”, amely az egyén személyiségi rendszerétől elkülönített biológiai organizmusát jelöli. A négyes tagozódást még tovább feszíti Parsons utolsó kötetében (1978), amikor a cselekvési rendszereket ontológiai reminiscenciákat ébresztő keretbe illesztve, mint a „legátfogóbb négyes” egyik rendszerét tárgyalja, a fizikai létszféra, a biológiai szféra és a telikus szféra mellett. (Parsons, 1978:361.) Parsons tehát a kozmikus szintektől a mikroszféráig „hozza a négyeket”, és már itt kell jeleznünk, hogy ahol négynél több differenciálódás evidenciájával kerül szembe, ott a tényleges sokféle elkülönüléseket *hierarchikus négyesekké alakítja át*. (Tehát négy fő elkülönítést kiemelve, a négy fő alrendszer belső differenciálódására értelmezi át a maradékot.) Ez a merev kategoriális keret a szociológia Hegelével avatja Parsons, és e merevséget az elméleti rendszerétől való idegenkedés egyik fő forrásának tekinthetjük.

A társadalom elsődleges alrendszerei közötti tevékenységcserét Keynes gazdaságon belüli cserére (piac-háztartás) vonatkozó elemzésétől inspirálva közelíti meg Parsonst. Mindegyik alrendszer a keretei között folyó tevékenység *output*jaként egy generalizált képességet, illetve kapacitást bocsát ki a társadalom egésze és a többi elsődleges alrendszer felé, amelyeknél ez inputként jelentkezik. Címszószerűen felsorolva: a gazdaság végtermékként a *gazdagságot*, a javak és szolgáltatások fölötti rendelkezés generalizált képességét bocsátja a társadalom rendelkezésére. A „polity” alrendszer *output*ja a *hatalom*, generalizált képesség a társadalom forrásainak mobilizálására (beleértve a forrásokba a gazdaságot, a lojalitást stb.), hogy a kollektív célokat el lehessen érni. Az integratív szféra végterméke a *szolidaritás* (generalizált társadalmi kontroll), általános kapacitás arra, hogy a rendszer egységeinek viselkedését „vonalba hozza” az integráció céljai szempontjából. (Így pl. a deviáns cselekvések csökkentése és a harmonikus kooperáció erősítése.) Végül a mintafenntartó alrendszer „generalizált” fontosságú adaléka a *presztízs*. „A presztízs a sikeres mintafenntartás terméke...a mintákkal való konformitás érdekében. Ez kapacitást jelent az intézményes értékek releváns rendszerének megvalósítására.” (Parsons-Smelter 1956:51.)

Hogyan mennek végbe az alrendszerek közötti generalizált input-output folyamatok? Parsons ezt inkább csak példálózva említi. Részletesebben foglalkozik azonban a gazdaság egyes határain végbemenő kétoldalú tevékenységcserékkel. Nem tér ki a generalizált csere és az alrendszerek közötti kétoldalú csere összefüggéseire. A későbbi művei fényében ezek inkább *alternatív* megoldásoknak tűnnek, *mintsem egymást kiegészítőnek*, és a közvetítő médiumok elméletének kialakítása közben, 1961-es

tanulmányában már a generalizált tevékenységcsere kezd dominálni az alrendszer kétoldalú cseréje helyett. Parsons ekkori koncepciója szerint a kétoldalú cserékben a gazdaság egyes belső alrendszerei érintkeznek a többi elsődleges alrendszerrel. A gazdaság belső célélérési alrendszerét az anyagi javak és szolgáltatások szűkebb értelemben vett termelési szférája jelenti. Parsons későbbi evolúciós fordulatát előzi meg azzal a kijelentésével, hogy a primitívebb körülmények között ez a szűkebb értelemben vett termelési szféra jelenti az egész gazdaságot, az adaptív és integrációs mechanizmusok csak a magasabb fejlettségi fokon különülnek el. (Parsons-Smelter 1956:82.) Tehát a gazdaság célélérési alrendszerének termékei („goods and services”) (javak és szolgáltatások) egy meghatározott elsődleges alrendszer felé áramlanak, a háztartások (családok) felé, amelyek a társadalom mintafenntartó alrendszerén belül helyezkednek el. Fordított irányban a háztartásokból a gazdaság felé irányuló output a *munkaszolgáltatás* („labour services”). „A háztartások elsődleges outputja az emberi motiváció megszervezése. Azaz a gyerekek szocializációja és a felnőttek motivációs feszültségeinek közben tartása.” (Parson-Smelter, 1956:54). A gazdaság *adaptív* alrendszerét a beruházási szférában, pontosabban a tőkealapok megszerzésére kialakult mechanizmusokban találja meg Parsons. A gazdaságnak ez az adaptív határa modern társadalmak esetén a „polity” szférája felé nyúlik, míg korábbi szakaszokban joggal a háztartásokat tekintették a begyűjthető tőkék elsődleges forrásának. A „polity” szféráján belül nem is annyira a kormányzati szféra a tőkeforrások mozgósítója, mint inkább a bankrendszer. A „polity” által mozgósított tőke a gazdaságba áramolva a termelékenység növekedését hozza létre, és ez mint a gazdaság outputja jelenik meg a politika felé; mivel a termelékenység a társadalom egészének rendelkezésére álló hatalom összetevője, ez a növekedés fokozza a politika szférájának adaptív lehetőségét. A fentiek mellett a gazdaság integratív alrendszerét az elkülönült vállalkozó rétegben találja meg Parsons, amely a gazdaságon belüli új lehetőségekre és a külső környezeti változásokra orientálódva a termelési tényezők szervezetének átalakításával összhangba hozza a gazdaság struktúráját. A gazdaság *mintafenntartó* alrendszerét pedig a gazdaságban működő kulturális minták és képességek, a termelési funkciót érintő motivációk (munkaszeretet stb.) újjátermelési mechanizmusában jelöli meg. Tovább nem részletezzük a kétoldalú cseréket, a táblázatról leolvashatóak Parsons elképzelései.

Mint jeleztük, az *Economy and Society* kötettel válik teljessé Parsons rendszerelméleti fordulata. Az elkülönült társadalmi alrendszerek tárgyalása azonban itt még alapvetően statikus. Egy történeti beállítottságú elemző első kérdése a társadalmi alrendszerek elkülönülési folyamataira vonatkozna, ám a Parsonst ifjúkorában körülvevő evolúcióellenes szellemi légkör meghatározó elem még ebben a kötetében is hat. „Spencer halott” – kezdte Parsons 1937-es első nagy szintézisét, majd hosszan részletezte hogyan diszkreditálódott az evolucionista történelemszemlélet. (Parsons:1937, 4-5). A különböző történelmi korokban fellelhető jelenségeket csak egymás mellé rakott ideáltípusokba lehet sorakoztatni, és az, hogy egy-egy ideáltípus alá a legeltérőbb korszakokból vehetők példák, implicite az evolúciós trendbe állítás ellen szól. Parsons 1963-tól datálható evolucionista fordulatát visszavezethetjük külső impulzusokra is, de az *Economy and Society* kategóriái is – a statikus kifejtés ellenére – magukba foglalták az evolucionista eltolódás lehetőségét. A volt Parsons-tanítvány, Daniel Lerner a tradicionális társadalmak modernizálódását Parsons kategóriáinak felhasználásával írja le. Szintén tanítványa volt Robert Bellah, aki a vallások változásaira alkalmazta kategóriáit. Végül, saját bevallása szerint, egy 1963-ban Robert Bellah-val és Shmuel Eisenstadt-tal a szociális evolúcióról közösen tartott szeminárium ösztönözte Parsonst az evolúció kérdéskörének újra-átgondolására. (Parsons, 1975:32). Az elkülönült szociális alrendszerek koncepciója mindenesetre már itt, az 1956-os kötetben felvetette az elkülönülési folyamatok kérdését.

Néhány „kiszólás” már sejteti, hogy Parsons itt is érzi a funkcionális elkülönülések történeti végiggondolásának szükségességét. Rögtön, az első oldalakon jelzi, hogy „...az egyes társadalmak különböznek az egyes alrendszerek elkülönültségi fokában. Pl. a mai amerikai társadalomban a gazdasági termelés elkülönült vállalatokon belül folyik, külön a munkások háztartásától. Ezzel szemben egy paraszti társadalomban nincs elkülönülve”. (Parsons-Smelser, 1956:18). A magasabb fejlettségi fokhoz a társadalmi alrendszerek erőteljesebb funkcionális elkülönültsége tartozik – bukkan elő jó néhány helyen az 1956-os kötetben (különösen a 40. és a 80. oldalon.) Sőt, Parsons még egy – látszólag - ezzel ellenkező tendencia elemzésére is kitér. Épp a szovjet típusú erőltetett iparfejlesztés elemzése során mutatja ki, hogy itt az eddig történelmi tendenciáktól eltérően, pontosan az ellenkező folyamat játszódik le: a politika és gazdaság nagyon erős összefonódása következett be a politika mellett. Parsonsnak a tényeket kellett figyelmen kívül hagynia ekkor még (ti. hogy ekkor még évi 10%-ot meghaladó növekedést produkált ez a modernizációs modell több évtizeden keresztül), hogy szkeptikus kijelentse: „Hogy milyen hosszú ideig lehet egy ilyen összefonódás stabil- túl az erőltetett fejlesztés egy szakaszán- e társadalmak számára, a jövő fontos kérdése.” (Parsons-Smelser, 1956:83).

Az evolúció végiggondolása az *analitikus* rendszerfelfogás meghaladása is segítséget nyújt. Ha maga Parsons nem is teszi meg soha ezt a lépést, fejtegetéseiből könnyen kivehető ez a lehetőség. A funkcionális elkülönülések néhány evolúciós szempontú megjegyzése között említi, hogy „...amint egy társadalom mind nagyobb strukturális differenciálódást közelít meg - azaz differenciálódott kollektívák és szerepek struktúráják-, annál közelebb kerül analitikai kategóriáinkhoz”. (Parsons-Smelser, 1956:83). Végül is tehát a magasabb fejlettségi fokon az analitikai rendszerek egyre inkább empirikus relevanciával is bírnak. Így elemézve a mai modern társadalmak tényleges differenciáltságát, azonban feltehetően együtt kellett volna eldobni az analitikai szemléletmóddal a társadalom négy alrendszerre való tagolását is.

2. Neoevolucionizmus és médiumelmélet (Parsons funkcionalista társadalomelméletének kategóriáiról)

Az 1950-es évek végétől a 70-es évek elejéig a parsonsi életmű középpontjában a makrotársadalmi szférák strukturális viszonyai állottak. Mint az előző részben jeleztük, Parsons egyre inkább a társadalmi evolúció oldaláról nézi a 60-as évek elejétől a társadalmi szférák viszonyainak változásait, és mivel az evolúció alaptendenciájának a szférák funkcionális elkülönüléseit tekinti, az elkülönült szférák közötti kooperáció, a *közvetítés* mechanizmusai jelentik elemzéseinek másik fókuszát. Ez utóbbi probléma megoldására a gazdaságon belül és a többi szféra között közvetítő *pénz funkcióiból* indult ki, és ennek szem előtt tartásával igyekszik megtalálni azokat a mechanizmusokat, amelyek a más társadalmi szféra közötti tevékenységcserét közvetítik. A 60-as évek folyamán ezekből az erőfeszítésekből születik meg Parsons *médiumelmélete*.

2.1 A szociális rendszerek elkülönülési folyamatai

A társadalmi szféráknak a történelem menetében végbemenő fokozódó elkülönüléseire különböző nézőpontokból már jóval Parsons előtt többen utaltak. Mindenekelőtt

Durkheimet kell kiemelni, aki az emberi társadalmak fejlődését a mechanikus, „szegmentáris” tagozódástól az egyre szervezettebb viszonyrendszert létrehozó funkcionális tagozódás fokozatai szerint tárgyalja. *Georg Simmel* külön könyvet írt a társadalmi differenciálódásról, noha ő csak a társadalmi populáción belüli fokozódó tagoltság szempontját elemzi. (Simmel, 1890.) Mindenesetre az egyénnek a természetes kis közösségek totális kontrollja alóli kiszakadását és a plurális csoportok rendszerében betöltött szerepeinek differenciálódását kiemelő elemzésekkel, Simmel úttörő szerepet játszott a társadalmi szférák funkcionális elkülönülésének feltárásában. Ugyanígy *Herbert Spencernél* is központi szerepet játszott a „struktúrátlan hordatársadalmaktól a strukturált, funkcionálisan differenciálódott nemzetállamokig” húzódó evolúciós vonal kiemelése, noha *Spencer* durva biologizmusa, téziseit alátámasztandó szelektív ténykezelése jó ideig diszkreditálta a funkcionális differenciálódás gondolatát. *Max Weber* is jelentősen hozzájárult a társadalmi szférák elkülönülési folyamatainak megértéséhez, hozzáátéve, hogy *Weber* nem kezeli általános elvként a funkcionális differenciálódást, de a gazdaság és a közigazgatás célracionalitási mozzanatának letisztulására és a formális jog kialakulására vonatkozó elemzései később alapvetően hozzájárultak a társadalmi szférák funkcionális differenciálódása természetének megértéséhez. Ugyanúgy társadalmi cselekvési tipológiája – éppen *Parsons* által elmélyített verzióján keresztül – lehetővé tette a funkcionális differenciálódások korai biológiai analógiáinak elhagyását és a differenciálódás valóban társadalmi komponensek mentén való megfogalmazását.

A szociológia klasszikusai mellett *Parsons* néhány kortársára is támaszkodhatott már a társadalmi szférák funkcionális elkülönüléseinek elemzésében. *Florian Znaniecki* sajátos szerepet játszott a társadalmi differenciálódás kimunkálásában. A *Williams J. Thomasszal* közösen készített *The Polish Peasant in Europe and America* (A lengyel paraszt Európában és Amerikában) című nagyszabású munkájuk után *Znaniecki* szociológiai elméletének egyik középponti gondolata az értékek differenciálódására vonatkozik. (Znaniecki, 1934). Az egyes cselekvési szférákban elkülönült értékek orientálják az ott kifejtett tevékenységeket, ez-egy ilyen cselekvési rendszer viszonylag zárt a többi cselekvési rendszer értékei felé. *Znaniecki*nek ezek a harmincas években kifejtett gondolatai csak az ötvenes évek végétől kezdtek igazán hatni az amerikai szociológia rendszerelméleti vonulatában. A társadalmi értékrendszerek differenciálódásának elméletével egy emberöltővel megelőzte *Parsons* idevonatkozó tételeit, illetve az analitikai rendszerfelfogás meghaladásához is jó fogódzókát nyújtott. *Shmuel N. Eisenstadt* érdemel még említést, aki nemcsak közvetlenül működött együtt *Parsonsszal* az evolúció felé fordulásban, hanem az ötvenes évek végétől megjelent tanulmányaival jelentős lépéseket tett a modernizáció dimenzióinak, közöttük a társadalmi szférák differenciálódásának kidolgozása felé. (Eisenstadt, 1963;1964). Ebben persze nagymértékben támaszkodott épp *Parsons*, illetve a *Parsons-tanítványok* korábbi munkáira. (Különösen *Daniel Lerner* és *Marion Levy Jr.* 50-es években született munkáira.)

Parsons kiemelkedő hatását a társadalmi evolúció gondolatának újrafelfedezésének a 60-as évek elejétől sikeres szintetizáló képességében véljük megtalálni. A társadalmi evolúció egy-egy mozzanatánál megálló elméletekkel szemben *Parsons* a társadalmiság különböző komponenseit szem előtt tartva kísérli meg a társadalmi evolúció hatásainak feltérképezését. Nemcsak differenciáltabb tablóban fogja össze az evolúciós trendeket mint elődei vagy kortársai, hanem kiemelkedő képessége volt a legújabb elméleti eredmények recipiálására. A kialakuló kibernetika eredményeit éppúgy bedolgozta evolúciós elképzeléseibe, miként az általános rendszerelmélet elsősorban biológiai rendszerekre vonatkozó eredményei is ösztönzőleg hatottak a társadalmi rendszerekkel

foglalkozó elemzéseire. (Az általános rendszerelmélet korai fejlődése eredményeinek megismerésére Parsons számára jó alkalmat nyújtott az 1952-1957 között Chicagóban a rendszerelméletről rendezett előadás- és vitasorozat, melynek résztvevőjeként maga is hozzájárult a biológiai rendszerek vonatkozásában kialakult koncepciók társadalmi rendszerre átvihetőségének kidolgozásához, lásd Parsons 1975:6-7). A szimbolikus interakcionizmus, amely pedig a Parsons-iskola fő elméleti (és a szociológiai kutatóhelyek betöltésekor fő egzisztenciális) ellenfelének számított az 1950-60-as években, főbb megállapításaival ugyanúgy helyet kap Parsons médiumelméletében, mint utolsó munkáiban a modern lingvisztika, mindenekelőtt Noam Chomsky elmélete.

A társadalmi jelenségek „fejlődéstörténeti perspektívában” szemlélésére való átállás nem zökkenőmentes Parsons gondolatvilágában. Az első tudatos nekirugaszkodás 1964-től többé-kevésbé zsákutcának bizonyult, a társadalmi fejlődést „evolúciós univerzáliákban” elgondoló kategóriáinak részelemeit szétbontva és új hadrendbe állítva az 1966-os *Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives* (Társadalmak: evolúciós és összehasonlító perspektívák), illetve ennek folytatásaként 1971-ben kiadott *The System of Modern Societies* (A modern társadalmak rendszere) című kötetében látjuk viszont. Egy alapvetően közös kiindulópontot mindenesetre találunk Parsons két evolúcióelméleti kísérletében. Ez a társadalmi evolúciónak egy olyan felfogása, amely a társadalmak és részeik fejlődésében az *alkalmazkodóképesség növekedésére* teszi a hangsúlyt. Abban azonban, hogy hogyan jönnek létre az alkalmazkodóképesség mind magasabb fokozatai az emberi civilizációk, különösen a társadalmi evolúció magasabb fokaira feljutó európai civilizáció történetében, eltérő megoldásokat találunk a két műben.

Az 1964-es munkában Parsons az evolúciós univerzáliák fogalmaiban összegzi a társadalmi rendszerek alkalmazkodóképességének növekedését. Evolúciós univerzáliákon olyan társadalmi mechanizmusokat ért, „...amelyek olyan fontosak a további evolúcióban, hogy nemcsak egy helyen lépnek fel, hanem nagy valószínűséggel több rendszerben is, egészen eltérő feltételek között”. (Parsons, 1969:493). A biológiai létszférában ilyennek tekinti Parsons pl. a látóérzéket, amely a biológiai fejlődés három különböző ágában is fellépett. A társadalmi élet első fejlődési fokán a négy evolúciós univerzália egyben az emberi lét minimumát is jelenti: a nyelv általi kommunikáció; a vallás, amely ezen a fokon a kultúrával szinonim fogalom; a szociális szervezet, amely itt jó ideig kizárólag a rokonsági szervezet képében létezik; és végül a technológia, vagyis a legegyszerűbb technikák összegyűjtött termelési tapasztalatok. A társadalmi lét primitív fokáról a kitörést két további evolúciós univerzália tette lehetővé: a szociális rétegződés kialakulása, amely megtöri az egyén totális rokonsági szervezetbe való beágyazottságát, illetve az elkülönült kulturális legitimációs rendszer létrejötte, amely a korábbi diffúz egységes vallási világgépet töri meg. Parsons itt, a későbbiekéntől eltérően, a társadalmi rétegződés egyik mozzanataként helyezi el a funkcionális differenciálódást, mint a rétegződés egyik dimenzióját. A modern társadalmi fejlődési fokon négy további evolúciós univerzália növeli meg nagymértékben a társadalmak alkalmazkodóképességét: az igazgatási bürokrácia; a pénz és piacmechanizmus kiteljesedése; egy általános univerzális normarendszer (döntően a modern jog) kialakulása; végül a demokratikus szervezetek (pártok, érdekképviseleti szervek) (Parsons, 1969:498).

Az evolúciós univerzáliákban összefogott fejlődési trendeket nem lehetett összeegyeztetni Parsons korábbi elméleti elkülönítésével. Mint láttuk, az *Economy and Society*-ben Parsons már kialakított a modern társadalmak vonatkozásában egy modellt, a társadalmi szférák strukturális differenciáltságára és a szférák között lezajló közvetítő

mechanizmusokra, különös tekintettel a pénzre. Az evolúciós univerzálíák azonban keresztbe szeltek ezt, és mechanikus egymásutániségben tartalmazták a funkcionális differenciálódásokat éppúgy, mint pl. a pénz evolúciós szerepét. Problémásnak bizonyultak az univerzálíák azért is, mert koncepcionálisan elzárták az egyszer már feltárt utat a pénzen kívül többi szféra közvetítő médiumai elől. *Második evolúciós sémájában* épp ezért Parsons visszatér az *Economy and Society*-ben leszögezett kiindulópontjaihoz: a társadalmak alkalmazkodóképességének növekedését a *társadalmi szférák funkcionális szétválásához* köti; az evolúció magasabb fokain egyre differenciáltabbá váltak a társadalmak szférái. A differenciálódás mellett még két evolúciós trendet emel ki, amelyek hozzájárulnak a modern társadalmak erejének és rugalmasságának növekedéséhez. Az egyiket a „belevonás” fogalmával („inclusion”) jelöli, és ezen a társadalmi populáció mind újabb csoportjainak funkcionális bekapcsolódását érti a társadalmi összreprodukcióba. Másik evolúciós trend az *értékátalánosodásra* vonatkozik. (Parsons, 1977). Bizonyos fókig *Durkheim* normavilág-fejlődési képét – konkrét szokásnormáktól az absztraktabb értékrendszerekig – ismétli itt meg, de Parsons más aspektust emel ki: az egyre inkább specializálódó tevékenységszférák össztársadalmi irányítása mind kevésbé lehetséges mindegyik számára érvényes részletező normák útján, így absztraktabb síkon lehet csak kialakítani az össztársadalmi szinten érvényes normákat. A két utóbbi evolúciós trend kiemelésével Parsons ismert jelenségekre utal. Saját elméleti adaléka a funkcionális elkülönülésekre és a közöttük közvetítő médiumokra vonatkozik, így elsősorban ezekkel kell foglalkoznunk.

Parsons az evolúciós nézőpontra való áttéréssel sem változtat a már említett négyes-analitikai felosztáson, és a társadalmi fejlődés menetében végbemenő strukturális elkülönüléseket a cselekvési rendszerek különböző szintű „négyeseinél” nézi át. Mint az előző fejezetben láttuk, a 60-as évekig Parsons legátfogóbb szintként az *általános cselekvési rendszert* fogta fel, amely kulturális, szociális, személyiségi rendszerekre bomlik, negyedikként hozzávéve az emberi organizmust mint viselkedési rendszert. A társadalmi rendszert mint az egyik alrendszert szintén négy belső rendszerre bontva – gazdaság, politikai szféra, integrációs szféra és mintafenntartó szféra – tárgyalta. A korábbi statikus kifejtés után most központi témává ezeknek az alrendszereknek a történelmi elkülönülési folyamatai válnak, az elválással pedig egyben az egyes alrendszerek keletkezési folyamatait is láthatjuk.

Az *általános cselekvési rendszerek* szintjén Parsons a társadalmi alrendszert veszi kiindulópontnak és történetileg ebből látja kiválni a többi cselekvési rendszert. A kulturális rendszer kiválását a diffúz szocialitásból fejlődéstörténetileg a „történelmi-vallási” világképek kialakulása jelenti. A fogalmat *Robert Bellah*-tól kölcsönözve, Parsons ezen azt érti, hogy olyan vallásos világképalkotás alakul ki, amely már tisztán elkülöníti a létező társadalmi jelenségektől a természetfeletti vallási birodalmat. (Parsons, 1977:42.) Az általános cselekvési rendszerek szintjén a második „elementáris” elkülönülési folyamat a társadalom és a személyiség szétválása, fejlődéstörténetileg pedig az egyén individualizálódási folyamatai jelentik ezt. A harmadik leválás a társadalmi rendszer és a társadalom egyénjeinek viselkedési rendszere között megy végbe; történetileg ez a termelési-technológiai és a közgazdasági folyamatok elkülönüléseiben fogható meg. (Polányi Károly kategóriáival talán ezt úgy tudjuk érthetőbbé tenni, mint a szubsztantív termelési folyamatok és a *formális* gazdálkodási folyamatok kettősségének megjelenését a piaczdálkodás kialakulásával. Polányi, 1976:274-300).

A differenciálódás másik szintjét a társadalmi rendszerek jelentik. Itt Parsons nem emeli

ki egyik alrendszert sem, mint a szférák differenciálódása előtti, diffúz társadalmiság hordozóját. Utólag rekonstruálva azt mondhatjuk, hogy Parsons a társadalmi rendszerek differenciálódása előtt egy egységes vallási-politikai szférát, valamint a rokonsági-családi keretek közötti diffúz mintafenntartó-termelési szférát tart szem előtt. Ez a diffúz társadalmiság bomlik szét a társadalmi evolúció menetében, és artikulálódik funkcionálisan homogénebb társadalmi alrendszerekké. Itt persze újra megmutatkoznak a merev négy alrendszerre bontáshoz ragaszkodás negatívumai, különösen a mintafenntartó és az integratív alrendszerénél. (Az utóbbit itt már Parsons „szocietális közösségnek” is nevezi.) A mintafenntartó alrendszer (funkciója az értékek, normák megőrzése, továbbadása) egyik fókusz a család, ám Parsons ugyanígy ideveszi a kulturális szféra társadalmi vonatkozását is. Így nagy heterogén területeket átfogva, jelentős nehézségekbe ütközik Parsons, hogy fejlődéstörténetileg konkretizálja e szféra elkülönülését. Ezt itt úgy oldja meg, hogy a mintafenntartó alrendszer *kulturális* vonatkozásaira teszi a hangsúlyt, és a kultúra vallás alóli kioldódásával és a szekularizáció már folyamatai révén látja létrejönni az elkülönült mintafenntartó alrendszert. (Parsons, 1977:43.)

Másik differenciálódási folyamatot jelent az *integratív alrendszer* elkülönülése. E szféra funkciója a társadalom tagjainak az értékek és normarendszerek által történő összefogása és kontrollálása. Idetartozik a jogi szféra, alkalmazási apparátusával együtt, éppúgy, mint az erkölcsi normák, szokásnormák és a norma- és értékvilág többi része. Fejlődéstörténetileg ezt lehetetlen együtt elkülönültnek bemutatni, már csak azért is, mert az utóbbi évszázadok fejlődésében a jog maga is egyre erősebben elválik a többi normarendszertől. Parsons is a jogrendszert emeli az integratív alrendszerből a differenciálódás bemutatására, de ő a *jog és politikai szféra elválást* teszi a középpontba. „Az autonóm jogrendszer létrejötté talán a legfontosabb mutatója a differenciálódásnak a társadalmi integrációs rendszer, amely a szocietális közösségre vonatkozik, és a politikai rendszer között...” (Parsons, 1977:43.) Meg kell jegyeznünk, nem véletlen, hogy Parsons a jognak ezt az elkülönülési oldalát emeli ki, és nem a jog és a többi normarendszer közötti – az előbbinél sokkal tisztább – elválást. *Hiszen az utóbbi oldal a jog szocietális közösségből való kiszakadását jelenti.* És ekkor már rögtön öt alrendszerrel kellene számolni össztársadalmi szinten... Illetve ugyanígy, ha az előbbi mintafenntartó alrendszerből kiemeljük a családi-rokonsági-baráti-közösségi-szomszédsági (tehát a mintafenntartásban részt vevő) természetes kisközösségekből a szintén idesorolt művészeti, tudományos és más kulturális szféra társadalmi vonatkozásait, akkor össztársadalmi szinten tovább nőne az alrendszerek száma. Parsons azonban ragaszkodik ahhoz, hogy „ahol látszólag több mint négy alrendszer van, ott ezeket három szempont kombinációja szerint tárgyalhatjuk: először a jelenség lehet szegmentálódás és nem differenciálódás. Másodszor lehetséges, hogy nem egy, hanem több vonatkozási szinten levő differenciálódásokról van szó. Harmadszor...ilyenkor az elkülönüléseket egy mélyen differenciálódott alrendszeren belül kell elhelyeznünk.” (Parsons, 1977:45).

A harmadik nagyobb differenciálódás a gazdaság és a politikai szféra elválására vonatkozik. (Mint láttuk, az általános cselekvési rendszerek szintjén a gazdasági folyamatoknak a termelés-technológiai folyamatoktól való elkülönüléséről volt szó.)

Az egyes társadalmi rendszerek belső differenciálódásait evolúciós szempontból csak jelzésszerűen érinti, sőt kategoriális kidolgozásukat is csak csonkán végzi el. A gazdaság belső alrendszereit már az 1956-os *Economy and Society*-ben kidolgozta a politikai szféra „belső négyes” alrendszereit illetően inkább csak kísérleti jellegű vázlat található a 60-as évek elejéről. (Parsons, 1961/I:49-52). Ehhez átveszi a Weber által kidolgozott

szétválasztást közigazgatás és tulajdonképpeni politika között, majd a közigazgatást kettéosztva, adminisztrációra és a közigazgatás legfelsőbb végrehajtó szerveire, illetve hozzávéve negyediknek a törvényalkotói-bírói szférát, végül is összehozza a négyes felosztást. Funkciók hozzárendelésével: az adminisztráció az adaptív problémákra, a végrehajtó szervek a célelérésre; a törvényalkotói-bírói szféra a mintafenntartási problémákra; végül a politikai pártok az integratív alrendszer funkcióira specializálódnak. (Mitchell, 1967:103). A két további, „elsődleges” társadalmi alrendszer (a mintafenntartó és az integratív) okozza - a heterogén tartalom miatt - Parsons számára a legtöbb problémát. A 60-as években nem is tesz kísérletet belső alrendszereik kidolgozására, a későbbiek folyamán is csak a mintafenntartó alrendszerrel végzi ezt el. Ennek folyamán azonban további tartalmi eltolódások jönnek létre ezeknél az alrendszerekkel. Tartalmi eltolódások fedezhetők fel az integratív és a mintafenntartó alrendszerben már a kétrészes evolúciós kötet 1971-ben kiadott másik részében is. A korábbi kötet kiadása óta eltelt öt év folyamán új hangsúlyokat kapott e két alrendszer. A *mintafenntartó* alrendszerben a korábbi családi-szocializációs szféráról a fő hangsúly a kulturális szféra társadalmi vonatkozásaira kerül, és itt már az értékek, normák, ismeretek újratermelésének, illetve továbbadásának makroszintű mechanizmusait (egyetemek, oktatási szféra) tartja szem előtt. Az integratív alrendszer szocietális közösségre való átkeresztelése már jelzi a hangsúly eltolódásának irányát. A korábbi normatív rendszerrel, különösen a jogrendszerrel való azonosítása itt megszűnik, és a kohézióval rendelkező kollektivitásra teszi a hangsúlyt. „A szocietális közösség egymást átható kollektívák és kollektív hűségek komplex hálózata.” (Parsons, 1977:125.) Másrészt, az 1971-es kötetben már a szocietális közösség a differenciálódás előtti diffúz szocialitás hordozója és – itteni leírásban – a többi társadalmi rendszer az evolúció menetében a szocietális struktúrákból szakad ki, formálódik önálló alrendszerre.

A két alrendszer tartalmi eltolódása között némi összefüggést is megállapíthatunk, és megítélésünk szerint kiváltó okuk is közös, amennyiben Parsonsnek egy új érdeklődési köréből erednek. Parsons a 60-as évek végétől komolyabban kezd foglalkozni az egyetemi – tudományos – szférával. Ennek kapcsán fogalmi készletének a korábban csak elnagyoltan jelzett *kulturális* rendszere válik fontossá gondolkodásában, és ezzel összefüggésben a társadalmi alrendszerek közül a mintafenntartó alrendszer kulturális vonatkozásai. Ez utóbbi alrendszernek a kultúra nézőpontjából való szisztematikusabb kidolgozásának logikája szorítja ki innen – vagy tolja legalábbis háttérbe – a családi-szocializációs szférát és a különböző szintű identitást képző kollektivitásokat. Az *innen kizsorított területek csúsznak át az integrációs alrendszerbe és adják meg a szocietális közösség új hangsúlyát.*

Parsons az egyetemekkel kapcsolatos új kutatásait az 1973-ban megjelent *The American University* (Az amerikai egyetem) című kötetében publikálja. Az egyetemi-tudományos szféra fogalmi megragadására egész kategóriarendszerét hadrendbe állítja, és a kiegészítés mellett jó néhány fogalmi változtatást is végrehajt. A vizsgált szférát a társadalmi rendszerek szintjén a mintafenntartó alrendszerben helyezi el. Jeleznünk kell, hogy miután már 1971-es kötetben behozta alternatív elnevezésként ennek az alrendszernek a jelölésére a „fiduciary” (bizalommegőrző) elnevezést, itt már csak ezt használja, a mintafenntartást teljesen elhagyva. Az említett tartalmi hangsúlyeltolódás és elnevezésbeli változtatás után, a mintafenntartás funkciója helyett is, a *kulturális legitimitás* funkciói kezdenek dominálni az 1971-es kötettel kezdődően, az itteni alrendszer vonatkozásában. (Ezért indokolt talán a „fiduciary” fogalmát „bizalommegőrző” alrendszernek fordítani.)

Az új tartalommal, a fiduciárius alrendszer belső négyes rendszereinek kiépítésével már

könnyebben boldogul Parsons. Felosztása szerint ide tartozik: racionalitási (kognitív) alrendszer; a telikus alrendszer; a morális közösség; és végül a konstitutív alrendszer. Az egyetemi-tudományos szféra intézményesülési helye a fiduciárius alrendszeren belül a racionalitás (kognitív) alrendszerben van. A telikus alrendszerbe itt a családi-rokonsági viszonyok kerülnek, amelyek az egyének motivációs struktúrájának és érzelmi háztartásának fenntartására szolgálnak. (Már itt jelezzük, hogy 1978-as, utolsó kötetében Parsons teljesen más szférára alkalmazza a „telikus rendszer kifejezést). A morális közösség az egyént az egész társadalmi közösséghez illesztő mechanizmusok és értékek területe. A negyedikbe, a konstitutív alrendszerbe azok a formák tartoznak, „amelyek az egész társadalmat (cselekvési keretet) mint értelmes egészet definiálják...Ide tartoznak a vallások, az egyházak, illetve a „civil vallások” más komplexumai.” (Parsons, 1973:19).

A családi-rokonsági szférát tartalmazó „telikus” alrendszerrel és a morális közösségnél szemmel láthatóan nehéz a valóságban meghúzni a határt a szomszédos „nagy rendszer” , a szocietális közösség struktúrái felé, de ez Parsons számára csak az elkülönülés analitikai jellegének bizonyítását jelentheti. Még nagyobb akadályba ütközik az, aki – Parsons figyelmeztetése ellenére – a valóságban is igyekszik lokalizálni, és ha nem is merev, de valamilyen cseppfolyósabb határt húzni a fiduciárius egésze és a társadalmi rendszerek fölött levő kulturális rendszerek között. Ugyanis a kulturális rendszerek négyese kísértetiesen hasonlít a fiduciáriusi rendszer belső elkülönítésére.

A kulturális rendszer alrendszerei:

konstitutív szimbolizáció	morális-értékelő szimbolizáció
kognitív szimbolizáció	Expresszív szimbolizáció

A fiduciárius alrendszer belső rendszerei (Parsons, 1977:8-9.)

konstitutív alrendszer	morális alrendszer
racionalitási/kognitív alrendszer	telikus alrendszer

Mint jeleztük, magát a kulturális és a társadalmi rendszerek közötti elhatárolást is problematikusnak találjuk, és Parsons igazán itt is adós marad az elhatárolás megvilágításával. Az elhatárolás indokaként mindenesetre azt hozza fel, hogy a kulturális rendszer absztrahálható a konkrét társadalmaktól, kollektívaktól, és különösen az írásbeliség, illetve más rögzítési módok segítségével teljesen eltérő társadalmakban, eltérő történelmi korszakokban is tudnak ugyanazok a kulturális termékek a társadalmakban hatni, vagyis „összefonódni” a szociális struktúrákkal. (Parsons, 1973:8). Több megfogalmazást is ad a kulturális rendszerek természetének tisztázására: „A kulturális rendszerek az értelmes szimbólumok kodifikált rendszereit jelentik; hitrendszereket, kognitív természetű ismeretek készleteit, expresszív szimbólumokat és az értelem más kódjait.” (Parsons, 1973:8). Ebben az értelemben tehát a kulturális rendszerek tulajdonképpen a *kulturális objektumok rendszerei*, amelyek különböző korszakokban összefonódhatnak a társadalmi rendszerekkel, ezzel „életre keltve”, szocialitással megtöltve az autonóm módon lebegő kulturális objektumokat. Máshol azonban jelzi Parsons, hogy a kulturális objektumok mellé további komponenseket kell rendelni, hiszen végül is *cselekvési* rendszerek a kulturális rendszerek is. (Pl. a kognitív objektumokhoz a kutatási cselekvések vagy a kognitív objektum lényegét jelentő ismeret megértésére irányuló tanulási cselekvések). A „kulturális” és a „szociális” aspektusok elhatárolására a vallási szféra vonatkozásában említi Parsons, hogy a vallások kulturális

szintű hitrendszerekben, szimbólumokban, rituális mintákban testesülnek meg; míg szociális szinten rögzítődésüket az egyházakban és a felekezetekben való szerveződésük biztosítja (Parsons, 1973:48). Így azonban már nehezebben választhatóak el a társadalmi rendszerektől.

Érthetőbb is, Parsons táblázata is azt sugallja, hogy az első fogalom értelmében fogjuk fel a kulturális rendszereket mint kulturális objektumok, szimbólumok rendszereit; és a fiduciárius alrendszer belső rendszereivel való egyezés így magyarázhatóvá válik. A *morális közösség* a kultúra morális szimbólumrendszereivel összefonódva, a *racionalitási alrendszer* a kognitív ismeretek rendszereivel, a *konstitutív szféra* a vallási szimbólumokkal szimbiózisban működik. Bizonyos problémát a fiduciárius alrendszer „telikus” részei és a kulturális rendszer expresszív szimbolizációi jelentenek. Az expresszív szimbolizációknál Parsons többször a művészeti-esztétikai cselekvési rendszerről beszélt (Parsons, 1973:47-48.), míg a telikusnál a rokonsági-családi szféráról és az egyén motivációképződésében szerepet játszó többi kis közösségről van szó. Ám így a kulturális-művészeti szféra nem kap rögzítést a társadalmi rendszerek szintjén. Megítélésünk szerint itt is Parsons „analitikai egybemarkolásáról” van szó; szigorú négyes konstrukcióban nincs helye egy ötödiknek.

A jelzett problémák ellenére Parsons elemzései az egyes cselekvési szférák, különösen a társadalmi alrendszerek elválási folyamatait illetően, ösztönzőleg hatottak az utóbbi évtizedek társadalomelméleteire. Fokozottan érdekessé teszi ezeket az elemzéseket az elkülönült társadalmi alrendszerek közötti *közvetítő mechanizmusok* párhuzamos kidolgozása. Parsons a szimbolikus médiumelmélet kidolgozásával látta megoldhatónak az alrendszerek közötti tevékenységcserék természetének megragadását. A következőkben Parsonsnak ezeket az elemzéseit vesszük szemügyre.

2.2.Parsons médiumelmélete

A funkcionálisan elkülönült társadalmi szférák közötti közvetítő mechanizmusok felé fordulva, Parsons úttörő szerepet vállalt magára. A közgazdasági elméletek pénzfunkciókkal foglalkozó elemzései jelentették az egyetlen kapaszkodót ehhez a lépéshez, de társadalomelméleti szinten még a pénz közvetítő funkciói is kidolgozatlanok voltak. Parsonsnak ez a lépése már koncepcióban is olyan jelentős dimenziókat tár fel az elméletképzésben, hogy a közvetítő mechanizmusok általa kidolgozott verziójának elméleti értéke mellett magának a *kérdésfeltevésnek* is heurisztikus jelentősége van: hogyan történik meg a funkcionálisan elkülönült és egymás felé lezáródott társadalmi alrendszerek produktumainak átvitele az alrendszerek között? Ha már egyszer ráirányította a figyelmet az elkülönült társadalmi szférák között közvetítő mechanizmusokra, Parsons után tőle eltérő utakon is elindulhat a kutatás a közvetítő mechanizmusok természetének, fajtáinak feltárására. Parsons maga a pénzhez hasonló, generalizált cseremédiumok után kutatva igyekezett a gazdaságon kívüli többi társadalmi alrendszer vonatkozásában megérteni a tevékenységcseréket. Kiindulópontja az volt, hogy ha a gazdaság csak az egyik társadalmi alrendszer egy sor többi mellett és ha a gazdaság funkcionális elkülönülésével párhuzamosan egyre tisztábban kibomlik a pénz közvetítő funkciója a gazdasági egységek között, akkor miért ne lehetne feltenni, hogy a *többi szférán belül is működnek hasonló közvetítő médiumok, noha esetleg még kevésbé intézményesített formában?*

Akárhogy értékeljük is majd a következőkben az egyes médiumokat részletező elképzeléseket, Parsons e gondolatának eredetiségét nem lehet elvitatni. A pénz mint jelenség egyszerűsége, speciális jellege olyan nyilvánvalóan rögzítődött a hétköznapi gondolkodásban, hogy a belőle kiemelkedő, a mindennapi gondolkodás magától értetődőségeire rákérdező tudományos gondolkodásban Parsons volt az első, aki képes volt e kérdést feltenni. Összehasonlíthatatlan és egyszeri a pénz, ha *konkrétumaiban* ragadjuk meg, ezért Parsons a pénz működésének *absztrakt struktúráját* igyekszik feltárni, hogy így absztrakt tulajdonságai összehasonlíthatóvá váljanak más szférák esetleg hasonló jelenségeivel. Jeleznünk kell itt persze a pénz működésének azokat a társadalomtörténeti változásait is, amelyek a tőkés társadalmakban a második világháború után lejátszódtak, és amelyek révén a pénz maga is absztraktabb módon intézményesült, és működése új funkciókkal bővült. Gondolok itt egyrészt a pénznek az aranyalaptól való elszakítására; így a merev természeti rögzítettség helyett jobban előbukkant az önmagában értéktelen pénz szimbolikus jellege. Másrészt a keynesi terápiát alkalmazó állami, gazdaságpolitikák, a gazdaság pénzen keresztül történő ellenőrzésére egyre cizelláltabb intézményrendszert építettek ki és egyáltalán a pénz értékmérő és cserefunkciói mellé egyre inkább belépett a pénz *kontrolláló* funkciója. Mindezek a tendenciák tehát hozzájárultak Parsons általánosító törekvéseihez a pénz absztrakt struktúráinak megértésében.

Az egyes közvetítő médiumok kidolgozásakor Parsons elképzeléseit kötötték a cselekvési rendszerek előzőekben elemzett struktúrájára vonatkozó tételei. A 60-as évek folyamán elsősorban a társadalmi alrendszerek vonatkozásában dolgozza ki médiumelméletét, majd ahogy a 70-es években túllép a kulturális rendszerek felé, úgy feszíti tovább azt, és egyre újabb médiumokat mutat ki. A cselekvési rendszerek különböző szintjeinek „négyeseit” összeszámlálva 64 ilyen médium után kell folytatni a keresést – még ha Parsons maga nem is jut el eddig. Részletesen csak a négy társadalmi alrendszer vonatkozásában dolgozta ki médiumelméletét, mi is csak erre korlátozzuk most érdeklődésünket.

A pénzen, mint a gazdasági alrendszer médiumán kívül a *hatalomban* találja meg a politikai szféra, a *befolyásban* az integratív alrendszer (másnéven szocietális közösség) és végül az „értékkötésekben” (commitment) a mintafenntartó (vagy fiduciárius) alrendszer médiumát. Nézzük meg közelebbről mit is ért ezek alatt Parsons.

Mint jeleztük, Parsons a pénz absztrakt struktúrájának kidolgozása útján bontja ki a többi médium jellemzőit is. Így kiindulópontnak a pénzt úgy fogalmazza meg, mint *generalizált képességet* a pénzzel rendelkező számára, amelyen keresztül a kooperációban résztvevő mások jövőbeli cselekvéseit a kívánt irányba lehet vezetni (Parsons, 1969:301). A pontosabb megértés kedvéért Parsons két absztrakt személy – Ego és Alter – között az akaratátvitel négy módját dolgozza ki, és e módok generalizált formáit jelenti a társadalmi rendszerek szintjén működő négy közvetítő médium. Megkísérrelheti Ego Alter cselekvésének kívánt irányba terelését Alter *cselekvési szituációjának megváltoztatásán keresztül*. Ez történhet pozitív vagy negatív irányba. Pozitív, ha a kívánt cselekvés Alter általi elvégzése után Ego a beígért előnyhöz juttatja Altert. Negatív, amennyiben a kívánt cselekvés elmulasztása eseteére kényszerintézkedések bekövetkezését helyezi kilátásba Ego Alter számára. Másik út, amikor Ego Alter *véleményének, szándékainak megváltoztatása útján* kívánja őt az általa preferált cselekvés felé ösztönözni. Pozitív ez, ha Ego, Alter saját érdekeire hivatkozva, annak szempontjából előnyös voltát hangoztatva, próbálja a kívánt cselekvésre rábírni Alter-t. Negatív, ha Ego, Alter számára érvényes morális vagy érték szempontokra hivatkozva követeli a kívánt cselekvés elvégzését. Elmaradás esetén büntudat és

szégyenérzet beállítását ígéri Alter számára (szemben a pozitívnál az érdekek szempontjából fontos előnyök beállítását). E négy konkrét ráhatási mód *generalizált* formáit jelentik a társadalmi alrendszerek szintjén levő közvetítő médiumok. (Parsons, 1969:310.)

Befolyásolási mód

	Szituáció	Intenció
Pozitív mód	Ösztönzés	Rábeszélés
Médiuma	(Pénz)	(Befolyás)
Negatív mód	Megfélemlítés	Apellálás az értékkötelezettségért
Médiuma	(Hatalom)	(Generalizált értékkötelezések)

A pénzhez hasonlóan generalizált kapacitást jelentő másik három médiumnak egy sor tulajdonságnak meg kell felelnie ahhoz, hogy betöltse funkcióját. Nézzük meg először ezeket a „hatalom” vonatkozásában.

A „hatalom” tehát generalizált képesség arra, hogy a hatalommal rendelkező, a kollektíva egésze számára kötelező döntéseket hozzon, amelynek végrehajtásának elmaradása esetére végső soron fizikai erőszak bevetését helyezi kilátásba. (Parsons, 1969:307). A hatalom generalizált jellege azonban épp abban áll, hogy az erőszak csak mint „lefedezési eszköz” áll mögötte, mint ahogy a modern, önmagában értéktelen pénz mögött is ott áll biztonsági fedezetként az arany, illetve a még direkter fogyasztási eszközök tömege. Ahogy a pénz is csak úgy tudja rugalmasan betölteni közvetítő funkcióit, hogy az egyes csereszituációkban nem ellenőrzik a pénz „lefedettségét”, úgy a hatalomnak is ez az absztrakt erőszakfelmutatás biztosítja hatékonyságát. Parsons a hatalomban levő erőszak – önkéntesség viszonyt úgy pontosítja, hogy amilyen mértékben válik szükségessé az erőszak bevetése a politikai döntések kikényszerítésére, olyan mértékben szűnik meg a hatalom maga is, mint generalizált médium, és bukkan elő a csupasz erőszak. (Parsons, 1969:309). Ez azonban együtt jár a kibomlott komplexitású társadalmi viszonyok erőteljes vissza-primitivizálódásával, mert ily módon nem lehet biztosítani a fejlettebb szinten kialakult viszonyrendszer működését.

A „hatalom” mint közvetítő médium számára is szükséges az intézményesítés, mondja Parsons. A pénznél a tulajdon és a szerződés normatív intézményesítése jelenti azt, amit a hatalom esetében a politika területén levő „hivatali szervezet” normatív rögzítése. Az állami szervek hierarchiája adja meg a hatalom *mérhetőségét*, mint ahogy a pénz esetében is a bankjegyek nagysága a rendelkezésre álló generalizált vásárlóképesség pontos nagyságát. A hivatali rangok, az ezt reprezentáló hatalmi szimbólumok: jelvények, esetleg uniformisok, váll-lapok, az aláírásra jogosultság rögzített listái, mind-mind a hatalommal rendelkezés külső jelzőrendszerét szolgálják. Némi eltérést jelent a pénz és a hatalom működése között, hogy az utóbbinak intézményes rögzítettségén túl legitimitással is kell rendelkeznie. Míg ugyanis a pénz szituációjában egyenlő cserepartnerek állnak szemben egymással, addig a hatalomnál aszimmetria áll fenn a hatalommal rendelkező és a hatalom alávetettje között, E szituáció tehát – modern

politikai rendszereknél – *igazolni kell a fennálló uralmi struktúrának ahhoz*, hogy az önkéntes követés legalább ebből a szempontból biztosítva legyen, így az erőszakkal fenyegetettség az esetek többségében ténylegesen absztrakt maradjon.

A „hatalom” mint médium intézményesítettsége, mérhetősége, végső lefedettsége tehát szemmel láthatóan jogossá teszi a pénzzel való analógia alkalmazását. Hogyan áll azonban a dolog a „hatalom” cirkulációs képességével, felhalmozási képességével, amelyek a pénz esetében annyira döntőek? Ahogyan a pénz esetében a használati értékek absztrakt jelét cserélem be konkrét értékekre, használati értékekre, úgy a hatalomnál a kollektíva egészét kötő döntést adok ki, és végrehajtása esetén a kollektíva céljainak tényleges megvalósulása következik be. Más dimenzióban cirkulálóképes a hatalom, amennyiben nem személyhez kötött, hanem a hivatal betöltő személyt *csak e minőségben* illeti meg, és amennyiben megválíhivatalától, akkor a hatalom mint generalizált képesség teljes mértékben elválíhivatalától. Azt mondhatjuk, hogy egy modern differenciálódott társadalom esetében ez is megközelíthető. Ezzel szemben a diffúz módon összefonódott tradicionális társadalmakban a hatalom személytől elválaszthatósága nagy nehézségekbe ütközik, másrészt a hatalmi presztízs közvetlenül konvertálódik gazdasági, befolyási presztízssé, vagy – mint a kelet-európai társadalmak történetéből, de akár mindennapjaiból is látható – direkt tudományos reputáció is kovácsolható belőle.

Következő médiumunk a „befolyás”, a szocietális közösség, illetve az „értékkötelék”, a mintafenntartó fiduciáris alrendszer generalizált médiuma. Az előbbi két, empirikusan is lokalizálható alrendszer és médiumuk tárgyalásával szemben itt, mint láttuk az előzőekben, heterogén területek analitikus „egybeemelését” állapíthatjuk meg, és ez nehezíti Parsons fejtegetéseinek használhatóságát. Némileg könnyíti a helyzetet, hogy Parsons médiumkeresési törekvései közepette ki nem mondottan leszűkíti a feltárt médiumok szempontjából releváns alrendszerrészeket, így végül is az alrendszerek eredeti koncepciójánál homogénebb területeket tart szem előtt. (Igaz, hogy így pedig, másrészt médium nélkül hagyja a kiesett részeket.) Tisztán lehet ezt látni a mintafenntartó alrendszerénél, amely ugyan a tudomány és a művészet társadalmi vonatkozásai mellett a morális szférát és a családi viszonyok területét egyaránt tartalmazza, azonban a „commitment” (értékkötelék) médiuma leszűkül a morális szférára.

Kezdjük „befolyással”. Mint az előző táblázatnál láttuk, e médium esetében az érdekekre és információkra alapított „rábeszélés” generalizált formájáról van szó. Parsons tézise tehát az, hogy a modern társadalmak keretei között kialakulnak olyan mechanizmusok, amelyek alapján bizonyos személyek, csoportok, esetleg meghatározott státusok betöltői „generalizált kapacitással” rendelkeznek arra, hogy meghatározott cselekvések végzésére a társadalom tagjait rávegyék. (Parsons, 1967:355-383.) Generalizált ez a képesség, mert csak annyiban beszélhetünk valóban a „befolyás”-ról és nem pusztán „rábeszélés”-ről, amennyiben a „befolyás” bevetése az ezzel rendelkező részéről a kívánt cselekvés egyszerű kijelentését jelenti, összekapcsolva azt az érintett személy érdekeinek pozitív érintettségével, vagy amennyiben néhány információval alátámasztja (hogy miért áll az érdekében a társadalom tagjainak), ezek az információk ellenőrizhetetlenek azok számára, mégis hitelt adnak a kijelentéseknek, és áttérve e véleményre, így alakítják cselekvéseiket. Parsons szavaival: „...valakinek akkor van befolyása generalizált értelemben, ha az információ fogadója nincs abban a helyzetben, hogy ellenőrizze a tényleget, mégis hitelt ad nekik”. (Parsons, 1967:367).

Hogyan alakul ki a „befolyás”? Érthetőbbé tehetjük ezt úgy, ha tartalmilag „érdekekre,

információkra alapított reputációnak” nevezzük. Parsons külön kitér az egyes konkrét személy ilyenfajta reputációjának kialakulására, és ezt beágyazza a társadalom rétegei, csoportjai szintjén kialakult presztízshierarchiába. Az egyes személynél „bizonyítás nélküli meggyőzés” a korábbi cselekvésekből generalizálódik. A korábban ellenőrzött és igaznak bizonyult információközlés és az érdekekre tekintettel adott cselekvésajánlások igazolódása egy idő után az adott személyt a generalizált befolyás valamilyen fokozatával ruházza fel. A befolyással rendelkező személy ezután egy ideig úgy adhatja ki „befolyását” (információval – alátámasztás nélküli cselekvés ajánlásait), mint a gazdag ember a pénzét. Amennyiben az ajánlott cselekvések ténylegesen a társadalom tagjai érceikében álló hatásokat eredményezték, a kiadott „befolyás” visszatért; mindez fordított az ellenkező esetben.

Az egyéni befolyás azonban beágyazódik a társadalom rétegei és csoportjai szintjén kialakult presztízshierarchiába. Ahogy egy személy előcselekvései saját befolyásának építői, ugyanúgy az adott státuszt betöltő csoport vagy réteg egésze szempontjából is hozzátesznek a befolyás adott mennyiségéhez. De ugyanez ellenkező előjellel is igaz. Pl. ha több politikus többször is hamisnak bizonyult cselekvéseket ajánlott a társadalom tagjainak, akkor nemcsak az érintett politikusok, hanem a politikusi réteg egésze szempontjából is nagymértékben csökkenhet a befolyás foka, és ebben a helyzetben az újonnan kezdő politikusok leve kisebb befolyási mennyiséggel indulnak. Vagyis a rábeszélés és az információval való alátámasztás aprólékos munkájával kell minden egyes ajánlott alternatívát alátámasztani, és nem támaszkodhatnak a politikusi réteg eleve meglevő generalizált befolyására. Ahogy azonban a hatalomnál láttuk, hogy egy bonyolult társadalom nem létezhet tovább, ha a generalizált hatalom helyett minden egyes esetben tényleges erőszak alkalmazása útján lehet csak a kollektíva egészét kötő döntéseket végrehajtani, ugyanúgy a generalizált befolyás megszűnése után beálló minden egyes esetben szükséges konkrét bizonyítási teher sem alkalmas arra, hogy széles körben biztosítsa a meggyőződések és vélemények permanens átalakítását.

Nézzük meg közelebbről, hogyan oldja meg Parsons a befolyás mint médium tulajdonságainak egyeztetését a pénz absztrakt struktúrájának. Először is mit szimbolizál a „befolyás”, ha tudjuk azt, hogy a pénz a használati értékek hasznosságát, a „hatalom” a kollektív cselekvés hatékonyságát jelképezi? A „befolyás” esetében ezeknek a „tények”, pontosabban a tényleges meggyőző erővel rendelkező „információk” felelnek meg. Ugyanígy a befolyás „aranyfedezetét”, ahogy a hatalomnál az erőszakfedezetet, a szolidaritás jelenti. „Ego és Alter közös tagsága, hozzátartozása egy szolidaritási közösséghez adja egy kölcsönös befolyás elsődleges bázisát, és a befolyási rendszer számára ez az „arany” ekvivalense, mint ahogy a hatalmi rendszerben a fizikai erőszak. (Parsons, 1967:368). Parsons azonban jelzi, hogy ez csak biztonsági bázis. És szétágazó befolyási rendszerben kevés lenne, ha csak közeli közösségbeli tagok között állna fenn a befolyás működésének lehetősége. Modern társadalmakban ezeket egészíti az egyesületek egyre szétágazóbb rendszere, másrészt a sajtó mechanizmusai. Analógia itt is található, az előbbi médiumoknál jelzett szétzilálódási jelenségekkel: ahogy a hatalom is visszasüllyedhet pusztá erőszakra, a pénz helyett is újra beléphet az arany – még rosszabb esetben a közvetlen termékcsere -, ugyanúgy a befolyás is visszazuhanhat a természetes kis közösségek tagjai közötti befolyásolási lehetőségre – gondoljunk itt a sajtó esetleges nagyfokú hitelvesztésére, de ugyanígy a pártok, politikusok széles körű hitelvesztésére egyes történelmi időszakokban! Modern és bonyolult társadalom nem tud fennállni hosszabb ideig ilyen helyzetben. Parsons ide fűzi fel a befolyás normatív intézményesítését is. Ahogy a pénznél a gazdasági egységek elkülönítése és a szerződéses szabadság jogi rögzítése, úgy a „hatalomnál” az állami hivatalok közjogi autoritásának jogi szabályozása a „befolyásnál” az egyesületi és a sajtószabadság jogi

biztosítása, illetve az egyesületi és tömegkommunikációs rendszer feltételeinek kiépítése intézményesít.

Parsons negyedik médiuma, a mintafenntartó alrendszer „értékköteléke” hasonlóan működik, mint a befolyásnál láttuk. Mint jeleztük, ezt Parsons a mintafenntartási szféra morális-etikai vonatkozásaira dolgozta ki, deklarátíven érvényesnek tekintve az általa konstruált analitikai alrendszer többi területére is. Ennél a médiumnál a *morális értékszempontokra apelláláson keresztül* történő ráhatás generalizálódik. (Parsons, 1968:38). A generalizálódás mechanizmusai a befolyásnál leírtakhoz képest szűkebbek, és erősebben kötődnek az *egyes személyhez*. Míg ugyanis a befolyás kialakításának mechanizmusai bonyolult társadalmak viszonyai között kiszakadnak az egyes személyek, illetve kisközösségek kontextusából, és átfogó intézmények, rétegek, státuszcsoporthok síkjáig generalizálódnak (és ezek keretei közötti „befolyás” nagyságát használhatja el – vagy azt éppen továbbépítve – az egyes egyén) *addig a morális reputáció generalizálódása jobban kötött az egyes személyekhez*. Parsons egész médiumelméletének koncepciója keretéig általánosítva azt mondhatjuk, hogy ebben az esetben túlfeszítettnek bizonyult maga a médiumkonceptió is. Ami azonban nem jelenti azt, hogy mint a kommunikáció generalizált formája, nem használhatóak Parsons itteni fejtegetései. A morális értékkötélék személyhez kötöttsége nyilvánul meg abban is, hogy Parsons a társadalom tagjaihoz morális apellálással forduló *személy korábbi életvitelét* jelöli meg generalizált médium „aranyfedezeteként”. Az értékekre apellálás működésének hatékonysága azonban azt is feltételezi, hogy a követésre felhívott „mások” korábban szintén szocializálták az érintett morális értékszempontokat.

Tovább nem részletezve e médium tulajdonságának egyezéseit a többi médium absztrakt struktúrájával, közöljük itt *Jürgen Habermas* 1981-es kötetének Parsons médiumelméletét összegző táblázatát a négy médium jellemzőiről. (Habermas, 1981/II., 409.)

Komponens Médium	Standard szituáció	Generalizált érték	Nominális igény	Racionális kritérium	A cselekvő beállítottsága	Reális érték	Végső lefedezési tartomány	Az intézményesít és formája
Pénz	Csere	Hasznosság	Csereértékek	Rentabilitás	Sikerorientált	Használati érték	Arany	Tulajdon és szerződés
Hatalom	Utasítás	Hatékony ság (a kollektív cél tényleges elérésére)	Kötelező döntések	Hatásosság (szuverenitás)	Sikerorientált	Kollektív célok megvalósulása	Kényszerítő eszközök	Hivatali szervezetek

Befolyás	Felvilágosítás	Lojalitás	Autoritativ magyarázatok (bejelentések, interpretációk, szakvélemények)	Hozzájárulás, beleegyezés	Megegyezésre orientált (megértésre orientált)	A meggyőződések, vélemények megalapozottsága	Kulturális hagyományok és szociális életformák	Presztízshierarchia
Értékkötő elék	Morális felhívás	Integritás	Autoritativ figyelmeztetések (kritika és bátorítás)	Az értékek kontisztenciája	Megegyezésre orientált (megértésre)	A kötelezettségek igazolása	Életvitel illetve internalizált értékek (belső szankciók)	Morális tekintély

Funkcionális differenciálódás és a közvetítő médiumok kialakulása – Parsons makroszociológiai szintű elméleti teljesítményének hatását elsősorban e két dimenzió összekapcsolása teszi érthetővé. A két dimenzió összekapcsolása nemcsak az elméleti eredmények szempontjából fontos. Az előző dimenzió, a differenciálódás negatívumai behatárolják Parsons médiumelméleti teljesítményét is. Ahogy a társadalmi szférák funkcionális differenciálódásánál a gazdaságon és a politikai szférán kívüli, heterogén területek összefogása okozta a fő problémát, a mellékük rendelt médiumoknál is ez jelenik meg. (Még ha Parsons öntudatlanul-akaratlanul a jelzett módon szűkebben ragadja is meg az egyes szférák médiumait.)

A Parsons médiumelméletének meghaladását célzó elméleti kísérletek közül két tendenciát érdemes kiemelni. Az egyik lényegét a parsonsi „négyes” differenciálódásoknak az empirikusan megfigyelhető elkülönülésekhez közelítése jelenti, és itt a szűkebben és empirikus módon lokalizálható társadalmi szférák vonatkozásában kísérlik meg a pénzhez hasonlóan működő generalizált közvetítő médiumok kidolgozását. Példának hozhatjuk erre Niklas Luhmann elképzeléseit, aki a tudomány szempontjából dolgozta ki a tudományos reputációt mint e szféra közvetítő médiumát. (Luhmann, 1970:232-252). A tudomány elkülönült szervezetrendszere, a tudományos értékrendszer, a tudományos elkülönültsége és annak intézményesítetttsége a „tudományos reputáció” mint generalizált közvetítő médium működését jobban megragadhatóvá teszi, mint a Parsonshoz hasonlóan heterogén területek szempontjából igyekeznünk médiumokat kidolgozni. Luhmannhoz hasonlóan Jürgen Habermas is az empirikusan lokalizálható társadalmi alrendszerek vonatkozásában tekinti értelmesnek a pénzzel analóg módon működő közvetítő médiumok utáni kutatást.

Mint láttuk a „befolyás” generalizált formái esetében, a pénz és a hatalom mellett, szintén jogosultnak látszik ennek médiumaként való felfogása. Ha azonban pontosítani akarjuk az egyes médiumok hatókörét, felmerül, hogy a Parsons által jelzett „befolyás”, a véleménykialakítás médiumaként működve, tulajdonképpen a *politikai szférán belül* fejt ki a hatását. Megítélésünk szerint a „hatalom” és „befolyás” mechanizmusainak elhelyezését adekvátábban tudjuk megoldani, ha az egységes állami-politikai szférát, a fejlett nyugat-európai társadalmak tényeinek megfelelően, kettébontjuk a par excellence politikai szférára és a tőle nagyrészt elkülönült közigazgatási szférára. A Parsons által leírt *hatalmi médium* (kényszerintézkedések kilátásába helyezésével hozott kötelező

döntések) jobban kötődik a közigazgatáshoz, míg a *befolyás* („érdekre, információkra alapozott generalizálódott reputáció”) a tényleges politikai szféra folyamataiban ragadható meg. Összegezve tehát: ha a tényleges differenciálódásokat Parsons analitikai alrendszerével szemben jobban szem előtt tartjuk, akkor a gazdaság mellé a *pénzt, a közigazgatás mellé a hatalmat, a politikai szféra mellé a befolyást* (vagy „politikai reputációt” a *tudomány* mellé a „tudományos reputációt”) állíthatjuk mint generalizált közvetítő médiumot.

Nem kizárva, hogy a többi társadalmi szféra esetében is feltárhatóak újabb médiumok (illetve a jövőbeli fejlődés, az újabb és tisztább funkcionális differenciálódások létrehozatalával párhuzamosan, újabb generalizált médiumokat alakít ki), az elkülönült társadalmi szférák közötti koordinációnak és tevékenységcserének a médiumok melletti másik megoldási módját a *specializált eljárások kibomlása jelenti*. Parsons kísérletei folytatásának e másik lehetőségét egyedül Niklas Luhmann-nál találhatjuk meg. Luhmann kimutatott néhány olyan elkülönült eljárást, amelyek lehetővé teszik, hogy az egymás felé részfolyamataikkal egyre inkább lezáródó társadalmi szférák *egészben* úgy tudjanak mind szorosabb koordinációt és tevékenységcserét biztosítani, hogy nem törik szét az így összekapcsolódott egyes társadalmi szférák önálló logikáját. Pl. a gazdasági racionalitást nem törik szét így a politikában kialakult prioritások, ugyanígy a politikai hangsúlyeltolódások nem direkt módon érik el a pl. a jog területén az egyes bíróságokat, hanem *egészben* kapcsolódik össze a jog és a politika. Luhmann a jogalkotói eljárás elkülönülését hozza fel példának. A jogi szféra egyes egységei (bíróságok és más jogalkalmazási egységek) megközelíthetetlenek a politika egyes egységei felől, ám a jog egészét és a hatályos joganyagot változtathatják a politikai grémiumok (parlamentek, kormányok stb.). Végül is a politika új prioritásai a jogalkotási eljáráson keresztül bekerülnek a jog mikrofolyamataiba, de *az elkülönült eljáráson keresztül való összekapcsolódás megvédi a politikai racionalitásnak és a jog belső logikájának az elkülönülését*. (Luhmann, 1972/II:234-242.)

A valóságban tehát részben más médiumok működnek, mint azt Parsons feltette, másrészt néhány, általa feltárt médium más kontextusban adekvátabban ragadható meg. Parsons elképzelésével szemben ki kell emelnünk továbbá, hogy az elkülönült társadalmi alrendszerek közötti közvetítés a médiumokon kívül más mechanizmusok (pl. két vagy több alrendszer közötti közvetítésre elkülönült eljárás) révén is végbemehet. Mindez azonban semmit sem von le Parsons médiumelméletének úttörő jelentőségéből.

III. Fejezet

Niklas Luhmann rendszerelmélete

1. A kommunikáció - mint a szocialitás alapeleme

Az igényes elemzésnek reflexió alá kell vonni használatba vétele előtt alapkategóriáit, a vizsgált tárgyban feltett elementáris disztinkcióit is. Legfontosabb ezek közül a szocialitás szerveződésének alapelemét érinti. Ha abból indulunk ki - ami sok elméleti elemzés számára még ma is használatos -, hogy a társadalom emberek közötti viszonyok összessége, akkor, bár nem emeltük ki, de mint magától értetődőséget kezeltük, hogy az egyes ember a társadalom fel nem bontható alapeleme. Minden további elemzés ekkor már erre épül, elementáris disztinkciót legfeljebb két ember között lehet tenni, és az átfogóbb társadalmi képződmények határait az emberekből álló csoportok, rétegek, esetleg osztályok között lehet meghúzni. A társadalmi struktúra így kikerülhetetlenül a populáció struktúrájává válik, mint csoportstruktúra, rétegstruktúra, osztálystruktúra. De hogy lehet ebben elhelyezni a tudomány, ideológia, közigazgatás, jog, gazdaság etc. strukturális elhatárolódásait, közvetítési mechanizmusait?

Ebbe az irányba lépett a társadalomelméleti gondolkodás már a múlt század végétől, amikor az "embert" mint a társadalom szerveződésének alapkategóriáját felbontotta, és úgy találta, hogy *az ember különböző szerepekben vesz részt az egyes társadalmi képződmények működésében-felépítésében*, és az egyes szerepekhez tartozó normákat, magatartási szabályokat szocializálva válik a társadalom tagjává. A tradicionális kötelek szétporladása és a növekvő urbanizálódás pedig csak fokozza az egy-egy emberre eső eltérő szerepek számának növekedését és jellegük különbségét. Az ember helyett az egyes szerepekre és az ezek közötti viszonyokra alapozott társadalomelméletek tehát jobb felbontóképességre tettek szert, és a társadalom tényleges szerveződését adekvátabb disztinkciók mellett tudták feltárni. Egy-egy szerep azonban maga is jól analizálható elemekből áll, és Max Weber óta a szerepeket felépítő *cselekvés* került az elméleti analízis középpontjába. A szerepek eltérései mögött jól megragadhatóak az egyes cselekvési típusok, a cselekvési motivációk, az egyes cselekvéseket jellemző mintaváltozók. Mint láttuk, Talcott Parsons a társadalmiságot felépítő rendszerszerű képződmények megértését az eltérő szerepekre alapozta, amelyeket az eltérő cselekvési típusokból lehet megérteni, és végül az egységnyi cselekvés ("unit act"), amely felépíti a bonyolultabb képződményeket, maga is cselekvési komponensekre bontható. Hol vagyunk már akkor a kompakt emberfogalomtól?! A nagyobb felbontóképesség az ember -----> szerep -----> cselekvés -----> cselekvési komponens mentén jött létre, és a modern társadalomelméletek ezekből rekombinálják az átfogóbb társadalmi képződmények megragadására szolgáló kategóriáikat, tipológiáikat, disztinkcióikat.

Luhmann ezen az úton haladt alapkategóriái kialakítása során, de az elért végeredménnyel elégedetlenül radikalizálta a társadalomelmélet elszakítását az egyes embertől. Úgy találta ugyanis, hogy az elméleti gondolkodás még mindig foglya a hétköznapi régi megfigyelésnek: a társadalom "valamiképpen emberekből áll". A cselekvés ugyanis az

egyes emberhez kötött, akárhogy is felbontotta már az elmélet azt. A társadalmiság pedig még a cselekvésemlétekből is két cselekvő közötti cselekvéssel kezdődik: az inter-subjektivitással. A cselekvésemélet tehát az első lépésben a cselekvésre alapozza a társadalmiság megértését, majd rögtön a második lépésben korrigálja azt.

Luhmann tehát elveti a cselekvést mint a társadalmiság alapelemét, és a kommunikációt emeli be helyette: amely két, értelemmel bíró ember (pontosabban: pszichikai rendszer) közötti információ átadását-átvételét jelenti. Ez az átadás-átvétel azonban többszörös szelekciót jelent, így inkább a "szelekciók processzuálásáról" lehet itt beszélni. "Ha az ember a kommunikációt, mint három szelekció szintézisét ragadja meg, mint az információ, a közlés és a megértés egységét, akkor a kommunikáció realizálódik, amikor és amennyiben a megértés létrejön" (Luhmann, 1984:286). Szelekció már az is, hogy az információtartalmat gondolatilag artikulálom; további szelekciót jelent a közlés (részben mindig rosszul fejezi ki mondanivalóját a közlő) és a legnagyobb szelekciót a másik fél megértése jelenti. Lényeg azonban az, hogy az ilyen szerkezetű kommunikáció konstituálja a szocialitást Luhmann elmélete szerint, és ez már a pszichikai rendszerek cselekvéséből (azok koordinált értelmi összhangjából) áll, ezekre tovább le nem bontható. Luhmann úgy látja, hogy ezzel egy sor új dimenzió mentén rendezhető a szociális világ szerveződése, és egy sor, eddig nem tematizált összefüggés feltárása előtt nyílik meg az út.

A szociális világ tovább fel nem bontható alapeleme ebben az elméletben tehát az elemi kommunikáció, azonban ez csak a fizikai, a biológiai világ problémamentes szerveződésének bázisán, és ezen a bázison szerveződő pszichikai rendszerek léte mellett jöhet létre, és építhet fel komplexebb társadalmi képződményeket. Vagyis Luhmann az alapelem módosításával párhuzamosan különválasztotta a *pszichikai-tudati folyamatokat a társadalmiság szerveződésétől mint önálló rendszerszintet*. A különböző társadalmi képződmények természetesen sokszorosan befolyásolják a pszichikai folyamatok szerveződését elképzelése szerint is- mint ahogy azok is a társadalmiság mibenlétét. De ez az egymás felőli befolyásolás mindenkor a saját rendszerszint általi szelekción és transzformáción keresztül megy végbe. Luhmann a két rendszerszint közötti kölcsönhatást az interpenetráció kategóriájával fogalmazza meg (lásd Luhmann: 1981, 151-170). Már itt jelezni kell, hogy ez az elmélettechnikai alapkérdés - a szubjektum kirekesztése a szociális világ felépítéséből - terhes következményekkel járt a luhmanni elmélet egészére. Mivel azonban ennek elemzése általában is fontos belátásokat hozhat a társadalmi struktúrák természetének megértéséhez, ezért egy külön fejezetben térünk ki erre a kérdéskörre a későbbiekben.

2. A szocialitás rendszerei: interakció, szervezet, társadalom

Eddigi változó szóhasználatunk a "szocialitásról" és a "társadalmiságról" most pontosítható. A hétköznapi szociológiai szóhasználat a "társadalmiságot" alkalmazza arra, amit Luhmann három rendszerszintre bontott, és a három összefoglaló elnevezéseként a szocialitást, a szociális rendszer fogalmát használja. A társadalom és a társadalmiság ugyanis csak az egyik rendszerszint a szociális világ szerveződésében, és erre vissza nem vezethetően a szervezeti rendszerek szintjét és az egyszerű interakciós rendszerek szintjét különíti el.

A szocialitás szerveződésének három rendszer-szintjén egy-egy rendszertipikus elhatárolódást találhatunk. Az *interakciók*, vagy szociális rendszerek a jelenlét/távollét mentén vonják meg határukat - mondja Luhmann (1975, 9-21). Minden kommunikáció,

amely jelenlevők között zajlik le, az adott interakciós rendszerhez tartozik. A távolság kirekeszt. Az utóbbit sajátosan oldja persze a legújabb időkben a telefon léte, de még komplexebb interakciókat tesz nagy távolságból is lehetővé újabban a televíziós "távértekezlet", amikor különböző földrészekben levő interakciós résztvevők egy interakciós rendszerben kommunikálnak. Mindez a technikai lehetőség azonban csak árnyalja az interakciós rendszer sajátosságait, a legtöbb jellemvonás közös az ilyen technikailag közvetített és a ténylegesen jelenlévően szembenálló interakciós felek közötti rendszer esetében. Pl. az interakciós rendszer nem lehet túlságosan komplex, mert egy időben csak egy valaki beszélhet, és nagyszámú résztvevő esetén a többség valódi kommunikatív részvétele valószínűtlen, így spontán módon kialakul egy belső spontán határmegvonódás a néhány aktívan kommunikálót magában foglaló tényleges interakciós rendszer, és a többi jelenlévő pusztán környezetté süllyed le mint néző. Újabban Luhmann pontosítja is az interakciós rendszerek határaitra vonatkozó elképzelését. Ma már azt lehet kiolvasni fejtegetéseiből, hogy az interakciót a belső értelmi összefüggés már maga lehatárolja, szemben a komplexebb szociális rendszerek esetében a határmegvonást a rendszer belső értelmi összhangján túl, expliciten is el kell végezni. Az interakcióban ugyanis egyetlen folyamatosan futó kommunikációról van szó, és rendszerszerű összefüggését az biztosítja, hogy minden egymást követő kommunikációban - az adott interakciós rendszereken belül - az előzőhöz kell valamilyen módon tematikusan kapcsolódni. Nem tehetem meg, hogy hirtelen, minden átvezetés nélkül egy merőben eltérő témáról kezdek beszélni ugyanazon az interakción belül, hanem az előbb lefolyt kommunikációk témájától eltérést magyaráznom kell, össze kell így valamilyen módon kötni azzal. Ugyanígy az adott témához előbb elmondott adalékokat nem ismételhetem meg minden további nélkül, mintha nem is lettek volna, nem hagyhatom általában figyelmen kívül az elhangzott különböző véleményeket, és indoklás nélkül nem mondhatok - mintha mi sem történt volna - egy azokat cáfoló véleményt. A kommunikációk egy interakciós rendszeren belül "egymás farkába harapnak", egymásra reflektálnak, és aki ezt megsérti, kaotikussá, összefüggéstelenné teszi az interakciót. Luhmann ezt nevezi az interakciós rendszerek "bazális önreferenciájának" (Luhmann, 1984. 620.p.). Végül is tehát így képzelhető el, hogy nagyobb tömegű jelenlévő között egy szűkebb résztvevő körre határolódik le egy interakciós rendszer, és a többi a rendszeren kívülre kerülhet. A fizikai jelenlét természetesen mindenkor lehetővé teszi, hogy bármely jelenlévő belépjen az adott interakciós rendszerbe, de akkor be kell tartania a már kialakult tematikus határmegvonódást, és csak arra reflektálva - esetleg néhány láncszemmel, egy összekötéssel más témára átvezetve - kommunikálhat az interakcióban.

A *szervezetnél* mint szociális rendszerrel a környezettől való elkülönítés határozottabb, amennyiben a tagság léte (vagy hiánya) dönti el, melyik kommunikáció tartozik az adott szervezethez és melyik nem. A szervezeti rendszer komplexebb lehet, mivel az egyes kommunikációkon túl tartósan rögzíti a szervezeten belül kommunikálható témákat, az egyes témákhoz adható kommunikációk szelektálását szabályokkal szűkíti (azaz: a későbbi szervezeti kommunikációk számára kötelezően "előszelektált", és a tagok már csak ennek keretei között szelektálhatnak, világértelmezéseikben, döntési alternatíva-választásukban) és a tagok között hierarchikus viszonyokat kiépítve a hierarchikus felsőbbség szelektációját kötelezővé teszi az alárendeltebb pozíciókban lévők számára.

A *társadalom* végül a legátfogóbb szociális rendszer, amely biztosítja az interakciókon és a szervezeti rendszeren belüli kommunikációkhoz a közös értelmi standardokat, nyelvhasználat szabályait, kulturális szimbólumokat. Hol vannak a társadalom határai? Luhmann kívülről határolja el a "társadalmat", mint szociális rendszert: minden kommunikáció, amely bármilyen módon elérhető egymás számára, ugyanahhoz a társadalmi rendszerhez tartozik. Az utóbbi évszázad kommunikációs összefonódása révén

így mára már lényegében csak egy világtársadalomról beszélhetünk (Luhmann, 1975, 31-51).

A három szociális rendszerszint összefonódva működik, ám evolucionáriusan szemlélve ezeket, kapcsolatuk és egy-egy rendszerszint fontossága eltérő egy-egy történelmi időszakban. A "face to face" társadalmakban a szocialitás szerveződése döntő módon az interakciós rendszereken belül történt, és a legátfogóbb szociális rendszer, a társadalom határai is egybeestek a közösség határaival. Minden kommunikáció interakcióban zajlott, és a "társadalom" maga is alig különült el az interakcióktól, ami azt jelentette, hogy a társadalom stabilitása interakcióinak zavartalanságán nyugodott. Ekkor a kommunikációban résztvevő felek bármelyikének ellentmondása - és így egy konfliktusos helyzet előidézése - az adott primitív társadalom egészének stabilitását veszélyeztette. Az interakciókon belüli ellentmondások, konfliktusok tolerálása csak annak arányában válhatott lehetővé, hogy a társadalom az egyes interakciók fölött tudta stabilizálni struktúráit, amelyek keretei között az interakciók tömege jön létre, majd szűnik meg, és egy bizonyos küszöbérték alatt az interakciók konfliktusok miatti felbomlása nem érinti a társadalmon belüli összkommunikáció zavartalan lefolyását. Az interakciók fölé emelkedő társadalom lehetővé tett egy nagyfokú komplexitás-növekedést, egy szint után azonban csak az interakciók és a "távolodó" társadalom közé benyomuló szervezeti jellegű kommunikációk szerveződésével lehetett ezt a távolságot - és ezzel az egy társadalmon belüli kommunikációk komplexitását - növelni és stabilizálni. Minden interakción túli forma, ami nem esik közvetlenül a társadalom keretei közé, Luhmann tipológiája szerint szervezet. Ezért többen javasolták e tipológia továbbfejlesztését és a csoport mint önálló rendszer-szint beemelését. (Lásd: F.Neidhard 1983., H.Tyrell, 1983). Luhmann azonban tágran értelmezve a tagság és a szervezet fogalmát, ezeket a csoportjellegű képződményeket is a szervezetbe vonja be. A modern formális szervezeteket csak formalitásuk foka és a tagok szabadabb ki-belépése különíti el a tradicionális társadalmak természetes kisközösségeitől. Mégis, Luhmann értelmezve azt mondhatjuk, hogy a tradicionális közösségeken felépülő társadalmak csak néhány átfogó kulturális standard, a nyelvhasználat szabályainak biztosításával vesznek részt a társadalmon belüli kommunikációk meghatározásában. és ezek zöme kötötten, hosszú idők óta változatlan normák által szabályozva a tradicionális kisközösségeken belül formálódik. Ezzel szemben a tradicionális kisközösségek felbomlásával visszaszorul egyrészt a természetes kisközösségek társadalmi kommunikációt szervező-befolyásoló szerepe (pl. a modern kiscsaládra), másrészt a kommunikációk formálását a szabad ki - belépést lehetővé tevő formális szervezetek veszik át. Így ma már az interakciók egyre nagyobb része formális szervezetek keretei között zajlik le, és az interakciók szervezetenként "preformáltak". A megmaradt nem formális szervezetekre, ahol az érzelmi szolidaritás szerepe nagyobb, felvethető a "csoport" kategóriájaként való elkülönítés, de a szervezeteken belül a formális szervezetek elkülönítése menthetővé teszi Luhmann döntését, hogy nem tekinti szükségesnek erre egy külön rendszerszinten való elhelyezésüket. Az egyes interakciók jó része nemcsak szervezetenként preformált, hanem ezeket és magukat a szervezeti rendszerek szelekcióit is az átfogó társadalmi meghatározásokon túl a specifikálódó társadalmi alrendszerek is meghatározzák. (Vagy Luhmann kifejezésével: redukálják számunkra a komplexitást.)

A társadalmi alrendszerek kérdése a szociológiában is gyökeret eresztett rendszerelmélet "botrányköve". A legtöbb hétköznapi szintű társadalomtudományos elemzésben minden elméleti pontosítás nélkül kezdték alkalmazni a rendszer-fogalmat, már az 50-es évek végétől az amerikai szociológiában. A rendszer-fogalmat a szociológiába - a korábbi szórványos kísérletek után - áttörő sikerrel bevívó Talcott Parsons ugyanis analitikailag, vagyis csak elméletileg megkonstruálhatónak tekintette a társadalmi képződmények

rendszer-szerűségét. Mint ismeretes, négy alapfunkciót tételezett fel a társadalom mint rendszer működésében, és analitikailag e funkciók ellátására négy társadalmi alrendszerre bontotta a társadalmat. Az empirikusan-konkrétan fellelhető társadalmi mechanizmusok azonban - megítélése szerint - nem különülnek el e négy alrendszer valamelyikébe. Parsons számára így fel sem merült, hogy a ténylegesen működő társadalmi mechanizmusok között keressen rendszer-szerű elhatárolódásokat. És egyáltalán: hogy ez elméleti probléma legyen számára.

Átfogó elméleti szinten senki nem volt jó ideig, aki a parsonsi analitikai rendszerelmélet elvi éllel empirikus-konkrét társadalmi rendszer-felfogássá értelmezte volna át, ám az egyes szak-társadalomtudományokban az épp általuk vizsgált társadalmi szféra vonatkozásában megindult az észrevétlen átértelmezés, s empirikusan igyekeztek alkalmazni a rendszerelmélet eszköztárát. (Pl. visszakapcsolás, az input-output, az equilibrium kategóriáit.) A rendszerelméleti kategóriák alkalmazásának tömegesebb elterjedésével a szak-társadalomtudományokban tehát észrevétlenül empirikus-konkrét rendszer-felfogássá alakult át, és használták Parsons kategóriáit is, azonban ez a nem tudatos átértelmezés nyitva hagyta az elementáris előkérdést: milyen elvek, mechanizmusok mellett vonják meg az empirikus-konkrét társadalmi alrendszerek - ha és ahol vannak - határait. Az egyes szaktudós számára ugyanis a vizsgált szférája a mindennapi gondolkodás szintjén is lehatárolódik: ez itt a tudomány, az ott a gazdaság, a politika, a jogrendszer, a művészet, az oktatás etc., mint ahogy azt mindenki tudja. A mindennapi gondolkodás szintjén azért sem jelent problémát az egyes társadalmi szférák elhatárolása, mert az utóbbi évszázadban már egymástól világosan elhatárolódó szervezetek jelenítik meg a tudományt akadémiák, egyetemek képeiben; a politikai szférát az állami szervezetek és a pártok képeiben etc. Ez azonban becsapó, hiszen a szervezeti elkülönülések fennmaradása esetén is ténylegesen megszűnhet egy társadalmi alrendszer. Mint ahogy azt pl. a kelet-európai országok közelmúltja mutatta, amikor ugyan volt Tudományos Akadémia, de ugyanaz az ideológiai-hatalmi meghatározás érvényesült itt is, mint a szervezeti szintén precízen elhatárolt "művészeti" szféra termékeiben, vagy akár a politikai terrorra átépített jogban. A nyugati társadalmakban természetesen valóban működnek a társadalmi alrendszerek elkülönítési mechanizmusai, így, ha elméletileg nem is reflektáltak rá, a realitás megengedte, hogy azonosítsák a szervezeti elkülönülések által jelzett határokat az egyes társadalmi alrendszerek határaival.

Niklas Luhmann számára szintén hosszú ideig nem jelentett problémát a társadalmi alrendszerek elhatárolásának kérdése. Bár a kezdeti hezitálás után már a 60-as évek közepétől deklaráltan elvetette Parsons analitikai rendszer-felfogását, és abból indult ki, hogy a társadalmi alrendszerek empirikus-konkrét jelleggel elhatárolódnak a valóságban is egymástól (így Luhmann a parsonsi négyes társadalmi alrendszerre bontást is elvetette), mégis csak a 70-es évek közepétől sikerült egységes alapot találni az egyes társadalmi alrendszerek közötti elhatárolódás elméleti rekonstruálására. Röviden így foglalhatjuk össze Luhmann végső álláspontját a társadalmi alrendszerek határmegvonásáról: egy-egy társadalmi alrendszer annak függvényében tud markánsan elhatárolódni, amennyiben egy univerzális bináris kód (vagy másképpen kifejezve: értékduál) köré tud szerveződni, és az adott társadalmi alrendszerekhez tartozó kommunikációk e szerint szelektálják a valóságról kapott információkat. A tudományon belül az igaz/hamis és az ezt konkretizáló tudományelméletek logikai és bizonyítási-eljárási szabályok szerint szelektálnak; a jog rendszerén belül a jogos/jogtalan, a gazdasági rendszeren belül a rentábilis/nem rentábilis irányítja a kommunikációk szelektációját, alternatíva-választásait. Egy-egy szervezeti rendszer így nem konstitutív a társadalmi alrendszer jellegű elkülönüléseknél, hanem az alatt egy kevésbé látható mechanizmus kell hogy működjék: egy specifikus és az adott alrendszerben univerzálisan érvényesülő értékduál uralja az alrendszerekhez tartozó

kommunikációk szelekcióját.

Luhmann megoldásában már itt jelezni kell néhány problémát, amelyre később részletesen kitérünk. Az egyik az, hogy nem különíti el a társadalmi alrendszeren belül az egyes univerzális értékduálokat professzionálisan alkalmazó kommunikációkat és az ezeket szervező megszilárdult struktúrákat a mindennapi életben való alkalmazásoktól. Így pl. a tudomány rendszeréhez tartozik a specializált területen működő tudós igaz/hamis szerinti működése éppúgy, mint a hétköznapi élet bármely kommunikációja is. Ugyanígy a hivatásos jogászság jogos/jogtalanon orientálódó tevékenysége éppúgy, mint bárki tevékenysége, aki egyes esetekben a jogos/jogtalan szerint orientálódik. Ebből fakad az is, hogy így tágra felfogva a társadalmi alrendszereket, Luhmann kénytelen elhanyagolni azoknak a megszilárdult struktúráknak a vizsgálatát, amelyek egy-egy társadalmi alrendszer professzionális kommunikációiban résztvevőket a sajátos értékduál szerint rekrutálja, szelektálja, szocializálja, értékeli - jutalmazza - szankcionálja. Tehát strukturálisan rászorítani igyekeznek ezek a struktúrák a professzionális résztvevőket a sajátos értékduál mind tisztább érvényesítésére. Ugyanis, ha Luhmann erre menne el, nem tudná ezekkel összefogni a mindennapi értékduál-alkalmazásokat, és kénytelen lenne leszűkíteni a társadalmi alrendszerek határait a professzionális kommunikációkra.

3. A szocialitás kontingenciája: az időbeni differenciálódás

Egyes társadalmi alrendszerek elkülönülése a modern társadalmakban az egyes alapfunkciók ellátását magas szintre emeli, és lehetővé teszi, hogy egy-egy társadalmi alrendszeren belül bonyolult, azaz egymáshoz kapcsolódó szelekciók komplex struktúrái épüljenek ki. Az össztársadalmi szintű óriási komplexitás a rendszerszerű elkülönülések révén az egyes alrendszerek számára nem okoz szelektálási problémát, mivel az alrendszereken túl környezetté süllyesztik le a többi, egyre komplexebb alrendszereket a határmegvonások, és döntően mindegyik csak a saját értékduálja szerint szelektál a környezetből érkező információkra. Az alrendszerszerű elhatárolódások tehát redukálják az össztársadalmi szintű komplexitást, és ez lehetővé teszi ezen a szinten a komplexitás radikális növekedését anélkül, hogy káoszhoz és az össztársadalom dezorganizációjához vezetne.

Az alrendszerszerű elkülönülés azonban csak az egyik tengely, amely mentén "széthúzódik" a komplexitás. Luhmann kifejezésével ez a differenciálódás a dologi-tárgyi (sachliche) és a szociális (soziale) dimenziót jelenti csak. A szocialitás felépülésének harmadik dimenziója az időbeni differenciálódás. Az előbbi dimenziókban biztosított komplexitás még tovább növelhető, amennyiben az alrendszereken belüli egyes mechanizmusok merev összekapcsoltsága megszüntethető, és mindenkor új kombinációkká, új relációkká kapcsolódhatnak össze az alrendszer egyes elemei. Ez lehetővé teszi, hogy még tovább növekedjen az alrendszereken belüli elemek száma - azaz a rendszer még komplexebbé váljon - amennyiben sikerül olyan összekapcsolási megoldásokat kiépíteni, amelyek időben egymás után összekapcsolnak a rendszeren belül néhány elemet, majd rugalmasan szétkapcsolják és új elemek összekapcsolását valószínűsítik meg (Luhmann, 1981, 101-126). A komplexitás növekedését így időben eltolva stabilizálja az ilyen "temporalizált rendszer".

Lehet, hogy ezek a fejtegetések kissé elvontan hangzanak, de olyan egyszerű dolgok elméleti megoldását jelenti ez, mint pl. a politikai pluralizmus. A *modern politikai*

rendszerek az államhatalom periodikusan visszatérő választásokra alapozásával "temporalizálták" komplexitásukat. A faktuálisan létező és működő állami politika mellett ott van felfüggesztve, intézményesítve a "jövő" az alternatív pártpolitikák és programok képében, amelyek bármelyike összekapcsolódhat egy következő választáson a mindenkori állami politikát végrehajtó közigazgatási gépezettel - amennyiben a parlamenti választásokon többséget szerezve kormánypárttá válik.

A *jog rendszerén belül* a hatályos jogszabályok és a csak jogtudós-közösségekben leülepedett "de lege ferenda" szabályozási modellek együttélése valósítja meg ugyanezt a szerkezetet. "Faktuálisan" persze csak a mindenkori hatályos szabályok élők a jog rendszerében, ám a későbbi jogszabálymódosítási eljárásokban akármikor hatályon kívül helyezhetik az éppen hatályos szabályokat, és a jogi szaklapokban felfüggesztve várakozó alternatíváik valamelyikét tehetik "faktuálisan" létezővé.

De ugyanígy a *tudományon belül* is megfigyelhetők a hasonló időbeni differenciálódások. A tudományos gondolkodás a tudás "határain" való tevékenykedést jelenti, ahol minden állítás és tétel mellett alternatív verziók léteznek. Egy-egy tudományág közvéleményén belül mégis egyik vagy másik versengő tétel mellett nagyobb konszenzus tud kialakulni, és ki is kell, hogy alakuljon ahhoz, hogy alapozni lehessen rá (legalább ideiglenesen) más tudományos tételek által feltárt összefüggéseket. A permanens cáfolások, korrigálások, új összefüggések kiemelése azonban az eddig ismert, de a tudósok többsége által el nem fogadott tudományos tételek felé tolhatja el a tudományos közvéleményen belüli konszenzusokat. Tehát itt is a faktuálisan létező (érvényes, a közösség nagy része által elfogadott) tudományos igazságok és a csak néhány tudós által vallott alternatív tudományos állítások egymás melletti stabilizálásáról van szó, és a tudomány működésében időben egymás után lehetővé válik az áttérés. A "jövő" mint lehetőség már jelen van - lehetőségként felfüggesztve - a mában, és így a tudomány komplexitása a tárgyi-tudományági differenciálódásokon túl ebben az irányban is növelhető.

4. A társadalmi entrópia leépülése

Az időbeni differenciálódás egy másik aspektusban is fontos a modern társadalmi alrendszerekben. *Itt helyezhetők el az entrópia leépítésének mechanizmusai.*

Eredetileg az "entrópia" fogalmát a termodinamika összefüggésein belül alkalmazták a múlt század közepétől, és itt az energia-differenciákra vonatkozott, ill. e differenciák visszafordíthatatlan lebomlását jeölték vele. (Ebből a tételből következett a Földön valamikor beálló "hőhalál" hipotézisének felállítása.) A társadalmi világon belüli jelenségekre is alkalmazhatóvá vált bizonyos összefüggésekben már e fogalom, amikor századunk 40-es éveinek végén az információelméletben az információtartalom mérésére használták fel, és az információ rendezettségének dimenziójában fogalmazták újra (Rusch 1987: 28).

Szociológiaelméleti hasznosítására azonban csak töredékesen került sor az eddigiekben. Kezdeményezések ennél a német szociológiában Felix von Cube és Rul Grenzenhäuser nevéhez fűződnek, akik az entrópia-fogalom által jelzett összefüggéseket a csoportszociológiai kutatásokban találták gyümölcsöztethetőnek. Szociológiaelméleti háttérbázist ehhez Moreno szociometriai fogalmi apparátusa adta számukra, és a csoportokon belüli kapcsolathálóok erősségének fokát igyekeztek ezzel pontosabban

megérteni. Például egymás számára ismeretlenekből ad hoc módon, véletlenül képződött, kisebb tömeg tagjai között a kapcsolatfelvétel valószínűsége eleinte egyenlően oszlik meg. Ám ha valamilyen oknál fogva tartósan együtt maradnak, akkor a kialakuló szimpátia-antipátia viszonyok mentén gyorsan csökkenni kezd az egyenlő eloszlás, és a tömegen belüli tagok meghatározott pontjai között sűrűbb, míg más tagok között szórványos kapcsolatok alakulnak ki, ill. néhány tagot senki nem választ partnerként, és mint kitaszítottak léteznek a csoporton belül. Von Cubeék az egyenlő eloszlást, mint a csoport entrópiájának magas fokát írják le, amely leépül a meghatározott tagok közötti sűrűbb kapcsolatok kialakulásával és más tagok közötti kis intenzitású kapcsolatok stabilizálódásával (von Cube/Grenzenhäuser 1967: 64). Ami itt az eredeti termodinamikai, ill. a későbbi információelméleti értelemből megmaradt, az a komponensek közötti kapcsolatok differenciáira és az ebből előálló rendezettségre vonatkozik: "az entrópia fogalmát (meghatározott feltételek mellett) mint a rendezettség mértékét lehet alkalmazni, (és további feltételek és módosítások mellett) mint a szociális struktúrákon belüli rendezettség mértékét." (i.m. 10 p.).

Von Cube és Grenzenhäuser egy sor empirikus vizsgálattal igyekezett pontosítani a csoportentrópia összefüggéseit. Iskolai osztályokat vizsgáltak meg az osztály tagjai közötti kapcsolat-differenciák formalizálására. Az entrópia végletes leépüléseként értékelték, ha az osztály kapcsolatrendszere hosszabb távon rezzenetlenül egy-két szociometriai "sztár" körül szerveződött, és másik oldalról néhány "kitaszított" stabilan ebben a státuszban maradt. Ezzel szemben a normális iskolaosztály valahol középen állt, ahol a "sztárok" bizonyos idő utáni detronizálása és új sztárok kiemelkedése, ill. másik oldalról a "kitaszítottak" barátra lelése is megfigyelhető volt (i. m. 65 p.).

Von Cubeék csoport-entrópiái kutatásai gyakorlatilag folytatás nélkül maradtak a német szociológiában, ám az utóbbi években az amerikai "Behavioral Science" folyóirat lapjain egyre sűrűbben jelennek meg az entrópia-fogalom különböző hasznosításai. Például a "cognitive entropy" fogalma merült fel, amellyel az egyének magatartásának és hiteinek bizonytalanságát, ill. ennek leépülését mérik (Lesser/Lusch 1988: 283).

Az entrópia-fogalom átfogó szociológiaelméleti hasznosítására jó kiindulópontokat találhatunk Niklas Luhmann rendszerelméletében. Formailag ugyan ő csak néhány mondatban foglalkozik vele, és utal a hasznosítás irányára, de összezsírozott fogalmi hálójába illesztve ezeket a szórványos utalásokat messze juthatunk a megadott irányokban. Nézzük meg először Luhmann idevágó passzusait: "Egy rendszer entrópiikus, ha reprodukciója folyamán, vagyis a kieső elemei pótlásakor, minden következő elem egyenlő valószínűséggel jön számításba. Másképp kifejezve: az entrópia esetében hiányzik a csatlakozóképességnek minden szűkítése, és így hiányzik az az időnyereség, amely abból ered, hogy nem jön be mindig minden a számításba" (Luhmann 1984:80). Egy későbbi interjúban némileg egyszerűbben fogalmazza ezt meg: "Ha én a szociális rendszerek elméletén belül az entrópia fogalmát a kommunikáció és a jelentés koncepcióiban rekonstruálni akarnám, akkor azt mondanám, hogy az entrópia egy olyan állapot, amelyben minden jelentés azonos valószínűséggel rendelkezik. Minden megtörténhet ekkor minden különbség és anélkül, hogy valami valószínűbb lenne, mint valami más; minden jövőbeli esemény éppoly valószínű, mint bármilyen más" (Luhmann 1987: 57).

Röviden összefoglalva Luhmann entrópia-fogalmát az *újrakezdés korlátozásában* jelölhetjük meg ennek tartalmát: "nem lehet mindig mindent újrakezdni". Kontrasztolva az így kijelölt irányt vizsgált fogalmunk bevetésénél a von Cube és Grenzenhäuser által kiemelt aspektusokkal, azt lehet látni, hogy Luhmann az időbeni dimenzióra tolta át az entrópia-fogalom hasznosítását: az egymás utáni döntési alternatíva-nyalábok sorozatba

rendeződését, és ezek között a *korlátozott visszafordíthatóságot* jelzi az entrópia leépülése ebben a tematizálásban. Von Cubeék ezzel szemben horizontálisan, tárgyi, ill. különösen szociális dimenzióban mérték az entrópia-csökkenés fokával a rendezettség felépülését.

Luhmann kiemelése új távlatokat nyithat meg az entrópia-fogalom szociológiai elméleti használatánál. Jelezni kell azonban, hogy átfogó elméletében az utóbbi évtizedben olyan eltolódások mentek végbe, amely révén egyre inkább a társadalmi világ pontszerű összekapcsolódására helyezi a hangsúlyt, és a tartós társadalmi struktúrák szintje kikerült vizsgálódásaiból. Termékeny kiindulópontjait tehát csak akkor lehet továbbvinni a társadalmi entrópia elemzéseinél, ha szakítunk "módszertani punktualizmusával", és tudatosan a tartós struktúrákra koncentrálunk vizsgálódásainkban.

Az egyes társadalmi alrendszerek strukturális elkülönülése ugyanis lehetővé teszi, hogy rögzítsék a kommunikációs és döntési szelekciók eredményeit, és a következő szelekciók már ezekre épülve így folyamatosan hosszú szelekciós láncolatokba rendeződhetnek. A szelekciós láncolatok megszilárdulása az alrendszereken belül pedig lehetővé teszi, hogy egy-egy alrendszer specifikus értékduálja mentén a környezeti információk sokaságát felvéve, a mindennapi gondolkodás kognitív és döntési potenciálját messze meghaladja.

A rendszerek számára pedig egyre nő a környezeti komplexitás az autonómiák kialakulásával, illetve a környezetet alkotó társadalmi alrendszerek változásra átépülésével. Egyre kevésbé lehet a rendszeren belül a múlt analógiái alapján felbecsülni a környezet jelen állapotát, egyre több környezeti mechanizmusról kell ad hoc módon mindig megismételve új információkat nyerni, és új képet kialakítani a döntési szelekciók folyamán. Egy ilyen komplex környezetet csak a hosszúra nyúlt szelekciós láncolatokon belüli sorozatos szelekciókkal lehet "letapogatni".

Az entrópia leépülése ennek révén tehát azt jelenti, hogy nem lehet mindig mindent újratekdeni egy-egy alrendszerben. A korábbi szelekciók félresöpítését, ill. ezek figyelmen kívül hagyását kizárják az alrendszerek belső mechanizmusai, vagy legalábbis érvek és elfogadható indoklás kell a korábbi szelekciók félresöpítéséhez.

Hogy példát hozzunk a szociális entrópia leépülésére, kiemelhetjük az állami-politikai döntési folyamatokat a nyugati politikai rendszerekben. Hosszú szelekciós láncolatban épülnek ki már a politikai pártok programjai is, amelyek közül a mindenkor kormánypart az állami döntések kialakításánál - legalábbis az esetek többségében - adottnak és kötelezőnek tekint jó néhány, pártprogramjában kialakított döntési irányt. Az egyes törvények előkészítési folyamatában tagolt struktúrában haladnak előre a szabályozandó terület alapösszefüggéseit feltáró szakértői szelektálások; az így feltárt alternatívák fölötti érdekképviseleti egyeztetések a társadalom konszenzusa szempontjából szűkítik a jövőendő törvény döntési alternatíváit, és végül többszörös szelekciók után a parlamentekben már csak a fennmaradt részletkérdések fölött folyik a döntési szelekció. Amely párt már itt akarja felrúgni az elért konszenzusokat és újratekdeni a szelekciós láncot, önmagát rekeszti ki a döntés befolyásolásából. Hacsak többséget nem tud e szándékában szerezni, nem tudja megakadályozni az eddigi szelekciós láncolat lezárulását és az eredmény törvénnyé emelését. Persze, ha többséget kap egy ilyen párt, akkor az összes eddigi szelektálásokat a mostani kormánypárttal együtt elsöpörheti, és mint új kormánypart sok mindent újratekdehet. Most már ő fogja dominálni a sorozatos parlament előtti és parlamenti döntési szelekciókat, és a "mindent újratekdeni" kívánó pártok a parlamenti kisebbségük révén csak hangoskodhatnak.

Az időbeni differenciálódás két aspektusát összekapcsolva mondhatjuk tehát, hogy a

politikai pluralizmus révén az állami- politikai struktúrák kontingensek; a faktuálisan létező állami politika és a horizonton felfüggesztve intézményesített alternatív pártpolitikák együttélése biztosítja a mindenkori újakezdés lehetőségét, ám másrészt a törvényelőkészítéseknél a döntési szelekciók láncolatba rendezésével - a kormánypárt-váltástól eltekintve - megtiltják, illetve nehezítik a döntési struktúrák az egyes döntéselőkészítéseknél a tetszés szerinti újakezdést. A döntési premisszák radikális változtathatósága új kormánypárt és állami politika képében így az egyes állami döntési folyamatokon belüli irreverzibilitásokkal van kibalanszírozva.

A nyugati komplex társadalmakat elemző így eltérő eredményre juthat attól függően, hogy melyik döntési struktúrát emeli középpontba. Az egyes minisztériumi hivatalnok számára, aki a döntési és szelekciós láncolat egy kis pontján tevékenykedik, az irreverzibilitás élménye a meghatározó: minden korábbi szelekció már köti, azok visszafordíthatatlanok számára, és csak azok keretei között szelektálhat. A pártok vezérkarai, a parlamenti frakcióvezetők és a kormány számára a parlamenti feloszlással, új választások kiírásával etc. elvileg alapjaiban visszafordíthatóak a már hosszabb ideje futó egyes döntéselőkészítési szelektálások is, és teljesen új prioritásokkal újakezdhetők. *Az egyes professzionális alrendszerek egészének szintjén tehát a változásra való átépülést biztosító mechanizmusok a mikrofolyamatok irreverzibilitása fölött reverzibilitással korrigálhatóvá teszik ezeket.* Az államtársadalom szintjén a kialakult össz-szerkezet szintén változtathatatlan, és mivel az alrendszerekbe beépített alapstruktúrák olajozott változásokat biztosítanak, így a feszültségek sem tudnak az össz-szerkezetet felrobbantó forradalommal növekedni.

Entrópikus ezzel szemben egy állami döntési rendszer, ha konszolidáltan nem változtathatóak az egyes kialakult döntési premisszák, amelyeket esetleg még változtathatatlan ideológiai tételek is kötnek, mint az a kelet-európai politikai rendszerekben látható volt az elmúlt évtizedekben. De másrészt itt az egyes döntési folyamatokban minden ponton szakmai, politikai és érdekalternatívák csaptak össze, és kezdődött minden mindig előlről, bármilyen releváns vagy relevánssá tehető világesemény vagy politikai személycsere esetén. A magyar törvényelőkészítési folyamatoknál jól kitapintható volt például, hogy bár egy-egy törvényt néha 8-10 évig is készítettek, ténylegesen csak sok kis szakasz volt található a teljes előkészítési folyamatban, amelyekben rövid idő alatt mindig teljesen kialakult egy-egy tervezet, majd a meg nem oldott konszenzusteremtés miatt felborult az egész addigi egyeztetés, minden kezdődött előlről, hogy egyszer az egyik ilyen sokadik szelektálás eredménye végül átmenjen és hirtelen törvény váljon belőle (Pokol 1981). Ez azonban sok esetben egyáltalán nem volt stabilabb, mint a törvényelőkészítés folyamán elvetett korábbi végtermékek, így amint egy újabb véletlen politikai személycsere vagy világesemény etc. alkalmat adott rá, már meg is indult az elfogadott törvény alapvető módosítása iránt a harc. Ezért, bár a politikai vezetés legfőleg változtathatatlan volt, a joganyag állandóan hullámozott. Minden megváltozott, majd visszaváltozott: itt nem voltak irreverzibilitások.

Nagy mértékben érinti a jogon belüli rendezettséget is a politikai döntési folyamatok entrópikussága, vagy ezzel szemben ennek erősebb leépítettsége, mivel a joganyag *szövegrétege* fölött a politikai testületek (parlament, kormány) rendelkeznek. A törvények és rendeletek szövegrétege alatt azonban - legalábbis a kontinentális országok és kisebb mértékben az Egyesült Államok jogrendszerében - egy kevésbé látható jogréteg is található, amely fölött a politikai törvényhozók nem tudnak rendelkezni. Ezt a jogréteget a jogdogmatikai kategóriák, jogelvek és ezek sok száz év alatt kiépített modelljei jelentik, amelyeket elsősorban az egyetemi jogtudósok és a felsőbb bíróságok tagjai kezelnek és fejlesztenek tovább. A jogi szövegek pedig csak addig - és azért - alkalmazhatóak, ameddig

e mögöttes jogréteg előzetes munkájának eredményein alapulnak. Egy feladatát szó szerint érteni kívánó "törvényhozó" parlament tetszőleges alkotásai után nagyon hamar a káosz uralkodna el a jogéletben, és az ilyen törvények csak mint szeszélyes ostopattogatások lennének értékelhetők, amelyek az egyes esetek kapcsán ellentmondásos és egymást kioltó hatásokat eredményeznének. Politikailag ugyan a szuverenitás letéteményesének lehet tekinteni a parlamenteket, de törvényalkotásuknál - legalábbis a kontinentális jog országában - sok esetben a valamikori római jog tudósainak disztinkciói, tipológiai és jogi maximái is átléphetetlen akadályt jelentenek számukra.

"Visszafordításokat", azaz változtatásokat beépíteni ebbe a komplex jogi anyagba így csak a *több rétegre szétbomlott jogrendszer lépcsőfokain mindenkor végighaladva lehetséges*. Némileg sematikus képet adva erről, a bírói döntési gyakorlattal kell kezdeni a vázlatot, ahol a társadalmi összefüggések változásai következtében a meglévő jogszabályi szövegek és mögöttes jogdogmatikai modelljeik elégtelensége új támpontok keresésére ösztönzi a bírakat ítéleteik meghozatalánál. Ítéletek százai tisztítanak le tapogatózva megoldási irányokat, esetileg végiggondolt új szabályozási alternatívákat. Ezekre figyelnek az egyetemi jogtudósok munkájuk során, és egyrészt maguk is igyekeznek új szabályozási alternatívákat konstruálni, másrészt a bírói ítékezésben kialakított megoldási utakból igyekeznek jogdogmatikailag modelleket alkotni, és a meglévő kategóriák közé beilleszthetővé tenni néhányat (lásd Esser 1956: 310-321). Jogtudományi közlönyökben és jogi szaklapokban az ilyen "de lege ferenda" szabályozási modellek sokasága reked meg, pusztán tudományos vitákban izgalmat keltve, de egy részüket kiemelik az aktuális társadalmi és politikai feszültségekre és vitákra jobban rezonáló *jogpolitikai stábok*. A nagy jogászegyesületek konferenciáin és folyóirataiban már ezeket a jogpolitikai transzformációkat és szelekciókat hajtják végre, és a nagy politikai pártok jogi szakértői számára már ezek jelentik csak a "jog szentélyeit", ahonnan informálódnak az új jogtudósi termékek iránt. Ezek közül a jogászság egészén belül már szélesebb konszenzussal rendelkező szabályozási modellek közül igyekeznek kiszelektálni a pártjuk programjaihoz, és mögöttes választórétegeikhez jobban simuló alternatívákat, ezzel körvonalazni pártjaik jogpolitikai irányait. A parlamenti törvények szövegrétegébe így a mögöttes jogrétegek előzetes továbbfejlesztései kerülnek bele, de persze egy sor szelekción és transzformáción keresztül haladva.

A változtatások és az irreverzibilitások e kényes egyensúlya bizonyos mértékig még a jog mikrofolyamataiban is kimutatható. Entrópikus az a peres eljárási rendszer, amelyben mindig mindent teljesen előlről, újra lehet kezdeni, ezzel szemben mértéktelenül rigid az, amelyben első és végső fokon azonnal lezáródik a döntési folyamat. Átfogó elméleti keretünknek megfelelően optimális az a peres rendszer, amelyben az egyes pereknél nagyon szélesen ténykérdések és jogkérdések vethetők fel az elsőfokú eljárásban, de a fellebbviteli fokon egyre inkább szűkül a vitássá tehető kérdések köre. Például a fellebbviteli fokon a tények újraértékelésének korlátozása az itteni bíróság felé és elsősorban a jogkérdésekre szűkített hatáskör megoldásai ebbe az irányba mutatnak. Szerény tudásunk miatt itt csak annyit lehet jelezni, hogy a nyugat-európai jogrendszerekben fő szabály szerint a fellebbvitel lehetősége maga is kétfokozatú, míg a kelet-európaiakban - legalábbis eddig - az egy fokozat dominált. A ténykérdések kirekesztése az utolsó szakaszban és a jogkérdésekre szűkülés azonban ezzel az eltéréssel így megfigyelhető mindkét verzióban. A jogkérdések esetében még bizonyos bővülés is látható a modern jogrendszerek peres eljárásainál, ugyanis mióta az alkotmánybíráskodás gyökeret vert a jog és a politika határán, azóta az egyes eset jogszabályhoz mérése mellé belépett a jogszabály alkotmányhoz mérésének lehetősége is. Az egyes eset kapcsán a bírák kérhetik az alkalmazásra kerülő jogszabályok alkotmányossági vizsgálatát, amennyiben kétség merül fel ebben a vonatkozásban bennük, a nyugati országok gyakorlatában ez pedig

a bíróságok esetében inkább a fellebbviteli fokon gyakoribb.

Az entrópia kérdése a modern tudományos rendszerben is felvethető. A modern tudomány előrehaladása mentében egyre inkább felbontja a mindennapi gondolkodásban kialakult kompakt fogalmakat, és a nagy felbontóképességű alapelemekből rekombinálja a komplexebb társadalmi képződmények elméleti kategóriáit. Pl. a társadalomtudományokban a társadalom elméleti rekonstruálására az egyes emberekből álló társadalmi képződmények helyett már a múlt század utolsó éveitől kezdve egyre inkább a kompakt emberfogalmat felbontó *szerep* fogalma és az ezekből felépülő képződmények kerültek középpontba. További felbontás a szerepeknek *cselekvésekre*, majd ezek cselekvési komponensekre történő szétbontása mentén haladt. Ezen az elméleti bázison különböző cselekvési típusokból építkező szereprendszerek mentén fogalmazhatták meg a makrotársadalom képződményeit. (Némileg leegyszerűsítve: Simmel, Weber és Parsons elméletei vonalán haladva láthatjuk a felbontóképességnek ezt a növekedését.) Miután a társadalomtudósok nagy tömege az egyre nagyobb felbontóképességű alapelemre helyezkedik az éppen vizsgált társadalmi képződmények elemzésénél, a rekombinálás lehetséges verzióinak egyre nagyobb sokasága válik lehetővé. Ez egyrészt specializálódást kényszerít ki, mert átfogóbb területeken már nem képes az egyes tudós a tudás "határain" felhalmozott tudásanyagot egészében kezelni, másrészt azonban a tudomány értékelési mechanizmusai korlátozzák a tetszés szerinti új terminológiák bevezetését, és *a korábbi tudományos állításokból felépült épületek ledöntését csak cáfolás mellett engedik meg*. Bármely általános értelmiségi szintű kommunikációt nem engednek be az elkülönült tudomány struktúrái. Ahhoz, hogy publikálnom lehessen tudományos lapokban, vagy tudományos konferencián felszólalnom, el kell sajátítanom az adott tudományág felhalmozott tudásanyagát, az egymásra épülő tételeket, és csak ennek bázisán szólalhatok meg tudományosan. Ennek bázisán persze cáfolhatok is, akár új alapelemig lemenően átépíthetem az éppen elfogadott elméleti építményeket.

Itt is azt láthatjuk tehát, hogy a cáfolhatósággal és a plurális tudományos igazságok tolerálásával a modern tudományon belül egyrészt biztosítva van a mindenkori újrakezdés, másrészt azonban a cáfolásig kötnek a felhalmozott szelekciós láncolatok. *El nem kell fogadnom, de ismernem kell a tudományágam felhalmozott tudáskincsét*. Az entrópia leépülése szempontjából pedig ez azt jelenti, hogy a hosszúra nyúlt szelekciós láncolatok eddigi végeredményei szintjéről kell kezdeni a fiatal tudósok tudományos kommunikációját, további alternatíva feltárását és szelekcióját - hacsak nem cáfolja meg az eddigi végeredményeket. Természetesen néhány fiatalabb társadalomtudománynál látható, hogy - még el nem különülve az általános értelmiségi kommunikációtól - bárki "az utcáról bejőve" adalékképesnek érzi magát "tudományos" publikációra, konferencián való felszólalásra, és mivel egy-egy ilyen új, alakuló tudományos közösségben még nincs kialakult konszenzus a tudományág tudományanyaga felől, ténylegesen is joggal érzi itt magát adalékképesnek bármely értelmiségi. Durvább a helyzet, ha oly mértékben beágyazott az ilyen "társadalomtudomány" kommunikációs hálózata a mindennapi élet kommunikációs struktúrái közé - mint pl. ma Magyarországon a politikai rendszerváltás egy sajátos melléktermékeként kialakult - hogy napilapok szintjén, újságírói teljesítmények alapján válik (szakmán belül is!) eldöntötté, hogy mi számít tudományos igazságnak, és épülnek fel tudósreputációk. (Vagyis a társadalomtudományok "publicisztikai gyarmatosítása" következik így be.) A tudományos közösségek reorganizálódása, majd ezeken belül a "szakma" standard tudásanyaga fölötti konszenzus kialakulása, ill. a következő tudósgeneráció szocializációja után azonban rendszerint megszűnik ez az entrópiás állapot, és az új tudományág belső struktúrái rögzítik a rendszer határát az egyes értelmiségi kommunikációk felé.

Ugyanúgy az entrópia leépülésének másik aspektusát jelenti a modern tudományokon belül az originalitás kötelezettsége. Tudományos érdemeket, jutalmazást döntően csak egy adott tudományos tétel első felállítója kaphat. Amennyiben az adott tudományág nyelve, kategória-használata pontatlanabb, még a tétel második, harmadik, negyedik pontosítója, kiegészítője is. Warren O. Hagstrom, amerikai tudományszociológus ezt az összefüggést empirikus vizsgálatokkal is igyekezett markánsan megfogalmazni, és eközben újabb aspektusokat tudott megragadni e téren. Ő egy tudományág fogalmi nyelvének letisztultságához, illetve az itteni hiányokhoz köti azt, hogy egy tudományos tétel eredeti megfogalmazóján túl hány ismétlő-pontosító remélhet még jutalmazást a tudományág közvéleményétől (lásd: Hagstrom: 1965: 254). A társadalomtudományok esetében ezt még kiegészíthetjük azzal, hogy ha egy ilyen tudományág erősen bekapcsolódik a társadalom politikai artikulációjába, és ennek megfelelően az átfogóbb értelmiségi folyóiratok jelentik a fő publikációs csatornákat, akkor e politikai funkció révén egy tétel sokadik ismétlése is jutalmazott, és e folyóiratok nem hogy visszautasítanak az ilyen kéziratokat, hanem az átfogóbb közvélemény felé fordulásuk révén épp az ilyen ismétléseket részesítik előnyben. Az átfogóbb közvélemény - szemben egy már elkülönült tudományágon belüli közvéleménnyel - *nem originálist, hanem érthetőt, jórészt már ismertet kíván hallani*. Tehát a fogalmi nyelven túl e strukturális sajátosság is döntő abban, mennyire van rászorítva az originalitásra egy tudós. Egy tétel originalitás nélküli sokadik elővezetésénél azonban dolgozatát visszaadják, a konferenciákról eltanácsolják azt, aki sokadikként ismétli meg a már ismert tudományos tételt. Tehát nem csak el kell sajátítani a felhalmozott tudáskincset a fiatal tudósnak, de nem állhat meg itt a szelekciós láncolatban, és ismételheti ezt tetszés szerint, hanem tovább kell építeni a szelekciós láncokat. (Vagy megcáfolni azt, és újrakezdeni az egészet!) Az irreverzibilitás hosszú láncolatát így intézményesített reverzibilitások korrigálják.

Az időben hosszúra nyúló kommunikációs szelekciós szekvenciák kiépítése és védelme (ill. mint a tudományban láttuk, e szekvenciák kötelező továbbépítése az originalitásra kötelezés által) teszi lehetővé a komplexebbé váló társadalomban a döntési teher lefedezését. A dologi-tárgyi komplexitás így az időbeni komplexitással növekszik meg.

Elméleti keretünk iránymutatásai szerint a *sportszférában* az entrópia leépülése, a tiszta lappal indulás, a minden új küzdelemben előről kezdés a *rekordok körüli szerveződéssel* szűnt meg jó néhány sportágban. (Lásd ehhez részletesen: Guttmann 1978.) A görög sportküzdelmekben még egyáltalán nem hasonlították össze vagy versenyeztették a későbbi küzdelmek résztvevőit a korábbiakkal. Allen Guttmann leírása szerint pl. a görögök a diszkoszvetésnél nem azt mérték, hogy *hány méterre* dobta a versenyző azt, hanem hogy *ki dobta legmesszebb* a versenyzők közül. Így az időben egymás utáni versenyek fölött nem húztak meg absztrakt mércét, amely mentén összehasonlíthatóvá váltak volna a teljesítmények. Ugyanígy a futásnál sem időben mérték és rögzítették a résztvevők gyorsaságának eltéréseit, hanem csak a résztvevők egymás közötti sorrendjét illetően volt verseny. A legközelebbi sportküzdelmekben így mindig minden előről kezdődhetett. Az egymás utáni olimpián szereplő olimpiai bajnokok között már nem merült fel a teljesítménydifferenciák számontartása, legfeljebb csak abban a formában, hogy ki győzött esetleg több olimpián is. De hogy milyen eredménnyel, az érdektelen volt (Guttmann 1978: 49).

A rekordok körül szerveződés ezt szüntette meg fokozatosan az utóbbi másfél évszázadban. Sportteljesítménynek ettől kezdve már csak az számít, amely valahol a korábban felállított rekordok közelében, vagy legalábbis a mindennapi teljesítménytől alaposan ebbe az irányba eltolódva fekszik. Ez azonban egyre inkább kizárta, hogy az "utcaról bejövő" - legyen máskéülben akármilyen előnyös testi tulajdonságokkal megáldva - "adalékképes"

legyen bármely laikus. Formalizált fogások, tréningezési módszerek és speciális műfogások, készségfejlesztések hosszú évei kellenek most már ahhoz, hogy bárki a rekordok közelébe eljusson, és amatőr testedzés helyett tényleg sportteljesítménynek ismerjék el erőfeszítéseit. A rekordok körüli szerveződés így spontán módon leszakítja a sport professzionális rendszerét a mindennapi élet amatőr tevékenységeiről, és a leszakított rendszer minden elemét valamiképpen a teljesítmény-szekvenciák épp utolsó fokához köti, másrészt a legmagasabb értékelést a mindenkor utolsó fok túlszárnyalásához tűzi ki (Bette 1984).

Ütköztetve és összehasonlítva a többi professzionális intézményrendszer előbb tárgyalt mechanizmusaival, a sport rendszerénél még az is feltűnik, hogy *itt egyáltalán nem is lehet már újrakezdés sem*. A jogban, politikában, tudományban az újrakezdés korlátok közé szorításával párhuzamosan mindenhol találhattunk formalizált visszafordítási pontokat. A világrekordot azonban soha nem lehet megcáfolni, csak túlszárnyalni. A teljes mértékben kvantifikált teljesítményre épülő sportágakban így talán egy valamikori teljes lemerevedés prognosztizálható az entrópiakusság végletes megszüntetése révén.

5. A társadalmi alrendszerek autopoieizsje

Az 1980-as évek elejétől Luhmann az általános rendszerelméletben kialakult autopoieizs-konceptió középpontba emelésével új akcentusokkal látta el a társadalmi alrendszerekre vonatkozó elemzéseit. Az általános rendszerelmélet szintjén ezt a koncepciót Humberto Maturana, chilei biológus dolgozta ki a '70-es évek elejére.

Maturana a biológiai funkcionalizmus elvetésével indult el koncepciója kidolgozása felé, mivel megítélése szerint az élő rendszerek belső folyamatainak összerendeződésébe a külső megfigyelés viszi bele a funkcionalista szemléletet. Az egyes idegsejtek, az egyes organizmusok belső struktúrájuk által, meglévő elemeik segítségével reprodukálódnak, és bár átfogóbb biológiai rendszerek felhasználják ezeket mint építőelemet önmaguk felépítéséhez, az egyes részek - maguk is rendszerek - alapvetően belső struktúrájuk által meghatározva változnak. Az átfogóbb rendszer, mint meghatározott tulajdonságok hordozóit és produkálóit, önmaga struktúrája szerint hasznosítja részrendszereit, ám azok e redukált felhasználás ellenére nem e tulajdonságok biztosítására szerveződnek (noha a külső megfigyelő az átfogóbb biológiai rendszereket vizsgálva erre a következtetésre juthat a részek szabályos "együtműködését" megfigyelve), hanem belső struktúráik által meghatározva, önmaguk cirkuláris reprodukcióját végzik el. Kihegyezve megfogalmazva Maturana tézisé: nem az egész határozza meg részeit, hanem azok döntően önmaguk határozzák meg, és 'melléktermékként' létrehozott tulajdonságaik konstellációja lehetővé teszi az átfogóbb egész létrejöttét és folyamatos reprodukcióját. Az egyes részrendszerek messzemenően autonómabbak, mint azt a biológiai funkcionalizmus hagyományosan feltette; az egyes részrendszerek között nincs hierarchikus kapcsolat, annak ellenére, hogy a külső megfigyelő 'Kommandozentrale'-ként észleli a meghatározott rész tevékenységét a többi fölött.

Maturana autopoietikus rendszerekre vonatkozó koncepciójának végső konzekvenciája a komplex rendszerek részrendszereinek autonómiájának és önmeghatározásuk kiemelése. E részrendszerek újratermelődése autopoietikusan zárt, a részrendszerek belső folyamatait nem tudja meghatározni az átfogóbb rendszer, hanem a részrendszer belső struktúrája által megszűrve érik el az átfogóbb rendszer hatásai a mikrofolyamatokat. Az autopoietikus

rendszer reprodukciója során az új elemeket a meglévő elemek segítségével hozza létre, az elemek összerendeződése által fennálló struktúra segítségével, egy cirkulárisan ismétlődő folyamatban.

Luhmannra elementáris hatást gyakoroltak Maturana okfejtései, szokatlan kiindulópontjai, és a 80-as évek elejétől az egyes társadalmi alrendszerek vonatkozásában elkezdte ezek autopoieizisre átépítésének kidolgozását. Legkidolgozottabban - és hozzátéve: legmeggyőzőbben - a gazdaság mint rendszer vonatkozásában sikerült Luhmannnak az autopoieizis zártág-konceptióját átvinni a társadalmi alrendszerekre. Így nézzük először az ide vonatkozó fejtegetéseit (Luhmann, 1984/b.)

Emlékezzünk Maturana tételére: az autopoietikus rendszer új elemeit a meglévő elemeiből hozza létre egy szakadatlan láncolatban, amelyhez a környezetből csak anyagot és energiát vesz fel. Luhmann a gazdaság e cirkuláris alapfolyamatának rekonstruálására összpontosította a figyelmét. Egy ideális piacgazdaságot feltételezve a kifizetések (Zahlung) folyamatában találta meg ezt. Egy tiszta piacgazdaságban bármely kifizetés más kifizetéseket tesz lehetővé, illetve hiusít meg esetleges elmaradása, és bárminek a vétele más vételről való lemondást is magában foglal. Végül is így minden gazdasági cselekvés hatása "megduplázódik": ezt megveszem, és egyben valamiről lemondok. A kifizetéseknek a kifizetésekhez való kapcsolása "feszesen tartja" a rendszert, és ezzel kiszámíthatóvá, kalkulálhatóvá teszi az egyes gazdasági egységek számára a többiek jövőbeli cselekvési lehetőségeit.

A piacgazdaság tehát a kifizetések szakadatlan folyamata, és ezt a folyamatot az árak szabályozzák. A gazdaság belső körfolyamatát az árak a környezet felé nyitják ki, mégpedig a szükségletekre alapozódva. Luhmann ugyan új koncepciójában erősen hangsúlyozza a társadalmi alrendszerek zártágát - a társadalmi evolúció folyamán létrejött funkcionális elkülönüléseik után -, ám másrészt többszöri kísérletet tesz a zártág mellett a részleges nyitottság kidolgozására is. A gazdaság zártágát a szükségletekre való orientálódás nyitja ki; a szükségletek eltolódásait az árak közvetítik és vezetik be így a környezet változásait a kifizetési folyamatba: jó néhány kifizetést lehetetlenné téve, de normális gazdasági körülmények között a többség esetében biztosítva a kifizetési körfolyamat folytatódását. A gazdaság így érzéketlenné válik minden külső körülménnyel szemben, minden gazdaságilag releváns cselekvést csak a kifizetés esélyei mozgatnak, és eközben az árakon orientálódnak. Az árak szükségletekre alapozásával azonban a lezáródott és minden külső motívum iránt érzéketlen gazdaság egy aspektusból "hiperérzékennyé" válik: a szükségletek legcsekélyebb eltolódását vagy eseményeket, amelyek ilyen eltolódás felé tudnak hatni, a kiépített jelző-mechanizmusok segítségével (tőke, részvénytőke, marketing mechanizmusok etc.) felfokozva észleli, és belső struktúrája átalakításával válaszol. "Minél zártabb, annál nyitottabb!"-címet adhatnánk Luhmann autopoieizis-konceptiójának kifejezésére. Minden oldalon lezáródás, egy aspektus szempontjából hiperérzékennyé válás - ezzel lehet összefoglalni Luhmann alap gondolatát.

A gazdaság esetében, amennyiben azt nem a "materiális teremlés" hanem a "formális gazdálkodás" értelmében fogjuk fel (Polányi), elfogadhatónak tűnik számunkra az autopoieizis-konceptió átvitele a társadalmi alrendszerekre. A többi alrendszer esetében azonban jó néhány alaproblémát lehet felfedezni Luhmann fejtegetéseiben.

Mind ezeket a problémákat, mind Luhmann korábbi pozícióinak eltolódását, jól meg lehet ragadni a jogrendszer esetében. Az autopoietikus zárt rendszer új elemeit meglévő elemei segítségével és a meglévő elemeiből hozza létre. A jogrendszer esetében ez az új normák

régi normákra való visszavezethetőségéből áll, illetve szélesebben: az új jogi döntések már hatályos jogi döntésekből származtatásaiban. "A jog önreprodukciója mint jogi változás megy végbe, mint a normatív érvény minőségének átvitele a részlegesen új elvárásokra". (Luhmann, 1983:186). A jogi döntések szakadatlan körfolyamata, amelyben a normatív érvény zárt folyamatban adódik tovább, jelenti a jog autopoieizisét. A jog normatív zártága mellett ("minél zártabb, annál nyitottabb!") a kognitív nyitottságban találja meg Luhmann a zárt jogrendszer környezetre reagálásának módját.

Itt álljunk meg, mert itt lehet legtisztábban megragadni Luhmann egész gondolatvilágának eltolódását. A jogrendszer normatív és kognitív mozzanatát ugyanis Luhmann a korábbi, 18 éve írt Jogszociológiájában is központi jelentőséggel tárgyalja, és a későbbi verzió összevetése e korábbival jól mutatja az autopoieizis-konceptióra való áttérés kihatásait Luhmann elméletére. Az 1972-es Jogszociológiájában Luhmann a jog változásra átépülését a jogalkalmazási szféra felé emelkedő jogalkotási eljárás intézményesedésével látta végbemenni. A jogalkotási eljárásban lehet észlelni, ha a társadalmi változások inadekvátá tettek egy hatályos jogszabályt, és ha tömegesen megsértenek egy ilyen szabályt, akkor következtethet a jogalkotó a hatályos jogszabály megváltoztatásának szükségességére. Itt tehát kognitívan viszonyulnak a hatályos jog rendelkezéseihez. "Maradjon vagy változtassunk" - ez a beállítódás jellemző a jogalkotó tevékenységére. Ezzel szemben a bírói és más jogalkalmazási szférában kötelezően normatív a jogászok attitűdje. Itt nem lehet "tanulni" a társadalom kritikájából, a bíró nem juthat arra a következtetésre, hogy nem felel meg az adott jogszabály a társadalom követelményeinek. (Amit ellenben megtehet a jogalkotó.) A jogalkotás szabadságának kialakulásával - és párhuzamosan a jogalkalmazói szférában a normativitás követelményeinek fokozódásával - a jog egyrészt konszolidáltan változtatható, másrészt a hatályos jogszabályokra figyelő társadalom bízhat abban, hogy a bírák ezek szerint döntenek a jövőben felmerülő vitás jogi kérdésekben - ezzel kiszámítható a jogi terepet biztosítva.

Mindezeket a késői korszakában Luhmann polárisan szembenálló módon oldja meg. Ekkori kiindulópontja szerint a normatív és a kognitív mozzanat minden egyes jogi döntésben együttesen van jelen. "A jogon belüli minden operáció, az információk minden jogi processzuálása használ tehát egyidejűleg normatív orientálódásokat. A normatív minőség szolgálja a rendszer autopoieizisét, önkontúrjának kiépítését a környezethez való elkülönülésében. A kognitív minőség ezen folyamatoknak a rendszer környezetével való összhangját biztosítja." (Luhmann, 1983. 139.p.). Az új koncepcióban tehát a jog minden "eresztékében" tanulhat, míg a régiben csak egy erre elkülönült eljárásban. Azonban nemcsak eltolódott a jogváltoztatás alanya a jogalkotásból a jogon belültre, hanem a jogrendszer politikához való kapcsolásával egész koncepciója felülvizsgálatra került Luhmann új anyagaiban. Nézzük először az 1972-es Jogszociológia passzusait, hogy jobban kiugrassuk a változás mélységeit. "Pozitív jog akkor keletkezik, ha a társadalomban egy alrendszere a jog fölötti döntést usurpálja, és ekkor a társadalmat egészben, mint környezetét tudja kezelni...Nem véletlenül keletkezik az állam és a társadalom elválasztásának elképzelése is akkor, mint amikor a jog pozitíválódik. A pozitív jog elkerülhetetlenül politikailag kiválasztott állami jog." (Kiemelés tőlem. P.B. - Luhmann, 1972. 224 p.). Ezzel szemben ma ezt a szemléletet a jog instrumentalista szemléletének nevezi, amely "legalábbis Bodin óta szisztematikus érvénnyel úgy fogalmaz, hogy a jog az állami politika eszköze". (Luhmann, 1983. 35.p.). A politika a jog parazitája, amely saját értékorientációs kategóriáit (kormányon maradni/ellenzékbe menni) tolja fel kéretlenül a jogrendszer jogos/jogtalan orientációs kategóriái mellé.

A jogrendszer állami-politikai szférától való elvágása kifejeződik abban is Luhmann új anyagaiban, hogy elvi élel mondja ki az autopoietikusan zárt társadalmi alrendszerek

között az átmeneti területek, a közvetítő eljárások kizárását. Míg korábban a jogalkotási eljárást úgy tekintette, mint a mikrofolyamataiban lezáródott jogrendszer kinyitását a politikai programok és ezen keresztül a társadalom felé, addig most ennek lehetetlenségét hangoztatja. Érvelése a következő: jogi szférába tartozik minden, ami a jogos/jogtalan kategóriákban orientálódik. "Nemcsak a szervezeti-professzionális komplexum, hanem egyáltalán minden kommunikáció, amely a jogi kódra orientálódik a jogrendszer operációihoz tartozik, teljesen mindegy, hogy kötelező döntésről van-e szó, vagy "privát" jogi megállapításról... Minden jogilag kódolt kommunikáció besorolódik ezzel a kódhoz rendelődéssel a jogrendszerbe. Ez nem történhet meg is meg nem is; nincsenek fele-állapotok vagy köztes területek." (Luhmann, 1986.178.p.)

Luhmann jogra vonatkozó koncepciója tehát alappontjaiban átalakult. Hogy áll azonban tétele a ténylegesen működő modern jogrendszerek valóságára? Megítélésünk szerint régi koncepciója messze jobban visszaadta a tényleges helyzetét a kontinentális jog vonatkozásában - még ha kifogásolni lehet is, hogy a jog politika általi "túlstrapálását" azzal megfogni nem lehetett. Másrészt tényleg nem vette figyelembe kellően, hogy bizonyos értelmezési keretek között a bírák is korrigálhatják a törvényszöveg rendelkezéseit, és a bírói gyakorlatban fokozatosan kijegecesedő jogelvek, maximák új aspektusokat tehetnek a törvényszöveg értelméhez. Mai koncepciójában felértékelődik ezzel szemben az angolszász országok jogrendszere, ahol a "common law" sok évszázados bírói jogfejlesztési technikái utóhatásaként még ma is valóságosabb a jogi szféra autonómiája a par excellence politikai szférától, s az új jogi rendelkezések létrejötte erősebben függ a meglévő jogi normáktól, felsőbbbírósi precedensektől és bírói továbbfejlesztési technikától. Míg a kontinensen a társadalmi szférák változásai erősebben kapcsolódnak be a politikai szféra felé, ahol pártprogramokká, majd állami programokká és így törvénnyé merevedve érik el a jogi szférát (Luhmann régi kifejezésével: a társadalmi feszültségek és problémák "politikai centralizációjával"), addig az angolszász jogrendszerekben a problémák átpolitizálása nélkül a bírák és a jogalkalmazók személyiségének és véleményeinek változásán keresztül a jog mikrofolyamataiban kapcsolódnak be a jogrendszerbe, és hozzák létre a jog változását. Másrészt persze ez azzal is jár, hogy bizonyos körülmények esetén a bírói kar átpolitizálódása jön létre, mint azt az Egyesült Államok esetében láthatjuk az utóbbi évtizedekben. A jog itt valóban minden „eresztékében” tanul, még ha a felsőbbbírósi precedenseknek kiemeltebb szerepe is van a társadalmi problémák jogi transzformálásának irányításában. A tendencia azonban a common law országokban is az állami-politikai szféra által alkotott statute law (írott jog) szerepének növekedését és a valamikor autonóm bírói jogfejlesztés politikai kontrollálását mutatja.

A többi társadalmi alrendszer vonatkozásában még nagyobb problémákba ütközik Luhmann, amikor az autopoietikus zártsgot és belső egységes körfolyamatukat igyekszik kidolgozni. Másrészt ezek a kísérletei megítélésünk szerint lehetővé teszik, hogy eddig nem észlelt alapproblémák kerüljenek napvilágra. A politikai rendszerrel tisztán lehet ezeket megragadni. A zárt, egységes folyamat vagy legalábbis jelleg kidolgozásra törekvésnél ugyanis előbukkan a szokásosan egybefogott politikai rendszer belső részeinek polárisan szembenálló természete. Hogyan lehet kidolgozni a pártpolitikai szférán belüli motivációkra és ezzel összefogva a jogilag szabályozott közigazgatáson belül tevékenykedők számára egy közös "kódot", vagy más szóval orientációs kategóriapárost? Luhmann a kormány/ellenzék duális pozíciójának intézményesedésével látja létrejönni a politikai rendszer kódját. És ez a pártpolitikai, illetve az állami-politikai testületekben - a modern politikai rendszereket tekintve - valóban a tevékenységek és döntések mozgatórugóját jelentik. Egy sor morális, ideológiai szempont figyelembe vétele mellett a "kormányon maradni/ellenzékbe menni", illetve az ellenzék számára "kormányra jutni/vagy

tovább is csak ellenzékben maradni" dilemmája alapvető szempont egy-egy felmerülő probléma fölötti állásfoglalás kialakításakor. A társadalmi problémák, feszültségek e kód prizmáján megszűrve és redukálódva hatnak a par excellence politikai szférán belül. Teljesen nyilvánvaló azonban, hogy ez a kód nem orientálja a közigazgatáson belüli tevékenységet. Vagy legalábbis amennyiben adott esetekben ez szerephez jut (pl. pártpolitikai megfontolásokból egy miniszter meghatározott irányban utasítja közigazgatási apparátusát a hatályos jogszabályok figyelmen kívül hagyásával), akkor közigazgatási bíróságok láncolata, alkotmánybíróságok és egy sor más mechanizmus igyekszik ezt megakadályozni. És még ha ennek ellenére el is ismerjük, hogy a garanciák mellett is sok esetben érvényesül a par excellence politika kódja a jogilag szabályozott közigazgatáson belül, akkor is problémásnak találjuk Luhmann kísérletét az egész politikai rendszer vonatkozásában, amely lehetőnek tekinti egy egységes kód kidolgozását.

Bennünket inkább arról győztek meg kísérletei, hogy *mint egységes alrendszer sem lehet felfogni az állam-politikai szférát*. Ha az ember komolyan ki akarja dolgozni ennek egyes belső területein a ténylegesen ható orientációs kategóriákat, akkor a közigazgatást és a par excellence politikai szférát (ide sorolható a pártpolitikai szféra és az államon belüli politikai grémiumok: elsősorban a kormány és a parlament, illetve a minisztériumok csúcsát elfoglaló miniszter körüli politikusgárda, akik a kormánypárt cseréjével periodikusan változnak, szemben a minisztériumok közigazgatási stábjától) külön kell választani, és mindkettőt mint a társadalom elsődleges alrendszerét kell elfogadni. A jogi szféra esetében hasonló a helyzet. A jogalkotási eljárást valójában nem lehet "begyömöszölni" a jogrendszerbe. Mint említettük, itt a "maradjon vagy változtassunk" beállítódás a jellemző, a hatályos joghoz való viszonyára. Szemben a hatályos jogon orientálódó jogalkalmazói szférával és a mindennapok jogi vitáival, a jogalkotók egy részénél (a kormány tagjai, parlamenti pártképviselők, illetve az ellenzékhez tartozók) a par excellence politikai orientációs kategóriapáros dominál: megbukunk, hogyha ezt a törvény ilyen irányokba változtatjuk meg, vagy tovább erősítjük a következő választáson esélyeinket. (Ugyanez az ellenzékénél fordítva.) A jogalkotási eljárásban természetesen jogász specialisták tömege is jelen van, akik a politikai latolgatások mellett a jogi szféra belső logikájának hosszú évszázadok alatt kialakított jogintézményei oldaláról közelítenek a felmerülő változtatási javaslatokhoz. És ha nem is a jogos/nem jogos kód szerint orientálódnak, mint jogalkalmazó kollegáik, de legalábbis jobban figyelemmel vannak arra, hogy összeegyeztethető vagy nem egy változtatási javaslat az adott jogrendszer alapintézményeivel.

Késői jogszociológiai anyagaiban Luhmann is bizonytalan a jogalkotási eljárás hovatarozását illetően. Míg a 1972-es Jogszociológiájában középpontban állt ez az eljárás - többszörösen kihangsúlyozva szükségszerű politikához csatolódását - addig később a jogrendszert a politikai jogrendszertől elváagandó, inkább nem is beszél róla, hanem a jogalkalmazói mikrofolyamatok jogváltoztatási technikáit jelzi ezen a helyen. Megítélésünk szerint azonban Luhmann korábbi koncepciójánál megmaradva, a modern jogrendszer szükségszerűen ráutalt a jogalkalmazói szféra fölé emelkedett, elkülönült jogalkotásra, és ez strukturálisan be van építve nemcsak egyszerűen az államba, hanem az állami szervezetnek azon pontjaiba, ahol a par excellence politikum lokalizálódik (parlament, kormány), és amelynek szervezeti hátterét a pártpolitikai szféra jelenti. A jogalkotás tehát köztes terület, "Zwischenbereich".

Ez a probléma látható a tudomány szférája esetében is. A tudomány ugyan strukturálisan nem épül rá egy másik társadalmi rendszerre sem, mint a jogrendszer a jogalkotáson keresztül a politikai alrendszerre, de "köztes terület" itt is található. Az egyetemi szféra tipikusan az a terület, amelyben félig az oktatási alrendszer beállítódásai és funkciói

hatnak, de másrészt az egyetemi oktatók döntő többségének tevékenységében a tudományos beállítódás is jelen van. A két szféra eltérő logikáját naponta érzi az az egyetemi oktató, aki napjainak nagy részében szkeptikusan közeledik az elfogadott, rendszerezett ismeretek felé, ezek alappontjaira igyekeznek rákérdezni újonnan felmerülő tények és összefüggések fényében (ezzel lehetőleg az egész ismerethalmazt összezúzni), másrészt egyetemi előadásain, szemináriumain lehetőleg leülepedett, rendszerezett és már "bevezetett" ismereteket kell átadnia - már csak azért is, hogy a diákok értsék, miről beszél. E dilemma feloldását jelenti, hogy az egyetemi szférán belül sokszor szervezeti megoldásokkal is igyekeznek elkülöníteni a tudományos kutatásra szakosodott egységeket az oktatás funkcióit végző egységektől. Teljes szétválasztás esetén azonban az egyetemi oktatás gyors szellemi hanyatlása következhetne be, mint ahogy az egyetemről kirekesztett és zárt kutatóintézeti láncolatban megszervezett tudományos kutatás mindennapi élethez (nyelvezetéhez, problémáihoz etc.) való kapcsolatát is károsan érintené ez. Számunkra azonban most csak annak felmutatása fontos, hogy a tudomány és az oktatás között is létezik a valóságban egy "Zwischenbereich, és Luhmann autopoietikus zártaságra való törekvése ezeket szisztematikusan kirekeszti látószögéből.

6. Eltérések és azonosságok

Luhmann a társadalmi alrendszerek autopoietikus zártságát egy-egy bináris kód vagy a mi szóhasználatunkban központi értékduál mellett igyekeznek kidolgozni. Ez a koncepció az egyes társadalmi alrendszereken belüli cirkuláris körfolyamat rekonstruálására irányította Luhmann erőfeszítéseit. Mint láttuk a gazdaságnál a kifizetések egymáshoz kapcsolódásában, a jognál a normatív érvény, a tudománynál a tudományos ismeretek érvényességének zárt láncolatba való továbbadásában látta ezt Luhmann megvalósulni. Az eddigi fejtegetéseinkben jeleztük, hogy ezt sok esetben a realitás meghatározott oldalainak árnyékban hagyásával lehetett csak plauzibilissé tenni. Itt azonban fontosabb annak kiemelése, hogy *a "cirkuláris alapfolyamatra" irányuló elemzés kitolja a vizsgálódás területéről az egyes alrendszerek központi értékduáljának dominálását intézményesítő mechanizmusokat.* Azokat a mechanizmusokat, amelyek a folyamatosan lefolyó specifikált szempontú kommunikációk alatt biztosítják az ilyen kommunikációkat folytatók központi értékduálnak megfelelő rekrutációját, ezek kisselektálását, a megmaradtak szocializációját, majd értékelési-jutalmazási-szankcionáló mechanizmusait.

Szembeesítve tehát Luhmann autopoietikus alrendszereivel a mi elemzéseinket: míg ő a specifikus bináris kódon orientálódó kommunikációk cirkuláris láncolatának létrejöttében látja megvalósulni a társadalmi alrendszerek elkülönülését, addig mi a specifikus értékduál szerinti szelekciót domináló helyzetbe juttató tartós struktúrák kialakulásában. Elemzéseinknek így más a fókusza, és talán épp ezért jutottunk arra a belátásra - szemben Luhmann-nal -, hogy az ilyen specifikus kommunikációs szelekciókat nagy gyakorisággal biztosító tartós struktúrák csak a professzionális intézményrendszereken belül jöhetnek létre. Ennek pedig messzemenő következménye volt a társadalom-szerkezeti képünkre: be kellett hoznunk a specifikálódó professzionális intézményrendszerek mellett a diffúzabb mindennapi élet területét.

IV. Fejezet

A társadalmi alrendszer a professzionális intézményrendszerig

A hétköznapi szociológiai szóhasználat a "társadalmiságot" alkalmazza arra, amit Luhmann három rendszerszintre bontott, és a három összefoglaló elnevezéseként a szocialitást, a szociális rendszer fogalmát használja. A társadalom és a társadalmiság ugyanis - mint láttuk - csak az egyik rendszerszint a szociális világ szerveződésében, és erre vissza nem vezethetően a szervezeti rendszerek szintjét és az egyszerű interakciós rendszerek szintjét különíti el. Ebben a tanulmányban, ha rendszerszerű szerveződést mondunk, és rendszerekről beszélünk, akkor ezzel együtt "határmegvonást" is feltettünk, szemben pl. Talcott Parsons "analitikai" rendszerfelfogásával, aki a reális társadalmi létben csak diffúz egymásra-csúszásokat lát, és csak elméletileg tartja megkonstruálhatónak a társadalmi képződmények rendszerszerű jellegét.

Ha elvetjük a parsonsi analitikus rendszerfelfogást, és empirikus, konkrét jelleggel tartjuk létezőnek a szociális rendszereket, akkor elméleti feladatként jelentkezik e rendszerek határmegvonásának feltárása. Parsons elméletének popularizációja után az analitikai rendszerfelfogás a legtöbb szociológus kezében észrevétlenül empirikus-konkrét rendszerek feltételezésévé alakult át - amelyben a mindennapi gondolkodás előtt magától értetődőséggel megjelenő állam, tudomány, jog, gazdaság etc. szférái jelentették az egyes társadalmi rendszereket, illetve minden társadalmi képződményre rá lehetett húzni a rendszerfogalmat. Ez azonban csak mindennapi magától értetődőség, elméletileg nem elegendő a bonyolult társadalmi képződmények összefüggő tömegében a határmegvonások tisztázásához.

1. A szervezeti és társadalmi alrendszerek elhatárolódásának különbsége

A modern társadalmakban, ahol az élet szervezésében a formális szervezetek óriási szerepet játszanak, a mindennapi gondolkodás számára egy-egy társadalmi alrendszer határai az adott alrendszer szervezeteinek elkülönüléseivel esnek egybe. Tudományos intézetek, akadémiák, egyetemek falai jelzik a tudomány határait, az iskoláké az oktatás rendszerét, a gyáraké, a bankoké pedig a gazdaság határait.

A szervezeti elkülönülés azonban csak a felület, a tényleges társadalmi alrendszereszerű elkülönülések egy más szinten mennek végbe, és e szervezeti elkülönülések csak több-kevesebb pontossággal követik ezeket a mélyebb szintű elkülönüléseket. Ám néhány esetben - mint majd jelezzük - markáns szervezeti elkülönülések alatt nem található

társadalmi alrendszerű elkülönülés, más esetekben egy markánsan meghúzott szervezeti elkülönülésen belül határolódik el két társadalmi szintű alrendszer. (Bár ez utóbbi esetben is jelzik az átfogó szervezeten belüli szervezeti elkülönülések, hogy a mély rétegben "másságok" határolódnak el!)

Azokban a társadalmakban, ahol a szervezeti elkülönülések alatt valóban léteznek a társadalmi alrendszer szintű elkülönülések, a társadalomtudós nem sokat téved, ha azonosítja ezeket az alrendszerek határaival. Ez a helyzet a modern nyugati társadalmakban és az itteni kirajzásból létrejött társadalmakban. Egy sor további régióban - így a kelet-európai társadalmakban is - azonban a szervezeti elkülönüléseket létrehozták (vagy fenntartották), ám a tényleges társadalmi alrendszer szintű elkülönülést nem sikerült megteremteni. Itt válik igazán szembeötlővé tehát a szervezeti elkülönüléssel való azonosítás, és ha feltesszük, hogy tényleges társadalmi alrendszer szintű elkülönülések nélkül egy bizonyos komplexitáson túl nem tud az ilyen társadalom továbbfejlődni, akkor ezen elméleti hiány miatt nem lesznek megragadhatóak a tényleges problémák gyökerei sem.

A kelet-európai országokban a legkeményebb sztálinizmus alatt is voltak tudományos intézetek, egyetemek, ezek precízen elhatárolódtak szervezetiileg az államtól, mint ahogy a művészeti élet is önálló szervezetekkel rendelkezett. Valójában azonban egyetlen társadalmi logika, a hatalom logikája működött minden elkülönült szervezetben, amely a hatalom csúcsa felől áramlott szét az egész társadalomban. A mindennapi gondolkodás számára természetesen tiszta sor volt, hogy nem tudomány, nem művészet, nem jog, nem gazdaság az, ami itt megy, de elméletileg hosszú ideig megoldandó feladat maradt annak megválaszolása, mi teszi joggá, művészetté, gazdasággá a működő társadalmi struktúrákat?

2. A társadalmi alrendszerek határmegvonása

Egy-egy társadalmi alrendszert egy-egy bináris kód /vagy más kifejezéssel: univerzális értékduál köré való szerveződés tud lehatárolni. A fontosabb társadalmi alapfunkciókat ellátó cselekvések, kommunikációk rögzített struktúrái egy-egy bináris értékduál szerinti szelektálást tesznek dominálóvá az adott cselekvések, kommunikációk meghatározásánál, és a további értékszempontok szerinti szelekciókat már csak e saját univerzális értékduál prizmáján megtörve veszik figyelembe. Az elkülönülő tudomány struktúrái az igaz/hamis értékduál szerinti szelekciót emelik középpontba, az autonómmá váló jogrendszerben a jogos/jogtalan, a gazdaságban a rentábilis/nem rentábilis bináris kódját és az e szerinti szelekciót kényszerítik rá az egyes alrendszerekhez tartozó cselekvésekre. Ha azok a mechanizmusok nem működnek, amelyek ezeket az univerzális értékduálokat dominálóvá teszik egy-egy társadalmi alrendszerben és a többi értékszempontokat háttérbe szorítják, akkor a legprecízebb egyetemi, művészeti, jogi szférát jelző szervezeti elhatárolások is csak nominálisak maradnak. Másik oldalról azonban ki kell emelni, hogy úgy tűnik, az értékduálok valódi elhatárolódása esetén ezt valamilyen fokban követik, felerősítik a szervezeti elhatárolódások is. Nézzük meg közelebbről a társadalmi alrendszerek és értékduáljaik kérdését.

A legtöbb esetben nem jelent elméleti problémát az egyes társadalmi alrendszerek értékduáljának feltárása. A tudomány esetében az igaz/hamis, a művészet esetében a szép/csúnya, a jognál a jogos/jogtalan, a gazdaságnál a rentábilis/nem rentábilis univerzális értékduálok működése könnyen lokalizálható. A fontosabb társadalmi szférák közül a

politikai rendszernél merülnek fel problémák a központi értékduáljuk kimutatásánál.

1. Ha a politikai rendszernél nem is alakult ki szemantikailag olyan nagy tradícióval rendelkező elnevezés az értékduálja jelölésére, mint a tudománynál az igaz/hamis duál, vagy a művészet és a jog esetében, itt is ki lehet mutatni egy újonnan formálódó központi értékduált, amely a modern nyugati politikai rendszerekben az összes politikai cselekvés szelekciós mechanizmusát kényszerítően meghatározza, és a többi értékszempont csak ennek prizmáján keresztül megtörve engedí érvényesülni. *A kormány/ellenzék a politikai rendszer központi értékduálja* a kompetitív politikai szervezetek döntési szelekciójánál - mutatta ki Luhmann újabb tanulmányaiban. (Tudomásunk szerint ebbe az irányba Luhmann előtt csak Antony Downs indult el.) A kormány/ellenzék értékduált úgy pontosíthatjuk az egyes politikai aktorok cselekvéseinek szelekciójánál, hogy a kormánypárt vezeterei, képviselői, sajtója, hozzá közel álló szervezetek vezetői előtt úgy merülnek fel a mindennapi politikai döntések alternatívái fölötti állásfoglalások, világeseményekre reagálások alternatívái etc., hogy kormányon maradnak-e a jövőben, ha ezt vagy azt az alternatívát támogatják, és közvetíti állásfoglalásukat sok millió választópolgár felé a tömegsajtó és a kommunikáció szférája; növeli vagy csökkenti-e egy nyilvános reagálás egy politikus részéről a jövő választásokon elérhető szavazatok számát. Ezzel szemben az ellenzéki pártok vezetői, parlamenti képviselői, sajtója etc. előtt a "továbbra is csak ellenzékben maradni vagy kormányra kerülni" bináris értékduál szelektálja a lehetséges döntési alternatívákat. A kompetitív pártrendszer, plurális sajtó és a tömegkommunikáció előtti nyilvános versengés ugyanolyan kényszerítővé teszi így a kormány/ellenzék bináris kódját, mint bármely gazdasági vállalkozó számára a rentábilis/nem rentábilis szerinti orientálódást.

Számunkra meggyőző ennek az értékduálnak a működése a modern nyugati politikai rendszerekben. Azonban, ha ezt következetesen alkalmazzuk az állami-politikai szférán belüli határmegvonódás feltárására, akkor el kell vetni a közkézen forgó átfogó politikai rendszer-elképzelést, és egy szűkebb politikai alrendszert kapunk a szemünk elé. Bizonyos szempontból erre van is szemantikailag biztosított megkülönböztetésünk: a *politika* és a *közigazgatás* elkülönüléséről van szó. A politikai alrendszerbe ugyanis csak azok a területek kerülhetnek be, amelyeken belül dominánsan meghatározó a kormány/ellenzék szerinti szelekció. Így mindenekelőtt ide tartoznak az államhatalmi csúcsot alkotó testületek, intézmények, az ezekért harcoló politikai pártok, politikai mozgalmak, egy-egy párthoz közel álló politikai érdekképviselői szervek, a politikai sajtó és a politikai nyilvánosság más orgánumai. A közigazgatás ugyan az állami szervezet része, de az utóbbi évszázadban a jogilag szabályozott közigazgatás kialakulásával egyre inkább elszakadt a direkt politikai szempontokat szem előtt tartó állami testületektől, és egyre hermetikusabban a jog rendelkezései fedik le tevékenységét. A politikai prioritásokat és ezek változásait így fő szabály szerint csak jogszabállyá formálva tudja átvinni a mindenkor kormánypárt. Egy-egy pártpolitikus miniszter és a körülötte csoportosuló államtitkárok megkapják ugyan a minisztériumi közigazgatási apparátust állami programmá tett kormánypártprogramjuk megvalósításához, de ezt a már működő közigazgatási joganyag megváltoztatásával és az új politikai prioritások jogi rendelkezéssé formálása után tudják a közigazgatással megvalósíttatni. *A politika és a közigazgatás közé csúszik így a joganyag, és csak ezen keresztül közlekedik a két szféra.*

A közigazgatást tehát nem a kormány/ellenzék értékduál orientálja, és ha netán a pártpolitikus miniszterek némelyike a jogot átlépve, direkt módon erre kívánja terelni az alárendelt közigazgatási apparátust, az érintett harmadik felek jogi keresetére megindul a közigazgatási bíraskodás, végső soron az alkotmánybíraskodás gépezete is igyekszik semmissé tenni az ilyen jogsértéseket. Ennek ellenére persze egy sor ilyen torzulás

megvalósulhat a mindennapi közigazgatási gyakorlatban. A jogilag egyre hermetikusabban szabályozott közigazgatást így elsősorban a jogos/jogtalan orientálja, éppúgy, mint a hagyományos jogterületeken (magánjog, büntetőjog) működő bírói jogalkalmazást.

Ha tehát a társadalmi alrendszerek határmegvonódását az értékduálók mentén látjuk alapvetően megvalósulni, le kell mondanunk a hagyományos átfogó politikai rendszer elképzeléséről, és helyette a szűkebben felfogott politikai alrendszerrel és a jogi-közigazgatási alrendszerrel beszélhetünk csak. E két alrendszeren belül az *állam mint szervezeti szintű rendszerképződés* egy fontos elhatárolódással egészíti ki ezeket a társadalmi szintű differenciálódásokat. Ez az elhatárolódás a politikai alrendszeren belül húz meg egy fontos vonalat: különválasztja szervezetileg a jogalkotás (és vele: a közigazgatás és a bírói kar) fölötti rendelkezésre feljogosító állami-politikai grémiumokat és a döntési folyamatokból /ideiglenesen/ kizárt politikai pártokat. Ezzel a szervezeti szintű elválasztással a politikai alrendszeren belül elkülönül a pártprogramját faktuálisan megvalósítani képes kormánypárt és a jövőbeni alternatívákat biztosító ellenzéki pártok területe. Azt lehet mondani, hogy ezzel a belső szervezeti differenciálódással tudja stabilizálni a politikai alrendszer a *faktuálisan* jelenben megvalósuló és a még csak *lehetőségként* élő, ám a jövőben a gyakorlatba átültethető állami politikák együttélését. Ez a szervezeti elhatárolódás tehát a szocialitás dologi-tárgyi dimenzióján túl az időbeni dimenzióban biztosít differenciálódást.

Az államszervezet belső elkülönítései ma ugyan még húznak egy másik irányba is egy elhatárolást, de ez tendenciaszerűen elveszíteni látszik fontosságát. A jogi-közigazgatási alrendszeren belüli kettébontásról van szó. A valamikor a direkt politizálással összefonódott közigazgatás és a politikától a középkortól autonómabb bírói kar között azonban rohamosan csökkenni látszik a különbség a modern nyugati társadalmakban. A közigazgatás egyre inkább leszakadt a direkt politizálástól, és az elmúlt század második felétől egyre hermetikusabb jogi szabályozás alá került a nyugati társadalmakban. Századunk első évtizedétől a közigazgatás a közigazgatási bíraskodás garanciarendszerének megszilárdulásával hasonló autonómiához jutott a politikától eltávolodva, mint a hagyományos bírói jogalkalmazói tevékenység. Végül is tehát túl erős a közigazgatás a jog elkülönítésének szemantikája ma már a reális közeledéshez képest. Mint ahogy pedig másik oldalról túlságosan gyengén hangsúlyozott a politika és a közigazgatás elkülönültségének fontossága, pedig ez utóbbi "mélyrétegbeni" elhatárolódást jelent: *itt* két társadalmi alrendszer elhatárolódásáról van szó.

A hagyományosan egybefogott politikai-közigazgatási-jogi komplexumból tehát két társadalmi alrendszert látunk elkülönülni a mai komplex nyugati társadalmakban: a politikai alrendszert és a jogi-közigazgatási alrendszert. Azonban még tovább kell pontosítani az elhatárolódásokat, ha elméleti vezérfonalként a kutatásánál az értékduál-elhatárolódások mellett döntöttünk. A *jogalkotási szféra helyzete merül itt fel*. Azt lehet mondani, hogy ha a közigazgatást nem tartjuk kirekeszhetőnek ma már a jogi rendszerből, akkor ezzel szemben a szokásosan ide sorolt jogalkotási szférát pedig csak az elméleti tisztázás hiánya miatt látjuk egybefogottnak a jogi szférával. A jogalkotási szféra köztes terület, mint szervezetileg konstruált rendszer a par excellence politikai alrendszer és a jogi-közigazgatási (társadalmi) alrendszer között közvetít. Ezzel, miközben lehetővé teszi a jog mikrofolyamatainak lezáródását a politikai befolyásolásokkal szemben, és az itteni tevékenységek jogos/jogtalan szerint orientálódásának uralomra jutását, párhuzamosan biztosítja a politikai prioritások bevitelét a joganyagba, és a jog mikrofolyamataiban már így transzformálva - jogi rendelkezésekké alakítva - érik el a politikai prioritások a jog belsejét. Ennek megfelelően a jogalkotási szférában résztvevők döntési szelekciójában néhány ponton erősebben érvényesül a par excellence politika

kódja, a kormány/ellenzék duál szerinti szelekció, míg más résztvevők esetében a jog kialakult dogmatikai elvei, értelmezési szabályai, kategóriái szempontjából történik meg a döntési alternatívák keresése és jó néhány alternatíva kiszelektálása. A jogalkotási szférában hivatásos politikusok, jogászok egyaránt részt vesznek, de az utóbbiaknak itt a fő kérdés nem az, hogy mi a hatályos jog szerinti jogos/jogtalan, hanem az, hogy maradjon ez vagy változtassuk? A jogalkotásban résztvevő jogász szakértők csak arra figyelnek a fő szabály szerint, hogy a változtatásnál a stabil jogintézmények, kategóriák keretén belül fogalmazódjék meg az új joganyag.

2. Az oktatási rendszernél azonban képtelenek vagyunk találni akár ilyen frissen kifinomuló központi értékduált is. Az utóbbi másfél évszázadban tömegessé és többszintűvé bővülő oktatási rendszerben egy sor generalizált alapelv, értékelési szempont alakult ki, de olyan univerzálisan ható értékduált, amely maga köré tudta volna szervezni az oktatási tevékenységet folytatók rekrutációjánál, ezek kiszelektálásánál, a kiszelektáltak szocializációjánál a szelekciót éppúgy, mint az oktatást folytatók és az oktatottak értékelési, jutalmazási és szankcionálási mechanizmusait, tehát ilyen univerzális értékduált nem találhatunk az oktatási alrendszerben.

Az a hipotézisünk, hogy ilyen társadalmi méretekben ellátandó alapfunkció esetén, mint az oktatás funkciója, *amennyiben nem tud kialakulni univerzális értékduál, akkor egy tevékenységi szféra egy komplexitáson túl csak több, külsődleges szervező elv kombinációja sikeres megteremtésével tud fejlődni.* Az oktatás esetében egyik ilyen külső értékduál benyomulását jelentheti az oktatási rendszer csúcsain elhelyezkedő egyetemi szférán belül behatoló tudomány értékelési mechanizmusa. Az amerikai oktatási rendszerben látható ilyen tendencia, amikor az egyetemek, főiskolák rangsorát alapvetően a tudományos reputáció rangsorai határozzák meg (legfelső mutatójuk: az adott egyetemen tanító Nobel-díjas és más kiváló tudósok száma), és a legjobb egyetemek kijelölve a középiskolákat, ahonnan elfogadnak felvételre jelentkezőket, továbbítják az oktatás számára külsődleges értékelés rangsorát az oktatási rendszer közepéig. A kiváló pedagógusok rangsora hamar kialakul ugyan egy-egy oktatási egységben, de nincsen olyan univerzális értékduál, amely mentén összemérhetővé és értékelhetővé válna az iskolák falain túl az ilyen kiváló pedagógusi teljesítmény. Az egyetemeken ugyanúgy látható ez a probléma. Lehet valaki egy egyetemen belül a legsikeresebb ismeretátadó évtizedekig, akkor is legfeljebb a nevét márványba vésik, vagy képét kiakasztják az egyetem falára, de azon túl ismeretlen marad, szemben esetleg egy pedagógusként esetleg gyengébb teljesítményű, de kiváló tudományos teljesítményt nyújtó kollégájával. A tudomány értékduálja így részben kívülről behatolva pótolja az oktatási rendszer hiányzó értékduálját, és bár az oktatás alapfunkciójához képest külsődleges forrásból, de mégis valamilyen univerzálisabb szempontú rangsor kialakulását teszi lehetővé az egyes oktatási egységek között.

A komplexitás növelését a káosz elkerülése mellett teszi lehetővé az oktatási rendszer számára az oktatási piac is. Amennyiben ugyanis a tudomány külső belenyúlása révén egy oktatási rendszer egészében ható értékelés és rangsor tud kialakulni, a diákok (és szüleik) szabad iskolaválasztása ezt a rangsort és ennek eltolódásait fogja követni. Ekkor, amennyiben az oktatási egységeket nem közvetlenül finanszírozza és tartja el az állami költségvetés, hanem ezek csak a diákok magas tandíjából képesek önmagukat eltartani, tehát ez a megoldás összekapcsolódva a szabad iskolaválasztással és az iskolák diákokért való konkurenciájával egy oktatási piacot képes kialakítani, amelyben a gazdasági rentábilis/nem rentábilis szempont is orientálja kiegészítőleg az oktatási rendszer egészében ható értékeléseket. A magas tandíjak szociális szempontú lefedezésére - állami ösztöndíjak alakjában - lehet így fordítani azokat a milliárdokat, amelyek más megoldásban

a közvetlen oktatás-finanszírozásra és a tandíjmentesség biztosítására szolgáltak. A humanitárius-szociális szempont így tehát nem szenved sérelmet, de az iskolák a diákok iskolaválasztási döntéseinek lesznek kiszolgáltatva, akik az iskolák közötti reputáció-rangsoron orientálódnak elsősorban. (Ezt pedig mint láttuk, a tudományból kiinduló reputáció-rangsorok alakítják ki.)

Az oktatási alrendszerben tehát bár belső, univerzálisan ható értékduál nem alakult ki - legalábbis az eddigiekben -, de így külsődleges értékduál kombinációjával egy komplexitási szintig el tudott jutni. Mindamelllett ez a hiány magyarázatot adhat az oktatási alrendszeren belüli erőteljesebb szervezeti-hierarchikus kiépültségre. A tudományon, a művészetben, a jogon, a gazdaságon belül az egyes tevékenységekig lemenően képesek a kialakult értékduáljaik orientálni a cselekvést, és ennek alapján itt a tevékenységeket az alrendszerek egészén belül értékelni - jutalmazni - szankcionálni lehet. Ám az egyes oktatási egységeken belül ilyen egyéni autonómia nem tud kialakulni. Hipotetikusan fel lehet talán állítani azt a tételt, hogy a "szervezeti fegyver" bevetésének erőssége attól függ, hogy milyen mértékben képes szervezni egy-egy alrendszeren belül a szelektiókat egy-egy univerzális értékduál, és ennek másik oldala, hogy amennyiben ilyen értékduál képes kialakítani az egész alrendszeren belül univerzális értékelési-jutalmazási mechanizmusokat, annyiban a spontaneitás, a kompetíció és az ebből létrejövő specifikus "piacok" jobban tudják biztosítani az evolúciót /variációtermelést, kisselektálást/, mint a kompetíciót visszaszorító szervezeti szintű rendszerképzések. Szervezet és piac, kooperáció és kompetíció fontossága és arányuk így elméletileg feltárható egy-egy alrendszer központi értékduáljának elemzésén keresztül is.

3. Mindennapi élet és professzionális intézményrendszer

A komplex társadalmak többszintes rendszerképződések kialakításával tudták stabilizálni elért komplexitásukat. Egy-egy rendszerszerűen lezáródott szociális képződmény számára így elegendő redukálva észlelni az egyre nagyobb bonyolultságú környezetet, ez pedig ösztársadalmi szintén összegződve nagy komplexitású társadalmakat tett lehetővé. A mindennapi gondolkodás számára szembeötlőbb szervezeti rendszerek alatt - mint láttuk - átfogóbb síkon ment végbe a nyugati társadalmakban az egyes társadalmi alrendszerek elkülönülése. Az elkülönülés alapját egy-egy univerzális értékduál uralomra juttatása jelenti egy-egy társadalmi funkciót ellátó tevékenységszférában.

Az elkülönülések pontosabb megértéséhez azonban egy eddig nem érintett problémát is tisztázni kell. Egy-egy univerzális értékduál professzionális szintű alkalmazása és mindennapi életben való alkalmazása közötti különbségek problémája merül itt fel. Az igaz/hamis értékduált vagy a jogos/jogtalan orientálódást etc. éppúgy megtalálhatjuk a baráti sörözések mellett folytatott vitákban a hétköznapi gondolkodás szintjén, mint a hivatásos tudós valóságfaggatásánál vagy a profi jogász bírósági tárgyalóteremben folytatott jogszabály-értelmezésében. Hol húzzuk meg a társadalmi alrendszerek határait, és az erre adott válasz dönti el, milyen struktúrák után kutassunk az elkülönültség fennállásának felderítésénél? Ha a tágabb határmegvonás mellett döntünk, azaz úgy látjuk, hogy a működő szocialitásban nem jelentős az egyes értékduállok professzionális és mindennapi alkalmazása közötti különbség, akkor minden jogos/jogtalan, igaz/hamis etc. szerint orientálódó kommunikációt az adott társadalmi alrendszerbe kell besorolnunk. De hogy tudjuk így megfogni az egyes alrendszerek elkülönültségének tartós struktúráit? A strukturális elkülönüléseket az igaz/hamis, jogos/jogtalan, rentábilis/nem rentábilis etc. értékduállok szerint specializálódó tudósközösségek, jogászoközösségek és gazdasági

szakemberek közösségeinek kialakulása és strukturális elkülönülésük biztosítja. Azt az igaz/hamis szerinti szelekciót, amelyet a specializált tudós végez, olyan strukturális feltételek mellett, amelyek már eleve ennek az értékduálnak a megfelelőség szempontjából rekrutáltak, szocializáltak a tudóst, mostani működését e szerint értékelik, jutalmazták és esetleg szankcionálják, tehát ezt az értékduálon való orientálódást minőségileg másnak kell tekinteni, mint a mindennapi életbeli viták diffúz értékszempontok szerinti szelekcióját, még ha egyes szituációkban ezekben is jobban dominálhat ez vagy az az értékduál szerinti szelekció.

Le kell tehát szűkíteni a társadalmi alrendszerek strukturális elkülönüléseit a professzionális intézményrendszerek szintjére. Így lehetővé válik az egyes elkülönültségeket kényszerítően fenntartó társadalmi struktúrák feltárása. Egy-egy értékduál tartós érvényre juttatása másik oldalról ugyanis azt jelenti, hogy egy sor ettől idegen értékelési szempontot minden egyes esetben háttérbe kell szorítani. Ha a tudományos igazság szerinti megítélésről van szó, akkor nem befolyásolhat a másik fél állításában, hogy morálisan esetleg gazembernek tarthatom, vagy másik irányban éppen morálisan szinte szentnek. Nem érdekelhet egy egyetemi státusz betöltésénél, hogy a kiszemelt jelöltek közül melyik politikai beállítottsága szimpatikus vagy esetleg gyűlöletes számomra, etc. Ezeket a szempontokat pedig nagyon nehéz háttérbe szorítani, mint mindannyian tudjuk. Csak átfogó személytelen és kényszerítő struktúrák sokasága tudja biztosítani, hogy a tudományos igazságra irányuló kommunikációkban az esetek többségében sikerüljön ezeket a külsődleges szempontokat háttérbe tolni, és valóban az igaz/hamis megítélésének tudományos közösségekben elfogadott szabályai irányítsák a vitákat, értékeléseket, jutalmazásokat. Ebből a szempontból tehát kifejezetten szembenálló belátásra jutottunk, mint Luhmann, aki a társadalmi alrendszerek határait nem szűkíti le a professzionális intézményrendszerekre, hanem minden hétköznapi kommunikációt is bevesz ezekbe.

Ezzel az elméleti döntéssel azonban néhány alapponton megbolygattuk a luhmanni alapkategóriákat. A mindennapi élet és a professzionális intézményrendszerek különválasztásával a luhmanni "alaphármas", az interakció, szervezet, társadalom rendszerszintjei némi korrekcióra szorulnak. Megítélésünk szerint a modern komplex szocialitás világában az alapvető differenciálódást a diffuzitás/specifitás mentén lehet megragadni a *mindennapi élet diffúz-kompakt kommunikációs struktúráival egyrészt, az egyes értékduálok szerinti specifikálódott professzionális intézményrendszerekkel másrészt.* Ebben a dimenzióban az elkülönülés nem olyan éles határokkal megy végbe, mint az egyes professzionális intézményrendszerek között, hanem egy sor közvetítő szférán keresztül jön létre az elkülönülés lehetősége és az elkülönültségek összekapcsolása. Ilyen közvetítő szféráknak tekinthető a mindennapi élet diffuzitásából részben kiemelkedő tömegkommunikációs szféra néhány területe, a professzionális intézményrendszerek és a mindennapi gondolkodás közötti közvetítő publicisztika. De az éles elkülönültségek közvetítését szolgálják a formalizált oktatás alsóbb szintjei éppúgy, mint az ideológiai szféra vagy a popularizált művészeti terméket etc. E közvetítők révén a professzionális intézményrendszerekben kialakult specifikus érvelési technikák, szemantikai disztinkciók, kifejezési módok egy popularizálási folyamat révén átkerülnek a mindennapi élet kommunikációiba, és az itteni diffuzitásokat, kompaktságokat bontják. A mindennapi gondolkodás így maga is differenciált tagadási képességekkel, finomabb különbségtevést biztosító kategóriákkal ruházódik fel. Az előbb jelzett közvetítő szférák mellett kiemelhetjük még itt az általános értelmiségi kultúra szerepét a professzionális intézményrendszerek specifikusabb kommunikációs technikáinak mindennapi élet felé továbbításánál.

A luhmanni "alaphármast" (interakció, szervezet, társadalom) a *"társadalom" rendszerszintjénél érinti Luhmanntól való eltérésünk*. A professzionális intézményrendszerek és a mindennapi élet a "társadalom" rendszerszintjének differenciálódását jelentik, és a Luhmann által kiemelt társadalmi alrendszer-elkülönülések csak ennek az elkülönülésnek (és mint láttuk: közvetítő szférák kialakulásának) menetében mehettek végbe. Mint látható tehát, korrekciónk révén bizonyos fokig Jürgen Habermas kettébontása bukkan nálunk is fel az életvilág és a rendszerek között, ám a mindennapi élet és a fölé emelkedő professzionális intézményrendszerek között a harmonikusabb közvetítésekre tesszük a hangsúlyt, és nem mint Habermas a rendszerek életvilágbeli "gyarmatosítására".

A társadalom mint rendszerszint új kettébontása mentén eltérően hangsúlyozódik az interakciók és szervezetek szerepe is. Általában el lehet mondani, hogy a mindennapi élet kommunikációs struktúrái erősebben az interakcióra alapulnak illetve másik oldalról rögtön a társadalmi szintű meghatározottság szerint formálódik. A professzionális intézményrendszereken belül ezzel szemben fontosabb a szervezeti rendszerképződés, és az itteni kommunikációk szelekcióját egyrészt az adott professzionális intézményrendszer egészében kiépített rekrutálási-szocializációs-értékelési-jutalmazási mechanizmusok szabják meg, másrészt az ezek által formált szervezeti mechanizmusok. Az egyes interakciók e rendszereken belül így tudnak specifikáltan az adott professzionális intézményrendszer értékduálja szerint szelektáltan lefolyni. (A szűkebb szervezeti és a tágabb intézményrendszerbeli meghatározottság lehetséges ellentétére majd később kitérünk.)

Összegezve: a luhmanni "alaphármast" érintő korrekciókat: a szocialitás interakciós, szervezeti és társadalmi rendszer szintekre való felbontását elfogadjuk, ám ezt kiegészítve, a társadalom rendszerszintjénél egy további kettébontást látunk szükségesnek beiktatni a mindennapi élet és a modernizáció során létrejött professzionális intézményrendszerek között, és ebben a dimenzióban a kettébontás nem éles határ mentén jött létre, hanem közvetítő popularizáló szférák párhuzamos kialakulásával.

4. Belevonás és differenciálódás

A komplex társadalmak felépülésének önálló dimenzióját jelentik a "belevonás" (inclusion) trendjei. A 60-as évek elején Talcott Parsons fogalmazta ezt először meg, és az inklúzió alatt az egyes társadalmi alrendszerek működése szempontjából táguló populációkört értette. (Parsons, 1966:135). Luhmannál a szegmentáris differenciálódások leépülése és az egységesülő világtársadalom keretén belül az egyes társadalmi alrendszerek funkcionális specifikálódása fejezi ki a modernitás létrejöttének ezt az aspektusát. (Luhmann, 1970:171).

A belevonásnak ez az értelme azt fejezi ki, hogy leépülnek a különálló kis társadalmak közötti elválasztó falak, az árucseré egyre nagyobb populációs körön belül szerveződik; a specifikálódó tudomány egyes ágainak közösségei egy-két világnyelv középpontba emelésével az egész világtársadalomban alakítják ki értékelési-jutalmazási mechanizmusait. A jogi különbségek leolvadnak először a kialakuló nemzeti jogok keretében a törvény előtti egyenlőség megvalósulásával, majd a különböző jogrendszerek nemzetközi szintű közeledésével. A belevonás révén tehát az átfogó régiók, sőt a világtársadalom egészen belül bárhol élő egyén szempontjából ugyanazok a gazdasági, jogi, tudományos rendszerbeli történések a meghatározóak. Másik oldalról, miközben

leolvadnak a faji, nemzeti, regionális, nembéli etc. különbségek az egységesülő professzionális intézményrendszerek meghatározottsága oldaláról, az egyes intézményrendszereken belüli karrierek szempontjából is fokozottan háttérbe szorulnak ezek a külsődleges szempontok, és bárki a csúcsig juthat fel bennük, amennyiben az egyes intézményrendszerek saját szelektálási, rekrutálási, szocializációs, értékelési és jutalmazási struktúrái átengedik. (Most tegyük zárójelbe, hogy a realitásban mennyi hiány van a belevonás tényleges megvalósulásában.)

A belevonásnak azonban a populáció-belevonáson túl van egy másik dimenziója is, amelyet az eredeti parsonsi verzió nem dolgozott ki. Az *egyes professzionális intézményrendszerek intenzív kiterjedésére gondolunk itt*. A piacgazdasági logika extenzív kiterjedéséről van ugyanis szó az eredeti tematizálásban, amikor az anyagi termelés egyre átfogóbb társadalmakban, régiókban való megszerveződéséről és értékelési mechanizmusok kialakulásáról van szó. (Ugyanígy a politikai, a jogi, a tudományos élet átfogóbb szintű szerveződésénél.) A piac logikája azonban intenzíven is terjeszkedik, és a mai társadalmakban az anyagi termelésen túl fokozatosan kiterjedt a művészeti szféra, a tudomány, az oktatás etc. reprodukciójának szervezésére is. Ugyanígy pl. a tudomány is, miközben kialakította a specifikus értékduálja szerinti struktúrákat, egyre inkább kiterjed minden vizsgálandó képződményre.

Hol vannak azonban a határok a professzionális intézményrendszerek hatókörének bővülésénél? A tudomány esetében problémamentesnek látszik a bármely társadalmi képződményre való kiterjedés lehetősége. Minden elemzés alá kerül így, és a tudományban szétbontott aspektusok megfogalmazásai visszakérülve a közvetítő popularizációs szférákon keresztül a mindennapi életbe, növelik a reflexivitást, az önismeretet. A piaci logika terjedése azonban jó néhány esetben már ellentmondásosabb hatásokat hoz létre. A tudományon és az oktatási alrendszereken belül, mint jeleztük és még később részletesebben kitérünk majd erre, pozitív hatásokat vált ki a gazdaság (azaz: a piac logikája) kiterjedése. A művészet esetében azonban néhány művészeti ágánál már ellentmondásosabb a hatás, és a piacosítás az autonóm művészi szép szerinti értékelések háttérbe szorulását eredményezheti. A jogszolgáltatáson belül pedig bizonyos szempontból torzítja a jogos/jogtalan érvényesülését a jogi szférán belül a piac logikája általi szerveződés. Noha, mint arról egy későbbi fejezetben még részletesen szó lesz, az ügyvédi piacnak egy sor pozitív hatása is van a jog működésére.

A jogi szféra is egyre bővül a modern társadalmakban, és az elméleti elemzések mint az eljogiasítás problémáját tematizálva ezt, egy sor negatívumot emelnek ki ebben a tendenciában. A komplexsége váló társadalomban egyre több társadalmi képződmény, szituáció a jogi szféra jogos/jogtalan értékduálja szerint éppúgy feldolgozásra kerül, mint a tudomány igaz/hamis duálja vagy a gazdaság rentábilis/nem rentábilis kódja szerinti értékelés. A politikai alrendszer esetében is megfigyelhető ilyen intenzív terjedési tendencia, és a "kormányon maradni/ellenzékbe menni" értékduáljába bevonja mindazokat a társadalmi képződményeket, amelyekre adott politikai válaszok szavazatokat ígérnek a jövőbeli választásokon. Ebben az esetben azonban, bár jó ideig a politika expanziója volt megfigyelhető, a 70-es évektől épp azoknak a pártoknak a programjai formálódhattak a nyugati társadalmakban állami politikává, amelyek a politika hatókörének csökkenését ígérték, és részben valósították azóta meg. A politikai alrendszer "inklúziója", intenzív terjeszkedése tehát nem vég nélküli.

Ha az előbb úgy tettük fel a kérdést, hogy hol van a határ a professzionális intézményrendszerek kölcsönös inklúzióinál, akkor most a kérdést kitágíthatjuk, és abban az irányban is feltehetjük, hogy ez az inklúzió, azaz egy-egy professzionális

intézményrendszer intenzív kiterjedése egyre több társadalmi szituáció saját szempontú értékelésére, mennyiben terjed ki a mindennapi élet struktúráira? Mint ismeretes, Jürgen Habermas ebben a dimenzióban látta a modern társadalmak fejlődésének fő problémáját: a "rendszerek" gyarmatosítják, "felzabálják" az életvilág tereumát. (Habermas, 1981/II. 192-219.)

Néhány professzionális intézményrendszer felől valóban megállapítható a mindennapi életet szűkítő inklúzió. De sokkal inkább diffúztásokat-kompaktságokat felbontó hatása van csak ezeknek az intézményrendszereknek a mindennapi élet kommunikációs struktúrái szempontjából. A specifikálódó tudomány és a művészet szempontjából a legtöbb esetben nem is közvetlen a hatás, hanem közvetítő-popularizáló szférákon keresztül kerülnek át az itt kidolgozott specifikus érvelési módok, szelektálási szempontok, disztinkciók a mindennapi életbe. Ebben az esetben a professzionális intézményrendszerek inklúziója tehát inkább a mindennapi élet "kinyílását" jelenti a közvetítő popularizáló szférák felé. Ezt lehet felfogni mediatiszálnak - mint Habermas -, de másrészt jelenti ez a mindennapi kommunikációs reflexiók potenciáljának feljavulását, ill. a közvetítő szférában (tömegkommunikáció, politikai publicisztika etc.) a mindennapi élet problémáinak professzionális intézményrendszerek felé való továbbítását. A jog és a piacgazdaság intézményrendszere, szemben pl. a tudománnyal, művészettel, közvetlenebbül éri el a mindennapi élet struktúráit. Itt nincsenek közvetítő szférák. Ami jogi szabályozás alá került, épp olyan bináris keménységgel köti a mindennapi élet szituációiban résztvevőt, mint az ügyben esetleg eljáró professzionális jogalkalmazót. Ezt a keménységet csak azokon a területeken oldja-csökkenti a mindennapi élet, ahol a jogérvényesítés nem a professzionális jogi intézményrendszer kezdeményezésén nyugszik. Így elsősorban a polgári jog területén. Egy sor jogi inklúzióval azonban az új szituációkra kiterjedő jog az új területre jogi specialistákat telepít, és ezek hivatalból figyelik a jogos/jogtalan szempontjából a mindennapi élet adott szeletét. A családi viszonyok szabályozásának bizonyos részeinél gyámügyi hatóságok, a munkaügyi viszonyok szabályozásánál munkavédelmi felügyelők etc. hivatalból érvényesítik a jogot. Itt tehát ténylegesen a mindennapi élet közvetlen szűkítéséről és a bináris keménységű duálok professzionális intézményrendszer általi növekvő alkalmazásáról van szó. Ugyanígy a piacgazdaság hatókörének bővülése közvetlenül éri el a mindennapi diffúz kommunikációs struktúrákat, és az egyes embert az élet mind több szituációjában szorítja rá a rentábilis/nem rentábilis szerinti kemény döntésekre. Másrészt találkozunk mind több szituációban a mindennapi életét élő ember olyan partnerekkel, akik professzionálisan figyelik (kénytelenek figyelni) a döntéseknél, alternatíva-választásaiknál a rentábilis/nem rentábilis értékszempontot.

A professzionális intézményrendszerek inklúziója tehát nemcsak kölcsönösen egymás területeinek saját szempontjaik szerinti értékelését jelenti (persze mindig más és más értékduál prizmájában megtörve), hanem bizonyos esetekben a mindennapi élet direkt meghatározását (vagyis ebben a szegmensében megszüntetését és az adott professzionális intézményrendszerbe való bevonását), más esetekben, mint a tudomány és a művészet esetében, csak a közvetítő-popularizáló szférák szerepének növekedését a professzionális rendszerek és a mindennapi élet kommunikációs struktúrái között.

5. A gazdaság kettős jelentése

Az eddigiekben zárójelbe tettünk egy "gazdaság" fogalmában meghúzódó kétértelműséget, és ugyanúgy beszéltünk egymás mellett a gazdasági intézményrendszerről és rentábilis/nem rentábilis értékduáljáról, mint a tudomány vagy a művészet intézményrendszeréről, illetve értékduáljukról. Közelebbről megvizsgálva a gazdaságot azonban gyorsan kiderül, hogy

nem lehet minden további nélkül beilleszteni a többi intézményrendszer mellé.

A probléma megítélésében Polányi Károly elemzéseire kell visszanyúlnunk, aki Carl Menger nyomán a gazdaság két önálló jelentését különítette el. Polányi jelzi, hogy külön kell választani a "gazdaság" fogalma által jelzett összefüggések közül a *materiális javak termelését*, amely valamilyen formában minden társadalomban megtalálható, és a *formális gazdálkodás* összefüggéseit, amely utóbbi csak az árucseré logikája által szervezett termelés esetén létezik. (Polányi, 1976:202-203). Polányi kettéválasztja a "gazdaságnak" ezt a két jelentését, hogy átfogóbb elméleti alapállásából fakadóan kimutassa, mennyire mulékony és jelentéktelen időszak történelmileg szemlélve a gazdaság második jelentése által jelzett összefüggések létezése, és az utóbbi évtizedek állami beavatkozásainak növekedései (New Deal etc.) már mutatják is a formális gazdálkodás összefüggéseinek elenyészését.

Mi átvesszük Polányinak ezt a fontos felismerését a gazdaság két jelentésének szétválasztásában, de polárisan szembenálló irányba visszük tovább kiindulópontjait. Polányi ugyanis félreértette a modern tőkés állami beavatkozás előrenyomulását, és a piaci logika perspektivikus felszámolódását olvasta ki ezekből a tendenciákból. Ha voltak és vannak is piacot korhasztó hatásai a tőkés állami beavatkozásnak, a fő szabály szerint ez a beavatkozás nem töri szét a gazdasági intézményrendszer rentabilitáson orientálódását, hanem monetáris eszközökön keresztül belenyúlva a piaci folyamatokba, csak közvetetten viszi át az állami politika prioritásait a piacon orientálódó termelési egységek meghatározásába. Egy komplexitási fok elérése után azonban az utóbbi évtizedben ez a fajta állami beavatkozás is korlátok köze szorul a nyugati társadalmakban. A piac reneszánsza mellett az állam szociálpolitikai instrumentáriumuk is a korábbi közvetlen, gazdasági racionalitást visszametsző-felfüggesztő szociálpolitikai eszközök helyett az utólagos kompenzáló-korrigáló eszközöket részesíti előnyben.

A piac racionalitása, szemben Polányi jelzéseivel, tehát nem hal el a komplex nyugati társadalmakban. A piac elhalásának Polányi által felhozott másik példája, a kelet-európai tervutasításos rendszerek pedig egy komplexitás felett szintén azt bizonyították, hogy spontán piaci önszabályozás nélkül egy szint fölött továbbvinni a termelés fejlődését nem lehetséges. Sokkal fontosabb azonban, hogy nemcsak a termelés területén maradt életben a formális gazdálkodás logikája, hanem az elmúlt fél évszázadban az óriásivá bomló egyetemi-tudományos szféra vagy a tömegessé váló művészeti szféra és egy sor más terület is *részben* a piac racionalitása szerint szerveződik. A piacnak ez a kitágulása így ma már szembeötlőbbé teszi, hogy *amit Polányi mint a szubsztantív gazdaság formális gazdálkodáskénti megkettőződéseként irt le, az valójában sokkal inkább elszakad egymástól*. Szembeötlővé válik, hogy nem ugyanannak a dolognak a két oldaláról van szó. A termelési szféra óriásivá, komplexsége bővült, és egy fok fölé csak a piac racionalitásán alapulva volt képes fejlődni. A kialakuló közgazdaságtan, kidolgozva a termelés összefüggéseit és a jó ideig csak erre korlátozódó piaci racionalitás összefüggéseit *túlzottan összefogta a termelés aspektusait és a piac aspektusait egy közös szemantikai készletbe*. Polányi különbségtételével ezt kezdte boncolgatni. Időközben a piaci racionalitás egy sor szférára kiterjedt, és itt az egyes szférák belső komplexitását sokszor a piaci szerveződés és az adott professzionális intézményrendszer saját értékelési mechanizmusainak *együttműködése* biztosítja. (Most még tegyük zárójelbe, hogy ezáltal egyben azok a társadalmi embercsoportok, melyek a pénzmechanizmusok felett közvetlenebbül rendelkezni tudnak, a piaci logikának ezzel a kiterjedésével újabb erőforrásokhoz jutnak társadalmi dominanciájuk biztosítására.) Polányi különbségtételét tehát radikalizálni lehet, és fel kell tennünk, hogy a közgazdaságtan által az elmúlt évszázadban egyre precízebben kidolgozott formális gazdálkodási intézményrendszer alatt az anyagi termelés területén is egy saját

értékelési mechanizmus működik, és a piaci racionalitás értékelése *csak ezzel együtt* képes az óriási komplexitásra nőtt anyagi termelést megszervezni. Hipotetikusán feltesszük itt, hogy a *használati értéken* alapszik jobban a termelésnek az a saját értékelési-jutalmazási mechanizmusa, és a reklámszféra révén a termékek, vállalatok etc. márkái közötti presztizshierarchiák és ezek újraformáló mechanizmusai jelentik az anyagi termelés saját értékelését. Ezzel szemben a *csereértéken* alapuló piaci összefüggések jobban kihangsúlyozódnak a közgazdaságtanban, és az előbbi értékelést ennek a formális értékelésnek túl szorosan alárendelve, csak leszűkítve vizsgálták. Így radikalizálva Polányit, a *szubsztantív értelemben vett anyagi termelés intézményrendszere illeszthető be csak a tudomány, a művészet, az oktatás intézményrendszere mellé, a formális gazdálkodás összefüggései és intézményrendszere az előbbiekhöz képest átfogóbb síkon szerveződnek.*

Ez a felismerés kihat az általunk használt alapidisztinkciók szintjére is. Mint láttuk, az interakciók, a szervezetek és a társadalom rendszerszintjei mellett a szocialitás szerveződésének pontosabb megértése érdekében a társadalom rendszerszintjét felbontottuk az eddigiekben a mindennapi élet diffúz-kompakt struktúráira és a föléjük emelkedő professzionális intézményrendszerek szintjére, amelyek között néhány esetben közvetítő-popularizáló szférák kibomlása figyelhető meg. Tovább finomítva ezt a szerkezetet, most a professzionális intézményrendszerek szintjén kell megbontani, és formális értelemben vett gazdaságot mint a *több intézményrendszert átfogó rendszert* kell megfogalmazni, amely nem elkülönülten létezik tőlük, hanem jó néhány intézményrendszer belső aspektusait fogja össze egy rendszerbe, és az ilyen intézményrendszerek saját értékelési mechanizmusaival együttműködve teszi lehetővé ezek nagy komplexitásának stabilizálását.

A következőkben közelebbről meg kell vizsgálnunk azokat a professzionális intézményrendszereket, amelyekben az átfogóbb piaci racionalitás mint egyik értékelési mechanizmus szerepet játszik a saját értékduál működése mellett.

6. A professzionális intézményrendszerek kettős racionalitása

Elemzéseink egyik eredményeként elvetettük a társadalom rendszerszintjének differenciálódására a társadalmi alrendszerek fogalmának alkalmazását, mivel ez nem fejezte ki kellően az elkülönült értékduál alkalmazásának eltéréseit a professzionális intézményrendszerekben és a mindennapi élet kommunikációiban. Így pontosítva persze láthatjuk, hogy a differenciálódási tétel eddig is azért talált gyorsan utat magának, mert nem explicitálva legtöbbször ezt tartották szem előtt, amikor a tudomány, a jog, a politika etc. alrendszereinek elkülönüléséről beszéltek. *A pontosítás után professzionális intézményrendszereknek nevezzük ezeket az alrendszereket.* Közelebbről meg kell most néznünk ezek belső szerveződését, értékelési mechanizmusait és egymástól való elkülönültségüket biztosító struktúráikat.

A szervezeti rendszerszint szervezetei fölött egy átfogóbb professzionális intézményrendszer létrejöttéről akkor beszélünk, ha egy univerzális értékduál körül szerveződik meg a társadalmi kommunikációk egy területe. Ilyen szerveződés csak tartósan jelentkező társadalmi funkció körül alakulhat ki, bár másrészt, mint az oktatás esetén jeleztük, hogy nem minden társadalmi funkció ellátására alakult ki szervező központi és univerzális értékduál. Ekkor persze a pusztán szervezeti rendszerszint fölött csak akkor tud egy ilyen

funkció körüli kommunikációs terület intézményrendszerre formálódni, ha valamilyen külső univerzális értékduált tud ehhez felhasználni. Ez pedig csökkenti autonómiájának lehetőségét, és egy bizonyos komplexitás fölé sem tud fejlődni. Egy-egy professzionális intézményrendszer főbb aspektusait az adott univerzális értékduál szerint kommunikáló professzionális résztvevők rekrutációs, a rekrutáltak közötti kisselektálási, a kisselektáltaknak a központi értékduál szerint speciális szocializációs mechanizmusai jelentik, továbbá a teljes jogú résztvevők kommunikációinak központi értékduál szerint értékelésére, jutalmazására és esetleg szankcionálására kialakult mechanizmusok. Amennyiben ezekben az aspektusokban egy univerzális értékduál szerinti szelekció domináló helyzetbe tudott jutni, annyiban a pusztán szervezeti rendszerképződésen túl egy átfogóbb szintű professzionális intézményrendszer létrejöttéről beszélhetünk.

Egy ilyen professzionális intézményrendszer kialakulása saját univerzális értékduál domináló helyzetbe kerülése mellett azt is jelenti, hogy a többi társadalomban ható értékelési szempont és értékduáljaik fokozatosan háttérbe szorulnak, és csak a saját univerzális értékduál prizmáján megtörve tud hatni az intézményrendszereken belüli kommunikációk szelekcióinál. Két fontos kivételt kell itt tennünk: az egyik a jogi rendszer jogos/jogtalan értékduálját érinti. Ezt az értékduált, amennyiben érinti az adott professzionális kommunikáció felmerült döntési alternatíváinak egy részét, nem hagyhatják figyelmen kívül, nem alkalmazhatják a saját értékduál "prizmáján megtörve". Azaz pl. a jogtalan, de rentábilis alternatívát a gazdasági kommunikációban el kell vetnie a résztvevőnek, és a jog gépezete erre jogsértés esetén rá is kényszeríti. Egy másik kivételes értékduált a piactársadalom intézményrendszerének értékduálja jelenti. Mint láttuk, a piactársadalom mint intézményrendszer más szinten helyezkedik el, mint a többi professzionális intézményrendszer. A gazdaság nem különállóan szerveződik, hanem egy sor intézményrendszert keresztülszelve és ezek meghatározott aspektusait a rentábilis/nem rentábilis szerint értékelve építette ki saját intézményrendszerét. A legteljesebben az anyagi termelés intézményrendszerén belül esnek a döntési alternatívák a rentábilis/nem rentábilis értékelése alá, de egy sor többi intézményrendszeren belül is meghatározott aspektusoknál a saját központi értékduáljuk mellett a rentábilis/nem rentábilis a szervező érték szempont.

Mennyiben jelenti ez az értékduál az egyes professzionális intézményrendszerek autonómiájának csorbítását? Válaszunk röviden erre az, hogy ha a piaci logikát közvetítő pénzmechanizmusokra erőteljesebben ráfonódik egy zártabb embercsoport, akkor a pénz és piac rugalmasságot és gyors megújulást biztosító teljesítménye mellett egyben a társadalom feletti uralom biztosítását is szolgálja a piac logikájának működése az egyes funkcionális alrendszerekben. Így bizonyos torzító hatása mindenképpen lehet a fejleménynek. Ám, ha a piac helyett az állami politika biztosítja az alrendszerek kereteit a belső logikájuk működéséhez, az is torzít, sőt a tapasztalatok szerint bizonyos körülmények között ez magát az alrendszeri logikákat is szét tudja teljesen törni, mint erre a szovjet típusú társadalmi szervezés bőven nyújtott példákat. A kérdés inkább az, hogy melyik behatás okoz kisebb torzítást, és hoz létre hatékonyabb funkcionális működést az egyes alrendszerekben. Nézzük meg erre példaként először a tudományos szféra szerveződését.

7. Az egyetemi-tudományos szféra kettős racionalitása

Ebben az intézményrendszerben jól lokalizáltnak kimutathatóak a saját univerzális értékduál körül szerveződő struktúrák. Az "ismeretnyerés" professzionizálódásának kezdete a görög-római kezdeményezések után a reneszánsz korában figyelhetők meg, eleinte az itáliai

városállamokban, majd az itt kialakult minták és intézmények terjedtek el Nyugat-Európában. A tudósszerep specializálódásával, a tudományos és a művészeti szempontok elkülönülésével tisztább tudományos kommunikációs körök alakultak ki az 1600-as évek végén Angliában, majd Franciaországban, és végül a XIX. században Németország vált a tudományos élet súlypontjává. (Ben-David, 1971:52.; Münch, 1984:125). E fejlődés közben a vizsgálódás az igaz/hamis értékelési szempontra szűkült, és a mindennapi élet diffúzabb kommunikációs struktúrái fölé emelkedő zártabb tudományos körökön belül specifikálódott az, hogy mit lehet igaznak tekinteni, ezt milyen feszességű bizonyítás és logikai érvelés esetén fogadja el az adott tudományos kör mint tudományos igazságot. A szétszórt kommunikációs közösségek elkülönült akadémiáiból, magánlevelezéseken nyugvó összeköttetéseiből a XIX. századra összefüggő intézményrendszerre kezdett a modern tudomány formálódni, és a mindennapi élet struktúrái által nyújtott értékelések és motivációk tudományon belüli párhuzamos leértékelődése mellett egy szilárd belső értékelési-jutalmazási mechanizmus kialakulása volt megfigyelhető. A tudós számára *pályatársai értékelése és elismerése vált meghatározóvá*, és tudományos kutatásai során ennek az elismerésnek a megnyerése motiválja ettől kezdve a professzionális kutatót. A tudományon belül az értékelés és jutalmazás alapjává az egyes tudós által létrehozott és a tudományos közösség által tudományosan igaznak elfogadott eredeti tételek váltak. (Merton, 1973:358). Akármennyi szellemi munkát fordított egy tudós egy eddig ismeretlen összefüggés feltárására, és szükség volt ehhez kivételes kreativitásra, intuícióra, ha ezután publikálással közkinccsé teszi az összefüggés rövid leírását, bármely pályatársa vagy akár laikus is, ugyanúgy tovább tudja adni, mint a felfedező. Fő szabály szerint tehát a tudományos elsőbbséggel rendelkező tudós kapja meg a tudományos közvélemény elismerését. Az eredeti tudományos tételeket létrehozó tudósok számára az elismerésekből tudományos reputáció keletkezik, és egy-egy korszak reputáció-rangsora tudományos címekben, rangokban, idézettség mutatókban külsőleg is felismerhetően megjelenik. Az egyre komplexebb tudományos kommunikációk a tudományos folyóiratok sokaságát hozták létre a XX. századra, és ezek konkurenciája, alternatív tudományos állításokat megjelenítő működése tovább fokozta a személytelen tudományos közvéleményen belüli kommunikációk értékelésénél az igaz/hamis szerinti szelekciót. A jelentős tudományos tételeket közlő folyóiratok között éppúgy reputációs rangsorok alakultak ki, mint a tételeket létrehozó tudósok között is. A magas reputációval rendelkező folyóiratok felé özönlő tanulmányok szelekciójával további mechanizmust kap az igaz/hamis szerinti értékelés.

A tudós számára a tudományos elismerés és az ebből felépülő reputáció az elsődleges motiváló erő a feszített kutatómunkája folyamán, de ugyanígy a reputációrangsor biztosít támpontokat a komplexsége vált tudományos életben belüli orientálódáshoz. Mely folyóiratokat figyelje különösen egy kutató a szűkebb tudományága ezernyi folyóirata közül, melyik tudós-kollegája tanulmányait olvassa a sok ezernyi könyv közül? És melyiket különös figyelemmel? De ugyanígy a kezdő tudós számára is elengedhetetlen tehermentesítést jelentenek a megbízható reputációrangsorok. A professzionális intézményrendszerre kibomlott tudomány nemcsak az igaz/hamis mentén értékel, jutalmaz és rögzíti ezt strukturálisan is a tudományos reputáció rangsoraiban és annak felszíni mutatóiban, hanem a tudásjelöltek reputációját és a szelektáltak szocializációját is a központi értékduálja mentén szervezi meg.

A német egyetemi modell a XIX. századtól megteremtette a tudományos kutatást befogadni képes egyetemeket, és ez a modell elterjedt a legtöbb fejlett társadalomban, illetve a német modellt továbbfejlesztő amerikai egyetemi modell korrekciói csak fokozták az egyetem és a tudományos kutatás kapcsolatát. A tudományos élet rekrutációja szempontjából fontos, hogy az egyetemi oktatás utolsó fázisaként az oktatás tartalma egyre inkább átnő a

tudományos kutatásba való belevonásba. Vagy mint az Egyesült Államokban a "graduate facultyk" keretében, vagy lazábban az egyetemi diploma után kialakított tudósképzés keretében. (Lásd: Parsons-Platt, 1973:362). A tudományos képzés folyamán a kiépített vizsgarendszerek, disszertáció-elbírálások - legalábbis strukturálisan - a tudományos kvalitások szerint igyekeznek szelektálni a jövőendő tudósokat éppúgy, mint ahogy a tudósképzés folyamán a tudományos etika szabályainak tudatosítására, szocializációjára is sor kerül.

A tudomány sajátlagos értékelése tehát az eredeti tudományos tételek létrehozásán nyugszik, és az akadémiai rangok-címek, publikációs listák, rangos folyóiratok általi értékelések, idézetségi mutatók etc. jelenítik meg ezt az értékelést. Hogyan tud ezzel együttműködni egy ettől teljesen eltérő értékelési szempont, a gazdasági rentabilitás szerinti értékelés? Nézzük meg az Egyesült Államok tudományos életét, ott lehet a legtisztábban ezt megvizsgálni.

Az amerikai egyetemi szférában az egyetemek fenntartása döntően a jelentkező hallgatók számától függ: magas tandíjaik és a hallgatói létszám arányában fizetett állami támogatás nélkül az egyetemek becsukhatják kapuikat, vagy legalábbis veszteségesen működő (azaz diákok által elhagyott) részlegeiket (Parsons-Platt, 1973:286-289; Ben-David, 1971:126-150) Az egyetemek vezetői elsősorban az egyetemi piac logikájának nyomása alatt állnak, és a gazdasági racionalitás miatt igyekeznek a nagy tudományos reputációval, esetleg Nobel-díjjal rendelkező tudósokat megnyerni egyetemükre professzornak. A tudományos reputáció rangsorai, az akadémiai tagságok, a Nobel-díjak etc. azonban egy ettől teljesen különböző értékelési mechanizmuson keresztül alakulnak ki.

A Mertontól induló tudományszociológiai iskola (Hagstrom, Storer, Glaser, Diana Crane etc.) tárta fel a tudományos felfedezések prioritásait, a tudományos publikációk eredeti eredményeit rögzítő szakmai értékelési és jutalmazási rendszerét, amelyek felszíni mutatóiként jelennek meg az idézetségi arányok, az akadémiai rangok, díjak, a tudományos folyóiratok reputációrangsorai. A tudomány sajátlagos értékelési mechanizmusát az utóbbiak jelentik, és ezek valóban differenciálódnak a par excellence ideológiai, morális vagy politikai teljesítmények értékelési szempontjaitól. De ugyanígy a priméren gazdasági rentabilitás szerinti megítéléstől is. Az egyetemi menedzserek számára ez a sajátlagos tudományos értékelés külsődleges adottságként jelenik meg. Számukra az egyetem tudományos reputációját azért kell fokozni vagy legalábbis fenntartani, hogy hozzájuk jöjjenek a diákok (magas tandíjakkal és a rájuk eső állami támogatással), lehetőleg a legtehetségesebbek, akik utólag a gyakorlati életben nyújtott teljesítményeikkel hozzájárulnak az egyetem reputációjának növeléséhez, ezzel a későbbi diáklétszám emeléséhez. Az egyetemi menedzser tehát az egyetemek közötti konkurenciában a gazdasági racionalitáson orientálódik, és *ezért igyekszik* megszerezni egy, tőle függetlenül működő értékelési mechanizmusban magasra értékelt tudóst egyetemének, ezért kapja ez a tudós az átlagosnál magasabb fizetést, tudományos asszisztenciát, szükség esetén több titkárnőt és a kutatáshoz szükséges anyagi eszközöket. (És a magasan értékelt tudós arra az egyetemre megy, ahol e feltételek a legmegfelelőbbek számára.)

A német egyetemeken már nem egészen így áll a helyzet. Az utóbbi 40 évben a Német Szövetségi Köztársaságban az állam vállalta az egyetemek finanszírozását, és a diákok jelképes tandíj mellett vagy szociális indokok esetén teljesen tandíjmentesen tanulhatnak az egyetemeken, főiskolákon. Konkurencia-szituáció ugyan itt is nagyobb az átlagos nyugati államokhoz képest, hisz a hosszú évszázadokig szétagolt Németországban a hasonló nagyságú és jelentőségű városok sokasága jött létre, és velük egy sor nagy tradícióval rendelkező egyetem. Szemben például Franciaország Párizs-központúságával vagy Anglia

Oxford-Cambridge-központúságával, Ausztria Bécs-központúságával, nem is beszélve a kelet-európai államok főváros-központúságáról. Az állami finanszírozás révén azonban megszűnt itt az egyetemi-tudományos szféra egyik önszerveződési mechanizmusa: az egyetemi piac. Lokális presztízs-okok, korábbi tradíciók kötelező ereje és egy sor további ok miatt "felpuhult állapotban" még létezik továbbra is egy egyetemek közötti konkurencia, amely a magas reputációval rendelkező tudósok megnyerésére ösztönzi az egyetemek vezetését, de (legalábbis a társadalomtudományi jellegű fakultásokon) már érezhető a partikuláris-személyes értékelések, a politikai beállítódásból származó értékelések előtérbe kerülése a professzori kinevezéseknél, tudományos asszisztencia biztosításánál. Az egyetemek számára ugyanis itt nem létszükség többé a legnagyobb tudományos reputációval rendelkező professzorok megszerzése vagy akár megtartása. Ha elmegy egy ilyen professzor egy másik egyetemre, és ennek következtében csökken az adott egyetem meghatározott fakultására beiratkozó diákok létszáma, az egyetem számára ez nem jelent problémát. Amíg jó érveket tudnak prezentálni az egyetemet finanszírozó kultuszminisztériumok bürokráciája és politikus miniszterei felé a csökkenés okairól (pl. a szakmán belül a fiatal diplomások ideiglenesen magas munkanélküliségi mutatószámai, a születési hullámvölgyek kihatásai etc.), addig a hallgatói létszám drasztikus csökkenése esetén is többé-kevésbé változatlan szinten tovább kapják az állami finanszírozást.

Ebben a helyzetben aztán felerősödnek az egyetemi piac kemény költségvetési korlátai mellett máskülönben háttérbe szorított szimpátia-antipátia viszonyok szerinti értékelések, az egyes professzorok klikképitési tehetsége és az egyetemi vezetésben való dominálása révén létrejött hatalmi eltérések következményei. Ugyanígy, nem utolsó sorban, az egyetemi oktatói gárda politikai dimenziók szerinti megoszlása torzítja a tudományos reputáció rangsorának érvényesülését a professzori kinevezéseknél, illetve kinevezés után az asszisztencia és a kutatási pénzek biztosításánál a tudományos teljesítmény szerinti értékelést. Egy konzervatív-jobboldali beállítottságú egyetem társadalomtudományi jellegű fakultásaira kis esélye van egy, a nyilvánosság és a szakma előtt baloldalinak ismert tudósnak a professzori kinevezésre, de ugyanígy egy aktivista-baloldalibb dominanciájú szociológiai karon hátrányokkal kell szembenéznie egy konzervatívabb, vagy akár apolitikus beállítottságú professzornak. A kialakult politikai légkörben (amit csak felerősít a diákság aktív politizálása az egyetemi campusokon) alig várják, hogy vegye a kalapját az ellentáborba tartozó professzor, legyen az máskülönben akár tudományosan világhírű is.

De ez a helyzet kihat magára a tudományos értékelés mechanizmusára is. Ha az adott tudományág közvéleménye erőteljesen baloldali-moralizáló beállítottságú, akkor az *ezzel egyező* politikai beállítottságú és morális kiállásokat országosan sűrűn vállaló tudós reputációja, publicitása (művei vitája, a követők nagyságának tábora etc.) mind messze meghaladják a tényleges tudományos teljesítményét. Ezzel szemben, ha más politikai beállítottságú vagy csak egyszerűen apolitikus, és nem vállal politikai-morális vitákban nyilvános szereplést, akkor tényleges tudományos teljesítménye alatti szinten marad a szakma értékelése és az ezt jelző tudományos díjak, ill. a reputáció más felszíni mutatói. Ugyanez természetesen egy más politikai dominancia esetén ellenkező értékelési torzulással játszódik le.

Az egyetemi-tudományos szféra sajátlagos értékelési mechanizmusát (a tudományos reputáció rangsorait) nem egyszerűen kiegészíti az egyetemi piac és a tudományos piac gazdasági racionalitás szerinti értékelése, hanem az utóbbi megszüntetése esetén hosszabb idő után ez a sajátágos értékelés is egyre torzabban és egy sor véletlen tényező által befolyásolva működik. De adódhatnak problémák az egyetemi-tudományos szférába behatolt piaci logikával is. Ugyanis ha a piaci és a pénzmechanizmusokra létrejön a jelzett ráfonódás zárt embercsoportok részéről, és ezek átfogó szervezeteiken keresztül egyeztetve

politikai célokat tudnak érvényesíteni az egyetemi szférába behatolt finanszírozási tevékenységükön keresztül, akkor ez fogja megtörni a tudomány logikájának érvényesülését. (Az V. fejezetben erre részletesen visszatérünk még).

8. A kettős racionalitás további esetei

A kettős értékelés együttműködése figyelhető meg, bár a pozitív hatások mellett több problémával, a legtöbb művészeti ág esetében is. A művészet professzionális intézményrendszerén belül a sajátlagos értékelést, az egy-egy művészeti ágban adott korokban elfogadott "művészi szép" szerinti elbírálást esztétikák, művészeti kritikák, művészeti lektorálások, zsűrizések, irodalmi folyóiratok szelekciói etc. intézményesítik (Luhmann, 1981:162). Ez az értékelés, hasonlóképpen, mint a tudomány belső értékelésénél láttuk, az adott korszak művésztszadalmán belüli reputáció-rangsorokban, ezek felszíni mutatóiban, az egyes művészeti ágakon belüli díjak rangsorában, nézetségi mutatókban etc. jelenik meg.

Ennek az értékelési mechanizmusnak "feszesen tartása", azaz valóban a művészi szépen túli értékszempontok háttérbe tolása melletti értékelések megvalósítása, az egyes esetekben csak több-kevesebb torzulással képzelhető el. Az állampárti korszak kelet-európai tapasztalatai, ahol a piac rentabilitását hosszú évtizedekig felfüggesztették a művészeti szférán belül, és ez közvetlen állami finanszírozás mellett működött, azt mutatják, hogy ilyen esetben a partikuláris szempontok, klikképítési tehetségek és a finanszírozó állami szervvel való kapcsolattartás képességei nagymértékben torzították a sajátlagos művészeti ágakon belüli értékeléseket. Természetesen itt, Kelet-Európában hosszú ideig a művészet állami finanszírozása azért is torzította a "művészi szép" szerinti értékeléseket, mert a sztálini művészetpolitika direkt módon a politikai célok dicsőítésére kényszerítette, és az ehhez való konformitás szerint jutalmazta-finanszírozta az egyes művészeket. Másrészt ebben a korban az önálló politikai artikuláció intézményei híján különösen az irodalom vállalta fel a társadalompolitikai kérdések nyilvános megvitatását, és az ehhez való képességek, itteni sikerek, szintén külsődlegesek a belső művészi értékektől. Ám, ha felteszünk egy demokratikus és jogilag szabályozottan működő közigazgatást, akkor is kétséges, hogy a művészeti termékeket "fogyasztó" közönség értékítéletét közvetítő piac felváltása a közvetlen állami finanszírozással ne hozna magával negatív hatásokat a belső művészi értékelések objektivitására.

Itt azonban egy fontos különbség észlelhető a professzionális művészet és professzionális tudomány mindennapi élethez való visszakötésében. Mind a kettő esetében egy közvetítő popularizáló szféra alakult ki, amely a specializálódó és a mindennapi élet kommunikációs résztvevői számára érthetlenné vált professzionális intézményrendszereken belüli új disztinkciókat, látás- és kifejezésmódokat, kategóriákat etc. transzformálva-popularizálva visszaviszi a mindennapi életbe. Eltérés van azonban az egyes professzionális intézményrendszereken belüli értékelések mindennapi életben való értékelésekkel való kapcsolata között. A tudomány esetében a laikus illetéktelennek érzi magát a megítélésben, és bár egy popularizáló ismeretterjesztőt jobban megért, mégis az adott tudományos tételt kidolgozó és a tudományon belüli értékelés által magasra értékelt tudóst fogja ő is magasra értékelni, az ilyen tudósokkal ellátott egyetemekre igyekszik küldeni gyermekét továbbtanulni etc. A művészeti szféra termékeinél azonban a belső művészeti értékelések nem respektáltak a széles közönség által, és a legtöbb esetben a popularizáló művészeti termékeket értékelik magasakra. A piac racionalitása pedig ezt viszi be a professzionális

művészeti intézményrendszer belső szerveződésébe, szelekcióiba, és ez torzítja a jutalmazási-értékelési mechanizmusokat. A belső művészeti értékelések önvédelmi reflexeként foghatjuk így fel a popularitásra törekvés eleve elutasítását, vagy egy népszerűvé vált művel szemben rögtön feléledő gyanút. Végül is tehát a művészeti szférában a belső értékelés és a mindennapi élet értékelései között problémás kapcsolatok miatt a piac racionalitása nem tudja olyan optimálisan kiegészíteni-érvényre juttatni a belső művészeti értékeléseket, mint az a tudomány esetében megfigyelhető

Az *oktatási* intézményrendszerénél már harmonikusabb lehet a kettős értékelés, mert itt az egyetemi szférán keresztül a tudomány értékelései formálják ki közvetlenül az oktatási rendszer egészen belül érvényes szempontokat, és a piac rentabilitásának kényszerítő ereje ezeknek a rangsoroknak az érvényre juttatását tudja szolgálni.

Érdekes kérdéseket vet fel, ha a *sportszféra* esetében nézzük meg a professzionális intézményrendszerek értékelésének problémáit. Az utóbbi néhány évtizedben sokszorosára duzzadt a professzionálisan résztvevők száma ebben a szférában, és az itteni tevékenységeket sok millióan nézik és értékelik világszerte. Mennyiben lehet ezt társadalmi alrendszer értelmében vett szerveződésnek tekinteni, túl a nyilvánvalóan létező szervezeti rendszerképződésen? Tudott-e központi univerzális értékduál kialakulni ebben a szférában, amely a rekrutáció-szelekció-szocializáció, ill. az értékelési-jutalmazási-szankcionáló mechanizmusait uralja a professzionális sporttevékenység szerveződésében? Szemantikailag ugyan nem alakult ki egységes értékduál, de az egyes sportágakon belüli nagyon is objektív eredményességi mutatók és az ezt az egész alrendszerre kiterjedő érvénnyel értékelő sportújságok, sportrovatok, sportszakírók révén nyilvánvalóan kimutathatóak a belső értékelési mechanizmusok. És talán a konszenzus mellett kialakult sportszerűségi standardok alatt külön szemantikai kiemelés nélkül is ott működik a "kemény bináris" értékelést biztosító "győzni vagy kiesni" dichotómiája, amely az egész professzionális sportszférán belül uralja a szelekciókat. Ezt a belső értékelést pedig a sportpiac rentabilitás szerinti értékelése csak fokozni tudja. Ezzel szemben, ha a sportklubok, egyesületek, csoportok ki vannak emelve a sportpiac kényszerítő ereje alól, és közvetlen állami finanszírozás veszi át ezt a szerepet, akkor az eddig háttérbe szorított személyes presztizsok és egyéb partikuláris tényezők kihatásai csökkentik a tényleges sportteljesítményeken alapuló sportreputáció-rangsor szervező erejét a sportéletben, majd maga ez az értékelési mechanizmus is a teljesítményen túli értékszempontok szerint torzulhat el. (Tehát nemcsak nem szervezi ekkor már a sportszférán belüli szelekciót a sportteljesítményeken alapuló reputáció-rangsor, hanem már maga ez a rangsor is külsődleges értékelések szerint áll össze.)

A sport esetében még a professzionális értékelés és a mindennapi értékelés nagyobb szakadása sem vethető fel, mint a művészeti szféra esetében láthattuk. Ha talán egy sor esetben nem is éri el a sportrajongók értékelése azt a finomságot, mint egy profi sportszakértőé, de kompetenciája és értékelése nem sokban tér el attól. Itt nem tudják popularizálók elhalászni a piacon keresztül a sikert a valóban legjobbaktól.

Egy sor más professzionális intézményrendszer esetén azonban nem mutatható ki ilyen éles kapcsolat a belső értékelési mechanizmus és a piac rentabilitási értékelése között. A jogi szférán belül például a jogos/jogtalan szempont dominál, és a fellebbezési eljárások, törvényességi felülvizsgálatok mind azt célozzák, hogy az egyes bíró, jogalkalmazó szubjektivitásától letisztítsák ennek a sajátlagos értékduálnak a működését. A jogszolgáltatás finanszírozási módja (állami finanszírozás melletti ingyenesség vagy a pervesztes fél általi finanszírozás etc.) érdemben nem érinti a jogos/-jogtalan értékduál működését.

De ugyanígy, a politikai rendszereken belül sem vetődik fel a finanszírozási kérdés megoldása olyan élesen, mint ahogy azt az egyetemi, tudományos vagy a sport szférájában láttuk. A modern polgári politikai rendszeren belül a par excellence politikai szférában (politikai pártok, politikai érdekszervek, politikai pártsajtó, parlament, kormány) egy sajátlagos értékduál alakult ki, amely egyre tisztábban érvényesül a pártok, a parlamenti frakciók, a kormány döntéseiben, a pártsajtók hírszelekciójában és az események kihangsúlyozásában: kormányon maradni/ellenzékbe menni, illetve az ellenzéki pártok, parlamenti frakciók, pártsajtó-orgánumok esetén fordítva. A kompetitív pártrendszer, a pártokra épülő parlament (ennek alávetve az egész állami hierarchia) és a parlamenti többség bizalmán alapuló kormány a következő választásokra figyel, itteni esélyeinek növekedését vagy csökkenését tartja szem előtt a politikusok nyilatkozatainál, törvényjavaslatok vitáinál, politikai alternatívák preferálásánál etc. Etikai-morális megfontolások, igazságossági elképzelések vagy gazdaságpolitikai jellegű döntéseknél a gazdaságossági-rentabilitási szempontok e kód prizmáján megtörve hatnak. Legyen egy gazdaságpolitikai döntési alternatíva a későbbiekben akár katasztrofális hatású a nemzetgazdaság szempontjából, a mindenkori kormány hajlandó így dönteni, vagy a kormányra jutni akaró pártok közül jó néhány ezt támogatja, amennyiben a politikai közvéleményen belül domináns ez a tábor, és az e melletti kiállítás szavazatnövekedést ígér a következő választáson. Ez tehát a modern politikai szférán belüli tevékenységek sajátlagos értékduálja, és erre nem hat ki olyan erősséggel a pártok, a sajtó, az állami-politikai szervek finanszírozásának módja, mint az említett társadalmi alrendszerek esetében - legalábbis amíg a kompetíció előfeltételei fennállnak. (Vagyis: amíg több párt egyenlő eséllyel rendelkezik a kormányhatalom megszerzéséhez, a politikai sajtó plurális etc.)

Hasonlóan a közigazgatásnál, amely az utóbbi évszázadban egyre hermetikusabban jogilag szabályozott, a jogos/jogtalan dominál mint értékelési mechanizmus, és a finanszírozás módja nem hoz létre ettől független, önálló értékdimenziót. Vagyis, ha egy közigazgatási döntési alternatíva esetleg "rentábilisabb" gazdasági megítélés szerint, mint egy másik, ám a vonatkozó jogszabályok szerint jogtalan, akkor a közigazgatási szerv nem dönthet e szerint - és a közigazgatási bíróság, alkotmánybírósági fórumok esetleges utólagos korrekciói erre rá is kényszerítik.

9. A piacositás kettős hatása

Az egyes funkcionális alrendszerek kettős racionalitása tehát egyrészt ezek belső racionalitását és ezt biztosító mechanizmusokat, másrészt a piacracionalitást és ennek mechanizmusait jelenti, és azt, hogy e két értékelési mechanizmus együtt szervezi az adott alrendszer tevékenységét. A funkcionális működés oldaláról elvégzett előbbi vizsgálatunk mutatta, hogy a legtöbb alrendszernél a kettős racionalitás - vagyis a piaci mechanizmusok megjelenése az adott alrendszer szervezésében - jótékony hatású, rugalmasabb szervezést tesz lehetővé, és épp a rentabilitás és a profit biztosítása miatt szorítja rá az alrendszeren belüli étékelést arra, hogy „feszesebben” figyeljen a belső értékelés szerint kiváló előtérbe állítására és a gyengébbek háttérbe szorítására. (Vagyis a tényleg kiváló tudományos teljesítményt nyújtó legyen egyetemi professzor, kapjon pályázati pénzeket, ugyanígy a legjobb sportteljesítményt nyújtó kerüljön be az olimpiai válogatottba, a legjobb zenész az országos hangversenyzenekarba, a legjobb író kapja az irodalmi Nobel-díjat és keresse a legtöbb pénzt stb.) Ám a társadalom szerveződésében a funkcionális-intézményi struktúrák mellett az embercsoportok tagoltsága, egymással

szembeni küzdelmük és alá-fölé rendeltségi helyzeteik kialakítása, illetve ennek megváltoztatására törekvés is mindig végbemegy, és a piacositást ebben a dimenzióban is szemügyre kell venni.

A társadalmi tevékenységek és ezek eredményei nemcsak funkcionális szempontból jelennek meg, hanem ezek egyben hatalmi erőforrásokat is jelentenek, és az egyes emberek, embercsoportok eltérő fokban szereznek rendelkezési lehetőséget ezek felett. A gazdálkodási tevékenységet szervező pénz (és piac), az átfogó információáramlást szervező tömegkommunikáció, a társadalom rendszeres átlátását biztosító tudományos infrastruktúra és a szellemi életet meghatározó művészeti és egyetemi fórumok nemcsak funkcionális teljesítményt nyújtanak, hanem mint társadalmi erőforrások hatalmat és dominálást biztosítanak azoknak az embereknek és embercsoportoknak, melyek nagyobb fokban befolyás alatt tudják tartani a ezeket. Vagyis, noha a funkcionális differenciálódás végbement a modern társadalmakban és belső értékelési mechanizmusok és önálló logikák alakultak ki az egyes alrendszeréknél, az össztársadalmilag domináns embercsoportok - hatalmuk biztosítására és az alárendeltségbe szorított többi embercsoport helyben tartására – igyekeznek befolyást szerezni az egyes alrendszerek tevékenysége felett. Ennek megvalósulása esetén azokat a témákat, törekvéseket és ezeket felvállaló embercsoportokat, melyek veszélyesek lehetnek hatalmukra, szisztematikusan igyekeznek háttérbe szorítani, és kirekeszteni a funkcionális alrendszerek vezető pozícióiból.

Az össztársadalmi dominálás megszerzése és megtartása szempontjából azonban az egyes funkcionális erőforrások nem egyenlő fontossággal bírnak. Tudományos presztízs, művészeti kiválóság, karizmatikus vallási vezetői tekintély, sportvilág-klasszis, sztárjogászi elismertség stb. fontos erőforrást jelenthet., és ha ezekből egy nagyobb csoport formálódik a társadalmi dominálásért folyó küzdelmekben, ennek van hatása, és bizonyos átrendeződést tud kikényszeríteni ebben a dimenzióban. *Ám a legátfogóbb és legkonvertálhatóbb társadalmi erőforrást a pénz és az e feletti ellenőrzés jelenti.* A modern társadalmak szervezésében két átfogó integrációs mód emelhető ki. A pénz és mechanizmusai az össztársadalom egyik átfogó integrációs mechanizmusát jelentik, míg a másikat az állam általi tevékenység-szervezés adja. Ezért a pénzen keresztül a legkülönbözőbb alrendszerekbe bele lehet nyúlni, és a belső funkcionális értékelést még egy pótlólagos értékelés alá lehet vele vetni. Az az embercsoport, mely a pénz működésének mechanizmusait nagyobb mértékben uralma alá tudja hajtani, minden funkcionális alrendszerben egy pótlólagos értékelést, mérést-szelektálást tud végrehajtani. Vagyis ahhoz, hogy a funkcionálisan jól teljesítő valóban nagy tudós, művész, sztárjogász, sportoló, zenész stb. legyen elismerve és megkapja a magasabb szintű működéshez a feltételeket, még a pénz felett rendelkező domináns embercsoport értékelése előtt is helyt kell állnia. Ennek hatása pedig abban jelenik meg, hogy a pénz hatalom felett rendelkező embercsoportokhoz alkalmazkodó tudósok, művészek, stb. révén az általuk biztosított erőforrások - a tudáshatalom, művészeti-szellemi hatalom, médiahatalom, jogi hatalom stb. - is a pénz hatalom erőforrásait bővíti. Ahhoz pedig, hogy ezek alkalmazkodjanak a pénz hatalom embercsoportjainak érdekeihez, és a pénzben megjelenő gazdasági erőforrás mellett ezek az erőforrások is tartósan biztosítva legyenek uralmuk alátámasztására, a pénz hatalom hordozói még alacsony profit, vagy kifejezett veszteség esetén is igyekeznek megjelenni a tömegmédiák tulajdonlásánál, az egyetemi és tudományos társaságok finanszírozásánál, a mozihálózatok, koncerttermek, színházak, a könyvkiadók (és főként a könyvterjesztő hálózatok) stb. működtetésében, sőt újabban - a katonai szektor privatizálása révén – a katonai-biztonsági vállalkozásokban közvetlenül is.

Ha ezt az összefüggést a szem elé kaptuk, akkor a kettős racionalitás elemzését is ki kell egészíteni. Polányi Károly kettős racionalitásra vonatkozó tézisét továbbgondolva az előbbieken eljutottunk a szubsztantív gazdaság mellett a formális, piaci-pénzgazdaság elválasztásához, és láttuk, hogy az elmúlt évtizedekben a pénzmechanizmusok és a piacracionalitás egyre újabb alrendszerek párhuzamos szervezőjévé kezdett válni. Ez a fejlemény az 1990-es évektől, a szovjet katonai-társadalmi blokk eltűnése óta egyedüli világhatalommá vált Egyesült Államok nyomására drámaian felgyorsult a nyugati világban és az ennek részévé vált Közép- és Kelet-Európában is. A legkülönbözőbb szférák privatizálása, az egészségügy, az oktatás, a katonai infrastruktúra stb. piaci szervezés alá állítása a pénz és a piac hatókörét a legnagyobb mértékben megnövelte, és ezzel együtt a '90-es évek közepétől felgyorsulóan - szintén főként az Egyesült Államok politikai nyomására - az egyes országok pénzügyi önállósága feladásra kerül, és mindezek révén egy egységes világpiénzügyi mechanizmus fonja át mindinkább az európai és az amerikai társadalmakat. Ennek révén a világ egészének szintjén a pénzmechanizmusok felett döntő mértékben rendelkező embercsoportok hatalma a korábbiakban elképzelhetetlen módon megnőtt. Ez észlelhetően magával hozta a mindennapokban is, hogy a pénzhatalom körül szerveződő embercsoportok a többi funkcionális alrendszerekben folyó tevékenységeket is keményebben és nyíltabban értékeli saját hatalmi szempontjaikból is. Az addig nagy írónak számító író művei, az ugyanilyen tudós könyvei eltűnnek a könyvterjesztő hálózatokból, ha ezekből a pénzhatalom embercsoportjai érdekeik és véleményeik komolyabb mértékű sértését olvassák ki; az addig nagy zenésznek elismert zenész, karmester kiszorul a hangversenytermekből és a jól dotált hangversenyzenekarokból, koncertlehetőségekből, ha politikailag a pénzhatalommal szembenálló táborhoz tartozónak vallja magát nyilvánosan; az egyetemi professzor karriervonala, pályázati pénzekhez jutása veszélybe kerül ugyanilyen lépés esetén, és még lehetne sorolni a példákat. A pénzhatalom csoportjai így az egyes alrendszerek funkcionális teljesítményeit a saját hatalmi szempontjaik szerint szelektálva előtérbe állítják, a szembenállókat elnyomják, az egyes funkcionális szférákból kirekeszteni törekednek.

A vizsgálódóban a piacosság kettős, ellentétes hatását elemezve a *déja vu* érzése támad fel, és Max Weber száz évvel ezelőtti elemzése idéződik fel a „szolgaság háza” létrejöttéről. Weber a tradicionális struktúrák leépülése helyére lépő hatékony bürokráciát emelte ki ennél. Azt írta, hogy miközben a hatékony szervezés és bürokratikus racionalitás a társadalom egyes szektorait mind szélesebben átjárja és sok szempontból jólétet teremt, addig a mindent eluraló igazgatási apparátusok a társadalom egészében a „szolgaság házát” teremtik meg. Nos, az 1900-as években szélesen kibomló politikai demokrácia részben orvosolta azt, amitől Weber tartott, de a most terjedő – és épp az állami szervezést illetve a demokráciát háttérbe toló - piacosság egy újfajta uralmat hoz létre a pénzoligarchia középpontba kerülésével. És mivel a pénzoligarchia nem a hagyományos nemzeti társadalmak szintjén, hanem a nyugati civilizáció egy milliárdos embertömegének egészében szervezi meg uralmát, a piacosság és a pénzhatalom hatósugarának növelése egyre inkább a világ egészét uraló nyugati civilizáció központi problémájává válik.

Összegződéve tehát a piacosság egy újfajta világuralmat alakít ki, a nagy pénzközpontokat ellenőrző embercsoportok világhatalmát, legalábbis a nyugati civilizáció világ egészét érte ezalatt. A piacosságnak és az ezzel létrejövő kettős racionalitásnak erről az oldalát sem szabad figyelmen kívül hagyni. (A következőkben az V. fejezet 2. pontjában ezt a problémát fogalmi szinten is igyekszünk majd kibontani.)

10. Evolúciós mechanizmusok

A modern társadalmak adaptívak, megújuló képesek, a társadalmi evolúció pedig azokban a folyamatokban ragadható meg, amelyekben létre jönnek ezek a megújuló képességet biztosító mechanizmusok. Ezt a széles körben elterjedt, és máskülönben igaz tételt azonban pontosítani lehet, ha egy szinttel mélyebbre ásunk, és a megújuló képesség alatti evolúciós mechanizmusokra irányítjuk a figyelmet. A szocialitás világában éppen úgy a *variáció*, a *szelekció* és a *kiszelektáltak stabilizálásai* jelentik az alapvető evolúciós mechanizmusokat, mint a biológiai rendszerek világában. Ezek a mechanizmusok azonban a szocialitás sajátos anyagában az értelmi struktúrákban szerveződnek, és ezeket nem lehet egyszerű, biológiából vett analógiákkal feltárni. Donald T. Campbell nyomán Niklas Luhmann a 70-es évek elejétől igyekezett megragadni az egyes társadalmi alrendszeren belüli evolúciós mechanizmusokat

Az első alapvető különbség a biológiai rendszerszint és a szocialitás világának evolúciója között, hogy ez utóbbi a nyelv révén és a társadalmi struktúráknak értelmi struktúrákként való rögzítésével nemcsak a faktuálisan létező struktúrák közül tud választani - szelektálni -, hanem a nyelvileg-szellemileg rögzített lehető struktúrák közül is. Ez egyrészt lehetővé teszi a variációk radikális bővülését, másrészt lerövidíti az evolúció időigényességét, hisz így nem kell a variációk mindegyikének megvalósulni, majd szelektáltan megsemmisíteni ezeket, és csak a kiszelektáltakat hagyni működni. A szocialitás világában pedig egyre fontosabb a variációk "lehetőségként" termelése, mivel az eddigi történelmi fejlődés során mindinkább csökkent az autonóm evolúciós verziókat megvalósító társadalmak száma, hogy a mai korra fokozatosan csak egy világtársadalom legyen a szocialitás további evolúciójának kizárólagos kerete. Ez a trend pedig csökkent a különböző régiókban megvalósult alternatívákból való szelektálás fontosságát és a szellemileg, lehetőségként tervezett alternatívák arányát növeli az evolúcióhoz szükséges "variety pool"-ban.

A komplex társadalom kialakulása az egyes társadalmi alrendszeren belül is feltételezte a variáció-termelés, szelektálás és a kiszelektáltak stabilizálásának intézményes megteremtődését. A modern jogrendszer esetében a jogalkotás folyamatos gépezetének megteremtése biztosította a XVIII. sz. végétől a működő joganyag számára a variációk termelését, és napjainkra a jogi szaklapokban, törvényelőkészítési anyagokban az *alternatív jogi rendelkezések százai rekednek, és őrződnek meg* a következő jogszabály-változtatás előkészítése számára mint "variety pool". A jogilag lehetséges közül az állami politikai testületek szelektálják ki a társadalom politikai erőviszonyai és a társadalmi konszenzusképesség szempontjai szerint a mindenkor hatályos jogot, és végül kiszelektált jogi rendelkezések egy része jogász generalizálással, jogintézményként, jogdogmatikai elveként etc. stabilizálódik. (Luhmann, 1972:136). A modern politikai rendszerekben az *alternatív politikai pártprogramokból kiszelektált állami politikák* valósítják meg a folyamatos evolúcióképességet. Tehát itt a szabad pártalakítás biztosítja a variációtermelést, és a periodikusan visszatérő parlamenti választások valósítják meg a formalizált szelekciót ezek közül. Az új kormánypárt által mindenkor átprogramozott közigazgatás pedig a valóságba igyekszik átültetni a kiszelektált állami politikát. A modern tudományban ugyanígy a *plurális tudományos igazságok egymás mellett élése és a versengő elméleti verziók léte* biztosítja a mindenkori tudományos evolúcióhoz a variációkat. Szelektálást elvégző mechanizmusok itt is vannak. Pl. a tudományos reputációrangsor felső részein levők elméletei, állításai körül jobban kialakulnak az átfogó tudományos közvélemény konszenzusai. De ki kell emelni, hogy a jogtól és a politikától eltérően a tudományon belül nem történik meg, illetve nem szükséges, hogy végbemenjen a variációk egyike melletti stabilabb rögzítődés. A modern tudományos igazság mindig

hipotetikus marad, és a momentán elvetett alternatív igazságok egy része majdnem olyan erősséggel ott lehet a tudósok orientálódásánál, mint a nagyobb konszenzussal rendelkező tudományos állítások. A tudományos igazságok, állítások ugyanis akkor válnak abszolút igazzá, egyetlenné és cáfolhatatlanná, amikor átkerülnek - transzformálva további szelekciókkal - az ideológiába, politikába, jogba és általában a mindennapi gondolkodásba.

Ilyen értelemben azt lehet mondani, hogy a modern tudomány extenzíve is kiterjedve és minden működő társadalmi mechanizmust kutatva, a variációk és alternatív működési módok tömegét tárja fel; ezek jó része a tudományon belül versengő alternatív állításként elfogadottá válik, és a többi társadalmi alrendszer saját variációtermelése a tudományos állítások egy részét saját értékduálja által szelektálva-transzformálva átveszi, és ezekből szelektálja ki az általa egyetlen működésre ajánlott döntési alternatívát. (Mint jogi rendelkezést, pártprogramot, ideológiai tételt, oktatási ismeretet, technológiát etc.) A komplex társadalom fő variáció-termelőjévé így egyre inkább a tudomány, válik, és az itteni nagy bőséggel létrehozott variációk jelentik az egyes társadalmi alrendszerek variációtermelésének fő forrását.

Ezek az evolúciós mechanizmusok azonban nagyon nehezen tudtak csak intézményesülni az eddigi társadalmi evolúcióban. A faktuálisan működő társadalmi struktúrák nehezen stabilizálhatóak, ha ott vannak a horizonton felfüggesztett lehetőségként alternatíváik. A "másként is lehetséges lét" helyett inkább a "semmi sem lehet másképp" a könnyebben stabilizálható. Természetesen ez nem teszi lehetővé az evolúciót, hisz megsemmisíti az alternatívákat, amikből meg tudna újulni. Az államvezetésnek megkérdőjelezhetetlennek, az igazságoknak cáfolhatatlanoknak, a hiteknek magától értetődőnek kellett lenniük a legtöbb eddigi társadalmakban ahhoz, hogy stabilan működni tudjanak. A nyugat-európai modernizációs modell volt eddig az egyetlen, amely magas komplexitást tudott stabilizálni. A mai kelet-európai társadalmakban jól láthatjuk, milyen károkat okoztak az alternatív lehetőségek megszüntetésének bázisán létrehozott politikai és társadalmi struktúrák, és hogy milyen nehéz ismét megteremteni a variáció, a szelekció és a stabilizálás evolúciós mechanizmusait.

V. Fejezet

A társadalmi szerkezet alternatív tematizálásai (Habermas és Münch elmélete)

Luhmann kategóriáiból kiindulva, majd ezeket korrigálva a modern társadalmak szerkezetének elméleti leírására a professzionális intézményrendszer kategóriájának megfogalmazásáig jutottunk el. Ennek következtében szükségessé vált a társadalom rendszerszintjének kettébontása, és a professzionális intézményrendszerek mellett a mindennapi élet kategóriájának beemelése. Az így kialakított elméleti keret közel került Habermas "életvilág- rendszer" kettős kategóriájához. Egy másik korrekcióval a luhmanni bináris kód kizárólagos szerepét az elkülönült társadalmi alrendszerekben *domináns jellegűvé* értelmeztük át, és ez alá rendelve a többi értékelési szempontot, mint szintén érvényesülőket fogalmaztuk meg. Ez a korrekció Richard Münch interpenetrációs elmélete felé közelítette elméleti keretünket. Ebben a fejezetben e két elmélettel igyekszünk kiindulópontjainkat ütköztetni.

1. Jürgen Habermas: instrumentális racionalitás és életvilág

Habermas a nyugati társadalmak értelmiségi rétegeiben az utóbbi évtizedben fokozottan terjedő, modernizációval szembeni szkepszisnek ad átfogó elméleti-fogalmi apparátust, amikor társadalomelmélete középpontjába az instrumentális racionalitással szembeállítva a kommunikatív racionalitást helyezi. Racionalitáselemzései elsősorban Max Weber kiindulópontjain nyugszanak, és ezek kritikai átformálásával jut el a kommunikatív racionalitás megfogalmazásához.

Habermas cselekvéseméleti megfontolásokkal kezdi Weber elemzését. Elfogadva Wolfgang Schluchter javaslatát, Weber cselekvési tipológiája (célracionális, értékrationális, affektuális és végül tradicionális cselekvések) mögött egyetlen cselekvési típust talál, amelyre az összes többi, mint annak a esetei visszavezethetők. Ez a cselekvési típus a célracionális cselekvés. A cselekvő ennél - az értékhorizontra tekintettel - célt választ ki, és a lehetséges mellékkövetkezményeket mérlegelve, a célhoz adekvát eszközöket, tevékenységsorokat állít össze. A további cselekvési fajtáknál a cselekvő továbbra is e modell szerint jár el, de a tudatával átfogott tényállás-elemek egyre szűkülnek. Az értékrationálisan cselekvő a mellékkövetkezményeket nem mérlegeli; az affektuálisan cselekvő tudatában a mellékkövetkezmények mellett az értékpremisszáik is felfüggesztődnek, a tradicionális szokások szerint cselekvő cselekvését követő tudati tevékenységből végül - a mellék következmények, az értékpremisszáik mellett - az elérni kívánt cél is eltűnik mint a cselekvést meghatározó faktor (Habermas, 1984:459). Vagyis Webernek ez a tipológiája nem tipológia: nem reflektáltan Weber az európai gondolkodásban Arisztotelész óta axiómaként elfogadott teleológikus cselekvést tekinti az emberi cselekvés sajátjának, és ezt a cselekvési modellt alapul véve bontja ki négyes tipológiáját. A teleológikus cselekvési modell mögött Weber egy egységes világ

elképzeléséből indul ki, amelyben a célracionalitás mozzanatai intézményesednek. Ennek megfelelően az európai modernizáció kialakulását mint a célracionalitás uralomra jutását elemzi csak.

Alappontokon bővíti Weber racionalitás-elemzéseit Habermas, amikor Karl Popper kategóriáira támaszkodva a valóság struktúráit három autonóm világra bontva fogja fel. A szokásos objektív világ mellett, amely a tárgyak világa, és amelyben kognitív beállítottsággal tájékozódunk, megkülönbözteti a szociális világot (az emberek egymás közötti normatív és értékkötelékeinek világát) és a szubjektív világot (az egyes ember belső szubjektivitásának, meggyőződéseinek, gondolatainak világát). Habermas úgy látja, hogy ezzel a társadalmi valóság új aspektusait lehet tematizálni, míg a hagyományos "egy világ"-elképzeléssel a szociális-normatív élet és a szubjektivitás világa az objektív világ kognitív racionalitási szempontjai szerint értékelve egyrészt torzan alakulnak, másrészt egy sor aspektusokban nem ragadhatóak meg. Ontológiai kibővítése mellett cselekvéseméleti szempontból is szűknek találja Habermas a Weber által reflektálatlanul alkalmazott teleologikus cselekvés fogalmát. Az emberi cselekvésnek vannak más aspektusai is, amelyek kiesnek így a vizsgálódásból, és amelyek szintén változnak a társadalmi modernizáció menetében. A teleologikus - vagy más elnevezésekkel: instrumentális, célracionális, kognitív - cselekvési aspektusok mellett Habermas a norma-követő cselekvést és a belső szubjektivitást kifejező expresszív, vagy más elnevezéssel dramaturgiai cselekvést különböztet meg. (Habermas, 1981/I. 127-129). Habermas kivonja ezeket a cselekvési aspektusokat a teleologikus cselekvést megítélő értékmérők alól a "három világ"-konceptióra támaszkodva, és a teleologikus cselekvés megítélésére tartja csak adekvátnak az objektív világ igaz/hamis értékelő kategóriáit. A szociális világhoz tartozik a normakövető cselekvés, a szubjektív világot jeleníti meg a dramaturgiai-expresszív cselekvés. Minden emberi cselekvés mindhárom világvonatkozás szempontjából megítélhető-kritizálható, javítható és racionalizálható - noha sokszor csak egy-egy vonatkozás dominál explicite a cselekvésekben. A cselekvő például mindig mint konkrét, emberi csoportok, közösségek tagja cselekszik, és ebben a viszonyban más mérték szerint viselkedik - és várják el tőle, hogy viselkedjék - mint amikor más emberek cselekvéseit, világbeli eseményeket pusztán célkitűző szubjektumként kognitívan mérlegeli. Így cselekvései erről az oldalról nem a célracionalitás foka szerint kerül megítélésre. Ugyanígy felbukkan sokszor a külső cselekvés és a cselekvő belső szubjektivitása közötti dimenzió: és ekkor az őszinteség fokai szerint is értékelés alá kerül a cselekvés.

Nos, tehát Habermas úgy érvel, hogy az eddigi racionalitás-elemzések az emberi cselekvések célracionális aspektusát tekintették kritizálhatónak, és a társadalmi intézmények változásait is csak a célracionalitás dimenziójában vizsgálták. A többi cselekvési aspektus azonban ugyanúgy racionalizálható, és egy sor jel mutat arra, hogy racionalizálódik is. A freudi pszichoanalitikus terápiák kifejlesztése óta a szubjektív világ felszínre hozása és a szubjektivitás kifejezésének módszerei jelentik Habermas egyik példáját. Ugyanide sorolja a művészeti kritikák révén a szubjektivitás kifejezésének javíthatóságát. A teleologikus cselekvési modelltől elszakadva így Habermas az instrumentális-kognitív racionalitás mellett erre vissza nem vezethető, két önálló racionalitás-dimenziót tár fel: a cselekvések (és az ezeket intézményesítő struktúrák) szociális mozzanatát kifejező morális- gyakorlati racionalitást és a cselekvések dramaturgiai mozzanatát értékelő esztétikai-gyakorlati racionalitást (Habermas, 1981.I.448-451).

A kommunikatív racionalitás körülírásához szintén cselekvéseméleti megfontolásokkal indul Habermas. A fenomenológiai szociológia és a szimbolikus interakcionizmus irányzataiban vált alapvetővé a közösen cselekvők esetében explicite, illetve implicit

lefolyó szituáció-definiálásra irányuló értékelemzési-megértési tevékenység tematizálására a *diskurzus megfogalmazása*. A diskurzus megértésre-megegyezésre irányul, és a valóságosan cselekvő emberek valamilyen fokban cselekvéseik előtt ide sorolható tevékenységet is végeznek. A diskurzus, a kommunikatív cselekvés így, mint "elő"-cselekvés is értelmezhető, amely a világban kifejtett effektív (instrumentális, normakövető, dramaturgiai) cselekvéseket megelőzi. A diskurzustól a kommunikatív racionalitásig még több lépést tesz meg Habermas. Max Weber írásaira támaszkodva a cselekvők intenciója szerint sikerorientált és megegyezésre orientált cselekvéseket különít el. (Ezt nevezi Weber "nemhivatalos" cselekvési tipológiának, miután az említett "hivatalos" négyes felosztást túl szűknek találta.) A kommunikatív cselekvés a megegyezésre orientált típus, és ezt az alakot öltheti a dramaturgiai és a normakövető cselekvés, amennyiben a szubjektivitás, ill. az érvényes normák, értékek, ebből levezethető konkrét cselekvések fölött megegyezésre irányuló diskurzus indul be a résztvevő felek között. Az instrumentális cselekvés természeténél fogva sikerorientált - így kommunikatív cselekvésre nem alkalmas -, de az ilyen cselekményeket is megelőzheti, és a ténylegesen cselekvők esetében sokszor meg is előzi, a siker érdekében a megértésre-megegyezésre irányuló olyan tevékenység, amely kioldódik az instrumentális szerepből, és a résztvevők egymás közötti megegyezésének mozzanata lép előtérbe. Ezt Habermas *konverzációnak* nevezi, mint az instrumentális cselekvés megegyezésre orientált "elő"-cselekvését.

A következő lépésben Habermas túlmegy a cselekvéelméleti kiindulópontokon, és a megegyezésre orientáltság társadalmi-strukturális korrelátumaként bevezeti az "életvilág" fogalmát. Ez a fogalom Alfred Schütznel a közösen cselekvők nem explikált háttértudását jelöli, a szituációk megítélésében a magától értetődőségek világa ez, amely lehetővé teszi a bonyolult egyeztetések nélküli cselekvés-koordinációkat: "... az életvilágot (Lebenswelt), mint a kulturálisan áthagyományozott és nyelvileg szervezett értelmezési minták készletét foghatjuk fel". (Habermas, 1981/II.:189). Ezt az ismeretelméleti-tudásszociológiai életvilág-koncepciót Habermas Durkheim kollektív-tudat elemzéseinek mögé csúsztatja, és a kollektív tudat Durkheim által kiemelt differenciálódási folyamatait (a személyiség, társadalom, kultúra komponenseinek elkülönüléseit) mint az életvilág racionalizálódását fogja fel. Ebben az értelemben az életvilág a társadalomban meglévő közösségi mozzanatokat fogja össze, a Ferdinand Tönnies által kidolgozott "Gemeinschaft-Gesellschaft" dichotómiának megfelelően. A megegyezésre orientáltság a társadalom közösségi formáiban domináló, a sikerorientált kognitív-instrumentális beállítottság itt a közösségek szétzúzását jelentené.

Habermas több oldalról kiemeli, hogy a társadalom egyéneinek motivációs energiái (amelyek a célracionális cselekvésekben, ill. még a legmódszeresebben célracionális-kognitív életvitelre beállt cselekvők számára is alapvetők), az életvilágot jelentő formákban teremődnek újjá. Az alapvető normatív és értékmotivumok ösztönző energiái tették lehetővé például a kialakuló kapitalizmus hajnalán a protestáns vállalkozóknak, hogy aszkétikus életvitelükben az instrumentális-kognitív dimenzió uralja el tevékenységüket. Nem tematizáltan és láthatatlanul közösségi-életvilági struktúrák működnek, amelyek bázisán épül fel a modern társadalom kognitív-instrumentális felületi struktúrája. A kommunikatív racionalitás szembeállítás az instrumentális kognitív racionalitással így a társadalom struktúrája síkján az életvilág struktúrái és az ennek bázisán fejlődő célracionális szerint működő rendszerszerű képződmények kettősségében leli meg kifejeződését.

Ezt a fogalmi építményt kialakítva Habermas újraértékeli az európai modernizáció eddigi racionalizálódási trendjeit és a lehetséges jövőbeli fejlődés alternatíváit. Az instrumentális racionalitás egyre tisztább kibomlását látja Weber nyomán ő is, az újkortól induló árucseré

logikájára épülő gazdasági fejlődésben, a formalizálódó modern jogfejlődésben, a szakszerű és élethivatásszerűen űzött, politikától elkülönült közigazgatás kialakulásában, mint ahogy az üzemszerűen működő tudományos kutatások és a többszintű formalizált oktatás tömeges elterjedésében is. De másrészt a Durkheim által jelzett individualizálódást, a norma- és értékfejlődés absztrahálódását és az etikai irányítás absztrakt elvekre alapozását, illetve az egyéni tudat reflexív képességének és az ezt segítő mechanizmusok (a politikai részvétel és diskurzus formái, a publicisztika és a tömegkommunikáció egyes aspektusai etc.) kialakulását és fejlődését, mint a kommunikatív racionalitás párhuzamos kibomlását értelmezi.

Ezzel a koncepcióval értékelve a társadalmi modernizáció jövőbeni esélyeit, Habermas optimistábban méri fel a lehetséges fejlődési vonalakat. Mint közismert, Weber a modern világ létrejöttében és a racionális gazdaság, jog, közigazgatás hatékonysága mögött a növekvő bürokratizálódásban látta az emberi társadalmak fő veszélyét. A "szolgaság háza" képét festette fel e fejlődés egyik lehetséges végpontjaként, amelyben visszavételre kerül a kialakult individuális szabadság legtöbb vívmánya. Horkheimer és Adorno ebből fejtették ki az "instrumentális ész kritikáját", amely az egész nyugati fejlődést megkérdőjelezi, mint civilizációs zsákutcát (Axel Honneth, 1979). Habermas a kommunikatív racionalitás elkülönítésével túl pesszimistának találja ezt a jövő-diagnózist. A modernizációban a domináló szerepet az ő számára is az instrumentális racionalitás kibomlása játssza. De az instrumentális racionalitás által uralt modern jog, közigazgatás, tudomány, oktatás intézményeiben alárendelten ő meglátja a megegyezésre - diskurzusra - megértésre irányuló érintkezési formák racionalizálódását is. A modern társadalmak intézményei egyre differenciáltabbak, specifikáltabbak és funkcionális sikerük érdekében standarizáltabbak, technicizáltabbak, de bennük mozzanatként tovább élnek és fejlődnek az életvilág és a közösségiség formái is.

Optimista tehát Habermas a modernizáció trendjeinek megítélésében, de másrészt mint reális veszélyt, ő is jelzi a Horkheimerék által felvázolt modernizációs zsákutca veszélyeit. Az utóbbi évtizedek nyugati fejlődésében egyre inkább veszélyeztetetebbnak látja a csonkán kifejlődött kommunikatív struktúrákat. Az instrumentális racionalitás szempontjai mindinkább kivájják és tönkreteszik a közösségiség megmaradt "fészkeit", és ez nemcsak a kommunikatív racionalizálódás további kibomlását akaszthatja meg, hanem tönkreteszik az instrumentális képződmények láthatatlanul működő bázisát is: az intim közösségi formák kiüresítésével széttűzzák az új generációk motivációs energiáit, az instrumentális életvitel számára nélkülözhetetlen mögöttes értékbázist, amely miatt vállalja a modern individuum a módszeres instrumentális életvitelt. Az aszkétikus életvitelre beálló és mindennapjait az üzleti siker érdekében módszeresen az instrumentális-kognitív standardok szerint alakító protestáns vállalkozó a kapitalizmus hajnalán az üdvözülés fejében vállalta magára kemény életét. Az explicit vallási meggyőződés elhalványodása után a következő generációk esetében a teljesítmény-orientált életvitel a szocializációs szféra norma-, érték- és attitűd-átadásával biztosított. Valaminek azonban mindig meg kell alapozni az instrumentális beállítottságot, és folyamatosan reprodukálnia kell ennek a motivációs bázisnak. A probléma nem az instrumentális racionalizálódás trendjeiben van - mondja Habermas -, hanem abban, hogy az ezek szerint formálódó társadalmi alrendszerek olyan funkciókat is kezdenek átvenni, amelyek az életvilág területéhez tartoznak. Az instrumentális alrendszerek ezzel "gyarmatosítják" az életvilágot, és fokról fokra széttűzzák a motivációs energiák újratermelődési helyeit: a családot és az intimitáson alapuló többi természetes közösségi formákat; a társadalom normatív kötelekeit "eljogiasítják", a jóléti állam bürokratikus-monetáris szolgáltatásai váltják fel a korábbi, családon belüli funkciókat; öregek gondozását, bajba jutott rokon és családtag segítségét etc. (Habermas, 1981/II. 515-548.p.).

Eltérések és azonosságok

Habermas az életvilág és rendszerré szerveződés kettősségében ragadja meg a modern társadalmak szerkezetét. Azzal a módosítással, amellyel a luhmanni társadalmi alrendszereket leszűkítettük a professzionális intézményrendszerekre, előttünk is felbukkantak az intézményrendszerek alatti mindennapi élet diffúzabb kommunikációs struktúrái. Így a társadalom alapszerkezetét illetően Luhmanntól némileg Habermas felé tolódtunk el. Jelentős eltérések maradtak azonban fenn. 1. Habermassal szemben mi a társadalmat csak egy rendszerszintnek fogjuk fel, és az interakciót, illetve a szervezeti képződést ettől különálló rendszerképződésnek tekintve, a mindennapi élet kommunikációs struktúráin belül is a kommunikációs rendszerek sokaságát látjuk képződni. (Elsősorban interakciós rendszereket, de szervezeti rendszereket is.) 2. Szemben Habermassal, mi nemcsak két professzionális rendszert látunk a mindennapi élet fölé emelkedni, hanem ezek sokaságát. Ő a gazdaságot és az államot tekinti ilyen rendszereknek, ezzel szemben mi a gazdaságot mint átfogóbb professzionális intézményrendszert elkülönítve, a jogi-közigazgatási, a politikai, az egyetemi-tudományos, az oktatási, a művészeti, a vallási etc. professzionális intézményrendszereket jól elhatárolhatóan látjuk létezni - önálló rekrutálási, szocializációs, értékelési struktúrákkal - a modern nyugati társadalmakban. 3. Eltérít Habermas társadalomszerkezeti képétől az is, hogy mi a professzionális intézményrendszerek és a diffúzabb mindennapi élet között egy sor popularizáló-közvetítő szférát látunk elkülöníthetőnek, amelyek egyrészt a specifikálódott professzionális kommunikációk új szemantikai készletét, disztinkcióit, kategóriáit, látás- és kifejezésmódjait transzformálja-popularizálja a mindennapi kommunikációk felé. Másrészt a mindennapi élet problémáit a széles nyilvánosság elé tárva, anyagot nyújt a professzionális intézményrendszerek felé. Ilyen közvetítő szférának tekinthető elsősorban a mind kiterjedtebb tömegkommunikációs szféra, de a művészet és a mindennapi élet között a popularizáltabb tömegkultúra termékei vagy a tudomány és a mindennapi élet között a publicisztikai-ismeretterjesztő szféra. Említeni lehet e közvetítések között az oktatási rendszert is, amely a specializálódott tudomány és a művészet egyes termékeit szelektáltan átviszi a mindennapi kommunikációkba, bár az oktatási rendszer felsőoktatás felé eső részei - mint láttuk -, jobban kötődnek és formálódnak a professzionális intézményrendszerek jellemzői szerint. 4. Végül a legfontosabb eltérés az itt használt mindennapi élet és Habermas életvilága között, hogy az életvilág Habermasnál leszűkül morális-szolidáris közösségre, és a rendszerképződéseknél ennek felemésztésére teszi a hangsúlyt. Valójában Habermas ezzel az eredetileg neutrálisabb diffúz háttértudást jelentő életvilágot a parsonsi szocietális közösséggel azonosította. Parsonstól eltérően, azzal, hogy ő ezt nem tekinti rendszernek.

A látszólagos szerkezeti hasonlóság ellenére tehát az itt használt mindennapi élet és az ebből kiemelkedő professzionális intézményrendszerek kettőse alaposan eltér Habermas "életvilág-rendszer" társadalomszerkezeti képétől.

2. Richard Münch: a társadalmi racionalitások interpretációja

Münch alapgondolatát az interpenetráció jelenti. Ezt a nézőpontját azzal a tétellel állítja szembe, miszerint az európai társadalmak modernizációja az egyes társadalmi szférák racionalizálódása ezek öntörvényűségének, önálló logikájának kialakulását jelentette. Épp ellenkezőleg - mondja Münch -, az egyes szférák öntörvényűsége inkább stagnáló indiai, a kínai vagy akár az iszlám birodalmak esetében figyelhető meg. A görög-római civilizációból kiinduló európai fejlődésre épp az egyes társadalmi szférák racionalitás-szempontjainak egymást áthatása, vagy más szóval : interpenetrációja a jellemző. Ez az interpenetráció különbözteti meg az európai társadalmak fejlődését a keleti civilizációktól, és ez tette lehetővé a társadalom dinamizálását. Münch az elméleti keretét elsősorban Parsons kategóriáira alapozza interpenetrációs gondolatának végigviteléhez, és a keleti, illetve nyugati civilizációk összehasonlításához az empirikus anyagot Weber műveiből meríti.

Parsons nyomán Münch is minden társadalmi szférában - és az egyes társadalmi cselekvésekben is - négy komponenst különít el, amelyek különböző mértékben kifejlődve meghatározzák a konkrét társadalmi intézmények működését. A modern társadalmak minden intézményében megtalálható a *közösségi-normatív komponens*, amely integrálja az intézményt; a *kulturális mozzanat*, amely generalizálja a cselekvési mintákat és szimbólumokat; a *professzionális komponens*, amely specifikálja ezeket; és végül az *adaptív komponens*, amely a szituatív reagálást és így a változóképeséget biztosítja. Ugyanúgy Parsons nyomán fogadja el Münch a társadalmak szféráinak négyes-analitikus tagozódásának felfogását és ezek ugyanilyen szempontok szerinti további belső négyes tagoltságát. Az állami társadalom elsődleges szférái alatt érti a gazdasági rendszert, a politikai rendszert és a közösségi rendszert, valamint a szociális-kulturális rendszert. Hogy rögtön a belső négyeseket is jelezzük: 1. a szociális-kulturális szféra alrendszeréhez sorolja: a racionális diskurzus alrendszerét (amelyhez tartozik pl. a metatudományos elméletképzés, a legátfogóbb szimbólumok rendszere); következő a racionális tudomány alrendszere, amely az empirikus tudományok és az ezeken alapuló elméletek etc. területe; a kultúra közösségi komponensét a normatív kulturális konszenzusképzés alrendszere jelenti; és végül a negyedik, az egyetemi-professzionális alrendszer. (Mint látható, a szokásosan egynek tekintett tudományt Münch kettévágja a racionális diskurzus alrendszerére és empirikus tudományra, illetve másrészt a művészeti szféra pedig nem találja a helyét.) 2. A politikai rendszer belső négyeseihez veszi a közigazgatást, a jogot, az alkotmányt (mint a politikai szféra kulturális generalizációját és általános standardjait biztosító szférát) és a politikai akaratképzést (pártok, érdekképviselők, politikai sajtó etc). Mint látható, itt az alkotmány jogtól való elválasztása révén jön össze a séma szerinti szükséges négy belső alrendszer. 3. A gazdasági szféra belső alrendszereit a piaci alrendszer, a piacok közösség alrendszere (mely a piac működéséhez szükséges szolidaritási-normatív standardok szféráját jelenti, Durkheimnek a szerződés "szerződésen kívüli előfeltételei" értelmében), a gazdasági-kulturális rendszer (amely a gazdasági racionalitás kritériumai fölötti kulturális diskurzust és konszenzust biztosítja) és végül a gazdasági beruházás és vállalkozás alrendszere (amely a politikai-közigazgatási szféra felé nyitja ki a gazdasági szférát) alkotja. 4. Végül a társadalom közösségi rendszere a gazdasági közösségre, a kulturális, a politikai közösségre és az etikai közösségre bontható.

Münch elméleti keretét merevvé teszi a parsonsiánus négyes tagoltságához ragaszkodása. De szerencsére az interpenetrációs gondolat végigvitelénél az empirikusan is jól megragadható intézményi elkülönüléseket tartja szem előtt. Kiindulópontja az interpenetrációs koncepciónál, hogy a társadalom említett szférái és ezek főbb belső komponensei csak a modern európai társadalmakban tudták sikeresen egymást áthatni, és ennek következtében jöttek létre olyan intézmények, amelyek közvetítették az egyes szférák értékszempontjait egymás felé. Nézzük először a tudományos szféra esetében

Műnch konkretizálásait, mivel talán itt sikerült a legtisztábban végigvinnie alapgondolatát.

Miben áll az európai tudományfejlődés sajátossága a keleti civilizációkban is megfigyelhető tudományos gondolkodáshoz képest, és miért fejthette ki itt, Európában dinamizáló szerepet, míg a keleti tudományfejlődés esetében ez nem figyelhető meg? Műnch az európai tudományfejlődésben négy mozzanat kifejlődését különíti el, amelyek sok száz éves történelmük során nagyjából a reneszánsz végére egy egységes komplexumban egyesültek. "Ami az okcidentális modern tudományt a gondolkodás, a bizonyítás, a kísérletezés, a technikai problémák máshol kialakult formáival szemben kitünteti, az abban a csak általa megvalósított egységben található meg, amely az absztrakt fogalmi és elméleti konstrukciók, a deduktív-logikai bizonyítás, a racionális-empirikus kísérlet és a gyakorlati technológia egyesítését jelentette." (Műnch, 1984:200). Mint közismert, pl. Kína a XV. századig messze fölényben volt Európával szemben a technikai találmányokat illetően. A magasan fejlett empirikus kísérletezés azonban tökéletesen nélkülözte az empirikus ismeretek generalizálását és az absztrakt elméletképzést. Az empirikus kísérletek nem absztraktan megfogalmazott összefüggések konkrét ellenőrzésére irányultak, mint az európai reneszánsz korára kialakult racionális-kísérletező tudományban, hanem pontszerűen meghatározott problémára pontszerűen adott megoldásokra, amelyek közötti elvontabb összefüggések feltárása még csak fel sem merült! Műnch - Weber nyomán - kimutatja, hogy mennyire nem volt véletlen, hogy ez fel sem merült, és mennyi sajátos fejlődési vonal kellett az európai racionális kísérletező tudományhoz, hogy az absztrakt elméletképzést egyesítse a konkrét empirikus problémamegoldással.

A korabeli India tudományos sajátosságainak vizsgálata még jobban alátámasztani látszik Műnch interpenetrációs elképzeléseit. Itt ugyanis nemcsak az empirikus kísérletezés volt fejlett, mint Kínában, hanem az absztrakt gondolkodás is nagymértékben kifejlődött párhuzamosan pl. a kémiában, matematikában, orvostudományban, de ugyanígy a filozófiai és logikai gondolkodásban is magas szintre jutottak el. Műnch kimutatja, hogy ezek egy sor alapvető ok miatt izoláltak fejlődtek, és ez lehetetlenné tette az empirikus problémamegoldó gondolkodás univerzális összefüggések keresése felé való eltolódását, mint fordítva is, az absztrakt gondolkodás realitás felé közelítését. Az egyik alapvető ok a kasztszerű elkülönülés volt, a kasztok közötti elkülönült etikai normákkal, gondolkodási sémákkal, melyek megakadályozták, hogy az elkülönült kasztokban magas szintre fejlesztett tudományos alkotórészek egymást át tudták hatni. Műnch végigviszi ezt a társadalmi háttér-problémát, és kimutatja, hogy mennyire szükséges volt a polgárság kialakulása és a rendek közötti távolság csökkenése ahhoz, hogy az újkortól kezdve a tudomány komponensei egy egységes racionális absztrakt-empirikus tudományban egyesüljenek Európában.

Az interpenetrációs gondolat nemcsak a keleti tudományfejlődéssel szembeállítva rendelkezik magyarázó értékkel, hanem a fontosabb európai társadalmak és ma már az USA, Japán tudományainak összehasonlításában is feltáró erejű - Műnch megítélése szerint. Az interpenetráció - az európai kultúra egységes jellegének megfelelően - minden modern társadalom esetében érvényes, de ennek foka, a komponensek kiegyensúlyozott egymást áthatása nagy eltéréseket mutat fel. A tudományfejlődés súlypontja annak megfelelően helyeződött át az elmúlt évszázadban, hol vált lehetővé a legharmonikusabb interpenetráció. Az absztrakt teoretikus gondolkodás és a gyakorlati problémamegoldás első nagyobb szabású összefonódása Európában a reneszánsz kori néhány itáliai városállamban figyelhető meg. Elsősorban a gyakorlati építészet problémáinak megoldásába kapcsolódtak be egyetemi tudósok, és jöttek létre fokozatosan művészekből, tudósokból, kézművesekből álló közösségek, amelyeken belül valósult meg elsőként a később oly fontossá vált racionális-absztrakt összefüggések feltárására irányuló kísérletezés

szellemi háttére. Jellemző volt már akkor is, hogy a természettudományos és matematikai irányultságú tudósok egyetemi presztízse a filozófia, teológia és később a jogtudományok által uralt egyetemen alacsony volt, és ezek épp az ilyen, egyetemen kívüli közösségekben találták meg az elismerést. Másrészt így az absztrakt, teoretikus gondolkodás és a gyakorlati problémamegoldás (technika) szintézise csak az egyetemeken kívül tudott megvalósulni.

Ugyanez volt jellemző a XVII. századi Angliára, ahová a tudományos gondolkodás fejlődésének súlypontja ekkorra áthelyeződött. Elementáris feltétele itt is - mint korábban Itáliában -, hogy a rendek közötti kulturális és presztizskorlátok nagymértékben csökkenjenek, és a polgárság rétegeiben társadalmi közeget találjon az eltérő gondolkodási komponensek szintézise. A tudományok ápolására ekkor létrejött Royal Society-ben arisztokraták mellett kereskedők, kézművesek és honoráciorok együtt képezték a tagságot. És ez Európa többi társadalmában még hosszú ideig elképzelhetetlen volt. Az itáliai kezdetek után a modern természettudományok absztrakt-empirikus módszere az angol fejlődési szakaszban végleg rögződött. A későbbi francia, majd német tudományos fejlődés már ezen az alapon folytatódott, noha a különböző komponensek interpenetrációja, vagy más szóval: az absztrakt teoretizálás és a gyakorlati problémamegoldás súlya eltérően alakult.

Műnch abban látja a teoretikus gondolkodás gyakorlatba ágyazottságának eltérő mértékeit az egyes modern társadalmakban, hogy a kialakuló értelmiség milyen fokban emelkedett a közvetlen gyakorlat fölé. Alapvető különbség mutatkozik itt az angol és a XX. századi amerikai tudományos élet, illetve másrészt a német és a francia tudomány társadalmi gyakorlathoz kötésében. A különbség jórészt az állam eltérő szerepére vezethető vissza. (Ami persze maga is számtalan eltérés következménye.) Angliában, de később főleg az Egyesült Államokban a tudományos szféra közvetlenül integrálódott a társadalmi praxis felé, ezzel szemben Németországban és Franciaországban az értelmiségi réteg jobban izolálódott a gyakorlati szférától, és az egyetemi-tudományos intézmények az állam felé kapcsolódtak, míg az angolszász országokban a piac mechanizmusai kötötték és kötik ma is az egyetemeket és a tudományos intézményeket a társadalmi praxishoz. Mindkét megoldásban megfigyelhető az elméleti szféra és a gyakorlati szféra egymást áthatása, de ez rosszabb hatásfokkal történik meg - az állami közvetítettség miatt - a német és a francia (és az ezek által befolyásolt többi ország) tudományos szférájában (Műnch, 1984. 230-245.p.).

Nem lehet tehát a modern tudományos racionalitást a tudomány öntörvényűségének kialakulásaként megragadni - vonja le a következtetést Műnch -, épp ellenkezőleg, inkább a különböző szférák logikájának egymásba olvadásaként. Ugyanez érvényes a gazdaságra. Míg a legtöbb elemző az önálló gazdasági racionalitás létrejöttéként értékeli az árucseré logikájának kialakulását, addig Műnch kimutatja, hogy nem ez az újdonság az európai fejlődésben, hanem az, hogy az árucserével érintett társadalmi közeg az árucseré ellenére etikai-morális kötöttséget is alkot. A többi civilizáció esetében az etikai-normatív standardok érvénye a kis természetes közösségekben és az ezek fölötti legközelebbi közösségi formákban volt megfigyelhető, ám ezen a körön belül - épp a szolidaritási érzék miatt - nem működhetek az árucseré törvényei. Ahol ez működött, ott az etikai normák érvénye hiányzott. Az európai fejlődésben az újdonság abban állt, hogy fokozatosan úgy tudott generalizálódni az etikai normák érvénye és egy absztraktabb szolidaritási forma, hogy közben az elterjedő árucseré logikája összeegyeztethetővé vált vele. A formalizálódó jog, amely ezt a fejlődést kísérte, csak ezen az etikai bázison volt képes összeegyeztetni az árucseré logikáját és az univerzális normatív standardokat. Nem öntörvényűség, hanem interpenetrálódás - derül újra ki. Nem is csak a közösségi és az árucseré komponense

között, hanem a gyakorlat felé kapcsolódó tudomány révén (amit - mint láttuk - szintén csak az európai fejlődés valósított meg) a kulturális szféra is részt vesz a gazdaság interpenetrációjában, és az állami gazdaságpolitika, illetve beruházások révén a társadalom politikai-adminisztratív szférája is belefoglalódik a gazdasági racionalitás szempontjaiba.

Az interpenetrációt a politika szférájában is kimutatja Münch. A morál nélküli politikai-hatalmi logika inkább megtalálható a keleti civilizációk egyes korszakaiban, különösen a korabeli indiai birodalmak esetében. A tiszta - "machiavellisztikus" - politizálás öntörvényű logikája inkább itt elemezhető, mint a modern politikai rendszerek esetében. Ezt a politikai rendszert az interpenetráció jellemzi, amelyben kulturális standardokat az alkotmányos szféra (az alkotmánybírói eljárásokban az alapelvek fölötti diskurzus etc.) biztosítja, az etikai-univerzális alapokat a jogrendszer hozza be (jogállami alapok), a társadalom érdekeinek irányába a politikai pártok és érdekképviselők szférája nyitja fel a modern politikai rendszereket, és a jog által szabályozott, politikai érdekek artikulációja által irányított szak-közigazgatás révén a professzionális standardok hatják át a politikai szféra racionalitás-szempontjait (Münch, 1984:303-311). Hogy lehet ennyi nyilvánvaló összefonódás esetén a politikai szféra öntörvényűségének kialakulásaként megragadni a politika modernizációját? - zárja Münch elemzéseit.

Eltérések és azonosságok

Először meg kell nézni, hogy miért veszi tűz alá Münch olyan vehemensen a differenciálódási elméleteket. Saját fejtegetéseiből ez nem jön ki olyan tisztán, de a kulcsot ehhez a parsonsi inklúzió, a belevonás kategóriájának kitágításában látjuk. Parsons megfogalmazásában a belevonás elsősorban a populáció mind szélesebb körben bekapcsolódását jelentette egy-egy társadalmi alrendszer hatókörébe (Parsons, 1966:40). Ennek egyik mozzanataként emelte ki később, hogy a populáció-belevonással kitágul a morális-szolidaritási közösség is a korábban kizárt csoportokra (lásd különösen: Parsons, 1971:26). Luhmann a szegmentáris differenciálódások leépülését jelzi, mint a parsonsi populáció-belevonás ellenoldalt, és a belevonást nála a világtársadalommá váló társadalom kialakulása jelenti. Szisztematikusan azonban ő sem gondolta végig az egyes társadalmi alrendszerek értékszempontjainak intenzív terjeszkedését mint az alrendszerek kölcsönös belevonásának tendenciáit, illetve mint az előző fejezetben jeleztük, e tendenciákban az egyes alrendszerek eltérő korlátait. A társadalmi alrendszerek differenciálódása valóban úgy jelenik meg, mint a társadalom szétesése, amelyet csak médiumok és közvetítő szférák tartanak össze. *Münch ezt a problémát érezte meg a luhmanni társadalomelméletben, ám ezután teljesen elvetette a differenciálódási elméletet, és az egész eddigi európai társadalomfejlődésből az egymást-áthatási folyamatokat állította reflektorfénybe.* Ezzel azonban alulexponálja azokat a szintén kimutatható történelmi folyamatokat, amelyeket Luhmann az egyes társadalmi alrendszerek értékszempontjainak elkülönüléseként tudott felmutatni. Így a szekularizáció, a politikai állam elkülönüléseinek folyamatai, a közigazgatás depolitizálódásának, a tudomány ideológiájától, politikától differenciálódási folyamatai etc. említhetők itt.

A mi elemzéseinkben a belevonásnak ez az intenzív oldala is középpontba került, így néhány szempontból közel kerültek elképzeléseink Münch elméletéhez, de egy sor eltérés továbbra is jelentős: 1. A legfontosabb, hogy Münch elfogadja Parsons analitikai-négyes rendszerfelfogását, és a társadalom szerkezetét ebbe kényszeríti bele. Ezzel szemben mi

Luhmann empirikus-konkrét rendszer-felfogásának bázisán a professzionális intézményrendszerek sokaságából indulunk ki. Ahol egy univerzális értékduál maga köré tud szervezni egy kommunikációt területet stabil rekrutálási-szocializációs-értékelési struktúrákkal, ott professzionális intézményrendszer határolódik le. 2. További eltérés, hogy a társadalmat csak egy rendszerszintnek tekintjük a szervezeti és az interakciós rendszerek mellett, és a társadalmat belülről elsődlegesen a mindennapi életre és a belőle közvetítő szférán keresztül kiemelkedő professzionális rendszerekre bontjuk. 3. Ahol legközelebb kerültünk Münch elképzeléséhez, az a professzionális intézményrendszer kettős racionalitása. Ennél azonban, mint kiemeltük, egyrészt csak a gazdasági racionalitás játszik szerepet a saját értékelési racionalitás mellett néhány professzionális intézményrendszer esetén, másrészt a jogi szféra esetleges benyomulása elháríthatatlan még az intézményrendszer saját értékszempontja által. (Vagyis nem törheti meg a jogos/-jogtalan saját értékduáljának prizmján.) *Végül is itt vannak a legfontosabb eltéréseink Münchtől:*

- nem négy racionalitás áthatásáról van szó;
- egy-egy intézményrendszeren belül egy központi értékduál kerül domináló helyzetbe, ami a többit alárendelten engedi érvényesülni csak;
- a gazdasági rentabilitási szempontja néhány professzionális intézményrendszeren belül, ezek saját értékduálja mellett központi szerepet játszik, és ez elősegíti a saját értékduál domináló szerepét. Ennyiben beszélhetünk kettős racionalitásról néhány professzionális intézményrendszernél;
- a jogi szféra értékelése szintén benyomul a legtöbb professzionális intézményrendszerbe, ám ez nem konstitutív azok központi értékduáljának érvényre juttatásában. És inkább csak mint a társadalmi koordináció és integráció eszköze előfeltétel az egész társadalom működése szempontjából;
- a társadalom további értékszempontjai formálják az összes professzionális intézményrendszeren belüli szelekciókat, de ezek csak az előbbiektől alárendelten jutnak szerephez.

VI. Fejezet

A társadalom uralmi szerkezete

A mai szociológiai szóhasználatban egymás mellett él a társadalmi világ strukturáltságának két olyan koncepciója, amelyek elméleti összevetése csak ritkán történik meg, és amelyekre - a társadalmi világ polárisan szembenálló tematizálása ellenére is - sok szempontból a békés egymás mellett élés és az egymásra való nem figyelés a jellemző. Az eddigiekben elsősorban a társadalom funkcionális szerkezetét kibontó luhmanni elméletet vizsgáltuk, és ennek korrekciós lehetőségeit a funkcionális szerkezeten belül maradvá tárgyaltuk. Ebben a fejezetben a társadalom uralmi szerkezetét vesszük elemzés alá. Először megnézzük, hogy a funkcionális szerkezet feltárása kapcsán miként szorult háttérbe az elméleti fejlődésben a társadalom uralmi szerkezete, majd a fejezet következő részeiben kísérletet teszünk, hogy a funkcionalista szemszög mellé visszahozzuk a társadalom uralmi szerkezetét tárgyaló elméleti vonulatot is, és a kettőt szintézisbe hozva írjuk le a társadalom működését.

1. Az uralmi szerkezet eltűnése a társadalomelméletekből

A két szembenálló elméleti vonulat két teljesen eltérő társadalmat ragad meg. A funkcionalista rendszerelmélet elemzéseiben a társadalom mint funkcionális szerkezet tárul fel, míg a marxi elmélet a társadalom uralmi szerkezetét mutatja fel. Az egyes társadalmi eseményeket és történéseket magyarázandó, mindkét elméleti vonalon belül konkrét elemzések tömege jött és jön létre folyamatosan, a vonulat elméleti premisszáinak megvilágítása által adott keretben, és az adott vonulaton belül szemlélődő kutató számára ez rendszerint elegendő a vizsgált esemény vagy társadalmi történés megértéséhez. Míg a társadalom funkcionális szerkezetét szem előtt tartó kutató számára az eseményt funkcionális kényszerek és ezt közvetítő intézményi mechanizmusok hozták létre, és ő az ezt kifejező ható okokat, összefüggéseket látja, addig az uralmi szerkezet háttéréből szemlélődő számára ugyanaz esemény az uralkodó osztály, csoport, elit vagy azok közötti küzdelem által meghatározott, illetve más osztályok, embercsoportok elnyomásának kifejeződése.

Nézzük meg, hogy miként jött létre a társadalomelméleti változások során a két elméleti vonulat különválása, milyen egyoldalúságokat hozott ez magával, és hogyan lehetne összekötni a két eltérő társadalomszemléleti módot ahhoz, hogy a társadalom funkcionális és uralmi szerkezetét együtt tudjuk figyelni.

Ha a ma létező kettévált és egymás mellett létező két fő társadalomelméleti vonulat szempontjából nézzük át a társadalomelméletek történeti változásait, akkor az 1800-as évek közepéig kell visszanyúlni. Karl Marx gazdaságközpontú társadalomelmélete a

makrotársadalom elméleti leírására ekkor jött létre, és ez széles körben ismertté is vált. Marx a társadalmat, mint az embercsoportok küzdelmét írta le, és rögtön csatolta is elméletéhez a politikai harc szükségességét a fennálló uralmi szerkezettel szemben. A rendszeresebbé váló neutrális társadalomtudományi elemzések az 1800-as évek utolsó évtizedeitől így már a társadalom uralmi szerkezete leírásának ismeretéből és a közvetlen politikai harcba beleszóvalódó társadalomelmélet megítéléséből indulhattak ki. Utólag, az eltelt másfél évszázad tapasztalatainak birtokában azt lehet mondani, hogy egyrészt miközben Marx elméletének továbbfejlesztésével folytatódott a társadalom uralmi szerkezetének elemzése - részben közvetlenül a politikai harcok mellé, részben a kibomló egyetemi-akadémiai szférába telepedve -, addig másrészt megindult egy olyan, a politikai szférától distanciálódott elméleti fejlődés, amely végül félretolta az embercsoport-küzdelmek és az uralmi szerkezet elemzését, és alapvetően a társadalom funkcionális tagolódását és funkcionális intézményi mechanizmusait ragadta meg „a” társadalomként.

A társadalom funkcionális dimenziója felé az első jelentősebb lépést Émile Durkheim tette. A korai előfutárok - August Comte, Frederic Le Play, Herbert Spencer stb. - munkáira alapozva kiformalódó tudományos társadalomvizsgálat nagy alakjaként Durkheim a természettudományok módjára üzött és a közvetlen politikai, morális és vallási szempontoktól megtisztított társadalomtudományi módszert igyekezett megalapozni, noha első nagy művében - talán Herbert Spencer hatására - még nem idegenkedett a biológiai analógiák használatától (lásd 1893-ban megjelent társadalmi munkamegosztásról írt könyvének magyar fordítását: Durkheim 2201). Míg Marx számára - és általában a társadalomvizsgálat korai alakjai számára - a társadalom alapegységeit az egyes emberek jelentették, és eltérések inkább abból adódtak, hogy milyen szélesebb emberközösségbe ágyazták be az egyes embereket - pl. Comte és Le Play a család szerepét emelte ki a társadalom embercsoportjai közül - addig Durkheim az egyes emberektől tudatosan eltávolodva a természettudományi kutatások „tényei” mellett a társadalmi tények megragadására törekedett. Objektív társadalomtudományi kutatás csak akkor lehet, szögezte le, ha az egyes emberek szubjektivitásától, elképzeléseitől elvonatkoztatva, kényszerítő társadalmi tényeket tudunk találni: „E tények az egyénekhez képest külsődleges cselekvésmódok, gondolkodásformák és érzelmek, melyek kényszerítő erővel rendelkeznek, s ennek révén ráerőszakolják magukat az egyénre” (Durkheim 1978:27). Durkheim-nek egy másik elszakadása a társadalom embercsoport-struktúrájától és lépése a társadalom funkcionális dimenziója felé a társadalmi munkamegosztásról szóló elemzése volt az 1890-as években. Noha elemzése még az akkor bevett „munkamegosztás” fogalmat használta, ténylegesen már az egyes társadalmi alapfunkciók körül szerveződő tevékenységszférákat tartotta szem előtt elemzéseiben a primitívebb fokon lévő emberközösségek mechanikus szolidaritásától a fejlettebb társadalmak organikus szolidaritása felé mutató társadalomszerveződés változásairól (lásd ennek részletes elemzését Némédi 2001:405-431).

Más oldalról járul hozzá a társadalom embercsoport-szerkezetétől való elszakadáshoz Georg Simmel, német társadalomtudós szintén az 1890-as években és a századforduló után írt műveivel. Ő szintén azt az addig nem bolygatott előfeltevést kérdőjelezte meg, amely a társadalom felépülésének alapegységeként az egyes embert tekintette, és a társadalmi képződményeket az egyes emberek és embercsoportok szempontjából vizsgálta. Simmel azonban más irányban indult el, mint Durkheim. Ő azt emelte ki, hogy a városiasodó társadalmakban az egyes társadalmi képződmények már egyre kevésbé az egyes emberek teljes személyiségén nyugszanak, hanem csak egy-egy szerepben kerülnek bevonásra a résztvevő és működtető emberek az intézményekbe: „A szállító, a

pénzhitelező, a munkás, akiktől az emberek függenek, egyáltalán nem hatnak személyiségként, mert mindegyiküknek csupán egyik oldala lép be a kapcsolatba azzal., hogy árút szállít, pénzt kölcsönöz, munkát teljesít, és egyéb meghatározó vonások egyáltalában nem jönnek számításba (...). A korszerű munkamegosztás ugyanúgy eltünteti a személyeket funkcióik mögé, mert hiszen csak egyik oldalukat engedi érvényesülni, miközben a többi háttérbe szorul - a személyiség végeredményben a funkciók összessége” (Simmel 1973: 59). Simmel így az embert, mint a társadalmiság alapegységét felbontotta, és legfeljebb mint a szerepek halmaza jön csak be az elméleti elemzésbe. Az egyes társadalmi képződmények pedig mint a különböző szereptevékenységek (normák, ismeretek) együttese kerülnek megfogalmazásra (Simmel 1890).

Durkheim-mel és Simmel-lel egy időben Max Weber néhány elméleti meglátása hozott fontos áttörést, és vált utólag fontossá az embercsoport-küzdelmekként és embercsoport-tagoltsággként felfogott társadalomképtől való elszakadásban is. Weber a társadalomtudományi elemzés kiindulópontjává a társadalmi cselekvési típusokat tette (célracionális, értékrationális, emocionális és tradicionális cselekvések), és az egyes társadalmi tevékenységek szerveződését az egyes cselekvési típusok alapján elemezte (lásd Weber 1987:51-80). A gazdaságot, a közigazgatást, a tudományt, a vallási tevékenységet mint a célracionális és más cselekvési típusok megjelenését és változásait vizsgálta, és az egyes cselekvési szférákban az eltérő cselekvések dominanciáját mutatta ki. Például a célracionalitás uralomra jutását a gazdasági-vállalkozói tevékenységekben, a jogszolgáltatásban, a tudományban, a közigazgatásban, és ezzel együtt a tradicionális cselekvések térénél való visszaszorulását az újkori európai társadalomfejlődésben. Az egyes tevékenységszférákban eltérő cselekvési típusok dominanciájának bemutatásával, illetve az egyes szférákat irányító értékszempontok differenciálódásával a társadalom funkcionális differenciálódását írta le sok szempontból - ahogy előtte néhány évvel Durkheim is tette a társadalmi munkamegosztás elemzésével - de Weber sem használta a funkcionális differenciálódás elnevezést. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha ezt annak is tulajdonítjuk, hogy az 1800-as évek utolsó évtizedeiben az angol Herbert Spencer a társadalmat biológiai analógiákkal elemezve - mint a fejlődéssel differenciálódó szervekkel rendelkező testet - a funkcionális differenciálódás eszméjét diszkreditálta a sui generis társadalmiságot megragadni igyekvő társadalomtudományi közvélemény előtt, és Weber került ezért ezeket a kifejezéseket.

A következő szociológus, aki sokat tett a társadalom funkcionális szerkezetének középpontba emeléséért, Talcott Parsons, amerikai szociológus volt. Parsons - néhány évvel az említett európai szociológusok életművének lezárulása után - tudatosan egy szintézisre törekedett már az 1920-as évek végétől Durkheim, Simmel és Weber eleméleteit illetően. (Lásd részletesen: Pokol, 1987:160-166). Noha a három életmű jórészt egymástól függetlenül és egymásra nem reflektálva jött létre - és a kortársak egymást kizáró elméleteknek tekintették ezeket - Parsons utólag és elfogulatlanul tanulmányozva a kész életműveket egy egységes elmélet körvonalait tudta felfedezni bennük. Fontos volt, hogy együtt szemlélve a különböző elméleti megoldásokat, mint ugyanannak a törekvésnek eltérő megfogalmazásait tudta megragadni Durkheim, Simmel, Weber különböző elemzéseit. Például Simmel szerep-kategóriáját és Weber cselekvés-kategóriáját, mint a társadalmiság felbontásának eltérő alapegységeit tudta megvilágítani. Így az „ember”, a „szerep”, a „cselekvés” mint az egyre mélyebb felbontóképességre jutott elméleti fejlődés tárul a szemünk elé, amihez Parsons megfogalmazza saját elméleti pontosítását is: a társadalmiság alapegysége az „egységnyi cselekvés” („unit act”) (lásd Parsons. 1937:743). A fizikai és a biológiai világ fölött szerveződő társadalmi valóság sajátlagos anyaga így nem az „ember” és az „embercsoportok”, hanem a szerepek és a cselekvések összerendeződései. Parsons ezt a

törekvést Durkheim-től vette át, de vele szemben a biológiai analógiákra építő Spenceri elmélet, benne a funkcionális differenciálódással és a rendszerek szerveződésével, már csak mint elvetendő elmélet jelenik meg. „Spencer halott” - kezdte 1937-es könyvének elemzéseit, értve ezalatt azt, hogy halott már az a társadalomelmélet, amely nem a sajátlagos társadalmiság kidolgozásán keresztül közelíti meg a társadalom szerkezetét.

Fontos továbblépés volt Parsons elméleti továbbfejlődésében a társadalmi képződmények megragadására a „rendszer” és az „alrendszer” fogalmának behozatala. Durkheim, Simmel és Weber nem használta elemzéseik között ezeket a fogalmakat, és például Weber-nél a társadalmi szférák elkülönülését találjuk erre, vagy a jogot, a gazdaságot, a tudományt, közigazgatást, vallást stb. megnevezve, amikor a társadalom belső szféráit elemzi. Parsons az 1930-as években a főként elméleti biológusok által kidolgozott általános rendszerelmélet fejleményei kapcsán kezdett foglalkozni az 1940-es években a rendszerelmélet társadalomra alkalmazhatóságával (lásd önéletrajzi írását 1975, magyar nyelven Pokol 1987:188-190). Néhány éves kutatás után kibővítette az 1937-es cselekvéseméleti szintézisét, és a „The Social System” c. 1951-es könyvében a társadalmat mint rendszert, és az egyes funkcionális tevékenységszférákat mint társadalmi alrendszereket írta le, melyek egymással input-output kapcsolódásokkal működtetik a társadalmi össz-rendszert. Későbbiekben Parsons az egyes társadalmi alrendszereket részletesen is külön kötetekben elemezte, majd az 1960-as években a társadalmi evolúciót, mint az egyes funkcionális alrendszerek differenciálódását ragadta meg (Parsons 1966). A társadalmiság sajátlagos anyaga - szerepek, cselekvései típusok - így mint szereprendszerek és cselekvési rendszerek, illetve ezek funkcionális differenciálódása kerülnek megfogalmazásra a parsonsi elméletben. Az a gondolat, amely Durkheim-nél az emberi társadalmak fejlődésében a mechanikus „szegmentáris” tagozódástól az egyre szervezettebb viszonyrendszert létrehozó funkcionális tagozódásig terjed, vagy Simmel-nél a szerepdifferenciálódás mentén végbemenő szociális differenciálódás elméleteként, Herbert Spencer-nél a strukturálatlan hordatársadalomtól a funkcionálisan differenciálódott nemzetállamokig terjedő fejlődésként jelenik meg, Parsons-nál az általános rendszerelmélet belátásaira alapozva jelenik meg újra. Az európai klasszikusok mellett feltehetően hatással volt Parsons-nak erre a gondolati fejlődésére az is, hogy az 1920-30-as évek fordulóján Williams J. Thomas és Florian Znaniecki „A lengyel paraszt Európában és Amerikában” c. munkájukban általános elméleti keretként az egyes cselekvési szférák elkülönülését használták, és ennek egyik fő mozzanata a differenciálódó cselekvési szférákban az eltérő értékorientálódás kiemelése volt, és annak hangsúlyozása, hogy e differenciálódás után az egyes cselekvési szférák közömböseké válnak más szférák értékszempontjai felé (lásd módszertanilag ennek kifejtését: Znaniecki 1934). A társadalom funkcionális szerkezete így már Parsons-nál a középpontba került, és bár az embercsoportok mint „kollektívák”, vagy mint „professziók” még jelen vannak a társadalmi alrendszerek tartozékaiként, az egyes embercsoport-küzdelmek, az uralkodás és az elnyomás léte és ezek mechanizmusai teljesen háttérbe szorúlnak a társadalmi alrendszerek és az össz-társadalom elemzésében.

A funkcionális személet továbbvitelében a német Niklas Luhmann játszott fontos szerepet, két szempontból is. Az egyik oldalról fontosak továbbfejlesztései a parsonsi elmélet egyes összetevőit illetően, és másik oldalról az adja fontosságát, hogy rajta keresztül behatolt a parsonsi elmélet a német társadalomelméleti gondolkodásba. Luhmann egyik fontos elméleti korrekciója, hogy a Parsons-nál analitikai és nem reálisan-empirikusan létező természetű társadalmi alrendszerek áértelmezésre kerültek. Ő abból indult ki, hogy a társadalom funkcionális tevékenységei - legalábbis az európai és a belőle kinövő észak-amerikai társadalomfejlődésben - a valóságos történeti

változások szintjén is egyre inkább funkcionálisan differenciálódtak, és hogy ki lehet mutatni azokat az empirikusan létező mechanizmusokat, melyek mentén megvonják az egyes funkcionális alrendszerek határait egymással szemben (lásd Luhmann 1965; 1970). Az európai társadalmi fejlődésben az újkortól egyre inkább funkcionálisan differenciálódnak egymástól a gazdaság, a politika, a vallási szféra, a tudomány, a jog, az oktatás stb. társadalmi alrendszerei, és egy-egy bináris kód körül szerveződnek meg ezek, illetve építenek ki egymástól elkülönült, belső logikákat. A luhmanni elméletben már teljesen eltűnik a társadalom uralmi szerkezete és általában az embercsoport-tagoltságok és küzdelmek dimenziója az egyes társadalmi történések elemzéséből. Itt már csak a társadalom funkcionális szerkezete és ennek hatásai jelennek meg az események elemzése során. Luhmann expliciten is utal arra, hogy véleménye szerint az egyes befolyásos individuumok uralkodó embercsoporttá szerveződése már nem lehetséges a mai funkcionális differenciálódások miatt: „...a társadalom domináló struktúráiban kétség kívül vannak úgynevezett 'konfliktus-csomópontok' a nagy apparátusok menedzsmentje, a politikai befolyás és a tudományos presztízs között, tehát mintha egy elitstruktúra létezne. Ha azonban közelebbről szemügyre vesszük a jelenséget, akkor láthatjuk, hogy itt csak személyekről van szó, akik bizonyos magas presztízzsel bíró pozíciókat töltenek be, amikor 45-65 év közötti korban vannak, de amely életszakasz az élettartam alig negyedét teszi ki, és semmi esély sincs arra, hogy a privilegizált feltételeket a családtagjaira tovább örökössék” (Luhmann 1987:5-6). Egy másik tanulmányában ehhez azt fűzi hozzá, hogy a különböző alrendszerek értékelése szerint sikeres kiemelkedők *egységesen mint csoport* nem tudnak fellépni, és már ezért sem tudnak mint uralkodó osztály dominálni: “Már csak azért sem lehet egy 'uralkodó osztályról' beszélni – és most toljuk föltre, hogy ez sajnálatos vagy üdvözlendő - mert mint osztály ezek együtt nem konfliktusképesek. Ezentúl - szemben a régi felső rétegekkel - hiányzik számukra a lehetőség, hogy a sikereiket családi átöröklés révén stabilizálják (Luhmann 1984:72). Luhmann még azt is megengedi, hogy az egyes alrendszerek sikeres teljesítményei korlátozottan átvihetők más alrendszerbe is, de tartósan privilegizált embercsoport, mint egy “uralkodó osztály”, nem tud kialakulni. Szemben tehát a korábbi társadalmi evolúciós fázissal, amikor az egyes társadalmi funkciókat egy-egy zárt embercsoporthoz (kaszthoz, rendekhez) kötötte a társadalomszerveződés - vagyis a stratifikációs társadalmakban - a mai funkcionálisan differenciálódott társadalmakban már nem tudnak létrejönni ilyen össztársadalmilag ható domináns embercsoportok.

Luhmann beemelte a Parsons-tól átvett és továbbfejlesztett funkcionalista rendszerelméletbe a Dilthey-re és Husserl-re visszamenő megközelítést a társadalmi világ értelmi felépítettségére (lásd erre vonatkozó tanulmányának magyar nyelvű fordítását: Luhmann 1987b). A fizikai és a biológiai létszférák felett szerveződő társadalmiság - vagy Luhmann fogalmait használva: szociális rendszerek – anyagát az értelem („Sinn”) jelenti, és az értelmi rögzítések szavakban, normákban, szimbólumokban megjelenése, ezek közös szocializációja a cselekvők és a kommunikációk résztvevői által, illetve mindezek millió és millió kommunikációban és cselekvésben megjelenő forgalma adja a társadalom működését. Ezzel a bővítéssel az a törekvés, hogy mind az egyes ember szubjektumától, mind a fizikai és a biológiai világtól elkülönülten lehessen elméletileg rekonstruálni a társadalmi világ önálló szerveződését, sikeresen megvalósulni látszott. Noha nagy kritikákat is kapott Luhmann, hogy elméletéből kirekeszti az embert, és így nem humánus, nem emberközpontú társadalmi képet ad (lásd pl. Grimm 1974; Giegel 1975), de felmerült az is, hogy a cselekvők így kiesnek a társadalom formáló erőinek szerepéből (lásd Schimank 1985; 1988).

Luhmann kitartó elméleti kritikusa az 1960-as évektől Jürgen Habermas volt, aki korábban a marxista és az ezt továbbvivő Frankfurter Iskola elméleti vonulataiból indult ki, de Luhmann-nal vitázva, és az ő mestereként Németországba behozott parsonsi elmélet hatására sok szempontból maga is eltolódott a társadalom uralmi szerkezetének elemzésétől. Az 1981-ben megjelent főművében, a kommunikatív cselekvések elméletét kibontó könyvében egyik fő elméleti támpontjává a parsonsi elmélet vált, különösen ennek cselekvéseméleti vonala, és a makrotársadalom szerkezetét az életvilág illetve az instrumentális racionalitás szerint működő rendszerek együtteseként írta le (Habermas 1981). Bár jóval kritikusabb a társadalom funkcionális szerkezetének változásait illetően, mint Luhmann, és a modern társadalomfejlődést mint a mindent eluraló piaci-gazdasági és a politikai-közigazgatási rendszerek romboló tendenciáinak kialakulását és ezeknek az életvilág közösségiségét gyarmatosító vonásait kritizálja, de ez a kritika megmarad a funkcionális szerkezeten belül. Habermas lemond arról, hogy a társadalom uralmi szerkezetét, a tőkés csoportok egymással való küzdelmeit, uralmi mechanizmusait és a társadalmi elnyomást elemezze, és valahogy összekösse ezt az életvilág, illetve a rendszerek dinamikájával. Habermas-nak ez a fordulata azért is nagyon fontos, mert a marxista Frankfurter Iskola kritikai vonulata jelentette a modern társadalom uralmi szerkezte elemzésének egyik letéteményesét. Így Habermas elfordulása az uralmi szerkezettől és a kritikai elemzéseinek átültetése a funkcionális szerkezet keretei közé nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a baloldaliságot nyíltan deklaráló szerzők egy részének társadalmi elemzései egyre kevésbé azt uralkodás és az elnyomás konkrét mechanizmusaira irányulnak, mint inkább az alsóbb néprétegek rossz helyzetének bemutatására, és annak sürgetésére - esetleg aktivista politikai mozgalmak keretében -, hogy növelni kell a szociális hálókat és az erre fordítandó összegeket. A valamikori elemzések az uralkodó osztályról, elitről és elnyomó technikáik feltárásáról, így jórészt irányt váltottak, és a baloldali marxi hagyományokat vállalók jelentős részénél egyszerűen egy nagyobb fokú szociális érzékenység demonstrálására szűkült. Habermas kiemelkedő tekintélye az elmúlt évtizedekben a baloldali-kritikai társadalomtudós csoportok között nagyban hozzájárult az ilyen irányú változásokhoz.

2. Osztálystruktúra és társadalmi alrendszerek

Meg kell vizsgálnunk a két elméleti vonulat eltérő hangsúlyait ezek központi kategóriáinak alaján is. Míg a marxi elméletben a társadalom főbb strukturális összetevőit a társadalmi osztályok jelentik, addig a funkcionalista rendszerelméletben a társadalmi alrendszerek.

A funkcionális struktúra-koncepció különösen tisztán ragadható meg a német elméleti szociológiában, mivel itt döntően Luhmann nyomán a 60-as évektől kezdődően egyrészt a parsonsi analitikai rendszerfelfogás empirikus-konkrét rendszerek koncepciójává alakult át, másrészt Luhmann az így konkretizált rendszerfogalmat az egyes társadalmi alrendszerek vonatkozásában részletes munkák tömegében fejtette ki. A Luhmann-nal vitatkozó Habermas vagy újabban Richard Münch átfogó elméletei a társadalmi struktúrák vonatkozásában már evidensen az embercsoportokon túl levő és a kompakt emberkép felbontásán alapuló szerepek, cselekvések és kommunikációk képződményeinek viszonyaiból indulnak ki. Ebből a szempontból is kiemelhető, hogy Habermas a régi típusú struktúrából következő osztályantagonizmus helyére már a funkcionális alrendszerek és az életvilág ellentétét állítja, amelyben a "kizsákmányolást" az életvilág "gyarmatosítása" váltja fel (Habermas 1981/II.:489-547). Ezen az úton pl. Claus Offe is egy tanulmányában, aki pedig a korábbi munkáiban a társadalom jövőbeli fejlődésének alternatíváit felvázolva

döntően az osztályszövetségek és politikai rétegszövetségek terminusai felé vonzódott - a társadalmi alrendszerek szemléletében bontotta ki új társadalomkritikáját, és a társadalom elkülönült funkcionális alrendszereiből összegződő káoszban látja a tőkés társadalmak önpusztító tendenciáit (Offe 1986:112-115).

A modern német szociológiában tehát tisztábban megragadható az embercsoport-társadalmi struktúrákon túli, másik típusú struktúrák koncepciója, mint e koncepció szülőhelyén, az amerikai szociológiában. A nagyon elvont és analitikai rendszerekben gondolkodó parsonsi elmélet az amerikai szociológusok számára sok esetben mint a reális emberekből álló társadalomnak "csak elméleti" felbontási kísérlete jelent meg, ami alapján reális társadalmi képződményekre irányuló empirikus vizsgálatokat nem lehet vezetni. (Lásd pl. Blau 1978b: 203). A Parsonshoz szorosabban kapcsolódó szociológusok között azonban – legalábbis néhány társadalmi alrendszer vonatkozásában - egy sor empirikus vizsgálat is beindult az embercsoport-struktúrákon túlmutató társadalmi mechanizmusok vizsgálatára. Ehhez itt is a parsonsi absztraktságot és analitikai disztinkciókat konkretizáló olyan kaliberű és az elméleti meglátásokat az empíria felé közelíteni képes gondolkodókra volt szükség, mint a tudományszociológia vonatkozásában Merton vagy a politikai rendszernél Lasswell és Karl Deutsch. Az össztársadalom elmélete és a struktúrák elméleti tematizálásai vonatkozásában azonban e parciális korrekciók az amerikai szociológia egészében nem tudták létrehozni azt a szemléletátalakító hatást, amit Luhmann a német szociológiában el tudott érni. Az ő hatása nyomán szemlélve, a társadalmi struktúrákra vonatkozó parsonsi kezdeményezések hordereje is teljesebben felmérhető, és szembeisítható az embercsoportok közötti dimenzióban rögzített struktúra koncepciókkal.

Az empirikus szociológusok derékhadánál ezek az elméleti konstrukciók és szembenállások általában már reflexió nélkül maradnak, és attól függően, hogy egyetemi képzésüknel melyik irányzat volt domináns, használják a legnagyobb természetességgel az egyik vagy a másik paradigmát. Persze különösen az embercsoportokkal azonosított társadalmi struktúra képnek van esélye a mindennapi természetességgel való használatra, mivel ez jobban egybevág a mindennapi gondolkodás antropomorfizáló tendenciáival: a társadalom emberekből áll, és a nagyobb társadalmi képződmények az emberek növekvő csoportjai, rétegei, osztályai mentén ragadhatóak meg. Kísérjük meg röviden rekonstruálni az emberek csoportjaira alapozott osztálystruktúra-koncepciótól elszakadó struktúrákép kialakulásának útját legalább főbb csomópontjai felmutatásával.

Az egyik kiindulópontot ennél az elszakadásnál, mint láttuk, *Durkheim* individuumok fölötti "társadalmi tényekre" és ezek közötti szabályszerűségekre alapozott társadalomképben találhatjuk. Douglas W. Porporánál jól ütköztetve találhatjuk meg a durkheimi és a marxi struktúrákép kiindulópontjainak eltérését: "Marxista nézőpontból a társadalmi struktúrák az individuumok közötti viszonyok összessége. Ez a társadalmi struktúra-koncepció teljes mértékben különbözik a statisztikai szabályszerűségek durkheimi koncepciójától, mely szabályszerűségek a társadalmi tények lefolyását irányítják. Noha a marxi osztályviszonyok épp oly mértékben nem szubjektív jellegűek, mint a durkheimi statisztikai szabályszerűségek, mégis ezek inkább emberi-individuum természetűek, mintsem mennyiségi viszonyok. A marxi osztályviszonyok fogalma mint olyan, szükségszerűen involválja az emberi cselekvőket, míg ezzel szemben Durkheim a társadalmi struktúrákat olyanokként fogja fel, amelyek az individuumok feje fölött funkcionálnak, és nem mint az individuumok egymás közötti viszonyait." (Porpora 1987: 2-3). Az emberek és csoportjaik (rétegeik, osztályaik) helyett így Durkheimnél a társadalmi tények és belőlük felépülő átfogóbb képződmények léptek, és a tartós struktúrákat ebben a metszetben igyekezett megtalálni.

Egy másik kiindulópontot az embercsoportokra alapozott társadalomképtől elszakadásra a *kompakt emberfogalom felbontása* jelentette a múlt század végétől - elsősorban Georg Simmel szociológiájának hatása említhető itt - a *szerepfogalom* segítségével, ill. ezzel párhuzamosan a "cselekvés" mint a szociális világ felépítése alapegységének felhasználásával. Max Weber óriási hatása emelhető ki ennél, és ezek a kiindulópontok - különösen Weberé, Durkheimé és Paretoé - Talcott Parsons 1937-es nagy szintézisében, a "The Structure of Social Action"-ban egy további lépéssel távolodtak el az "embercsoport-társadalom struktúra" koncepciójától. A tudatosabb rákérdezés a társadalmiság alapegységére (unit act), és az e körüli több évtizedes elméleti munka Parsons részéről megteremtette azt az alapot, amely az ezután kibomlott funkcionalista rendszerelmélet számára a szociológiában véglegessé tette a kompakt emberképre alapozott társadalomkoncepciótól elszakadást. Az emberfogalom helyett Parsons kiindulópontja a "szerep" és a különböző szerepek felbontására alkalmas "cselekvés" fogalma lett, és a különböző cselekvési típusok felbontására elsősorban a "mintaváltozók" (pattern variable") fogalmát dolgozta ki (Parsons 1937; 1951; 1953). Különösen fontos volt Parsonsnál - az általunk most vizsgált szempontból is - a *rendszerfogalom* beemelése az egyes átfogóbb társadalmi képződmények tematizálására. A szerepekre és az ezeket felépítő cselekvésekre felbontott kompakt emberfogalom és erre alapozott "populáció-struktúra" helyett így a társadalmiság mint a *szereprendszerek és cselekvési rendszerek összessége* jelent meg a parsonsi elméletben. A társadalmi struktúrák pedig mint az egyes társadalmi funkciók körül szerveződő cselekvési és szereprendszerek belső alrendszerei és egymás közötti tartós viszonyai fogalmazódtak meg.

Ebben a társadalmi struktúra-képben többé nem a különböző elméletek által megfogalmazott osztályok, rétegek közötti (kizsákmányolási, uralkodási, alá-fölé rendeltségi etc.) viszonyok adták az empirikus szociológiai kutatások területét, hanem az egyes társadalmi alrendszerek. A *tudomány mint társadalmi alrendszer* értékelési, jutalmazási, belső erőforrás elosztási viszonyait a mertoni tudományszociológiai iskola egy sor empirikus vizsgálatban igyekezett feltárni az 50-es évek végétől (Merton 1973; Glaser 1964; Hagstrom 1965; Storer 1966). A *politika mint társadalmi alrendszer* az amerikai politikatudomány fő témája az 50-es évektől (Lasswell 1963; Deutsch 1967; Almond 1966). De ugyanígy a vallás, a jog, az egyetemi szféra, az oktatás etc. mint társadalmi alrendszerek egy sor empirikus vizsgálatban kerültek elemzés alá Parsons elméleti kerete alapján. E társadalom-struktúra kutatások mellett az empirikus szociológiában tovább folynak azóta is a társadalom nagy embercsoportjai közötti viszonyaira, a populációtagozódásra irányuló irányuló vizsgálatok, jó néhány esetben az átfogó marxi osztályelmélet kereteit alapul véve, de legtöbbször csak a népesség különböző jegyek alapján kialakított rétegeit, foglalkozási csoportjait kiindulópontként felfogva. (Lásd az itteni elméleti keretek elemzéséhez a magyar szociológiai irodalomból elsősorban Kolosi Tamás munkáit: Kolosi 1987; az amerikai szociológia álláspontjaihoz: Blau 1978)

Elméleti síkon ma sem megoldott e két társadalom-struktúra kép közötti viszony, és az esetleg lehetséges közelítés e két társadalomszemlélet között. Bizonyos fókig *David Lockwood* 60-as évekbeli kísérletét a marxi és a parsonsi társadalomfelfogás egybefogására a rendszerintegráció és a társadalmi integráció kettősenek kategóriáival ebbe az irányba mutatónak lehet tekinteni (Lockwood 1969). Az ő tematizálásában a társadalom az embercsoportok egymás közötti viszonyaiban és egy másik dimenzióban az intézményrendszerek viszonyaiban is létezik. Az előbbi "társadalmi integrációs" dimenzióját az utóbbi "rendszerintegrációs" dimenziója egészíti ki. Empirikus szociológiai kutatásokat azonban Lockwoodnak ez a rövid tanulmánya nem inspirált, és - eltekintve Habermas általi beemelésétől az "életvilág" és a "rendszerek" eltérő aspektusainak elemzésére - inkább csak mint újabb kapitalizmus-kritika ideológiai síkon hasznosultak

ezek a kezdeményezések.

Egy másik közvetítési kísérletet jelentenek megítélésünk szerint a két társadalom-struktúra koncepció között *Pierre Bourdieu* írásai. Bourdieu elemzései a "politikai mezőről", "vallási mezőről", tudományos mezőről" etc emlékeztetnek a rendszerfogalom használatára abból a szempontból, hogy a mindennapi szóhasználatban sok száz év alatt kialakult jelölések helyett egy tudatosabban reflektált és átfogóbban koncipiált egységes fogalmi nyelvet igyekeznek létrehozni. A rendszerfogalommal szemben persze az ő "mező"-fogalmának az a hátránya, hogy az nem csatlakoztatható a különböző tudományterületeken folyó átfogó fogalmi nyelv létrehozására irányuló törekvésekhez - ezek a rendszerfogalom körül szerveződnek - és így Bourdieu nem tudja e fogalommal átvenni a más területeken megtalált összefüggéseket.

A mező-fogalom mellett a marxi tőke fogalmának kitágítása és a különböző társadalmi mezőkön (alrendszerekben) működő "*szimbolikus tőkék*" fogalma és mechanizmusai is sok szempontból túlmutatnak a társadalmi struktúrák embercsoport-struktúráként felfogásán. Azonban épp a "szimbolikus tőkék" elemzései teszik nyilvánvalóvá, hogy Bourdieu túlságosan hamar megy vissza a marxi osztálystruktúra premisszáihoz, és találja meg benne a magyarázatot a tudomány, a politika, a vallás, az egyetemi szféra etc működéséhez. (Lásd pl. Bourdieu 1973, S. 95-117; 1984, S. 205-246; 1988).

A "szimbolikus tőke" megfogalmazása jó alkalmat nyújt a marxi és a parsonsi társadalomszemlélet ütköztetésére, ugyanis ez a megfogalmazás kiindulópontjaiban kísértetiesen emlékeztet Talcott Parsons médiumelméletére anélkül, hogy Bourdieu - hivatkozásaiból kiolvashatóan - valaha is foglalkozott volna Parsons írásaival. (A két tematika közötti hasonlóság jelzéséhez lásd Luhmann 1990, S. 96). Parsons és Bourdieu is a pénzből indultak ki az említett koncepciójuknál, de míg Parsons absztrahálásának iránya a pénz mint *cseremédium* tulajdonságait vitte tovább - majd a generalizált pénzmédiumból respecifikálta a többi szociális rendszer médiumait - addig Bourdieu a *pénztőke* mint dominálást biztosító és alárendeltségeket kikényszerítő eszköz tulajdonságait általánosította ki, és vitte át a tudományra, politikára, művészetre etc. mint ezek szimbolikus tőkeit megfogalmazva az itteni dominálást biztosító mechanizmusokat. Ezzel azonban túl hamar rövidre zárta a valóban felbukkanó egyenlőtlenségi viszonyokat ezekben a szférákban, és összehasonlítva a Parsons nyomán meginduló empirikus vizsgálatokkal sokszor csak a felület megkarcolását jelentik elemzései. Így pl. a francia akadémiai-egyetemi szférát elemezve egy sor olyan torzulást mutatott ki Bourdieu, amelyeket évtizedekkel korábban a merton tudományszociológiai iskola - empirikus kutatások alapján - már *e torzulások mögöttes alapjaival együtt* alaposan kidolgozott. Pl. a tudományos szféra önálló értékelési-jutalmazási mechanizmusainak működési alapjait és az itteni torzulások nagyobb fokát kiváltó strukturális sajátosságokat hosszan elemezte Merton, Ben-David, Hagstrom és Glaser (Merton 1973; Glaser; Hagstrom 1965; Ben David 1971). Az ő elemzéseik fényében a francia egyetemi-tudományos szférát centralizált és az egyes tudományterületeken a tudományos kompetíciót jórészt kizáró felépítése miatt, mint a torzulás legmagasabb fokát létrehozó szférát lehet tekinteni. (Ezt a torzulást már csak az 1950-60-as évek olasz akadémiai élet állapotai múlták fölül, amikor a "professzori oligarchia" megnyilvánulásai miatt a széles nyilvánosság előtt is mint "akadémiai bárókról" beszéltek az egyetemi hatalmasságokról. Lásd: Clark 1977, S. 126.) Bourdieu meg sem kísérelte, hogy a tudományon belüli oligarchikus jelenségeket az osztály-kizsákmányolás paradigmáján túli alapokból próbálja megérteni, hanem rögtön mint a "tudományos tőke" működésének tiszta esetét magyarázta meg ezt a torz működést, mint "a" tudomány társadalmi mechanizmusát. Így számára a különböző társadalmi mezőkön működő, dominálást biztosító szimbolikus tőkék létrehozzák az uralkodó osztály és az - egyes

mezőkön belüli - alávetett osztály kettősét. Végülis Bourdieu elmélete csak mint korszerűsített osztálystruktúra-koncepció értékelhető, amelyben a pusztá embercsoportok közötti struktúrák mellett - alárendelten - a rajtuk túlmutató társadalmi képződmények és struktúráik is helyt kapnak. E második típusú struktúrák eddig felhalmozott elméleti meglátásait és ezeket alátámasztó empirikus munkálatokat azonban csak kis mértékben tudta hasznosítani.

A két társadalmi struktúra-koncepció által kijelölt eltérő szemléletmódok és kutatási tematikák közötti közelítés így nem sok előmunkálatra támaszkodhat. Meg kell tartani a Durkheimet, Weber, Paretot szintetizáló parsonsi társadalom-struktúra koncepciót, de a Parsons által kialakított társadalmi alrendszerek közötti struktúrák elemzésbe integrálni kell a társadalom embercsoportjai közötti strukturális viszonyokat: elkülönüléseket, zártságokat, e csoportok közötti hatalmi és alárendeltségi etc. viszonyokat. Parsons elméletéből a társadalmi szerkezet embercsoport dimenziójára az *inklúzió*, a belevonás fogalma áll rendelkezésre, amely azt az összefüggést jelzi, hogy a korábban egymás felé zárt embercsoportok egyre inkább átfogóbb csoportokba olvadnak bele, és a kialakuló funkcionálisan differenciálódott társadalmi alrendszerek és más szociális rendszerek működésében eltűnik az embercsoportok közötti különbségek fontossága (Parsons 1966: 154). Niklas Luhmann "világtársadalom" (Weltgesellschaft) fogalma ennek a belevonásnak a végeredményét jelzi: a nemzeti, faji, kulturális etc. különbségek egyre inkább leolvadnak, ill elvesztik fontosságukat, és az ezeket rögzítő szegmentáris differenciálódás helyett a világtársadalomban egységesült szociális rendszerek funkcionális alrendszerei már a világ egészében szerveződnek (Luhmann 1975: 51-72; az inklúzió fogalom továbbfejlesztéséhez Stichweh 1988).

Ha az előbb Bourdieu elemzéseit a szimbolikus tőkék hordozóinak kizsákmányolási törekvéseiről azért kellett kritizálni, mert azok egyszerűen a XIX. századi egyenlőtlenségi viszonyoknak a mai társadalmakra vetítését jelentették, akkor a parsonsi-luhmanni inklúzió koncepció azért kritizálható, mert ez kizszorítja a nézőpontból a más formákban a modern társadalmakban is tovább élő különbségeket, küzdelmeket és alá-fölé rendeltségeket a társadalom egyes embercsoportjai közötti viszonyok megértéséből, és így e különbségek hatásait a társadalom funkcionális alrendszereire befoghatatlanná teszi.

3. Luhmann rendszerelmélete és a Polányi Károllyal korrigált marxi elmélet

Az európai és az ebből kinövő észak-amerikai társadalomfejlődést szem előtt tartó funkcionalista rendszerelmélet egy sor olyan összefüggést tudott feltárni a társadalmi eseményeket meghatározó struktúrák és funkcionális meghatározók terén, melyek korábban hiányoztak a társadalomelméleti elemzések közül. Másik oldalról azonban ez az elmélet végletesen elhanyagolta azokat a társadalmi embercsoport-tagoltságokat és az ebben a dimenzióban létező hatásokat, melyek nem az elkülönült funkcionális alrendszerek keretei között, hanem ezeket átszelve, össztársadalmilag határoznak meg egy sor ilyen alrendszeren belüli tevékenységet. A társadalom funkcionalista rendszerelméletet és ennek belátásait tehát ki kell egészíteni a hagyományos társadalomelméletek, különösen a marxi társadalomelmélet néhány kiindulópontjával, és az ezek nyomán feltárható hatások elemzésével.

Niklas Luhmann abból indul ki a társadalmi evolúció mai fokán domináns funkcionálisan tagolt társadalomszerkezetet szem előtt tartva, hogy a társadalmi erőforrások feletti rendelkezés az egy-egy funkcionális alrendszerekben sikeresek

privilegiuma - a nagy politikusé, jogászé, tudósé, művésze, vállalkozóé stb. Az alrendszerek belső mechanizmusai azonban az így nyert befolyást nem engedik átörököteni, és ez a befolyás korlátozva marad a sikeres individuumokra, életüknek kb. 45-65 év közötti szakaszára: "...a társadalom domináló struktúráiban kétség kívül vannak úgynevezett 'konfliktus-csomópontok' a nagy apparátusok menedzsmentje, a politikai befolyás és a tudományos presztízs között, tehát mintha egy elitstruktúra létezne. Ha azonban közelebbről szemügyre vesszük a jelenséget, akkor láthatjuk, hogy itt csak személyekről van szó, akik bizonyos magas presztízzsel bíró pozíciókat töltenek be, amikor 45-65 év közötti korban vannak, de amely életszakasz az élettartam alig negyedét teszi ki, és semmi esély sincs arra, hogy a privilegizált feltételeket a családtagjaira tovább örökössék" (Luhmann 1987:5-6). Egy másik tanulmányában ehhez azt fűzi hozzá, hogy a különböző alrendszerek értékelése szerint sikeres kiemelkedők *egységesen min csoport* nem tudnak fellépni, és már ezért sem tudnak mint uralkodó osztály dominálni: "Már csak azért sem lehet egy 'uralkodó osztályról' beszélni – és most toljuk félre, hogy ez sajnálatos vagy üdvözlendő - mert mint osztály ezek együtt nem konfliktusképesek. Ezentúl - szemben a régi felső rétegekkel - hiányzik számukra a lehetőség, hogy a sikereiket családi átöröklés révén stabilizálják (Luhmann 1984:72). Még azt is megengedi, hogy az egyes alrendszerek sikeres teljesítményei korlátozottan átvihetők más alrendszerbe is, de tartósan privilegizált embercsoport, mint egy "uralkodó osztály", nem tud kialakulni. Szemben tehát a korábbi társadalmi evolúciós fázissal, amikor az egyes társadalmi funkciókat egy-egy zárt embercsoport-hoz (kasztokhoz, rendekhez) kötötte a társadalomszerveződés - vagyis a stratifikációs társadalmakban - a mai funkcionálisan differenciálódott társadalmakban már nem tudnak létrejönni ilyen ösztársadalmilag ható domináns embercsoportok – vallja Luhmann.

3.1. A funkcionalista rendszerelmélet által figyelmen kívül hagyott embercsoport-tagoltságok

E fejtegetések alapján Luhmann a korunkra létrejövő világtársadalomból indul ki, melyekben a funkcionálisan differenciálódott alrendszerek szervezik a tevékenységek kifejtését. Ám ezzel a kiindulóponttal letakar egy sor olyan embercsoport-tagoltságot a világ egészén belül, melyek sok-sok szempontból eltérő társadalmi közösségeket alakítanak ki, és amelyek ösztársadalmi szinten is meghatározzák egy sor funkcionális tevékenység kifejtését.

A legfontosabb embercsoport-tagoltságot a mai világ embertömegén belül kétségkívül a Samuel Huntington értelmében vett *civilizációs tagoltság* jelenti. A görög-római, illetve a zsidó-keresztény társadalomfejlődésből kinőtt nyugati civilizáció ma mintegy egymilliárdos embertömege, az iszlám vallás által integrált iszlám civilizáció szintén nagyjából egymilliárdos embertömege, a dél-ázsiai kínai civilizáció másfélmilliárdos embertömege, és a hindu civilizáció szintén másfélmilliárdos embertömege adják itt a fő összetevőket (lásd Huntington 1997). A funkcionalista rendszerelmélet lényegében a nyugati civilizáción belül létrejött funkcionális alrendszerekre bomlást írja le, és az itteni elemzések sok szempontból egyáltalán nem fedik le a többi eltérő civilizáción belüli funkcionális tevékenységek szerveződését. Mint összvilág-leírás ez csak annyiban fogadható el, hogy a nyugati civilizáció - eleinte az európai gyarmatosítások révén, ma pedig az Egyesült Államok által vezetett európai-amerikai pénzügyi és katonai világjelenléttel - formálni tudta és tudja részben a többi civilizáción belüli szerveződéseket is. Ez a civilizációs tagoltság és az ebből fakadó mély szembenállások -

sokszor még a korábbi európai gyarmatosítások utóhatásaként leülepedett kulturális elhatárolódások, illetve ma pedig az USA expanzív katonai és pénzügyi beavatkozására való negatív reakciók révén - civilizációk közötti gyűlöleteket hoztak létre napjainkra. Ennek hatása pedig már nem egyszerűen a területileg is elkülönült civilizációk között létezik, hanem az európai demográfiai csökkenés miatt betelepült iszlám, hindu, arab, török és kínai embertömegek milliói révén a nyugati civilizáción belül is. A demográfiai előrejelzések alapján pedig ennek további radikális növekedése várható, és már 2050-re is akár a lakosság egyharmada e civilizációkból bevándoroltakból áll majd a nyugati civilizáció társadalmaiban. Ez az alapvető tagoltság és ennek kihatása a funkcionális alrendszereken belüli tevékenységekre egyszerűen rejtve marad a funkcionalista rendszerelmélet előtt.

Egy következő fontos embercsoport-tagoltságot jelent - elsősorban a nyugati civilizáció egymilliárdos embertömegén belül - a *nemzeti társadalmak szerinti elkülönülés*, amely az 1700-as végétől mélyrehatóan elkülönítette a közös európai keresztény civilizáció embertömegét különálló nemzeti közösségekre, és egy sor kulturális-nyelvi, gondolkodásbeli eltérést rögzített tartósan ezen a civilizáción belül. Az egyes emberek identitásában és lelkiállapotának stabilitásában az egyre komplexebb társadalmi viszonyok között a nemzeti társadalmi szerveződésnek nélkülözhetetlen szerepe van ma is, noha az az intenzitás, mely ezt a XIX. század végéig jellemezte, mára már bizonyos mértékben csökkent. Ma és a közeljövőben tehát nem lehet leírni megfelelően a funkcionális alrendszerek működését, ha nem vesszük figyelembe a nemzeti társadalmakra bomlás behatásait ezekre.

A nemzeti társadalmak létének megfogalmazása Luhmann elméletében korrekció nélkül eleve nem volt lehetséges. Ő ugyanis a funkcionális alrendszerek differenciálódásaként ragadta meg az egész újkori európai fejlődést, melyek valóban egyre átfogóbb keretben szerveződnek, és például mára a tudományos kutatás, a gazdasági csere, a művészeti szféra, a tömegkommunikáció a nyugati civilizáció egészében vagy sokszor tényleg ezen is túlnyúlóan meghatározzák az egyes közösségekben folyó tevékenységeket. Ám azzal, hogy korrigáltuk Luhmann elméletét, és kimutattuk a funkcionális alrendszerek professzionális alrendszerként beszűkült formában való szerveződését, láthatóvá tettük az össztársadalom szintjén a diffúzabb és érzelmibb szerveződési formákat, és ezeket a *mindennapi élet* kategóriájában fogtuk össze. Vagyis az interakciók és a szervezeti rendszerszint felett a társadalom rendszerszintjét kettébontottuk fogalmilag, és a funkcionális differenciálódás újkori fejlődését úgy ragadtuk meg, mint a diffúz mindennapi életből kiemelkedő professzionális alrendszerek létrejöttét. Most ehhez azt tehetjük hozzá, hogy a funkcionális alrendszerek valóban átfogóbb emberközösségekben szerveződnek, és az utóbbi évtizedekben már a nyugati civilizáció és a köré fonódó más társadalmak egészében szerveződő tudományról, művészeti ágakról, gazdaságról stb. beszélhetünk. *Ám a mindennapi élet diffúzabb tevékenységeit, ahol spontán módon az emberek egész személyiségét - nemcsak parciális szerepfelfogásait - megragadó etikai beállítódások és az érzelmi életet irányító szimbólumok szerveződnek, szűkebb közösségek fogják össze.* A nemzeti társadalmi szerveződés így helyezhető el a mindennapi élet diffúzabb közösségi szerveződéseként, és ez biztosítja az egyes ember személyisége számára az egységes identitást. Miközben egy sor professzionális identitása parciálisan szinten beilleszti az egyes embert szűkebb embercsoportokba, mint a jogászt a jogászságba, és a művészt a művészi közösségekbe, a tudóst a tudományos közösségekbe, de ezek a parciális csoportidentitások inkább beleolvadnak átfogóbb professzionális csoportokba, és végső fokon a világtársadalom - vagy legalább a nyugati civilizáció – egészében szerveződnek. (Az internet tömegessé válása ennek óriási lökést adott.)

További fontos embercsoport-tagolódást jelent a nyugati civilizáción belül a *vallási megoszlás*, még akkor is, ha a rendszeres templomba járás és a kifejezett vallásos meggyőződés tömegességét tekintve a XX. század folyamán csökkent a nyugati civilizáció minden országában. A katolikus, a református és a protestantizmus többi ágán belüli egyházakhoz tartozás vagy a zsidó valláshoz tartozás explicit feladása után is olyan tartós gondolkodásbeli, magatartásbeli stb. jellemzők maradnak fenn az emberekben a családi szocializáció révén, hogy ezek explicit vallásosság nélkül is hatnak arra, hogy felnőtt korban milyen politikai csoportokhoz igyekszik az egyén majd tartozni, illetve a funkcionális tevékenységek különböző területén milyen embercsoportokat hoznak létre, e területeket átszelő embercsoport-szerveződések közül melyekhez csatlakozik, illetve milyen embercsoportokkal szemben lépnek fel majd ellenségesen.

E főbb embercsoport-tagoltságok mellett fontos hatást tesz minden funkcionális alrendszer működésére a társadalom *jövedelem szerinti tagoltsága* alapján létrejövő társadalmi rétegek szerveződése. A jövedelem szerinti életkörülmények összezárnak emberközösségeket közös lakóövezetekbe, közös kulturális szokásokat, gondolkodásformákat alakítanak ki, illetve kifelé, az ilyen közösségek közötti viszonyokban szembenállásokat, gondolati és szokásbeli reakciókat szülnek azt egyes emberekbe szocializációjuk során. Ez a tagoltság is keresztülszeli a funkcionális alrendszerek szerinti megoszlásokat, meghatározva mind az egyes ilyen alrendszerek belüli embercsoport-összetartásokat és szembenállásokat, mind a többi alrendszert keresztülszelő emberközösségek kialakulását, illetve ezek szembenállását az egyes társadalmi események kapcsán.

Összegezve tehát, a társadalomnak kettős szerkezete van, és a funkcionális alrendszerek szerinti szerkezetet ki kell egészíteni a társadalmi embercsoportok szerinti tagoltságának elemzésével. A luhmanni elmélet így a marxi társadalomelmélet néhány kiinduló pontjával egészítendő ki, noha ezt - mint majd látni fogjuk - korrigálni kell a Polányi Károly kettős gazdaság elemzésével, és az ebből következő változtatásokkal a marxi társadalomelmélet eredeti hangsúlyain.

3.2. A gazdasági tőkéscsoportok küzdelmeinek hatásai

A nyugati civilizáció az 1400-as évek vége óta a társadalomszerveződése által kiváltott sikeres ipari és katonai fölényére támaszkodva fokozatosan uralma alá tudta vetni a katonai téren hátrányban lévő, gyengébb civilizációk társadalmait, illetve vissza tudta venni az iszlám civilizáció törökök révén való betörését Európában az 1600-as évek végére. Az elmúlt három évszázad alatt így a világ átfogó eseményeit döntő módon a nyugati civilizáció egyes társadalmi tudták meghatározni. E civilizáció belső fejleményei és erőltetődései az egyes nemzeti társadalmak és a domináns csoportok között kihatottak közvetve az egész világra. Mára ez a kihatás jórészt már csak az európai civilizációból kinövő Egyesült Államok pénzügyi és katonai hatalma révén létezik, és Huntington prognózisa szerint a 2050 utáni évekre ez is második helyre szorul vissza az Ázsia keleti és déli részén kialakuló kínai hegemonia térsége mellett.

Mindenesetre a nyugati civilizáción belüli társadalmak szerveződésére az össztársadalom szintjén két szervezési mechanizmus egymás mellett élése és növekvő rivalizálásuk a

jellemző az utóbbi évszázadban. (A mostani elemzés szempontjából a zsákutcába került, és azóta eltűnt szovjet társadalmi szerveződést figyelmen kívül hagyhatjuk). Az egyiket a demokratikus politikai akaratképzésen és az ezt végrehajtó állami bürokrácián alapuló szerveződés jelenti, a másikat a tevékenységeket és ezek cseréjét a piacon és a pénzen keresztül szervező mechanizmusok. Luhmanntól való eltérésünk tehát itt abban áll, hogy *szakítunk azzal az álláspontjával, miszerint a funkcionálisan differenciálódott társadalmak egyes alrendszerei egységesen fontosak az össztársadalom meghatározása szempontjából, és kiemeljük a politikai és a jogi közigazgatási alrendszert, illetve a formális gazdaság (piaci-pénzmechanizmusok) alrendszerét mint össztársadalmi integrációs alrendszereket.* Ez azt jelenti, hogy bár kiemelkedő szerepe van pl. a tudománynak, vagy a művészetnek, az egészségügynek stb. a modern társadalmak teljesítményében, ám ezek nem tudják össztársadalmilag meghatározni az összes alrendszer kereteit, szemben a politikai-jogi vagy a piaci-pénzmechanizmusokkal. Ezzel a korrekcióval (ahogy a társadalmi alrendszerek leszűkítése utáni professzionális intézményrendszerek és a mindennapi élet kettősével is) ismét kissé Habermas felé tértünk el az eredeti luhmanni rendszerelmélethez képest, mivel Habermas eleve csak ezt a két képződményt tekinti rendszernek a társadalmi szerveződésen belül. Persze tőle eltérően mi elfogadjuk Luhmann-nal együtt azt, hogy a tudomány, a művészeti ágak, a vallási szféra, a tömegkommunikáció, az egészségügyi szféra, stb. szintén funkcionális alrendszerként szerveződnek meg, csak ott térünk el Luhmanntól, hogy ezeket az össztársadalmi szerveződés szempontjából kisebb hatókörrel látjuk működni.

A piaci szerveződés és a személytelen, pénzen keresztüli koordináció hatékonnyá teszi a tevékenységeket, így azok a társadalmak, melyek ezt a szerveződést tartósan és széleskörűen tudták megvalósítani a termelés és szolgáltatások területén, kiemelkedtek katonailag is a nyugati civilizáció országai között is. Az elmúlt évszázadban a katonai sikeresség nagyrészt azon is nyugodott, hogy a természeti állapothoz közelebbi kötöttségeket és tradíciókat le tudták-e oldani, és a szabadabbá váló tevékenységeket a konkurencia keretei között a piacon és a pénzre bízva tudták-e megszervezni. Európában ennek révén tudtak a nyugat-európai országok kiemelkedni az 1500-as évektől, és a kis önellátó közösségekből és a merev rendi széttagolásból kiszabaduló társadalmak átfogóbb egységekben szerveződni. Anglia szabad piaci szerveződést erőteljesebben megvalósító társadalma és a kontinentális Európa nyugati felén kibomló városiasodás a világ egészét meghódítani képes ipari és katonai potenciált hozott létre.

Fontos kiemelni, hogy a kibomló politikai demokrácia és az ennek alávetett közigazgatás társadalomszervezése az 1900-as évek közepéig vámokkal, behozatalai tilalmakkal és támogatásokkal többé-kevésbé ellenőrzése alatt tudta tartani a tevékenységek piacon és pénzen keresztüli megszervezésének feltételeit. Sőt, a nagy gazdasági válságok tapasztalatai után az 1930-as évektől a keynesi gazdaságpolitika még csak erősítette a pénznek és a piacnak a politikai államigazgatás alá vetettségét. Ebben a gazdaságpolitikában, amely a nyugati társadalmakban az 1950-es évek végéig tisztán megvalósult, de csökkenő mértékben az 1970-es évek elejéig, a pénzen keresztüli és a pénz feltételeinek változtatásán alapuló állami irányítás az egyes nemzeti társadalmak politikai irányítóinak céljait szolgálta, akiket pedig periodikusan visszatérő választásokon a társadalom tagjainak milliói választottak meg illetve távolítottak el a kormányrúd mellől. *Az elmúlt évtizedek eseményei ezt az alávetettséget bomlasztották fel, és ennek révén a mai nyugati civilizáción belüli társadalmak és egyes funkcionális alrendszereinek működése egy sor szempontból megváltozott.*

Ez a felbomlás két irányban növelte meg a pénz és piaci szerveződés hatókörét a nyugati civilizáció országaiban. Az egyik abban áll, hogy *a pénz és piaci mechanizmusoknak a*

nemzeti társadalmakban megvalósított politikai-államigazgatási alávetése a leépülés felé indult, és a pénz feletti ellenőrzést megvalósító központi nemzeti jegybankok helyett/fölött átfogó pénzüpiaci mechanizmusok kiépülését tették lehetővé az utóbbi évtizedekben. Bár ennek végső pontján még nem vagyunk, de e folyamat révén egyre inkább a nyugati civilizáció egymilliárdos embertömege felett egy egységes banki-pénzügyi hatalmi központ - alapvetően az USA banki-pénzügyi köreinek dominanciája mellett - valósítja meg a nyugati civilizáció egészének társadalomszervezését. Egy másik irányú folyamatot - a nemzeti társadalmak fölé emelkedő, globalizálódó pénzhatalom létrejötte mellett - a pénzen és a piacon való tevékenységszerveződés radikális kiterjedése jelent a termelés szférájáról egy sor további alrendszerre. Az előző fejezetekben a funkcionális alrendszerek kettős racionalitásának nevezett jelenség létrejötte tehát az embercsoport-dominancia nézőpontjából ez a folyamat - miközben rugalmas szerveződést tesz lehetővé - a banki-pénzhatalom terjedése szempontjából alapvető gondokat is jelent. A piac és az ezt közvetítő pénz szervezi meg - belső logikájukon alapuló szerződési mechanizmusok mellett és azokat torzítva, féloldallassá téve - egyre inkább az egyes kulturális szférákat: a művészeti ágakat, az egyetem-tudományos szférát, a tömegkommunikációs szférát. A sajtópiac, a médiapiac, a könyvpiac, a politikai piac, az oktatási piac, a sportpiac, az ügyvédi piac stb. révén a pénzhatalom egyre szélesebben áthatja a társadalom minden részét. Ha tehát az elmúlt fél évszázadot vesszük szemügyre a nyugati civilizáció vonatkozásában, akkor a társadalmak funkcionális differenciálódása mellett legalább ilyen jelentőséggel a politikai demokrácia hatókörének szűkülését és a banki-pénzhatalom hatókörének kitágulását kell megállapítani. Magyarország és Közép-Kelet-Európa ebből a szempontból kiesett néhány évtizedre a szovjet birodalmi szerveződés léte alatt, de ennek összeomlása óta nálunk is lezajlottak az ebbe az irányba mutató változási tendenciák. Fontos tehát kiemelni, hogy noha a pénznek és a felette rendelkező embercsoportoknak már az újkor kezdetétől átfogó hatalmat adott a társadalmak piaci árucserére ráutaltsága, és sokszor döntően közbe tudtak lépni a nyugati civilizáció egyes nemzeti társadalmi között folyó háborúk és események kimenetének meghatározásába, ez a szórványos hatás nem hasonlítható össze a mára kialakuló globális pénzhatalom lehetőségeivel (Lásd a bankár-pénzügyi hatalom utóbbi háromszáz évének elemzése Henry Coston hatalmas munkáját: Coston 1989).

A funkcionális rendszerelmélet egyik hibája tehát, hogy csak az össztársadalom funkcionális széttagolódását emeli ki, és az egyes alrendszerek egyenértékűségét állítja az össztársadalom integrációja szempontjából. Megfogalmazása szerint a társadalomnak csak egyenlő fontosságú funkcionális alrendszerei vannak, melyek számára az összes többi alrendszer egységes környezetté süllyed le. *Ezzel letakarja a politikai államigazgatási, illetve a piaci-pénzmechanizmusokon keresztüli átfogóbb integráció létét, és az e kettő közötti eltolódásokat, illetve mindezek behatását az egyes funkcionális alrendszerek belső működésébe.* A másik alapvető hibája, hogy csak a funkcionális mechanizmusok általi társadalmi tagoltságot mutatja be, és az ezekre ható embercsoport-tagoltságokat, és az egyes embercsoportok küzdelmeit eltávolítja az alrendszerek működésének megértéséből. Ezeket kell tehát korrigálnunk.

Kettős korrekciónk össze is fonódik. A marxi társadalomelmélet felé megyünk el, amikor a piacgazdaság össztársadalmi domináló erejét emeljük ki, igaz ezt Polányi Károly elemzésével módosítjuk. Polányi ugyanis - Carl Menger nyomán - kettéválasztotta a szubsztantív gazdaságot, a *materiális termelés világát*, és külön a formális gazdálkodást, a *materiális termelés* (megítélése szerint) ideiglenesen *piaci mechanizmusokon való szerveződésének világát* (Polányi 1976:274-300). Ez a kettéválasztás alapvető fontosságú, mert láthatóvá tette a gazdaság fogalma alatt addig

összefogott két eltérő területet eltérő természetű, ám ennek elismerése mellett tovább kellett lépni Polányi idevonatkozó elemzésén. Egy korábbi tanulmányunkban úgy módosítottuk Polányi kettős gazdaság tézisét, hogy kimutattuk egyrészt tévedését a piaci szerveződés elhalását illetően egy komplex társadalom keretei között, másrészt azt, hogy a formális értelemben vett gazdaság (a piaci-pénzmechanizmusok szférája) egyre inkább áterjedt a XX. század második felében egy sor további funkcionális alrendszerre az eredetileg a termelési szférájára létrejött alakja helyett (lásd Pokol 1984-95). Ezzel a korrekcióval még megmaradtunk Luhmann társadalmi alrendszer-elemzései között, csak éppen a formális értelemben vett gazdaságot ki tudtuk szabadítani fogalmilag az “egy alrendszer a sok között” besorolásból, és mint egy átfogó társadalomintegrációs mechanizmust tudtuk megfogalmazni ezt. Mostani további korrekciónk már nem csak a funkcionális alrendszerek szempontjából szemléli a formális gazdaság (piaci-pénzmechanizmusok) kiemelt szerepét, hanem az ezek mellé telepített embercsoportok és a többi ösztársadalmilag szerveződő és a dominanciáért harcot folytató embercsoport küzdelmei szempontjából. Ennek révén most úgy módosíthatjuk a marxi gazdaság-központú társadalomszervezés tézisét, hogy nem a Marx és a későbbi marxisták által kiemelt anyagi termelés (és az itt domináló csoportok) tudják uralni az ösztársadalmat, hanem *a formális gazdaság, a piaci-banki-pénzmechanizmusok felett domináló csoportok jutnak ilyen pozícióba*. A gazdaság két értelmének elkülönítése és a formális, piaci-banki gazdaság hatókörének kitágulásának középpontba állítása tehát más hangsúlyt ad a marxi gazdasági tőke és az ezzel összefonódott embercsoportok tézisének is. Ezen a vonalon kívánunk továbbhaladni a következőkben.

A piaci-pénzen keresztüli gazdasági szerveződés így bármely funkcionális alrendszerben megjelenhet, és nem a “termelési viszonyokkal” azonosított gazdaságot emeljük az ösztársadalom középpontjába. Másik korrekciónk a rendszerelmélet felett, hogy hozzuk az egyes funkcionális alrendszerek működésének megértésébe az ösztársadalmi szintű embercsoport-tagoltságok behatásait. E két korrekció együtt-szemlélése azt is jelenti, hogy a nyugati civilizáció egészében globalizálódó banki-pénzügyi mechanizmusok éppúgy összefonódnak embercsoportokkal, mint a jórészt nemzeti társadalmak keretei között szerveződő demokratikus államigazgatási vezérlés mechanizmusai is.

Vagyis nem egyszerűen arról van szó, hogy a két rivalizáló ösztársadalmi szervezési mechanizmus között egy eltolódás megy végbe, hanem az, hogy míg a demokratikus politikai-közigazgatási szerveződés döntően a nemzeti társadalmak keretei között ment és megy végbe, addig a banki-pénzmechanizmusok általi szerveződés átlép a nemzeti társadalmak keretén, és ösztársadalomként a nyugati civilizáció egészében szerveződik, alapvetően az Egyesült államokban székelve és annak katonai hatalmán nyugodva. A “nemzeti társadalom” kontra “globalizálódó világtársadalom” (mely utóbbi persze csak az USA által dominált nyugati civilizáció egészét jelenti) ellentét részben így a politikai demokrácia és a pénz hatalom általi szerveződés mélyebben fekvő ellentétét fejezi ki. E mellett szintén ezt az ellentétet mutatják a felszínen a gazdasági pénztőke két nagy domináns csoportjának küzdelmei is. Az ipari-mezőgazdasági tőkés csoportok - a multinacionális vállalatbirodalmak pozíciói ellenére - erőbben a nemzeti társadalmak keretei közé vannak beágyazódva, és dominálásuk a nemzetállami demokratikus intézmények felett megingathatatlan volt az elmúlt évszázadban a banki-pénzügyi tőkéscsoportok által. A banki-pénzügyi mechanizmusok kiszakadása a nemzetállamok központi jegybankjainak ellenőrzése alól, és a globális banki-pénzügyi hatalom létrejötte, így az ipari-mezőgazdasági tőkéscsoportok dominanciájának csökkenését is magával hozta az elmúlt fél évszázad folyamán, és ez nagy léptekkel folytatódik napjainkban is. Egyre inkább a banki-pénzügyi hatalom és az ezzel összefonódott

embercsoportok globális hatalma jön létre a XX. század első felében még domináló ipari-mezőgazdasági tőkéscsoportokkal szemben. A kibomló funkcionális differenciálódások és a funkcionális alrendszerek belső átalakulásai sok szempontból ezt az újfajta tőkés dominanciát mutatják. Az eredeti luhmanni funkcionális rendszerelmélet letakarta a társadalmi valóságnak ezt az oldalát.

3.3. A banki-pénzhatalom behatása a funkcionális alrendszerekre

Az eddigi elemzésből nyert felismerések úgy összegezhetők, hogy a funkcionális alrendszerekre szétbomlott társadalmi események és a funkcionális logikák szerint alakuló tevékenységek mellett a társadalomban olyan összefüggések is hatnak, melyek az egyes társadalmi embercsoportok közötti küzdelemből fakadnak. E küzdelmek megszerveződése pedig keresztülszeli az elkülönült funkcionális alrendszereket, és egy-egy domináns embercsoport egy sor alrendszert felhasználva szervezi meg össztársadalmi dominanciájának biztosítását. További meglátás még az eddigi elemzések nyomán, hogy minél inkább leépül a funkcionális alrendszerek kereteinek politikai-államigazgatási meghatározása, és a pénzen-piacon keresztüli szerveződés kezdi ezeket formálni, annál inkább azok a társadalmi embercsoportok tudják felhasználni az egyes funkcionális alrendszereket dominanciájuk biztosítására, melyek a globalizálódó pénzhatalom felett kizárólagosabb rendelkezést tudnak megszerezni a maguk számára.

Az elmúlt évszázad első évtizedeiben megfigyelhető volt, hogy a kibomló tömegmédiák és a szélesedő politikai demokrácia közvéleményének a befolyásolásra az össztársadalom feletti dominanciáért küzdő tőkéscsoportok közül sikeresebben a kereskedelmi-pénzügyi tőkéscsoportok tudtak teret nyerni, és a pusztán az ipari-mezőgazdasági termelésben sikeres tőkés vállalkozói csoportok nem voltak képesek ilyen mértékben meghatározni a tömegmédiákat. Ez éppúgy igaz az Egyesült Államokra, mint az európai országok médiapiacára. De megmaradt ez a jelenség később is, és az ekkor kibomló és tömegessé váló többi szellemi szférában is megfigyelhető volt, hogy a kereskedelmi-pénzügyi hatalommal összefonódott embercsoportok gyorsabban igyekeztek itt is hadállásokat kiépíteni, míg a korábbi fennálló állapotokban gondolkodó konzervatívabb ipari-mezőgazdasági tőkéscsoportok alig jelentek meg ezekben. Az 1920-as évektől kibomló filmiparban, majd a tömegessé váló egyetemi-tudományos szektorokban és a szellemi befolyásolásra törekvő alapítványok terén egyre inkább a banki-pénzhatalmi mechanizmusok köré telepedett embercsoportok tudtak hegemon pozíciókat elérni. Így miközben nagyobb hatókörrel kiépültek az új szellemi funkcionális alrendszerek - a tömegkommunikáció, az egyetemi-tudományos alrendszer, a művészeti ágak alrendszere - az össztársadalmi dominanciáért küzdő nagy tőkéscsoportok közül a banki-pénzügyi hatalom tudott ezekben erős háttérbázist kiépíteni.

Az egyes alrendszerekben van ugyan belső értékelés, de az egyes alrendszerek tevékenységét szétterítő mechanizmusok párhuzamosan a pénzhatalom által is meghatározottak. Hiába ér el egy társadalomtudós jó reputációt szűkebb tudományos közösségében, ha a könyvpiacot kézben tartó pénzhatalom - politikai céljai szerint - háttérbe tolja, és tudatosan másokat von előtérbe, ezeket nagy példányszámban kiadja, milliós példányszámú napilapjaiban, televíziós magazinokban szerepelteti, másokat pedig rendszeresen kirekeszt innen, és ezzel a támogatottakat milliók elé állítja, ünnepli őket, míg a politikai céljaival ellentétes elemzéseket adó társadalomtudóst elhallgatja, sőt mint tudóst is igyekszik diszkreditálni, ha veszélyesnek találja társadalmi uralmára

elemzéseit. De ugyanígy a nagy író, a zenész, a színész a könyvpiaci, zenepiaci és más művészeti piaci terjesztéssel tud csak hatni, és a pénzhatalom által ellenőrzött kulturális piacok politikai szelektálással fel- illetve leértékelnek a szellemi alkotói körökben. Mindezek révén a pénzhatalom meg tudja határozni a “nagy” tudós, író, zenész, színész karrierjét, és ezen keresztül azt, hogy milyen tartalmú elemzések, regények, színdarabok, zeneművek terjedjenek el a milliós tömegek között.

Az osztályszociálisan domináns tőkéscsoport tehát több funkcionális alrendszer párhuzamos befolyásolásával mintegy füzérré alakítja az egyes alrendszereken belüli behatásokat, és ezzel további forrásokat tud szerezni az osztályszociális dominanciáért küzdő többi tőkéscsoporttal szemben. Tanszéket alapítanak, egyetemi alapítványokat és tudományos ösztöndíjakat hoznak létre, és politikai céljaik szerint szelektált professzori gárdát alakítanak ki ezek segítségével, majd a tömegmédiákban levő pozícióik révén gyorsan kéznél lévő “nemzetközileg elismert szakértőként” bármikor milliós tömegek előtt nyilatkoztatják ezeket, a politikai küzdelmek szerint éppen aktuális célok érdekében. Így politikai érdekeiket rejtve, mint “szakmai” érveket tudják prezentálni. De ugyanígy színházakat, hangversenytermeket, könyvterjesztő hálózatot kezel a szellemi szektorokba behatoló pénzhatalom, uralja a könyvpiacot, a zenepiacot, nyilvánosságához juttatja a politikailag közelálló vagy legalább semleges alkotókat, és kirekeszti a politikailag szembeszegülő alkotókat innen. E szankciók pedig ismertekké válnak az egyes szellemi szektorokban, és már eleve elrettentik az alkotók nagyobb részét olyan elemzések, művészeti termékek létrehozatalától, melyért büntetést kaphatnak a kulturális piacukon hegemon helyzetben levő pénzhatalom embercsoportjaitól. Sok-sok millió ember besulykolt véleményei, meghatározott eseményekkel szemben kialakított pozitív, másokkal szembeni negatív érzelmi beállítottságaik így rejtetten az osztályszociálisan domináns pénzhatalom által létrehozottak, és ez a nyílt erőszak minimuma mellett tudja uralmukat biztosítani. Persze ez a fajta nyílt erőszak is létezik, és a domináns tőkéscsoport számára fontos események, hitek kétségbevonóit akár büntetőjogi eszközökkel is szankcionálják, és mint “szélsőségest” a társadalom peremére szorítják a banki-pénzhatalom köré fonódott embercsoportok.

Ezek a fejlemények többé-kevésbé végbementek az európai országokban is, de igazán tisztán az Egyesült Államokban bomlottak ki az 1900-as évek második felére. Innen azonban erős hatást tesznek az USA nagy gazdasági-katonai súlya révén Európában is. Különösen a szovjet birodalom összeomlása után politikai vákuumba került közép-kelet-európai országokban lehet érezni innen jövő erős behatásokat. A banki-pénzügyi hatalom erős pozíciói az Egyesült Államokban a szellemibb jellegű funkcionális alrendszerekben a konkurens tőkéscsoportokkal szemben a társadalom politikai és jogi alrendszerét is lényegesen át tudták alakítani az 1960-as évektől kezdődően. A kongresszusi és tagállami törvényhozásokban ugyanis - minden közvélemény-befolyásoló fölényük ellenére - a banki-pénzügyi hatalom embercsoportjai nem tudtak tartós előnyt kiharcolni, és a számukra kívánatos társadalmi változtatásokat a törvényhozáson keresztül nem tudták elérni. A masszív amerikai konzervatív többség, a fennállóhoz ösztönösen ragaszkodó kisemberek sok-sok milliós tömege a választások útján és az így létrejövő törvényhozási többségben gátat jelentettek a szellemi-kulturális szférákban hegemon helyzetben levő banki-pénzügyi hatalom változtatási tervei előtt. Ennek megkerülésére már az 1900-as évek elején felmerült az a stratégia, hogy az alkotmányba felvett alapjogokra támaszkodva kell az egyes kisebbségeket leválasztani a masszív amerikai többségről, és bírói úton kell létrehozni az egyes kisebbségeket a többséggel szembefordító változtatásokat. Az ACLU-t, (az Amerikai Polgárjogi Uniót) így hozták létre 1910-ben a banki-pénzügyi körök, és eleinte a legnagyobb kisebbség, a feketék védelmét állították középpontba, megalakítva az ACLU segítségével a “Színesbőrűeket

Támogató Országos Szövetséget” (lásd Epp 1998:3-13). Alkotmányos alapjogokra hivatkozó perek tömegét indították, és fokozatosan egy perlési politikai szférát alakítottak ki, a törvényhozási változtatások helyett. Az így kialakított perlési stratégiával aztán a feminista, majd a homoszexuális-leszbikus mozgalmak terjedését támogatták, új és új kisebbségekre hasítva a korábban egységes amerikai többséget, majd a hajléktalanok, az állatvédők, a vakok, süketek, mozgáskorlátozottak és mind újabb kisebbségi csoportokat szervező mozgalmakat segítettek a pénzügyi körök “emberjogi” alapítványai (lásd Sarat/Scheingold 1998). Az óriási médiaháttér, a filmipar, a könyvkiadás banki-pénzhatalmi ellenőrzése nagy publicitást és pozitív tálatást adott ezeknek a fejleményeknek. Ezek következtében átalakult néhány évtized alatt az amerikai jogrendszer és a politikai akaratképzés útvonala, illetve a törvényhozásból jórészt a bírói tárgyalótermekbe került át a társadalmi csoportok politikai küzdelme. “Politics by other means” (Politika más eszközökön keresztül) – fogalmazta meg néhány éve kiadott könyvében az amerikai politológus szerzőpáros a változás lényegét (lásd Lowi/Ginzburg:1999:).

De átalakult a jog is ennek révén, és a jogot kevésbé a törvények szövege hordozza ma már az Egyesült Államokban, hanem az alkotmányos alapjogok és az ezeket konkretizáló morálfilozófusok és jogfilozófusok monográfiái. Ezek pedig az egyetemi szférában a banki-pénzügyi hatalom alapítványainak kegyeltjei és a milliós példányszámú napilapjaik és TV-magazinjaik sztárjai sok-sok millió néző előtt. Ezek a fejlemények átnyúltak az 1990-es évek közepe óta Közép-Európába is, és az amerikai banki-pénzhatalom alapítványai, tudományos ösztöndíjai, könyvkiadóik és hegemon helyzetbe került könyvterjesztő hálózataik az általuk szponzorált “emberjogi” intézményeket hozzák kedvező helyzetbe, éppúgy politikai céljaik miatt, mint az otthoni, amerikai társaikat.

Mindezek a hatások és összefüggések tehát rejtve maradtak az eredeti luhmanni funkcionalista rendszerelmélet keretei között, és ezért a társadalmi realitás lényeges összefüggéseit ez nem tudta feltárni. Ezért volt szükséges a Polányi Károly kettős gazdaság elemzésével korrigált marxi elmélet néhány kiinduló pontjának beemelése, és az osztársadalomban a dominanciáért a tőkés csoportok között folyó küzdelmet elemezni.

4. A globális uralmi rend

A társadalom kettős szerkezetéből következően elemezni kell a funkcionális tagoltság és az ide tartozó intézményi mechanizmusok mellett a társadalomban ható uralmi szerkezetet is. Az előbbi fejezetekben döntően a funkcionális mechanizmusok elemzésére került sor, és csak a funkcionális rendszerelmélet fogalmi kereteinek korrekciójának kapcsán tértünk ki a Polányi Károly kettős gazdaság-tézisének keresztül behozott marxi elméletre és a piacossítással terjedő új uralmi rendre. Ebben a részrészletesebben megvizsgáljuk, milyen változások voltak jelentősek az elmúlt évtizedekben a nyugati civilizáció uralmi rendjének átalakulásában, és milyen elméletek tudták ezeket a legmélyebben megragadni.

4.1. A nemzetállami társadalomszerveződés összeroppanása

A nyugati civilizáció társadalmainak a második világháborút követő évtizedekben - mind

Európában mind Amerikában - a nemzetállami szinten történt alapvetően működési keretük szerveződése. (A zsákutcába jutott, és már eltűnt szovjet blokk társadalmainak szerveződésétől most tekintünk el.) Noha már ekkor különbséget lehetett tenni - Michel Albert kifejezését használva - a „rajnai” kapitalizmus és az angol-amerikai „versengő” kapitalizmus szerveződési elvei között, de ezek a különbségek sokáig nem hangsúlyozódtak ki élesen. A „rajnai” modell lényege volt, hogy az állam és a kormányzat aktív iparosítási politikát folytatva segíteni igyekszik az adott társadalom ipari versenyképességét, a pénzpolitikát ehhez a kormány tartja kézben, és a határoknál szigorú ellenőrzés alá veszi a tőke mozgását, a külső pénztőke behatolási kísérleteit jogi eszközökkel blokkolni tudja; továbbá az erős és centralizált szakszervezeti csúcsszervekkel egyeztetve hozza meg a legfontosabb gazdasági és más állami döntéseit, és a társadalmi béke fenntartása érdekében egy széles jóléti hálót épít ki a szegényebb rétegek számára. Mindez egy többé-kevésbé harmonikus társadalmi működést és egyensúlyt biztosított ezekben a társadalmakban, melyekhez a nyugat-európai kontinentális országok tartoztak elsősorban. Ezzel szemben az angol-amerikai „versengő” kapitalizmusban a piaci versengés teljesebben tudja meghatározni a termelést, de ezen kívül a többi funkcionális szektorban is teljesebben dominál a piaci működés, a kormány kevésbé aktív mind az iparpolitika és más szektorok szervezésében, mind a jóléti hálózatok kiépítésében és költségvetési fenntartásában; e mellett a munkavállalók millióit szervező nagy szakszervezetek és az állami döntéshozók között nincsenek meg az egyeztető kompromisszumos fórumok a nagy hatókörű állami döntések meghozatalakor. A tőkés csoportok szintjén pedig, míg a „rajnai” kapitalizmusban az ipari-mezőgazdasági tőkés csoportok erőbben meghatározók, addig az angol-amerikai „versengő” kapitalizmusban a banki-pénztőkés csoportok a dominálóbba, sőt ők határozzák meg a legnagyobb angol és amerikai multinacionális szintű ipari és más vállalatokat is (lásd Hellyer 1998).

E különbség ellenére az 1940-es évek második felétől kezdve a nemzetállami szintű társadalomszervezés volt a meghatározó a nyugati világ egészében, és ez némileg a „rajnai” kapitalista modellnél leírt jellemzőket tette a középpontba minden nyugati társadalomban. E rendszer alapja az 1944-ben megkötött Bretton Woods-i egyezmény volt a nyugati világ államai között. Ennek lényege volt, hogy a nyugati államok valutái egymáshoz viszonyítva rögzített árfolyammal rendelkeztek, és ezen az árfolyamon az USA dollárján keresztül kapcsolódtak aranyfedezethez. Ez azt jelentette, hogy a rögzített árfolyamon az Egyesült Államok központi bankja vállalta, hogy mindenkor aranyra váltja e valutákat. E rendszer alapján az egyes kormányok a központi jegybankjaikat közvetlenül meghatározva, ügyeltek az ország valutájának stabilitására, és egyrészt kamatláb-, hitel- és adópolitikával aktív ipar és gazdaságpolitikát folytattak egyes társadalmi célok elérésére (pl. a teljes foglalkoztatottság felé közelítés, egyes iparágak felfuttatása, szociálpolitikai hálók kiépítése stb. érdekében), másrészt az államhatárokon átlépő pénztőkét és vállalkozói tőkét szigorúan ellenőrzés alá vonták. Alapvetően tehát ebben a rendszerben az egyes társadalmak működése nemzetállami szinten volt megszervezve, és aktív kormányzati politikán keresztül történ meg a társadalom szerveződése, és ennek alávetve működött a piaci szerveződés, illetve országonként külön tartották a banki-pénzügyi tőkés csoportok szerveződését.

Ez a rendszer omlott össze 1971-ben, amikor az Egyesült Államok elnöke felmondta az aranyra váltási kötelezettséget. Közvetlen indoka ugyan az USA belső gazdasági nehézségei voltak a megterhelő vietnámi háború következtében, de mélyebb okként az amerikai banki-pénzhatalmi körök törekvése is ott volt, melyek az előbbi rendszer miatt erőbben ki voltak rekesztve a nyugat-európai országokból, illetve itt ellenőrzés alá tudták őket vonni a kormányok.

Miután Bretton Woods alapja megroppant az aranyalaptól elszakítás miatt, az egyes nyugat-európai országok belső valutáris helyzete, és az egyes valuták által szervezett belső gazdaságok irányítása feszültebbé vált. A bizonytalanná vált valuta-értékek és a bizonytalanná vált inflációs ráták miatt a beruházások volumenében csökkenések mutatkoztak, az inflálódó reáljövedelmek miatt a korábbi nyugodtabb munkavállalói rétegek sztrájkhullámai jöttek létre. A szellemi szférában pedig dominálónak kezdett válni, hogy mindezek a gondok a túlzott állami beavatkozás és a kormányok jövedelem-újraelosztó tevékenysége miatt jött létre. A növekvő társadalmi nyugtalanságok miatt egyrészt, a szellemi közvélemény átalakulása után az előbbi érvek tömegmédiában való súlykolása miatt másrészt, olyan politikai irányzatok és pártok kerültek hatalomra, melyek az 1970-es évek közepétől - először Nagy-Britanniában, majd az Egyesült Államokban és innen áttérjedve a kontinentális Európa nyugati részére - a rajnai kapitalizmus jellemzői helyett az angol-amerikai versengő kapitalizmus jellemzőit kezdték tisztán megvalósítani. Ez volt a neoliberális gazdaság- és társadalompolitikai koncepció uralomra jutása az 1970-es évek végétől a nyugati társadalmakban. A neoliberális társadalomszervezés lényeges jellemzői poláris ellentétet jelentenek a Bretton Woods-i rendszernél leírtakhoz képest. Központi törekvés itt a piac erőinek a legteljesebb szabadon engedése, és ezzel együtt a banki-pénztőke mozgása elől minden korlát elhárítása. A korábbi, államhatárok közé szorított pénztőke helyére az országok között szabadon mozgó pénztőke lépett. Ezt a szabad mozgást tovább fokozták azok az információs technológiai újítások, melyek az 1980-as évektől kezdve az internet, az email és egy sor további eszköz révén összekapcsolták a világ nagy tőzsdéit és pénzintézeteit, és akár másodpercek alatt a dollárok milliárdjait lehet akárhová eljuttatni, illetve kivonni egy országból. E mellett a szélesebb tömegek is jobban bekapcsolódtak a tömeges használatot elért elektronikus információs utakon a kisebb megtakarított pénzeikkel a pénzügyi alapokba és részvénytőkepiacokba, óriási módon kiszélesítve ezzel a banktőke kezelésében levő össztársadalmi tőke nagyságát. E technikai lehetőség, együtt a neoliberális korlát-lebontásokkal, kiszabadította a banki-pénztőkét a nemzetállami kormányok ellenőrzése alól, és a leghatalmasabb angol-amerikai bankok vezérletével egyre inkább egy összefonódó globális banktőkés csoportosulást hozott létre az 1990-es évek közepére.

A neoliberális társadalomszervezés további jellemzői közé tartozik az államilag fenntartott intézmények privatizációja, és a magántulajdonba került intézmények piaci szervezés és működtetés alá helyezése. Amíg a korábbi évtizedekben a mindenki számára elérhető és jórészt államilag finanszírozott kórházak, iskolák, kulturális központok, nyugdíjalapok, börtönszféra, katonai szféra stb. nagy állami szektorokat alakított ki – és ezektől távol tartották a banki-pénztőkés csoportokat – addig most ezek egymás után privatizálásra kerülnek. Az új magántulajdonosok nagyon nagy részben a banki-pénzügyi tőkés csoportok közül kerülnek ki, akik már korábban is meghatározó tulajdont szereztek a legnagyobb ipara és más vállalkozásokban, de most óriási módon megnő a magántulajdonukba került intézmények hatóköre. Különösen az angol és amerikai banktőkés csoportok tudták és tudják a privatizáció során megszerezni a legtöbb országban a korábbi állami vagyont, hatalmukat és befolyásukat korábban elképzelhetetlen módon kitágítva, első sorban Közép-Kelet-Európa, Latin-Amerika országaiban és más fejlődő országokban, de a nyugat-európai országokban is erős pozíciót szereztek az itt is beinduló privatizációk során a bankárcsoportok.

A neoliberális társadalomszervezés terjedésének útjai annyiban eltértek Nyugat-Európa és a többi térség vonatkozásában, hogy míg az előbbieken a már jelzett gondok miatt a plurális szellemi vitákban nagyobb amerikai szellemi és politikai nyomás nélkül kerültek

domináló helyzetbe a neoliberális szervezés elvei – és az így kormányra került erők belülről valósították ezeket meg - addig a többi térségben ehhez hozzájött egy tudatos eladósítási politika az angol-amerikai bankárkörök részéről az 1980-as évektől. Az eladósított országok aztán a pénzügyi összeomlás elkerülése érdekében mindenre rákényszerültek, amit e körök követeltek a belső társadalomszervezésük átalakítási irányát tekintve. Ezek pedig a már jelzett neoliberális átalakítási tervek voltak: privatizáció, a belső piacok teljes mértékű megnyitása a multinacionális vállalatok előtt, a pénzmozgások előtti korlátok teljes mértékű lebontása stb. E külső kényszer és a belső ellenállás hiánya miatt ezért a közép-kelet-európai térségben például oly mértékben megvalósultak a neoliberális szervezési elvek, ami a kontinentális nyugati országokban is csak részben ment végbe, de még a Latin-Amerikai országok esetében is csak részben tudta ezt elérni a globális pénzoligarchia. (Ez utóbbit azzal magyarázzák, hogy ott a közgazdasági tudás és előrelátás jobb helyzetben volt, mint a szovjet blokk erősebb ellenőrzése mellett létező közgazdasági köröknél a közép-európai-országokban, és ezért a helyi közgazdasági ellenállás bizonyos fokig csökkentette a külső amerikai nyomásnak való engedelmeskedést a legtöbb latin-amerikai országban, lásd Pijl 2001:185-204). De hogy a nyugat-európai országok esetében is erős bolt a nyomás a neoliberális szervezési elvek irányában, azt mutatják 1981-ből a szocialista Francois Mitterand kormányra kerülése utáni események. Mitterand, programjának megfelelően, vissza akarta államosítani a legfontosabb szolgáltatási szektorokat, növelni akarta a szociálpolitikai hálót az alsóbb néprétegek számára, és ehhez tudatos iparfejlesztést és pénzpolitikát kívánt megvalósítani, többek között a teljes foglalkoztatás irányába lépés érdekében. Csak néhány rövid év telt el, de a világgazdasági nyomás és az összehangolt külső pénzügyi mozgások által keltett kényszerek révén mindent fel kellett adni e programból, és vissza kellett térnie a neoliberális társadalomszervezés elvek mellé (lásd Ross 1995).

Ebbe a globálissá váló uralmi rendbe és az angol-amerikai banki-pénzügyi tőkés csoportok által uralt világba léptek be a szovjet birodalom felbomlása után a közép-kelet-európai országok, közöttük a magyarok is. Noha ekkor még nem volt teljesen befejezett a globális pénzoligarchia és a neoliberális uralmi rend kiépülése, de fő vonalaiban ez már megvalósult az 1989-es rendszerváltozás idejére. A volt állampárti uralmi rendszerek „felvételre jelentkezése” a kapitalizmus erőinél még egy harcot is kiobbantott rövid időre a rajnai kapitalizmus jellemzőit védő német tőkés csoportok és a tiszta neoliberális rendet terjesztő angol-amerikai bankárcsoportok között. A Deutsche Bank nagyhatalmú elnöke Herrenhausen és pénzügyi csoportjaik - oldalukon olyan erős ipari tőkés csoporttal, mint a Mannesmann - a közép-kelet-európai országok vonatkozásában háttérbe igyekezett szorítani a neoliberális szervezést erőltető angol-amerikai bankárköröket a rendszerváltás körüli időszakban. Ezzel szemben az amerikai pénzügyi körök, alapítványaikon és az e térségben az 1990-es évek elején megszerzett szellemi-médiabázison keresztül, széleskörű privatizációt, visszaszorított állami szerepet, kormánytól független jegybankot stb. igyekeztek propagálni, illetve megszervezni erre a politika és szellemi elit egyes részeit. A kétféle kapitalista modell erői közötti viaskodás rövid ideig tartott. Herrenhausen és még néhány vezető a „rajnai” modell erői közül hamarosan merénylet áldozatai lettek, de a globális amerikai banktőke erői amúgy is jobb helyzetben voltak e térségben a korábbi szellemi behatolásuk révén. Lengyelországban és Magyarországon az amerikai banktőke különösen a Soros-Alapítványon és a köré épült intézeti hálózatokon keresztül már az 1980-as évek eleje óta megjelent, és az 1990-es években a régió összes országában széleskörű szellemi (egyetemi, tömegmédiabeli, könyvterjesztői stb.) infrastruktúrát építettek ki. (E tevékenysége révén a neoliberális erők irányítása alatt lévő tömegmédiákban állandó jelzőként a „filantróp milliárdos” állandó jelzőt kapta Soros György, úgy beállítva ezt a tevékenységet, mintha pusztán egyedül, belső érzéseitől fűtve, és pusztán emberbaráti

szeretetből dolgozott volna éveken keresztül sok-sok milliót költve e térségben a szellemi- és médiaszektorokban). A rajnai kapitalizmus tőkés csoportjai a szellemi-intézményi behatolás terén nagyságrendekkel kisebb bázist tudtak csak kiépíteni, és még a tömegmédiák szférájába behatoló német tőke is sokszor az angol-amerikai neoliberális szellemi szektort erősítette, és nem kíséreltek meg egy ellen-szellemi hatalmat kiépíteni velük szemben. (E német bankárkörök - szemben a Deutsche Bank-kal és Herrenhausen csoportjával - a Dresdner Bank körül csoportosulnak, mely felett az elmúlt évszázad folyamatosan legnagyobb tőkeerejű amerikai bankjának feje, J. P. Morgan már 1905-ben megszerezte az ellenőrzést lásd Pijl 2001:193-201, illetve 1984).

A neoliberális uralmi rend kiépítésének terjedelme sokban attól is függött Közép-Kelet-Európában, mint ahogy a fejlődő ázsiai és a többi térségben is, hogy a privatizáció során milyen mértékben jutottak az adott országban az egyes szektorok intézményei az angol-amerikai vagy a tőlük függő más bankár és vállalkozói csoportok tulajdonába, és maradt így el az ország belső tőkés csoportjainak kiépülése, vagy éppen ellenkezőleg, a privatizált intézmények nagyobb része az országon belüli tőkés csoportokat erősítette tovább. Ebből a szempontból Csehország adja azt a mintát, ahol jelentős mértékben saját tőkés csoportok is létrejöttek a privatizáció során, és így a szellemi szektorokban is háttérrel tudnak adni a neoliberális uralmi renddel szembenálló csoportoknak. Magyarország és részben Lengyelország ezzel szemben azt a mintát jelenti, ahol a privatizáció során - mind a szűkebb termelés mind a tömegmédiák és egyéb szellemi szférák terén - a legkevesbé épültek ki hazai tőkés csoportok, és a legerősebben szerezték meg az amerikai és a tőlük függő pénzügyi-vállalkozói körök a termelési és egyéb infrastruktúrát. A globális uralmi rend és a neoliberális társadalomszervezés erői így a régióban a legerősebben nálunk érték el hegemoniát.

4.2. A globális uralmi rend elméleti megragadása

A társadalmak egészének szintjén az uralkodás és az elnyomás elemzését a marxizmus elméletek állítják az elemzés középpontjába, ám ezek nagy része nem alkalmas a valóság feltárására. Ezt különösen két ok magyarázza. Az egyik ok magából a marxizmus kiindulópontjából ered, amely az uralkodást a szűken vett termelésben keresi, és a termelési eszközök tulajdonához köti. Az e szerint előrehaladó elemzés így a gyárosok, vállalkozók, illetve másik oldalról a munkások ellentétére szűkíti le a szemszöveget, ám a mai komplex és egy sor funkcionális alrendszerre bomló társadalmakban ez elvételi az uralom és az elnyomás reális erőit. Egy másik okot jelent az uralom és az elnyomás elemzésének elmaradásában a marxizmus elmélet sok irányzatán belül, hogy a nyugati országok marxista értelmiségének és társadalomtudósainak jó része az 1960-as évektől kezdve eltolódott az osztályelnyomás elemzésétől a kisebbségek elnyomásának elemzése felé, és az ez elleni közéleti fellépés ezt érzelmileg is rögzítette bennük. Ám mivel az emberjogi ideológia és az ezen alapuló kisebbségvédelem sok szempontból a banki-pénzügyi tőkés csoportok eszközeként jött létre az 1900-as évek első évtizedei óta az ipari-tőkés csoportokkal szembeni politikai küzdelmeik során, ez utóbbiak pozícióinak megtörése érdekében, a masszív konzervatív többség kisebbségekre bontásán keresztül (lásd ennek részleteit: Epp 1998:9-43), így az emberjogi balliberális körökkel egy táborba került marxisták sok szempontból függésbe kerültek a pénzüligarchiától. Az Egyesült Államokban így mint a „politikai korrektség” része kezdett érvényesülni jó néhány marxista elméleti csoportosulásban (és a mögöttük álló könyvkiadói, könyvterjesztői hálózatok elvárásaiban!), hogy ha érintik is továbbra a tőkés csoportok

uralmát és elnyomását, a pénztőke és a bankárcsoportok uralmát ebben nem emelik ki. De sokan még ezen is túl mennek, és egy homályos „baloldaliságot” felvállalva, inkább csak a szegényebb osztályok rossz élethelyzetét ecsetelik elemzésükben, de teljesen lemondanak annak vizsgálatától, hogy mely csoportok részéről történik az elnyomás és az uralom, és ezt milyen mechanizmusokon keresztül valósítják meg.

Mégis, ha szétnéznünk az erre vonatkozó marxi elméleti írások között az elnyomásra és az uralomra vonatkozó összegyűjtött információkat keresve, akkor két irányzat kínál használható empiriát. Az egyik az un. „világrendszer elmélet”, amelyet Immanuel Wallerstein indított útjára az 1970-es évek elejétől, és egy széles elméleti csoportosulás halad azóta ezen az úton. Egy másik használható információtömeget az un. „neo-gramsciánus” elméleti irányzathoz tartozó szerzőktől nyerhetünk.

A *világrendszer elmélet* központi gondolata az, hogy az uralkodás és az elnyomás mechanizmusai a fejlett kapitalista országokban a második világháború utáni időktől már csak részben vizsgálhatók egy-egy társadalom tőkés csoportjai és dolgozó osztályai viszonyában. Itt is van ugyan továbbra is uralkodás és értéktöbblet elvonás a tőkés csoportok részéről az alávetettektől, de döntőbb ennél az., hogy a fejlett országok mint a világgazdaság centruma a periféria szegény országait - Latin-Amerikában, Ázsiában, Afrikában - zsákmányolják ki az egyenlőtlen cserével. Ezzel magyarázta ez az elmélet, hogy a második világháborút követő évektől a nyugati társadalmakban a munkásságnak, és az alsóbb néposztályoknak is jelentősen emelkedett az életszínvonala, illetve nagy vonalúan kiépült az állami szociális háló és juttatások rendszere a legszegényebbek részére is. Ennek árát ugyanis a periféria országainak egész népessége fizette meg, így a centrum tőkés csoportjai az ipari termékeiket extraprofíttal eladva a periféria országaiban, és innen olcsón nyersanyagokat elhozva és éhbérért előállított termékeket importálva, az otthoni dolgozó osztályoknak - a társadalmi béke kedvéért – jobb életszínvonalat biztosíthatott.

Ezt az elméletet Wallerstein és követői a Bretton Woods-i keynesiánus kapitalizmus körülményei között hozták létre, és az 1980-as évektől beinduló változásokat a globális pénztőke uralmának létrejötte irányában az ide tartozó elemzők is észlelték. Robert Ross az 1990-es évek elejétől azt emeli ki, hogy a pénztőke kiszabadulása a nemzetállami keretek közül és a helyi kormányok ellenőrzése alól egy olyan globális pénztőkés csoportot alakított ki, amelyek működése lassanként eltünteti a centrum munkásságának és dolgozó osztályainak privilegizált helyzetét a periféria „szuper”-kiszákmányolt osztályaihoz képest, és maga a centrum-periféria felosztás is értelmét veszti a globális pénztőke szabad mozgása miatt (lásd Ross 1995:19-36). A jogi korlátokkal már nem fékezett és a technikai lehetőségek szerint percek alatt országok váltására képes pénztőke ugyanis oda megy, ahol a legolcsóbb a munkaerőt kapja, a legkisebb adót kell fizetnie az államnak és ahol a legkisebb a szakszervezetek ellenállása illetve ezek jogosítványai a vállalatok és az intézmények szervezésébe való beleszólásra. A világtermelés egyre nagyobb részét a multinacionális cégek állítják elő, és a cégek vezérkaraiban a nagy angol és amerikai bankok bizalmi emberi alkotnak összefogott hálózatokat. Mint John R. Munkirs felméréséből tudni lehet: „Munkirs határozottan állítja, hogy Amerika legnagyobb vállalatainak mindegyikét közvetett módon hét nagy bank és öt nagy biztosító társaság ellenőrzi, illetve igazgatja. Mindez az igazgatók egy összefonódó hálózatán keresztül történik, mely a vállalatok hitelezői, illetve tulajdonosi érdekeit reprezentálja. Az ég legyen irgalmas ahhoz a vállalati igazgatóhoz, aki ujját mer húzni velük” (Hellyer1998:4). Vagyis a multinacionális cégek és a pénzoligarchia összefonódik, és ebben az összefonódásban a vezető szerep a pénzoligarchiának jut. A nyugati államok kormányai és szakszervezetei egyre kiszolgáltatottabb helyzetbe

kerülnek a multinacionális cégekkel szemben, mert nagyobb adók kirovása, vagy szakszervezeti követelések előterjesztése egyszerűen azzal a válasszal járhat részükről, hogy áttesszük a működést egy olcsóbb munkabérű országba, ahol az ottani kormánytól még sok éves adómentességet és egyéb kedvezményeket is kapnak. Mindezek hatására az 1980-as évek közepétől először az Egyesült Államokban, majd a '90-es évektől Nyugat-Európa országaiban is megállt a reáljövedelem növekedése a dolgozó osztályok körében, és az alsóbb szinteken még jelentősen csökkent is ez a jövedelem. Vége a privilegizált centrum országaiban a jóléti állami berendezkedésnek, és a globális pénzüligarchia uralomra jutása minden országot a periféria szintjére vitt le az értéktöbblet elvonásában és a profit fokozásában. E révén egy szűk felsővezetői réteg jövedelme az egekbe emelkedett, de a széles társadalmi rétegek helyzete stagnál vagy inkább még süllyed is (Ross 1995:34-36).

Phlipp McMichael a vilárendszer elmélet másik szerzője még azt is kiemeli, hogy miután a tőke körforgása túlnőtt a nemzetállami kereteken, ez a nyugati országokon belül is lenyomta a béreket, illetve permanens munkanélküliséget hoz létre, amit korábban a beavatkozó állam és a szakszervezeti csúcsszervek nem engedtek meg. Mindez a nyugati országokba már korábban beözönlött és most is áramló olcsó külföldi (főként ázsiai, afrikai) munkaerő irányában növeli a belföldi dolgozó osztályok idegenellenességét. McMichael ezt a szűkössé vált munkához és magasabb bérekhez ragaszkodó hazai dolgozó rétegek védekezéseként írja le: „A megtámadott országok közösségei és munkaerő csoportjainak védekezése a gazdasági túlélésük érdekében”(McMichael 1995:37). Jelzi azt is, hogy ezek a jelenségek a pénzüligarchia szellemi támaszaiként működő tömegmédiákban, mint egyszerű primitivitás, és rasszizmus kitörései kerülnek ábrázolásra.

McMichael kiemeli, hogy a két globális pénzügyi szervezet, a Nemzetközi Valutaalap (IMF) és a Világbank, melyek a Bretton Woods-i rendszer alatt a nemzetállami kormányok és gazdaságpolitikák egyszerű szolgálói voltak, a jelzett változásokkal új szerepbe kerültek, és egyre inkább a globális pénzüligarchia központi szerveiként és ellenőreiként működnek a kormányok felett. Eleinte ugyan ez az uralmuk csak az eladósított közép-európai, latin-amerikai, ázsiai és afrikai országok felett alakult kik, és főként ebbe az irányba közvetítették az USA pénzügyi köreinek követeléseit. (Legnagyobb szavazattal és ebből eredő vétőjoggal a két szervezet tagállami közül ugyanis az USA rendelkezik). Az ezen az úton megerősödött IMF és a Világbank az 1990-es évek végére már a nyugati államok kormányai felett is meghatározó pozícióba jutott. A neoliborális politikai és társadalomszervezés elterjesztése a nyugati társadalmakban így e két szervezet révén is végbement és végbemegy, noha itt nem annyira nyílt diktátumok révén hat befolyásuk, mint Közép-Kelet-Európa országaiban, Latin-Amerikában és a többi fejlődő országban.

A másik használható irányzatot a marxi elméletek közül a *neo-gramscianusok* jelentik, akik Antonio Gramsci írásaira támaszkodva alakítottak ki egy komplexebb megközelítést a mai társadalmak elemzésére. Az 1990-es évek elejétől a globális nemzetközi rend és uralom elemzésében külön iskolát alkot ez az irányzat, így különösen alkalmas most, hogy a globális uralmi rend elemzéséhez hozzá forduljunk. Az eredeti marxi hangsúlyokat és kiindulópontokat különösen öt ponton módosítja ez az irányzat.

Az egyik ilyen módosítást jelenti, hogy bár marxistaként elismerik a fő társadalmi megoszlásként a tőke és a munka ellentétét, ám a tőkéseket nem egy homogén osztálynak tekintik, hanem inkább egymással harcoló-rivalizáló csoportok laza halmazának. E tőkés csoportok elitjei azért küzdenek, hogy az ő általánosításai váljanak az egész tőkés

osztály és ezen túl az egész társadalom eszméivé és törekvéseivé (Apeldoorn 2001:72). Ezzel a módosítással eltűnik a marxi elméletnek az a megszemélyesítő jellege, amely mint egy önálló tudattal rendelkező „kollektív személyről” beszél az uralkodó osztályról, amely „megtervez”, „eldönt” és mint egy szuperember irányítja a társadalom történeteit. Azt is lehet mondani, hogy maga „a” tőkés osztály is már csak nominálissá és félretehető fogalommá válik e változtatás után, és a fő hangsúly a különféle tőkés csoportok egymással való küzdelmére és uralmi technikáik feltárására helyeződik át.

A neo-gramsciánusok egy másik változtatása az eredeti marxi elméleten a szűk gazdasági szemlélet feloldása, és a gazdasági dimenzióban uralmat gyakorló tőkés csoportok - a „termelési eszköz tulajdonosok” - mellett az „organikus értelmiség” fontosságának kiemelése jelenti: „Minden társadalmi csoport, amely létrejön a gazdasági termelés alapvető funkciója területén, alkot egy magával összeköttetésben álló, egy- vagy több organikus értelmiségi csoportot, amely homogenitást és tudatosságot ad a csoportnak a funkcióját illetően, és nemcsak gazdasági területen, hanem társadalmi és politikai szinten is” (Gramsci börtönnaplójából idézi: Bieler/Morton 2001:26). Az organikus értelmiség úgy általánosítja a csoport törekvéseit és a tennivaló alátámasztásáról az érveket, hogy azok elvesztik partikuláris érdek-jellegüket, és általánosabb eszmei síkon, mint nemes és általánosan követendő célok jelennek meg ezek, és e szublimálással már a csoporton kívül szélesebb társadalmi körben is egyet tudnak érteni ezekkel az érvekkel és eszmékkel. Ezzel juttatják széles hatáshoz és uralomhoz a támogatott tőkés csoportot az organikus értelmiségiek (Gill 2001:65).

Egy következő változtatást a marxi elméleten a társadalmi osztályok mellé a „történelmi blokk” fogalmának a behozatalával hajtották végre a neo-gramsciánusok. Ez tulajdonképpen még inkább névlegessé teszi a társadalmi történések osztály-meghatározottságát, és az egyes társadalmi törekvések és események mellé nem egy-egy osztály kerül hajtóerőként, hanem a különböző társadalmi osztályok egy-egy részét összefogó „történelmi blokk”-ok. Egy-egy nagyobb társadalmi változtatás végrehajtására, amely után a társadalmi erőviszonyok egy hosszabb időre átalakulnak, és új tőkés csoport kerül uralkodó pozícióba, mindig egy történelmi blokkba egyesülő, „össze-szerveződő” embercsoportok konglomerátuma jön létre. Példának hozzá az Európai Unió egységes valutájáért küzdő neoliberális történelmi blokk kialakulását az 1980-as évek második felétől, amely révén a tagállami kormányzati gazdaságpolitikák lehetősége megszűnt, és a globális pénzüligarchia hatalma vált középpontivá az Unióban is: „A neoliberális történelmi blokk az egységes európai valutáért, amely teljesen le van szakítva minden EU-szervezet kontrollja alól, és egy független jegybank kezeli a valutát teljesen, ilyen történelmi blokkba gyűlt csoportokat jelent. Ebbe első sorban persze a pénzügyi körök, a tagállami pénzügyminisztériumi főtisztviselők, az EU-apparátus, az IMF, a Világbank és a többi ilyen globális szervezet apparátusa van benne, illetve az európai szintű nagyvállalatok közül azok, amelyek egész európai szintre termelnek elsősorban, de azok a munkások és kis vállalkozók is, amelyek az ilyen vállalatok dolgozói, illetve ezekkel szoros beszállítói-alvállalkozói viszonyt tudtak kialakítani. Plusz emellett azok a káderek-értelmiségiek, akik a neoliberális közgazdasági, jogi, médiabeli stb. segítséget megadják ennek a történelmi bloknak”(Gill 2001:53).

Fontos újítás az eredeti marxi elmélethez képest a hegemonia fogalmának bevezetése a társadalom uralmi rendjének elemzésébe. Ezzel lehetővé válik, hogy az állam-központú hatalmi elemzések mellett a szélesebb magánhatalmi szerveződések és a kulturális-szellemi szektorokban levő hatalmi szerveződések is meg tudják ragadni. A globális uralmi rend megragadására ez a változtatás azért is fontos, mert itt állami szerv, „világkormány” nem alakult ki, ám fél-állami, fél-magán világszervezetek, mint az IMF

és a Világbank és a pénzligarchia nagy alapítványhálózatai összefonódva minden formális állami hatalmi jogosítvány nélkül is döntő befolyást és uralmat tudtak szerezni az állami kormányzatok felett: „A nemzetközi politika-alakítási apparátus együttműködik a magán jellegű ügynökségekkel, mint pl. a Trilaterális Bizottság, melynek tág EU tagsága van, elit politikai és gazdasági érdekeket képviselve, a WTO, a Harmincak Csoportja, amely különösen fontos a pénzügyek terén, vagy a brit intézetek közül az Economic Affairs Institute, az Adam Smith Intézet, az amerikai Brookings Intézet, az Enterprise Institute, és a nagy vállalatok vezetőinek egy sor fórumával (...) A neoliberális transznacionális blokk így egy jelentős bázissal rendelkezik az EU-n belül” (Gill: 2001:54).

Végül fontos eltérés a neo-gramsciánus elméletben az eredeti marxi elmélethez képest, hogy itt a társadalmi változások és események nem szükségszerűen mennek végbe a gazdasági meghatározottságból kiindulón (noha elismerik ennek erejét a változásokban), hanem a történelmi blokkok aktív szervezésével és küzdelmeivel. Ám épp ezért egy ellen-hegemonia kiépítésével és blokk szervezésével le lehet állítani változásokat, és más irányt lehet szabni a társadalmi történéseknek. Vagyis ezzel a társadalmi változások mögötti kizárólagos gazdasági determinizmust tüntetik el, és ezredvégi komplex társadalmak valóságához ezzel közelebb jutnak ezen irányzat szerzői.

Összegezve: a neo-gramsciánus elmélet változtatásait az eredeti marxi elmélethez képest megfelelőnek lehet tekinteni arra, hogy az intézményi szinten funkcionálisan differenciálódott modern társadalmak embercsoport-küzdelmeinek megértésére felhasználjuk ezt az elméletet. A társadalom kettős szerkezetét tekintve tehát a funkcionális intézményrendszerek elmélete mellett, amely a társadalom funkcionális-intézményi dimenzióját elemzi, és tárja fel, a neo-gramsciánus elmélettel az embercsoport-tagoltságot és küzdelmet, az uralkodás és az elnyomás dimenzióját is fel tudjuk tárni. A következőkben így a két elméleti megközelítést együtt használjuk.

VII. Fejezet

Szociális rendszerek, mindennapi élet és létrelevancia

Hálás dolog a társadalom vizsgálója számára Luhmann rendszerelméletéből kiindulni, mert talán ez az elmélet törekedett a legtudatosabban a kompakt fogalmi apparátusok szétbontására és használt fogalmak felbontókéességének növelésére. Az ily módon létrehozott, nagy felbontókéességű kategóriáival a luhmanni elmélet rendkívül komplex módon tudja rekonstruálni a szociális világ eddig észlelhetetlen aspektusait. A korábbi fejezetekben a társadalom mint rendszerszint funkcionális alrendszerekre széttagolódásának luhmanni elemzéseit elméletileg korrigálni igyekeztük, kimutatva, hogy a Luhmann által alkalmazott megoldás az egyes társadalmi alrendszerek empirikus határmegvonására bináris kódokkal csak úgy elfogadható, ha a professzionális kommunikációkra leszűkítjük azt. Ekkor pedig a társadalmi alrendszerek professzionális intézményrendszerekre leszűkítése vált szükségessé, és a társadalom rendszerszintjének differenciálódására ezek mellé be kellett hozni a *mindennapi élet* kategóriáját. Továbbgonddolva a szükséges korrekciókat a személyiség kirekesztését a szociális világ felépítéséből a luhmanni elméletben is problémásnak találtuk, Luhmann autopoiesis-konceptió felé tett paradigmaváltása óta irt munkái alapján. Azóta ugyanis a korábbi elmélettechnikai döntését a szubjektum kirekesztéséről a szociális világon túlra - mint pszichikai rendszert tematizálva azt - a szociális rendszerek elméleti rekonstrukciójánál már konzekvensen meg tudja valósítani, míg a 60-as, 70-es években sok szempontból csak deklaratív maradt ez a kirekesztés. A mostani konzekvensebb elemzései azonban azt mutatják, hogy ezzel egyre inkább egy "pillanatnyiságon alapuló" valóság szemlélethez jutott el, és ennek következtében a szociális világ tartós struktúráit csak leszűkítve tudja tematizálni. E "módszertani punktualizmus" következményeinek elkerülésére ezért szükségesnek látjuk e döntés korrekcióját, és a *szociális világba behozott személyiséget mint szerepkészletek hordozóját*, szerepekre felbontva összeegyeztethetőnek véljük a társadalmi világ differenciálódásának tételével. Ennél a lépésnél - utóbbi évtizedekben irt tanulmányaival szemben - jól lehet támaszkodni Luhmann 1960-as években irt munkáira.

E korrekciók révén a luhmanni rendszerelmélet társadalomképe néhány alapvető ponton újragondolhatóvá válik. Ebben a fejezetben a *létrelevancia* szempontjából szeretnénk megvizsgálni a professzionális intézményrendszerek közötti eltéréseket, ill. ezek és a mindennapi élet gyakorlata közötti összefüggéseket. Luhmann ugyan használja - ill. használta különösen korai munkáiban - elméleti alapkategóriái között a lehetőség/valóság modalitás-kategóriákat és a faktikus/lehető létmódok közötti különbséget, de rendszeresen nem nézte végig ebből a szempontból a szociális rendszerek felépülését. (Ami fakad az ontológiai szemléletmóddal szemben hangoztatott distanciájából is.) A mindennapi élet kategóriáját behozva a társadalmi differenciálódás teljesebb tematizálására azonban néhány szempontból közel jutottunk Lukács György Esztétikájában és Ontológiájában kifejtett társadalomszerkezet képéhez, és Lukács ontológia elemzéseit a *szociális rendszerek létrelevanciája szempontjából is gyümölcsöztethetőnek látjuk*.

Első megközelítésben rekonstruálni kívánjuk a mindennapi élet fogalmának általunk

használt értelmét; ezután a létrelevancia szempontjából az eltéréseket először a professzionális rendszerek és a mindennapi élet, majd a professzionális rendszerek egymás közötti viszonyában vesszük szemügyre.

1. A mindennapi élet fogalmának rekonstrukciója

A mindennapi élet fogalmát az elmúlt évtizedekben egy sor befolyásos szociológiai és filozófiai irányzat központi kategóriájává emelte. A legismertebbek ezek közül az etnometodológiai ill. tágabban a fenomenológiai szociológia irányzatai, de a 60-as években néhány marxista társadalomtudós - így Lukács, Heller Ágnes, Henry Levebre - is beépítette elméletébe a mindennapi élet kategóriáját. Ám ha nem is ilyen koncentrált jelleggel, jó néhány szociológiaelméleti munkában használatos a "mindennapiság", a mindennapi élet fogalma. Az így használt fogalmi jelentések a legeltérőbb összefüggéseket jelölik, és az éppen használt jelentés azonosítását azért is nehéz elvégezni, mert a markánsabb mindennapi élet-fogalmak koncepciói jórészt egymásra tekintett nélkül alakították ki a kategóriális kereteiket, amelyek aztán a szociológusok és filozófusok derékhadához leülepedve még csak tovább vesztek kontúrjaikból. Heller Ágnes írja utólag, hogy számára és Lukácsé számára is Alfred Schütz és nyomában a 60-as évektől alkotó etnometodológusok munkái teljesen ismeretlenek voltak mindennapi élet elemzéseik megírásakor (Heller 1984, S. 5). Ugyanez fordítva is elmondható, hisz a 80-as évek elejéig gyakorlatilag említés nélkül maradtak Lukács és Heller mindennapi élet elemzése a nyugati szociológiai irodalomban. Annyiban persze közősek a kiindulópontok mindegyik ide vonatkozó fogalmi keretnél, hogy a ezek egyaránt Heidegger és/vagy Husserl elemzéseiből erednek, és az ő akcentusaikat árnyalják, pontosítják vagy emelnek ki egy-egy aspektust ezek konkretizálása közben.

Norbert Elias a szociológiai és filozófiai viták fogalomhasználatait összegyűjtve a legeltérőbb mindennapi élet értelmezéseket mutatta ki már a 70-es végén. Mindennapok - ünnepnapok; mindennapok, mint a rutin területe, ezzel szemben a rendkívüli, a nem rutinizált tevékenységek területe; a mindennapi élet mint az egyszerű emberek - főleg munkások, kézművesek élete - ezzel szemben a kiemelt fontossággal bíró személyek mint a királyok vagy a pártvezérek élete; mindennapi élet mint a privát emberi szféra (család, barátsági, közösségi formák) ezzel szemben a közélet, a hivatásbeli tevékenység; mindennapi élet mint a természetes, spontán, nem reflektált cselekvések és gondolkodás szférája, ezzel szemben a reflektált, mesterséges, analízáló, nem spontán, főleg tudományos tevékenység szférája; végül a mindennapi tudat mint a naív, ideológiai tudat kerül szembe a helyes, igaz tudat megfogalmazásával (Elias 1978, S. 25). E kis írás nagy sikere *Werner Bergmann* további mindennapi élet értelmezések összegyűjtésére ösztönözte. Ő a specifikálódó társadalmi szférák és a társadalom összessége viszonyára ill. e viszony különböző dimenzióit jelölő dichotómiákra koncentrált a mindennapiság és ennek ellentéteit jelentő értelmek összegyűjtésénél. Így egyik jelentésben a mindennapok az összes társadalmi szféra cselekvésének és megélési kategóriáinak közös alapját jelzik, szemben a különböző társadalmi szférák külön céljaival és cselekvési logikájával. Egy másik jelentésben a mindennapiság a különböző szférák cselekvési és tudásformáit átfogó tevékenységi formát jelöli, szemben az elkülönült tudományos, technikai, gazdasági etc. tudásformáktól (Bergmann 1981, S. 54).

Bergmannak ezek a kiemelései már közel esnek a mindennapi élet általunk használt értelméhez, de ennek pontosítására érdemes röviden felvillantani a Husserl-től induló

"életvilág" ill. a később ehhez csatlakozó "mindennapi élet" kategóriák *értékhangsúlyainak* eltolódásait. Időben először elméleti konstrukcióként az "életvilág" fogalma jelent meg Husserl-nél, már 1913-ban, de csak a 30-as évek végén irt tanulmányaiban nyomult középpontba. Ezeket a kiindulópontokat Max Scheler és Heidegger vitték eltérő irányba tovább, és náluk vált markánssá az "életvilág", másrésről a "mindennapi élet" fogalmainak tudatos elválasztása (Grathoff 1978, S. 70-75). Különösen Heidegger értelmezései fontosak a későbbi átfogó mindennapi élet elméletek alakulására. Nála a husserli tudomány- és technikakritika ill. a tudományos racionalitás behatása a társadalom életére az ember anonim "man"-ná lefokozásává válik, és a mindennapi élet e lefokozott és redukált emberi tevékenység szféráját jelöli (Heidegger 1972, S. 179).

Heideggernek ezek a deformáltságot jelölő mindennapi élet értelmezései adják a kiindulópontot mind Lukács mind Heller mindennapi élet megközelítéséhez, de alapvető különbség náluk - és ennek jelzése különösen fontos az általunk használt értelmezése szempontjából - hogy míg Lukács expliciten szakít a a mindennapi élet heideggeri negatív értékelésével, addig Hellernél egy jövőbeli kommunisztikus társadalom *nembeli életének* negatív korrelátumaként bevetett ez a kategória (Heller 1978, S. 65). Vagyis míg nála a mindennapiság mint meghaladandó kategória szerepel, addig Lukácsnál mint a "kidifferenciálódó" különszférák, a tudomány, a művészet - pozitívan értékelt - megszüntethetetlen alapjaként körülírt a mindennapi élet szférája (Lukács 1963, S. 79).

Alapvetően ebben az értelemben kívánjuk használni a mindennapi élet kategóriáját: a modern társadalmak egy-egy funkció körül elkülönült tevékenységi rendszereket - és ezekben külön szaknyelveket, szemantikai disztinkciókat, tudáskincset, kommunikációs köröket, értékelési -jutalmazási mechanizmusokat - hoznak létre, ám ezek alapjaként ott működik a legátfogóbb tevékenységi szféra, a mindennapi élet szférája, és az ebben lévő újratermelési mechanizmusok egy sor összefüggésben állnak a belőle kidifferenciálódott különszférákkal. Lukács fogalmi nyelve azonban - épp a Heller által említett több évtizedes szellemi bezártság miatt is - messze elmaradt az időközben létrejött társadalomelméleti fogalmi készletek felbontó képessége és precizitása mellett. Tényleges hatást nem is nagyon fejtettek ki Lukácsnak ezek az írásai, amelyek pedig inkább besorolhatóak a társadalomtudományok mai tematizálásai közé, és a nyugati -újabbban már inkább csak főleg amerikai - szellemi életében főként fiatalkori messianisztikus-kommunisztikus írásaival van jelen. (Magyarországon ez már a 70-es évek közepére lezajlott, és ma itt gyakorlatilag holtnak tekinthető ez az életmű.) Végülis tehát Lukácsnak ezt a "szakmaibb vonalát" igyekszünk itt hasznosítani a mindennapi élet kategóriájával, a lehető legélesebben elhatárolódva kommunisztikus vízióitól, és ezt a kimetszett szakmai magot a luhmanni társadalomelmélet komplexebb fogalmi apparátusába igyekszünk beoltni.

2. Létrelevancia és mindennapi élet

Ontológiai gondolati irányok mindig is távol álltak Luhmann elméletétől, de az utóbbi években két olyan hatás érte, amelyek nyomán még csak tovább fokozódott ez a distancia. Egyrészt az említett átépítés révén az autopoiézisz-koncepcióra, elméletében háttérbe szorultak a korábbi, tartós struktúrákra koncentráló fejtegetései, és e helyett a pillanatnyi elemekből álló kommunikációs körfolyamatok jelentik számára a társadalmi világ realitását (Schmid 1987; Berger 1987, S. 133; Tyrell 1988, S. 211-212). Másik hatást az ismeretelméleti konstruktívizmus növekvő befolyása jelenti Luhmann elméletére, amely az

ismeret mindenkori tárgyát nem a realitásnak tulajdonítja, hanem a megismerő saját konstrukciójának. A megismerő kivetíti, "belepréseli" a világba kognitív disztinkcióit, és minden individuum ily módon maga konstruálja világát (Glaserfeld 1985; Schmidt 1987). Luhmann elméletébe bizonyos mértékig már a tudásszociológiai aspektusok révén be voltak építve az ebbe az irányba mutató lehetőségek, de a radikális konstruktívizmus hatására - és a struktúrákat háttérbe szorító "momenthaft-ereignishafte" valóság szemlélete nyomán - még inkább felerősödött a társadalmi világ "puhaságának" hangsúlyozása. Azzal a korrekcióval azonban, hogy a társadalmi alrendszereket professzionális intézményrendszerekké leszűkítve behoztuk a mindennapi élet kategóriáját ill. a "módszertani punktualizmus" elkerülésére a pillanatnyi kommunikációkból felépítettség helyett ismét *szereprendszerekként* fogalmaztuk meg a tartósabb szociális rendszereket, egy tartósabb szociális realitás szemléletéhez jutottunk el, és ez a létmódok dimenziójában elemzést ismét jobban behozza a nézőpontba.

A létrelevancia problémájának kibontását azzal lehet elkezdni, hogy a mindennapi életet kontrasztoljuk a professzionális intézményrendszereken belüli tevékenységekkel. Az utóbbiban professzionális résztvevők - erre rekrutáltak, szocializáltak majd rendszeresen értékelve-jutalmazva és folyamatos, sűrűn szervezett kommunikációs utakkal összekötve - specifikus-élesebb felbontóképességű fogalmakat, jogdogmatikákat, művészeti alkotási fogásokat, látásmódokat etc. hoznak létre, amelyek sokszor teljesen hiányoznak a mindennapi élet kommunikációiból, máskor csak alternatívákat jelentenek az itt tömegesen használt fogalmak, disztinkciók, normatív előírások etc. felé. E professzionális termékeknek, a mindennapi életben még nem alkalmazott új látásmódoknak, normáknak, disztinkcióknak azonban van egy fontos különbségük a mindennapi életgyakorlatában már elterjedt ekvivalenseikkel szemben. Ti. az, hogy csak a professzionális intézményrendszeren belüli viszonylag szűk kommunikációs résztvevők körében "élőek", követettek, a mindennapi élet átfogó gyakorlatában az emberek millióit megélésükben, és cselekvésükben nem orientálják. *Első megközelítésben ezzel szeretnénk jelölni a létrelevancia problémáját.*

Ezt azonban tovább lehet vinni, és jobban reflektált elméleti alapra lehet helyezni, ha visszanyúlunk Luhmann 1970-es évek első felében megjelent anyagaihoz, és a "szociális értelem" ill. ehhez csatoltan a "komplexitás temporalizálása" elemzéseit kiemeljük ezek közül. A szociális világban Luhmann ekkor oly módon igyekezett megragadni a strukturális felépítésben levő sajátosságot, hogy a faktikusan megvalósuló és a (csak) lehetőségként intézményesített kommunikációs struktúrák együttélését, ill. a faktikus/lehető létstátus mindenkori átfordításának mechanizmusait tematizálta. Így pl. a választáson felépülő modern állami politikák a politikai pluralizmus intézményei révén mindig az alternatíváiként a "horizonton várakozó" ellenzéki pártprogramok fényében működnek, és periodikusan léphet egyik lehetőség a másik után az állami politika pozíciójába, amennyiben a választásokon eltolódások mennek végbe az ellenzéki pártok javára (lásd pl. Luhmann 1965, S.155). Hasonlóképpen a hatályon kívül helyezésig élő jogszabályok koncepciója révén a modern jogrendszerekben a jogászságon belül vitatott de lege ferenda javaslatok közül jó néhány hatályos jogszabállyá válhat időben egymás után, kizorítva az addig hatályos jogi rendelkezéseket (Luhmann 1972, S. 211).

A faktikus/lehető modalitáskategóriák így Luhmannnál minden ontológia-ellenessége ellenére korábban fontos pozícióban szerepeltek. Ezek azonban az utóbbi évek "módszertani punktualizmusa" jegyében sok szempontból kiszorultak elemzéseiből, illetve a kategóriapáros maga is csak a punktuális dimenzióban merül fel, és a tartós struktúrák szintjén a faktuális létet elvileg is kizárja. "A figyelembe nem vett lehetőségek ezzel...felfüggesztett állapotban rögzítődnek, azaz más kombinációk lehetőségei

állapotának státusába helyeződnek, amelyek a rendszert, mint lehetőségük előfeltételét feltételezik, és a rendszer operációi által adott esetben az inaktualitásból az aktuális állapotba vezetődnek át. (Luhmann 1990, S. 9-11). Vagyis a tartós struktúrák háttérbe szorulása révén a faktuális lét már csak a pillanatnyi kommunikációk szintjén vethető fel.

A korábbi korszakban a faktuális/lehető létmódusz disztinkciójához csatlakozott Luhmann elemzéseiben a *komplexitás temporalizálásának* gondolata is. A tárgyi és szociális dimenzióban növekvő komplexitás a társadalmi alrendszerek kidifferenciálódásával és az egyre több síkon terjedő szervezeti rendszerképződéssel lefedezetté válik, de a komplexitás tovább növelhető az *időbeni dimenzióban kibomló differenciálódással*. És itt vetette be Luhmann a faktikus/lehető létmóduszokat oly módon, hogy a faktikusan létező szociális struktúrák mellett jelezte a lehetőségként intézményesített struktúrák létét, és azokat a mechanizmusokat amelyek mindenkor átfordíthatják ezek egy részét a faktikus realizálódásba. Vagyis a differenciálódás az időbeni dimenzióban továbbnöveli a másik két dimenzióban megvalósuló komplexitást ennek temporalizálásával. Ennek következtében életképes a hatályon kívül helyezésig létező jogon, a cáfolásig érvényes tudományos igazságokon, következő választásig érvényes állami politikán és válásig érvényes házasságokon felépülő modern szociális világ.

Radikalizálni lehet Luhmannak ezeket az elemzéseit, ha a faktikus/lehető létmód különbségeire kérdezzük rá tudatosan. Mi teszi faktikussá és mitől "csak" lehetőség egy társadalmi tevékenység? A politikai pluralizmus említett szerkezete - faktikus állami politika és lehetőségként várakozó ellenzéki pártprogram alternatíváik együttélése - jól megvilágíthatja az itteni különbségek alapját. Ugyanis ha még tovább nyomozunk e területen, akkor rögtön a következő lépésnél az látható, hogy az egyes politikai pártokon belül ugyanúgy megismétlődik az említett faktikus/lehető létmód különbsége. (Most tekintsünk el az egyszerűség kedvéért a totalitárius pártok belső felépítésétől.) A modern pártokon belül az éppen elfogadott pártprogram prioritásai mellett mindig néhány kisebbségben maradt frakció programja is létezik, és egy-egy nagyobb választási vereség után épp ezek révén tudnak megújulni a pártok, és új akcentussal és tételekkel összeállított pártprogram jön valamelyikből létre. (Siker esetén pedig válhat egy következő parlamenti választás után állami politikává.) Egy-egy kisebbségi pártfrakció kikristályosodása pedig maga is egy sor fázison megy keresztül, amelyben a tudományból, az ideológiai küzdelmekből leülepedett töredékekből keményednek ki rövidebb-hosszabb idő alatt az alapvető programpontok, és egy-egy markánsabb vezéregyéniség felbukkanása önálló, párton belüli irányzattá teszi az így körvonalazódott platformot. Hasonlóképpen ehhez a folyamathoz a hatályos jogszabályok mellett a jogtudományi-jogdogmatikai tevékenységben leülepedő de lege ferenda javaslatok és mögöttük felsorakozó jogtudós táborok szintén egy előzetes "sűrűsödési fázison" mennek át, mire elérik ezt az elterjedtséget. (Lásd pl. Esser bírói kazuisztikával vagy Larenz jogdogmatikai fejlesztésekkel foglalkozó munkáját: Esser 1956; Larenz 1979.)

Ily módon egy csökkenő - vagy ha ellenkező oldalról nézzük egy növekvő - létrelevanciát lehet feltárni az egyes professzionális intézményrendszereken belüli tevékenységek belső rétegzettségében, és a faktikus/lehető létmód mindig csak relatívan dönthető el, attól függően, hogy milyen összefüggésbe állítjuk az éppen vizsgált tevékenységet. Pl. az ellenzéki pártok hivatalos programja, kisebbségi frakcióik programatikus törekvései számára megváltoztatni való faktikus létezését jelent, míg a kormánypárt állami politikája mellett pusztán felfüggesztve várakozó "lehetőséget". E relativitást biztos alapra lehet állítani, ha a *növekvő létrelevanciát ezek között - a nagyobb faktikus létfokot - úgy fogalmazzuk meg, mint a minél átfogóbb társadalmi tevékenységi körben való érvényességet*. Egy normatív előírás, egy szemantikai disztinkció, egy fogalom, egy

látásmód annál nagyobb létrelevanciával rendelkezik, minél szélesebb társadalmi gyakorlatban irányítja az egyes cselekvők megéléseit és cselekvéseit, ezzel szemben tendenciaszerűen kicsi a létrelevanciájuk, ha csak egy szűk körű társadalmi gyakorlatban követettek.

Összekötve a faktikus/lehető létmód eltéréseit az egyes professzionális intézményrendszereken belül a mindennapi élet átfogó társadalmi gyakorlatával egy további fontos összefüggés bukkan elő. Első megközelítésben azt lehet mondani, hogy a mindennapi élet átfogó gyakorlata fölé kiemelkedő professzionális intézményrendszereken belüli gyakorlatok - belső létrelevanciájuk jelzett rétegzettsége mellett - *maguk egészben* is bizonyos mértékig csak "lehető létezőként" állnak szemben a mindennapi élet gyakorlatában tömegesen követett normákkal, szemantikákkal, disztinkciókkal, hitekkel, látásmódokkal. A különböző professzionális termékek csak egy rövidebb-hosszabb ideig tartó transzformációs-szelekciós fázison áthaladva formálják át apránként a lassabban változó és kevésbé reflexív jellegű mindennapi gyakorlat rutinjait. A jogrendszer esetében a jogszociológia keletkezése ennek felismerésén alapult a múlt század végétől (lásd Ehrlich 1913; Duguit 1917; Summner 1977; elemzésükhöz magyar nyelven: Kulcsár 1976). De idézni lehet az élet legkülönbözőbb területein az újdonságok elterjedését vizsgáló valamikori divatos innovációs vizsgálatokat is a 60-as, 70-es évekből (pl. Mulkey 1972; Havelock 1973).

Igy szemlélve az összefüggéseket féloldalasnak kell tekinteni azt a Luhmann által is hangsúlyozott szemléletet, miszerint a modern társadalmak funkcionális alrendszerekre szétbomlása után mindegyik alrendszer csak kivetíti belső disztinkcióit, bináris kódját strukturáló szemantikáit a környezetre, és feldolgozva az így nyert információkat folytatja le tevékenységét autonóm módon. Ahogy az operacionális-autopoietikus zártság hangsúlyozása a tartós struktúrák nagy részét tünteti el a vizsgálódásból, úgy a rendszerek "kognitív zártságának" tétele azokat a több lépcsős transzformációs-szelekciós folyamatokat zárja ki a szemszögből, amelyben a rendszerek termékei az egyes alrendszerek között átadódnak, és átformálódva maguk is átformálják más alrendszerek gyakorlatát, és a teljes létrelevanciát csak akkor érik el, amikor a mindenapi élet tömeges gyakorlatában leülepednek. Ennek tematizálására az egyes professzionális intézményrendszerek és a mindennapi élet között közvetítő-popularizáló szférákat kell megfogalmazni. Csak jelzésszerűen említhetők itt - a tömegkommunikációs szférán belüli sokszínű tevékenység mellett - a tudományos ismeretterjesztés szférája, a jogi ismeretek popularizált terjesztését szolgáló tevékenységek, a különböző "magas" művészetek tevékenységét popularizáló tömegkulturális szféra néhány területe etc. Azonban nemcsak ebben a dimenzióban léteznek eltérések a cselekvések, megélések létrelevanciája között - és történik meg ennek áthidalására mindig egy sor transzformáció - hanem az *egyed professzionális intézményrendszerek közötti viszonyban* is.

3.A professzionális intézményrendszerek létrelevanciája

Az egyes professzionális intézményrendszerek a mindennapi élet átfogó gyakorlata fölött egy többé-kevésbé zárt résztvevői körben önálló kommunikációs praxist alakítanak ki. E professzionális gyakorlatok létrelevanciája azonban a mindennapi gyakorlat átfogó jellegéhez mérve egy skálán elhelyezhető módon csökkenő mértékű, és azt lehet látni, hogy minél szellemítettebb - vagy Luhmann terminológiájával élve minél inkább "Erleben" és nem Handeln" típusú - kommunikációs termékek jelentik az adott intézményrendszer gyakorlatát, annál inkább csökkenő létrelevanciával rendelkeznek ezek termékei

(szemantikai, normaajánlái, disztinkciói, látásmódjai).

A tudomány esetében, mint leginkább szellemített professzionális intézményrendszerénél jól látható belső szocializációs-értékelési-jutalmazási mechanizmusai felépülésében, hogy a legmagasabb szintre azt a tevékenységet állítja, amelynek termékét fogalmilag is mint a létrelevancia minimumát lehet körülírni. Tudományos terméknek ugyanis csak az *originális*, eddig nem ismert összefüggés feltárása számít, és a publikálással vagy más módon közzététel után a második vagy sokadik ismétlők tevékenysége *tendenciaszerűen* már nem számít tudományos teljesítménynek, hanem fokozatosan popularizáló-ismeretterjesztő munkának (Merton 1973, S. 290; Hagstrom 1965, S. 13; Beck 1980). Ennek az értékelési-jutalmazási mechanizmusnak az a hatása, hogy az originalitásra törekvés, amely csak az adott tudományterületen felhalmozott tudáskincs birtoklásán és esetleg ennek részleges cáfolásán alapulva nyeri el elismerését a tudományterület tudósközségétől, csak egyre szűkebb területre specializáltan mehet végbe, és az igazán originális tudományos termékek így egészen szűk tudósközség gyakorlatában ülednek le. A publikálás és sokszoros megvitatások-korrigálások után itt válnak elismert tudományos igazsággá az originális állítások, és ebben a körben orientálják a kommunikációs résztvevők megéléseit és cselekvéseit. Egy-egy ilyen szűk praxison belül klasszikusoknak és termékeik tudományos evidenciának számítanak olyan tudósok és elméleteik, amelyek még tudományterületük átfogóbb közösségében is éppen csak névről ismertek.

A tudós és az őt szocializáló-jutalmazó közössége számára az így létrehozott termékek teljes létrelevanciát élveznek. A publikálással és a közösség kommunikációiban végbement viták-korrekciók-konkretizálások után a leülepedett elméletek által felvetett új problémák, új meglátások tovább hajtják az adott tudóst és társait az újabb originális meglátások feltárására és ezek publikálása, megvitatása felé. Luhmann erre koncentrál, amikor a tudomány reprodukcióját tudományos állításról tudományos állításra haladó autopoiétikus körfolyamatnak ábrázolja (Luhmann 1981). A létrehozott és publikált termékek azonban egy transzformációs-szelekciós folyamaton mennek keresztül az ismeretterjesztés és a formalizált oktatási rendszer lépcsőfokain lefelé haladva nemcsak a mindennapi élet gyakorlata felé, hanem a többi professzionális intézményrendszer felé is. A tudományos tudás átfogóbb gyakorlatban hasznosulását vizsgáló elemzések ezeket a közvetítő mechanizmusokat egy sor szempontból jelezték (összefoglalóan ezekhez lásd Beck/Bonß 1989; ill. Dewe 1988). Dewe megfogalmazásában a mindennapi élet, professziók és tudomány közötti kapcsolatok átfogó képe: "Noha ki lehet mutatni közvetlen átmeneteket is a tudomány mindennapi társadalmi gyakorlat felé áramlásánál - mint pl. a társadalom diffúz "eltudományosítási" folyamatainál látni lehet -, amelyben tudományos koncepciók és tudáskincsek többé-kevésbé rendszeres formában bejutnak a társadalmi gyakorlatba, azonban fő szabály szerint ez meghatározott professziókon vagy intézményeken keresztül közvetítve történik meg, mint a tudományos ismeretek továbbképzési intézmények általi közvetítése mutatja." (Dewe 1988, S. 4).

Egyik ilyen transzformációs-közvetítő szférát jelenti a leülepedett tudományos termékek "széthordására" a különböző professzionális intézményrendszerek gyakorlata felé az *ideológiai szféra*. A modern ideológiák új tételeiket, ezek alátámasztására az empirikus anyagot - kardinális hittételeik által szelektáltan - a tudományból veszik át (Gouldner 1976). Ám ennél az átvételnél már csak az a tudományos elmélet, vagy ennek egy-egy aspektusa, állítása jön számításba, amely már biztosan leülepedett a szűkebb "specialty"-ken túli átfogóbb tudományos közösségekben, egy popularizáló-ismertető fázison áthaladva. Standard kézikönyvekbe rögzítve, a bevett ismeretek és szemantikai disztinkciók nyelvén elmagyarázva, a leülepedett új tudományos állítások az ideológiai szférában

tevékenykedők számára is kognitíve hozzáférhetővé válnak. A popularizáló kézikönyvek szerzői, noha tevékenységük a tudomány belső jutalmazási mechanizmusai szerint már csak nyomokban számít tudományos tevékenységnek, összegyűjtve a szűkebb tudományos közösségek leülepedett termékeit és popularizálva-értelmezve ezeket, a létrelevancia szempontjából nagy mértékben hozzájárulnak a minimális létrelevanciával rendelkező originális tudományos állítások, disztinkciók, látásmódok ontológiai "feldúsításához". Az így hozzáférhetővé tett tudományos termékek további transzformáción mennek keresztül az ideológiai szféra belső gyakorlatában, és egy-egy ideológiai áramlat körül csoportosuló ideológusok kommunikációiban a *politikai intézményrendszer résztvevői felé* új tételek, disztinkciók, kifejezések, tételeik alátámasztására rendszerezett - és a parlamenti vitákban gyorsan lehívható - empirikus anyagok válnak hozzáférhetővé.

Az ideológus - legyen az aktivista egyetemi professzor, publicista, ideológiai vitákban aktív író etc. - a tudományból származó tételek ideológiai vitái és az így transzformált termékek publikálása után ismét a tudomány leülepedett új áramlatai felé figyel, ezek ideológiai konzekvenciáit igyekszik "leleplezni", vagy maga is igyekszik ebbe az irányba átformálni azokat. Az így létrehozott és publikált termékei azonban önálló életet élnek és az egyes politikai pártok szakértői, apparátusai ezekből válogatnak - a napi politikai küzdelmek logikájára figyelve - pártprogramjaik összeállításánál, egy-egy törvénytervezet parlamenti vitáiban való állásfoglalás kialakítása közben, az ellenfél pártok érveinek megcáfolására törekedve.

Ebben a többszörös szelekciós-transzformációs eljárásban a valamikori tudományos termékek egy része a szűk körű tudományos közösségben elért minimális létrelevancia helyett fokozatosan növekvő kommunikációs körökben válik élővé, irányítják vagy legalábbis részt vesznek a politikában aktívan bekapcsolódó szélesebb kommunikációs körökön belüli megélések és cselekvések millióinak orientálásában. Még tovább fokozódik ez a létrelevancia, és a mindennapi élet összgyakorlata felé még további terjedést ér el az előbb jelzett folyamat, amennyiben állami politikává, majd a hatályos joganyagot átalakítva hatályos jogi előírássá válnak az előbbi transzformációs-szelekciós folyamatok termékei. A társadalom különböző intézményrendszerei és a mindennapi élet gyakorlata felé a közigazgatási és jogszolgáltatási gyakorlat egy sor szempontból át tudja formálni rövidebb-hosszabb idő alatt a mindennapi élet átfogó gyakorlatának egy-egy aspektusát, közvetítve az előbb jelzett folyamatok végeredményeit. Persze ez az átformálás csak a többszörös szféra felé közvetítő tömegkommunikációs szféra és az oktatási rendszer párhuzamos együttfutása révén lehet hatásos, azokkal szembevetve az állami politika és a jog új szabályai mint nem realizált "lehetőségek" papíron maradnak csak. Vagyis a létrelevancia minden növekedése mellett sem tudják elérni a mindennapi élet létrelevanciáját. A jogszociológus erre azt mondja, hogy ezért ezek nem is léteznek, nem tudtak élővé válni (Ehrlich 1913).

Itt persze árnyalni kell az elemzést, mert a különböző társadalmakban, vagy ugyanabban a társadalomban eltérő korszakokban más és más lehet az egyes intézményrendszerek gyakorlatának kapcsolata a mindennapi élet átfogó gyakorlatával. A jog esetében pl. alapvető fontosságú, hogy a jogászság milyen szerkezete jellemző egy adott ország jogrendszerének működésére. Mint két szembenálló mintát lehet itt említeni az amerikai és a francia jogászság eltéréseit, amely a jog mindennapi életben való "szétterítését" döntő módon meghatározza. Franciaországban ugyanis a jogászságon belül az ügyvédi réteg aránya szemben a bírói-ügyészi réteggel szemben kicsi, és főleg egy sor szempontból korlátozott. Így a kereskedelmi, tanácsadási, adóeljárásai etc. tevékenységekből ki van szorítva, és ezzel a mindennapi élet milliónyi szituációra kevésbé tud kiterjedni a jogi dimenzióban levő értékelés. Helyettük üzemgazdászok, könyvelési és bankszakemberek

terjesztették ki extenzívebben működési körüket (Ancel 1976, S. 25; Winters 1990, S. 223). Az amerikai jogban ezzel szemben az ügyvédség messze a legdominánsabb a jogász rétegek között számban, jövedelemben és tevékenységi körét illetően, másrészt a legkülönbözőbb területekre korlátozás nélkül kiterjesztheti tevékenységi körét, amennyiben más hivatás szakembereivel szemben konkurálva be tud törni ide. Ennek révén az expanzív amerikai ügyvédség a jogi disztinkciókat, szelekciókat, értékelési szempontokat sokkal szélesebb körben ki tudja vinni a mindennapi élet formálásába, mint a francia mintában volt látható az (Abel 1989, S. 294; Rüschmeyer 1989). E két szélső pólus között egy skálán helyezhető el a legtöbb nyugat-európai ország jogrendszere, melyben Angia közel esik az ügyvédi expanzió terén az amerikai állapotokhoz, újabban a német ügyvédség is közeledett némileg ehhez, míg az olasz jogászság és jog szerkezete inkább a francia mintához áll közelebb (Hommerich/Werle 1987; Certoma 1985).

Hasonló eltérések a politikai rendszer esetében is megfigyelhetők. Itt a politikai intézményrendszer mindennapi élet *fölötti* szerveződése vagy abba való közvetlenebb belefoglalás attól függ elsősorban, hogy milyen mértékben dominálnak az ideológiák formálásában a politikai pártok, vagy ezzel szemben milyen erős a politikailag aktív rétegek bekapcsolódása a politikai mozgalmakba. Az utóbbi esetben a tömeges-direkt politizálás az ideológiai tételeket és az ezek által feldolgozott látásmódokat, szemantikákat, disztinkciókat etc. tágabb folyamatban hordja szét a mindennapi élet gyakorlata felé. Míg ezzel szemben a politikai pártok ideológiai dominálása esetén csak közvetetten, a tömegkommunikációs csatornákon keresztül "megszelídítve" jutnak el az ideológiai feldolgozások ide. (Az ideológiák, pártok és mozgalmak közötti összefüggések épp ebből a szempontból részletesebben elemzés alatt állnak Richard Stöss tanulmányában: 1987.)

Összegezve *fejtegetéseinket* még egyszer kiemelhetjük, hogy ha a faktikus/lehető modalitáskategóriákat a középpontba emeljük a modern társadalmak professzionális intézményrendszerei és mindennapi élete közötti viszonyok megvilágítására, és az e kategóriapáros mögötti létrelevancia problémáját részletesen megvizsgáljuk, akkor a társadalom autopoietikusan zárt alrendszerei helyett sokszorosan egymás felé átgűrűző gyakorlatokat tematizálhatunk az egyes intézményrendszereken belül és közöttük éppúgy, mint a mindennapi élet átfogó gyakorlata felé is. A létrelevancia vizsgálatának bevezetése a luhmanni elméletbe így új összefüggésekkel gazdagíthatja a szociális rendszerek elméletét.

VIII. Fejezet

A professziótól a professzionális intézményrendszerig

A "professzió" kategória elméleti kereteinek tisztázása lefutottnak tűnik már az utóbbi évek szociológiai irodalmában. A 70-es évek közepéig kialakított elméleti paradigmákhoz és ezek főbb aspektusainak specifikálásához már nem sok újat tudtak hozzátenni a máskülönb azóta is nagy tömegben megjelenő, professziókat vizsgáló tanulmányok, sokkal inkább az egyes professziók belső részleteit, az egyes országok eltéréseit egy-egy professzió működésében tárják fel mind alaposabban ezek. (Lásd pl. a jogász professzióhoz Abel 1988-89; vagy a foglalkozásokkal általában is foglalkozó amerikai "Work and Occupation" folyóirat egyes számait.) Az elméleti paradigmákat illetően a professzió kutatásban ritka élességgel jelenik meg a modern társadalomtudományok egészében megfigyelhető, két élesen eltérő társadalomszemlélet szembenállása. Az egyiket a marxi elméletre visszamenő paradigma jelenti, a másikat a parsonsi elmélet hozta létre. A mi tematizálásunkban a professzionális intézményrendszerek a társadalom funkcionális szerkezetében jelennek meg és ennek differenciálódást jelentik, így ez a parsonsi megfogalmazáshoz esik közelebb, de mint látni fogjuk több ponton ettől is eltér.

A professzióelméletben a marxi paradigma körülírásában a professziók mint olyan érdekcsoportok jelennek meg, amelyek a magas jövedelemért, privilégiumokért kollektívan megszerveződnek, egy tevékenység fölött kizárólagos monopóliumot szereznek, és az ehhez való hozzájutást - a professzió tevékenységének gyakorlását lehetővé tevő egyetemi képzést - hatékonyan kontrollálni tudják (Johnson 1972; Freidson 1973; Larson 1977). A parsonsi strukturális-funkcionalizmus tematizálásában ezzel szemben a professziók a magasabb társadalmi fejlődés szintjén az egyes funkcionális tevékenységeknek a mögöttes tudományterületekkel való összefonódásával jönnek létre. Ez az összefonódás pedig a professzióon belül - szemben az egyszerű foglalkozási csoportokat létrehozó munkamegosztással - a rekrutációt, a szocializációt és az egyes tevékenységek motiválását, értékelését illetően sajátos struktúrákat termel ki. (A legtisztább megfogalmazást ehhez lásd Parsons 1968; további pontosításához Ben-David 1976.) Ez utóbbi tematizálásban a professziók a társadalom fejlődésének magas fokán a tevékenységek funkcionális specifikálódása és ezek differenciálódása következtében jönnek létre.

Megítélésünk szerint sok szempontból új nézőpontokat lehet bevezetni a professziókutatás elméleti megalapozásába, ha a professziók funkcionális specifikálódását és differenciálódását *Niklas Luhmann társadalmi alrendszerekre* vonatkozó elemzéseivel ütköztetjük, és megkíséreljük kiemelni a luhmanni elméletből a professziók szerveződését érintő támpontokat. Ehhez először rekonstruálni kell a luhmanni társadalmi alrendszer koncepció változásait röviden (1); majd a professzió-fogalom által jelzett összefüggések számára használható elemeket egységes keretbe kell illeszteni (2); az így nyert elméleti keretet ütköztetni igyekszünk a professzióelmélet két hagyományos paradigmájával (3); és végül a tudomány gyakorlatával való összefüggés szempontjából a professzionális intézményrendszerek ill. a mindennapi élet gyakorlata között megfigyelhető eltéréseket vesszük szemügyre (4).

1. A társadalmi alrendszer koncepciójának változásai

Luhmann a 60-as évek elejétől Parsons analitikai rendszerfelfogását vette alapul kiindulópontjaként, de néhány év vizsgálódása után elvetette az analitikai jelleget és "empirikus-konkrét" jelleggel, valóságosan létező szociális rendszerekből indult ki elemzéseiben. Az így felmerülő elméleti feladatot, az empirikusan létező társadalmi alrendszerek határainak felmutatását - ami Parsons analitikai rendszerelméletében

természetszerűleg nem jelent meg - Luhmann a 60-as évek végén a társadalmi *szerepek differenciálódásával* igyekezett megoldani: az egyes alapfunkciók ellátására irányuló tevékenységek számára a társadalmi evolúció menetében szerepek - tudós, jogász, politikus, művész etc. - különültek el, és ezek külön tartására ill. cselekvési rendszereik belső önszerveződésére strukturális kényszerek mutathatóak ki (Luhmann 1970, S. 155). Utólag persze el lehet mondani, hogy Luhmann ezt a feladatot csak jelzésszerűen oldotta meg ekkor, és rendszeres kidolgozást csak a tudomány belső önvezérlésére találhatunk nála, míg a többi esetben csak jelzi a szerepek mentén való alrendszer szerű elkülönülést.

Ennek kiegészítéseként korán megtalálhatjuk Luhmannál az egyes szimbolikus kommunikációs médiumok körül szerveződést, mint az alrendszerek önálló működésének központját. A médiumkonceptiót ugyan Parsonstól vette át, de egy sor átformálás mellett a médiumok *bináris kódolásának* gondolata központi jelentőségű volt kezdettől fogva nála. A későbbi eltolódások miatt fontos kiemelni, hogy ekkor még az egyes alrendszerek médiumai az itteni kommunikációkban *résztevőket* orientáltak, ill. jelentettek pótlólagos motivációt a kommunikációs szelekciók átvételére (Luhmann 1975, S.175). Így a 70-es évek elején Luhmann elméletében a társadalmi alrendszerek határmegvonódása és belső önszerveződése egy-egy médium körül történt meg, és a szerepdifferenciálódások révén, meghatározott szerepekben egy-egy társadalmi alrendszerbe bekapcsolódva, a kommunikációs résztvevőket a médiumokat specifikáló struktúrák orientáltak és motiválták.

Ez a koncepció azonban egy látens ellentétben állt Luhmann szociális rendszerek felépítésére vonatkozó alapvető kiindulópontjával, és ezt csak az utóbbi években az autopoiesisz-koncepció felé végbement paradigmaváltása óta lehet tisztán látni. A szociális világ felépítéséből ugyanis Luhmann - mint az közismert - már a 60-as évek végétől elvi élel kizárta az egyes individuumokat, és mint pszichikai rendszerereket tematizálta ezeket elméletében. Az individuumok "szerepeire" és személyiségük orientálására és motiválására irányuló szociális struktúrák feltevése ezért implicate hatályon kívül helyezte Luhmannnak ezt az alapvető elméletettechnikai döntését annak ellenére, hogy deklarátívan változatlanul kitartott mellette.

Az autopoiesisz-koncepció recepciója óta ezt a következetlenséget egyre kevésbé lehet írásaiban felfedezni **(11)**. A "szerep"-kategóriát - az elvi deklarációjának megfelelően - mint *beszámítási pontot* az elvárások generalizálásának dologi dimenziójában használja azóta konzekvensen Luhmann, és nem mint a személyiség részletét megjelenítő kategóriát (Luhmann 1984, S. 430). A médiumok sem a kommunikáló résztvevők személyiségét orientálják-befolyásolják többé, hanem az egyes kommunikációk csatlakozó képességét biztosítják. Mindezek következtében a szociális rendszerek felépülésének elméleti rekonstrukciójában domináló helyzetbe került a "pillanatnyi-eseményszerű" jelleg, és minden olyan tartós struktúra, amely a kommunikáló résztvevők személyisége felé mutat orientáló, motiváló célzattal, kikerült Luhmann elemzéseiből. A tartós struktúrák most már, az eseményszerű kommunikációk fölött, elsősorban a *szemantikai* struktúrák és az alrendszerek tematikus rendjét és értelmi összefüggéseiket rögzítő programstruktúrák.

E változás kihatása a társadalmi alrendszer körülírására abban áll, hogy ezzel kiestek a kommunikációs résztvevők személyiségeinek szerepei, feléjük irányuló struktúráikkal együtt, és az *alrendszerek empirikus határmegvonása a pillanatnyi kommunikációkra szűkölt le*. Hogy egy kommunikáció melyik társadalmi alrendszerhez tartozik, azt az éppen használt bináris kód dönti el. A jog rendszerébe tartozik, ha a jogos/jogtalan mentén fut le a kommunikáció, a tudományhoz, ha az igaz/hamis, a politika rendszeréhez, ha a

kormány/ellenzék kód mentén. A társadalmi alrendszerek működése kommunikációról kommunikációra halad, és a kommunikációk lezárulása mindig lezárja az alrendszert, majd a következő kommunikáció bináris kódja dönti el, hogy milyen alrendszer működése folyik tovább.

2. A társadalmi alrendszer koncepciójának korrekciója

Az autopoiesis-koncepció révén ugyan Luhmann következetesen meg tudta valósítani az individuumot a szociális világ felépítéséből kizáró elmélettechnikai döntését, azonban ezért nagy árat kellett fizetnie. Korábbi elemzéseinek azokat a részeit, amelyek olyan tartós struktúrákkal foglalkoztak, melyek implicit a személyiségeket vagy az ezeket megjelenítő egyes szerepeket involválták, egyre inkább ki kellett rekesztenie látószögéből. Az egyes eseményszerű és mindig megszűnő kommunikációk mögött a tartósságot a kulturális (szemantikai, tematikus) rögzítettség jelenti, és az *írással rögzítettség* domináló helyzetbe kerülése a modern társadalmakban csak fokozza ezt a tendenciát. Némileg kihagyva azt lehet mondani, hogy Luhmann - az individuum szocialitásból kirekesztését konzekvensen megvalósítandó - egyfajta "módszertani punktualizmushoz" jutott el. A szociális világ realitása ebben a tematizálásban az egymáshoz kapcsolódó, eseményszerű kommunikációk körfolyamataiból áll, amelyek mögött az írásban rögzített értelmi összefüggések lehetséges alternatíváiból pontszerűen aktualizálódik a kiválasztott értelmi összefüggés ("Sinnkern") és adódik tovább a szocialitás autopoietikus láncolata.

A "módszertani punktualizmus" mellett a másik probléma az autopoietikus társadalmi alrendszer koncepciójával, hogy így megmagyarázhatatlannak tűnik az egyes társadalmi funkciók ellátására irányuló kommunikációkban az adott funkcióra elkülönült alrendszer bináris kódjának érvényesülése. Mi kényszerítené a kommunikáló feleket arra, hogy pl. a tudományos igazság állításánál az igaz/hamis kód adott korszakban és tudományterületen elfogadott szabályai szerint érveljenek, tartsanak ki álláspontjaik mellett, vagy éppen változtassák azt meg, és ne inkább az, hogy az adott állítás olyan kommunikációs partnertől származik-e, akit morális dimenzióban magasra értékelnek vagy éppen gazembernek tartanak, vagy politikai dimenzióban tett teljesítményeiért tisztelnek vagy éppen ellentétes politikai táborhoz tartozónak tekintenek? Összegezve tehát fejtegetéseinket problémásnak találjuk Luhmann autopoiesis koncepción alapuló újabb elemzéseit, és kiindulópontként vissza kívánunk nyúlni korábbi koncepciójához, amelyben a *társadalmi alrendszerek differenciálódását az egyes társadalmilag rögzítődött funkcionális szerepek elkülönüléseire alapozta.*

Ha Luhmann megmaradt volna ennél a koncepciójánál és ezt akarta volna következetesen megvalósítani, fel kellett volna adnia az individuum kirekesztését a szocialitásból. Így e koncepciójához visszanyúlással - ha nem akarunk mi is következetlennek megmaradni - alaposan fel kell bolygatni a luhmanni elméleti építményt. Be kell tehát emelni a személyiséget a szociális világ elméleti rekonstrukciójába, de nem a kompakt emberfogalom értelmében - amivel szemben tartott ki Luhmann mindvégig a kirekesztés mellett - hanem a *szerepekre, szerepkészletekre bomlott személyiség értelmében.* A komplex, differenciálódott társadalom kereteiben az individuum legtöbbször valamilyen szerepben jelenik meg, és redukálja az adott szituációra vonatkozó elvárások egy-egy szerepre az individuum teljes személyiségét. Azonban a redukció ellenére látenszen, többé-kevésbé háttérbe tolva mindig ott van az egész személyiség. Meghatározott szerep

meghatározott szituációkban "kidomborodik", és az adott személyiség többi szerepe ill. az ahhoz kialakított magatartásminták rutinírozottan visszafogottak egy jól szocializált személyiség esetében.

Ezzel a korrekcióval már jól használható Luhmann valamikori megoldása a társadalmi alrendszerek differenciálódására: egy-egy alrendszer, kidifferenciálódása menetében, a diffúz, sokféle értékszemponton orientálódás helyett egy bináris kódot (vagy hagyományosabb kifejezéssel: értékduált) emel a középpontba, és az adott alrendszerbe folyó tevékenységbe specializálódott szerepekben kapcsolódnak be a résztvevők. A 70-es évek elejéig ez a koncepció Luhmann egy sor tanulmányában felfedezhető. (Lásd különösen a *Soziologische Aufklärung* első kötetének tanulmányait.) Konzekvensen végiggondolva ezt azonban akkor le kell szűkíteni a társadalmi alrendszerek határmegvonásának koncepcionális megfogalmazását az egyes bináris kódokat professzionálisan használó kommunikációs résztvevőkre. Ugyanis pl. a jogos/jogtalan, vagy az igaz/hamis értékduál a legkülönbözőbb helyzetben használatos, de hogy ez középponti helyzetbe kerüljön a valóságfaggatásnál, vagy a jogi viták eldöntésekor - és ne más bináris kód szelektáljon ott - ahhoz szerepdifferenciálódás mellett kényszerítő struktúrák léte szükséges, amelyek az adott tevékenységekben szükséges készségek szerint szelektálják, majd szocializálják és folyamatosan értékelik, jutalmaznak a résztvevők teljesítményét az adott bináris kód ill. az ezt konkretizáló szemantikai, tematikus struktúrák szerint. Ezek pedig a laikus kommunikációkban résztvevők felé nem működnek. A professzionális kommunikációkra szűkítéssel továbbá a diffúz-laikus kommunikációk tematizálása - a társadalmi alrendszereken túl - elengedhetetlenné válik, erre pedig a *mindennapi élet kategóriájának beemelése* válik szükségessé.

Konzekvensen végiggondolva Luhmann 70-es évek elején még képviselt koncepcióját, a társadalmi modernizációt nem egyszerűen a társadalmi alrendszerek egymástól elkülönüléseként, hanem mint a társadalom rendszerszintjének kettébomlását és a mindennapi élet diffúz kommunikációiból az egyes társadalmi funkciókra specializálódott professzionális intézményrendszerek kiemelkedését lehet megfogalmazni.

Elvetve Parsons analitikai társadalmi alrendszer felfogását és Luhmann követve a 70-es évek elejéig, majd akkori koncepcióját konzekvensen továbbgondolva egy másik olyan kategóriához, a professzióhoz jutottunk el, amelynek egyik hatásos megfogalmazója szintén Parsons volt. Így rögtön felmerül a kérdés, hogy érdemes volt-e akkor az egyik parsonsi kategóriától a másikig Luhmannon át vezető kerülő úton eljutni? Megítélésünk szerint igen, mivel Luhmann társadalmi alrendszer koncepciójából néhány olyan meglátás emelhető ki, amelyekkel a Parsonstól kiinduló professzióelméleteket döntő ponton újra lehet gondolni.

3. A professziótól a professzionális intézményrendszerig

A professzióelméletekkel szemben Luhmann társadalmi alrendszerekre vonatkozó elméletéből kiindulni azzal az előnnyel jár, hogy ezáltal tudatosabban el tudunk szakadni a társadalmi képződmények embercsoportokra alapozásától, és a figyelem erősebben koncentrálódik a társadalmi képződmények rendszerként működéséből következő hatásokra és funkcionális imperatívuszokra. Ez az embercsoportokra alapozás - mint jeleztük - fokozottabban jellemző a marxi paradigma képviselőire, akik a professziókban monopolizált privilégiumokra törő és azokat védő zárt foglalkozási csoportokat

fogalmaznak meg, de a parsonsi vonal képviselőinél is sok szempontból azonosulnak a professziók a bennük résztvevők közösségeivel. Harold L. Wilensky által a professziókról összegzett jellemzők fölött nagyjából konszenzus alakult ki a professziókutatásban, persze abban már kevésbé, hogy az így jellemzett professziókat milyen cél mozgatja. Így a professziók jellemzője, hogy 1. elkülönült képzési helyeik alakulnak ki, amelyek előbb vagy utóbb az egyetemi képzésben kapnak helyett; 2. a professzió egészét átfogó egyesületet alakítanak ki; 3. végül egy egységes etikai kódex jön létre a professzió egészén belül (Wilensky 1972, S. 202). Larson ezt pontosítva kiemeli még, hogy a professziók tevékenységükben egy rendszerezett ismeretanyagot használnak fel, és azt ezt továbbadó iskolák (orvosképzés, jogászképzés etc.) fölött felügyeletet gyakorolva kontrollálják utánpótlásukat. Ezt egészíti ki, hogy az az egyes professziók az általuk ellátott tevékenység fölött biztosítani igyekeznek a monopóliumot, és csak az általuk felügyelt képzésben résztvevők a megfelelő diplomával, mint "licenciával" láthatják el ezt a tevékenységet, állami törvényhozás útján büntetőjogi eszközökkel kirekesztve a "zugügyvédeket", "zuggyógyászokat" etc. (Larson 1977, S. X).

A professziók zárt embercsoportokkal azonosítását nagy mértékben elősegítette, hogy a professzióelméletek kezdettől fogva az ehhez kitűnően megfelelő orvosi rétegeket vették alapul, és az így kialakított elméleti kereteket tágítva vitték át ezt a képet a többi professzióra (Rüschmeyer 1972, S. 169). Az orvosi professzió pedig jobban megőrizte - egészen az utóbbi évtizedekig - a valamikori feudális korporációkat jellemző zártságot és belső felépítést. Ez a zártság azonban éppen az elmúlt két évtizedben sokat oldódott a hagyományos professzióknál is, és ez a jelenség a professziókutatás egy részében a *deprofesszionalizáció* tézisét hozta létre. Pl. ennek bizonyítéka, hogy élesedik az ellentét az orvosi tevékenység szervezeteiben összefogott kutató és gyógyító tevékenység felé orientálódó rétegek között. "A fiatalok túl sokat kutatnak, pedig itt gyógyításnak kell folynia" - panaszkodnak a tradicionális orvos-szerephez vonzódó orvosok. Másrészt a gyógyító tevékenység erősebben standardizálódott az elmúlt évtizedekben, és így a valamikori orvosi döntési szabadság a gyógymódok megválasztásában nagy mértékben csökken, fokozottan kötik őket a sokasodó jogi előírások, tiltások. A professzió korábbi feszes kontrollja is sokat oldódott tagjai fölött, és nyilvánosság előtt sokasodnak a viták a műhibákról, ezekben - a korábbi szolidaritás helyett - egymással vitatkozó, és egymást vádoló orvosok vesznek részt (Bollinger/Hohl 1981, S. 442).

A professziók zárt jellegének másik klasszikus példája, az angol jogászközösség is egyre kevésbé felel meg a korábbi professzió képnek. A solicitor ügyvédi réteg erős bekapcsolódása a joghoz csak lazán kötődő adószakértői, biztosítási etc. szférákba, ill. belső konkurenciára alapozódásuk, az egyes solicitor irodák sokszáz főnyi vállalkozással növekedése mind ellene mond a korábbi egységes és zárt jellegnek (Winters 1990; Abel 1988). A professziókutatás egyik fontos képviselője szkeptikusan a professzióelméletek lassú elhalását konstataulta néhány éve (Hall 1983; ennek vitatására Macdonald/Ritzer 1988). Luhmann társadalmi alrendszerek szerveződésére vonatkozó elemzését felhasználva és azt korrigálva, a társadalmi alrendszerek határmegvonását a professzionális komponensekre szűkítve megítélésünk szerint sok szempontból új oldalakról lehet szemügyre venni a professziók világát, benne az utóbbi évtizedekben jelzett változásokat. Parsons professzióelméletével összehasonlítva az általunk kialakított megközelítést, jól lehet látni az így bekövetkező szemléletbeli eltolódásokat.

Parsons, analitikai társadalmi alrendszerei szintjén, a foglalkozási rendszerben (occupational system) helyezte el a professziókat, és a társadalmi alrendszerek kulturális alrendszerekkel, illetve másik irányban az egyes ember magatartási rendszereivel és biológiai alapjaival való összefonódása adta számára az átfogó cselekvési rendszerszintet,

amelyben a emberi világ fejlődése lejátszódik. A professziók iránti elméleti érdeklődést kezdetben az adta Parsons számára, hogy ezek tagjai nem voltak besorolhatóak sem az altruista motivációkkal jellemezhető közösségi típusba, sem az üzleti önérdék által motivált ember típusába. Funkcionális specifitás, univerzális és objektivitásra törekvő ismeretkezelés jellemzi a tudósokat, orvosokat, jogászokat, mint az üzletembereket is, de egy sor olyan motiváció orientálja tevékenységüket, amelyek nem vezethetők vissza pusztán az anyagi javak iránti törekvésre. (Parsons 1939, S. 38-39). Létezik a professzió közösségén belül egy másfajta gyökerre visszavezethető értékelési mechanizmus, amely az anyagi javak iránti törekvés mellett orientálja az orvosok, a jogászok, a tudósok tevékenységét "...az ember foglalkozási csoportjain belüli magas tekintély vagy - Thomas fogalmával 'elismerés' megszerzése" - mondja Parsons (1939 S. 14). Későbbi tanulmányaiban - elméleti keretének fejlődésével párhuzamosan - Parsons közeledik a professziók átfogóbb értékelési mechanizmusai működésének feltárásához is. Különösen tisztán egy 1968-as enciklopédiai cikkében emeli ki, hogy az egyes szervezeteken túl a professzió egésze általi értékelés, illetve a szakma egészének kontrollja az egyén felett olyan esetekben tudott domináló helyzetbe kerülni, amikor a magánpraxis volt az uralkodó, és nem a nagy szervezetekbe való tömörülés. Például a jogászok Angliában, vagy az orvosok tevékenysége jó bizonyíték erre - mondja Parsons (1968, S. 541). Az egyes egyén így nem szervezeti hierarchia alá vetett, hanem közvetlenebbül formálódik az átfogóbb professzió személytelen és univerzális értékelési mechanizmusa szerint. A XX. században ugyan ezek a professziók is megteltek nagy szervezetekkel, de ekkor már a kialakult professzionális értékelések és jellemzők az itt létrejövő szervezetek hozzájuk idomulását kényszerítik ki. (Parsons ennek konkretizálásaként dolgozta ki később az amerikai egyetemet elemezve az "intézményesített individualizmus" kategóriáját, amely a nagy egyetemi szervezetben tevékenykedő tudósok hierarchiamentes egymásmelletiségét, másrészt az egyetemi szervezeteken túli tudományos közösség egésze általi értékelését - kontrollját tartalmazza.) Végso verziója szerint 1968-ban a professziók központi sajátosságát - szemben a többi foglalkozási csoporttal és szakmával - a tudományra alapozottságukban találta meg Parsons. Egy-egy professzió két komponensből áll: középpontját a professzió egyetemi-tudományos intézményei jelentik, és innen belenyúlik az adott tudományos ismerettömeg gyakorlati alkalmazását végző szférába. (Parsons 1968, S. 536-537). Ilyenfajta szerveződése volt már nagyon korán az orvosi szférának és a jogász munkának, ezért ezeket tekinti Parsons a professziók tipikus formáinak. Az utóbbi évszázadban azonban a technológiai fejlődés a korábbi kézműves kísérletezés helyére a tudományra alapozott technológia alkalmazását alakította ki, és ezzel a mérnöki munka és rétege is professzionálizálódik, de ugyanígy a tanári tevékenység, a szociális munka végzői és egy sor további szakma közössége is professzióvá alakul át. Joseph Ben-David levonja később ebből a konklúziót, és a tudományt nevezi a "professziók professziójának", amely mint "gatekeeper" kontrollálja az egyes szakmák közösségének belső szerveződését, értékelési mechanizmusait (Ben-David 1976, S. 876).

Legfontosabb kifogásunk ezzel az elméleti kerettel szemben, hogy az *egyes professzionális intézményrendszerek belső értékelését és sajátosságait túlzottan odakapcsolja a tudományhoz, és ezzel csak eltorzítva lehet kifejezni ezek belső komplexitását*. De ugyanígy eltorzul ezzel az egyes szférákat vizsgáló tudományterületek, végül az össztudomány elemzése is -, mivel ezt pedig túl erősen gyakorlati alkalmazásának rétegéhez köti Parsons. A tudomány belső szerveződése és a gyakorlati alkalmazást végző szférák szerveződése pedig egyre inkább különmeművé válik, amint funkcionális elkülönülésük mind tisztábban megvalósul a társadalmi evolúció menetében. Parsons ezt maga is látta, anélkül, hogy ebből levonta volna a következtetést a professzió elméletére. Épp a két legfontosabb - mintaértékűnek tekintett - professzió tudományterületénél jelzi Parsons 1973-as Gerald Plattal közösen írt monográfiájában, hogy a jogtudomány és az

orvostudomány a korábbi, gyakorlati szférák szükséglete szerinti "gyakorlati-tüneti manipulációból" valódi tudománnyá fejlődnek az utóbbi évtizedekben, amennyiben az orvostudomány, az időközben kibomlott biokémia, fiziológia, pszichológia, sőt, legújabban a szociálpszichológia és a szociológia eredményeire támaszkodik, illetve az egyetemi, klinikai orvosi praxisokban ezeket az összefüggéseket kezdi maga is kutatni a gyógyító tevékenység mellett-közben. Ugyanígy a jogtudomány a korábbi eseti-szisztematizáló, jogtétel-kidolgozó tevékenysége helyett az időközben kibomlott közgazdaságtani, politikatudományi, szociológiai összefüggések bázisára helyezkedik, és a jog működése kapcsán ezeket a szétbontottabb összefüggéseket elemzi. (Parsons-Platt 1973, S. 214). Ez azonban azt jelenti, hogy az így "valóban tudományossá" vált jogtudományi és orvostudományi tevékenység egyre jobban kiszakad a professzió közösségéből ill. az ottani értékelésektől, és e helyett az átfogóbb tudományos közösségben domináló tudományos értékelés szerint orientálódik. (Gyakorlati híradások is megerősítik a "kutatóorvos" és a "gyógyító orvos" beállítottság konfliktusát, mivel az orvostudomány ilyenfajta változását nem követte megfelelően a két tevékenység intézményes szétválasztása.) *A professziók szerveződését és belső értékelési mechanizmusaik működését le kell tehát kapcsolni koncepcionális megfogalmazásban is az adott gyakorlati szférák tudományon belüli reflexióját végző egyetemi-tudományos intézményekről.* Ezzel pedig Parsons professziókra vonatkozó elemzéseinek központi gondolatát vetjük el.

Szemben a hagyományos professzióelméletek központi tételével a professzionális intézményrendszerek elméletében *egy-egy intézményrendszer kialakulása nem egy homogén közösség létrejöttét jelenti, hanem egy önálló értékelési dimenzió fokozatos kibomlását*, amelynek középpontjában egy univerzális értékuál (vagy Luhmann kifejezésével: bináris kód) áll, és a társadalmi realitás ebben a dimenzióban feldolgozására sajátos disztinkciók, tipológiák, fogalmi készletek, eljárási módok alakulnak ki. Luhmanntól tehát át lehet venni a társadalmi alrendszerek "kódolására" és "programozására" vonatkozó elemzéseket, ám ezt ki kell egészíteni a Parsons professzióelméletében hangsúlyozott átfogó értékelési és jutalmazási mechanizmusok elemzésével, amelyek a professziók egészében szerveződnek (lásd Luhmann 1986a; 1986b). A professzionális intézményrendszer megközelítésében a zárt emberközösségről így áttevődik a hangsúly a *homogenizált értékelési összefüggések rendszerére*, amely egy-egy társadalmi alapfunkció ellátására irányuló tevékenységmezőben domináló helyzetbe került, az ebben résztvevők rekrutálására, szocializására, majd jutalmazására-értékelésére mechanizmusok alakított ki, és *ennek révén* mint professzionális intézményrendszer különül el az adott tevékenységmező. Ahhoz pedig, hogy ez megtörténjen éppen a feudális korporációkra jellemző zártágok feloldódása és eltűnése szükséges.

Az angol jogi szféra tanulságos példát ad az itt felmerülő problémákra. Szemben a kontinentális Európával, de a később kibomló amerikai jogélettel is, itt a középkortól kezdődően a barristerek és solicitorok jogászcehei töretlenül fennmaradtak a múlt század végéig - formailag a közelmúltig - és ennek következtében az angol jogi szféra egységét kevésbé az értelmi összefüggések szemantikai, jogdogmatikai, joglogikai etc. egysége biztosította, hanem a *barrister réteg zártsága*, rekrutációjuk teljes mértékű kontrollja céheik által, és a bírói kar rájuk épülése. A kontinensen ezzel szemben soha nem tudott ilyen zárt jogászközösség kialakulni, és a jog külön belső értelmi rétegeket - jogdogmatikát, bírói kazuisztikát, ebből kinövő topikai maxima réteget, később az írott törvényszövegek rétegét az ebben foglalt politikai értékelésekkel együtt, majd legújabb fejleményként az alkotmányos alapjogok rétegét - alakított ki, és ezek külön kommunikációs körökben szerveződtek meg. Az egyetemi jogászság, a bírói kar, az ügyvédi réteg, újabban a politikai törvényhozás körül kialakult jogpolitikai stábok, ill. az alkotmánybíráskodás gyakorlatát és alapjogok összefüggéseit rendszerező jogdogmatikai stábok említhetők itt. *Az angol jogi*

élet, noha zárt embercsoportként elkülönült közösséget kapott, de ez mint egy homogenizált értékelési dimenzióban működő értelmi összefüggésrendszer nem tudott kiemelkedni a mindennapi élet diffúzabb értelmi anyagából. Vagyis míg az ilyen zárt közösségi jelleg felbomlását, a hagyományos professzióelméletek premisszáit alapul véve, deprofesszionalizálódásként lehetett megfogalmazni, addig a professzionális intézményrendszer elméletében ez éppen hogy előfeltétel egy ilyen intézményrendszer létrejöttéhez.

Ezzel az átformálással azonban módosul a számba jövő professzionális rendszerek köre is. Szervezeti rendszerképződés ugyan bármely tevékenységre megfigyelhető és formális szervezet alakítható minden tevékenységmezőben, de ezek fölött átfogóbb professzionális intézményrendszer csak ott tud létrejönni, ahol egy bináris kód önálló értékelési dimenziót tudott kialakítani, ill. ennek operacionalizálására a realitás e dimenzióban feldolgozására megfelelő szemantikák és a specializálódott tevékenységben résztvevők értékelésére, jutalmazására a tevékenységi rendszer *egészében* - és nem csak egy-egy formalizált szervezet keretében - alkalmas mechanizmusok tudtak létrejönni.

1. Ezzel az elméleti kerettel a *tudomány* beemelhetővé válik a professzionális intézményrendszerek közé igaz/hamis értékuáljával, ennek operacionalizálására tudományelméletekkel, speciális bizonyítási eljárásokkal, strukturáló logikák valamint a tudomány egészében konszenzussal rendelkező rekrutációs-értékelési-jutalmazási struktúrákkal (Luhmann 1968; Merton 1973; Hagstrom 1965). A homogenizálódott értékelési dimenzió a valóság meghatározott szempontból való feldolgozására, ami konstituálja az egyes professzionális intézményrendszereket, a tudomány esetében a legpregnansabban megmutatkozik. A hagyományos professzióelméletek a tudományt azzal az indokkal hagyták ki a professziók közül, hogy itt személyes "szakértő" és "kliens" kapcsolatról nem lehet beszélni. Parsons professzióelméletében pedig - mint az látható volt - a tudomány egyes területei a professziókba belenyúlva, mint azok központi szerveződési magjai jöttek számításba, és ez természetszerűleg kizárta a tudomány egységes professzióként tematizálását.

2. A politikusok szintén kívül maradtak a professzióelméletek keretein. A versengő pártrendszerekben a nyilvánosság előtt egymással harcoló politikus rétegek mint zárt közösség nem jöhettek számításba. Ezzel szemben, ha az átfogó bináris kódokat és az ezáltal létrejövő önálló értékelési dimenzióban történő valóságszemléletet tekintjük a professzionális rendszerek alapjaként, a kormány/ellenzék bináris kód mentén jól leírható a pluralista politikai rendszerek működése éppúgy, mint egyes fejlődési vonalai (lásd Luhmann 1989). Pl. a kompetitív pártrendszer logikájának nyomása alatt az elmúlt másfél évszázadban a honorációpártok általános értelmiségi és felső rétegekbe ágyazottsága helyére a politikai konkurenciára jobban kiszakadó tömegpártok majd néppártok léptek. Hasonlóképpen ehhez az utóbbi évtizedekben megfigyelhető neokorporatizmus másrészt az új társadalmi mozgalmak fejlődési vonala is - mint a kompetíció nyomására a meghatározott álláspontoktól és témáktól leszakadó, és a szavazattömbök véleményeltolódásain orientálódó néppártok intézményes korrekciói - értelmezhetőek ebben az elméleti keretben.

3. A jogászság mindig is a professzióelméletek kedvenc kutatási területének számított, de az itteni keretünkben a jog átfogó bináris kódja körül - pozitívan konstatálva a céhes jellegű zártágok szétesését - az egyetemi jogászok jogdogmatikai tevékenysége, a bírói réteg jogalkalmazó és jogelveket letisztázó tevékenysége éppúgy beletartozik a jog professzionális intézményrendszerébe, mint az ügyvédségé, ügyészségé, vállalati jogászoké. A jog esetében a jogos/jogtalan dimenzió mentén kialakult értékelési

homogenitáson túl, amely minden professzionális intézményrendszerénél mint fogalmi kellék szükségszerűen fenn kell hogy álljon, még egy szigorúbb rendszerszerűség is megfigyelhető, amennyiben többé-kevésbé ellentmondásmentes értelmi összefüggés-rendszert jelentő hatályos szabályanyag is működik az egyes országok jogrendszerében, és ez az egész intézményrendszer számára közös orientálódási pontot jelent. Ez a törvény-szövegekben lefektetett szabályanyag pedig csak - legalábbis a kontinentális Európa jogrendszereit illetően - a mögöttes jogdogmatikai kategóriák és jogelvek segítségével alkalmazható és autentikusan érthető. Az egyetemi jogászság - jogdogmatikai tevékenységével - így a gyakorlati jogászok közösségeitől elkülönült jellege ellenére a jog professzionális intézményrendszerének fontos részét képezi a kontinentális Európa és az Egyesült Államok jogrendszere esetében. Ezzel szemben a zárt embercsoportként és kevésbé értelmi összefüggésrendszerként elkülönült angol jogi szféra - középpontjában a barristerekkel és a rájuk épült bírói karral ill. saját jogi iskoláikkal - jórészt kirekeszti a jog életéből az egyetemi jogászokat (Glasser 1987, S. 697; Wilson 1987). Más szempontból megfogalmazva ezt úgy is ki lehet fejezni, hogy amennyiben egy társadalmi funkcióra egy zárt embercsoport és nem egy homogén értékelési dimenzió - a megfelelő operacionalizáló struktúrákkal - különült el, ott *ez az elkülönülés nem hozta létre a mindennapi élet diffúzabb értékelési és értelmi anyagából való kiemelkedést.*

4. Ha nem is olyan formalizált keretek között, mint az a jogrendszerénél látható, a művészet is professzionális intézményrendszernek tekinthető, amennyiben a "művészi szép" kellékei fölött konszenzus áll fenn az egyes művészi ágakban, és ennek operacionalizálására esztétikák, intézményesített zsűrizések, irodalmi-, zenei-, filmkritikák működnek intézményesítetten, és a homogenizálódott művészi látásmód dimenziójában a teljesítmények értékelésére, jutalmazására hatékony mechanizmusok működnek (lásd Luhmann 1981a).

5. A modern sportszféra esetében is egyrészt a rekordok körül szerveződés kialakulásával, ill. az egyes sportágakban a tevékenységek standardizálásával, a teljesítmények és készségek sportágak egészében elfogadott mércéinek formálódásával a professzionális intézményrendszerként való működés megfigyelhető (Bette 1984a; 1984b; Schimank 1988a). Bináris kódként éppúgy kimutatható itt a "gőyzni/vesztetni" bináris kód működése és ennek szervező ereje egy-egy sportág egészében a professzionális sportolók rekrutálásánál, a rekordok közelébe hozást célzó szocializációnál (pl. tréning) és a teljesítmények jutalmazásánál, mint a tudomány esetében az igaz/hamis, vagy a jogos/jogtalan.

6. Nehéz lenne azonban ilyen saját bináris kódot találni a gyógyítási tevékenységben. Az egész egészségügyi szféra ugyan az egészség helyreállítására és a betegségek legyőzésére irányul, de erre olyan átfogó értékduál, amely az e metszetben való teljesítményt az egyes szervezeten (kórház, klinika) túl az egész szféra keretében generalizáltan összehasonlíthatóvá tenné, az eddigiekben nem alakult ki. Ma ugyanis az ilyen értékelés - a gyógyító tevékenység és a kutató orvostudományi tevékenység szervezeti összefogása miatt - a nagy orvostudományi teljesítmények jutalmazása körül formálódott ki. A tömeges és jórészt rutinná vált gyógyító tevékenység átfogó értékelésére, - amelyben azonban a rutinná válás ellenére óriási teljesítményi differenciák lehetnek - az eddigiekben nem jött létre önálló bináris kód, ill. e körül egy önálló értékelési dimenzió. A kutató és a gyógyító tevékenység megfigyelhető szétválása azonban a jövőben talán ennek változására vezethet, másrészt az említett korporációs jelleg elhalása is siettetheti ezt a fejlődést.

7. Hasonlóan az egészségügyi szférához - mint ahogy arra már kitértünk - az oktatási rendszerénél sem lehet találni központi értékduált. Itt csak ismét utalhatunk a felsőoktatáson

keresztül a tudomány értékduáljának ill. a piacracionalitás értékelésének felhasználására, mint a hiányzó belső értékelés pótlásának eszközeire, ill. az erősebb szervezeti rendszerképződés szerepére ebben a tevékenységi szférában. (Részletesen lásd ehhez a második fejezetben írtakat.)

Ezekkel az átformálásokkal tehát Parsons professziók és az egyes tudományterületek összefonódását kiemelő tétele helyére a mindennapi élet gyakorlata fölé kiemelkedő professzionális intézményrendszerek tematizálása lép, amelyben a tudomány és a többi intézményrendszer között - mindennapi élet gyakorlatához képest - egy sűrűbben szőtt kapcsolatrendszer, közvetítő szférákkal, transzformáló tevékenységekkel és termékekkel együtt jelenik meg. Vagyis a professziók nem tudományos alapon tevékenykednek - a tudomány termékei többszörös transzformációval, szelekcióval kerülnek át tevékenységükbe - de a mindennapi életből kiszakadva közelebb állnak a tudományhoz, mint a mindennapi élet diffúzabb és nehezebben változó gyakorlata.

Második rész

A professzionális intézményrendszerek

Az általánosabb szinten maradó elméleti alapvetés után meg kell vizsgálnunk az egyes professzionális intézményrendszerek funkcionális szerveződését, és ki kell térnünk az embercsoportok össztársadalmi dominanciára törekvésre irányuló küzdelmeinek behatására is az egyes professzionális rendszerek vonatkozásában. A vizsgálódásban a központi értékduálók domináló helyzetére, illetve az e téren felmerülő problémákra koncentrálnunk első sorban. Ezzel összefüggésben vizsgáljuk meg, hogy egy-egy ilyen központi értékduál érvényesülését mennyiben segíti elő vagy gátolja a piacracionalitás párhuzamos értékelése egy-egy professzionális intézményrendszeren belül, illetve másik oldalról, hogy a társadalom uralmi szerkezete szempontjából milyen hatásokat tesz a piacracionalitás kiterjesztése az újabb és újabb intézményrendszerekre. Az egyetemi-tudományos szférában, a politika és a tömegkommunikáció területén felépült intézményrendszereket vizsgáljuk meg, de az itt alkalmazott vizsgálati szempontokat alkalmazhatóaknak tekintjük a többi professzionális intézményrendszer központi értékduáljának elemzésénél is. Elsősorban azt kell elemeznünk, hogy milyen mértékben és milyen megoldásokkal tudott domináló helyzetbe kerülni az egyes intézményrendszerek központi értékduálja az intézményrendszerben résztvevők rekrutálásánál, a rekrutáltak szocializációjánál, majd a pályára kerültek értékelési-jutalmazási és szankcionáló mechanizmusaiban. E mellett mindenhol jelezni szeretnénk, hogy az össztársadalmilag uralkodó pozícióban levő társadalmi csoport miként használja fel az egyes alrendszereken belüli teljesítményeket (erőforrásokat) uralma biztosítására és az alárendelt helyzetbe szorított embercsoportok féken tartására.

IX. Fejezet

A tudomány mint professzionális rendszer

A tudomány esetében tisztán kimutatható univerzális értékduálunk van, amely dominálni tud a tudósok kommunikációs szelekcióiban. A professzionális tudománnyal foglalkozót a tudomány belső struktúrái az igaz/hamis értékelési szemponthoz igyekeznek elsősorban kötni. Ez a duál azonban nem absztrakt tisztaságában, hanem egy sor konkretizáló-torzító közvetítés révén hat a tudományok mindennapjaiban. Egy tudós számára egy állítás igazságát vagy hamisságát az adott korszakban és az adott tudományos közösségben, amelyhez a tudós kutatási területe tartozik, érvényes standardok szabják meg. Luhmann az univerzális bináris kód és az ezt konkretizáló programok elkülönítésével ragadja meg ezt az összefüggést. Hogy melyek egy adott korszakban és egy művészeti ágon belül a művészi szép szabályai, amelyek szerint az adott korszakban a művészetnek alkotnia kell (és erre rászorítják a művészeket a kor művészeti közösségei általi értékelési-jutalmazási-szankcionálási mechanizmusok), és amelyek szerint rekrutálódnak, illetve kiszelektálódnak egy kor művészei, azt az adott korszakban ható esztétikák, művészeti kritikák, zsűrizések elveit tartalmazó munkák rögzítik több-kevesebb pontossággal. A jog rendszerének jogos/jogtalan bináris kódját a mindenkor hatályos jogszabályok pontosítják. A tudomány igaz/hamis kódjának konkretizáló programjait tudományelméletek, logikák, elfogadott bizonyítási eljárások stb. jelentik (Luhmann 1986a:154-182).

Az egyetemtörténeti és a tudományszociológiai empirikus kutatások fényében azonban a tudományos igazságra törekvés dominálóvá válása egy sor strukturális előfeltétel esetén lehetséges csak és még ezek léte mellett is néhány szabályszerűség figyelhető meg, amelyek menthetetlenül eltérítik némileg a tudományos kutatót az ideális tisztaságban felfogott igaz/hamis értékelési szemponttól. És még ezekhez jön az a torzítás, amely az osztársadalomban uralkodó embercsoport hoz létre tendenciózus behatásaival a tudomány működésébe uralmának alátámasztása illetve ezen uralom veszélyeztetésének elhárítása érdekében. A reális tudományban tehát csak megközelíteni tudják a tudósok szelekciói azt az állapotot, amikor az igaz/hamis értékelési szempont domináló szerepet tölt be. E mellett napjainkra, a társadalmi valóság összes szektorára kiterjedt rendszeres tudományos kutatások korában, további torzulásként jön be az, hogy a társadalomtudományi kutatások egy része közvetlenül hatalmi erőforrásként jön számba egy-egy embercsoport számára. Ezért ez egy további torzulást iktat be az egyetemi-tudományos szféra működésébe. De nézzük meg először közelebbről az egyetemi-tudományos szféra számunkra fontos történelmi változásainak tendenciáit, és ezután a mai tudomány mindennapjait feltárni szándékozó tudományszociológiai kutatások releváns eredményeit.

1. Az egyetem és a tudomány elszakadási tendenciái

A tudomány és az egyetemi szféra szoros kapcsolataik és egymásra utaltságuk ellenére mindig is feszültségben álltak egymással. Tulajdonképpen csak a XIX. századi német egyetem és a XX. századi amerikai egyetem tudott kiépíteni olyan struktúrát, amely

középpontjába emelte a tudományos kutatást, és e köré telepítve a többi funkcióját, többé-kevésbé harmonikusan tudott illeszkedni a többi társadalmi szféra működésébe. Ekkor azonban a világ szellemi központjává váltak, és a múlt század végétől a német egyetem megoldásait igyekezett mind több ország lemásolni, az utóbbi fél évszázadban pedig az amerikai egyetem sikerei ösztönöznek utánzásra.

Mi teszi olyan nehézé az egyetemek és a tudomány együttélését, és milyen megoldásokkal lehetett biztosítani a "sikerországokban" ezt az együttélést? Az európai egyetemtörténetet tanulmányozva a vizsgálódónak az a benyomása támad, hogy az egyetemekben mélyen gyökerezően benne rejlik a folyamatosan átalakuló tudományos világképpel szembeni ellenállás. A XIX. századig mindig csak kívülről tudtak megújulni: a felvilágosult uralkodók szétérték a szellemi élet karikatúráivá vált egyetemeket, és a kialakult tudományos diszciplínákra épített új központi főiskolákat hoztak létre, vagy e szétválás nélkül is, az egyetemeken kívül kialakult tudományos akadémiák, tudományos társaságok sikerei nyomán fokozatosan magukba fogadták az új tudományágakat, ismereteket az egyetemek.

Az egyetemek már a reneszánsz Itáliában is csak a belőlük kimenekülő tanáraik révén tudtak közreműködni a kialakuló műszaki és a természettudományok fejlesztésében. Latin és görög tudásuk révén tudtak részt venni a teológia uralma elől az egyetemokről a művészi-építészeti körök friss levegőjébe kimenekülő egyetemi tudósok a kísérletező-gyakorlati tudományok kialakításában. A klasszikus görög szövegek absztrakt tételeit tolmácsolva elméleti alapot adhattak így a praktizáló művész-mesteremberi csoportoknak. Az ebből kibomló kísérletező tudomány azonban még hosszú évszázadokra nem nyert bebocsátást az egyetemek falai közé. Az 1400-as évektől kialakuló művészeti-tudományos akadémiák eleinte Itáliában adtak kereteket a tudomány fejlődésének, majd az itt kialakult intézményi minták és a specializálódó tudós szerep kezdett elterjedni Európa északnyugati része felé, ahol a feudális viszonyok bomlása jobb terepet adott a tudomány továbbfejlődésére (Ben-David, 1971:45-75). Az 1600-as évektől egyre inkább Anglia a világ tudományos központja, de az egyetemek itt is inkább féket jelentettek, mintsem a tudomány befogadó helyeit. A tudomány művelésére így egyetemeken kívül kialakult szervezeti keretek szolgáltak itt is, elsősorban a Royal Society, amely az itáliai akadémiák fejlődésének végeredményeit vette át, annyiban eltérve azoktól, hogy jobban leszűkült a művészeteken kívüli tisztább tudományos tevékenységre, másrészt szélesebb bázisra támaszkodott és vont be tevékenységébe: tudomány iránt érdeklődő kereskedők, polgárok éppúgy voltak tagjaik között, mint navigációs szakemberek, kísérletező természettudósok (Münch, 1984:206).

A XVIII. század második felétől a tudományos élet súlypontja Franciaországba, pontosabban Párizsba tevődött át, hasonlóan a korábbihoz, itt is az egyetemeken kívüli magánlevelezéseken nyugvó intellektuális társaságok, ill. az "Académie des sciences" keretei által megszervezve. Az egyetemeken túli műszaki és természettudományos ismeretek itt is csak a forradalom által szétfűzött egyetemek utódaiban találtak helyet. A XIX. században végig csak erősödő állami centralizáltság azonban nem tette lehetővé Franciaország számára, hogy versenyben maradjon a feltörekvő német egyetemi-tudományos szférával szemben (Ben-David, 1971:108).

A múlt századi német egyetem sikeréhez egy sor szerencsés előfeltétel megléte ad magyarázatot. A Humboldt által 1809-ben alapított új egyetem Berlinben a tudomány művelését tűzte ki céljául, és egyes megoldásaival automatizmusokat igyekezett kialakítani az egyetemi szféra tudományos változással való folyamatos lépéstartására. A katonai téren Napóleon által megvert, politikailag csökkent szerepű Poroszországban az uralkodó

körökben is széles visszhangra talált a kultúrfölényre törekvés lehetősége. A műszaki-természettudományos kutatások katonai-hatalmi kihatása pedig a központi államhatalom számára is kezdte fontossá tenni az egyetemi-tudományos szféra fejlődését. Ez persze mind itt, mind jó ideig Franciaországban is csak a műszaki-természettudományok támogatását jelentette, és a társadalom vizsgálatát célzó - és így a fennálló állapotokkal szemben esetleg alternatívákat felmutató - társadalomtudományok egész a XX. század elejéig korlátozva voltak. A múlt századi német egyetem nagy vívmánya volt, hogy az egyetemi kinevezés alapjává az önálló tudományos kutatáson és annak eredményein alapuló "Habilitationsschrift"-et (tudományos disszertációt) tette. E rendszer alapján az egyetemi tanár elismertségét tudományos teljesítménye határozta meg. Másrészt nemcsak formálisan, a habilitáció meglétével igyekeztek biztosítani az egyetemek színvonalát, hanem az egyetemre kinevezett professzorok konkurencia általi nyomás alá helyezésével. Egy-egy tantárgy előadására ugyanis csak egy professzor volt kinevezve státussal és egyetemi fizetéssel (aki így nem a mai értelemben vett tanszékvezető volt, hanem "birtokolta" a tanszéket: "Lehrstuhlhaber" volt), azonban bárki, aki megvédte a habilitációs disszertációját, alanyi jogot szerzett arra, hogy - javadalmazás nélkül - egy kurzust meghirdessen az egyetemen, mint "Privatdozent". Elméletileg a privátdocensek professzorral szembeni konkurenciájának kellett rákényszeríteni az utóbbiakat a tudományos színvonallal való lépéstartásra: a privátdocensek konkurenciája közvetítette a tudományos közvélemény ítéletét. A professzorok így a tudományos közvélemény nyomása alá kerültek (Ben-David, 1977:48-49). Ténylegesen azonban csak kis mértékben tudott akadálytalanul működni Németországban ez a konkurencia. A birtokon belül lévő professzorok kara egyetemi szinten egyesülve, mint hatalmi tömb tudta védeni az egyszer megszerzett privilégiumait, és a Privatdozent-ek csak a hatalmi alárendeltséget elfogadva, a "professzorok" jóindulatán és a nekik tett szolgálatokon (laboratóriumi, szemináriumi asszisztencia) keresztül reménykedhettek az egyetemi-tudományos előmenetelükben.

A német egyetem sikerét végül e mesterséges konkurencia-szituáción túl egy elementárisabb konkurencia alapozta meg. A széttagolt német államok egyetemei között folyamatos mobilitás jött létre, amelyben a diák évenként váltogatta egyetemét, a legjobb hírű egyetemek felé törekedve igyekezett megszerezni egyetemi diplomáját. *Ez volt az az alap amely folyamatos innovációra készítette az egyetemeket.* A diák szabadon továbbállhatott addig letett vizsgáival egy másik egyetem felé, és mivel ezt az egyetemen belül kemény hierarchiába merevedő tanári kar megakadályozni nem tudta - a teljes kiürülés előtt meg kellett újulnia: azaz olyan jó hírű tudósokat kellett megnyerni a tanári karba, akik neve a diákság vándorlását az adott egyetem felé irányította.

Ez a szabad konkurencián alapuló egyetemi modell és eredményei a XIX. század végére egy sor országot a német egyetem másolására ösztönözött. Mindamellet a politikai demokrácia hiányának egész társadalmat érintő negatívumai - miközben Angliában, Franciaországban, a többi kisebb nyugat-európai államban és a skandináv országokban a parlamentarizmus stabilizálódása révén feszültségmentesebb társadalomfejlődés jött létre - a német egyetemi szféra tudományos teljesítményeit visszafogták. A századfordulóra vitathatatlan német tudományos fölény csökkenni látszott, ezért az ország katonai hatalmát műszaki-természettudományos forrásokból is növelni igyekvő német állami adminisztráció központilag jobban kézben tartható tudományos intézeti hálózatot hozott létre az egyetemektől elkülönítve 1911-ben Kaiser Wilhelm Gesellschaft néven. (A mai Max Planck intézetek jogelődje volt ez.)

Az egyetemtől elkülönített tudományos kutatás intézményesítése korábban már Franciaországban is megfigyelhető volt a XIX. század elejétől. Mint láttuk, a tudománytól való elszakadás tendenciája az egyetemekben mindig is benne rejtlett. Az egyetemen túl

szervezett tudományos élet felé ösztönzött Franciaországban a centralizált állam és a katolikus egyház félelme is a fennálló állapotok mögé világító tudományos szellemtől. Az államilag erősen kontrollált és a társadalom tömegei felé közvetlenül ható egyetemi szférán belül így akadályokba ütközött a tudomány fejlődése. A kutatás így spontán módon a tanítástól elválva szerveződött meg Franciaországban. Ennek lecsapódása, hogy itt az egyetemi tanári kinevezéshez nem a tudományos teljesítményt igazoló tudományos disszertáció volt az előfeltétel, hanem az államvizsgák sikeres letételét igazoló "agrégation" (Ben-David, 1971). Bár az egyetemről elválasztott tudományos intézeti hálózatban megszervezett tudományos kutatás több országban elterjedt a XX. században, a világ tudományos életének központja a század első évtizedei után fokozatosan az Egyesült Államokba tevődött át, amely ezzel szemben épp az egyetemi oktatással a legteljesebb szimbiózisban intézményesítette a tudományos kutatást. Az amerikai egyetemet már azért is érdemes közelebbről szemügyre venni, mert hihetetlenül rövid idő alatt nőtt ki - szinte a semmiből a század elejétől indulóan.

2. Az amerikai egyetem

Szinte csak papokat képeztek a múlt század második feléig az amerikai főiskolákon, amelyek zömmel egy-egy egyházi szervezethez kötődtek. Meg azok a hivatások, amelyek Európában hagyományosan az egyetemi képzés középpontjait jelentették - jogász, orvos, majd később állami hivatalnok - sem adták itt impulzust az egyetemek kiépülésének. Állami hivatalnoksereg itt a századfordulónig gyakorlatilag nem volt, a jogi szakma gyakorlásához nem kívántak a jogi iskolák jó ideig még középfokú végzettséget sem (sőt, egyes tagállamokban még ezt a jogi iskolát sem kellett elvégezni: mint állampolgári jog illetett meg bárkit a jogi praktizálás lehetősége), ugyanígy az orvosi iskolák is legfeljebb középfokú iskolai végzettséget kívántak meg ekkor még a jelentkezőktől (Tóth József, 1980:10-15). Maradt a papi pálya és a teológia, és ebből a prédikációra és erkölcstani oktatásra létrejött rendszerből nőtt ki egy fél évszázad alatt a világ ma legsikeresebb egyetemi-tudományos rendszere.

Az új amerikai egyetemi modell a századfordulótól az akkor legsikeresebb német egyetemet alapul véve formálódott. A tömegesen Németországba tóduló és német egyetemi képzést nyert fiatal amerikai tudósok játszották a főszerepet az amerikai egyetemi rendszer kiépítésében. Az átvett megoldásokat azonban néhány alapponton módosították, pontosabban az extrém konkurenciára épülő új amerikai egyetemek közül azok törtek az élre - és készítették az összes többi megoldásaik átvételére -, amelyek a tudományos kutatást Németországban még akadályozó szervezeti megoldásokat újakkal cserélték fel. Így az új amerikai egyetemi modell két alapponton jelentett eltérést a német egyetemi szervezettől (Parsons-Platt, 1973.103.p.). Egyik ilyen újítást jelentett a *hatalmi hierarchiát megtestesítő "Lehrstuhl" (tanszék) konstrukciójának elvetése és átfogóbb "department"-ek létrehozása*, amelynek vezetője csak az adminisztratív mellékfeladatokat látta-látja el, és az egyetem alapegységét jelentő departmentekben az egyetemi oktatók önállóan és egymással mellérendeltségben tevékenykednek. Ez a megoldás feloldotta az egyetemen belüli tanszékvezetői "feudumokat", és bevitte az egyenlőségen alapuló konkurenciát az egyetem falai közé. Egy egyetem ettől kezdve már nemcsak a többi egyetem sikereinek nyomása alatt tud megújulni - amely nyomást esetleg állami adományokkal, a diákvándorlás hatósági

korlátaival kivédeni tud -, hanem az egyetem szervezeti egységein belülről került az innováció hajtómechanizmusa. Míg egy új tudományos paradigmát követő fiatal tudós, aki így szembekerül a szakágat és a tanszéket az adott egyetemen "birtokló" professzorral, a német egyetemi modellben el kellett hagyni eredeti egyetemét, és - ha szerencséje volt - egy másik egyetemen ismertté téve az új megközelítést, az országos tudományos közvélemény megváltozásán keresztül kényszeríthette az eredeti egyetemi tanszéket megújulásra, addig az amerikai "department" több egyetemi tanár mellérendeltségén nyugvó megoldásában e kerülő út, és így külsődleges véletlen körülmények okozta esetleges kudarcok nélkül, éri el az újító tudós a tudományág ugyanazon az egyetemi részlegén tevékenykedő kollégáit az új tudományos elismerés. Itt tehát a tudományos érvelés médiumán keresztül lehet csak vitatni egy új állítás igazságértékét, és nem egy, előzetesen közbeiktatott hatalmi médium blokkoló hatását kell először leküzdeni az újító tudós.

Ez az újítás azonban kiegészült egy hangsúlyeltolódással az amerikai egyetemi-tudományos életben, amely a "department" mellérendeltségi konstrukcióját életképessé teszi. Az Egyesült Államokban ugyanis már a század kezdetétől kevésbé az egyes egyetemeket tekintették "tudományos közösségeknek", amely méri és értékeli tagjai tevékenységét, hanem az egyetemeket gazdasági és - más vonatkozásban - adminisztratív egységeként intézményesítve és az egyetemeken belül az egyes egyetemi tudósoknak individuális szabadságát biztosítva, az *országos szintű tudományos társaságok szervezeti keretére építették rá a valódi tudományos közösség értékelési mechanizmusát* (Parsons-Platt, 1973:227-229). A differenciálódó tudományágak következtében ugyanis az egyetemek vagy akár a homogénebb fakultások is, egyre kevésbé képesek már a század kezdete óta valódi tudományos közösségként funkcionálni. Egy tudós teljesítményének lemerésére csak szűkebb tudományágának tagjai képesek. Azonban ezek a különböző egyetemeken, intézetekben szétszóródva mérik és értékelik egymás tevékenységét. Az egyetemek szakosodott egységeit átfogó keretbe elsősorban az országos szintű tudományos társaságok illesztik. A nagy reputációt jelentő tudományos folyóiratokat e társaságok működtetik; szerkesztőségeik összetételét e társaságok döntenek el - és végül e szerkesztőségeknek a közlésre elfogadott cikkek szelekciójával, konferenciák szervezésével és e konferenciákra referátumok, korreferátumok tartására felkéréssel, tudományos címek adományozásával stb. a szakág tudományos közössége állítja fel a tudományos reputáció rangsorát. (A tudományos közösségek "tudományos piacot" mozgató mechanizmusaira lásd: Tamás Pál cikkét a Magyar Tudomány 1986. 11. számában.)

Az egyetemeknek ez a "tudományos közösség" -jellege mindenhol eltűnt a valóságban, azonban az egyetemeken belüli megoldásoknak a tudományos társaságok értékelési mechanizmusainak hatása alá helyezése az Egyesült Államokban bizonyos fokig jobban sikerült, mint a nyugat-európai országokban. Ebben persze szerepet játszott az is, hogy Európában, különösen Németországban a tudományos autonómia - az állami ideológia kényszerítő erejének kivédésére - az egyetemeket, a középkorig visszanyúlóan, mint testületet illette meg. Itt az egyetemi önkormányzatra telepítették az egyházi, állami, ideológiai értékeléstől független tudományos értékelési mechanizmusait a XIX. századtól kezdve. És itt az egyes tudóst védeni kellett a külső hatalmaktól: addig volt biztonság, amíg az egyetem egészének ernyője jótékonyan kivédte az állam és az egyházi szervezetek fenyegető behatásait (Ben-David, 1971). Ennek szükségessége ugyan megszűnt az utóbbi évtizedekben már, de az egyes tudós beágyazottsága egyeteme, tudományos intézete szervezeti hierarchiájába erősebben fennmaradt, mint az Egyesült Államokban. Itt tehát az "academic freedom" az egyes tudós személye körül intézményesített garanciákat (mint láttuk, épp az egyetemi egységeken belüli hierarchiával szemben is) és az autonómiát nyert tudóst az egyetemeken túli tudományos társaságok kontrollja és értékelési mechanizmusai

alá helyezte. A végeredmény pedig az, hogy az egyetemen belüli reputációt (kinevezést, javadalmazást etc.) jobban az országos szintű tudományos társaságok értékelési rangsorai határozták meg, ezzel szemben Nyugat-Európában még ma is erősebben hatnak az egyetemeken belüli, tudományon túli tevékenységek (egyetemi közéletben, adminisztrációban nyújtott teljesítmények etc.) által biztosított tekintélyek. Az utóbbi években persze vannak jelzések arra, hogy a szellemi szektorok erősebb politikai szerepjátszásának növekedésével együtt az amerikai egyetemek is - különösen a társadalomtudományi jellegű részlegeik - erősebben átpolitizálódtak, és országos szinten is átpolitizálódott társaságok tudtak kialakulni. Az elméleti jogi, vagy szociológiai, politológiai konferenciákon résztvevő európai sokszor úgy is érezheti magát az utóbbi években, ha nagyobb tömegű amerikai társadalomtudós is jelen van, mintha egy politikai mozgalom gyűlésén venne részt.

A mellérendeltségen nyugvó "department" mellett az amerikai egyetem másik újítása a mintának tekintett XIX. századi német egyetemmel szemben a *szervezett tudósképzés*, a "graduate training" (Ben-David, 1971). A német egyetemi-tudományos utánpótlás nevelése spontán módon alakult ki, és mindvégig informális volt. Egy-egy kutatóprofesszor szemináriumában, laboratóriumában a kiemelkedő képességű és tudományos ambíciókat tápláló egyetemi hallgatók privát alapon, a mindenki számára kötelező ismereteken túl a professzor adott kutatásának keretében plusz tudományos ismeretekhez és a tudományos kutatás módszereinek közelebbi megismeréséhez juthattak. A korábbi vaskalapos iskolamester típusú egyetemi professzorhoz képest a kutatóprofesszor köré seregülő hallgatók tudósképzése előrelépést jelentett, de a későbbi, szervezett amerikai graduate képzéshez képest két alapvető korláttal rendelkezett. Egyik ilyen korlátot jelentette az, hogy a német egyetem nem adta fel az egységes diploma fikcióját, így a rendszeresen tudományos képzésben (is) részesült diákok és a pusztán gyakorlati ismeretek elsajátítására, és azzal a gyakorlati élet felé törekvő egyetemi hallgatók ugyanazokat a kurzusokat hallgatták, és egyforma diplomát kaptak. A gyakorlati szakembertől leperegtek, és számára fölöslegesnek bizonyultak a tudományos kutatás módszereinek ismeretei, míg a jövő tudós számára "kényszerzubbonyt" jelentettek a más érdeklődésű diákokkal való összezárt kurzusok. Másik korlátot az jelentette, hogy egy-egy kutatóprofesszor parciális kutatására korlátozódtak a tudományos utánpótlás képzésében az átadott ismeretek, és egy-egy tudományág egyetemi oktatási szintű egyszerűsítésein túl nem kapta meg teljes szélességében a jövő tudós tudományága tényleges állapotát megtestesítő szélesebb skálájú tudást. Az amerikai graduate képzés kiküszöbölte ezeket a korlátokat, és egyrészt a különböző szintű egyetemi diplomák rangsorát felépítve különválasztotta, és az egyetemi kurzusok utolsó fázisaként építette ki a tudósképzést, önálló egyetemi fokozatot biztosított az itt végzetteknek (Ph.D., illetve ennek ekvivalensei a különböző egyetemi szakokon), másrészt leválasztva a tudósképzést egy-egy magányos kutatóprofesszorról, széles skálájú és szervezett kereteket adott ennek a tevékenységnek (Parsans-Platt, 1973:103-162). Csak zárójelben kell hozzáfűzni, hogy az 1989-es rendszerváltás után a Magyarországon az amerikai mintára bevezetett szervezett doktorképzés - legalábbis a társadalomtudományi jellegű szakokon – még nem tudott igazán hatékonyá válni, és még nyitott, hogy a jövőben hogy tud ebbe az irányba fejlődni.

Tudományos kutatás, tudósképzés, meghatározott professzionális hivatásokra folyó képzés és átfogó műveltség mélyítésére irányuló képzés így együttesen helyt kapott az amerikai egyetemeken. Multifunkcionális ez az egyetemi modell, és hosszú ideig nagy tudományos és oktatási sikereket ért el, így felvetődik a kérdés, ha a modern társadalom fejlődési tendenciái a főbb társadalmi funkciók ellátására egyre inkább elkülöníti az egyes funkciókat ellátó intézményrendszereket, akkor nem jelent-e egy idő után akadályt a több funkció egyben tartása az amerikai egyetemeken? A mai sikerek még pusztán teoretikus

érdekességet adnak ennek a kérdésnek, de néhány megfigyelő már csirájában jelentkező feszültséget lát a tudományos és a különböző szintű oktatási tevékenység különválásának elmaradásában. Neil Smelser túlterheltnak találja ma már az amerikai egyetemet. Túlságosan diffúz és különböző képességeket kíván részt venni pl. az általánosabb és bevett ismereteket közvetítő undergraduate képzésben, és ugyanakkor a tudás határain tevékenykedve, specifikált kérdésfeltevésekre keresni a válaszokat (Smelser, 1973:389-422). Talcott Parsonsék ezzel szemben ideálisnak tekintik e négyes funkció egyben tartását, és az amerikai egyetemi oktatók között végzett reprezentatív felmérésük tanúsága szerint az oktatók többsége sem kívánja leadni pl. az egyszerűbb oktatási feladatokat jelentő undergraduate képzésben való feladatait (Parsons - Platt, 1973:175). A gyakorlatban természetesen úgy alakul - jelzik -, hogy az idősebb professzorok oktatási tevékenységét zömmel a tudósképzést jelentő graduate oktatás jelenti - ezzel szorosan összekötődő tényleges kutatási tevékenységük mellett -, és csak kis óraszámban adnak elő undergraduate kurzusokon, míg a fiatalabb asszisztensek oktatási tevékenysége döntően itt folyik, és csak korlátozottan vesznek részt a graduate képzésben. Bizonyos fokig tehát azt láthatjuk, hogy ha nem is különül el az Egyesült Államokban oly mértékben az oktatás (egyetem) és a kutatás (tudomány), mint Európa néhány országában, a tudósképzéssel szimbiózisban a kutatás az egyetemi szervezeten belül kiépített egy viszonylagos elkülönültséget az egyszerű nevelő-oktató tevékenységhez képest.

A tudományos kutatás magas színvonalát tehát elsősorban az egyetemek közötti éles konkurencia, az egyetemi alapegységekben kialakított mellérendeltségi szituáció kialakítása és a graduate training révén a széles bázison folyó tudományos utánpótlás-képzés biztosítja az amerikai egyetemi-tudományos szférában. További alapvető jellemzője e rendszer működésének, hogy bár - különösen a II. világháborút követő évektől - mind nagyobb szerepet kap az egyetemek finanszírozásában az állami költségvetés, ez szigorúan az adott egyetemeken tanuló diákok számához van kötve, és az esetleges színvonalcsökkenést követő "létszámapadást" szankcionálja a költségvetés is: arányosan csökken az adott egyetem állami támogatása. Az egyetem így tehát kétszeresen függ diákjainak döntéseitől: amennyiben más egyetemet választanak e diákok, elesik a magas tandíjbevételektől az adott egyetem, és másrészt még ezzel arányosan csökken az állami támogatás is (Tóth József, 1980:38-42). Eltérő az amerikai költségvetési egyetemi finanszírozás abban is a legtöbb nyugat-európai egyetemtől, hogy itt ösztöndíj és támogatások alakjában az egyetemre, főiskolára beiratkozott diák kapja meg az állami finanszírozás jó részét, és az egyetemek ezt csak mint tandíjat, a diák közvetítése révén kapja végül meg. (A 70-es évek végén kb. 3000 dollár volt az átlagos évi tandíj, ma már ennek sokszorosára rúg ez az összeg az amerikai egyetemeken.)

Egy sajátos szellemi piac jött tehát így létre, és a társadalom különböző alrendszerének szükségleteit, és ezek eltolódásait közvetlenül ez a piac közvetíti az egyetemek felé. Ennek komoly hatása van a rugalmasság biztosításában, de mint az V. fejezetben rámutattunk ez tette lehetővé az utóbbi félévszázadban a banki-pénzhatalomra ráfonódott, domináns csoportok számára az társadalomtudományok és egyetemi részlegeik politikai instrumentalizációját és beillesztésüket a többi instrumentalizált szellemi szektor (tömegmédia, művészeti szektorok stb.) láncolatába uralmuk biztosítására. Nyugat-Európában ezzel szemben az egyetemek közvetlen állami finanszírozására és az ingyenes vagy névleges tandíj mellett az egyetemek felé inkább az állami-politikai szféra közvetíti a társadalom szükségleteinek eltolódásait. Itt a banki-pénzhatalom nem tud olyan erővel megjeleníteni az egyetemi-tudományos szférában, mint az USA-ban, de a piac logikája alól való kivételük itt pedig a rugalmasságot csökkenti.

A társadalomtudományi szakok átpolitizálódásából fakadó problémákat most félretolva,

mindezek tehát magyarázatot adnak az amerikai egyetemi-tudományos szféra megújulási képességének magas fokára, és alig egy évszázad alatti tudományos élre törésére. Az oktatás hatékonyságát a fentiekén túl további mechanizmusok biztosítják. Ezek közül talán legalapvetőbbnek az extrémításig hajtott konkurenciát a diákok között és a konkurencia révén a sorozatos szelekciót kell tekinteni. Az amerikai felsőoktatási rendszer - eltérően a legtöbb nyugat-európai országtól is - a főiskolai-egyetemi diplomák egymásra épülő egész hierarchiáját hozta létre, és a legelső diplomához a felvételt nagyon szélesen biztosítva, egyre inkább kiostálja a hierarchián felfelé haladva a kevésbé eredményes diákokat, egy alacsonyabb szintű diplomát biztosítva a kiostáltak nagy részének. Legalacsonyabb fokú felsőoktatási formát jelentenek a kétéves főiskolák, ahová felvételi nélkül mindenkit felvesznek. (Amennyiben középiskolai végzettségében hiányok mutatkoznak, ezt itt lehet pótolni, ami persze évvesszeggel jár.) Innen tovább lehet menni a négyéves főiskolák harmadik évfolyamára (amennyiben nem itt kezdte a diák eleve a tanulmányait) vagy az egyetemek négyéves főiskolai karainak harmadik évfolyamára. Ez már a második szintű egyetemi diplomának számít, és ennek sikeres elnyerése után további két vagy három év az egyetemek szakképző karain (orvos, jogász, mérnök etc.), illetve doktori minősítésért a "graduate training"-et (tudósképzést) jelentő utolsó egyetemi diplomáért is tovább lehet tanulni (Parsons-Platt, 1973). Ezen a hierarchián felfelé haladva azonban európai mentalitással ítélve kegyetlen szelekció és lemorzsolódás érvényesül. Ennek érzékeltetésére álljon itt néhány számadat 1971-ből. (Az adatok Tóth József 1980-as könyvéből valók.)

Tehát, mint láttuk, a kétéves főiskolákra bárki beiratkozhat, de - legalábbis 1971-ben - csak a beiratkozott hallgatók kevesebb, mint fele (47 %) szerezte meg végül is ezt a diplomát. Az így csökkent diákseregnek már csak 30 %-a érte el a "master degree"-t. A talpon maradtak közül, aki tovább próbálkozik a doktori minősítésért, szintén további szelekcióval kell szembenéznie: csak a doktorátusért küzdők 50 %-a kapta meg végül meg 1971-ben. És végül a szakképző karokon (jogász, orvos etc.) csak az ide beiratkozottak 27 %-a nyerte el végül diplomáját. Ha tehát az összes felsőfokra beiratkozottak arányában nézzük meg a doktori képesítést (Ph.D., MD etc.) és a szakdiplomát szerzettek számát, akkor csak egy kis töredéket tesz ki ezek aránya, és a versenybe beszállt és diploma nélkül kibukott, vagy csak különböző alacsony szintű diplomáig eljutott diákság nagy serege felerősítve mutatja ezek sikereit. Diákszemmel nézve kegyetlen ez a rendszer, amit csak részben tompít a mintegy kárpótlásként felajánlott alacsonyabb szintű diplomák léte. Mindenesetre e rendszer sikeréhez és teljesítményre motiváló hatásához nem férhet kétség.

Az amerikai egyetemi modell sikerei az utóbbi évtizedekben már a korábban mintát jelentő nyugat-európai egyetemeket is arra kényszerítették, hogy az amerikai modell néhány megoldását átvegyék. Így a tudomány és az egyetem elkülönítettségén nyugvó francia egyetemi szférában az utóbbi évtizedekben a kutatás és a tanítás közötti szorosabb megvalósítására törekednek: jó néhány felsőoktatáson kívüli tudományos intézet kapott jogot kurzusok hirdetésére, amelyek beszámítanak az egyetemi tanulmányokba, másrészt az egyetemi szervezet merev fakultásait megszüntetve, a 70-es évek elejétől kutatási-oktatási intézetekbe szervezték át az egyetemek belső struktúráját (Hegedűs Lászlóné, 1976:151-223). A mai német egyetemek is sokban közeledtek az amerikai egyetemi modell megoldásaihoz. Bár továbbra is alapvető különbséget jelent, hogy itt az állami költségvetés finanszírozza teljes mértékben az egyetemeket, és a jelképes tandíjat fizető diákok esetleges elmaradását az egyetemtől vagy meghatározott fakultásairól, nem feltétlenül követi az adott egyetemi vagy fakultás változtatása-megújulása. Ameddig az egyetem vezetése az állami költségvetésből megfelelő összegeket tud szerezni, változatlanul tovább tud egzisztálni. Az egyetemeken belül azonban már jobb a helyzet, mint amit a múlt századi tanszékvezetők felelősen jelentett. A legtöbb német egyetemen a szélesebb intézeti

forma jelenti az egyetemi szervezet alapegységeit, amelyekben egyenrangú egyetemi tudósok kutatnak-oktatnak. Az amerikaihoz való közelítést jelent a széles alapon biztosított tudományos utánpótlás-képzés is. Ha nem is jött még ma sem létre az amerikai értelemben vett "graduate training", az állami ösztöndíjakból széles körben elérhető, doktorátus megszerzésére biztosított, egyetemi végzést követő két év lehetővé teszi a széles merítési bázisból való rekrutációt. A "Doktorand"-ot csak laza kapcsolat fűzi a doktori disszertáció elkészítésénél konzultációkon tanácsokat nyújtó "Doktorvater"-hoz (az ösztöndíjas által kiválasztott és a disszertáció témájában kutató valamelyik egyetemi professzorhoz), s önmaga állítja össze a számára rendelkezésre álló két év alatt tudományos felkészülési tervét.

Csak kitekintésképp jelezzük, hogy Parsons négy lehetséges szerveződést különböztet meg az egyetemi-tudományos szféra szerveződésében: a *hierarchia szerinti szerveződést*, ahol a rektor, a dékán, a tanszékvezető "főnöke" az egyetemi oktatónak, ugyanígy ő pedig a diákok fölött áll. Másik szerveződési elv a *piac szerinti kapcsolatok rendszere*, amelyben a diák úgy tekint az oktatóra, mint eladóra, aki az ő pénzéért (tandíjáért) ismeretek egy meghatározott összegét adja át. A harmadik lehetséges szerveződés, amikor az *egyetem mint demokratikus egyesület* működik, a diákság, az oktatói kar különböző rétegeinek választott képviselői egyenlő szavazati joggal döntenek az egyetemi ügyekben, mélyen beleszólva a tantárgyak tematikai rendjébe, professzori kinevezésekbe etc. És végül a negyedik szerveződési elv: az "institutionalized individualism" (az *intézményesített individualizmus*), amikor az egyes egyetemi oktatók autonómok az egyetemi vezetéssel és a diáksággal szemben előadásaik, tudományos kutatásaik súlypontjának szemszögéből, azonban az adott tudományág tudományos közösségének értékelési mechanizmusai egy absztraktabb szintű kontrollt biztosítanak fölöttük. A diákság és az egyetemi vezetés ebben az utolsó megoldásban nem közvetlenül ítéli meg (pozitívan vagy negatívan) az egyetemi professzort - hiszen erre objektíve úgysem képes -, hanem az országos tudományos közösségek értékelésén keresztül. Parsons ezt a negyedik szerveződési elvet tekinti az amerikai egyetem sajátjának, jelezve, hogy sokszor tendenciák találhatók a diákság részéről az "eladó-vevő" pozíciójának elfoglalására az oktatóval szemben, illetve Nyugat-Európában az egyetem átpolitizálódásával eltolódott a súly a demokratikus egyesület jellemzői felé (Parsons-Platt, 1973:250-255). Hozzá kell ehhez fűzni még, hogy a már jelzett átpolitizálódási tendenciák révén az amerikai egyetemek társadalomtudományi jellegű szakjain is felerősödött a korábban csak a nyugat-európai egyetemekre jellemző (és az 1989-es rendszerváltás óta a hazai és a többi közép-európai egyetemekre is jellemző) "demokratikus politikai egyesület" jellegű szerveződés. Ez azt a diszfunkciót hozza létre, hogy az a professzor és egyetemi oktató, aki politikailag szemben áll - akár csak tudományos témaválasztásából fakadó politikai következmények szintjén, nem is beszélve arról, ha az egyetemen kívüli politikai szerepvállalásával - a többség politikai felfogásával, hátrányba kerül az egyetemen és a tudományos közösségében, szemben azzal, aki bár tudományosan kisebb teljesítményt hoz létre, de beleillik a "main stream" csoportjainak politikai táborába.

Ezzel már a társadalom embercsoport-tagoltságából folyó hatásokat és az össztársadalmi dominanciáért folyó hatalmi küzdelmet érintettük. A társadalomtudományi egyetemi részlegeknél ugyanis mind az európai országokban, mind Amerikában egyre inkább megjelennek azok a hatások, melyek az össztársadalmilag domináns embercsoportok fejtenek ki uralmuk fenntartása céljából. És mivel - mint az előző fejezetekből kivehető volt - az össztársadalmi uralomra törő csoportok közül a nyugati világ egészében szerveződő bankár-pénzügyi tőkéscsoportok tudták napjainkra a legsikeresebben megvalósítani uralmukat, a sok behatási kísérlet közül ezek megjelenése a legfontosabb az egyetemi-tudományos szféra társadalomtudományi szektoraiban. Tanszékalapításokkal,

tudományos folyóirat-támogatásokkal, széleskörű ösztöndíjhálózatokkal, tudományos társaságok alapításával stb. hatékonyan tudnak jutalmazni és büntetni a domináns hatalmi csoportok attól függően, hogy egy-egy tudományos téma, ennek irányultsága mennyiben sérti érdekeiket, vagy éppen segíti uralmuk stabilizálását. A belső tudományos értékelés mellett így ez egy párhuzamos értékelést jelent, és ez csak bizonyos fokig engedi meg a tudományos értékelés tisztaságát a társadalomtudományokban. (A természettudományos kutatások, jellegüknél fogva, kevésbé érintik az össztársadalmi uralom összefüggéseit, így ezek célzatos hatalmi torzítása csak kisebb mértékben valószínű.) Ahhoz, hogy nagy jogtudós, politológus, szociológus, közgazdász, filozófus stb. lehessen egy tudós, és hosszabb távra egyetemi professzori, tudományvezetői kinevezést szerezhessen, nem szabad szembekerülnie az össztársadalmilag domináns embercsoportokkal.

E mellett azonban a funkcionális intézményi dimenzióban is szemügyre kell venni a tudományos értékelési mechanizmusokat és a funkcionális összefüggésekből eredő torzulásokat is.

3. A tudomány értékelési mechanizmusai

A tudományszociológia alig néhány évtizedes múlttra tekinthet vissza még a fejlett nyugati országokban is, a tudomány mint társadalmi alrendszer működési szabályszerűségeiből azonban máris egy sor lényeges összefüggést tárt fel. Talán a leglényegesebb kérdést közelítette meg a tudományos szféra megértésében Robert Merton 1957-es cikkében, amikor a tudományos felfedezésék körüli elsőbbségi vitákat nézte át több évszázad leghíresebb tudósai között, és megpróbálta e viták mögül a tudományos kutatást motivációs és jutalmazási rendszerét a felszínre hozni. Miért harcolt Galillei elsőbbségi jogaiért egy sor technikai jellegű felfedezése esetében; ugyanígy Newton és Leibniz között emberi hiúság okozta volna az elsőbbségi vitákat? Vagy Henri Cavendish és Lavoisier között éppúgy, mint Darwin harcát saját tudományos elsőbbségének kimutatásáért? (Merton, 1973:287-290). Ha szociológiailag érvényes lenne az a legtöbb tudós által szubjektíve őszintén vallott állítás, hogy csak a tudásvágy mozgatja, és felfedezéseivel elsősorban a tudományos ismereteket kívánja bővíteni, akkor értelmetlennek tűnne ez a sok évszázadon keresztül nagy tömegben és visszatérően jelentkező probléma a tudományos elsőbbség körül. Ezt az érthetlenséget csak fokozza, hogy a tudományos szféra tömegesebb megszerveződésével az utóbbi évszázadokban a tudományos utánpótlás szocializációjában a személytelenségre, a partikularitás leküzdésével az univerzális-objektív nézőpontra való törekvés kap kiemelt szerepet. És mégis, a tudományos elsőbbség kérdésében a legnagyobbak éppúgy felfüggesztik személyük háttérbe állítását, mint a tudomány bármely egyszerű közkatónája.

Talán legtisztábban Charles Darwin vívódásai mutatják meg a mélyben feszülő problémát a tudományos elsőbbség kapcsán. Nézzük így az ő esetét. Már az 1830-as évek kezdetétől igyekezett kidolgozni és empirikusan bizonyítani a fajok közötti evolúcióra vonatkozó elméletét, amikor több évtizedes kutatómunka után a "nagy mű" formába öntésének utolsó részleteinél (1858-ban) barátai figyelmeztették, hogy Alfred Russel Wallace egy rövid írásban lényegében hasonló elméletet igyekszik a közeljövőben publikálni. Az első hírekre és ösztönzésekre, hogy gyorsan publikálja munkáját, abban a formában, ahogyan már elkészült, Darwin még ezt írja: "Én meglehetősen utálok az elsőbbség miatti publikálás ötletét, mégis bizonyosan nagyon bosszantana, ha valaki az én doktrinámat előttem publikálná". (Idézi: Merton, 306.p.). Később, amikor Wallace rövid közleménye Darwin

munkája előtt megjelent, Darwin a tudós kötelező szerénysége, személytelensége és a több évtizedes gyötrő és kemény kutatómunka fölöslegessé válásának érzése között hanyódott.

Merton ez utóbbi mozzanattól bontja ki a prioritás-viták mögötti mélyebb összefüggést: a tudományos munka szisztematikus életvitellé válásával a tudományos elsőbbségben és ennek elismerésében a tudományos tevékenység önálló motivációja és más szférák jutalmazásától (hatalom, pénz stb.) eltérő, saját jutalmazási mechanizmusa működik. A tudós felfedezéseiről, amelyet publikálva közkinccsé tesz, szakmai elismerést (professional recognition) kap, és ez motiválja elsősorban kutatásai közben. E gondolat továbbfejlődését és elágazásait ismerve azt mondhatjuk, hogy Merton ezzel a modern tudományos szféra központi szerveződési magvát ragadta meg. A hagyományos tudományfilozófia tudományos igazságra összpontosító logikai-ismeretelméleti fejtegetéseivel szemben ezzel egy szociológiailag operacionalizálható és empirikus kutatások beindítására alkalmas tudomány-megközelítés jött létre. (A tudományfilozófiai vonulatok magyar nyelvű elemzéséhez lásd: Fehér Márta munkáit, különösen "A tudományfejlődés kérdőjelei" című munkáját 1983, a tudományszociológia álláspontjainak elemzéséhez Farkas János 1982.)

Merton e munkájából egy egész tudományszociológiai vonulat fejlődött ki, amely a tudományos értékelési mechanizmusok és a tudomány közösségeinek feltárására irányult. Közvetlenül Merton alapgondolatához kapcsolódott Norman W. Storer, aki absztraktabb szinten igyekezett a tudomány rendszerén belüli "cseremechanizmust" megfogalmazni. Storer, hasznosítva Alvin Gouldner társadalmi alrendszereken belüli cseremechanizmusokra vonatkozó elemzéseit, átfogó érvennyel kísérli meg tudomány, mint társadalmi rendszer központi cseremechanizmusát kidolgozni. Storer úgy látja, hogy Merton jutalmazási mechanizmusként felfogott "professional recognition" kategóriája cseremechanizmussá átformálva jobban megragadja a tudomány valóságos viszonyait. A tudóst a kompetens válasza (competent response-re) való törekvés motiválja, amikor tudományos felfedezéseit a szakmai nyilvánosság elé tárja. Minden társadalmi rendszer egy csere (exchange) körül szerveződik, amelyben egy, az adott rendszerre jellemző "commodity"-t cserélnek be. A tudományban a kreativitást cserélik be, a kreativitás által létrehozott állítások, tételek kompetens megítélésére (Storer, 76.p.). Ezt a cserét a tudomány mint társadalmi rendszer normái irányítják.

Egyidőben Storer könyvével, egy másik Merton-tanítvány, Warren O. Hagstrom már egy sor empirikus kutatásra támaszkodva viszi tovább Merton professional recognition-elképzeléseit, a tudomány működésének több dimenzióját feltárva. Gouldnert alapul véve, Hagstrom is a tudomány mint rendszer központi cseréjeként fogja fel Merton szakmai elismerését. De ő - Mertonon túlmenve - az elismerés által létrejött különböző szintű tudományos reputáció szabályozó hatását igyekszik feltárni. Hagstrom tematizálásában a tudományon belül információt cserélnek be szakmai elismerésre, és ez jelenti a tudomány szerveződésének központi magvát (Hagstrom, 13.p.). Két irányban is elhatárolja ezt az állítását. A "naiv" individualizmus véli úgy, hogy a tudós minden külső ösztönzés nélkül képes szisztematikus kutatásokat folytatni hosszabb időn keresztül, de másrészt a tudományon belüli motivációs rendszer lényegét veti el, aki a pénz és a hatalom direkt mozgatóerejét véli feltalálni a tudományos kutatás orientálásában. (Zárójelben jelezni kell persze, hogy Hagstrom ezt az 1960-as évek elején fennálló állapotok alapján írta le, és az elmúlt negyven év alatt az amerikai szellemi szektorokba általában is behatolt banki-pénzhatalom tudományos kutatásokat befolyásoló hatása és ennek politikai szempontból torzító jellege - különösen a társadalomtudományi jellegű tudományágakban - korrigálhatóvá teszi némileg Hagstrom tézisének második felét). Hagstrom szerint a tudós cikke "adomány" abban az értelemben is, hogy publikáláskor nem kap érte honoráriumot. (Csak nagy példányszámban eladott popularizációkért vagy szöveg-

összeállításokért, de ezeket inkább megvetés illeti, mint tudományos elismerés - mondja Hagstrom.) A publikált cikkek ellenében a szakmai elismerés egy fokozatát kapja. "A tudományban az adományozott kéziratot megjelentető folyóirat elfogadása által megalapozódik az adományozó státusa mint tudós, és valójában a tudósstátust csak ilyenfajta adományadással lehet megalapozni, és ez biztosít presztízst a tudósközösségen belül". (Hagstrom, 13.p.).

Hagstrom az "adományozásokkal" (publikálásokkal) létrejövő presztízshierarchiát állítja az elemzés középpontjába, amely a tudományon belüli finanszírozási eszközök elosztását, az utánpótlás rekrutációját és az egyes tudományterületek közötti mobilitást meghatározza. Ebben a megfogalmazásban látható leginkább Merton megsejtésének igazi hordereje: a tudományos szféra mint az önszabályozó piacgazdaság jelenik meg a szemünk előtt. "Ideálisan szemlélve, az *elismerésért folyó kompetíció úgy funkcionál, mint egy ideális gazdasági piacon a profitért folyó versengés*. Először is ennek a kompetíciónak a leghatékonyabb technikák szelekciójához kell vezetnie. Azokat a tudósokat, akik vonakodnak bevezetni az új technikákat, mégis később e technikák sikere a fontos kutatási célok elérésében arra ösztönzi, hogy a létező technikákat kiegészítsék, ill. váltsák fel újakkal. Másodszor: a *versengésnek a kutatási erőfeszítések optimális elosztásához kell vezetnie*. Az a kutatás, amelyet a legmagasabbra értékelnek, fogja vonzani a legtöbb tudóst, beleértve a legjobbakat is. Végül is ez növeli a mobilitást a tudományágak egyes területei között: legtöbbször a legnagyobb presztízzsel rendelkező területek felé áramlanak. Így az elismerés elosztásán keresztül a tudományos közösség vezérli a kíváncsi változtatásokat." (Hagstrom, 81.p. - kiemelés tőlem, PB.).

Finomítja és jobban kibontja Hagstrom másrészt Merton tudományos prioritásért folyó harcra vonatkozó elemzéseit is. Mertonnál magától értetődőnek számított, hogy csak egy felfedezés, tudományos állítás első bejelentője (publikálója) számíthat szakmai elismerésre. Hogy valaki második ezután vagy századik, az már egyre megy. Hagstrom pontosítja ezt az elképzelést, és bevezeti a prioritásért folyó versengés intenzitása mellett a versengés szigorúságának (severity) fogalmát is. Egy tudományágban a versengés szigorúsága nagyon erős, ha csak a felfedezés első publikálója számíthat szakmai elismerésre, ezzel szemben alacsony, ha második, harmadik, esetleg sokadik megfogalmazója-publikálója is számíthat még némi szakmai elismerésre. A versengés intenzitását alapvetően meghatározza, hogy az adott tudományágban kialakult-e egy elfogadott paradigma, amely az adott tudományág problémáinak fontossági sorrendjét többé-kevésbé tisztán megadja. Ha emellett még nagy az ott tevékenykedők létszáma, ez tovább növeli a versengés intenzitását. Ezzel szemben, ha nincs kialakult paradigma, vagy a Thomas Kuhn értelemben vett paradigma-váltás állapota áll be, és ezen túl is alacsony a terület tudósainak létszáma, a versengés intenzitása kicsi. A versengés szigorúságát (tehát, hogy a második, harmadik stb. publikáló milyen fokú szakmai elismerésre számíthat) az határozza meg, milyen precizitást tesz lehetővé az adott tudományág fogalmi apparátusa. Ti. precíz megfogalmazást lehetővé tevő fogalmi nyelvnel a második, harmadik etc. ismétlő semmilyen elismerésre nem számíthat. Pl. a matematikában ez a helyzet. Ezzel szemben a kevésbé formalizált fogalmi eszköztárral dolgozó, és főleg empirikus bizonyításra szoruló tudományágakban még a duplikálók is pontosíthatnak, új oldalról egészíthetnek ki egy új tudományos állítást, így szakmai elismerésre számíthatnak. Hagstrom a matematika, a fizika és a molekuláris biológia viszonyában nézi meg a versengés szigorúságának a csökkenését, de ha elemzéseire hozzáteszük néhány társadalomtudományi ág példáját, akkor látható, hogy igazán itt "puhul fel" leginkább a versengés szigorúsága. Sok esetben elég, ha egy nyelvileg találékony szerző egyszerűen új szóval jelöli egy még nem bevett, de már publikált tudományos állítás tartalmát, és ugyanúgy vindikálhatja magának az állítás fölötti szerzői prioritást, mint az állítás első publikálója. (Hogy ez milyen fogalmi káoszt okoz a

társadalomtudományokban, és mennyire rontja a versengésen alapuló önszabályozás lehetőségét, azt könnyű belátni.)

A versengés szabadsága biztosítja a szakmai elismerés és presztízs-hierarchia összhangját a tudományos igazságra való törekvéssel, és az ennek alapján létrejövő tudományos eredmények tényleges fokával, ezzel szemben a hatalmi monopóliumok és a tudósok közötti - a személytelen presztízs-hierarchián túli - hatalmi hierarchiák a tudomány sajátos értékelési mechanizmusai megszüntetése felé hatnak. A hatalmi hierarchia megszilárdulása ellen hat, ha egy tudományág képviselői nem egy vagy néhány szervezetben vannak összefogva, hanem minél inkább szétszóródva különböző intézményekben. "A specialisták szétszóródása azt jelenti, hogy a tudósok tendenciaszerűen a saját egyetemükön túl keresnek támogatást és elismerést. Így a szétszóródás növeli a kollegiális kontrollt, és csökkenti az adott szervezetek belső kontrollját. Ez a szétszóródás azt is jelenti, hogy a fiatal tudós valószínűleg kevésbé szorosan lesz odakötve az idősebb tudósokhoz, saját kutatási területén. Így a szétszóródás erősíti a függetlenség normájának megvalósulását." (Hagstrom, 167.p.). Ugyanez ellenoldalról megfogalmazva: "Értelmesnek tűnik felállítani azt a hipotézist, hogy abban a mértékben, ahogyan a specialisták koncentrációja megtörténik, a kollaborálás egyre gyakoribbá válik, a tudósok nagyobb valószínűséggel orientálódnak a partikuláris kutatási szervezetük, mint az átfogóbb tudományos közösség által meghatározva, és a fiatalabbak, ill. az idősebbek közötti autoritatív viszonyok nagyobb valószínűséggel fejlődnek ki." (Hagstrom, 168.p.). Hagstromnak ezt a hipotézisét Joseph Ben-David egyetem történeti kutatásai - mint az előbb látható volt - alaposan igazolták.

A tudományos prioritásért folyó konkurencia és az azon alapuló reputáció-rangsor a tudomány mint társadalmi alrendszer önszabályozását valósítják meg, és ez teszi lehetővé, hogy a tudományon belüli központi értékorientációs kategória, az igaz/hamis kioldódjék a többi értékszelekciós szempont alól. Az így létrejövő "tudományos piac"-on persze egy sor hasonló negatív jelenség is megfigyelhető, mint a tiszta gazdasági piacon. Pl. az originális állítások létrehozására irányuló kényszer szándékos tényhamisításokat, ténygyártásokat produkál sokszor a tudomány történetében; az elsőbbségi igény kényszere félig kész kutatási eredmények publikálására kényszerít sokszor, a versengés feszített üteme lelki sérülések, morális deformációk tömegét hozza létre. Ilyen és hasonló jelenségek nosztalgiát ébreszthetnek a tudományon belüli "anarchia" megszüntetésére, hasonlóan a piacgazdaság "anarchiájának" leküzdésére irányuló reflexekhez. Feltehetően a 30-as évek tervutasításán alapuló szovjet gazdaság iparosítási sikerei is hozzájárultak ahhoz, hogy az irányított tudomány eszméje ekkor Angliában is meghódított jó néhány tudománytörténészt. Ma már tudjuk, hogy egy fejlettségi szint fölött zsákutcának bizonyult az autonóm gazdasági piac felváltása állami szabályozással. A tények azt is megmutatták, hogy a gazdaságon belüli versengést ebben a szisztémában a politikai erők versengése váltotta fel, és ez hasonló anarchiát hozott létre, mint a gazdasági piac, anélkül, hogy ennek hatékonyságát elérte volna. Az "irányított tudomány" esetén ugyanez lett a helyzet. A státuszokért, tudományos rangokért, kutatási eszközökért ebben a szisztémában is kegyetlen verseny folyik, csak itt az irányítóhoz való viszony, a politikai lojalitás etc. értékszempontjai orientálják a szelekciót.

Derek de Solla Price nem tartozik az irányított tudomány hívei köze, de a tudományos prioritás iránti versengés negatívumai radikális kijelentésekre sarkalták: "Ennek alapján arra a következtetésre jutottam, hogy az elsőként való befutásért folyó tudományos verseny felmérhetetlen veszteséggel jár, s ezért csak üdvözlhetünk minden olyan lépést, amely az érte járó jutalom nagyságát csökkenti. Így talán még az is üdvös, ha a szerzőket megfosztják attól a lehetőségtől, hogy nevüket a dolgozaton feltüntethessék." (Price, 1979:101). Price fő területe persze a tudománymetria, és szisztematikusan nem foglalkozott

a tudományon belüli önszabályozási mechanizmusokkal, mint Merton, Hagstrom vagy Storer, de a tőle vett idézet mutatja, milyen indulatokat mozgatnak meg tudományos versengés felszínén megjelenő negatív mellékhatásai. Bizonyos jelenségeket, mint láttuk, össze lehet hasonlítani a tudomány és a gazdaság önszabályozási mechanizmusain belül, így Price javaslatát a publikációkról a szerzői név eltüntetésére úgy lehetne értékelni a gazdaság önszabályozási mechanizmusain belül, mint a pénz megszüntetésére tett "közgazdasági" javaslatot.

4. A tudományos értékelés torzulásai

A tudományos prioritásokon alapuló reputáció-rangsor felszínén megjelenő negatív mellékhatásait szükséges árnak tarthatjuk az ezáltal létrejövő önszabályozási lehetőségért. Nagyobb problémát okoznak e mechanizmusnak azok a jellemzői, amelyekben *strukturálisan be van építve a tudományos teljesítmények értékelésének torzítása*. Nézzünk néhányat meg ezek közül közelebbről.

Barney Glaser egy fogalmi disztinkciót hozott létre a személytelen tudományos értékelés és az egyes tudományos szervezeten (kutatóintézet, egyetem) belüli értékelés külön tartására (Glaser, 1964:1-15). Hagstromnál láttuk, hogy egy tudományág képviselőinek szétszóródása minél több szervezetben teszi lehetővé a személytelen tudományos standardok szerinti orientálódást és értékelést. Egy-egy tudományos szervezeten belül mindig ezen túli értékelési motívumok is belejátszanak a tagok jutalmazásába, előmenetelük meghatározásába. Glaser tehát különválasztja vizsgálódásaiban a tudós professzionális karrierjét és szervezeti karrierjét. Az előbbit döntően a publikációi és az azok után elért szakmai elismerést magába foglaló tudományos reputációjának foka mutatja, míg a szervezeti karriert a szervezeten belüli ranglétrán való emelkedés. Meg kell jegyeznünk, hogy Glaser Amerikában vizsgálja e két dimenzió viszonyát, ahol a tudományágak képviselői sok, egymástól független szervezetben tevékenykednek, így jogosan tekinti magától értetődőnek a szervezeti karrieren túli személytelen standardok szerint alakuló tudományos karriert. Ha azonban pl. az itthoni állapotokat nézzük néhány tudományág tekintetében, ahol két-három intézményben, ill. azok egy-egy belső osztályán, tanszékén van összefogva az adott tudományág maroknyi képviselője, akkor felmerül, hogy ilyen állapotok esetén nem is lehet szervezeti karrieren túli tudományos karrierről beszélni. Mindenesetre Glaser az amerikai kutatóintézetek viszonyában a két eltérő karriervonal között érdekes összefüggéseket tár fel. Az alapkutatásokat folytató kutatóintézetekben a formalizált előléptetési rendszer is - és empirikus felmérése szerint ténylegesen is - a publikációk által elért tudományos karrierhez kötött. Az alkalmazott kutatásokat előtérbe helyező intézetekben azonban már erőteljes az elszakadás a szervezeti karrier és a tudományos karrier között (Glaser, 12-15.p.).

A szervezeti értékelés és a szakma egészének értékelése közötti eltérés fogalmi megragadására használja Glaser - Mertontól és Alvin Gouldnertől átvéve - a "kozmpopolita" és a "lokalista" típusait a tudományos szervezeteken belüli tudósokra. A "kozmpopolita" a tudományág egészében tájékozódik, értékítéletében, célkitűzéseiben, kutatási témaválasztásaiban és lojalitása kevésbé partikuláris szervezetéhez köti, hanem az átfogóbb szakma szimbólumaihoz, kiemelkedő képviselőihez. Ezzel szemben a "lokalista" elsősorban az adott partikuláris szervezettel, céljaival, partikuláris értékelési szempontjaival azonosul. Glaser úgy látja, hogy - legalábbis az Egyesült Államokban - az alapkutatásokat folytató intézetekben a tudósok alapbeállítódása kozmpopolita, némi

lokalizmussal színezve. Ha azonban egy intézmény átalakul alkalmazott kutatásokat előtérbe helyező tudományos intézetté, akkor - visszahatásként - jobban előtérbe kerül a korábbi stáb kozmopolita beállítottsága, és összeütközésük az átfogó szakmai standardoktól eltávolodott szervezeti célokkal (Glaser, 15-18.p.). Ennek egy rosszabb variánsa lehet - tehetjük hozzá -, amikor egy "kis szétszóródottságú" tudományágban a két-három lokalista tudományos szervezet egyesül feudális jellegű országos "tudományos közvéleménnyé", és a lokális hűségek és vazallusi szolgáltatások öltik fel a kozmopolita, szervezeten túli értékelési mércék szerepét. Az adott tudományágban ezzel megszűnik a tényleges tudományos teljesítmények szerinti értékelés alapmechanizmusa, és a szervezeti vezetők mint a "tudomány bárói" - mögöttük kíséretükkel - tevékenykednek. A kisebb országok tudományos rendszereiben pedig nagy valószínűséggel jelentkeznek ilyen tendenciák.

A tudományos értékelés megbízhatóságát - s az ezen alapuló önvezérlési lehetőségeket - torzítja (extrém esetben meg is fojtja) az egyes tudományágak képviselői szétszóródásának megakadályozása. Ettől eltekintve is, az optimális szétszóródás esetén is "beépített" torzítási tényezők hatnak a tudományos elismerés mechanizmusaihoz. Ezek feltárásában is Robert Merton volt az első kezdeményező. A "Máté-effektus a tudományban" című, 1968-as cikkében Merton feltárja a korábbi elismerések nyomán létrejött reputáció torzító hatását a későbbi tudományos teljesítmények értékelésében, ill. ennek másik oldalát: a reputáció nélküli szerzők teljesítményének rendszeres aláértékelését. Vagyis, ha egy tudományág már stabilizálódott, és kialakult képviselői között a presztízs-hierarchia, reputáció-rangsor, akkor ezután már a tudományos teljesítmények utáni elismerés nagyságát nem a tényleges teljesítmény szabja meg, hanem az adott szerző reputációjának foka. Vagy más szóval: a tudományos rétegződésben elfoglalt helye (Merton, 443-447.p.).

Merton egy sor torzító szabályszerűséget bont ki a tudományos reputáció-rangsor működéséből. Ha két tudós egy időben publikál - egymástól függetlenül - egy felfedezést, a kis reputációval rendelkező publikációját alig veszik észre, míg a nagy reputációval rendelkező megkapja az összes elismerést. Ugyanez a hatás áll be, ha egy szerzőpár ír közösen egy jelentős cikket, és az egyik tudományosan névtelen. Ekkor mindenki az ismert szerző nevéhez köti a jelentős felfedezést. (Igaz, hogy a névtelen ezzel a későbbiekben jobban észrevehetővé teszi magát - ezen az áron.) A "Máté-effektus" hatását röviden tehát úgy foglalhatjuk össze, hogy a tudományos reputáció-rangsorban felfelé haladva egyre inkább "fölhajtó" áramlatok hatnak egy pont után, azonban e pontig keservesen meg kell küzdeni a fiatal tudósnak. Ötször kell elmondania valamit, míg egyáltalán észreveszik, ezzel szemben a reputáció-rangsor felső részeiben még jelentéktelen cikk is "nagyot üt". Ha túlmelegyünk Mertonon, és a Hagstrom által korábban kiemelt alacsony szigorúságú kompetícióval jellemezhető tudományágban nézzük meg a Máté-effektust, akkor láthatjuk, hogy nemcsak az azonos időben publikáló szerzők esetében kapja meg a tekintélyesebb a teljes elismerést, hanem legyen akár ötödik ismétlődő (új elnevezés alatt, vagy némileg változtatott tartalommal), mégis nagy valószínűséggel övé a tudományos közvélemény előtt a prioritás joga.

Ha tehát a tudományos szervezeten belüli értékeléssel szembeállítottuk az előbb a személytelen, a szakmai egésze általi professzionális értékelést mint adekvátabb, a tudományos standardokat jobban megvalósító értékelési mechanizmust, akkor itt már árnyaltabb a kép. A szervezeti koncentráció mindenképpen rontja a tudományos értékelés objektivitását, de ennek hiányában is torzít a Máté-effektus.

E hátrány mellett a reputáció-rangsornak persze egy sor funkcionális teljesítménye van - és erre teszi a hangsúlyt Niklas Luhmann "A tudomány önvezérlése" című cikkében (1968). Luhmann egy átfogóbb fogalmi rendszeren belül veszi szemügyre a tudományos reputációt.

Felhasználja Merton, Storer, Hagstrom írásait, de Luhmann alapvetően Talcott Parsons átfogóbb médiumelméleti elemzései felől közelíti meg a reputációt. A pénzhez hasonló generalizált kommunikációs médiumként ragadja meg a tudományos igazság felszíni reprezentálójaként megjelenő tudományos reputáció-rangsort Luhmann, és ahogyan a piacgazdaság csak a monetáris mechanizmusokon keresztül tudja kialakítani önvezérlő mechanizmusait, úgy a tudomány a reputációmechanizmus alapján képes az önszervezésre. Luhmann jól látja, hogy egy sor esetben a tényleges értékelés lehetősége nélkül kell a tudományon belül, de különösen a tudományon kívül szelektálni az egyes tudományos teljesítmények között. Pl. a fiatal tudós szakága nagytömegű cikkei és szerzői között eleinte kénytelen valamilyen szelektáló szempontot figyelembe venni - és még mindig megbízhatóbb, ha a kialakult reputáció szerint orientálódik. Ugyanígy a kiadók a kéziratok szelekciójánál, egyetemi tanszékek új professzorai kiválasztásánál, tudományos alapok a kutatási pályázataik elosztásánál szelekcióra kényszerülnek, és a korábbi teljesítményen alapuló tudományos reputáció még mindig a legadekvátabb mérce. Tehát épp ami létrehozza a torzítást - a tudományos elismerés reputációba és ennek rangsorába merevedését -, az teszi lehetővé másik oldalról az önálló tudományos értékelési mechanizmus intézményesedését. Luhmann persze feltételezi, hogy az egyes tudományokban olyan mechanizmusok működnek, amelyek kikényszerítik a tudományos reputáció "felfrissülését", és az éppen kialakult rangsor mindenkor átrendeződését (Luhmann, 240. p.). Ezáltal a tudományos értékelésen kívüli, rögzített-hierarchiák helyett a tudományon belüli rugalmas reputáció-differenciák alkotják a minden társadalmi alrendszeren belül nélkülözhetetlen szelektivitási-orientálási struktúrákat.

A Máté-effektus torzító hatásának mértékét befolyásolja az egyes tudományágakon belüli kutatók korstruktúrája. Merton itt is egy sor összefüggést mutatott ki egy 1972-es cikkében. Az egyes tudományágak kodifikáltsági fokát tekinti központi tényezőnek abban a tekintetben, milyen fiatalon lehet eljutni az adott tudományág felhalmozott tudásának olyan fokú elsajátításához, hogy önálló eredeti adalékkal legyen képes hozzájárulni a fiatal tudós az adott tudományág továbbfejlesztéséhez. Kodifikált egy tudományág, ha ismeretanyaga nagymértékben szintetizálva van átfogó tételrendszerekbe, így a mindenkor újoncnak nem ezernyi apró tényanyag elsajátításán keresztül kell birtokba vennie diszciplínája felhalmozott tudáskincsét. (Ez utóbbi esetben a tudományág kodifikáltsága alacsony.) Egy kodifikált tudományágban a "teljes jogú" résztvevők között nagy számú fiatal tudós van, hisz a kodifikáltság a belépés után néhány év alatt lehetővé teszi a felhalmozott tudás elsajátítását, a kodifikáltság csökkenése esetén azonban az autentikus tudás megszerzése egyre több évet vesz igénybe, és mire a tudós egyáltalán elismerésre méltót (tehát eredetit) alkothat, és ebből reputációt építhet fel, már alaposan benne van a korban. Tulajdonképpen Merton e felismeréssel csak a matematikában már régóta megfigyelt jelenséget építette ki elméletté, hogy ti. itt meglepően fiatalon lehet nagy teljesítményt nyújtani. (Sőt, aki ekkor nem, feltehetően később sem képes már nagy teljesítményre.) A tudományterületek közül valóban a legkodifikáltabb a matematika, azonban Merton a jelenség mögötti mélyebb összefüggés felmutatásával a többi tudományterületet is egy skálán el tudta rendezni, és az elméleti kodifikáltság foka korrelációt mutat az egyes tudományágakban létrehozott jelentősebb felfedezések alkotóinak korstruktúrájával (Merton, 504.p.). A kevésbé kodifikált, így gerontokráciára hajlamosabb tudományágakban felfokozódik a Máté-effektus hatása is. Új eszmékkel, fiatalon betörni nagyon nehéz az ilyen reputációs struktúrába. Az elméleti alapokra való helyeződés tehát nemcsak az adott tudományág kognitív érettsége szempontjából fontos, hanem rekrutációja, tudományos értékelési mechanizmusának nyitottsága miatt is. Ha még ehhez hozzávesszük az életkor előrehaladásával közismert hatásokat (megújuló-képesség, mentális képességek csökkenése), akkor különösen fontosnak kell tartani, hogy minél hamarabb képessé váljon a fiatal tudós autentikus teljesítményekre. És a tudományág fokozódó elméleti

kodifikáltsága ennek előfeltétele.

Végül a tudományszociológiai elemzések lezárásaként említeni kell még a tudományos folyóiratok szerepét a tudomány értékelési mechanizmusában. Első hallásra talán meghökkentőnek tűnik Diana Crane állítása, hogy a tudományos folyóiratok funkciói közül nem információtovábbító szerepük áll az első helyen, hanem az, hogy a publikálás előtt autentikus értékelésnek vetik alá a tudományos dolgozatokat (Crane, 122.p.). A "peer-review" és a szakmai lektorálás különböző formái ideális esetben biztosítják, hogy tárgyi tévedésekkel vagy egyszerű ismétlésekkel telített dolgozatok ne juthassanak át a nyilvánosság előtti utolsó szűrőn, és így a publikálás valóban elismerésre méltó, azaz: originális adalékot jelentsen az adott tudományágban. Ehhez azonban strukturális előfeltétel - tehetjük hozzá - a Hagstrom által kiemelt "szétszóródás" egy meghatározott szintje. Egy szervezeti hierarchia által uralt tudományterületen személytelen szakmai lektorálás lehetetlen. Vagy ugyanilyen torzítást hoz magával, ha a tudományos folyóiratok egy-egy tudományos intézményhez erősen kötöttek, és intézetben belülről a "munkaviszony" jogán lehet publikálni, kívülről azonban nehéz a publikálás lehetősége. Nagy kulturális térségben szerveződött tudományos szféránál - mint pl. a német vagy az amerikai - tovább fokozza a folyóiratok publikálás előtti értékelési mechanizmusának hatását, hogy megbízható reputáció-rangsor alakul ki az egyes tudományterületeken belüli folyóiratok között is. A nagy reputációval rendelkező folyóiratok felé a kéziratok tömege áramlik folyamatosan, és sokszor csak minden ötvenedik-hatvanadik dolgozatnak van csak esélye publikációra. Különösen az Egyesült Államokra jellemző ez az arány néhány vezető folyóiratnál. A nagy szelektálási kényszer formalizált és meglehetősen objektív lektorálási mechanizmusokat alakított ki ilyen esetekben. Az így működő folyóirat reputáció-rangsor lehetővé teszi az egyes tudósok publikáció-listáira támaszkodó értékelést. Komoly lapokban több publikáció a pusztán szorgalom konstatálása mellett megbízható támpontot ad a tudós tényleges kvalitásait illetően is (lásd: Ziman, 1984.).

5. Kitekintés: Feyerabend "anarchista" tudományelmélete

A tudomány értékelési mechanizmusai tehát részben menthetetlenül torzítanak. A tudósok teljesítményeinek tisztán igaz/hamis szerinti értékelése legfeljebb megközelítő lehet - amennyiben egy sor strukturális megoldás biztosítja egy-egy tudományág megfelelő szétszórtságát, illetve ezt áthidaló-átfogó integrációját. Ebben a formában azonban a tudomány képes a mindennapi gondolkodást meghaladó szintű objektivitással megragadni a valóság komplexitását, és rövidebb-hosszabb idő után a megcáfolt tudományos igazságok által biztosított reputációkat korrigálni és új rangsorokat kialakítani. Paul Feyerabend tudományelméleti munkáiban tagadja ezt, és növekvő népszerűsége miatt sem lehet figyelmen kívül hagyni érveit.

Különböző munkáiban kifejtett érvelését röviden úgy lehet összefoglalni, hogy a tudománytörténet tanúsága szerint az évszázados jelentőségű tudományos cáfolatokat, tudományos megújulásokat nem az új állítások mellett felvonultatott érvek súlya és az igaz/hamis melletti értékelése vitte sikerre, hanem külsődleges praktikák és a tudományos igazság szempontjából irracionális körülmények. "Az arisztotelianusok elleni küzdelemben Galillei felülkerekedett stílusa és érvelésének okos taktikája által, mivel ő olaszul írt inkább, mint latinul, és mivel az emberek, akiket meggyőzött, érzelmileg már szemben álltak a régi eszmékkel és a tanulással azokkal a standardjaival, amelyek ezekkel összekapcsolódtak." (Feyerabend, 1975:13). Ugyanez általánosabban megfogalmazva: "... egy érv akkor válik hatékonná, ha egy megfelelő beállítottság által már támogatva van, és semmi hatása sincs, ha ez az attitűd hiányzik. És ennek az attitűdnek, amelyről beszélek,

működni kell pótlólagosan a készségekben, amellyel figyelem az érvelést.) Ez a tudományos változás szubjektív aspektusa, amely érintkezésben van (bár soha nem teljesen magyarázható meg) az objektív kellékek által: minden érv involvál kozmológiai feltevéseket, amelyekben hinni kell, vagy másképp az érv nem plauzibilis. *Nincsenek tisztán formális érvek.*" (Feyerabend, 1978:8)

Ha felidézünk ismét a Merton, Hagstrom, Storer etc. által feltárt torzításokat a tudományos értékelésekben, az egyes tudós értékelési szelekciója és a pusztán tudományosan igaz/hamis értékelés közé belépő reputáció-rangsorok orientálódását, az ebből következő "Máté effektus" torzításait, akkor a Feyerabend által jelzett tudományos igazságtól "eltérések" még csak folytathatóak lennének. Azonban egy alapvető különbség van e torzítások értékelésében Feyerabend és a tudományszociológusok között. Ő ugyanis pusztán szubjektív elemnek tekinti az objektív értékelések mögötti meghatározókat. ("Ez a tudományos változás szubjektív aspektusa".) Ezzel szemben a tudományszociológia nézőpontjában a reputáció-rangsorok etc. nagyon is "kemény" társadalmi struktúrákat jelentenek, amelyeket oldhat az egyes tudományterületeken belüli szervezeti hierarchia alacsony foka, a fiatalabb korstruktúra, a kodifikáltság magas foka, illetve ezek ellenkező előjel esetén, akár meg is fojthatják az adott tudományterületet.

Feyerabend pusztán "pletykának és híresztelésnek" tekinti a specializáció miatt azt a létrejött helyzetet is, amikor az egyik terület specialistái anélkül, hogy le tudnak ellenőrizni más területek tudományos állításait, mégis tudományosan igaznak fogadják el egy sor állítást. Hagstrom vagy Luhmann tematizálásában azonban itt egy "kemény társadalmi mechanizmus" működik, amely egy-egy tudományterületen belül kontrollálja az új tudományos állítások igazságértékét, és az autentikus pályatársak által elfogadott állítások merevednek - fő szabály szerint - tudományos presztízsé, popularizálódnak egyszerűsített változatban a többi érintkező tudományterületek felé. Más területek specialistái így, bár nem tudják leellenőrizni az ilyen presztízs mögötti tényleges tudományos teljesítményt, mégis megbízhatóan támaszkodhatnak reputáció-rangsor működésére. Probléma akkor van, ha nem működnek egy-egy tudományterületen belül a reputáció-rangsor "felfrissítő" mechanizmusok, és szervezeti hierarchia, gerontokrácia stb. uralja el ezeket. De akkor ez mégis valami "keményebb valami", mint pusztán pletyka és híresztelés - ahogy Feyerabend felfogja.

Itt kell megjegyeznünk, hogy Feyerabend a tudománnyal foglalkozva szisztematikusan a tudományfilozófusokat veszi célba : Poppert, Lakatost, Kuhnt és a pozitivisták tudományelméletét, majd könnyedén kimutatja, mennyire nem evilági Popper rigid falszifikációs elmélete, mennyi minden eltéríti a mindennapi tudóst a pusztán igaz/hamis értékelés kizárólagosságától. Mertonék - mint láttuk - empirikus felmérések tömegével dokumentálták ezt, Feyerabend azonban nem velük veszi fel a harcot - ebben a dimenzióban torzítást kimutató érvei egyszerűen unalmasak lennének -, hanem az ideális tudományos igazsághoz ragaszkodó és logikai okfejtésekkel érvelő filozófusokkal. Feyerabend nagyokat mulat rajtuk, kijelenti, hogy "... egy episztemológiai anarchista ... kedvenc időtöltését abban látja, hogy a racionalistákat összezavarandó, logikailag kényszerítő érveket agyaljon ki nyilvánvalóan értelmetlen doktrínák védelmében." (Feyerabend, 1975:484).

Feyerabend nem veszi tehát figyelembe a tudományszociológiai elméletképzés meghatározott ágainak eredményeit, és a reálisan működő tudományos értékelési mechanizmusokat csak mint a tudományos igazságtól való eltéréseket interpretálja. Ezután pedig a tudományt, objektivitását tekintve, mint egyik gondolkodásmódot értékeli a hopi indiánok hitei, az esőtánc-ceremóniák stb. mellett. Másik irányú érvelésével a

mindennapi gondolkodás lehetőségeit értékeli fel: megítélése szerint bármely állampolgár képes arra, hogy autentikusan értékelje a biológiai evolúcióelméletek küzdelmeiben bevezethető érveket, és egyáltalán bármely tudományos vita az állampolgárok bizottságai által eldönthető. "Itt az idő a felismerésre, hogy a tudományt, amely egy speciális tradíció, meg kell szüntetni egy nyílt vitában, amelyben a társadalom tagjai részt vesznek... Az utolsó szót a demokratikusan létrehozott bizottságoknak kell kimondani, és ezekben a bizottságokban a laikusoknak kell dominálniuk." (Feyerabend, 1978:88).

Az utóbbi évtizedek légkörében, amikor a környezeti problémák élesen vetették fel a tudományok által létrehozott új technológiák romboló hatásait, amikor a civilizáció "áldásai" mellett a növekvő nagyvárosi elmagányosodás, alkoholizmus, mentális betegségek és a bűnözés terjedése egyre inkább a civilizáció negatívumait emelik a szellemi áramlatok középpontjába, az "expertokráciát" támadó és a mindennapi embert, illetve tudását felemelő Feyerabend népszerűsége teljesen érthető. Mint ahogy követelése a tudomány külső kontrolljára is jogosnak tekinthető. Az antropológiai kutatások fényében azonban a tehermentesítő támpontok és mechanizmusok tömege redukálja a valóság komplexitását a mindennapi életet élő ember számára, hogy legalább a felületen eligazodni legyen képes (Gehlen, 1976:82). Az emberre zuhanó "döntési terhet" nagyrészt normák, sztereotípiák, rutinok, orientáló presztízshierarchiák, sematizáló divatok támpontjai, bonyolult mechanizmusokat egyszerűsítő használati utasítások stb. fedezik le, és csak új szituációkban, illetve normális rutint lehetővé tevő szabályosságok "meghibásodása esetén" kell az embernek "eredeti döntéssel" reagálnia.

Végül is tehát Feyerabend a tudományos gondolkodás objektivitási lehetőségeit leértékeli, a mindennapi gondolkodást felértékeli, és a tudomány trónfosztását követeli. A tudományszociológia eredményeit, illetve másik oldalról az antropológiai meglátásokat alapul véve azonban megítélésünk szerint sok szempontból cáfolhatóak állításai. Igazi torzulásokat inkább az össztársadalmi hatalmi csoportok behatása jelent a tudományos szférába, és ez a társadalomtudományok belső értékelésében tényleg komoly gondot jelent, de ezzel Feyerabend nem foglalkozik

6. Társadalomelméleti következtetések

A tudomány és az egyetemi szféra empirikus vizsgálatából néhány tanulság vonható le, melyek átfogóbb társadalomelméleti szinten is értékelhetők.

1. Élesen merült fel a tudományszociológiai empirikus vizsgálatok kapcsán a *tudomány mint átfogó professzionális intézményrendszer és az egyes tudományos szervezetek közötti viszony*. Az utóbbiak csak akkor tudják szervezeti struktúráikat, belső célrendszerüket, értékelési és előléptetési mechanizmusait a tudomány átfogó funkcióinak megfelelően alakítani, ha a tudomány mint professzionális intézményrendszer képes az egyes tudományos szervezetek fölött személytelen - kényszerítő értékelési struktúrákat kiépíteni. Ennek elementáris előfeltétele egy-egy tudományágon belül a tudományos közösség szétszóródottságának egy bizonyos minimális szintje. Ez adja a magyarázatot ahhoz, hogy a specializálódott tudományágakra szétbontott modern tudományfejlődés korában a nagy országok eleve előnnyel indulnak a tudományos versengésben. Itt ugyanis magas lehet az adott tudományágak közösségeinek szervezeti szétszóródottsága, és ennek révén a szervezetek fölötti személytelen tudományos standardok torzulása kisebb valószínűséggel következik be. Fontos, hogy egy ország sok milliárdot tudjon áldozni a tudományos

kutatásra, de az eredmény szempontjából még fontosabb, hogy a befektetett milliárdok elosztása a versengő tudósok, tudományos szervezetek és kutatási prioritások között az igaz/hamis értékduál szerinti szelekció mentén történjen, és ne a szervezeti hierarchiák és klikképitési tehetségek mentén. Az egyre komplexebb tudomány persze nem lehet meg a tudományos szervezetek nélkül, amelyek szerepe csak növekedni fog a jövőben is, de hogy ezek valóban tudományos szervezetek legyenek, ahhoz a tudomány mint professzionális intézményrendszer személytelen-kényszerítő struktúráinak is folyamatosan reprodukálódniuk kell. A komplexitás redukcióját szolgálja mindkét szintű rendszerképződés, ill. ezek tartós struktúrái és a tudomány központi értékduáljának jól kialakított rekrutálási-értékelési-jutalmazási struktúrái lehetővé is teszik, hogy ne legyen szükség túl erős szervezeti rendszerképződésekre a tudomány működésében. (Szemben, mint láttuk, az oktatás esetében, ahol a hiányzó központi értékduál redukciós teljesítményét erőteljesebb szervezeti rendszerképződéssel lehet csak behozni.) A tudomány esetében tehát alapvető fontosságú kérdést jelent a szervezeti és az átfogó professzionális intézményrendszer-szinten lévő struktúrák aránya, illetve az utóbbiak dominálása az előbbiek felett. Kis országok esetén, ahol a tudományágakon belüli szervezeti szétszóródottság szükségképpen alacsony fokú, előfordulhat, hogy teljesen eluralja a szervezeti hierarchia az egyes tudományágakat, és ekkor egyre inkább csak nominálisan nevezhetők az ilyen szervezetek "tudományos" szervezeteknek. A kis országok tudományos élete számára tehát létkérdés az átfogóbb régiókban szerveződő, nemzetközi tudományos életre való rákapcsolódás és az értékelési mechanizmusaik súlypontjait itt kialakítani.

2. Hasonló módon sajátosságokat látunk a *tudomány intézményrendszerén belüli interakciós kommunikációk vonatkozásában is*. Egyik ilyen sajátosság, hogy a tudományos interakciók kommunikációs szelekcióinak szervezeti preformáltsága alacsonyabb, mint más professzionális intézményrendszerekben, és közvetlenebbül meghatározódnak a tudományos intézményrendszer szintjén kialakult standardok által. Azaz lehetséges az interakciós felek közötti megértés és az itteni teljesítmények értékelése-jutalmazása komolyabb redukálás nélkül is. Ez pedig nagyobb flexibilitást tesz lehetővé az egyes tudományos interakciókban. Egy másik sajátosságot jelent az egyes tudományos kommunikációkban az interakción túli személytelen kommunikációs formák dominálása. A tudós elsősorban publikáláson keresztül érintkezik kollégáival, a személyes interakciókban sokszor már csak az előzetes publikációk (vagy az előzetesen szétosztott írásbeli előadás) tételeinek pontosításáról van szó. Természetesen ezek a személyes interakciók nagyon fontosak az egyes tudósok motivációs energiái, a személytelen publikációkon keresztüli információcserék pszichikai megalapozásai szempontjából. E fontos funkció ellenére a tudományos kommunikációk túlzott személyes interakciókra alapozása éppoly veszélyes lehet egy-egy tudomány személytelen standardjainak dominálására, mint a már említett szervezeti rendszerképződés. A cáfolásra törekvő tudományos tevékenység a személyes interakciók dominálása esetén elviselhetetlen konfliktusokat okozhat (lásd: Luhmann, 1984:490).

3. Élesen merülnek fel a tudomány esetében a piacracionalitás működésének hatásai is. Mint láttuk ezek alapvetően kétirányúak. Az egyetemi piac és a tudományos piac egyrészt rugalmasságot visz a tudományos kutatásba, és a piac kényszerei - a pusztulás terhe mellett - arra kényszerítik az egyetemek és a tudományos intézetek vezetőit, hogy a nagy teljesítményt felmutató és a tudományos közösség által elismert tudósokat emeljék a középpontba, anyagilag is ezeket jutalmazza kiemelten. Másrészt azonban a társadalomtudományos jellegű tudományágakban a banki-pénzhatalom növekvő szerepe miatt torzulásokat is létrehoz az egyetemi szféra és a tudomány elpiacosítása. Optimális ezért az lenne, ha a társadalomtudományos jellegű fakultásokat és tudományterületeket erősebben lezárnák a banki-pénzhatalom behatásától, és a csak a demokratikus kontroll

alatt álló állam szabályozná piackonform módon ezeket, ezzel szemben a többi tudományterületen, melyek átpoltizálódása nem valószínű, szabadabban jelen lehet a banki-pénzhatalom is. A természettudományok, a műszaki tudományok stb. profitorientáltsággal összekapcsolása csak növeli e tudományok rugalmasságát és hatékonyságát. Sőt ezeken a területeken azt lehet mondani, hogy az egyes tudományos szervezetek és ezeken belül is az egyes tudósok közötti függetlenség, és így kompetíció akkor tud tartósan az igaz/hamis értékduál körül szerveződni, ha a tudományos élet szervezetei - intézetek, egyetemek - párhuzamosan az egyetemi piac és a tudományos piac rentabilitási szempontjai szerint is kényszerítve vannak. A professzionális intézményrendszerek közül a tudomány e területei esetében látszik legtisztábban a kettős racionalitás értékelésének pozitív hatású együttműködése.

X. Fejezet

A politika professzionális rendszere

Az elméleti alapvetésben röviden vázoltuk a politika intézményrendszerének határvonalait. A kompetitív politikai rendszerekben érvényesülő központi univerzális értékduál határait szem előtt tartva, a bevett elképzelésektől eltérően szűkebben látjuk szükségesnek meghúzni a politikai intézményrendszer határait. A "kormányra jutni/ellenzékbe menni" dichotómia bináris keménységgel határozza meg a professzionális politika résztvevőinek cselekvéseit és döntéseit. Az "állam" mint szervezeti rendszerképződés ezt a bináris struktúrát szervezetileg markánssá teszi a mindenkorai kormánypárt és az ellenzéki pártok, politikai erők cselekvési területének pontos elhatárolásával. Másrészt természetesen az "állam" szervezeti rendszere egybefog a par excellence politikai rendszerekhez nem tartozó részeket is; ez a helyzet a közigazgatási szférával. Ez annyiban nem jelent problémát, amennyiben a nominális összefogás után a kormánypárt politikusainak hozzájárulását a közigazgatási apparátus meghatározásához pontosan körülírt korlátok köze szorítja, és a joganyag közvetítéséhez köti.

Elméletileg érdekes kérdéseket vet fel, ha a kompetitív politikai rendszerek létezésének történelmi idő szempontjából vett "fiatal korát" emeljük ki. Itt ugyanis a saját univerzális központi értékduál tartós intézményesülése csak az utóbbi évszázadtól kezdve vált markánssá, szemben pl. a tudomány vagy a jog központi értékduáljának sok évszázados, sőt, ha a görög-római kor kezdetéhez visszanyúlunk, évezredes fejlődésével. A kompetitív politikai logikának keretet adó parlamentarizmus eszközrendszerét az 1600-as évek végétől indulóan kb. másfél évszázad alatt az angol társadalomfejlődés vajútdta ki, és az 1800-as évek közepétől tudott csak egyre erősebben lábra kapni a kontinens nyugati peremén, hogy az első világháború utáni évekre, egy rövid történelmi időszakra, a domináns politikai berendezkedést jelentse Európa nagy részén. De még ezután is a fasizmus és a sztálinizmus korszakai kellettek ahhoz, hogy a második világháború utáni évektől ne tudjanak milliós tömegbázist szerezni többé a parlamentarizmust elsöpörni akaró diktatórikus eszmék és mozgalmak (lásd ehhez: Beyme, 1973:46-48). A kompetitív politikai intézményrendszerek stabil működése Nyugat-Európa nagyobbik részén így csak az utóbbi fél évszázad terméke. Ez azt is jelenti, hogy a politikai szféra belső mechanizmusainak formálásában és a politikai szféra külső kapcsolatainak élesebb határmegvonásában egy sor esetben csak félig megvalósultan látjuk érvényesülni a "kormány/ellenzék"-duál meghatározó erejét. Megítélésünk szerint azonban ki lehet mutatni olyan fejlődési tendenciákat mind a politika belső strukturális felépülésében, mind a politika más területek logikájával való összefonódásának változásaiban, amelyek a központi értékduál domináló helyzetbe kerülésének következményeként ragadhatóak meg. Ennek kimutatására elemezzük először a politikai pártok változási tendenciáit, majd a pár excellence politika és ideológia elkülönülésének tendenciáit, és végül a politika és a közigazgatás elkülönülését és összekapcsolását biztosító formákat.

1. Kompetíció és az államhatalom stabilizálása

Mielőtt belemennénk részletesen a kompetitív politikai racionalitás uralomra jutásának és ennek strukturális kihatásainak elemzéseibe, nézzük meg az állami-politikai szférának egy elementárisabb szerkezeti változását, amelyen belül zajlott le a bináris logika domináló helyzetbe kerülése.

Kiindulópontként e probléma tárgyalásánál emlékeztetnünk kell Max Weber által a századelőn megfigyelt jelenségre, a közigazgatási apparátus és a par excellence politikai rétegek sajátos elválására és egymásra utaltságukra. "A szakképzett hivatalnoksereg uralomra jutásával egyidejűleg fejlődött ki - bár sokkal kevésbé érzékelhető átmenetekkel - az "irányító-politikus" alakja... a közhivatalnokoknak két, ha nem is szervesen, de mindenképpen láthatóan különálló kategóriára kellett válniuk, egyfelől szakhivatalnokokra, másfelől "politikai hivatalnokokra". A szó tulajdonképpen értelmében vett "politikai" hivatalnokok külsőleg általában arról ismerhetők fel, hogy bármikor, tetszés szerint áthelyezhetők vagy elbocsáthatóak vagy "rendelkezési állományba" helyezhetők." (Weber, 1970:396-399). Ezzel Weber tulajdonképpen az állam "kettészakadását" jelezte, de ezt az alapgondolatot egy sor irányba tovább lehet vinni.

Az előbbieken egy komplexebb rendszerelméleti fogalmi apparátus segítségével ezt a Weber által jelzett tényállást, mint a szervezeti rendszerképződést megvalósító állam fölötti társadalmi alrendszer-szintű differenciálódást tárgyaltunk, a politikai és a közigazgatási jog alrendszere elválásaként. Most e kettéválásnak az államhatalom stabilizálásában létrehozott változását kívánjuk kiemelni. Röviden úgy fogalmazhatjuk ezt meg, hogy ezzel intézményesíteni lehetett a "lecsapható fejű államhatalmat", amelyben az államhatalmi csúcsot jelentő politikusgárda anélkül távolítható el, hogy megrokkanna működő államgépezet, és az új vezető politikusgárda mindenkor átprogramozhatja a folyamatosan működő és a politikai programokat a gyakorlatba átültető közigazgatást. A kettészakítottan stabilizált államhatalom működéséhez a parlamentarizmus eszközszerzője adja az előfeltételeket: egy absztrakt alkotmányjogi keret jelenti egyrészt a hatalom működésének folyamatos vázát, másrészt a szakképzett és élethivatásszerűen tevékenykedő közigazgatás folyamatosága. E komponensekhez periodikusan visszatérő választásokon kapcsolódik össze az államhatalomnak programot adó, többséget szerzett kormánypárt, és maradnak a horizonton felfüggesztődve a kisebbségben maradt ellenzéki pártok programjai és hivatásos politikusai. A "horizonton felfüggesztve" várakozó politikai programok és politikusaik azonban ebben a pozícióban is fontos feladatokat látnak el. Nem rendelkeznek ugyan a minisztériumi és más közigazgatási apparátusok felett, de a parlamentben helyet foglalva, ezek állandó vagy vizsgáló bizottságaiban napi részleteiben figyelhetik meg a minisztériumon belüli tevékenységet. Ezáltal "beugrásra érett" árnyékkormányokká szocializálódhatnak a parlamentekben, másrészt, mint a preventív kontroll eszközei, riasztják vissza a hivatalban levő kormányt az alkotmányos renddel való visszaéléstől, illetve tudják leleplezni az ilyen visszaéléseket. (Most tegyük zárójelbe, hogy mindezek ellenére egy sor korrupció és összefonódás figyelhető meg a parlamentarizmus mindennapjaiban, mint ahogy persze ennek leleplezése is.)

A parlamentarizmusnak ez az eszközszerzője a kettészakított államhatalom formalizált összekapcsolódását és (kormánypártcserével) rugalmas szétkapcsolását teszi lehetővé. Még fontosabb és a történelmi események tanúsága-szerint nehezebben megvalósítható, hogy ezzel párhuzamosan a folyamatosan tevékenykedő közigazgatási apparátusnak egyre inkább távolodnia kell a direkt politizálástól, e

depolitizált közigazgatást jogilag extenzív szabályozás alá kell vetni, és olyan automatizmusokat kell kialakítani, amelyek viszonylag könnyedén átprogramozhatóvá teszik ezt az apparátust. *Igazán csak akkor jön létre a "kettészakítottan stabilizált" államhatalom, ha a közigazgatásnak a depolitizálása és jogi átprogramozhatósága egy szintet el tud érni.* Ettől kezdve van esély arra, hogy egy radikálisabb kormánypártcsere után is valóban követi az új politikai prioritásokat konkretizáló jogi programokat a folyamatosan működő közigazgatás. Hogy egy markáns példát hozzak, képzeljünk el egy hatékony hadsereget, élén egy professzionális tábornoki karral, élethivatásszerűen tevékenykedő tiszti gárdával, és fölöttük a mindenkori hadügyminiszternek, akit pedig akár félévenként is elsöpörhet a kormányválság, valóban kontrollálni tudnia kell az élethivatásszerűen tevékenykedő tábornoki kart és hadsereg-fejlesztési elképzeléseiket. Egy-egy radikálisabb kormányváltás után pedig akár 180 fokos fordulatot is vehet az új kormány hadügyi politikája, és az új hadügyminiszternek erre kell átállítania, mint valami játékszert a marcona katonák stratégiai elképzeléseit. Tudjuk azt, hogy ez nem megy könnyen, és ha túl gyakori a kormányváltás, ill. a fontosabb tárcák birtokosai sűrűn cserélődnek, akkor ez csökkentheti a mindenkori új miniszter kontrolláló képességét az erőszakapparátusok fölött, de ugyanígy a többi apparátus esetében is. Ez volt a helyzet például a múlt század végén a szuperparlamentarizmust megvalósító Franciaországban, ahol épp ezért a közigazgatás tényleges politikai kontrollja a miniszterek kezéből jórészt a stabilabb személyi összetételű parlamenti állandó bizottságok vezetői kezébe ment át (lásd: Loevenstein, 1963:125-128). Azonban, ha egy ilyen extrém helyzetet (azaz túl gyakori kormányválságokat) el tud kerülni és a politikai berendezkedés, akkor az állami politikusok kontrollja és a közigazgatási apparátus konszolidált átprogramozása meg tud valósulni az államhatalom népi működésében.

Ennek egyik fontos hatása, hogy ezzel lehetővé válik az államhatalmi csúcs változása ellenére a közigazgatási apparátus folyamatos működése. Ugyanis minden ellenállás, amit egy átpolitizált közigazgatás tanúsítana (politikai okokból) az államhatalmi csúcs változása után az új kormánypolitikusok számára kényszerű feladattá tenné a közigazgatás felső apparátusának kirotálását és a politikailag hozzájuk közel álló közigazgatás létrehozását. Ez azonban azt jelenti, hogy minden kormányváltás után az új kormányprogram gyakorlatba átültetése előtt egy politikai szempontú rostálást kellene végrehajtani. Illetve az új felső-bürokráciának egy rövidebb-hosszabb tanulási időt kellene biztosítani. Ha az ilyen kormány aztán hosszabb ideig hivatalában tud maradni, ez nem is okozna rendszerproblémát, azonban, ha néhány év múlva egy újabb, radikálisabb kormánypárt-váltás jönne létre, akkor ismét kisöpörnék az új kormánypolitikusok a felső bürokráciát, és minden kezdődne előlről. Teljesen nyilvánvaló, hogy ez életképtelenné tenné a kettészakított államhatalom intézményeit, és a nyugati politikai rendszerekben a szórványos kivételektől eltekintve fő szabály szerint mozdulatlan marad a kormányváltás után a közigazgatási apparátus. A jogi átprogramozhatóság és a (legalábbis részleges) politikai neutralizálás figyelhető meg ezekben a társadalmakban.

Az államhatalomnak ez az elrendezése egy nagyon fájdalmas teherterheléstől mentesíti a parlamentarizmus országait. Ez a teherterhelés jól megfigyelhető volt a kelet-európai, állampárti politikai rendszerekben az elmúlt évtizedekben. Ezzel ütköztetve jól kiugratható a parlamentarizmusnak egy sikeres evolucionárius teljesítménye. Itt a kelet-európai társadalmakban a monolit hatalmi szerkezet évtizedeiben az államhatalom stabilizálása polárisan szembenálló módon valósult meg, mint a nyugati parlamentarizmusban. *Itt a hatalom stabilizálása egy személyileg*

meghatározott államhatalmi csúcs körül történt meg, amelynek középpontjában az összefonódott állami-pártvezetés állt. Ha megfigyeljük az elmúlt évtizedek kelet-európai változásait a legfelső hatalmat jelentő pártvezető cseréjénél, akkor azt láthatjuk, hogy olyan esetben tudott tartós stabilitás ebben a hatalmi szerkezetben kialakulni, ha a legfelső vezető és az alvezéri gárda között egy nem vitatott hatalmi hierarchia alakult ki. Ennek lezajlása után a hatalmi csúcs tovább építette - építenie kellett - a személyi lojalitás láncolatát az erőszakapparátus és az állami-pártapparátus felsőbb régióiban, majd az itteni rostálások után tovább folyt a lojalitás-szelekció lefelé, míg végül minden valamirevaló hatalmi döntést lehetővé tevő pozícióban nem jött létre a legfelső hatalmi csúcs iránti személyes lojalitás. *Ekkor érte el ez a hatalmi szerkezet az egyensúly-állapotot,* vagy más szavakkal: ezzel sikerült stabilizálni teljesen önmagát a politikai rendszernek.

Az állampárti időszakban a kelet-európai társadalmakban az állam közismerten nagy szerepet vállalt a társadalom tevékenységének szervezésében, és egy fejlettségi szint fölött ezt csak egy vertikálisan és horizontálisan mélyen tagolt szervezetben volt képes ellátni. Ez pedig a hatalmi döntésekre lehetőséget adó pozíciók hosszú lépcsősorát hozta létre az elmúlt évtizedekben itt nálunk ugyanúgy, mint a nyugati politikai rendszerekben. A legnagyobb problémát ebben a komplexsége vált szervezeti rendszerben a hatalmi csúcson álló legfelső pártvezető személyi változása jelentette, ami, ha másért nem, de biológiai okokból egy idő után mindig újra jelentkezett. Itt mutatkozott meg e rendszerek sérülékenysége és problémás stabilitása. Az új legfelső vezető pozícióba kerülése hirtelen megbillenti a kialakult egyensúlyt, különösen, ha az elődje politikai prioritásaitól radikálisabban el kíván térni, vagy a megváltozott feltételek erre kényszerítik. Itt azonban nem volt egy könnyedén átprogramozható és politikailag neutralizált államapparátus, hanem egy, a korábbi vezetés által - mélyen lenyúlva a hatalmi lépcsőn - személyükben kiválogatott apparátus. Legplasztikusabban mintegy fejére állított hatalmi piramist lehet ezt a szerkezetet ábrázolni, amelyet a legfelső vezető és a felé való korábbi rostálási-lojalitási láncolat sikeres végigfuttatása tart egyensúlyban. A vezető cseréjével az egész szerkezet stabilitása megroppan, és az új legfelső vezető - a rendszer stabilizációs logikájának nyomása alatt - kénytelen beindítani a saját személye és esetleges új politikai prioritásai) felé irányuló új kirostálási láncolatot. Őt rostálják ki bármikor, ha nem tud egy nem vitatott hierarchiát kialakítani maga és az alvezéri gárda tagjai között, és ez első lépésben ezen a szinten teszi szükségessé számára a szelekciót. Ha ezt el tudta érni, akkor az így létrejött stabil hatalmi csúcs résztvevői rostálják tovább területükön a minisztereket, államtitkárokat, regionális állami és pártvezetőket, majd ezek még tovább lefelé folytatják a rostálást a hatalmi lépcsőkön. A legfelsőbb csúcson a hatalmi váltás után a rendszer stabilizációs logikája tehát minden feladat fölé emeli az *új stabilitás, az új monolitás* kialakítását. Minden feladat csak ennek alárendelten kaphat figyelmet. Miután aztán a hatalmi rostálási láncolat sikeresen végigfutott és a rendszer egyensúlyba jutott, akkor a nyugodt stabilitás bázisán ismét kialakulhatnak egymást "elviselő" plurális hatalmi csoportok, alternatív programok, amelyeket a tagolt apparátus egyes részei - esetleg részben a nyilvános sajtó előtt is csatázva - felvállalnak, és az új legfelső hatalmi csúcs felé továbbítanak, mely válogat a prioritások és alternatívák között, és "mozdulatlan mozgatóként" hol ennek, hol annak a politikuscsoportnak tolja át a kormányrudat vagy annak egy szeletét. (Ez alapján válik érthetővé a Magyarországon a kádárizmus alatt kialakult "látens pluralizmus", vagy pontosabban kifejezéssel: apparátus-pluralizmus".)

Egy ilyen nyugodt stabilitás és látens pluralitás azonban nagyon valószínűtlen volt a kelet-európai politikai rendszerekben az 1989-ig tartó években a történelem tanúságai

szerint. Magyarországon túl csak kisebb-nagyobb fokban tudták a többiek ezt elérni. Másrészt nagy hátránya ennek a látens pluralitásnak, hogy igazán komoly változtatásokat, amennyiben az össztársadalmi hatékonysági problémák ezt szükségessé teszik, nem tudott végrehajtani. Kisebb lavírozásokkal csak tartalékait volt képes felélni. Egy gyorsan változó környezetben tehát hosszabb távon ez a politikai és társadalmi rendszer nem életképes. A legfelső csúcson bekövetkező váltás után azonban hirtelen előbukkant itt, Magyarországon is az elmúlt 30 évben nem bolygatott stabilizációs logika. Az 1956-os hatalmi váltás után az 1960-as évek elejére nálunk ugyanis befejeződött az új vezetés kiostálási láncolata, és aztán ennek a nyugodt, nem megkérdőjelezhető hatalmi stabilitásnak a bázisán alakult ki (a legfelső vezető mozdulatlansága mellett) a latens politikai pluralitás. Ennek törekvése persze a hatalmi csúcson végbement váltásnál vált nyilvánvalóvá. Nos, tehát a kettészakítottan stabilizált és mindenkor cserélhető hatalmi csúccsal ellátott parlamentáris rendszerek ezt a változással járó tehertételt tudják az utóbbi évtizedekben a nyugati társadalmakban elkerülni. A kormány/ellenzék konszolidált együttélését lehetővé tevő politikai alrendszer intézményei ebbe a keretbe ágyazódnak bele.

Nézzük meg most közelebbről a bináris logika domináló helyzetbe kerülésének hatását a nyugati politikai rendszerek egyes intézményeinél. (Az éppen kiforrásban lévő kelet-európai parlamentáris rendszerek még nem alkalmasak általánosítható tapasztalatok levonására.)

2. Bináris logika és pártfejlődés

Vizsgálódásunk célja nem teszi szükségessé a modern pártfejlődés részletes rekonstruálását, csak néhány olyan fejlődési tendenciára szeretnénk itt rámutatni, amelyek mint a kompetitív politikai rendszer logikájának következményei ragadhatóak meg. Vezérfonalként azt a sokat elemzett folyamatot kell szem előtt tartani, amelyben a piaci logika nyomása alatt a fix termékekre irányuló, generációkon keresztül rögzített eszközökkel és módokon folyó termelésből az elmúlt évszázadok alatt létrejött a pusztá profitmotívum által szervezett és a formális gazdálkodás jelzőrendszerein (tőzsde, marketing, márka-hierarchiák stb.) orientálódó modern termelési szféra. Számunkra itt a *minden tartalmi kötöttség levetkőzése a fontos, a mindenoldalú indifferencia, ám egy szempontból hiperérzékenység: a kereslet-kínálat változását jelentő bármely eseményre felfokozottan érzékeny a piaci jelzőrendszerein orientálódó komplex termelési intézményrendszer* (Luhmann, 1983).

A politikai rendszeren belül a politikai erők és szervezetek kompetíciója révén kétirányú fejlődést látunk végbemenni az elmúlt évszázad folyamán a fejlett nyugati társadalmakban: a politikai pártok szintjén látjuk elsősorban elemezhetőnek a kormány/ellenzék bináris logika által kikényszerített tartalmi kiüresedést, ám másrészt - és ez egészen új fejlemény a nyugati politikai rendszerekben - a tartalmilag kiüresedett és a pusztá kompetícióra átépült pártrendszerek mellett a tartalmi kérdések eldöntésére új döntési szintek jelentek meg. A neokorporativizmusról van itt szó, illetve a meghatározott kérdések közvetlen népszavazás útján való eldöntéséről, amely az utóbbi évtizedekben növekvő fontosságot kapott a nyugati társadalmakban.

Három fejlődési szakaszt különíthetünk el a modern politikai pártfejlődésben, amely során kioldódott a politikai artikuláció a diffúz társadalmi beágyazottságból. Max Weber, Robert Michels és Moisei Ostrogorsky elemzései nyomán közismertnek számít a századforduló táján végbement nagy váltás, a korábbi honorácior pártokból a szervezett tömegpártokká átalakulás (lásd: Weber, 1970. 406-461 p.; Michels, 1925.; Ostrogorsky, 1902). Mi itt a váltás egy másik aspektusára szeretnénk tenni a hangsúlyt: *az értelmiségi kommunikációba közvetlenül beágyazott politikai artikuláció kiszakadására, ennek az államtársadalom többi rétegeire, osztályaira való kiterjedésére és a politikai artikuláció ideológiai köztétettségi alapozódására. (18)* A pártfejlődés következő fordulópontját a II. Világháború utáni évektől látjuk létrejönni, aminek az egyik, sokat hangoztatott felszíni jele a korábbi ideológiai alapú osztálypártok "néppárttá" válásának tendenciája. A mi középpontba emelt vizsgálódási szempontunkban ez mint a kompetitív politikai logika bináris racionalitásának letisztulása jelenik meg. Nézzük meg ezeket közelebbről.

a. Honorácior pártok. Az angol parlamentarizmus- és pártfejlődésben letisztult formák a múlt század közepére kontinensünk nyugati felén is megjelentek. A lassan formálódó politikai artikuláció ekkor a művelt polgárság és a földbirtokosok körében alakult ki. Az angol mintára kialakított politikai pártok mind politikusaikat, mind kommunikációs csatornáikat illetően az általánosabb értelmiségi és a műveltebb birtokos osztályok kommunikációba voltak beágyazottak. A politikai pártok ekkor csak laza eszmeközösségek voltak, alapvetően a parlamenten belül szerveződtek az azonos eszmék mellett kiálló képviselők ad hoc tömörüléseiként, amelyek között tartósabb egységet csak egy-egy markánsabb vezéregyéniség tudott hosszabb-rövidebb ideig biztosítani. A parlamenti pártképződmények külső kapcsolatait is csak egy-egy sajtóorgánium jelentette, amelyek körül a cikkírók és az állandóbb olvasótábor adta a párt szilárdabb bázisát (Habermas, 1971. 261-281.p.). Fontos azonban témánk szempontjából kiemelni, hogy a mindenkor parlamenti képviselők elsősorban papok, jogászok, birtokosok stb. voltak, és önmaguk, esetleg barátaik vagyoni erejére, szóbeli képességére támaszkodva jutottak be a parlamentbe, ahol létrehozták a pártokat. Ez azt is jelentette, hogy nem volt ekkor az általános értelmiségi kommunikáció fölött elkülönülve egy önálló politikai tematika, nem volt a diffúzbabb értelmiségi kommunikáció fölött egy specifikáltabb motívumok által mozgatott politikusréteg. A képviselő elsősorban "úriember" volt, akinek motívumait, elveit egy életre szocializálták, és számára a releváns vonatkozási csoportot nem a választók jelentették, hanem a hasonló életideált megvalósító rétegbeliek. Ha a későbbi szakaszok politikusaival szembesítjük a honorácior politikust, akkor azt mondhatjuk, hogy diffúz, közvetlen és rögzített élményanyag és motivációs rendszer mozgatta ezt a típust. *Diffúz* volt, mert erkölcsi, morális, politikai, nemzeti, gazdasági motívumok egy szétválaszthatatlan egységben motiválták; *közvetlen* volt, mert az élményanyaga feldolgozása ekkor még nem generalizálódott átfogó ideológiai tételrendszerekké, és a napi politikai döntésekhez vidéki kúriájában és iskoláiban kapott nevelése által elsajátított premisszáival közvetlenül közeledett, és végül *rögzített* volt, mert alappremisszáit, ítéleteit, döntési sematizmusait fiatal korában elsajátítva, semmi nem billenthette ki ezután már élete folyamán e meggyőződéséből.

b. Szervezett tömegpártok. Ezt a típust örölte fel fokozatosan a századfordulótól dominánssá vált szervezett tömegpártok kora. A mi szempontunkból fontos itt a politikai kommunikáció kiszakítása az általános értelmiségi kommunikációból. Két

dolgot kell itt kiemelnünk. Az "úriember-politikust" elszakítva közvetlen környezetébe való beágyazottságától a centralizált pártok vezérkaraihoz kötötték, amelyek a diffúzabb motivációk körül egyre inkább a pártkompetíció nyomásának hatása alá kerültek. Másik nagy változást jelentette a politikai artikuláció generalizált és rendszerezett ideológiai tételrendszerekre alapozása. Ezt a változást elsősorban az újonnan létrejövő munkáspártok indították el, de sikerük hatására - a kompetíció közvetítésén keresztül - a hagyományos honorációr pártok is kénytelenek voltak szervezett gépezetté formálni struktúrájukat (Habermas, 1971:295).

A bináris logika uralomra jutását mutató fejlődési tendencia mellett azonban jelezni kell egy sajátos "mellékterméket", amely a század elején jó ideig épp ellenkező irányú fejlődést is produkált. A szervezett tömegpártok nem politikai jellegű tevékenységére gondolunk itt, amely néhány évtizedig jellemző volt az európai pártokra. Miközben ugyanis tömegpártokkal a diffúz mindennapi kommunikációból jobban kibomlott a specifikáltabb politikum (témáit, érvelési módjait és motivációit tekintve), addig a választójog kiterjesztésével a politika területére betóduló széles tömegeket a pártok elsősorban *nem politikai* jellegű tevékenységükkel igyekeztek megfogni. E szélesebb tömegekben kialakult politikai vélemények nem voltak, és bár beindult a tömegpártok vezérkaraiban kialakított vélemények súlykolása a populáris pártsajtók révén, igazán csak szavazataik kellettek a választáson. Ennek megnyerésére rohamosan terjedt a pártok körében a nem politikai jellegű szervező tevékenység és szolgáltatások kialakítása, amelyek révén az így odakötötték politikai szavazatát meg lehetett kapni. Mint azt Robert Michels írta, a századelőn a tömegpártok betegségyező pénztáraikkal, gyermekgondozási formáikkal és temetkezési segélyükkel a bölcsőtől a sírig kísérték tagjaikat (Michels, 1925:383). Ez a politikai bináris duál szempontjából "antiformális tendencia" azonban a 30-as évektől az állami szociálpolitika kiépülésével gyorsan elhalt.

c. A kompetitív pártok. A II. Világháború utáni évektől egy többirányú változási tendencia mutatható ki a nyugati politikai rendszerekben, amelynek központi magvát jelenti a politikai pártok jelleg-változása. A legtöbb elemzőnek szembeötlő változás a korábbi osztálypártok elszakadása eredeti bázisuktól, s olyan politikai programok kialakítása, amelyek az egész társadalomból vagy legalábbis a legtöbb rétegből valószínűvé teszi a tagok és a szavazók megnyerését (lásd: Klaus von Beyme, 1969:192; Habermas, 1971:293). A tömegbázis kiterjesztésére irányuló törekvésen túl a másik jellemző eltolódás a korábbi osztálypártoktól a szilárdabb ideológiai kötődés oldódása. Ez maga is sok fejlődési vonal eredménye. Csak kiemelésképpen kell itt jelezni az addigra kibomlott tömegkommunikáció szféráját, és a korábbi, zártabb pártsajtók, párttaggyűlések, továbbképző pártiskolák-szemináriumok helyett a sokszínű, és a pártoktól direkt függésben nem álló tömegsajtó kibomlását, ill. e sajtó legszélesebb tömegek általi olvasását. Ez az átalakulás (és szellemi szintemelkedés) a korábbi, tételszerűen súlykolt ideológiai tételek helyett a politikai események folyamatos figyelését és értékelését tette szélesebb tömegek számára is lehetővé. Ez az információ-feldolgozási mód pedig kevésbé tűri a zárt ideológiai tablók tételeinek keménységét. Az ideológiák persze, ezzel nem "haltak el", mint az 50-es évek végén Daniel Bell is konstataulta, de változékonyabb ideológiai hordozókra telepedtek át, és ez megfelelt a politikai pártok kompetíciójából következő néppárttá válási tendenciáknak is. Egy másik okként lehet említeni a zárt ideológiai tablók eltűnésénél a két világháború közötti diktatúrák sokkoló tapasztalatait. Alig rögzítődött ugyanis a parlamentarizmus az I. világháború utáni évekre Európa-szerte, a társadalmi feszültségek e berendezkedés elsöprését igazoló

ideológiai tablók számára milliós tömegeket nyertek meg, és vagy választások révén, mint Németországban, vagy a megingott államhatalom gyengeségét kihasználva, mint Olaszországban, hatalomra kerültek ezek az ideológiai tételek és pártjaik. A sztálinizmus borzalmainak nyilvánosságra kerülése a 40-es évek végétől szintén rohamosan a parlamentarizmust megkérdőjelező eszmék és pártok elenyészése felé hatott. A fennálló berendezkedésnek így nem volt tömegbázissal rendelkező ideológiai alternatívája, és a működő intézmények által megtestesített ideológiai tételek sem kaptak később erősebb kiemelést. A tablószerű és zárt ideológiák explicit küzdelmei így jórészt háttérbe szorultak az 1950-es évektől a nyugati társadalmakban. A néppárttá válást és az ideológiai kötődések oldódását kiváltó konkrét történelmi okok mögött azonban meg kell látnunk a kompetitív pártrendszer belső összefüggéseinek kényszerítő erejét is. Visszanyúlva az evolucionáris mechanizmusokról mondottakhoz, az így létrejött *variálódás* egybeesett a kompetitív pártlogika fejlődési tendenciáival is, és azok a pártok *szelektálódtak* ki domináns pártokká az 50-es években a nyugat-európai társadalmakban, amelyek jobban engedelmeskedtek a kompetíció diktálta szükségszerűségeknek, azaz erőteljesebben a formális szavazatszerzés szerint kezdtek orientálódni, és az ezt akadályozó, kontúrosabb osztályprogramokat és ideológiai rögzítődéseket sikeresen háttérbe tudták tolni. Számunkra ezt támasztja alá a német szociáldemokrata párt 1959-es szakítása korábbi osztálypárt jellegével, de ugyanígy a nyugati kommunista pártok részben elvetélt "eurokommunizmusa" mögött is ezt a kompetitív logikát látjuk működni.

A párttagság fontosságának csökkenése is beilleszthető ebbe a tendenciába. A bináris keménységgel ható "kormányon maradni/ellenzékbe menni" duálkategória nem aszerint rostálja ki a mai pártokat, hogy hány tagjuk van, hanem ettől teljesen függetlenül, hány szavazatot tudnak elérni. Habermas már a 60-as évek elején azt írta, hogy "... előnyös egy párt számára, ha egyáltalán nincsenek tagjai, hanem csupán a választások idejére éled fel egy reklámcég centralizált manőverezési képességével, amelynek egyetlen célja: a propagandahadjárat végrehajtása. (Habermas, 197:182). Ez a megállapítás persze annyiban túlzás, hogy a párt hivatásos politikusainak rekrutációja szempontjából fontos egy bizonyos nagyságú tagság, mint rekrutációs bázis, de nem vitás, hogy a túl népes párttagság mint nyomasztó teher áll sokszor a kompetitív logika nyomása alatt orientálódó pártvezérek útjába. A kompetitív logika tehát a pártok professzionális rétege és a kevésbé változékony párttagság szétszakadása felé ösztönöz. (Erre külön kitérünk majd a pártok és a mozgalmak strukturális elkülönülése kapcsán.)

A kompetícióra való átépülés kizárólagosságát fokozza az utóbbi évtizedekben a pártfinanszírozás állami költségvetésből megnyitott útja is. A Német Szövetségi Köztársaságban indult el ez a tendencia az 1967-es párttörvényben, de Ausztriában és Olaszországban is bevezették a pártok választási küzdelmeihez való hozzájárulást a választás lezajlása után. Ha ez a költségvetési támogatás nem is jelenti a pártok teljes finanszírozását, mégis növeli a már jelzett pusztá szavazatszerzésre irányuló motivációt a pártoknál. Az 1967-es szabályozás szerint minden politikai párt a ráesett szavazatok után két és fél marka költségterítést kapott, de ezt az összeget tudomásunk szerint azóta többször emelték. Ezzel meghatározott érdekegyesületekhez való túl erős kötődés - azok pénzügyi támogatása miatt - csökkenhet, és egy-egy érdekegyesület követelésének felvállalása nem annak pénzügyi erejétől függ, hanem csak mögöttes szavazattömegének nagyságától. A politikai piac logikáját így nem torzítja a pénz közvetítő szerepe olyan mértékben, mint az állami finanszírozás belépése előtt. Az elmúlt évek Flick-afférja és egy sor további pártfinanszírozási botrány pedig

csak növeli a nyomást az állami költségvetésből származó pártfinanszírozás felé. (A pártfinanszírozás kérdéseiről részletesen lásd: Wolfgang Hoffmann, 1973.).

Az itt vázolt bináris logika nem egyforma erősséggel figyelhető meg az egyes nyugati országokban és az egyes pártoknál. A nagy szavazatot elérő és a kormánypárt-esélyes pártoknál azonban tisztábban megragadható ez a kompetícióra való átépülés és a pártprogramok rugalmas alakítása a közvéleménykutatások által feltárt tömegprioritások irányába. Ahogy a piac logikája lecsupaszítja a motivációt és az orientálódást a kereslet és a kínálat eltolódásait jelző marketing mechanizmusok, ill. a rentabilitás szempontjainak domináló helyzetbe kerülése felé, ugyanúgy a politikai pártok évszázados fejlődési menetéből is kiolvashatóak a politika sajátos bináris duálja uralomra jutásának tendenciái. *A pártok szintjén így létrejött tartalmi kiüresedésre - mint jeleztük - korrekciós döntési szintek jöttek létre a komplex nyugati politikai rendszerekben.* De hatásokat tesz a politikai rendszer strukturális alakulására a társadalmak embercsoport-küzdelmeinek síkján végbemenő eltolódás is. Mint az előző fejezetekben már jeleztük, az utóbbi évtizedekben a banki-pénzügyi tőkéscsoportok dominanciája vált markánssá a nyugati civilizáció országaiban, és a szovjet katonai blokk eltűnése óta a globális pénz hatalom helyeként is működő Egyesült Államok egypólusú világhatalma jött létre. Az innen kisugárzó ösztönzések-kényszerek pedig az európai országok politikai rendszereire is hatást tesznek, és új strukturális eltolódásokat hoznak létre itt is. Nézzük meg ezeket a következőkben közelebbről.

5. Érdekképviselési szervek és neokorporatizmus

A politikai artikuláció párhuzamos szervezeti szintjét jelentik a komplex nyugati politikai rendszerekben a politikai pártok mellett az érdekképviselési szervek. Az elmúlt másfél évszázad alatt többször jelleg- és funkcióváltozáson mentek ezek a szervek át, különösen Németországban és tőle keletre eső részekben, ahol sokszor a feudális jellegű céhszövetségekből alakultak át a XIX. század végére politikai érdekképviselési szervekké (Jürgen Weber, 1977:14-22). Ma is több tevékenységi körüket lehet elkülöníteni, és csak az országos szintű érdekképviselési csúcsszerveknél jelent döntő tevékenységi formát az állami döntési mechanizmus felé irányuló politikai érdekképviselés. Ezek a szervek erősebben beágyazottak és kötöttek egy-egy tevékenységi szférához és az itteni tartalmi problémákhoz, mint a politikai pártok. Az érdekképviselési csúcsszervek ugyanis finanszírozási alapjukat, káderekiválasztási útjaikat és belső akaratképzési mechanizmusait tekintve a kommunális szinten tevékenykedő tagegyesületeiktől függenek. Kompetíció van ugyan az érdekképviselési szervek esetében is, mivel a legtöbb esetben több egyesületi piramis is konkurál egy-egy iparágban, a mezőgazdaság egyes szektorai-ban stb. Ám itt a kompetíció nem jelentheti a tartalmi kiüresedést, mint a kormányra jutásért harcoló pártok esetében, hisz itt jól körülhatárolt rétegekről és problémákról van szó.

Már az 50-es évek elejétől jelezték az elemzések a csúcsgyűlések benyomulását a politikai akaratképzésbe. "Az egyesületek uralma" - kérdezte már 1955-ben cikkének címeiben Theodor Eschenburg német politológus (Eschenburg, 1955). A 60-as évek végétől a jelzések sokasodtak, és a 70-es évektől hirtelen tudományos "divattéma" lett a neokorporatizmus elemzése, amely ezt a jelenséget tematizálta. A megközelítéstől függően a legelterjedtebb fogalmi keretben írták körül az elmúlt években a neokorporatizmust. Ha valaki a kapitalizmus közelgő összeomlásának tétele mellett

cövekelt le tudományos elemzéseiben, akkor ezt a jelenséget mint a hátráló, de kétségbeesetten védekező monopolizáció utolsó hadállásaként élte meg. Szintén ebből az irányból közelítették meg a neokorporatizmust azok, akik a szelektivitást emelték ki a témakörből: a tömegessé és demokratikussá vált nyilvános parlamentekből a tőke erői kivonják a politizálást, és a nyilvánosság mögötti neokorporatív grémiumokba helyezték azt át, ahová csak a kereteket meg nem kérdőjelező csúcsegyesületeket engedik be (Offe, 1979.; Kastendiek, 1981). Más megközelítésben épp ellenkezőleg, a társadalmi feszültségek hosszabb ideje tartó csökkenése a nyugati politikai rendszerekben hozta létre e tendenciát (lásd: Walter-Müller Jentsch, 1981).

Saját korábbi elemzésünk szintén ezt emelte ki, és az érdekképviselői szervek térnyerését mint a polgári demokrácia második struktúraváltását mutatta be, amely a századforduló tömegpártjainak keletkezése után ismét alapjaiban rendezte át a nyugati politikai rendszereket (Pokol, 1981). Ezt az elemzésünket ma is helytállónak látjuk, mivel az érdekképviselői szervek térnyerésének erősségét valóban az szabja meg, hogy milyen fokban sikerült az akut társadalmi feszültségeket csökkenteni. Így Svédországban, Norvégiában vagy a prosperáló Svájcban és Ausztriában volt a legerősebben kimutatható a neokorporatista politikai artikuláció. Fontos különbség van azonban abban, hogy a társadalmi feszültségeket a piacracionalitás mélyebb korlátozásával éri-e el egy ország és ennek során hozza létre a "társadalmi békét", vagy ezt súlyosabban meg nem sértve, sikerül elérnie a feszültségek alacsony szintjét. Ausztria példa az első megoldásra, és a 80-as évektől a szociális béke megóvása érdekében elhalasztott termelési szerkezet-átstrukturálódás most itt mélyebb társadalmi valóaggal fenyeget. Ezzel szemben a Német Szövetségi Köztársaságban a 70-es évek elejétől vállalták a nagy munkanélküliséget magával hozó átstrukturálódást, és ez a neokorporatizmus háttérbe szorítását hozta létre. A neokorporatizmus látványos előretörése vagy csökkenése tehát nyilvánvalóan összefügg az adott országban mutatkozó társadalmi feszültségek ellenkező irányú változásával. Nem ilyen explicit fokon azonban minden nyugat-európai országban megfigyelhető volt az elmúlt 40 évben az érdekképviselői szerveken alapuló politikai artikuláció megszilárdulása a politikai pártok mellett. *Ezt az általános szerepnövekedést látjuk magyarázhatónak mint mélyebb tendenciát a felszíni okok mögött, és amelyet mint a kompetitív pártlogika hatásának korrekcióját látjuk elméletileg megragadhatónak.*

Ez a szerepnövekedés kihat a parlamenti törvényhozás mindennapjaira, a kormány döntési tevékenységére, a minisztériumokban folyó törvényelőkészítések menetére éppúgy, mint a kormány és a parlament viszonyára vagy a pártok és az érdekképviselői csúc-szervek vezetőségei közötti kapcsolatokra.

A parlamenti döntéshozatal két szempontból is átalakult, az érdekképviselői szervek erőteljesebb bekapcsolódása révén. A legtöbb nyugati országban létrejött a törvényelőkészítések lebonyolítására egy parlament előtti szakasz, ahol a jelentősebb érdekképviselői csúcsszervek véleményei a törvénytervezeteket módosító javaslataikkal összezsápolják formalizált egyeztetési eljárásokban. Pl. Ausztriában is a "Begutachtungsverfahren", Svájcban a "Vernehmlassungsverfahren", Svédországban a "Remiss-eljárás" jelenti ezt, de a Német Szövetségi Köztársaság minisztériumi ügyrendjét szabályozó törvény is előírja az elkészült törvénytervezeteket egyeztetési eljárását a fontosabb érdekegyesületekkel (lásd ehhez: Rödig, 1975.). De nemcsak a parlamenti előtti szakaszban kapcsolódhatnak be az érdekegyesületek a törvényhozásba, hanem a parlamenten belül is. A parlament állandó bizottságaiban ugyanis ott vannak mint "szakértők" az érdekképviselői

szervek emberei, illetve másrészt maguk a parlamenti képviselők is sokszor csak "fél szívvel" pártképviselők, és funkciót töltenek be valamilyen érdekegyesületnél. Így, ha a párt nem ad ki valamilyen kérdésben kötelező álláspontot, akkor az ilyen képviselők "érdekképviselési szemüvegen" keresztül közelednek a törvénytervezet alternatív döntési lehetőségeihez. A politikai pártok "kormányra jutni/ellenzékben maradni" bináris logikája, és ezáltal kikényszerített minden rögzített tartalom nélkül, változó pártprogramjaik alatt ott vannak a lokalizáltabb problémákhoz és meghatározott rétegekhez jobban kötött érdekképviselési delegáltak. A politikai piac letisztult, formális rentabilitása (kormány/ellenzék) így a politika mindennapjaiban tartalmasabb döntési korrekciókkal egészül ki.

A kompetitív logika átalakította a pártok és az érdekegyesületek vezetőségei közötti kapcsolatokat is. Az osztálpártok korábban a pártok zártabb ideológiai tablói jobban kötötték a pártok döntési tevékenységét, és ez áthatotta a pártvezérkar kialakítási mechanizmusait és a pártapparátuson belüli karriervonalakat. A pártvezérkarok csúcsaira a szigorúbb ideológiai arcúval rendelkező politikusok tudtak elsősorban feljutni. Ez az ideológikusság a pártok zártságát, meghatározott platformok melletti stabilabb rögzítettségüket hozta létre. - Ebben a formában egy-egy politikai pártnak természetes szövetségesei voltak az osztálybázisát szervező, jól elkülöníthető érdekképviselési szervek, mint ahogy ellenfelei is jól lokalizáltan szemben álltak vele az érdekképviselési szervek közül. A szakszervezetek általában munkáspártokhoz, a munkaadók csúcsegyesületei, kereskedelmi kamarák stb. pedig a nagytőke pártjai körül csoportosultak (Jürgen Weber 1977:26). A kompetitív pártlogika uralomra jutása után alapvető változásokon ment keresztül ez a kapcsolat. A pártok néppárttá válásának menetében lazult a kötődés egy-egy érdekképviselési szervhez, és minden jelentősebb érdekképviselési csúcsszervvel kialakítani igyekeznek kommunikációt. Másrészt a szakszervezetek, a gyáriparos szövetségek is elfogulatlanabban tartanak kapcsolatot minden releváns politikai párttal. Röviden: egy-egy párt számára ezzel a változással ma már kevésbé az a fontos, hogy milyen tartalmi döntések és milyen alternatívák mellé sorakozik fel egy-egy érdekképviselési csúcsszerv, hanem *milyen szavazati bázist tud biztosítani ezek felvállalása a párt által. Vagyis: pártprogramjaikat a pártok kevésbé fix tételrendszer absztrakt tartalmi döntéseiből dedukálják ma már, hanem szavazati tömbökre figyelnek, és ezek változásai szerint szelektálnak a pártprogramba felvett vagy onnan törölt követelések, ígéretek között.*

6. A közvetlen demokrácia korrekciós formája

Két fontos fejlődési tendenciát kell itt jelezni: egyik a közvetlen népszavazások növekvő jelentőségében áll, a másik tendencia a kompetíció nyomására tartalmi kötöttségeket levető pártok és a mozgalmak közötti új típusú kapcsolatok erősödését jelenti.

a) Míg a közvetlen demokrácia és a népszavazás alkalmazása a múlt században és a század első felében sokszor a cezarisztikus diktátorok és pártvezérek eszközét jelentette az artikulált politikai akaratképzés megelőzésére (Michels, 1925:9-13), addig az elmúlt évtizedekben a megszilárdult parlamentarizmus és a képviselési demokrácia keretén belül egyre fontosabb szerepet töltenek be ezek a formák. Ebben szerepet játszott az időközben kibomlott és sokszínűvé vált tömegkommunikáció éppúgy, mint a politikai szocializáció intézményeinek kibomlása és a tömegesebb

érdeklődés és az odafigyelés a politikai döntésekre. De ugyanígy említeni lehet a technikai fejlődés által létrehozott új eredményeket, amelyek technikailag gyorsabban lebonyolíthatóvá teszik a nagy tömegeket mozgató népszavazásokat. Másrészt a mai népszavazások legtöbb esetben jól lokalizált problémák fölött történnek, amelyekre a fontosabb alternatívák vitatása és társadalmi kihordása a tömegsajtó útján megy végbe, mire a szavazásokra sor kerül, így a populáció politikailag aktívabb része ténylegesen is dönteni tud az alternatívák között. Különösen így van ez a kommunális jellegű döntéseknél, amelyek kihatásait a legtöbb állampolgár minden előzetes politikai aktivitás nélkül is átlátni képes. Számunkra most a népszavazások növekvő jelentőségéből a fontos az, hogy ez egyrészt egy sor esetben leveszi a döntési terhet a politikai pártokról, másrészt, mint az *egyik legfontosabb jelzőrendszer működik a pártok számára a népszavazások mindenkor végeredménye*. A közvetlen népszavazások eredményei pontosan mutatják a pártok számára, hogy melyik alternatíva melletti kiállítás milyen szavazattömböt valószínűsít a következő választásokon.

b) Részben összefügg a társadalmi mozgalmak kérdése is a népszavazások növekvő jelentőségével, bár itt komplexebb problémáról van szó. A társadalmi mozgalmak ugyanis sokszor a népszavazások kikényszerítése, illetve ezek befolyásolása által tudják az alapul vett céljaikat elérni. Pl. a környezetvédő mozgalmak esetében volt ez már nagyon korán megfigyelhető (lásd: Szabó Máté, 1984). A mozgalmak és a pártok viszonya azonban ezen túl is érintve van a pártok szintjén a kompetitív logika uralomra jutása által. Első lépésben úgy közelítenénk meg ezt a kérdést, hogy a kompetitív logika nyomása alatt tartalmi kötöttségeket levető politikai pártok a politikai piacon megjelenő témák, alternatívák, és az ezek mögött álló szavazattömbök nagyságán orientálódnak, és ezekből keverik ki a legjobb variációnak tűnő pártprogramot. Ez azonban azt is jelenti, hogy a kompetitív pártrendszer nem képes rezonálni olyan új témákra, alternatívákra, illetve az ezek által jelzett politikai feszültségekre, amelyek egy bizonyos "érettséget" nem értek el, azaz: politikai kihordásuk még nem valósult meg. Ez pedig a társadalom szavazattömbökre való bomlását jelenti a probléma megoldásának alternatívái felett. Ettől kezdve a téma "piacképes", és a pártprogramok újakeverésénél az általa biztosított szavazattömb arányában már számba jöhet. Az *új társadalmi mozgalmak ezt az "érlelési" funkciót látják el alapvetően megítélésünk szerint*. Különösen így van ez az ún. "egypontos" mozgalmaknál, de az átfogóbb platformon szerveződő alternatív társadalmi mozgalmak esetében is egy sor esetben ilyen funkciókat láthatunk.

A társadalmi mozgalmaknak a kompetitív politikai rendszerekben ezért sajátos fejlődési dinamikája van. Az újonnan felbukkanó társadalmi problémák, amennyiben még nem jelentek meg a politikai piacon, spontán szerveződést erjesztenek majd, és ha a problémák szélesebb körben jelentkeznek, egyesületek alapításával és a tömegkommunikáció útján fokozottan megszilárdulnak a politikai piacon. Ha egy lényeges szavazattömböt érezni tudnak a pártok valamelyik új téma mögött, és ez nem áll túl erős ellentétben a már felkarolt többi témával (és a mögöttük lévő szavazattömbökkel), akkor megindulhat a beillesztése egy, vagy esetleg több párt programjába is. Ha azonban az új téma sok szempontból keresztezi a pártok kialakult törzsválasztóinak véleményeit, érdekeit, akkor egyik párt sem vállalkozik programja kényes egyensúlyának felborítására. Ez volt az eset a "zöldek" környezetvédő követeléseivel, és így végül ezek önálló pártalapítással tudták a zöld témát véglegesen bevenni a politikai piacra (Szabó M. 1984:25-38). Ennek persze egy sor radikális hatása lehet a zöldek mozgalmára. Egyrészt ezzel a kompetitív pártlogika

hatása alá kerültek, és igazán csak akkor tudják eredeti követeléseiket is keresztülvinni, ha új témák bevitelével növelik szavazati bázisukat, és igyekeznek felnőni a többi párt szavazati arányaihoz. Ez a politikai logika azonban tendenciaszerűen kicseréli a korábbi fix tartalmi kérdések mellett rezzenetlenül lecövekelt "idealistákat". Másrészt erre nyomja a zöldeket az is, hogy a sikeresnek bizonyult környezetvédő témát - miután bebizonyította, hogy milliós szavazattömböt jelent - "ellophatják" a többi pártok, amennyiben vállalkoznak pártprogramjaik radikálisabb újramegírására. Ha tehát nem tágtják ki idejében programjaikat, a zöldek pártjai a jövőben egyszerűen elveszíthetik létalapjukat. A kompetitív logika nem kíméletes a téma valamikori létrehozójával sem. *A mozgalmakat tehát a specifikálódott bináris logikán orientálódó politikai pártok és a mindennapi élet közötti közvetítőként foghatjuk fel.*

7. A perlési politizálás megjelenése

A társadalomban domináló uralkodó csoportok a szűken vett politikai küzdelmeken túl is igyekeznek meghatározni az átfogó közvélemény irányultságát, az emberek szellemi tájékozódását és ítéletét a világ dolgairól. A szavazó urnához járuló és a kormányhatalmat ennek vagy annak a domináns tőkéscsoportnak juttató szavazó tömegek tudati meghatározása így folyamatos küzdelem tárgya, amely túlmegy a szűkebb politikai küzdelmeken, és a szellemibb jellegű funkcionális alrendszerek tevékenységeinél is megjelenik. E szellemi tevékenységek áthatását sikeresebben tudták megvalósítani az 1900-as évek elejétől a banki-pénzügyi tőkés csoportok, és a kibomló tömegmédia szféra, a filmipar, a populáris könyvpiac, de az egyetemi-társadalomtudományi szféra és a jogi élet tevékenységeit is nagyobb mértékben tudták a befolyásuk alá vonni, mint az az ipari-mezőgazdasági tőkés csoportoknak sikerült. A politikai küzdelmekben ezért a banki-pénzügyi csoportok érdekeit, véleményeit képviselő pártok, melyek jórészt liberális-balliberális eszmei alapon állnak, mindenhol kiterjedt médiahatalmi és szellemi hatalmi háttérrel rendelkeznek, és ez a szűkebb pártaktivista hálózatuk ellenére is magasabb szavazati erő biztosít számukra, mint e nélkül lehetne.

A szűkebb politikai arénán túli balliberális eszmei dominancia azonban egy sajátos strukturális fejleményt is létrehozott az elmúlt évtizedekben, melyet „perlési politizálásnak” nevezhetünk (lásd Sarat/Scheingold 1998; Burke 2001). Ez a jelenség az Egyesült Államokban alakult ki az 1960-as években, de az itt kialakult mintát - sokszor kifejezetten az amerikai pénzügyi csoportok alapítványai révén - igyekeznek más országokban is elterjeszteni. E fejlemény támogatói, szívós politikai küzdelmek árán, a társadalom életének törvényi meghatározása helyett a súlypontot az alkotmányi meghatározás felé igyekeztek eltolni, és ezzel párhuzamosan a társadalmat meghatározó alapszabályokat nem törvényi döntésekben, hanem e helyett alkotmánybírói határozatokban törekedtek meghozni. Az Egyesült Államokban ezzel a fejleménnyel a konzervatív többségű szövetségi és tagállami törvényhozásokat hátrébe tudták szorítani, és így a szavazó tömegek meggyőzése helyett az alkotmányi rendelkezéseket alkalmazó bírói kart kellett eszmeileg saját oldalukra állítani, illetve olyan bírakkal feltölteni a bírói kar, akik a balliberális eszméket vallották. A politika súlypontja így a törvényhozási teremből a bírói tárgyalóterembe tevődött át, illetve a kifejezett politikai egyesületek helyett „jogvédő” egyesületeket és mozgalmi, non-profit ügyvédei irodák hálózatát hozták

létre. A magyar szóhasználatban ezt szokták „polgári jogi mozgalmaknak” nevezni, de az amerikai szóhasználatban inkább „alapjogi forradalomról” beszélnek (lásd Epp 1998).

A banki-pénzügyi tőkés csoportok ugyanis a „csendes többséget” alkotó konzervatív amerikai többség kisebbségekre széthasogatásának stratégiáját emelték a törekvésük középpontjába, és először a feketék, majd a nők elnyomását, később a homoszexuális-leszbikus kisebbség, a hajléktalanok, az állatvédők, a bevándorlók, mozgássérültek stb. kisebbségi jogait emelték a középpontba. És mivel e kisebbségi gondok valóban léteztek, a bírói tárgyalótermekbe átkerült politikai küzdelmekben át tudták alakítani a társadalom egyes szektorait, és a e küzdelem folyamán a fennálló status quo-hoz ragaszkodó ipari-mezőgazdasági tőkés csoportok befolyását a szellemi szektorokra jó időre minimalizálni tudták.

A perlési politizálás az alkotmányi rendelkezésekre és a balliberális erők felé húzó bírói karra alapozódott, és ez a törvényhozói politikai harcok kiegészítő arénájává vált az USA-ban az 1960-as évektől. Az új politikai aréna révén olyan társadalmi-politikai változásokat tudtak létrehozni, melyek a törvényhozáson keresztül, az ebben lévő politikai erőviszonyok miatt, nem mehettek volna át. Ám az 1980-as évektől az ipari-mezőgazdasági tőkés csoportok is kiépítették a perlési politizálási részlegeiket, „jogvédő egyesületeiket”, majd baráti bírakat juttattak be a bírói karba, így a banki-pénzügyi csoportok korábbi privilegiált helyzete e szektorban megszűnt. Ez pedig részben a perelési politizálás intézményeinek háttérbe szorulását hozta létre napjainkra, és a politizálás súlypontja részben visszakerült a törvényhozási termekbe. Ezek a fejlemények megjelentek azonban néhány nyugat-európai országban is, noha itt nem kaptak olyan kiemelt szerepet, mint az USA-ban. Nagyobb hatást tudtak kifejteni ezek, az újonnan létrejött közép-európai demokráciákban az 1990-es évek eleje óta, és az amerikai alapítványok - első sorban a Soros Alapítvány körül szerveződő hálózatok - révén egyik fő törekvés a balliberális gyökerű perlési politizálás átplántálására irányult az elmúlt években. A teljes politikai életet tekintve azonban itt sem jutottak túlsúlyra az így lefolytatott politikai küzdelmek.

8. A politikai intézményrendszer kapcsolódási pontjai

Az előzőekben a par excellence politikai racionalitás, azaz a kormány/ellenzék bináris logika domináló helyzetbe kerülésének strukturális kihatásait a politikai szférán belül vettük szemügyre. A pártfejlődésben, a politikai érdekképviseleti szervek, a közvetlen demokratikus formák és a mozgalmak között tisztán kivehető funkcionális illeszkedéseket találtunk. Ez az önállósodó intézményrendszer azonban újfajta kapcsolatokat alakít ki a rendszerből kiszorított területekkel is. Itt legfontosabb a közigazgatási szervezetek, a jogi szféra és a tudomány felé történő elhatárolódások és kapcsolódások elemzése. A társadalom mindennapi élete felé való visszakapcsolódásnál már jeleztük a mozgalmak és az érdekegyesületek szerepét. Ezt még az egész politikai "gépezet" központi mozgató-mechanizmusával kell kiegészíteni, amely elválasztja és egybe formalizáltan összeköti a politikai intézményrendszert a társadalom mindennapi életével: a periodikusan visszatérő parlamenti, államfői stb. választásokkal (Luhmann, 1965:176).

a) Az elméleti alapvetésben már jeleztük az állami szervezetrendszer belső

kettészakadását a kompetitív politikai logika hatására egyrészt, a közigazgatás mind hermetikusabb jogi szabályozás alá kerülésének következményeképp másrészt. Az állam, mint szervezeti rendszer, így két társadalmi szintű intézményrendszerből fog össze részeket. Ezt a kettébontást jól mutatják a nyugati államokban az utóbbi évtizedekben kialakult egyes megoldások is. Egy-egy állami szervezetben ugyanis két különböző logika és motiváció szerint tevékenykedők vannak összefogva. Az élethivatásszerűen folyamatosan egy minisztériumban vagy más főhatóságnál dolgozó közigazgatási alkalmazottak és a politikai hullámvázásokra figyelő, illetve az esetleges kormányválságok nyomán akármikor eltávolítható politikusok össze vannak zárva az állami szervekben. Ez az összezártág elsősorban a minisztériumokban figyelhető meg, de a parlamentek mellett az utóbbi évtizedekben kialakult nagyobb létszámú törvényelőkészítési apparátusok itt is létrehozták ezt a kettősséget (lásd: Keller/Raupack, 1970).

A minisztériumokban a profi politikusokat és a folyamatosan működő közigazgatási apparátust elsősorban a joganyag választja el és köti össze. A kormányra jutott párt politikusai megkapják ugyan a minisztériumi apparátusok feletti rendelkezési jogot, mint miniszterek és államtitkárok, azonban ezt az apparátust csak a joganyagon keresztül (amely extenzíven szabályozza az apparátus döntési szelekcióinál követendő elveket, mértékeket), tehát csak a joganyagon keresztül közelíthetik meg. Ez a joganyag pedig - alapjait illetően - törvényeken nyugszik, és az új politikai prioritásokat csak ezek megváltoztatása révén képesek a miniszterek átültetni "alárendelt" apparátusaik tevékenységébe. A parlamenti többség birtokában persze erre minden lehetőség megvan, de ennek a közvetítésnek a révén a politikai prioritások a jog nyelvére ültetődnek át, ez pedig szelekciót és transzformációt eredményez. A politika közigazgatás felé kapcsolódása tehát a jog felé való kapcsolódását is jelenti. Ez is mutatja számunkra, hogy a mai jog által szabályozott közigazgatást nem rekeszthetjük ki a jogi intézményrendszerekből. (Erre a következtetésre jutott 1979-es könyvében Selznick és Nonet is. Lásd: Nonet/Selznick, 1979:132).

Egy fontos különbség van azonban a jogot alkalmazó két nagy szervezetrendszer, a közigazgatás és az ezen kívüli bírói kar között. Mind a kettő a hatályos jogi szabályok konkrét esetekre való alkalmazását végzi, de a bírói szervezetrendszer esetében szervezeti összekapcsoltság nincs a par excellence politikus réteg és a bírák között. Ezzel szemben a közigazgatási apparátus döntő része szervezetileg is össze van ezekkel kapcsolva. Technikailag a probléma áthidalására a legtöbb nyugati államban egy legfelső, folyamatos (tehát nem politikai) pozícióba futtatják össze a minisztériumok közigazgatási apparátusának hierarchiáját, és a mindenkor cserélődő pártpolitikus-miniszterek és a körülöttük csoportosuló politikus-államtitkárok ezen a ponton keresztül érintkeznek a folyamatosan működő apparátusukkal. Pl. Angliában ezt a posztot jelenti a minisztériumokban a "permanent secretary" pozíciója, vagy a Német Szövetségi Köztársaságban az "adminisztratív államtitkár" tisztje (lásd: Lowenstein, 1957:162, illetve Beyme, 1973:606).

b) A politikai intézményrendszer a jogi szféra felé is elkülönült eljárásban kapcsolódik, illetve másrészt különíti ez el a jogot a direkt politikai behatásoktól. A jogalkotási mechanizmusok teszik ezt lehetővé, amelyek felett a mindenkori domináló politikusok rendelkeznek, de amelyben másrészt a politikai prioritások egy transzformáción keresztülmennek. A folyamatosan működő jogalkotási mechanizmusok kibomlása csak az utóbbi néhány évtizedben érte el a formalizáltságnak ezt a fokát, noha az írott jog már a múlt századtól kezdve domináló helyzetbe

került az európai társadalmakban. Elkülönült apparátusok, rendszeres alternatíva-feltárások azonban csak az utóbbi fél évszázadban alakultak ki jórészt a minisztériumokban, de a II. Világháború óta a parlamenteken belül is (Rödig, 1975). E fejlődési tendenciák nyomán a pártok központi apparátusaiban is kialakultak részlegek a politikai prioritások jogi nyelvre átültetésének végrehajtására. Ennek nyomán ma már a jogalkotási folyamatban sor kerül a jogilag szabályozni kívánt valóságdarab összefüggéseinek szisztematikus feltárására, illetve az ilyen ismeretek összegyűjtésére az érintett politikai prioritások és alternatívák számbavételére és lépcsőzetes kompromisszumkötésekre, végül mindezek átfordítására a jog stabil intézményeinek, dogmatikai szabályainak és értelmezési eljárásainak megfelelő nyelvre. A jogalkotási eljárásban tehát egy sor bináris duál szerint orientálódó résztvevőt találhatunk: politikust, jogászt, tudóst, és ezek egymást kiegészítő szelekcióiból jönnek létre a mindenkor új jogszabályok, jelentve ezzel a politikai prioritások joggá való transzformációját éppúgy, mint a tudomány bekapcsolódását a társadalmi gyakorlatba. (Már itt jelezniünk kell persze, hogy ez az ideális állapot egy sor esetben torzulásokon megy át pl. a politikai prioritásokon túl erősen alávetik sokszor a jogot. Erre azonban a következő fejezetben fogunk részletesen kitérni.)

c) A politikai intézményrendszer tudomány felé való kapcsolódásánál az ideológiai szféra merül fel, illetve az utóbbi évtizedekben a tudomány és a politika között kialakult "szürke zóna", a szakértői rétegek szerepe. A tudományos tevékenység a tudás határai körül szerveződik, ami cáfolhatóságot, cseppfolyóságot, rendszertelenséget és a tudományos vélemények-állítások pluralitását jelenti. A komplex társadalom egyes intézményrendszerei egyre nagyobb tömegű, szisztematikus feltárt ismeretekre vannak ráutalva döntési szelekcióiknál, azonban az ezt nyújtó tudomány - az előbb vázolt hipotetikusság és cseppfolyósság miatt - csak transzformációkon keresztül képes használható ismereteket adni. Bármely szféra felől nézzük a tudományt, minden oldalról találunk olyan közvetítő-transzformáló területeket, amelyek a cseppfolyós, hipotetikus, rendszertelen, plurális tudományos állításokból az adott intézményrendszer központi értekdualja szerinti szelekcióval meghatározott irányokban rögzíti, rendszerezi, hipotetikusságát eltünteti, és ezzel az ottani tevékenység számára befogadhatóvá teszi az így transzformált új tudományos ismereteket. Másik oldalról persze ez a transzformálás-rögzítés a működő praxis oldódását jelenti, és ezáltal a permanens megújuló-képesség kialakulását. Így pl. a termelés intézményrendszere felé az alkalmazott szintű ipari kutatások menetében közelednek a rentabilitás logikájához az elsődlegesen nem a hasznosítás szempontjai szerint folyó alapkutatások eredményei; a mindennapi élet felé a formalizált oktatás szintjein lefelé haladva rögzítődik, rendszereződik és válik "egyetlen lehetséges igazsággá" a tudományos ismeret, de ugyanígy a tömegkommunikáció és a publicisztika szféráján keresztül is folyamatosan megtörténik a tudomány visszakapcsolása.

A politikai intézményrendszer felé elsősorban az ideológiai transzformáció közvetíti a tudomány eredményeit, elsősorban a társadalomtudományi jellegű ismereteket, de a környezeti problémák utóbbi évtizedes átpolitizálódásával ideológiai platformokká merevednek részben a korábban neutrálisabb műszaki és természettudományos állítások is. Ez az utóbbi tudományterület azonban inkább az ideológián túli szakértői tevékenység transzformációján keresztül kapcsolódik a politikához. Az ideológia és a politika közötti kapcsolatrendszer nagymértékben módosította az utóbbi évtizedekben a nyugati társadalmakban a már vázolt bináris logika domináló helyzetbe kerülése. Mint jeleztük, a kompetitív pártlogika a párt-akaratképzés tartalmi kötöttségeinek mind erősebb oldódását hozta létre, és a pártprogramok

összeállításánál a szavazattömbökben való gondolkodást. A pártok vezérkarai egyre inkább a szavazatszám optimalizására kényszerülnek a "kormányon maradni/ellenzékbe menni" duál nyomása alatt, és ez a túl erős ideológiai kötöttségeket nem engedi meg.

Megítélésünk szerint ez tendenciaszerűen ugyanazt a fokozatos elkülönülést hozza létre az ideológiák esetében is, mint ahogy előbb láttuk a kompetitív pártok és a mozgalmak szükségszerű elszakadásánál. Elképzelhetőnek tartjuk a jövőben az olyan tendenciák felerősödését a nyugati pártok esetében, amit a mindig is pusztán választási kompetícióra épülő amerikai pártoknál figyelhetünk meg, azaz a laza és sokszínűbb ideológiai szféra távolságát a pártküzdelmektől és ennek a tömegkommunikáció-publicisztikai szférában való megszerveződését. Másrészt az új ideológiák kihordói és egyáltalán az ideológiai innovációkban kevésbé a pártok lesznek a jövőben relevánsak, mint a mindenkor újra keletkező, majd elmúló (illetve párttá átfejlődő) társadalmi mozgalmak.

Az ideológiai kötöttséget alacsony szinten tartó kompetitív pártok számára a tudomány felé való kapcsolódást inkább az ad hoc jelleggel bekapcsolódó szakértői tevékenység biztosítja. Az amerikai politikatudományi nyelvben "szürke zónának" nevezik azokat a tudományos intézeteket, egyetemi részlegeket, amelyek jobban kötődve egyik vagy másik nagy párthoz, folyamatosan ellátják a pártprogramok összeállításánál, vagy az elnökjelöltek etc. programjainál a szisztematikusabb ismeretbázisra alapozott döntési szelekciókat. De ugyanígy a nyugat-európai egyetemeken, intézeteken belül is kialakult egy közvetítő réteg, melynek tagjai rendszeresen részt vesznek egyik vagy másik párt döntésének kialakításában mint tanácsadó-konzultáns, szakértő. Bár ez itt, Európában még ma is a rögzítettebb ideológiai beállítottság háttéréből kiemelkedve történik, de azért ez a szakértői tevékenység is elsősorban konkrét tudomány eredményeinek bevitele-transzformációja a politikai döntések felé, és nem jelent ideológiai tételekké való merevedést.

9. A politika rekrutálási és értékelési mechanizmusai

A szervezeti rendszerképzés felett spontán módon képződő professzionális alrendszer lehatárolódása csak akkor mutatható ki, ha egy tevékenységmezőben a döntések, kommunikációk szelekciói alatt tartósabb struktúrák meghatározott központi értékorientációs kategóriapárost érvényesítenek. Egy intézményrendszer legfontosabb dimenziói, ahol a központi értékduálnak dominálnia kell, a résztvevők kommunikációs szelekcióit a központi értékduál felé szorító *értékelési-jutalmazási és szankcionáló* mechanizmusai jelentik, ill. még ezeket megelőzően, az intézményrendszerbe bekerülést lehetővé tevő *rekrutálási* mechanizmusok. Ha ezekben a dimenziókban uralomra tudott jutni egy központi bináris logika, akkor ez lehetővé teszi az adott tevékenységszférán belül a hierarchiák alacsony fokát, és a spontán rendképződést. Sőt, mint a tudománynál láttuk, nemcsak lehetővé teszi a hierarchiák leépülését, de szükségessé is. És amennyiben a szervezeti hierarchiák eluralják az ilyen területet, akkor lassan felfüggesztődnek a spontán-személytelen tudományos értékelések-jutalmazások, majd helyettük a "vazallusi-hűbéri" szolgáltatások mentén alakulnak az értékelések.

Az autonómmá vált politikában a kormány/ellenzék bináris logikája a pártok honorácior típusából az ideologikus osztálypártokat, majd a tisztább kompetíción és a szavazattömbök között orientálódó néppártokat vagy az angol kifejezést használva, a "catch all party"-kat hozta létre. Egy fontos különbségre kell az értékelés-jutalmazás területén utalnunk a politika és a tudomány között. Röviden úgy foglalhatjuk ezt össze, hogy a tudományon belül az egyes tudós értékelése és az ennek alapján létrejött reputációhierarchiák jobban a középpontban állnak, mint a politikában az egyes politikusoké. Az utóbbi esetben az értékelésjutalmazás-szankcionálás erősebben az egyes politikai szervezeteken, ezek kollektív programjain van, és az egyes politikusok cselekvései, esetleges személyi varázsa, jól sikerült nyilatkozatai vagy éppen botrányaik *pártjaik értékelését befolyásolja elsősorban*. Vagyis a bináris logika a politika intézményrendszerén belül a kompetitív politikai szervezetek síkján építette ki alapstruktúráit.

Persze, láthatjuk néhány ritka esetben, hogy egy-egy markáns politikus olyan fokú önálló politikai reputációt tudott kovácsolni (általában egy korábbi párt élén vagy annak legalábbis a csúcán), amely ezután a politikai kompetíció önálló szereplőjévé teheti. Az ilyen politikus aztán kincset jelenthet egy vegetáló pártnak. Úgy kapnak rajta, mint egy vidéki egyetem egy Nobel-díjas tudósért. Ezután azonban a "magányos-csellengő" csak akkor tudja politikai reputációját tartósan piacra vinni, ha maga köré szervez egy pártot vagy egy már létező párt élére áll. Mindenesetre a kompetíció tisztább hatása mellett a jövőben valószínűsíteni lehet egy olyan tendencia erősödését, amely jobban előtérbe állítja a markáns politikai személyek piacát, és a szavazattömbök között orientálódó pártok, a rentabilitást latolgatva, kapcsolódhatnak össze, illetve válhatnak szét egy-egy markáns politikussal. A tudomány fejlettebb struktúrája ebből a szempontból persze mutatja, hogy ez egy sor felszíni mutató, értékelési- és reputáció-megjelenítő mechanizmust követel, amelyek ma még a nyugati politikai rendszerekben is csak nyomokban láthatóak.

A tudománnyal való összehasonlítás mutatja azt is, hogy az egyes résztvevő tevékenységének értékelése-jutalmazása soha nem bomolhat ki teljes mértékben az adott intézményrendszernek az őket beágyazó szervezetek közötti viszonyban kialakult értékelésekből. Az egyes tudósok közötti reputáció-rangsorok ugyan jórészt a saját tudományos publikációk értékeléséből alakul ki, de ez soha nem tudna egy komplexitás felett működni, ha nem lenne már egy folyóirat-reputáció-rangsor, nem lenne egy egyetemek közötti rangsor. A tudomány esetében azonban elérhető volt, hogy ezek a rangsorok rövidebb-hosszabb távon átértékelődjenek az egyes tudósok teljesítményei által. A pártok közötti kompetíció és értékelés, illetve az egyes politikusok tevékenysége fölötti értékelés viszonyában azonban ma még erősebben az előzőn van a hangsúly, és mi is csak a súlyponteltolódást, annak lehetőségét akartuk jelezni az előbb.

A modern politikai rendszerek rekrutációs mechanizmusaiban ugyanolyan tisztán kivehető a kompetitív logika hatása, mint az előbb a pártok esetében láthattuk. A honorácior pártok művelt körökbe beágyazott értelmiségijét, földbirtokosát a tömegpártok korában az ideológus-politikus alakja váltotta fel. Különösen az ideologikusság tiszta esetét megvalósító XX. század eleji munkáspártokban látható ez a rekrutáció és politikus-szocializáció. Zárt ideológiai tételrendszert sajátítottak el ezek a politikusok szemináriumokon, majd pártiskolákon, a hozzájuk csapódó értelmiségiek sajátossága pedig eleve a hitszerű rajongás és az ideológiai tételek vallásos keménységű szocializációja volt. (Lásd erre: Robert Michels saját életútját,

illetve széles körű tablóját a századforduló tömegpártjairól, Michels, 1925.)

A pártvezérek a tömegek elé kevésbé a napi politikai döntések alternatíváival álltak, mint a párt által vallott ideológiai jövő vízióival. A pártapparátus gyakorlatibb feladatokat ellátó része nyomdai munka szervezői, a pártpénztárak kezelői stb.) inkább csak technikai feladatot látott el, és az ideologikus pártprogramok technikai kiszínelését végezte el a tömeghatás fokozása céljából. A később jellemzővé vált szakmaibb pártpolitikus alakja elsősorban a polgári pártokban volt ekkor megtalálható. A parlamenti bizottságokban a parlamenti pártképviselők napi részletességgel tudják figyelemmel kísérni és kontrollálni az állami döntések részleteit. Itt is nyilvánosság előtt áll a politikus, a parlamenti viták és az állandóan jelenlevő újságírók tudósító munkája révén, ám itt a szakmai képességekkel kombinálódva alakultak ki a rekrutáció mechanizmusai és a karriervonalakat meghatározó tényezők. A televízió és a tömegkommunikáció mai formái pedig közvetlen hatást csatolnak minden egyes parlamenti megnyilatkozáshoz: egy-egy világesemény kommentálásához, vagy egy törvénymódosító javaslatához. A szavazatok tízezreit veheti el vagy tehet a már meglévő szavazatokhoz a párt valamelyik vezérének rosszul sikerült szereplése vagy éppen frappáns érvelése a tévéképernyők milliói előtt.

Az ideologikus pártpolitikusoktól így eltolódott a súlypont a kormány/ellenzék logika határait rugalmasabban követő politikusok felé. A "pragmatikus" pártpolitikus típusa jobban a napi állami döntéseken és társadalmi problémákon orientálódik, ismereteit e szerint alakította, másrészt a releváns szavazattömbök eltolódásaival rugalmasabban követi az ehhez adekvátabb döntési alternatívákat. Persze, a pragmatikusok előretörése különösen a mindenkori kormánypártoknál figyelhető meg, míg az ellenzékben lévő pártoknál az ideológiai tételekre figyelő "pártdogmatikusok" szava súlyosabban esik a latba. Ezt a pragmatikus típust erősíti az utóbbi évtizedekben a pártok rekrutációjánál a közelálló érdekegyesületi apparátusokból való feltöltődés növekvő szerepe. A neokorporatizmus már említett tendenciái így nemcsak a kompetitív pártok szintjén, hanem a hivatásos politikusok rekrutációjánál is láthatóak.

XI. fejezet

Tömegkommunikáció és politika

A tömegkommunikáció és a politika kapcsolatának kérdései a mindennapi gyakorlatban a politikai pluralizmus létrejötte óta élesen merülnek fel Magyarországon is. Egy-egy újság kormánypártisága, vagy éppen egy-egy ellenzéki párt melletti "pártos" elkötelezettsége, ugyanígy a televízió egyes szerkesztőségei fölötti befolyásért vívott pártharcok eseményei mindennapjaink szerves részét jelentik. Tényleges elméleti elemzés azonban, amely makroszinten igyekezne a politikai alrendszer és a tömegkommunikáció viszonyát tárgyalni, szinte teljesen hiányzik még a hazai politológiai és szociológiai irodalomból. Egyáltalán mi adja a tömegkommunikáció szerveződésének keretét? Ha elfogadjuk azt, hogy a modernizációval az egyes társadalmi funkciókra irányuló tevékenységek egyre inkább önálló professzionális alrendszerekként különülnek el, mint a modern tudomány, a jog, a politika, a sportszféra, művészetek stb., akkor felmerül a kérdés, hogy *mennyiben tekinthető a tömegkommunikáció modern fejlődése ezekhez hasonlóan funkcionális alrendszer kialakulásának?* A többi szférában ehhez az kellett, hogy egy-egy értékduál - vagy más szóval: bináris kód - mellett önálló rekrutációs, szocializációs, értékelési, jutalmazási és szankcionálási mechanizmusokat tudjon az önvezérlővé váló alrendszer kialakítani. A professzionális tudóst az "igaz/hamis", a jogászt a "jogos/jogtalan", a politikust a "kormányra jutni/ellenzékben maradni" bináris kód orientálja tevékenységében. Ez az orientálódás önálló logikát biztosít az elkülönült funkcionális alrendszereknek. (Részletesen ehhez lásd: Pokol 1988; 1989.) Van-e ilyen orientáló értékduálja, tehát önálló logikája a tömegkommunikációnak? Lehet-e *professzionális újságíróról* éppolyan értelemben beszélni, ahogy professzionális jogászról, tudósról, művésről, politikusról? A következő vázlat ezt igyekszik megválaszolni, de a társadalmi szerkezet másik dimenziójában - a társadalom mint embercsoport-küzdelmek, alávetettségek és dominanciák együttese - érintőlegesen kitérünk arra is, hogy az utóbbi évtizedekben felerősödő banki-pénzhatalom a tömegmédiákon keresztül miként igyekszik megvalósítani a szellemi szektorok harci eszközként felhasználását társadalom feletti uralma stabilizálására.

1. Kitágult világkép és tömegkommunikáció

A tömegkommunikáció meghatározó szerepét a modern társadalmakban cselekvő emberek világlátására nem kell különösképpen bizonygatni. Mégis, ha pontosítani akarjuk ezt a meghatározó szerepet, akkor abból kell kiindulni, hogy egyrészt a modern ember tudatában egyre inkább kiszélesedve jelenik meg a világ, ezernyi

jelenségével, és alakít ki az ember ezekkel kapcsolatban értékelő viszonyt (ill. különböző forrásokból vesz át ilyen értékeléseket), másrészt azonban ez az egyre tágabb világkép csak kisebb részben nyugszik saját érzéki tapasztalatain és információszerzésén, sokkal inkább a nyomtatott sajtó, a rádió vagy újabban még inkább a televízió által szelektált és elrendezett információkon alapszik. Alig 40-50 éve pl. Közép-Európában a nagyrészt falusi közösségekben élő emberek mindennapi világszűkítése a falu és szórványosan a szomszéd falu eseményeire szorítkozott, míg az országos események, nem is szólva a tágabb nagyvilág eseményeiről, csak elvétve jelentek meg a mindennapi észlelésben, és értékelési viszonyt kialakítani ezekkel fel sem merülhetett. *A ténylegesen érzékileg megélt világkép és az ettől sokszorososan nagyobb lett összvilágkép közötti szakadékot alapvetően a tömegkommunikációs eszközök - nyomtatott sajtó, rádió, televízió stb. - vagy rövidebb kifejezéssel a tömegmédiák töltik be.* De magának a világképnek ezt a kitágulását is döntően e médiák tömeges elterjedése hozta létre (l. Klingemann/Voltmer 1989:225-228).

A tömegmédiák azonban nem egyszerűen csak kinyomtatják, vagy filmre veszik technikailag számunkra az érzékileg nem elérhető világ eseményeit, mivel még ha időnk nagy részét újságolvasással és TV-nézéssel tölténénk is, a világnak csak nagyon kis szeletét tudnánk befogadni. A naponta zajló események áradatából így szükségszerű szelekciót kell az egyes tömegmédiáknak végrehajtani, és ez azt jelenti, hogy a számunkra kitágult világ a TV képernyőjén, az újság híreiben egy sokszorososan szelektált-redukált és megszerkesztett világ képét jelenti.

Magabiztos ítéleteink, értékeléseink a világ eseményeiről - most eltekintve az érzékileg szerzett információkon alapulóktól - így sokszor nagyon is bizonytalan talajon állnak. Kisebb a probléma azokkal az értékelésekkel, amelyek a tömegmédiákban *megjelent* eseményekre vonatkoznak. Ha már egy esemény megjelent e médiákban, a nyilvánvalóan csak meghatározott aspektusokban megjelenés ugyan nagyrészt meghatározott értékítéleteket sugall, de ezt a néző, az olvasó többé-kevésbé korrigálni tudja. A nagyobb baj abban áll, hogy a világ, de akár az ország, vagy a szűkebb régió eseményeinek nagyobb része nem tud beleférni a tömegmédiák által prezentált hírekbe. Az ilyen események vonatkozásában egyáltalán nem is jön létre az értékelés lehetősége az egyes emberek tudatában és az általánosabb közvéleményben.

Mindezek után nyilvánvaló, hogy a tömegkommunikációs szféra belső struktúrája, szerveződési módjai és ezek hatása a világ eseményeinek szelekciójára, ill. az események értékelési szempontjaira a társadalom minden funkcionális alrendszere számára központi jelentőségű.

2. A tömegmédiák tevékenységszférái

Szemben a társadalom más alrendszereivel, a tömegkommunikációs alrendszert az eltérő típusú jelenségek sokasága teszi nehezen elemezhetővé. A jog, a tudomány, a művészet alrendszerein belül homogenizált tevékenységeket és ezeket alakító speciális nyelvezetet, értékelési-jutalmazási stb. mechanizmusokat találhatunk. Ezzel szemben a tömegmédiákban a hírbeszámolóktól kezdve, a popularizált tudományos ismeretterjesztésen, a politikai intézmények működésének bemutatásán át, a

szórakoztatás formáinak sokaságáig bezárólag egy sor eltérő típusú tevékenységet és erre specializálódott stábokat találhatunk. *Professzionális alrendszerként, amelyben egy központi értékuál dominálna e tevékenységek főbb aspektusain - ezzel spontán rendképződést biztosítva - így együtt ezeket a stábokat nem lehet felfogni.*

Közelebb léphetünk azonban a tömegmédiák belső szerveződésének megértéséhez, ha a társadalom rendszerszintjének spontán rendképződésének és a szervezeti rendszerek képződésének alapvető különbségéből indulunk ki. A professzionális alrendszerek ugyanis a társadalom rendszerszintjén, a főbb társadalmi funkciók körül szerveződve különülnek el - a szervezeti rendszerképzés, ill. az ezen a szinten meglévő elkülönítések és egybefogások ettől jórészt függetlenek. Bár fő szabályként el lehet mondani, hogy a társadalom rendszerszintjén elkülönült professzionális alrendszerek határait egy sor alárendelt jelentőségű szervezeti rendszer is pontosítja (pl. a tudományt a kutatóintézetek, egyetemek szervezeti határai), de néhány esetben egy szervezeti rendszer éppen hogy összefog több, elkülönült professzionális alrendszerből egy-egy részt (így fogja össze például az állam *szervezetrendszer*e a jog és a politika bizonyos részeit).

A tömegkommunikációs alrendszerénél is megfigyelhető ez a jelenség. Abból kell tehát kiindulni, hogy az itteni szervezeti rendszerképzések (újságok, TV-szervezetek, rádióadók stb.) *nem követik a tömegkommunikációs szféra alrendszereszerű magvának határmegvonódását, és egy sor más tevékenységet is egybe fognak vele szervezetileg.* (Legalábbis fejlődésük mai szakaszán.) A tömegkommunikációs szféra heterogén tevékenységei között azonban központi helyet foglal el a hírtevékenység, és az ennek gyűjtésére, feldolgozására specializálódott újságírók stábjá. Nyomatott sajtónál ezek terjedelme vagy a rádióban, TV-ben ezek adásideje ugyan rövidebb helyet foglal el általában, mint a szórakoztató, irodalmi vagy tudományos ismeretterjesztés rovatai, de míg az utóbbiak általában csak meghatározott rétegek, vagy egyes csoportjaik által olvasottak-nézettek, addig a tömegmédiák *hírtevékenységi rovatai*, közvetítései általánosan fordulnak az összes emberhez.

A hírtevékenység körül szerveződés letisztulásaként értékelhető *a kereskedelmi TV-csatornák, rádióadók és a nem kereskedelmi típusú televíziós és rádiós szervezetek elkülönülése is*, amely az utóbbi évtizedben a nyugati országok nagy részében végbement. Különösen az Egyesült Államokban figyelhető meg ez az elkülönülés, mivel itt a TV-csatornák szabad konkurenciája gyorsan megmutatta, hogy a heterogén tevékenységeket egybefogva nem lehet versenyképesnek maradni az egy-egy adástípusra (zenére, filmekre, hírtevékenységre stb.) specializálódott csatornákkal. Ezt a specializálódást sok szempontból a *tömegkommunikációs alrendszer funkcionális differenciálódásaként lehet felfogni.*

Az átfogó tömegkommunikációs szféra és a szűkebb tömegkommunikációs alrendszer különbségét azért is nehéz fogalmilag megragadni, mivel a rádió, majd a televízió mint új technikai találmányok az újságok gyakorlatát követve eleinte hasonló szerkezetben foglalkoztak hírtevékenységgel, mint más szórakoztató jellegű tevékenységekkel, és így egységesen a tömegkommunikációba foglalták ezeket is szemantikai jelzéseink. Az utóbbi évtizedekben azonban a szórakoztató, tömegkulturális - és ezek mellé települt kereskedelmi - hirdetések a televízió világában dominálónak váltak, és egy sor TV-adó erre a tevékenységre épült át. Az egységes televíziós technikai médium így egyre kevésbé fejezi ki a tömegkommunikációs alrendszer és a szórakoztató stb. tevékenységek - és stábjaik - elkülönültségét. Ez a differenciálódás kisebb mértékben igaz a rádiós szervezetekre

is, de az újságoknál szintén látható.

Tartalmilag tehát *tömeginformációs alrendszer*ről kellene beszélnünk, amikor a hírtevékenység körül szerveződött tömegmédiák funkcionális differenciálódását elemezzük, de a bevett szóhasználathoz tapadva inkább a *tömegkommunikációs alrendszer* kifejezést használjuk itt. Szem előtt kell azonban tartani, hogy a szokásosan egybefogott tevékenységek közül csak a hírtevékenységre leszűkült alrendszerre gondolunk ennél.

Ha azonban a társadalmi szerkezet másik dimenziójából, vagyis a társadalmi embercsoport-küzdelmek oldaláról, vizsgáljuk meg a tömegmédiák szerepét, akkor az előbbieket némileg visszavonni illetve módosítani kell. A társadalmi uralom és az ezért folyó politikai küzdelem menetében ugyanis sokszor a szórakoztató műsorok kiválogatását, a zeneszámok közötti kommentárokat is a rádiót, a televíziós csatornát tulajdonló csoportok politikai szempontjai formálják. Ez látható a magyar kereskedelmi rádiók, vagy televíziók esetében (lásd például a szórakoztatás közben alig rejtett politikai támogatás illetve a másik oldal felé a politikai denunciálás állandó jelenlétét az RTL "Heti hetes" műsorában vagy a Sláger rádió reggeli "Bumeráng" műsorának "ártatlan" viccelődéseit, kökeményen és pontosan mindig egy politikai irányba támadva) éppúgy, mint az amerikai konzervatív rádiók műsorainak tömegében, melyek a médiában meglévő balliberális hegemonia megtörésére jöttek létre az 1990-es évek elejétől (lásd Ginzburg/Lowi 1999).

Vsszatérve társadalom funkcionális dimenziójának vizsgálatára, ha a tömegkommunikációs szférán belül a figyelmet a hírtevékenységre összpontosítjuk, akkor láthatjuk, hogy - a technikai stábokon túl - a tömegmédiák tartalmát kitöltő stábok közül *élethivatásszerűen jórészt csak a hírtevékenységre specializálódott újságírók* tevékenykednek a tömegkommunikációs alrendszerben, míg az irodalom, a tudományos ismeretterjesztés tevékenységeit végzők élethivatásszerűen máshol aktívak, és csak melléktevékenységként jelennek meg a tömegmédiákban. Szocializálási, értékelési-jutalmazási mechanizmusaik így más alrendszerekben épültek ki. A technikai stábok és a melléktevékenységként jelenlévő irodalmi és tudományos publicisták mellett a *professzionális újságíró a tömegkommunikációs alrendszer főalakja*, és ennek tevékenysége, a *hírtevékenység* mentén jól megfigyelhető egy központi értékduál domináló helyzetbe kerülése ebben az alrendszerben is. A tömegkommunikációt kutató tudományos munkákban egy irányként jelenik meg az a meglátás, hogy a *világ eseményeinek szelekciójánál a professzionális újságírót a hírérték vezeti*. (Lásd különösen Erbring 1989:404-306, ill. Schiller 1986: 19-36; a releváns magyar szociológiai irodalomból Jakab Zoltán 1980-as tanulmánya tekintette központi jelentőségűnek a tömegmédiák szerveződésében a hírérték szerepét.) Nem az esztétikai, jogi, tudományos vagy politikai kritériumok döntöttek a professzionális újságíró számára, amikor a zajló események ezreiből néhányat *hírként* emel ki, hanem az események hírértéke a döntő ennél. A professzionális normák e szerint rekrutálják és szocializálják, majd értékelik és jutalmazzák - esetleg Pulitzer-díjjal vagy ennek valamelyik ekvivalensével - az újságírót.

Központi értékduálként tehát a *hírérték létét/vagy hiányát fogalmazhatjuk meg a tömegkommunikációs alrendszerben*, amely mentén ez elkülönült az utóbbi évszázadban a többi - sokszor szintén éppen kiformalódás alatt levő - alrendszer értékelési mechanizmusaitól, és a professzionális újságíró esemény-feldolgozásában ezt az értékduált teszik dominálóvá az elkülönült alrendszer mechanizmusai.

3. Tömegkommunikációs alrendszer és a politikai pártok

Ez az elkülönülés alapvetően érinti a politikai alrendszer belső szerveződését. Központi fontosságú itt a politikai pártok és az állampolgárok közötti kapcsolatok átstrukturálódása, és ezen keresztül a politikai rendszer minden eleme átalakuláson megy keresztül. Ezt az átalakulást jól lehet elemezni, ha a pártfejlődés három szakaszában vesszük szemügyre a politika és a sajtóorgánumok kapcsolatait.

A *honoráciorpártok* korszakában a múlt század utolsó harmadáig nemcsak a honoráciorpártok voltak beágyazódva még az átfogóbb értelmiségi kommunikációba, hanem az újságírás is ugyanennek a keretében működött. A nyilvánosság előtt fellépni ugyanazt az etikai-politikai értékelést tette dominálónak a politikus számára, mint az újságíró számára is, ill. *e szerepek betöltői is nagymértékben személyileg egybeestek*. Ha az esetek egy részében ez nem is volt elmondható, de többségükben a honoráciorpártos és az újságíró csoportok személyileg is fedték egymást.

A *tömegpártok* kialakulásával párhuzamosan ment végbe a tömegsajtó megjelenése, és ez, bár sok szempontból átalakította a sajtó és a politika viszonyát, de a sajtó fölötti politikai értékelések dominanciáját nem érintette. A sajtó szerkezete szempontjából fontos volt, hogy a - legalábbis szervezetileg - független sajtóorgánumok mellett a tömegek jelentős része felé *centralizáltan vezetett pártújságok* szelektáltak és értékelték ettől kezdve az eseményeket. A pártújságok újságírói - hasonlóan a tömegpártok parlamenti képviselőihez - a pártvezérek fegyelmezett közkatonaiként, "pártosan" formáltak és értékelték a világ eseményeinek hírekbe öntését. Az újságolvasóvá vált tömegek kitágult világlátása, problémaérzékelése és értékelése egy-egy nagy párt ideológiáján és politikai szempontjain keresztül alakult. Az egyes pártok ideológiai szempontjai és programja vonatkozásában fontosnak tűnő események ebben a szelekciós struktúrában nem kerülhettek le újságjaik oldalairól, és az újság szerkesztése, ill. másik oldalról a pártújságok tömegek általi rendszeres olvasása egyben meg is valósította a - pártok által artikulált - társadalmi problémák politikai kihordását. Igaz, hogy ennek áraként az egy-egy politikai táborba tartozó tömegek "pártosan" elfogult és nem az objektív hírérték szerint szelektált világszleléseket kaptak.

A *kompetitív néppártok* korszakában - vagyis a II. Világháborút követő évektől - jött létre nagyobb mértékben a sajtó és a politikai alrendszer értékelési mechanizmusainak elkülönülése a nyugat-európai társadalmakban. A korábbi nagy tagsággal rendelkező, és erre törekvő osztálpártok helyett a szavazatokra törekvő néppártok tagsága radikálisan csökkent, és ha meg is maradtak néhány esetben a nagy pártok újságai, ezek példányszáma elenyészővé vált a pártszempontoktól függetlenné vált nagy sajtóorgánumoké mellett. Általánosan is el lehet mondani, hogy ha tartós beállítódásbeli különbségek ki is tapinthatóak a nyugati városi, regionális vagy országos terjesztésű napilapok között, ez már nem a korábbi direkt párt- és politikai függést, elfogultságot jelenti. Ahogy a kompetitív politika letisztult az elmúlt 40 évben Nyugat-Európában a kormány/ellenzék értékduálra, és e szerint szelektál és értékkel az események áradatában, ugyanúgy másik oldalról a politikától

elszakadt sajtóorgánumok az események szelekciójában a pusztá hírérték léte/vagy hiánya szerint értékelnek. Az új tömegmédiák - és különösen a televízió - megjelenése csak fokozta a tömegek figyelméért folyó versengést, és sok szempontból ez is hozzájárult a *pusztá hírérték szerinti szelekció domináló helyzetbe kerüléséhez*.

A tömegkommunikáció szociológiájával foglalkozó *Lutz Erbring*, német szociológus a következő aspektusokat emelte ki a hírérték szerinti szelekció sajátosságaiként:

- az események aktualitása és meglepő ereje;
- a már bevett tematikai kereten belüli könnyű elhelyezhetőségük;
- az eseményben résztvevők ismertsége és befolyása;
- az esemény által okozott konfliktus, kár vagy normasértés foka;
- geográfiai és kulturális közelségük (Erbring 1989: 304).

Az események hírértéke tehát elsősorban a *változások frissességében és meglepő erejében* fogható meg, és ennek középpontba kerülése az események szelekciójában gyorsan háttérbe tolja néhány ismétlés után az egyes eseménnyel való foglalkozást a tömegmédiákban - legyen az politikailag, vagy tudományosan, vagy jogilag stb. mégoly jelentős is. Ha valamilyen meglepő új információt nem lehet egy már ismertetett eseményben vagy felmerült problémában felfedezni, a hírérték léte/vagy hiánya körüli szerveződés miatt eltűnik az érdeklődés iránta. Ha az ilyen esemény továbbra is egy-egy újság oldalain marad, ott inkább egy politikai nyomást vagy valamelyik alrendszer képviselői lobbijának működését lehet gyanítani, vagy fizetett bértollnokok hirdetés formájában tartják ott.

Ennek következményeként a tömegkommunikációs alrendszer specifikus nézőpontjának domináló helyzetbe kerülése az egyes tömegmédiákban egy *nagyon fontos korábbi politikai funkciót* szüntetett meg e szférában: az újonnan keletkező társadalmi problémák politikai megvitatására és széles közvéleményben kihordására alkalmatlanná váltak a tömegmédiák, és csak a hírérték fokának megfelelő ideig foglalkoznak ezekkel. A társadalmi mozgalmak újonnan megfigyelhető újjáéledését - a kompetitív pártok már említett jellegváltozásának hatása mellett - így a tömegkommunikációs alrendszernek ez a politikától való elszakadása is ösztönözte. A hírérték eltűnése ugyanis még nem jelenti egy társadalmi probléma megoldásának létrejöttét, így az ilyen problémáknak a "politika piacán" való tartós megjelenítése politikai mozgalmak nélkül nem képzelhető el.

4. Az újságírás és a politizálás történeti elkülönülése

Ez az elkülönülés nem egyforma mértékben jellemzi a különböző nyugati társadalmak tömegkommunikációs szféráját. Legtisztábban az Egyesült Államok tömegmédiáinál valósult meg az 1950-es évekre a *professzionális újságíró* alakjának középpontba kerülése, és a *politizáló véleményalkotás* helyett (európai szemmel nézve) agresszív *hírkutató* beállítódás elterjedése. Itt már a múlt század végétől megindult a "pártos" újságok háttérbeszorulása, amelyek nyíltan egy-egy politikai csoport szócsöveként működtek. A műveltségi szint növekedésével a milliós példányszámú tömeglapok szintjére nem tudtak eljutni a pártújságok, és tömeghatás nélkül fölöslegessé váltak a politikuscsoportok számára (Alexander 1981: 28-30). Így

a XX. század első felében jellemző volt nagy amerikai újságoknál már a direkt politizálástól való távolságtartás, és különösen a legelismertebbekre jellemző volt a hírérték körüli szerveződés dominálása. Ez persze nem jelentette bizonyos absztrakt politikai elvek szintjén a meghatározott politikai árnyalat melletti kiállítás hiányát egy-egy sajtóorgánium hírszelekciójánál, mint ahogy egy sor újság továbbra is egy-egy politikai "boss" irányítása alatt áll. (Az utóbbihoz lásd David Halberstam "Mert övök a hatalom" című művét.) De a professzionális standardok kijelölésénél az objektív hírérték szerint szerveződő nagy, nemzetközi reputációval rendelkező lapok domináltak. Az elmúlt évtizedekben azonban egy "repolitizálódás" figyelhető meg az amerikai tömegmédiákban is. A banki-pénzhatalom dominanciájának felerősödésével és az inkább a tagállami és a szövetségi törvényhozásokban illetve a hagyományos pártcsatákban sikeres ipari-mezőgazdasági tőkéscsoportok háttérbe szorításával párhuzamosan a politikai küzdelmek sok szempontból áttevődtek a szellemi szektorok együttes terepére, és a napilapok, a TV-csatornák vitaműsoraiban szervezett "emberjogi" küzdelmekben, bírói tárgyalótermi "perlési politizálásban" stb. zajlanak le. Ez pedig erősebben bevonja ismét a tömegmédiákat a politikai küzdelmekbe, még ha ez most rejtettebben is megy végbe, talkshow-k, értelmiségi kerekasztalok, publicisztikai rovatok "szakértői", "professzorai", "filozófusai" stb. eszmecseréinek álcázva.

A nyugat-európai országokban még a XX. század első felében is kevésbé ment végbe ez az elkülönülés a tömegmédiák és a politika között, így itt az USA-ban elindult repolitizálódás áttejedése nem ütközne akadályba. Ennek ellenére mivel itt a globálisan szerveződő banki-pénzhatalom nem tudta az eddigiekben még oly mértékben háttérbe szorítani az állami politikai demokráciával összefonódó más tőkéscsoportok dominanciáját, mint az USA-ban, így itt a politikai küzdelem terepe továbbra is szigorúbban megmarad a törvényhozásban és a körülötte szerveződő pártcsatározásokban. Ha egy skálán akarjuk elhelyezni az elkülönülés tisztaságát a fontosabb nyugat-európai országok viszonyában, akkor az ideális helyzetet leginkább a vezető német újságoknál lehet tapasztalni. A néhány maradék pártújság nem igazán játszik szerepet a szélesebb tömegek újságolvasásában, és a történeti fejlődés eredményeként erősen decentralizált német kulturális szerkezet a nagy példányszámú lapok tucatját hozta létre, amelyek konkurenciája jótékony kiegyensúlyozó lesz. Ha nem akar egy újság kiesni hosszabb idő alatt a versenyből, nem engedheti meg magának a nyilvánvalóan egyoldalú hírszelekciót. Ez a helyzet az elmúlt néhány évtized alatt egy tucat nagy német lapot tett az európai országok sokaságában olvasottá, és az ezek által követett szakmai normák kijelölik a professzionális újságírás kellékeit a többi kisebb újság számára is (részletesen lásd ehhez: Weischenberg 1990). (Persze ha nem is pártelkötelezettséget, de politikai táborok szerinti besorolhatóság a legnagyobb lapoknál is fennmaradt, pl. a Süddeutsche Zeitung erősebben globalista és balliberális értékeket valló csoportokhoz áll közel hírszelekciójában, a Frankfurter Allgemeine ezzel szemben a német konzervatív ipari tőkéscsoportok táborához és még lehetne folytatni.) Ezek a professzionális normák - többek között - megkövetelik a *tudósítás* és a tudósított hír *kommentáló értékélésének* technikai elválasztását.

Hasonló a helyzet az *angol* újságírás gyakorlatában is, de itt a duális pártrendszer (munkáspárti/konzervatív) szilárdsága még jobban rajta hagyta bélyegét a sajtóorgánumok közötti tábornegozsláson. Másrészt ez azt jelenti, hogy a professzionális újságírás itt még nem tudta teljesen "kitaszítani magából" az erősebb pártpolitikai tábornegozslás és szelekció erejét.

Különösen jellemző azonban ez a *francia* tömegkommunikációs szférára. Itt még a legnagyobb újságoknál is megfigyelhető a "hithű és harcos" politikai meggyőződés melletti nyílt kiállítás. Amerikai tömegkommunikáció-kutatók érzékenyebben tudják a politizált újságírás és a hírérték szerint szerveződött újságírás különbségét érzékelni, és beszámolójuk szerint a francia újságok egy-egy eseményről tudósítva nem egyszerűen eltérő értékeléssel szelektálják az esemény aspektusait, hanem mintha nem is ugyanarról az eseményről írnának. Pl. mikor 1978-ban az akkori francia kormány úgy döntött, hogy támogatja a spanyolok Közös Piachoz csatlakozását, a következő megoszlás volt megfigyelhető a vezető francia lapokban:

- Az akkori kormányhoz közelálló konzervatív Le Figaro röviden tudósítva magáról a döntésről, elsősorban arra koncentrált a tudósítás további részében, hogy az ellenzéki szocialista pártvezérek milyen sötét cselszövéseket használtak e döntés megakadályozására az agráripari lobbipartikuláris érdekeit szem előtt tartva.
- A kommunista L'Humanité, mint pártújság érthetően a kormány felelőtlen magatartásának újabb bizonyítékaként tálalta az eseményt.
- A szocialistákhoz közelálló Le Matin a döntést néhány sorban ismertetve elsősorban azzal foglalkozott, hogy milyen ellentétek keletkeztek ennek kapcsán a kommunisták és a szocialisták között.
- Az szorosabban akkor még egyik politikai erőhöz sem kötődő Le Monde a többi újsággal szemben meg sem említette címlapján az eseményt, hanem csak a 20. oldalon közölt egy rövid hírt (Alexander 1981: 47).

Ilyen mértékben eltérő hírszelekció esetén a különböző újságokat olvasó rétegek - hosszabb távon - eltérően szelektált világgéppel töltik meg kitágult világgépüket, és így a racionális vita lehetősége sem marad meg e rétegek között. Ahhoz, hogy a nyílt politikai véleményküzdelmek egy végső keretben konszenzusra tudjanak jutni, a direkt politizálás "kitaszítása" a tömegmédiumból alapvető fontosságú, és úgy tűnik, hogy ezt csak a *hírérték körüli szerveződés domináló helyzetbe kerülése* tudja elérni.

5. A rádió és a televízió állami kontrolljának modelljei

A politika és a tömegkommunikáció kapcsolatának fontos területét jelentik a rádió és televízió szabályozásának különböző modelljei. Szemben az újságok alapítása és működése fölötti állami kontroll viszonylag egységesen demokratikus mintájával a nyugati országokban, a rádió és a televízió vonatkozásában két egymással polárisan szembenálló modell jött létre az állami kontroll megoldásaiban. Az egyik modellt az *amerikai kereskedelmi rádió és televízió* strukturális megoldásai hozták létre, a másikat az *angol típusú monopolizált közintézményként* kialakított rádió és televízió modellje jelenti.

A két modell közötti elválás már rögtön a rádiózás elterjedésének kezdetén, az 1920-as években létrejött. Az *Egyesült Államokban* ez időre az ipari termelés differenciáltsága és az extrém erősségű verseny a vállalatok között már kiterjedt reklámszférát hívott életre, amely döntően az újságokon keresztüli hirdetések formájában szerveződött meg. Amikor az 1920-as években Amerikában már néhány százezerre nőtt a rádióhallgatók száma, a legnagyobb reklámcégek kísérletképpen megindították a rádión keresztüli hirdetéseket is, és a nagy siker hatására - ill. a

rádióhallgatás robbanásszerű gyorsasággal történő elterjedése következtében, amelynek menetében utána már a 30-as évek végén több millióra nőtt a rádióhallgatók száma - rövid idő alatt a reklámszféra egészében központi jelentőséget kapott a rádió. Ez a megoldás spontán módon biztosította is egyben a kialakuló rádiózás önfinanszírozását, és megfelelő profitot biztosított a szükséges technikai infrastruktúra kialakításához (Sartori 1987a: 176-178). Bár ekkor még korlátozottak voltak a frekvenciatartományok - az ezt megoldó ultrarövidhullámú rádiózás lehetősége csak a második világháború után jött létre -, az Egyesült Államok nagy kiterjedtsége így is lehetővé tette az egymással versengő rádióadók működését, amelyek hallgatottsági indexeik arányában a reklámhirdetések mind nagyobb arányát tudták megszerezni az ipari vállalatoktól, és ennek révén profitábilisan terjeszkedni tudtak.

E szabad versenyen és reklámbevételeken nyugvó kereskedelmi modellel szemben Angliában 1927-től *monopóliummal rendelkező közintézményként* alakították ki a British Broadcasting Corporation (BBC), amely nem engedte meg a rádió reklám céljaira felhasználását, hanem a hallgatók előfizetési díjaira alapozta a finanszírozást. Ez a modell ugyan a rádiózás fölötti állami-politikai kontrollt szorosabbá tette, mint az az amerikai kereskedelmi modellben lehetséges, de az angoloknak sikerült részmegoldásaikkal a monopolhelyzetet élvező BBC-t nagymértékben elszigetelni a direkt állami-politikai befolyásolástól, és hírszerkesztési, ill. műsorszerkesztési szabályzatai az összes nyugat-európai ország számára mintát jelentettek a II. világháború után.

A rádiózásban kialakított két szembenálló modell spontán módon továbbítódott az 50-es évek elejétől a kialakuló és ugrásszerűen bővülő televíziózás területére is. Annál is inkább, mivel a televízió technikai tökéletesítésében a már kialakult nagy rádiós társaságok kezdettől fogva központi szerepet játszottak, és a már létrehozott rádióközvetítési állomásaik bázisán építették ki a televíziózás struktúráját is (Sartori 1987b: 207-216). A televízió nagy hatása a széles tömegek véleményének formálásában nagy csábítást jelentett a centralizált közintézményként megszervezett televíziózás modelljét átvevő nyugat-európai országok kormányai és kormánypártjai számára, hogy *politikai irányvonaluk szerint alakítsák a TV-műsorokat*. Különösen Franciaországban és Olaszországban nem bírtak e csábításnak ellenállni, és alakult ki átpolitizált televíziós modell az 1950-60-as években, ahol a kormánypárt mindenkor politikája többé-kevésbé direkten jelent meg a monopoltelevízió műsoraiban. A szintén centralizált modellt követő Nyugat-Németországban, noha a politikai befolyásolás itt is megjelent a két központi televízió (ARD, ZDF) fölött, de itt legalább az összes parlamenti párt és a nagy érdekegyesületi csúcsszervek képviselői mind helyet kaptak a kontrollt gyakorló kuratóriumban, és ez bizonyos fokig ki tudta egyensúlyozni a politikai befolyásokat (Sartori 1987b: 212). E kiegyensúlyozottabb német modell szerint épül fel az osztrák, a svájci rendszer is, és általában el lehet mondani, hogy a közintézményként szervezett televíziózás és rádiózás esetében, ha nem is tudták elérni a modell szülőhelyét jelentő angol BBC politikai neutralitását, de a legtöbb nyugat-európai országban az egymást kiegyensúlyozó politikai erők felügyelő kuratóriumba bevonásával el tudták kerülni az említett francia és olasz esetben megvalósult "kormánytelevízióvá" és "kormányrádióvá" degradálódást. (Részletesen ehhez lásd: Heyn 1987.)

Mindezek ellenére a 70-es évek közepétől egyre nagyobb ellenállás bontakozott ki a legtöbb nyugat-európai országban az angol mintájú centralizált modellel szemben, és több-kevesebb mértékben majd mindenhol lazítottak a "nemzeti" TV és rádió

monopóliumán. Ez a lazítás pedig döntően az amerikai kereskedelmi televíziózási és rádiózási modell felé közelítette ezeket az országokat is. *Angliában* már a 30-as évektől partmenti hajókra, ill. a kontinens peremére települt "kalózádiók" hívták ki a BBC-t, és a pusztán szórakoztatásra beállt adók amerikai mintára a reklámból tartották fenn magukat. Néhány ilyen kalózádió-hajót ugyan a brit haditengerészet kezdetben elsüllyesztett, de végül is az 50-es évektől egy országos engedélyeztetési és felügyelő bizottság létrehozása mellett legalizálták az ilyen kereskedelmi rádióadók működését. *Olaszországban* ezt 1976-ban - alkotmánybírósági ítélet által kötelezve - hozták létre, és szüntették meg a RAI (Radiotelevisione Italiana) rádiózási monopóliumát (Heyn 1987: 204-208). *Franciaországban* csak 1982-ben törték meg ezt a monopóliumot.

A "nemzeti" TV-k monopóliumának korrodálódása némileg később indult meg, de a 70-es évektől már ez is együtt futott a rádiómonopóliumok eltörléséért folytatott politikai harccal a nyugat-európai országokban. *Angliában* a 70-es években szigorú állami kontroll mellett, de lehetővé tették a kereskedelmi televíziózás beindulását, nem érintve a BBC korábban kialakult rendszerét. A kereskedelmi televíziók egy országos hatóság, az Independent Broadcasting Authority szigorú ellenőrzése alatt állnak. Ez a hatóság rendelkezik tulajdonosként a közvetítési berendezésekkel, és ez adja bérbe ezeket az egymással versengő kereskedelmi TV-társaságoknak, ám folyamatosan felügyel arra, hogy a reklám ne haladja meg átlagban az óránkénti 6 perc időtartamot, és ellenőrzi egy sor további - ifjúságot védő stb. - műsorra vonatkozó törvényi előírás betartását. *Franciaországban* 1974-ben törték szét hét részre a korábbi országos televíziós szervezetet, és egymással konkuráló televíziós csatornák jöttek létre a korábbi monopóliumszervezet egyes részlegeiből. *Nyugat-Németországban* 1986-tól - az olaszhoz hasonlóan szintén alkotmánybírósági ösztökéléssel - tették lehetővé elvileg a magán-televíziók alapítását, de egyelőre még csak a műholdas kereskedelmi TV-társaságok konkurálnak a két német országos szintű köztelevízióval.

Fontos kiemelni, hogy a versengés és a piac uralma alá helyezett tömegmédiумok így távolabb kerülnek a kormányok politikai befolyásolási törekvéseitől, de látni kell, hogy így pedig a piac felett ellenőrzést gyakorló és a piacon és a pénzen keresztül társadalmi hatalmat birtokló csoportok nyernek politikai befolyást a médiумok felett

Összegezve e vázlatot tehát el lehet mondani, hogy a valamikori centralizált európai rádiózási-televíziózási modell hatóereje és az ez által lehetővé tett direkt állami-politikai kontroll és befolyásolás gyakorlata nagymértékben csökkent az utóbbi években Nyugat-Európában, és az önfinanszírozó-versengő modell felé mutat itt is a fejlődés iránya. Ebben pedig jórészt a globalista banki-pénzügyi tőkéscsoportok invesztáltak nagyobb összegeket, és tudtak itt is teret nyerni az elektronikus médiумokban. Ez itt is utat nyitott a banki-pénzhatalom mögött álló embercsoportok számára a tömegmédiумokon keresztüli politikai befolyásra, még ha ez nem is érte el itt az elmúlt évtizedekben az USA-ban jelzett mértéket.

6. Az újság, a rádió és a televízió szerepének változásai

A múlt század végétől a tömegessé váló politikai részvétel nyomán a politikai véleményalkotás elsősorban az *újságokon keresztül* szerveződött meg, és közöttük is a pártújságok domináltak ebben. Mint az újságok vetélytársa, a *rádió csak az 1930-as évektől kezdve vált jelentőssé* a fejlettebb nyugat-európai országokban és Amerikában is. A rádió központi jelentőségét a politikai véleményformálásban éppúgy felismerték a totalitárius diktatúrák (ők a "vezeték" rádió preferálásával, amely csak a hatalom által kézben tartott rádióadó fogását biztosította), mint a pluralista demokráciák. Rooseveltt, amerikai elnök pl. a 1930-as évek végén elsőként használta fel a rádiót, hogy közvetlenül mint "kedélyes családfő a karosszékből" szóljon a nemzet egészéhez egy-egy felmerült társadalmi probléma kapcsán (Sartori 1987a: 182). Ebben a korszakban annak a politikusnak voltak indulási előnyei a választásokon a demokratikus államokban, aki orgánumával, stílusával stb. jobban meg tudott felelni a rádióközvetítés sajátosságainak. Ennek hiányában maradtak a fárasztó országjárások és a tömeggyűléseken felszólalások százai, amellyel a rádióban rossz adottságokkal rendelkező politikusok, pártvezérek megkísérelhették ledolgozni hátrányukat "rádióasztár" vetélytársaikkal szemben.

A 1960-as évek közepétől az újságról a rádióra áttevődött súlypont a politikai véleményformálásban továbbvándorolt, és a *televízió vált a központi médiummá* ezen a területen. Amerikában ez a változás a Kennedy és Nixon közötti 1963-as elnökválasztási küzdelem során vált nyilvánvalóvá, amikor a TV adottságait jobban kihasználó Kennedy egy végső televíziós vita eredményeképpen a korábbi patthelyzetet a maga javára tudta fordítani, és ezzel megnyerte a választásokat. A 60-70-es években ez a fordulat az egész nyugati világban lejátszódott.

E súlyponteltolódásokkal párhuzamosan mindhárom tömegmédia - újság, rádió, televízió - területén funkcionális átrétegződések jöttek létre.

Az újságok területén kétirányú folyamat játszódott le az előbb jelzett változásokkal együtt. Egyrészt csökkent szerepük a politikai véleményformálás egészét tekintve. Ez a szerepcsökkenés azonban eltérő fokon jelentkezett a széles tömegek felé irányuló politikai véleményformálásban, ill. másik irányban a magasabb képzettségű és a politika iránt aktívabban érdeklődő rétegek vonatkozásában. Az újságszféra differenciálódásával és hírérték körüli szerveződése felerősödésével a társadalom képzetesebb rétegei számára megmaradt a nagy napilapok és a politikai magazinok központi szerepe az informálódásban, és a televízió információs műsorait is *ezek fényében* veszik figyelembe. Fontos szerepe van továbbá egy-egy elit napilapnak és politikai magazinnak abból a szempontból is, hogy ezeket minden újságíró, rádiós és televíziós riporter, szerkesztő olvassa, és a felmerülő új problémák, események *értelmezési kereteit* ezek az elit újságok formálják a többi tömegmédia információs és hírműsorai számára. A televízió központi szerepe így elsősorban az alacsonyabb képzettségű - igaz szélesebb - tömegek vonatkozásában alakult ki. Az elitújságok "értelmezési keretei" azonban az említett áttételeken közvetett módon az itteni információ-feldolgozásokat is meghatározzák bizonyos mértékig. A 60-as években felállított tétel a "Gutenberg-galaxis" végéről (Marshall McLuhan), amely az írott tömegkommunikáció teljes eltűnését prognosztizálta a televízió kezdeti sikerei után, elhamarkodottnak bizonyult. A tömegmédiák eltérő funkcionális szerepei a társadalom műveltségi és életkori differenciáltsága szerint inkább egymás kiegészítőjévé váltak az elmúlt évtizedekben, mintsem egymás kiszorítójává.

A közelmúlt évei - döntően az 1980-as évek - azonban további hangsúlyváltozásokat hoztak létre, ill. teljesítettek be mindhárom tömegmédiium szerepében a nyugati

országokban. A változás egyik döntő eleme a rádió funkciójának átértékelődése, amely során a rádió hullámain egyre inkább a szórakoztató zene sugárzása válik jellemzővé. Igaz, mint már jeleztük, ezek mögött rejtettebben azért fennmarad és megtörténik a politikai véleményesúlykolás és sokszor manipuláció. Másik fontos tendencia a televíziózás területén figyelhető meg, amely a kereskedelmi televíziózás növekvő arányában csökkenti a hírek és az információs műsorok nézettségét az állami közszolgálati televíziók adásainál. *Ezek összegződő hatásai révén még inkább jellemzővé válik a politikai véleményformálásban és az ezt biztosító hír- és információ-terjesztésben az újságok szerepe* (Langenbruch 1989: 88-96).

Mindkét változást a reklámra és az ez általi finanszírozásra épülő rádióadók és televíziós társaságok megjelenése és térhódítása hozta létre. A rádió mint médium már a televízió megjelenése után válságba került, és csak néhány új technikai találmány - pl. a tranzisztor - tette lehetővé, hogy hordozható, autóba építhető stb. rádió útján versenyben maradjon az új médiummal. *Az új hasznosítások azonban egyre inkább a zene közvetítését tették a rádiózás középpontjába.* A 60-as évektől a reklámra épülő kalózádiók legalizálásával - a magas hallgatottsági indexre törekvés hatására, amely mint legfőbb mutató határozza meg a reklámhirdetéseket folyó versenyt a rádióadók között - radikálisan növekedni kezdett a zeneműsorok szerepe a rádióműsorok között, és az információs jellegű műsorok aránya nagymértékben lecsökkent. A leginkább hallgatott rádióadók pedig - tömondatos hírek közvetítése mellett - alapvetően zenét sugároznak, és a "zene hátán terített" reklámhirdetések jelentik a műsor további részét. A politikai eseményekről itt inkább csak humoros "laza" formában szervezik meg a tájékoztatást, így a hír és a vélemény a hírről rejtve megy át a sok millió zenehallgató és szórakozásra vágyó tudatába. Nem is tudják, hogy miért viszolyognak egyes politikai csoportoktól és témáktól, ezzel szemben miért "szimpatikus" nekik más téma és más politikai esemény.

A televízió esetében szintén hasonló változásokat hozott létre a nyugati országokban az állami TV-k mellett a kereskedelmi televíziós társaságok megjelenése. Az információs műsorok ezek csatornáin teljesen eltűnnek, és rövid híradók helyettesítik a állami közszolgálati TV-k hosszú, részletes és kommentárokkal ellátott hírbeszámolóit. A hírekre specializálódott TV-csatornák pl. az Egyesült Államokban persze lehetővé teszik a színvonalas hír- és információszolgáltatást a televízió esetében is, de a nézettségi indexek elemzői szerint ezeket is inkább a magasabb képzettségűek nézik, akik az elitújságok információival együtt dolgozzák fel ezeket az információkat. Míg tehát az alacsonyabb képzettségű és szélesebb tömegek számára a televízió egyre inkább mint a szórakoztatás eszköze kezd funkcionálni - és csak rejtve megy át a kereskedelmi csatornát tulajdonló csoport politikai "üzenete" - a rádió pedig mint a minden tevékenység közben lehetséges "háttér-zene" szolgáltatója találta meg a tömegmédiák konkurenciájában a helyét, a nyílt politikai véleményformálásban és a hír-, ill. információs tevékenységben az újságok szerepe a politikailag aktívabb rétegek számára továbbra is fontos maradt. E változások hatására a közintézményként megszervezett nemzeti televíziók és rádiók fontossága csökkent bizonyos fokig a politikai rendszerek számára a nyugat-európai országokban. A kormánybefolyás és a politikai pártok versengése e médiumok befolyásolásáért így ennek következtében is csökkent, és az angol BBC-modell semlegesebb állami kontrollja felé léptek el ezekben az országokban is a 70-es és a 80-as évek során.

7. Korrekciós mechanizmusok

A tömegkommunikáció hírérték melletti alrendszerű elkülönülése így tehát biztosabb támpontot adott a kitágult világ eseményeinek az egyéni tudatok és a közvélemény felé továbbításánál szükséges szelekció irányításához, de ez csökkentette a korábbi politikai vélemény-artikuláló funkció ellátását e szférában. úgy tűnik azonban, hogy az elkülönüléssel párhuzamosan - ill. ennek hatásait korrigálandó - új tendenciák erősödtek fel a nyugati politikai alrendszerekben, amelyek sok szempontból pótolni tudják e funkció ellátását.

1. Az egyik fontos tendencia a *politikai hirdetések növekvő fontosságában fogható meg*. Ha egy pártrendezvénynek, ill. a programjának - általában persze csak, ha valami jelentősebb újítás van benne - hírértéke van, a tömegmédiák jelen vannak, és a hírértéknek megfelelően tudósítanak róla. (Ha a dolog igazán jelentős, akkor még külön kommentárt is kap - elkülönítve a tudósítástól - az esemény.) Ez azonban kevés az adott párt vagy érdekszövetség stb. politikai véleményének, álláspontjának elterjedéséhez, ezért kénytelen az adott politikai szervezet fizetett politikai hirdetésként megjelentetni álláspontját az újságokban, televízióban, esetleg többször is. A fizetett politikai hirdetések, politikai reklámfilmek a II. világháborút követő évektől kezdve eredetileg az Egyesült Államokban az elnökválasztások menetében alakultak ki, és az itt kialakított technikák terjedtek el az ezt követő években a nyugati politikai rendszerekben, túlmenve most már a választási hadjáratokon, és a pártok és más politikai szervezetek véleményének folyamatos publikálására is felhasználva ezeket (Diamond 1984: 12-46). A pártok számára persze jobb volt a helyzet, amikor "független" újságírói véleményként tudták korábban a számukra kedvező esemény-verziót tálalni a szimpatizáns sajtóorgánumok útján. De ha ez már nem megy - néhány ezres pártújság nem sokat számít a tömeges befolyásnál -, ennek pótlékként bizonyos fokig még a fizetett politikai hirdetés is megfelel az újságokban, rádióban, televízióban. Különösen a TV-beli politikai hirdetések hatásosak, mivel a nagyközönség ezt - a médium sajátosságai miatt - nem tudja "átlapozni".

2. Egy másik korrekciós formának lehet tekinteni a neutralizálódott, hírértékre beállt tömegmédiáknál a *közvéleménykutatások növekvő szerepét*. Ha annak ugyanis nincs is hírértéke, hogy kinek mi a véleménye egy-egy pártról, híres pártpolitikusról vagy egy-egy problémáról, de ha az itteni *véleményváltozásokat mint eseményt formálják meg*, akkor így már fontos hírértékkel szerepelnek - nem maguk a vélemények, hanem a tömeges véleményeltolódások (Atkin 1984: 119-128). Az újságolvasási szokások szociológiai felmérései szerint pedig nagy olvasottságnak örvendenek a mindenkori közvéleménykutatások adatai egy-egy társadalmi problémáról, politikusok népszerűségi mutatóiról stb. Vagyis hírré formálva így a hírérték körül szerveződött tömegkommunikációban is megjelenhetnek a társadalom politikai véleményeltolódásai egy-egy kérdés kapcsán.

A politikai közvéleménykutatások kapcsán azonban néhány fontos torzítás mutatható ki. Egyik ilyen torzítást jelent az *"elhallgatási spirál" jelensége*, amely - amennyiben kialakul - eltakarja a társadalom tényleges véleményeloszlását egy-egy kérdés kapcsán, és ez érinti a közvéleménykutatások hitelességét. Ezt a jelenséget a német Elizabeth Noelle-Neumann fedezte fel a 70-es évek elején (Noelle-Neumann 1980). Lényege abban áll, hogy ha egy álláspont - valamilyen okok miatt - intenzívebben van képviselve a tömegmédiákban, akkor egy rövid idő után beindul ezen álláspont

mellett egy öntudatosabb véleményhangoztatás a mindennapi élet szituációiban is, és az ellen-állásponton lévők oldalán - még ha nem is történik tényleges véleményváltoztatás - ellenkező irányban egy elhallgatási tendencia erősödik fel, amely véleményük nyilvános hangoztatásának visszafogását jelenti. Ennek nyomán a következő fázisban még önfeledtebben és büszkébben hangoztatják a domináns álláspont képviselői véleményüket, míg az ellentábor oldalán levő már úgy érzi, hogy "deviáns" a véleményével. *Így kialakul egy álláspont abszolút képviselete a közvéleményben, ám ténylegesen a véleménymegoszlás egyáltalán nem ilyen a társadalomban.* Ezt nevezte Noelle-Neumann "elhallgatási spirálnak". A népszavazásokon, választásokon a szavazóurnáknál - a titkosság védelmében - azonban ez már természetesen nem hat, és az "elhallgatási spirál" után, amikor előtte teljes mértékben az egyik politikai tábor álláspontja dominált a tömegmédiákban, meglepő eredményeket produkál a tényleges szavazati arányok nyilvánosságra kerülése. (Az 1990. májusi magyar választások "meglepő" MDF-győzelme akár iskolapéldaként is említhető az "elhallgatási spirál" működésére.)

Bizonyos hatása azonban mindenképpen van az "elhallgatási spirál" beálltának, és ezt lehet tekinteni a közvéleménykutatások torzító befolyásának. A társadalomnak ugyanis van egy bizonytalan szavazó tömbje, amelyen belül igazán nincs kialakult politikai vélemény, és ezek mindig csak az utolsó pillanatban döntenek el, hogy melyik pártnak adják voksukat. E bizonytalan szavazótömb egy része - az összes szavazat kb. 3-4%-áról van itt szó - mindig az esélyesebbnek tűnő alternatívára adja voksát. Ez az *"útítárs-effektus"* (Mitläufereffekt) így 3-4%-ot mindenképpen hozzátesz ahhoz a politikai alternatívához, amelynek szervezetei az "elhallgatási spirált" jobban fel tudják saját oldaluk erősítésére idézni. Ez pedig olyan esetben, amikor közel egyenlő a választási esély a pártok között, könnyen átbillentheti a mérleg nyelvét. Olyan esetben, amikor ez az elhallgatási spirál egy lényegesebben kisebb szavazati arányt elért pártot segített, politikailag ugyan nincs következménye a 3-4%-os torzításon túl, inkább csak informatív értékkel bír a társadalom és a politikailag egyoldalúan elkötelezett tömegmédiák egymástól elszakadásának mértékére.

3. Végül harmadik korrekcióként említhető a politikai vélemények hírérték szerinti beviteléhez a tömegmédiák híradásaiban a *politikai mozgalmak látványos akcióinak növekvő szerepe* a nyugat-európai társadalmakban. A politikai mozgalmak újjáéledésének tendenciái az utóbbi évtizedekben a nyugati társadalmakban úgy is tekinthetők, mint a tömegkommunikáció hírérték szerinti szerveződésének ellenhatásai. Tartósan bevinni egy új problémát a "politikai piacra", amely után már reagálnak rá a parlamentarizmus erői is, a kompetitív pártok és a hírérték szerint szerveződő tömegkommunikációs alrendszer korában csak politikai mozgalmak keletkezésével lehetséges. A mozgalmak közvetlen, tömegeket megmozgató jellegük és erre épülő szervezeti formáik miatt ugyan bizonyos fokig a tömegmédiák figyelme nélkül is tudnak hatást kifejteni, de igazán nagy jelentőségre csak akkor tudnak jutni, ha akcióik látványosságával, meglepő új akcióformáikkal magukra tudják irányítani a tömegmédiák figyelmét. Pl. látványos ülősztrájkjaik az ellenzett építmények (atomerőművek, katonai támaszpontok stb.) előtt, vagy kilométer hosszú emberláncok egy véleménykifejezés alátámasztására és az e melletti társadalmi szolidaritás bizonyítására stb. mind a *vélemények hírértékének növelését* célozzák. Vagyis *akcióik hírértékének arányában* a politikai mozgalmak véleményei is meg tudnak jelenni a specifikálódott tömegkommunikációs alrendszerben, és így a széles közvélemény számára is mint a realitás részei kerülnek rögzítésre.

Természetesen torzít a hírérték szerinti szelekció is, és így jobban a közvélemény elé

tudnak kerülni a hírértéket produkálni tudó akciócsoportok. A hírértékkel bíró nagy tömegű események száma - és így konkurenciájuk - azonban legalább "munkára kényszeríti" az egyes politikai irányzatokat, hogy megjelenhessenek a képernyőn, rádióadásokban vagy az újságok lapjain. Vagy fizessenek a politikai hirdetésekért, amelyben tisztán látszik, hogy pártálláspontról, és nem semleges hírközlésről van szó, és ne "függetlennek" álcázott szakértőként, zurnalisztaként, meditáló publicistaként működő párthíveikkel csúszassák be álláspontjukat a tömegmédiákba. Ehhez az állapothoz képest tehát a hírérték szerint szerveződő tömegkommunikációs alrendszer említett kisebb torzításait nagy előrelépésként lehet értékelni.

Harmadik Rész

Modern francia szociológiaelméletek

XII. fejezet

A modern francia szociológiaelmélet vázlata

1. A francia szellemi-értelmiségi háttér

Bevezetés

Ahol a tudományok és különösen a társadalomtudományok önállósulni tudtak, többé-kevésbé el tudtak különülni a többi kulturális szférától, és ennek következtében nem egy átfogó értelmiségi szféra jellemzői határozzák meg az egyes kulturális termékeket, hanem a professzionizálódó tudósok, művészek, újságírók önálló szféráinak belső logikája, ott lehetőség nyílik az elemzésnél a szűkebb szféra belső struktúráira, irányzataira koncentrálni. Pl. a német szociológiaelmélet elemzése esetén ez egy jogos eljárás lenne. Franciaországban azonban ez a funkcionális differenciálódás a legtöbb szellemi-kulturális szféra esetében nem ment végbe tisztán. A múlt század végén kibomló tömeges politizálás és az egyre nagyobb olvasótáborra kiterjeszkedő sajtószféra alapvetően összefonódott, és míg a legtöbb nyugati országban az utóbbi évtizedekben a sajtó és az elektronikus tömegműediumok a szórakoztatás mellett erősebben a hírérték mellett szelektálva az eseményeket depolitizálódtak, a francia tömegműediumok fokozottabban bekapcsolódnak a politizálásba még ma is. Erre jó előfeltételt teremt Franciaország extrém módon erős Párizs-központúsága, és az ide koncentrálódó tömegműediumok monopóliumjellege. A fővárosi tömegműediumok egy szűk médiaoligarchiát termeltek ki, amelynek tagjai évtizedekig leválthatatlanul elfoglalják a néhány országos napilap, hetilap maroknyi kulcspozícióját, és az utóbbi évtizedekben kibomló televíziózás hírmagazinjai is e médiaoligarchiával szimbiózisban élnek. A Le Monde, a Liberation vagy a Le Figaro sztárújságírói a televíziós hírmagazinok állandó kommentátorai is egyben, és évtizedes összefonódásuk a legmagasabb szintű vezetőkkel - ezek külföldi útjain kiküldött tudósítóként kísérve őket, együtt élve velük és sokszoros személyi kapcsolatot kiépítve egymás között - egybefogja a médiaelitet a politikai elittel.

Az összefonódás azonban nem áll meg az említett két szféra felső hierarchiái között. A múlt század végétől kibomló társadalomtudományok hagyományosan belefutottak a sajtó és az újságírás egyes szektoraiba. A "feuilleton", a kulturális melléklet a francia napilapok fontos részét képezte mindenkor, és itt a szociológus, a politológus vagy a filozófus éppúgy sok százazres olvasót tud elérni, mint az irodalmár vagy a novellista. Noha szűkebb, szakmai folyóiratok is létrejöttek

Franciaországban is a szociológia és a többi társadalomtudományok számára, de az igazi elismertséget nem ezek adják meg, hanem a százezrek sőt milliók előtt ismertséget jelentő sajtóorgánumok kulturális mellékleteiben megjelenés. De ugyanígy a szűk szakmai fórumokon túli fellépést ösztönzi itt a múlt század végétől elterjedt "elkötelezett értelmiségi" szerep, amely a közügyekért való morális fellépést díjazza, és kevésbé a szűkebb szakmai teljesítményre törekvő életmódot.

Leszögezhető tehát, hogy a mai francia szociológiát - de a többi társadalomtudományi ágat és a filozófiát is - egyrészt egy szűkebb, szakmai szféra határoz meg, másrészt az átfogó értelmiségi struktúrák kényszerítő mechanizmusai, és a túlsúlyos mozzanat inkább az utóbbi meghatározó erejében található. Az egyes irányzatokat és képviselőik szellemi fejlődését tehát csak úgy érthetjük meg a francia szociológiaelméletben, ha előtte az átfogó értelmiségi-szellemi mező felépülését nézzük át.

1.2. Az értelmiségi szféra szerveződésének tematikái: 1940-1990

Ha a professzionalizálódással szétszakadozik egy országban az egységes értelmiségi-szellemi szféra, akkor egy-egy önálló, kulturális jellegű alrendszerben a belső események adják meg a nagy korszakhatárokat, és ezek legfeljebb kis mértékben hatnak ki a többi alrendszerre. (Pl. egy korszakalkotó szociológiai alpmű itt új korszakot nyithat, de észrevétlen marad az irodalmi életben és viszont.) Ám ha ez a szétszakadozás nem történik meg, akkor *az adott ország általános politikai eseményei mindegyik kulturális szférát egységesen meghatároznak*. A francia szellemi életben az elmúlt 50 évben a politikai események közül négy nagyobb esemény jelentett szerveződési csomópontot, amelyek hosszú évekre meghatározták a kulturális szférák belső eseményeit és az itteni résztvevők erőviszonyait. Az első a német megszállás elleni ellenállás és partizánharc volt, amely a világháború után még több mint tíz évig a szellemi élet táborainak viszonyaiban meghatározónak bizonyult (1945-58). A következő csomópont az algériai háborúval és a gyarmati Algériával kapcsolatos belpolitikai küzdelemben ragadható meg (1958-64). Az 1968-as diáklázadások szellemi előkészületei és az országos válsággá fejlődött '68 májusi események utóhatásai jelentik a harmadik nagy szellemi-politikai korszakot (1965-75). És végül az 1981-ben hosszú évtizedek után hatalomra került baloldali erők és ennek reakciójaként 1984-ben felerősödő radikális nemzeti jobboldal kettős eseménye strukturálta a '80-as évek szellemi légkörét (lásd Rieffel 1993).

Az ellenállás és az ehhez való viszony (részvétel vagy ebből kimaradás) a világháború utáni években alapvetően meghatározta a politikai erőviszonyok mellett a szellemi-kulturális szférákat is. Filmek, regények, színdarabok sokasága mitizált alakokká növelte az ellenállás résztvevőit, és a háború után felnövekvő generáció szocializációjához és erkölcsi példázataihoz az anyagot. Átfogó ideológiaként, mint "rezisztencializmus" is megragadhatóvá vált néhány éves fejlődés után ez a mitizált esemény, és ennek két fontos következménye lett a francia szellemi életre 1945-58 között. Az egyik következményt a nemzeti erők háttérbe szorulása jelentette, mivel a francia katolikus-konzervatív csoportok egy része a Vichy-kormányt támogatva - amely Franciaország egy részén a német megszállás ellenére fenntartotta az önálló francia közigazgatást - hiteltelenné vált a világháború után. Ebben persze szerepet játszott az is, hogy a Francia Kommunista Párt nyomására feketelistákat hoztak létre

a jelentősebb nevet elért nemzeti-konzervatív szerzők publikálásának letiltására, és több éven keresztül adminisztratív korlátok is akadályozták a kommunistákkal szembeni nemzeti erők nyilvánosság előtti megjelenését (Lásd: Ory/Sirinelli 1986:255). Ebből is eredt egy másik következmény, amely a kommunista párt szellemi bázisának domináló helyzetbe kerüléseként ragadható meg. Az ellenállásban ugyan a szocialista és a kommunista szervezetek egyaránt szerepet játszottak, de míg az előbbiek inkább munkáskáderekkel rendelkeztek, akik a párizsi értelmiség szellemi harcaiban nem tudtak részt venni, addig a kommunisták vezérkarában egyrészt a zsidó értelmiségiek, másrészt a katolikusból harcosan ateistává váló entellektüellek domináltak. Ennek révén a '45 után egyaránt kormányra kerülő szocialisták és kommunisták körül az utóbbiak tudták megvetni a lábukat a párizsi szellemi életben. A '40-es évek végén és az '50-es évek első felében a kommunista entellektüellek uralták a párizsi szellemi centrumokat, a könyvkiadást a sajtót és a felsőoktatás társadalomtudományi és filozófiai részlegeit. A kommunista Jean-Paul Sartre a "Les Temps Modernes" folyóiratot megalapítva és egy sereg irodalmárt, filozófust és társadalomtudóst rendszeres szerzőként e köré gyűjtve, ebben az időszakban az egyik legfőbb szellemi központot jelentette Párizsban. A szintén kommunista Louis Althusser a bölcsészképzés elitintézményeként működő "Ecole normale supérieure"-ben tanított filozófiát, és generációk számára beveste Marx elméletét és a leninizmust. Ez a szellemi légkör teszi érthetővé, hogy az akkor diákként ide járó és később világhírű váló olyan nevek mint Michel Foucault, vagy Jean-Francois Lyotard szervezetiileg is csatlakoztak a kommunista párthoz. E párt rigid felépítése ugyan néhány év múlva a legtöbb entellektüell kilépéséhez vagy kizárásához vezetett, de szellemi attitűdként a közös kommunista múlt közös csoportokba tömörítette ezeket. A kommunista szellemi hegemoniát ezentúl az '50-es évek második felére a sztálini Szovjetunió szörnyűségeinek nyilvánosságra kerülése (milliók kivégzése, népcsoportok tervszerű éhhalálba kergetésével etnikai tisztogatások etc.) illetve az 1956-os magyar népfelkelés szovjet katonai leverésének kijózanító hatása törte meg.

Az '50-es évek végétől a francia kulturális életet az algériai háború körüli szellemi küzdelmek határozták meg. A hegemoniát elvesztő, de azért a szellemi élet kulcspozícióinak nagy részét ellenőrző kommunista-baloldali csoportok ekkor kerültek kapcsolatba a baloldali katolikus körökkel, amelyek az előbbiekkal együtt a francia gyarmatok leoldásáért és a független Algéria megteremtéséért szálltak síkra. A jobboldali-nemzeti erők ezzel szemben a francia nemzeti nagyság épségét csak a gyarmatok megtartásával együtt látták megvalósíthatónak, és az éles politikai és szellemi harc szinte polgárháborús helyzetet teremtett Franciaországban. A világháborús hős Charles de Gaulle visszahívása a hatalomba 1958-ban új alkotmányt és politikai rendszert hozott magával a franciák számára, és amikor a '60-as évek elején de Gaulle végülis a gyarmatok függetlenné válása mellett döntött, ez ismét a baloldaliak (most már a baloldali katolikusokat is befogva) szellemi dominanciája erősítette, és a nemzeti-jobboldali pozíciók szinte minimálisra csökkentek a párizsi szellemi életben.

A '60-as évek közepétől ebből az erőviszonyokból kezdett kinőni a későbbi '68-as diáklázadásokat vezető és szervező szellemi generáció. Itt három mozzanatot kell kiemelni. Az elsőt úgy lehet összefoglalni, hogy a '68-as diáklázadások szellemi vezetői és szervezői a '60-as évek elejétől az egymással versengő egyetemi diákszövetségek vezetői közül kerültek ki, és ebben a versengésben egyre inkább az egyetemi kommunista diákszervezetek vezetői szerezték meg az átfogó testületek kulcspozícióit. Pl. az "Union des jeunes communistes marxistes-leninistes", (Az

Ifjúkommunisták Marxista-Leninista Uniója) és egy sor további maoista, trockista szervezet vezetői említhetők itt. Másik fontos mozzanat, hogy a legismertebb diákvezéreket az Ecole normale supérieure-ből jöttek, ahol már az említett kommunista ideológus, Louis Althusser körül egy hosszú évek alatt kikristályosodott szellemi kör határozta meg a légkört, és a párizsi kommunista intellektüellek ezen túl is nagy befolyással rendelkeztek a későbbi "soixant-huitard"-okra, a "hatvannyolcasokra". Harmadik fontos mozzanat, hogy a kommunista diákvezérek nagy része közép-európai menekült zsidó családokból származott, és a nemzetiszocialista zsidóüldözések - utóhatásként - ezeket az erősebb nemzeti szerveződés ösztönös ellenségeivé tették (l. Rieffel 1993: 137-138).

A 1968-as diáklázadások gerjesztőleg hatottak a francia társadalom szélesebb problémáira, és ez néhány év alatt de Gaulle államelnök bukásához vezetett. A '70-es években lecsillapodtak az egyetemi feszültségek, ám a többhónapos eseményekben összekovácsolódott és országos hírnévre szert tett diákvezér-csoportok a polgári életbe beilleszkedve egy sor szellemi területen meghatározóvá váltak. Így fontos fejlemény volt, hogy a '80-as évek elejétől kezdve a párizsi sajtó és az elektronikus tömegmédiák kulcspozícióinak nagy részét meg tudták szerezni (Rieffel 1993: 189-190). Ez pedig tartalmilag azt jelentett, hogy a "régimaoisták és kommunisták kapták kezükbe" az összefonódott értelmiségi szféra kulcspozícióit.

Érdekes volt e média- és szellemi oligarchia viszonya az 1981-ben hatalomra került szocialista kormányzathoz. Noha ez az oligarchia alapvetően baloldali beállítottságú volt, de a kevés intellektuális erővel rendelkező és hagyományosan munkásbázison álló szocialistákhoz hűvös volt a viszonyuk. Ez a hűvös viszony csak 1984-től kezdett oldódni, amikor Jean-Marie Le Pen vezetésével a korábbi marginális Nemzeti Front (Front National) komoly politikai erővé kezdett válni, és ez a radikális nemzeti erőket nagy hangsúllyal megjelenítette a politikai porondon. Az összefonódott politikai-média-szellemi elit többévtizedes oligarchizálódása "lefagyasztotta" a francia politikai élet problémamegoldó kapacitását - ezt nevezte Michel Crozier 1970-ben "leblokkolt társadalomnak" - és a kiváló szónoki képességekkel rendelkező Le Pen megállíthatatlanul haladt a '80-as évek második felében előre. Ez a politikai fejlemény forrása össze végül is ebben az időben a szocialista kormányzatot és szellemi-politikai bázisát a baloldali kulturális és médiaoligarchiával.

Összegezve tehát azt lehet mondani, hogy az elmúlt évtizedek folyamán az összefonódott és a tömegmédiák körül szerveződött francia értelmiségi-kulturális szférában egy baloldali-kommunista dominancia volt megfigyelhető, amely különböző alakban (tisztá kommunista dominanciával, majd a baloldali katolikusokkal szövetségben, végül a maoista-trockista eszmén szocializált '68-as diákvezérek általi tömegmédiák megszállásának formájában) uralta a francia szellemi életet. Ennek hatására a szociológiában és általában a társadalomtudományokban az elméleti orientálódás alapvetően a marxizmus és különböző leágazásai felé kapott ösztönzést, és az olyan elméletek, amelyek idegenek voltak ettől a gondolkortól vagy éppen szemben álltak vele, tendenciaszerűen háttérbe szorultak a francia szociológiaelméletben.

1.3. Az értelmiségi szféra egységes struktúrái

A nagy országos politikai események átfogó módon meghatározzák és egységes korszakokra bomlást kényszerítenek ki a különböző kulturális területeken. Ezentúl azonban néhány további fontos strukturális meghatározást ki lehet emelni, amelyek egyszerre hatnak erősítően az értelmiségi szféra egységes-összefonódott jellegének fenntartására és gyengítően a professzionális szétszakadozás struktúráira.

I. Az "elitfőiskolák" és a "tömegegyetemek" kettős rendszere. Franciaországban az 1789-es forradalom után megszüntették a feudalizmus szellemét hordozó egyetemeket és ezután csak évtizedek alatt reorganizálódott a felsőoktatás. Az újraindulást az jellemezte, hogy egy-egy szakmai szféra igényeit a centralizált államigazgatás egy-egy speciális főiskola létesítésével elégítette ki, melyeknek csak szűk diáklétszámot engedélyezett. Ez a kontrollált jelleg gátat szabott a létszámbővítésnek, és generációk alatt a magasabb társadalmi osztályokból kiválasztottak helyeivé tették e "grand école"-okat. Csak sokszoros szűrővel és szelekcióval lehetett ide bejutni, és a szűk diáklétszámkeret eleve garantálta, hogy aki ide bejutott, az az egyre bővülő állami közigazgatás vagy a gazdasági és egyéb szervezetek csúcsaira kerülhet diplomájával. Egy-egy szakterületre - egészen a legutóbbi időkig - sok generáción keresztül csak egy-egy ilyen "grand école" adta az utánpótlást, és itt - a korábbi jezsuita nevelés módszereit átvéve - bennlakásos, zárt keretben végzett oktatás volt a jellemző. Ennek hatására az így végzetek zárt testületi szelleme, egységes kollégiumi zsargon és viselkedési mód hagyományozódott át, és a későbbi életben az egymást támogatások rendszerének alapjává váltak. A különböző bölcsészterületek felé ilyen egységes grand école-t jelentett a párizsi École normale supérieure, ahonnan szinte az összes később nevet szerzett filozófus, szociológus, történész, irodalmár etc. kikerült az elmúlt 50 évben.

A szűk létszámkerettel működő "grand école"-ok mellett a felsőoktatás második vonalát az egyetemek jelentik Franciaországban - tehát éppen fordított helyzettel a magyar egyetem és főiskola szintkülönbségével - és ez a második vonal bővült ki radikálisan a '60-as évek elejétől, megsokszorozva az egyetemi diákság létszámát. Az itteni diplomák azonban jórészt csak a középszintű vezetői pozíciókba elhelyezkedést teszik lehetővé, és e szint eltömegesedése még csak fokozta az elitfőiskolák diplomáinak értékét. A szellemi-értelmiségi élet meghatározó pozícióinak birtokosai egy egységes testületi szellemmel összefűzve így tendenciaszerűen összetartják - különböző kulturális szférákban tevékenykedve is - az egységes értelmiségi gondolkodást.

II. Az egységes értelmiségi kommunikáció fórumai. A professzionizálódás egy szintje után az egységes értelmiségi fórumok jelentősége megszűnt a legtöbb fejlett nyugati országban, és különböző szakmai kommunikációs fórumokon történik meg az egymástól elszakadt társadalomtudományi, irodalmi, politikai élet szerveződése. Franciaországban ennek elmaradása még ma is domináns helyet juttat a szakmai kommunikációk (konferenciák, szakmai folyóiratok etc.) rovására az egységes értelmiségi kommunikáció fórumainak. A baloldali-katolikus "Esprit" vagy a libertárius-kommunista Les Temps Modernes folyóiratok az elmúlt évtizedekben mindvégig egyaránt közöltek szociológiai, filozófiai, irodalomkritikai, ideológiai-politikai jellegű tanulmányokat, és ezek szerzői - épp itt publikált tanulmányaikkal is - az egyes értelmiségi szakmák nagyjainak számítottak és számítanak. (Ezzel szemben pl. Németországban folyóiratok szintjén ilyen értelmiségi kommunikáció jelentős fórumot nem kapott, és komoly szakmai tanulmányt a nagytekintélyű

szakmai - szociológiai, politológiai - etc.) folyóiratokban jelennek meg.) A folyóiratok szintje alatt különösen a hetilapok szintjén bomlott ki Franciaországban az egységes értelmiségi kommunikáció fórumrendszere. A baloldali-szocialista vezérelt értelmiségek főként a "Nouvelle Observateur" körül tömörülnek az elmúlt másfél évtizedben, míg a libertárius körök számára inkább a "L'Evenement du jeudi" a vezető hetilap, és tucatszám lehetne sorolni a nagy olvasótáborral rendelkező értelmiségi hetilapokat. Ezentúl persze a napilapok publicisztikai és kulturális mellékletei is az értelmiségi diskurzusok rendelkezésére állnak, és itt a legnevesebb szociológusok, politológusok, jogászok, történészek mellett állandóan megtalálhatók a pártvezérek és ismert pártideológusok írásai is. Fontos még kiemelni, hogy a szakmai folyóiratokba is író szociológus, politológus értelmiségek mellett ez a publikációs struktúra létrehozott egy olyan értelmiségi-közíró csoportot is, amelyhez tartozók minden szakmai specializálódást mellőzve csak ezekben az átfogóbb értelmiségi diskurzusokban vannak jelen, ám ebben a légkörben ez semmit nem von le reputációjukból, és úgy tudnak fellépni, mint a legnevesebb értelmiségek. (Pl. a '95 nyarán köztársasági elnökké választott Chirac-nál bejelentkezett tíz ilyen neves közíró - és ő nagy tisztelettel fogadta is őket -, majd egy hosszabb eszmecsere után vázolták neki, hogy a párizsi értelmiség milyen feltételek mellett biztosítja támogatásáról az új kormányzatot.)

Az értelmiségi folyóiratok dominanciája mellett az egységes értelmiségi jellegű konferenciák nagy súlya is ide tolja a súlyt - a szakmai konferenciák rovására. Az '50-es, '60-as években két vidéki kastély szolgálta a párizsi értelmiségi viták szervezését: a "Centre culturel de Royaumont", amely a szociológusoknak és a politológusoknak éppúgy helyt adott, mint a neves íróknak és filozófusoknak, és a "Cergy", amely főként az irodalmi és esztétikai csoportokat fogadta (Rieffell 1993: 65-80). Egy-egy konferencia - olyan általános témákat napirendre tűzve, mint pl. a "kultúra hanyatlása a modern korban" a legkülönbözőbb szakmákból meghívott neves embereket zárt össze, és az általánosság szintjére korlátozta a lehetséges eszmecsereket. Később a Pompidou-kulturális központban indult be Párizsban ilyen jellegű konferenciasorozat - ez tart még ma is - és televíziós egyenes adásban milliók láthatják, hogy diskurál a világ dolgairól a neves szociológus, teológus, közíró és pártvezér. A szakmai specializáció szintjéről nézve ez csak kivételes esetben éri el az elvárható értelmi szintet, ám reputációt és széleskörű ismertséget ezek a konferenciák biztosítanak, míg a szűkebb szakmai konferenciák csak kisebb anyagi eszközökhöz jutnak, és a szakma átfogóbb közönsége is csak kevéssé figyel ezekre.

Az egységes értelmiségi összefonódást okozó folyóirat struktúra és konferenciák rendszere mellett szintén ezt erősíti a közvetlen értelmiségi politizálás magasra értékelése, és e politizálásban való részvétel reputáció növelésére tett hatása. A párizsi értelmiség politizálásában már a század elejétől kezdve nagy szerepet kapott a petíció-politizálás formája. Már a múlt század végétől elterjedt az a beállítódás a franciáknál, hogy a szakmai teljesítmények mellett kötelessége az igazi értelmiséginek a közügyekért való morális fellépés. Bárhol igazságtalanságot lát, kollektívan tiltakoznia kell. Ennek egyik formájaként alakult ki itt, hogy a már nevet szerzett értelmiségek, kényesen megválogatva a tiltakozók névsorát, olyan petíciókat terjesztenek a legfőbb állami vezetők elé, amelyeket aláíróik személyi súlya támaszt alá. Egy ilyen petíciót - ha nem akar nevetségessé válni - névtelen értelmiségi nem kezdeményezhet, és egész petíció-aláírási hálózatok alakultak ki az egyes évtizedekben Párizsban, amelyek már nevet szerzetteket tömörítettek, tömörítettek. Rieffell a "felháborodás professzionistáinak" nevezi ezeket, és kimutatta, hogy egy-egy ilyen petíció-aláírási csoporthoz tartozók néhány év alatt többszáz petíciót

terjesztettek be. Pl. 1958-69 között 488 olyan petíciót terjesztettek be a párizsi vezérértelmiségek, amelyek a napilapokban megjelentek. (l. Rieffel 1993: 164). Szociológus, politológus, filozófus, színész, író, költő akkor ér el karrierje csúcsára, ha meghívják ilyenféle kényesen megválogatott résztvevői körben terjesztett petíció aláírására. Hogy egy ellenkező példát mutassunk fel, az Egyesült Államok professzionalizálódott szellemi szféráiban idézettségi mutatók és más értékelési paraméterek döntenek a specializált (tudományos, irodalmi etc.) művek jutalmazásáról, míg itt ilyenféle jutalmazást a tömegmédiákban való fellépések garantálják.

1.4. A médiaértelmiségek középpontba kerülése

Az előbbieken leírtak fényében már pontosítani lehet, hogy mit kell érteni "médiaértelmiségi" kifejezés alatt. Ideáltipikus tisztaságban három jellemző megadásával ragadhatjuk meg ezt az alakot: először is több-kevesebb mértékben valamilyen szakmai (irodalmi, filozófiai, valamilyen társadalomtudományi etc.) teljesítmény birtoklását fel kell tudni mutatnia, vagy legalábbis ezt a szélesebb szellemi (vagyis nem a szűkebb szakmai!) körök számára valószínűsíteni kell; második jellemzője, hogy rendszeresen jelen van a tömegmédiákban, a sajtóban; és végül mindez csak akkor ad súlyt számára - és persze az előbbit is akkor tudja elérni - ha egy csoportosulás tagjaként fejt ki tevékenységét a tömegmédiákban. E paramétereknek egyszerre nagyobb mértékben csak néhány tucat szellemi ember tud megfelelni, és egy skálán egyik irányba az "egyszerű" tudóssá, filozófussá, irodalmárrá "szürkülőket" különíthetjük el a médiaértelmiségektől, másik irányba az egyszerű újságíró mesterséget űzőket. A félreértések elkerülése végett kell csak itt megemlíteni, hogy a "médiaértelmiségi", és a médiaértelmiség mint csoport nem azonosítható az újságírók összességével! Ez utóbbiak nagy része egyszerűen csak írja cikkeit, riportjait, ám ez zömmel csak abban a keretben lehetséges, amelyek témáit, hangvételét, kulcskifejezéseit etc. a médiaértelmiségek meghatározzák. E meghatározottság fokozottan kodifikálódik is az erős médiaértelmiségi csoportokkal rendelkező nyugati országokban, és a "politikailag korrekt" kifejezések, szavak, értelmezések kódexeként többé-kevésbé minden szellemi ember el tudja határolni a médiaértelmiség által jóváhagyott beszédmódot az ezt tagadó más értelmezésektől (A "politikailag korrekt" nyelvpolitikai zsarnokságával szemben kirobbant francia vitákhoz lásd: de Villiers 1996, az amerikai szellemi felzúduláshoz: Behr 1995). Magasabb karriert nem tud befutni az az újságíró, aki a "politikailag korrekt" kerettel többször szembe helyezkedik.

Jól kimutathatók azok a változások a francia akadémiai-egyetemi életben, amelyek a '68-as társadalmi megrázkódtatások után a médiaértelmiségek előtérbe kerülését hozták magukkal. E változásoknál mindig azt lehet megfigyelni, hogy a tanítás és a kutatás rovására azoknak az intézményeknek a súlya nőtt meg, amelyek a média prezentálása mellett a politikai nyilvánosságot célozzák meg első sorban. (Bizonyos fokig alátámasztják ezek az eltolódások Régis Debray korszakolását, aki 1978-as könyvében a "befolyásos értelmiségi" alakjának eltolódását jelzi, és a múlt az 1800-as évek végi, 1900-as évek eleji egyetemi tudóstól a könyvkiadói világba, majd a '68 utáni időktől a média világába látja átvándorolni a "befolyásos értelmiségit". Lásd Debray 1978).

Egyik ilyen változást a médiára nyitott egyetem felé az *EHESS* (*École des hautes études en sciences sociales*) súlyának növekedése jelzi. Ezt a valamikor jelentéktelen intézményt 1947-ben az amerikai Ford alapítvány pénzügyi támogatásával a külföld, főként az amerikai liberális szellemi központok felé nyitás fellegvárává tették - hosszú évtizedekig Ferdinand Braudel építette itt ki szellemi körét és határozta meg az EHESS nemzetközi kapcsolatait - és egyre növekvő professzori gárdájával a média felé nyitott baloldali szellemi körök központjaként alakította ki súlyát. Ez a súlynövekedés különösen a '68-as diákmozgalmak után figyelhető meg, amihez az is hozzájárult, hogy a médián belül egyre újabb orgánusok alapításával a kommunista-libertárius csoportok építették ki hegemoniájukat, és ezzel a politizálás súlya a parlamentáris-politikai intézményekről erőbben áttevődött a médiákba. Ugyanezt a változást példázza a '68 után alapított új egyetem, az *Université de Vincennes* felfutása is. A Párizs elővárosában alapított új egyetem professzori gárdájának összetételével és szellemi mentoraival (Roland Barthes, Michel Foucault, Jean-Francois Lyotard etc.) előre vetítette, hogy nagy nyilvánosság mellett itt a radikális baloldal belső irányzatai (maoisták, trockisták és kommunisták) határozzák meg a szellemi vitákat (lásd Rieffel 1993 III. kötet:41) Az új egyetem hamar a párizsi baloldali értelmiség kedvenc találkozó helyévé vált, és a napilapok, hetilapok állandó tudósításai mellett folytak az előadások. Az igazán központi élményt azonban a párizsi értelmiségi köröknek a *Collge de France* előadásai jelentették a '70-es évek elejétől. Korábban legfeljebb kis hírben hozták a napilapok egy-egy professzor College de France-ra kinevezését és nyilvános felavató előadását, de három nagy név, Michel Foucault, Raymond Aron és Georges Duby 1970-es kinevezése fordulatot hozott az intézmény életében, és egyre inkább a szellemi élet központi eseményévé vált egy-egy médiasztár professzor nyilvános előadása. Bevetté vált, hogy - akár nagy színházi bemutatók előtt - órákkal az előadás kezdése előtt sorok álltak a bejárat előtt, és három-ötezres közönség előtt zajlottak Michel Foucault vagy Roland Barthes előadásai. Egy-egy ilyen előadás aztán hetekig témát adott a párizsi baloldali szellemi köröknek, és sokszoros médiaprezentáció vitte el ezek hírét százezrek és milliók felé az egész Franciaországban.

A politikai-szellemi élet felé e médiasztárok a tömegművelődés segítségével a '70-es évektől kezdve kikerülhetetlenül meg tudják határozni azt, hogy mi az ami vitára érdemes, amivel foglalkozni kell, és e tematika vitatásának főbb szellemi kereteit, kulcsfogalmait. Az 1950-es évek kommunista értelmiségi, minden dominanciájuk ellenére, álmodni sem mertek volna akkora politikai súlyról, amit a '70-es évektől a párizsi médiaértelmiségek elértek.

1.5. A médiaértelmiségek csoportosulásai

Az előbbiek fényében már nem lehet meglepő annak jelzése, hogy a párizsi média-szellemi világ intézményei igen nagy részben egyetlen politikai értékvilág, a baloldali-libertárius szellemi körök értékei és nézetei szerint szelektálják a szellemi termékeket. E szellemi monolit ellenére egyrészt egymással rivalizáló személyi csoportosulások bizonyos politikai pluralitást is visznek ebbe az életbe, másrészt marginálisan jelen vannak eltérő politikai értékvilágok orgánumai is. E csoportosulások kitapinthatók a könyvkiadás, az értelmiségi folyóiratok világában éppúgy, mint a hetilapok és a napilapok világában is. Sőt egy 1995-ös esemény azt is jelezte, hogy a könyvterjesztés világa sem esik kívül a párizsi médiaértelmiség domináns köreinek befolyásán. Roger Garaudy nagy vihart kavart könyvéről volt szó

("Les Mythes fondateurs de la politique israélienne", "Az izraeli politika alapmítosai") amelyet a szerző minden valamikori vezető kommunista ideológus tekintélye ellenére gyakorlatilag le tudtak tiltani a könyvterjesztés szintjén, és csak egy "sztrájktrő" kis könyvesboltban lehetett '96 nyarán megszerezni az egész Párizsban.

Egy rövid tanulmányban csak egyszerűsített képet lehet adni az értelmiségi csoportosulásokról, így a folyóiratok szintjét érdemes választani ehhez, mivel tartósabb értelmiségi közösségek körvonalai, politikai és ideológiai szimpátiái illetve ellenszenvei itt mutatkoznak meg a legtisztábban.

Ha az erőpozíció nagysága szerint kezdjük a párizsi médiaértelmiségi csoportok bemutatását, akkor vitathatatlanul a kommunista-libertárius médiabábsztyákkal kell indítani a sort, ezen belül is a Jean-Paul Sartre által alapított *Les Temps Modernes* folyóirattal. Ez a folyóirat az '50-es, '60-as években az egész párizsi szellemi életet uralni tudta, és a '70-es évektől is befolyásos tudott maradni, még ha az utóbbi években már csak árnyéka régi önmagának. E folyóirattal szemben, amely tudatosan a párizsi szellemi élet pozícióira támaszkodva függetlenedett a Francia Kommunista Párt szervezeti hierarchiájától és napi politikai indíttatású ideológiai pozícióitól, a *Le Nouvelle Critique* jelentette a mindenkori pártvonal értelmiségeinek fórumát az 1980-as megszűnéséig. Sokszor támadva a kozmopolita Sartre értelmiségi köreit már ekkor felsejlett e küzdelmekben a kommunista szellemi tábor bizonyos fokig belülről kettészelő ellentét a kozmopolita-libertárius csoportosulás és az alsóbb néposztályok és a francia katolicizmus felé nyitottabb szellemi csoport között. Az utóbbi vezéralakja Roger Garaudy, aki a *Le Nouvelle Critique*-ben a '60-as években központi témává tudta tenni a kommunista értelmiségiek és a keresztények közötti közeledés gondolatát. (Garaudyt 1969-ben a prágai szovjet bevonulás elleni nyilvános tiltakozás miatt kizárják a kommunisták, és ő a '70-es években az arab világ szempontjaira is tekintettel Izrael és a diaszpóra zsidóság szellemi és pénzügyi hatalmának éles kritikusává válik.) A kommunista pártvonalról való bizonyos fokú oldódást a *La Pensée* mutat, amely absztraktabb témákkal foglalkozva erősebben az akadémiai-értelmiségi körökben tudott befolyást szerezni. (A '60-70-es években cikkek sokaságával Louis Althusser az egyik főszereplő e folyóirat hasábjain!) A Clarté érdemel még figyelmet ebből a táborból, amely a legtisztábban példázza a kommunistából libertáriussá átalakulás folyamatát. E folyóirat az UEC ("Union des Étudiants communistes", "Kommunista Diákok Egyesülete") kiadásában jelent meg, mely szervezet a '60-as évekre az egész francia egyetemi élet legbefolyásosabb szervezetévé vált, és a '68-as diákvezérek nagy része is soraikból került ki. A Clarté erősebben distanciálódva a Kommunista Párt vezetőitől inkább a kozmopolita-kommunista értelmiségiek felé nyitotta ki hasábjait. Így nem véletlenül Sartre illetve szellemi köre állandó interjúkra számíthatott e lapban. Innen indult Serge July, aki később, a '70-es évek elején megalapítja majd a legmilitánsabb libertárius napilapot, a *Liberation*-t, és ebben Sartre az egyik mentora, még ha Sartre - öregkora és betegsége miatt - már nem is tudott aktívabban bekapcsolódni *Liberation* alapításába.

E tábor tehát elsősorban a *Les Temps Modernes* és a *Clarté* segítségével tudta kitermelni a párizsi médiaértelmiség meghatározó csoportját, és a '70-es évektől *Liberation* révén a napilapok szintjén a francia politikai élet egyik legfontosabb meghatározója lett. Ez különösen igaz azért, mert az ekkor középpontba kerülő televíziózásban is ez a csoport rendelkezett a legtöbb szövetséggel, és ennek révén sokszoros felhangosításban tudták és tudják a politikai-szellemi közvéleményt

befolyásolni.

A nem kommunista baloldal folyóirat szintjén a magát formálisan katolikus folyóiratként aposztrofáló *Esprit* révén tudott az '50-es években megjelenni, és ennek szerzőgárdája ekkor állandó vitában állt a *Les Temps Modernes* kommunista értelmiségeivel. A '60-as évektől - a televíziózás tömegessé válásával majd később a kormányzattól elszakadó televíziózás létrejöttével - kinyíló médiavilág kulcspozíciói azonban döntő mértékben a kozmopolita-libertárius médiaértelmiségek kezébe kerültek, és az *Esprit* nem tudott kinevelni ezekkel szembeszállni képes médiaelitet. Ez a színtelenség azóta is érezhető az *Esprit* cikkein, és sokszor csak annyiban tér el a domináns tábor lapjaitól, hogy a mérsékeltebb libertáriusok cikkeit közli, kerülve azok táborának militánsait. E baloldali katolikus folyóirat mellett a szocialista színezetű értelmiségi körök a '60-as évek második felétől kezdtek erősebb hídfőállásokat kiépíteni, de nem a folyóiratok szintjén, hanem a hetilapokén. Ez persze egybeesett azzal a változással, hogy a több síkra bomlott médiavilágban a folyóiratoktól a hetilapok szintjére kezdett eltolódni az értelmiségi szellemi küzdelmek súlypontja. A *L'Express* és a 70-es évek végétől különösen a *Nouvelle Observateur* válik e tábor szócsövévé, és a '80-as években a szocialisták hatalomra kerülése csak fokozta az utóbbi központi szerepét a párizsi értelmiségi viták meghatározásában.

A kommunista-libertárius és a szocialista médiaértelmiségi csoportokkal szemben, ha alárendelten is, két csoportot lehet még kiemelni. Az egyiket az "atlanti liberális"-vonulat adja - vagy pontosabban fogalmazva a nem kommunista gyökerű liberálisok csoportosulását jelenti ez - és ez több, egymást követő folyóirattal végig ott volt az elmúlt 40 évben a francia szellemi életben, másikat az "Új Jobboldal" köre testesíti meg, amely sok szempontból marginálisan ugyan, de a radikális nemzeti-jobboldali tábor pozícióit tudta bevinni a párizsi médiaértelmiség sáncai közé.

Az elsőnek említett csoportosulás '50-es évekbeli folyóiratát, a "*Preuves*"-t ugyan még a régi kommunisták alapították - Arthur Koestler, Franz Borzkenau, Manes Sperber - de ezeknél oly éles mértékben megtörtént a szakítás a kommunista eszmevilággal, hogy a modern világ legnagyobb veszélyének tekintették szakításuk után a szovjet kommunizmust. Utólag ismertté vált az is, hogy az amerikai külügyminisztérium és a CIA is finanszírozta azokat az alapítványokat, amelyek a *Preuves* alapítását lehetővé tették, de ez semmit nem von le abból a hatásból, amit az e folyóirat köré csoportosuló értelmiségiek az akkor keményen szovjetbarát Jean-Paul Sartre és a *Les Temps Modernes* szellemi hinterlandja ellen folytattak. Raymond Aron és Hannah Arendt éppúgy állandóan jelen volt itt írásaival, mint Denis de Rougemont és Ignazio Silone. A *Preuves* hatását különösen fokozta, hogy olvasói között nagy számmal ott voltak a vezető politikusok és a felsőbürokrácia tagjai. Ha valami egyáltalán tudta korrigálni az '50-es években a kommunista Sartre és körének szellemi befolyását a párizsi szellemi életre akkor az *Esprit* mellett a *Preuves* és köre volt az. A '60-as évek végére az átalakult szellemi tárborokban nem találta a helyét a *Preuves*, és szerzőgárdája egyre inkább egy újonnan alapított, hasonló szellemiségű folyóiratban, a *Contrepoint*-hoz pártoltak át. E folyóirat értelmiségi köre már több rétegből állt mint elődje, mivel a valamikori kommunista szellemi hegemonia ekkor már a múlté lett, és a párizsi értelmiség is plurálisabbá válva több irányba tájékozódni kezdett. Három nagyobb csoportosulás körvonalai váltak itt szét (Rieffel 1993 II. kötet:31). A Raymond Aront követő "aroniánusok", a konzervatív jobboldal hívei és végül a balközép felé vonzódók. A lap szerzőgárdája és szellemi mentorai között Raymond Aron-on túl ott volt a magyar származású

Fejtő Ferenc, de a velük amúgy éles ellentétben levő nemzeti-konzervatív erők jelenlétét példázzák a francia Algéria következetes hívének számító Raoul Girardet írásai e folyóiratnál, vagy a következetesen royalista és nemzeti-konzervatív Philippe Aries tanulmányainak rendszeres közlése is.

Ez az ideológiai sokszínűség már eltűnik a '70-es évek végén alapított *Commentaire*-ban, amely felváltja az akkoriban lehanyatló Contrepoint-ot. Itt már egyértelműen Raymond Aron szellemi köre dominál, háttérébe szorítva mind a balközép, mind a nemzeti-konzervatív szerzőgárdát. Aron ekkor kezdi élni "másodvirágzását", és a szovjet kommunizmusból több keserű tapasztalat - '56-os magyar felkelés fegyveres leverése, a '68-as prágai szovjet bevonulás és főként Szolzsenyicin Gulág-szigetről és a belső szovjet elnyomásról adott leírása - után végleg kiábrándult párizsi értelmiség ekkor kezdi felfedezni "Aron igazát" a több évtizedes vitapartnerével, Sartre-val szemben. Aron szellemi körei azonban ezzel az értelmiségi-szellemi központtá válással sok szempontból elvesztették valamikori kontúrjaikat a kommunista gyökerű libertárius értelmiségi csoportokkal szemben. *Egyre inkább egy átfogó csoport két feleként strukturálódik ennek következtében a '80-as évektől a párizsi értelmiség: a kommunista-libertáriusok balközépre behúzódtak körei egyik félként és a gaulle-isták, chirac-isták illetve giscard-isták szellemi körei másik félként uralják a párizsi médiákat és a szellemi életet, és ezer szállal összefonódva együtt határozzák meg a politikailag és ideológiailag lehetséges kereteit*, még ha ebben persze az előbbieknél sokkal nagyobb is a súlyuk. Napilap szintjén a radikálisan libertárius *Liberation* adja meg a baloldali markáns álláspontját, amivel szemben a jobbközép markánsabb hangjai a *Le Figaro*-ban olvashatók. A legnagyobb napilap azonban folyamatosan a *Le Monde*, amely a kettő között áll hangvételével, de egy kicsit is távolabbról szemlélve mindhárom lap csak ugyanannak a politikai elitnek az eltérő frakcióit jeleníti meg. A "politikailag korrekt" szóhasználat betartására mindhárom lap kényszerül, és a szankcionáló médiaértelmiségi "felügyelőknek" csak ritkán kell e lapok esetében pampfletjeikkel lesújtani.

E domináns szellemi ikerpárossal szemben a tiszta nemzeti-konzervatív oldalon csak alárendelt csoportosulásként lehet felfogni az "Új Jobboldal" köreit, amely a tömegmédiák világában csak alig észrevehetően tudott megkapaszkodni. Egy rövid időszakra - 1978-80 - azonban a vita középpontjába került az Új Jobboldal, és a médiaértelmiség egésze foglalkozott velük, még ha ez kritikai-elutasító hangnemben történt is. Két körülmény hozta ezt az ideiglenes erősebb médiajelenlétüket. Az egyiket úgy fogalmazhatjuk meg, hogy az Új Jobboldal körei a libertárius ellentábornak egy akciója "hátára ülve", az ellenfél eszközeit felhasználva jutottak a figyelem középpontjába. Az évek óta tartó ideológiai apály után 1977-ben, - amit a Szolzsenyicin-leleplezés váltott ki a zavarba esett szovjetbarát kommunista-libertárius körökben, és a párizsi értelmiségieket sokkolta - Bernard-Henry Lévy (felhasználva a Grasset könyvkiadónál frissen szerzett pozícióját három ideológiai-filozófiai könyvsorozat kiadásának irányítására) nagy médiatámogatással útnak indította az "Új Filozófusok" elnevezés alatt szellemi kampányát. Ténylegesen komolyabb szellemi mondanivaló nélkül és a közfigyelem előtt szakmai reputációval nem rendelkező csoportosulás élén igyekezett BHL (Bernard-Henry Lévy) profilírozni az Új Filozófusokat, akik vele együtt a '68-as mozgalmi körökben nevelkedtek, és mint az École Normale Supérieure végzettjei egy zárt személyi kört alkottak már évek óta. BHL kinevezése az említett könyvsorozatok szerkesztőjévé új lehetőséget adott a klikk számára, és egymás után jelentették meg ebben könyveiket - állandóan egymásra hivatkozva - és a média kulcspozícióit elfoglaló régi mozgalmi barátaik mint szellemi forradalmat ünnepelték az Új Filozófusokat. Ebbe a körbe

kapcsolódtak be másik oldalról az "Új Jobboldal" megalakítói, és a párizsi értelmiség előtt mint egy új törésvonal jelent meg egyik oldalról az Új Filozófusok ünnepelt köre, másik oldalról az Új Jobboldal értelmiségei. Amikor néhány hónapos szereplés után 1979 júniusában a legolvasottabb napilapban, a *Le Monde*-ban egy átfogó cikk jelent meg róluk "Az Új Jobboldal berendezkedik" címmel, akkor kitört a polémia, és az összes országos napilapban, rádióadókban és televíziós csatornákon vitatták színrelépésüket. (Több mint 500 cikk jelent meg ekkor róluk pár hónap alatt. Lásd Rieffel 1993 III. kötet:151). E szerencsés körülmény mellett szerepet játszott ideiglenes médiajelenlétük kialakulásában, hogy az egyetlen jobboldali napilap, a *Le Figaro* beindította hetilapját, a *Figaro Magazine*-t, és itt a tulajdonos, Robert Hersant támogatásával az Új Jobboldal vezető értelmiségei határozták meg a témákat és a hangvételt. Különösen két vezéralakjuk, *Raymond Bourgain* és *Alain de Benoist* nevét kell itt kiemelni e körből, de különböző leágazásokkal csatlakoztak e körök a feljövőben levő *Front National* ideológusaihoz, illetve az akkori államfő fivére, Olivier Giscard-d'Estaing is részt vett e szellemi körben.

Alig két év után törésre került sor az Új Jobboldal vezetői és a *Figaro-Magazine* között, és ez elvette tőlük ettől kezdve a nagyobb nyilvánosság előtti megjelenés lehetőségét, de a párizsi értelmiség előtt kialakult reputációjukat már nem lehetett elvenni tőlük. Alain de Benoist és szellemi köre folyóirat szintjén azóta is jelen van a párizsi szellemi életben, és az *Évenements*, illetve a *Nouvelle École* c. folyóirataik a jobboldali értelmiség teoretikus igényeit elégíti ki. Csak kitekintésképpen kell jelezni, hogy a korai kapcsolat ellenére nincs együttműködés az Új Jobboldal mai körei és az időközben magát igazi nagy párttá kinövő *Front National* között. Ez persze azt is jelenti, hogy az Új Jobboldal így pártok szintjén nem tud befolyást találni (a Chirac-féle jobbközép szellemi körei a már említett módon nagy mértékben összefonódnak a balközép szellemi köreivel), a *Front National* pedig gyakorlatilag nem rendelkezik számottevő médiaértelmiséggel.

Mint jeleztük, a *Le Figaro* az egyetlen napilap, amely jobbközép politikai pozíciókat foglal el a párizsi baloldali médiavilág tengerében, de Jean-Marie Le Pen és a *Front National* számára ez alig valamivel kevésbé ellenséges, mint bármely más baloldali média. A *National Hebdo* és a *Rivarol* hetilap szinten, az elenyésző példányszámban és néhány oldalon megjelenő *Présent* pedig napilap szinten megjeleníti nézőpontjukat, de ezek démonizálása a szellemi világban minimálisra korlátozza terjeszthetőségüket. A *Front National* már a szavazatok ötödét megnyeri az országos választásokon, de nyilvánosan nem tanácsos olvasni e lapokat, aki nem akar feltűnést kelteni.

Fontos kiemelni, hogy a kulturális szférák erősebb egységben maradása, és a tudomány, a művészet, a tömegkommunikáció és a politika funkcionális alrendszerének félrészben való differenciálódása Franciaországban láthatóbbá teszi az osztályadalmi uralmi szerkezet dimenziójában az egyes funkcionális szektorok teljesítményeinek hatalmi forrásként felhasználását az uralkodó csoportok által. A gazdasági töke felett rendelkező banki-pénzligarchia hatalmának áttevődése a média szférájába - annak tulajdonosi kulcspozícióinak kézben tartásával – de ugyanígy a tudományos alapítványok, ösztöndíjak, könyvkiadók és főként könyvterjesztő hálózatok döntő többségének kézben tartásával az egyetemi akadémiai szféra meghatározása általuk, vagy a művészeti szektorok ellenőrzése, és mindezekben egy összefonódó értelmiségi hálózat jutalmazása és szervezése tisztán mutatja a szellemi szektorok teljesítményeinek hatalmi erőforrásként megszervezését és az osztályadalmi uralom biztosítására való felhasználását. Németországban, ahol a

funkcionális differenciálódás tisztábban végbement, az uralmi szempontok ilyen közvetlen megjelenését nem lehet tapasztalni.

Ilyen értelmiségi-szellemi háttér és struktúrák mellett kell szemügyre venni a mai francia szociológiaelméleteket és szerzőik beállítódását.

2. A modern francia szociológiaelmélet főbb alakjai

Három nagy szembenállást kell a középpontba emelni már az elemzés kiinduló pontjában ahhoz, hogy a modern francia szociológiaelmélet irányzatait és fő alakjait megfelelően el tudjuk helyezni egy összképben.

Az első két szembenállást inkább tudományos-módszertani eltérés adja, míg harmadikat a politikai tábornegozslások szociológiába behatása hozta létre.

Az egyik tudományos szempontú szembenállás egyik oldalról Émile Durkheim elméleti-történeti elemzési módszere, másik oldalról Frederic Le Play adatfelvevő-statisztikai módszere eltéréseiből eredt már a múlt század utolsó évtizedeitől kezdve. Ebből az eltérésből fakadt, hogy Durkheim és tanítványai átfogó összefüggéseket és struktúrákat kutattak, amelyek több társadalomban és eltérő civilizációkban is megjelentek, és ezeket történeti illetve különböző tudományágban már felhalmozott, empirikusabb ismeretek elemzése alapján, mintegy másodlagos elemzéssel, integrálva dolgozták fel. Ezzel szemben Le Play és az utódként hozzá közel álló René Worms egy-egy jelenkori problémát emelt be mindig a kutatásba, ami a francia társadalomban éppen fellelhető volt, és ezeket statisztikai adatfelvételekre alapozva igyekezett elemezni. Le Playnek ez a szociológiai empirizmusa az adatok önkényes és a mindennapi gondolkodás sémái szerinti értelmezését hozta szükségszerűen létre az átfogó elméleti és történeti összefüggések félre tolása miatt, de másrészt az "itt és most"-ra koncentráló elemzései sok szempontból felkeltették a befolyásos gazdasági körök és a közigazgatás berkeinek érdeklődését a szociológia iránt. Le Play (1806-1882) irányzatát René Worms (1869-1926) folytatta, aki a "Revue Internationale de Sociologie" c. folyóiratot megalapítva egy szociológus csoportot alakított ki a folyóirat körül, és éles ellentétben álltak a Durkheim körül csoportosuló szociológusokkal. Míg ez utóbbi iskola tagjai aszkétikus fegyelemmel szisztematikus elméleti-történeti tanulmányok elkészítésére összpontosították figyelmüket, energiáikat, és a Sorbonne keretein belül a filozófia és a történelem szakokba ágyazottan oktatták a szociológiát, addig az egyetem falain kívül maradván, az irodalmi-szellemi élet közegében működő, René Worms körüli csoport erősebben az értelmiségi publikum rövidtávú divatirányzatait követte, és a mindennapi gondolkodás fogalmaihoz kötődve sok szempontból eklektikus gondolati keretekben végezte elemzéseit.

Egy másik tudományos szempontú szembenállást az 1930-as évektől a társadalmi események strukturalista meghatározottságát valló irányzatok és velük szemben a egyéni döntést és az egyéni tudatot kiemelő egzisztencialista irányzatok adják. Míg a strukturalisták táborába az ortodox marxista Louis Althusser és az etnológusok többsége, köztük Lévy-Strauss tartozott, addig a társadalmi eseményeket a szabadon döntő és szabad tudattal rendelkező egyénekre visszavezető Jean-Paul Sartre és

egzisztencialista köre adta a másik tábor. Az események mögött mindent eldöntő társadalmi törvényszerűségeket látó és az egyéni döntéseknek és az egyéni tudatoknak semmi szerepet nem tulajdonító strukturalisták túlzásai éppolyan egyoldalúnak tündek egy idő után a francia szellemi életben, mint az egzisztencialisták minden strukturális meghatározottságot elvető és az egyéni döntés szabadságát végtelenen eltúlzó álláspontja. Pierre Bourdieu az 1960-as évektől e végletek meghaladásával alakította ki elméletének alapjait.

A harmadik említett szembenállás a különböző szociológus és társadalomtudós csoportok között, a francia társadalom politikai táborokra bomlásának begyűrűzéséből fakadt. A múlt század utolsó évtizedeiben a legerőteljesebb politikai szembenállást, a szélesen vett kulturális-szellemi életben, egyrészt a katolikus-konzervatív, másik részről a baloldali, főként írói-újságírói értelmiségi csoportok szembenállása jelentette. Az egyetemi szférába begyűrűzést az határozta meg alapvetően ekkor, hogy míg a jogászképzésben, a közigazgatási-politikatudományi képzésben valamint az orvosi karokon a felsőbb társadalmi rétegekből rekrutáltak elsősorban a diákokat, addig a filozófiai, a történész és az ide beágyazott szociológiai oktatásban, valamint a tanárképzésben főként az alsóbb polgári rétegekből nyerték a diákokat. Ez a társadalmi-szociális különbség pedig ebben az időszakban spontán módon azt alakította ki, hogy míg a jogász, közigazgatási és orvosképzésben jobboldali-konzervatív politikai értékek domináltak, addig a filozófus, történész, szociológus etc. képzésben inkább a baloldali értékek. Ezt az intézményi szembenállást egészítette ki és erősítette fel az irodalmi-szellemi életben kialakult szembenállás a baloldali és a katolikus-konzervatív értelmiségi körök között.

Émile Durkheim politikai beállítottsága "racionalista-konzervatív"-nak volt nevezhető, és ez szembenállította mind a baloldali-irodalmi értelmiséggel, mind a katolikus-konzervatív táborral. Ez a közép felé tendáló beállítottsága okozta az ő esetében a Dreyfus-perrel felborzolódtott szellemi-politikai küzdelmekről való bizonyos fokú távolságtartást. Mintegy történelmi véletlenként ez is megalapozta a szociológia hivatalos egyetemi elismertetéséért vívott küzdelmének a sikerességét, aminek eredményeképpen megalapította a Sorbonne-on az első szociológiai tanszéket Franciaországban a múlt század végén. (Durkheim szoros személyes kapcsolatban állt az oktatási kormányzat irányítóival, akik, a hozzá hasonló politikai beállítottság háttéréből, nagy tisztelettel figyelték szociológiai munkásságát.) Durkheim korai halála (1917) után tanszéke körül csoportosuló tanítványi egyre inkább elfoglalták az újabban alakított szociológiai tanszékek kulcspozícióit, és a két világháború között az ún. durkheimiánusok uralták a kibontakozó francia szociológia főbb intézeteit és tanszékeit.

Durkheim elméletét és történeti-elméleti módszerét alapulvéve terjedt el a durkheimiánus iskola. Marcel Mauss (1872-1950) és Lucien Lévy-Bruhl (1857-1939) erősebben eltolódva az etnológia felé, a primitív társadalmak struktúráját kutatva. Mauss maradandó elméleti elemzése a primitív társadalmakban nagy szerepet játszó "ajándékozás" társadalmi funkcióit kutatva jutott olyan eredményekre, amely később Polányi Károly "reciprocitás" gazdasági integrációs sémájához adott ösztönzéseket, de más irányban később Pierre Bourdieu "szimbolikus tőke"-fogalma is ebből a gondolatkörből indult ki eredetileg. Maurice Halbwachs (1877-1945) erősebben elkanyarodva Durkheim makroszociológiai elemzési szintjétől, szociálpszichológiai jelenségek kutatása felé fordult. Maradandó elméleti kutatása a "társadalmi emlékezet"-re irányultak, amiben az individuális-pszichológiai emlékezet társadalmi meghatározottságát vizsgálta.

Egy következő Durkheim-tanítvány *Célestin Bouglé* (1870-1940) kevésbé elméleti munkássága, mint inkább szervező-vezető tevékenysége miatt volt fontos a modern francia szociológiaelmélet számára. Bouglé 1930-tól az általa alapított Társadalomtudományi Dokumentációs Központ igazgatójaként tevékenykedik, és miután a Sorbonne egyetemén, a filozófia szakon szociológiát oktatva, fel tudta kelteni a diákok érdeklődését a szociológia iránt, egy sor tanítványt tudott maga köré gyűjteni. Bouglé - szakítva a francia társadalomtudományokra és különösen a Durkheim-iskolára jellemző bezárkózással - tudatosan törekedett nemzetközi kapcsolatok kiépítésére és más országok szociológiai elméleteinek megismertetésére Franciaországban. Így küldte ki ösztöndíjra Németországba az 1930-as években *Raymond Aron*-t, aki ott a franciák számára akkor ismeretlen Max Weber tanulmányozta, majd írt róla alapos tanulmányokat - ezzel előkészítette Max Weber megismerését a francia szellemi életben. Ugyanígy *Jean Stoetzel*-t Amerikába küldte ki Bouglé, és ott Stoetzel - Paul Lazarsfeld mellett - az empirikus adatfelvétel szociológiai módszereit tanulmányozta.

A két világháború közti időszak mindenesetre nem volt kedvező a francia szociológia további fejlődésére. A durkheimi-iskola dominanciája kezdett ugyan felbomlani, de újabb elméleti irányok vagy más szociológiai módszerek felé eltolódás nem történt meg. Erre csak a második világháborút követő évektől jöttek létre a feltételek. Ennek okaként kell említeni, hogy a pontosabb szociológiai adatok iránti szükségletet nagymértékben megnövelte ekkor a központosított állami tervgazdálkodás intézményeinek kiépülése - részben a háború követelményei, részben az un. Vichy-kormány által kiépített állami gazdaságirányítási intézmények megőrzésként. Ily módon a különböző minisztériumok mellett egy sor tervező- és statisztikai intézet jött létre, amelyek egy-egy szűkebb szféra adataira és társadalmi problémáinak elemzésére specializálódtak. Ennek két fontos hatása volt a francia szociológiára. Egyrészt leértékelte az átfogó társadalmi struktúrákkal foglalkozó elméleteket, és e helyett a speciálisabb szakszociológiák kibomlása felé hatott, másrészt a durkheimi-iskola történeti elméleti módszereivel szemben a statisztika adatokon nyugvó szociológiai módszereket részesített előnyben. Itt már nem "a" modern társadalmak egyes szabályszerűségei voltak fontosak, hanem "itt és most" a francia társadalom egyes szeletének statisztikai pontosságú ismerete.

Ez a megnövekedett igény az empirikus szociológiai kutatások iránt kikényszerítette néhány év alatt a szociológia szervezeti bázisának átalakulását. Egy sor empirikus jellegű szociológiai intézet jött létre, amely a szociológusképzés átalakítását igényelte. Durkheim kezdeti sikere óta ugyanis a szociológiát ugyan elismerték egyetemi diszciplínának, de önálló szociológusképzés egészen 1958-ig nem volt Franciaországban. Történésznek vagy filozófusnak tanult eredetileg a legtöbb, későbbi szociológus, és csak ezen belül hallgatott szociológiát. (Ez teszi érthetővé az elméleti-történeti módszer elterjedtségét a francia szociológiai életben az 1950-es évekig, másrészt az empirikus szociológiai kutatások elmaradását). A megnövekedett igények a teljes képzést kapott szociológusok iránt végülis 1958-tól tették lehetővé a főszakos szociológusképzést itt. De már előtte is - az egyes minisztériumok szakszociológiai intézetei, statisztikai osztályai mellett - a központi francia tudományos intézeti hálózatban létrejött az 1940-es évek végén a "Centre d' Etudes Sociologique (a Szociológiai Tanulmányok Központja), ahol rendelkezésre álltak a nagy empirikus kutatásokhoz a pénzügyi eszközök. Ennek igazgatója lett az amerikai empirikus szociológiát Lazarsfeldtől tanuló Jean Stoetzel 1949-től, és ezután egy egész szociológus-generációt nevelt fel ebben a központban. Stoetzel tudatosan

szakítani igyekezett a durkheimiánus-iskola hagyományaival, és Durkheim-mel szemben az elfeledett Le Playhez nyúl vissza elméleti elődként. Igaz, hogy ezzel a fordulattal az empirikus statisztikai tökéletesedés mellett egy elméleti elszegényedés is létrejött a francia szociológiában, és a tartós struktúrák összehasonlító kutatása helyett a jelenkori francia társadalom mindennapi problémái kerültek a kutatás középpontjába.

A kutatási tárgy beszűkülése mellett a pontosabb empirikus módszerek így is kezdtek nagy tekintélyt hozni a szociológiának a francia szellemi életben. Így *Georges Balandier* az 1950-es években nagy hatást kiváltó munkákban kutatta a gyarmatosított társadalmak belső szerkezeti problémáit és a gyarmatosított nép ill. a gyarmatosító hatalom közötti többértékű hatalmi viszonyokat. Sok szempontból épp Balandier-nek ezek a kutatásai jelentették az ösztönzést a gyarmati függés felszámolására, és ennek szellemi elfogadását készítették elő a francia szellemi életben.

Az empirikus szociológia kibomlása és elterjedése mellett az elméleti szociológia is továbbfejlődött a II. Világháború utáni évektől. Ennek megértéséhez azonban jelezni kell az átfogó francia szellemi élet főbb táborait, mivel az elméleti szociológiai irányzatok sok szempontból meghatározottak voltak e szélesebb táboroktól is. (Mint jeleztem, a francia szociológiaelméleti irányzatok szembenállásainál ez a másik meghatározó dimenzió, a belső módszertani-tudományos tábornegoszlások mellett). Ennek megértéséhez fontos kiemelni, hogy az átfogó francia szellemi életben a II. Világháború után nagymértékben felerősödött a múlt század végétől ismert szembenállás a baloldali párizsi-irodalmi értelmiségi körök és a konzervatív-nemzeti értelmiségi körök között. Az utóbbi mindig is erős volt, de ezen évektől kezdve a baloldali irodalmi-szellemi körök is nagyobb hadállásokra tettek szert.

Ennek egyik fontos alapja a Francia Kommunista Párt háború és megszállás alatti ellenállásban szerzett tekintélye volt, amely a háború utáni években nagy szavazó tömböt és egy ideig kormányzati szerepet is juttatott neki. A párizsi irodalmi-értelmiségi körökből nagy szimpatizáns csoportok sereglettek a kommunisták köré, és *Jean-Paul Sartre* egy folyóiratot alapítva - a "Les Temps Modernes"-t - szervezte a párizsi irodalmi-szellemi köröket. Az "elkötelezett értelmiségi"-szerep - minden problémát figyelni és mindig kollektíven tiltakozni - szélesen elterjedt a társadalomtudományi-szociológiai körökben is, mivel mint említettem, ezek a szakok hagyományosan baloldali értékek mellé álltak. Idealizált szovjetbarátságuknak csak az 1956-os magyar felkelés ellen bevonult szovjet csapatok realitásai vetettek részben véget.

A szociológiaelméletben illetve szélesebben a társadalomelméletben a két irányzat összezapása egyik oldalról *Jean-Paul Sartre* mások oldalról *Raymond Aron* szembenállásában csapódott le. A rajongó és csapongó baloldali értelmiségi alakjával szemben Aron a realitátszerűbb és szakmaibb tevékenységet folytató szellemi ember alakját kívánta szembenállítani, és az '50-es évek elejére "Az értelmiségi ópiuma" címmel írt maró kritikát a realitástól elrugaszkodó, utópista-baloldali eszmékhez érzelmileg mélyen tapadó, "elkötelezett értelmiségi"-szerep elterjedése ellen.

Mint a II. Világháború utáni francia szociológiaelmélet "nagy magányosát" lehet kiemelni *Georges Gurwitsch* (1897-1965) nevét. Az eredetileg orosz származású Gurwitsch a bolsevik forradalom után emigrált Franciaországba, majd 1945-től Strasbourg-ban a szociológia professzora lett. A háború éveit Amerikában töltötte, de

számára az empirizálódott amerikai szociológia csak mint elvetendő jelent meg, és visszatérve Franciaországba egy átfogó elmélet kidolgozásán tevékenykedett haláláig. Gurwitsch a hivatalos francia szociológia fő alakjának számított egészen az 50-es évek végéig. Distanciálódva mind Sartre "Les Temps Modernes" körüli baloldali illetve a velük szembenálló "Esprit" (a francia katolikus-nemzeti szellemi tábor fő folyóirata) csoportosulás közötti értelmiségi harcoktól, mind az egyre kiterjedő empirikus szociológia művelőitől hozta létre absztrakt és bonyolult fogalmi apparátusból álló elméletét. De egyrészt senki nem követte ezt az elméletet, másrészt tanítványok nem csoportosultak köré. Így hivatali hatalma letűnével és halálával együtt haltak meg művei is - minden utólagos hatás nélkül. (Ami persze nem zárja ki, egy valamikori későbbi reneszánsza lehetőségét.)

Gurwitsch pozíciója és elméletének hivatalos dominálása nem engedte meg, hogy a Raymond Aron által elindított Weber-recepció megtermékenyítse a Durkheim utáni francia szociológiaelméletet. Aron maga is részben politika síkján, a nemzeti-konzervatív tábornak elkötelezett újságíróként fejtett ki publicisztikai tevékenységet, és csak 1955-től kapott professzori kinevezést a Sorbonne-on. Az ő tanársegédjeként indult *Pierre Bourdieu* az '60-as évek elejétől, aki később egy szociológus csoportosulás vezéralakjaként és intézetvezetőként a modern francia szociológiaelmélet talán legnagyobb alakjává nőtte ki magát.

Sok szempontból Raymond Aron politikai nézeteit osztotta *Michel Crozier* is, aki hozzá hasonlóan alapvetően szemben állt a párizsi "szalonértelmiségi" körökkel. Crozier rendszeres munkában dolgozta fel a modern bürokrácia jelenségeit - az amerikai Mertonra, illetve Max Weber korábbi elemzésére is támaszkodva - és e könyve nagy hatást váltott ki Franciaországon túl is. (Lásd magyarul is: "A bürokrácia jelensége"). Az 1960-as diáklázadások és az ezek nyomán létrejött társadalmi valóságot elemezve állította fel elméletét a "blokkolt társadalom"-ról (*La société bloquée*). E szerint a francia társadalom alapproblémája - és ennek felszíni megjelenése volt a '68-as társadalmi-politikai megrázkódtatás is - az, hogy a politikai szférája túlbürokratizált, és ezért nem képes reagálni időben a fokozódó feszültségekre. Csak ha már válság rázta meg a társadalmat, képes új programot adni a politikai szféra a társadalom irányításának. Ez a "leblokkolt társadalom" a politika elbürokratizáltsága esetén mindenhol létre jöhet - állította fel Crozier tézisé.

Alain Touraine-t lehet még kiemelni a legújabb francia szociológiaelmélet befolyásos alakjai közül, aki empirikus iparszociológiai munkák mellett egy átfogó cselekvéselméletben igyekezett a 60-as években elméleti alapjait tudatosítani. Központi gondolata a társadalmi változás erőinek kiemelésére és a társadalmi mozgalmak, a kollektív cselekvők "külső tudatosítására" vonatkozik. E mozgalmak a szerveződéshez szükséges önreflexió magasabb fokára nem tudnak eljutni, és a szociológus dolga, hogy kívülről elemezve az egyes mozgalmakat, segítsen eljutni a reflexív tudatosság emeltebb szintjeire ezeket. Touraine e feladatmeghatározása - implicite - a tudomány elemző-kognitív jellege helyett egy ideológiai-társadalomalakító irányba viszi el a szociológiát, ami abból is látható, hogy az utóbbi években körülötte tevékenykedő szociológusok különböző baloldali mozgalmak aktivistájaként is a közfigyelem előtt állnak.

Ténylegesen átfogó elméletet Pierre Bourdieu mellett csak *Raymond Boudon* hozott létre a modern francia szociológiaelméletben. Boudon a '60-as évektől Lazarsfeld módszertani munkáit adta közre franciául, és elemezte tanulmányaiban ezeket a módszereket. Az elmúlt évtizedekben egyre inkább a *módszertani individualizmus*

legfőbb alakja lett Franciaországban, ahogy a németeknél pl. Karl-Dieter Opp vagy Amerikában John Elster és James Coleman számít annak. Ez az irányzat elsősorban a közgazdasági beállítottságú és képzettségű szociológusok között terjedt el, és elméleti kiindulópontjai majd minden szempontból szemben állnak a legtöbb átfogó szociológiaelmélettel. Ezzel szemben Pierre Bourdieu elmélete jobban beilleszkedik ezek közé.

Az átfogó vázlat lezárásaként ki kell még térni Jean-Francois Lyotard posztmodern társadalomra vonatkozó elméletére és Michel Foucault társadalomelméletére. Ez a két elmélet - különböző fokban - az elmúlt évek leginkább tárgyalt elméletei közé tartozik az egész nyugati világban a filozófusok, a szociológusok és a politológusok között egyaránt. Ezért, noha nem lehet őket a szűkebben vett szociológiaelmélet keretei közé szorítani, külön kitérünk ezekre is a következő fejezetekben.

XIII. fejezet

Foucault, Lyotard, Touraine

1. Michel Foucault szellemi fejlődése

Foucault filozófusként végzett 1946-ban, majd a pszichológia és a pszichopatológia szakokat is elvégezte. Tudományos művei egyrészt a tudománytörténet és a filozófiai ismeretelmélet metszéspontjában, másrészt történettudományi területeken jöttek létre. E részkutatások mögött azonban mindenkor a társadalmak szerveződése, ennek változásai és a társadalomra vonatkozó tudás szerveződésének változásai érdekelték igazán Foucault gondolkodását, és ezzel a szemszögével tette az igazi hatást, noha műveit folyamatosan feldolgozzák az érintett szűkebb szaktudományos (orvosszociológia, kriminológia, tudománytörténet, tudományelmélet etc.) közösségek is. A modern francia szociológiaelméletből a *műveit összekötő átfogó szemléletmódja* miatt nem lehet kihagyni Foucault munkásságát. Tárgyalásának szükségességét csak fokozza, hogy az elmúlt évtizedekben a francia társadalomtudósok közül az egyik leginkább ismert alakká vált a nyugati világ egészében, aminél persze meg kell jegyezni, hogy ez a hatás sokszor túlment az akadémiai-tudományos berkeken, és az értelmiségi-szellemi közvélemény divatos elméleteként terjedtek popularizált nézetei. (Például míg a társadalomtudományi citációs index az elmúlt 35 évet tekintve hétezer idézettséget mutat fel Foucault műveinél, addig Bourdieu-nál háromezer, Luhmann-nál kétezeröttszáz, Habermas-nál négyezer ez a szám). Ezt az utóbbi hatást az is lehetővé tette, hogy Foucault, a '40-es évek második felében az Ecole Normale Supérieure-ön tanulva az akkor ott domináns elméleti-kommunista beállítódást szocializálta, majd a későbbiekben a párizsi baloldali entellektüel körök egyik tevékeny résztvevőjeként és szervezőjeként is működött, és a nyugati világ nagy szellemi központjaiban levő baloldali-liberális értelmiségi és pénzügyi köreivel a legszorosabb kapcsolatban éltek és élnek ezek a párizsi értelmiségi csoportok (lásd Rieffel 1993). Így a kulturális terjesztés nemzetközi szintű domináns erőinek érdeme is ez az átfogó hatása. Foucault korai halála után (1984) elméletének ez az átfogó értelmiségi hatása még csak növekedett, de ez sokszor csak nehezíti tényleges tudományos teljesítményének értékelését. (Bourdieu jegyezte meg a '90-es évek elején Foucault elméletének amerikai tárgyalását érintve, hogy homoszexualitása és AIDS betegségéből következő halála mintegy a modern kor szimbolikusan tragikus figurájává avatta Foucault alakját bizonyos, a 'másságot' mindenekfelé emelő és a tömegművelésben domináló amerikai értelmiségi körök előtt, és tényleges művei ebben a sajátságos recepcióban ehhez képest háttérbe szorultak).

Foucault első könyve 1961-ben jelent meg "Histoire de la folie" (Az őrültség története) címmel, és ebben a "normális", illetve az "abnormális" történeti

kezelésének változásait igyekezett rekonstruálni széles empirikus alapon. Az őrültség - a normálisnak tekintet viselkedéstől és gondolkodástól eltérés - felfogásának történelmi változásai (a középkorban a szenteknek kijáró tisztelet illeti, az újkortól kezdve ezzel szemben mint értelmi és etikai eltévelyedettként kezelik, együtt elkülönítve a különböző szempontból deviánsként felfogott csoportokkal, majd a modern korban mint beszámíthatatlant az őrültet betegként kezelik és elkülönítik) Foucault tulajdonképpen a "normális" egyre sűrűbb hálóját és ezek határait, az ide tartozó szabályok és viselkedést kötelező jellegének felépülését igyekszik rekonstruálni. E problémakör további oldalait elemzi az 1963-ban publikált "Naissance de la clinique" (A klinika születése) című könyvében, amelyben az egészségügyi intézményhálózat kifejlődése mellett különösen jelentős későbbi elméleti fejlődése szempontjából a modern orvostudomány látásmódjának átalakulására vonatkozó elemzése. Ez az anyag közül tovább - egy sor további tudományág történeti átalakulását az elemzésbe bevonva - a '60-as évek második felének két ismeretelméleti jellegű könyvében, az 1966-os "Les mots et les choses" (A szavak és a dolgok) illetve az 1969-es "L'archéologie de savoir" (A tudás archeológiája).

E két, egymásra épülő kötet elemzései a tudás szerveződését alapvetően a szigorú akadémiai-tudományos gondolkodás szempontjából vizsgálják meg, és kritizálják a tudományos eszmetörténeti munkákat és szerzőiket. Különösen az 1969-es műben jelenik meg tisztán Foucault elképzelése a tudás archeológiájáról, mint egy minőségibb eszmetörténeti kutatás módszeréről a hagyományos eszmetörténetekkel szemben. *Fejtegetéseinek lényegét a következőképpen lehet röviden összegezni:* El kell vetni az eszmetörténetben használt hagyományos rendező kategóriákat, mint a biológia, az természettörténet, a filozófia etc. és ezek helyett az egyes kijelentések átfogó kontextusaként a *diszkurzív formációkat* kell használni. Egy-egy ilyen diszkurzív formáció egy meghatározott korra jellemző tárgyakkal jellemezhető, illetve e tárgyak elkülönítésének és összehangolásának sajátos konstrukciós szabályokkal, meghatározott fogalomtárral. Fontos, hogy Foucault kritizálja azon hagyományos eszmetörténeti törekvéseket, amelyek egy diszciplína előformáit a legkülönbözőbb korszakokon keresztül igyekeznek visszavezetve felmutatni. Ezzel szemben állítja ő, hogy az esetleges formai egyezés mögött a különböző korok átfogó szellemi kontextusai eltérő diszkurzív formációkat hoznak létre, eltérő tárgyakonstruálási szabályokkal és szemléletmódokkal, és így az adekvát eszmetörténet - ez az ő archeológiája - inkább a diszkontinuitások feltárására teszi a hangsúlyt, és egy-egy fogalmat, tárgyat az adott formáción belüli helyi értékével együtt vesz figyelembe. Egy további különbség Foucault archeológiai módszere és a hagyományos eszmetörténet között, hogy ő egy tárgyat, fogalmat vizsgálva nem igyekszik leszűkíteni a vizsgálatot ezek tudományon belüli vitatásának, tematizálásának elemzésére, hanem e témák nem tudományos tárgyalásának előfokait is bevonja a vizsgálatba. A vizsgálati terület kitágítására dolgozza ki a *diszkurzív praxis* kategóriáját, amelynek három küszöbét különíti el, mely küszöbök az egyes témák tárgyalásában a tudományosság magasabb fokait jelentő reflexivitás-tudatos kezelés erőteljesebb kibomlását jelzik. E szerint egy témáról a diszkurzus megszerveződhet mint egyszerű diszkurzív formáció, ez a reflexivitás minimális, hétköznapi fokát jelenti. Ez a diszkurzus átlépheti az első küszöböt, az *episztemológiai küszöböt*, ha már tisztább alapfogalmakat különítenek el a téma tárgyalására. (Foucault példája ennél a XIX. század első felének pszichológiai kezdeményeire utal. Lásd Foucault említett 1969-es könyvének német fordításában: Foucault 1981:253-283). A következő küszöb a *tudományossági küszöb*, ahol a diszkurzus már az alapfogalmak letisztítását és egymás közötti viszonyait

konstrukciós törvények szerint és rendszerezett alakban formálják ki. Végül a diszkurzus átlépheti a harmadik küszöböt is, a *formalizálódási küszöböt* is, ahol az alapfogalmak és a tárgykonstrukciók reflexivitása különösen magas szintre emelkedik. Foucault példája a formalizálódásra a matematizálás, de másféle formalizálódást is lehetségesnek tart. Összegezve azt mondja Foucault, hogy bármely téma vitatásának történeti elemzésénél e három küszöböt kell szem előtt tartani, és ezek felderítésekor az egyes küszöbök elérése utáni átépítési folyamatokra kell koncentrálni. Tágabb tehát archeológiai módszere a hagyományos eszmetörténetnél, mert az csak a tudományos küszöböt elért vitákra tekint, de másrészt az így kitágított vizsgálati területen belül több diszkontinuitást tart beiktatandónak, kritizálva az "szellemi elődökre" törekvő eszmetörténeti folyamatosságok kidolgozását.

Már itt jelezni kell, hogy a '70-es évek második felétől Foucault egy akcentusváltoztatással az *itteni akadémiai-tudományos kritikára szűkített új módszer helyett egy hatalmi kritika felé tolta el elemzéseit, és a tudás - hatalom összekapcsolása után a domináns tudás detronizálásának módszereként adja elő a tudás archeológiáját, illetve új kifejezéssel: genealógiáját*. Az említett, átfogó értelmiségi-szellemi körökben elért hatást pedig főként ez utóbbi elemzései adták meg Foucault-nak. Ezt a hangsúlyváltozást segítette elő Foucault 1975-ben, több éves részletes kutatás után megjelent könyve a "Surveiller et punir" (Felügyelet és büntetés - megjelent magyar nyelven 1990-ben), amely a fegyelmezést és az ezt végző hatalom társadalmi szerveződésének változásait vizsgálta. Rögtön ezután egy hatkötetesre tervezett és a "szexualitás története" című sorozat első darabjaként a "La volonté de savoir" (A tudás akarása) címmel jelentetett meg 1976-ban egy könyvet, továbbszöve a tudás és a hatalom összefonódásának elemzését. Ezután a '80-as évek első felében, élete utolsó éveiben még megjelentette a szexualitással közelebbről is foglalkozó "L'usage des plaisirs" (A gyönyörök használata) ill. "La souci de soi" (Az önmagunkkal törődés) című köteteket, illetve az 1984-es halálakor már nyomdában levő negyedik kötet csonkán jelent meg "Les aveux de la chair" (A test vallomásai) címmel. (Lásd ezek részletesebb elemzését: Szokolczay 1991:36-41.)

A következőkben részletesebben két témakört vizsgálunk meg Foucault elemzései közül. Először a tudomány és a hatalom összekapcsolódása vonatkozó elemzéseket nézzünk át Foucault egy 1976-os előadása alapján, illetve ennek néhány kritikus oldalát igyekszik elemzésünk felmutatni, majd a következő részben a fegyelmezés és a büntetés történelmi változásaira vonatkozó elemzését nézzük röviden át.

1.1. Tudománytörténet és genealógia

Foucault tudományra és hatalomra, illetve ezek összefonódására vonatkozó elemzései jelentik életműve központi magját a '70-es évek elejétől. Át- és átfonja elemzéseit az a tézise, hogy a fennálló társadalmi szerkezetek olyan hatalmak létezését biztosítják, amelyeket az adott korokban domináló tudások is alátámasztanak, illetve e domináló tudásokat biztosító intézmények másik oldalról az e tudásokkal szembenálló tudásokat eltüntetnek, vagy alárendelve marginalizálják, illetve diszkvalifikálják. E domináló tudás intézményesítését és ezzel együtt a diszkvalifikált tudás félretolását biztosítja Európában, már a középkortól kezdve, a tudomány mint intézményrendszer. Foucault ezt - a marxizmus tudományos jellegét firtató vitát alapul véve - így fogalmazza meg: "... milyen típusú tudást kívánunk

diszkvalifikálni abban a pillanatban, amikor azt kérdezzük "Tudomány-e?" Milyen beszélő, diszkurzust folytató alanyokat....kívánunk "kisebbíteni", amikor azt mondjuk: "Én, aki folytatom e diszkurzust, tudományos diszkurzust folytatók, és tudós vagyok." Milyen elméleti-politikai avantgarde-ot kívánunk trónra emelni, annak érdekében, hogy elszigeteljük a körülötte keringő, megszakított tudási formáktól? Mikor látom erőlködésedet, hogy a marxizmus tudományosságát megalapozd.... felruháozod a marxista diskurzusokat és az ezeket fenntartókat egy olyan hatalom hatásaival, melyet a Nyugat és középkor óta a tudománynak tulajdonít, és megőrzi azok számára, akik részt vesznek a tudományos diskurzusokban" (Foucault 1992:368).

Meghatározott hatalmi struktúrákat a tudomány úgy is támogat, hogy egyrészt öröknek és adottnak tüntet fel olyan formákat és felosztásokat, amelyek funkcionálisak a fennálló hatalmi struktúrákhoz - ezzel a történetileg eltérő tematizálásokat eltünteteti - másrészt az ezzel esetleg szembenálló "helyi tudásokat" mint alacsonyabbrangú és nem legitim tudásfajtákat diszkvalifikálja. E hatalommal szövetkezett tudomány és hatalmi téziseinek leleplezésére gondolta ki Foucault a genealógia módszerét, amelye ő a pozitivista tudománytörténettel állít szembe, és amely az "alárendelt tudósok" felszabadítását célozza. Nézzük meg ezt egy hosszabb idézet alapján Foucault megfogalmazásában:

"Alárendelt tudáson két dolgot értek: egyfelől arra a történelmi tartalomra utalok, mely funkcionista koherencia alá vagy formális szisztematizáció alá van eltemetve és elbújtatva. Konkrétan: nem az elmegyógyintézeti élet szemiológiája, még csak nem is az eltévelyedés szociológiája az, ami lehetővé tette az elmegyógyintézet és hasonlóképpen a börtön hatásos kritikájának megteremtését, hanem a történelmi tartalom azonnali felbukkanása. És ennek egyszerűen az az oka, hogy csakis a történelmi tartalom teszi lehetővé ama konfliktus és küzdelem megszakító hatásainak újrafelfedezését, amelyet a funkcionista vagy a szisztematizáló gondolkodás által bevezetett rend álcázni volt hivatott. Az alárendelt tudás így a történelmi tudás azon tömbje, mely, bár álcázva, de jelen volt a funkcionista és szisztematizáló elméletnek testében is, és amelyet a kritika - mely nyilvánvalóan a tudományosságból merít - képes volt felfedni.

Másfelől úgy gondolom, alárendelt tudáson valami más értendő, valami, ami egy bizonyos értelemben teljességében más, nevezetesen valami olyasféle tudás, melyet feladatának megoldására alkalmatlannak vagy elégtelenül kidolgozottaknak minősítettek: a naiv tudás, amely a hierarchia legalján található; a tudat vagy a tudományosság megkövetelt szintje alatt. Úgy gondolom továbbá, hogy az effajta alacsonyabb rangú tudás újramegjelenésén keresztül, az effajta alkalmatlan, sőt közvetlenül diszkvalifikált tudás által (mint amilyen pl. egy pszichiátriai páciensé, egy beteg emberé, egy ápolónőé vagy egy orvosé - bármennyire párhuzamosak vagy marginálisak az orvoslás tudásához képest-, vagy akár egy bűnözőé stb), s azon tudás révén, amely kapcsolódik ahhoz, amit én népi tudásnak neveznék, noha ez távolról sem az általános józan ész tudása, épp ellenkezőleg, egy sajátos, helyi, regionális tudás, az egyetértésre képtelen differenciált tudás, amely erejét csakis annak a durvaságnak köszönheti, melyet a vele mindenben szemben álló környezete tanúsít - hogy az effajta tudás, e helyi, népi tudás, a diszkvalifikált tudás újramegjelenésének révén végzi munkáját a kritika. Csakhogy furcsa paradoxon jelentkezik abban a vágyunkban, hogy az alárendelt tudás azonos kategóriájában soroljuk egyfelől az aprólékos, művelt és egzakt történelmi tudás termékeit, és másfelől a helyi és egyéni tudásokat, amelyek nem rendelkeznek közös jelentéssel, és amelyek bizonyos

értelemben használhatatlanná válnak; mihelyt hatékonyan és kifejezetten nem gondoskodnak saját fenntartásukról. Nos, nekem úgy tetszik, hogy az elmúlt tizenöt évben kritikai diskurzusunk tényleg felfedezte azt a lényegi erőt, amivel e tudások rendelkeznek a műveltség eltemetett tudása, illetve a tudás és a tudomány hierarchijából diszkvalifikált tudás közötti kapcsolatban.

E két esetben - a művelt és a diszkvalifikált tudás esetében - vajon valójában mivel foglalkozott ez az eltemetett, alárendelt tudás? A küzdelmek történelmi tudásával foglalkozott. A műveltség specializált területein csak úgy, mint a diszkvalifikált tudáséin, a népi tudás elhelyezte olyan ellenséges találkozások emlékeit, melyeket a mai napig a tudás peremére száműztek.

Ami ebből kialakul, azt genealógiának, vagy inkább genealógiai kutatások sokaságának nevezhetnénk, a konfliktusaik otromba emlékeivel terhes küzdelmek fáradtságos újrafelfedezésének. És ezek a genealógiák, a művelt és a népi tudás együttes termékei,

csakis egy feltétellel voltak lehetségesek vagy akár csak megkísérélhetőek, nevezetesen, hogy a globalizáló diskurzusok zsarnoksága - hierarchiájukkal és a teoretikus avantgarde összes privilégiumával együtt - szűnjék meg.

A genealógia kifejezésen a művelt tudás és a helyi emlékezet ama egységét értjük, amely lehetővé teszi a küzdelmek történelmi tudásának megállapítását, és e tudás mai taktikus felhasználását. Így hát ez lesz az ideiglenes definíciója azoknak a genealógiáknak, melyeket önökkel együtt megpróbáltam összegyűjteni az utóbbi néhány évben.

Azt nagyon jól tudják, hogy ennek a genealógiának nevezhető kutatási tevékenységnek egyáltalán semmi köze sincs az elmélet absztrakt egysége és a tények konkrét sokasága közötti ellentéthez. Egyáltalán semmi köze sincs azon spekulatív dimenzió diszkvalifikálásához, amely valamiféle tudományosság nevében szembeállítja vele a jól megalapozott tudás szigorát. Így hát e genealógiai tevékenység nem valamiféle empirizmuson, még nem is a közönséges értelemben vett pozitivizmuson keresztül bontakozik ki. Valójában csak magáévá teszi azt az igényt, hogy odafigyeljen a helyi, megszakított, diszkvalifikált, illegitim tudásra, szemben egy egységes elmélettel, amely valamilyen igaz tudásnak és a tudomány és céljai tartalmáról alkotott önkényes elképzelésnek az alapján megszürné, hierarchizálná és irányítaná ezt. Így a genealógiák nem jelentenek egy óvatosabb vagy egzaktabb tudományformához való pozitívista visszatérést. Ezek éppen hogy antitudományok. Nem mintha költői jogot indikálnának a tudatlanságra vagy a nem-tudásra: nem arról van szó, hogy tagadni kívánják a tudást, vagy azt állítanák, hogy rendelkeznek a közvetlen megismerés erényeivel, és így a tudásba való betokosodást elkerülő közvetlen tapasztalásra alapozhatják gyakorlatukat. Minket azonban nem ez érdekel. Inkább annak a tudásnak a fellázadása érdekel bennünket, mely nem elsősorban a tudomány tartalmával, módszereivel vagy elképzeléseivel áll szemben, hanem a központosító hatalmak hatásaival, melyek a mienkhez hasonló társadalmak szervezett tudományos diskurzus intézményéhez és működéséhez kapcsolódnak. Az sem nagyon számít, hogy a tudományos diskurzus ezen intézményesítése az egyetemekben ölt testet, vagy általánosabban véve a nevelési apparátusban a pszichoanalízishez hasonló elméleti-kommerciális intézményben, vagy egy olyan hivatkozási keretben, amelyet bizonyos politikai rendszerek, például a marxizmus nyújtanak; hiszen egy tudományosnak tekintett diskurzus hatalmának hatásai ellen kell a genealógiának igazi harcát folytatnia" (Foucault 1992:364-367).

A genealógia és az egyszerű tudománytörténet céljainak szembeállítása különösen tisztán megragadható a következő idézetből: "A genealógiát tehát összehasonlítva és szembeállítva a különböző elgondolásokkal, amelyek a tudománnyal szövetkező hatalom hierarchikus rendjébe kívánják belevésni a tudást, olyan kísérletnek kell tekinteni, amely a történelmi tudást ezen alárendelés alól kísérli meg felszabadítani, azaz, amely képessé próbálja tenni ezt a tudást az elméleti, egységes, formális és tudományos diskurzus erőszakával szembeni ellenkezésre és küzdelemre. Ez a helyi tudásnak - a 'kisebb tudásnak', ahogyan Deleuze nevezés - újraaktivizálásán alapul, szemben a tudás tudományos hierarchizálódásával és hatalmának lényegéből fakadó hatásaival; így hát ez a rendezetlen és töredékes genealógiák feladata. Ha két kifejezéssel kellene ezt meghatározni, akkor e helyi diskurzivitások elemzésének a helyes módszertana az "archeológia" lenne, a "genealógia" pedig az az eljárás, amely által e helyi diskurzivitások leírása alapján az így felszabadított alárendelt tudás működésbe volna hozható" (Foucault 1992:368-369).

1.2. Foucault genealógia tézisének kritikája

Alapvetően két irányú kritikát lehet megfogalmazni Foucault tudomány-elemzéseivel szemben. Az egyik irányban a kritika úgy hangzik, hogy a speciális francia viszonyokat általánosította ki hibásan „a” modern tudomány egészének megítélésére, és azok a torzulások, melyek a kulturális szférák funkcionális differenciálódásának félbemaradt jellegéből és az összefonódásban maradt politika-tömegmédia-tudomány működési zavaraiából erednek, mint általános jellemzők kerülnek rögzítésre. Pedig ez a németeknél vagy az Egyesült Államokban így nem állja meg a helyét a tudománynak ez a leírása. Másik irányú kritikát azzal lehet adni, hogy azok az uralmi behatások, melyek az osztálytársadalom szintjén uralkodó csoportoktól származnak – azokban az országokban is, ahol a funkcionális differenciálódás tisztábban végbement - nem kerülnek kimutatásra.

Ha az elemző némi jártassággal rendelkezik a tudományszociológia területén, akkor a Foucault által jelzett tudomány körüli folyamatokat árnyaltabban tudja megközelíteni. Rögtön a kiinduló pontban kérdésessé tehető Foucault tudományképe "a monolit uralkodó tudományos nézetekről, amelyeket csak tudománytörténeten túlmenő praktikákkal lehet megkérdőjelezni és alternatív nézetekkel és tudásokkal szembeállítani". A modern tudományokban a tételek cáfolásig érvényesek, és egy-egy tudományterületen alternatív tematizálások, forgalmi hálók és paradigmák vannak jelen a publikációk tömegében, illetve a tudományos konferenciák sokaságában. Az tény, hogy egy-egy korban, egy-egy ország tudományos közvéleményében ki lehet mutatni domináló tudományos megközelítéseket és ezek mellett épphogy csak szűk hatást elérő alternatív elméleteket, illetve ugyanis azt is, hogy ezen elméletek hívei között nemcsak az igaz/hamis mentén lefolyó viták zajlanak, hanem a domináns tudományos intézménybeli pozíciókat elfoglalók kiszorítani igyekeznek a kulcspozíciókból az ellentétes elméletek híveit, míg azok ezzel szemben különböző praktikákkal detronizálni igyekeznek ezeket. De csak extrém előfeltételek esetén jön létre az a szituáció, amit Foucault evidensként alapul

vesz, és amely szerint egy uralkodó tudományos megközelítés ill. fogalmi háló olyan elterjedtséget tud elérni, amelyet márcsak tudományon kívüli partizánakciókkal lehet széttörbontani. A '60-as években az amerikai tudományszociológus Warren O. Hagstrom *egy-egy tudományterület művelőinek szétszóródottságához köti azt, hogy a tudomány logikája, a cáfolásig érvényesség működni tudjon, és ez a szervezeti hierarchiák alacsony fokát engedi meg a tudományban*. Franciaország ehhez képest a leginkább centralizált struktúrákat fejlesztette ki minden szektorában, így a tudományos életében is, és ezzel a tudományhatalmi oligarchiák eluralkodására a legjobb előfeltételt biztosította. (Ennek plasztikus leírását adta Terry Clark a "patronus és a vazallus" viszonyának középpontba emelésével a francia tudománytörténetet elemezve Joseph Ben-Davis 1971).

Speciálisan francia viszonyokból ered Foucault-nak a tudományok hatalmi jellegének túlságosan erős hangsúlyozása is. Itt ugyanis nem ment végbe olyan tisztán a tudományoknak különösen a társadalomtudományoknak a kiszakadása az értelmiségi-szellemi közéletből, ahogy az a legtöbb nyugati országban megfigyelhető. Németországban vagy az Egyesült Államokban a tudományos kommunikáció csatornáit önálló tudósközösségekben különültek el a közéleti-értelmiségi publikációs csatornáktól, és e zártabb közösségeken belüli viták és forgalmi hálók csak sokszoros közvetítéssel és szelekcióval érik el a közéleti-politikai vitákat és csatornáikat. A politikai-hatalmi intézmények és a tudományos intézmények kommunikációi így eltérő világot jelentenek itt. Ezzel szemben Franciaországban az értelmiségi-politikai kommunikációk éppúgy a tömegműedumokban futnak, mint a társadalomtudományi kommunikációk tekintélyes része, és a centralizált, Párizs-központú tömegműedumok egyszerre tudják meghatározni a politikai életet és ezek tematikáit, illetve a versengő tudományos megközelítések közül - milliós példányszámú terjesztéssel - a domináns tudományos megközelítések kiemelését. Ez a monolit "média-tudomány-politika" - konglomerátum az, ami Foucault számára a tudás/hatalom egybefogását evidenssé teszi, és arra ösztönzi, hogy a tudományos intézményrendszerrel szemben a genealógia "partizánharcával" igyekezzon kiszabadítani az alternatív megközelítéseket. Mindez persze azt is jelenti, hogy Foucault "genealógiáját" a speciálisan torzult francia tudományos struktúrák hibás általánosításából fakadó tematizálásnak fogjuk fel. Itt kell jelezni, hogy egy kettős beállítottság figyelhető meg nála a tudománnyal szemben. Ha a '60-as években írt tudománytörténeti könyveit vesszük alapul, akkor az archeológiával és a genealógiával egy minőségibb tudomány kialakítása szűrhető le álláspontjaként, a hatalmat kiszolgáló tudománnyal szemben. De bizonyos hangsúlyjaiból kiindulva úgy is interpretálhatjuk álláspontját - hasonlóan Paul Feyerabend-nek szintén a '70-es években kifejtett "anarchista" tudományelméletéhez" - hogy a tudományos tudás kiemeltségét a diszkvalifikált mindannyi tudáshoz képest szüntessük meg. Ezzel szemben ha Hagstrom téziséit vesszük alapul, akkor - a tudomány privilegizált szerepének megőrzésével a kognitív dimenzióban - inkább a francia és bármely más centralizált társadalom tudományos életének *oligarchikusságát kell támadni*, és ennek széttörésére és decentralizálására kell törekedni.

Mindenesetre megfigyelhető, hogy Foucault tudomány/hatalom tézisének és a privilegizált tudomány detronizálására irányuló felhívásának - Franciaországon kívül - elsősorban abban a tömegműedumok szélére telepedett értelmiségi rétegekben a legnagyobb, amely kevésbé az akadémiai-tudományos életben, hanem inkább az ideológiai-politikai élet határain megtelepedve fejt ki tevékenységét. Ez látható Foucault német hatásánál, de még inkább az Egyesült Államok szellemi életében, és az én személyes benyomásaim Foucault magyar szellemi életben meginduló

receptiójánál is ezt jelzik.

1.3. Fegyelmezés és hatalom

Foucault a "Felügyelet és büntetés" c. könyve bevezető oldalain egy 1600-as évek végén kivégzett ember kínhalálának - kivégzési jegyzőkönyve alapján rekonstruált - részletes leírásával és alig háromnegyed évszázaddal későbbi időtől származó börtönnapirend összehasonlításával indítja elemzését a fegyelmezés és a büntetés társadalomtörténetében az 1700-as években bekövetkező radikális változásról. Míg a középkorban az "ezer halállal" való büntetés - a nyilvános kínhalál - a fizikai fájdalom okozására alapuló büntetési rendszer legmagasabb fokát jelentette, addig a felvilágosodás és a nevelés erejébe vetett bizalom hatására a XVIII. századra a fizikai fájdalomra épülő büntetés és fegyelmezési rendszer helyére a különböző jogoktól való tervszerű megfosztása lépett: "A fizikai fájdalom, magának a testnek a fájdalma már nem alkotóeleme a büntetésnek. A bűnhődés a tűrhetetlen érzések művészetéből átment a felfüggesztett jogok ésszerű elrendezésébe" (Foucault 1990:19). E változás előfeltétele persze az az átfogó társadalomtörténeti folyamat volt, amelyben az egyes egyén - a korábbi ezernyi kötöttség oldódásával - többirányú szabadságot szerzett, és mint Foucault a szabadságelvönás főbüntetéssé válásának elemzésénél jelzi, ez csak a modern társadalmakban válhatott lehetségessé, ahol a szabadság a legtöbb jónak számít. Foucault alapvető tézise, hogy a középkori fegyelmezési és büntetési módszerek brutalitásának eltűrése, és ezek helyett finomabb és civilizáltabb formák létrejötte együttjárt a fegyelmezési és büntetési mechanizmusok működési területének óriási kitágulásával. Így a "börtön"-könyve legalább annyira a kaszárnya, a kórház, a modern gyár, az internátus, a kollégium etc. elemzését is jelenti. Mindezek intézmények éppen uralkodó formái mögött egy-egy korszakban a fegyelmezési módszerek közös alapjai állnak, és ez utóbbiak változásai határozzák meg a felületen egészen eltérő funkciókat ellátó intézmények működését. Alapvető változást jelent e téren az, hogy az emberi testre hatást felbontják az újkortól kezdve - a katonai kiképzéstől kezdve a manufaktúra üzemeken belüli munkafázis kialakításáig bezárólag, idézi Foucault erre a példákat - és az egész test helyett egy-egy pontjának készségeit igyekeznek speciális gyakorlatokkal kontrollálni: "Egyszóval felosztja a test hatalmát; egyrészt "alkalmasságot", "képességet" csinál belőle, s arra törekszik, hogy ezeket megnövelje, másrészt megfordítja a belőlük nyerhető energiát és hatalmat, szigorú függőségi viszonyra alakítja át őket" (Foucault 1990:189). A fegyelmezés fejlődése mögött a mindenoldalú felosztás tendenciája húzódik meg. Nemcsak a testet és a test egyes részei fölötti kontrollt osztják fel mind kisebb egységekre - és építik ki a formalizált ellenőrzést e kis részecskékre - hanem az egyes embert mindinkább atomizálják, és csak formalizált-kontrollált csoportokban engedik meg létezni, amely csoportokba már beépített kontrollok egyénileg elkülöníthetően tudják az egyes egyént ellenőrizni, és szükség esetén fegyelmezni ill. büntetni: "Minden egyénnek megvan a maga helye; s minden helyen egy egyén van. Kerülni kell a csoportokra szakadást; fel kell számolni a kollektív képződményeket; meg kell vizsgálni a zavaros, feltűnő vagy bujkáló tömegességet. A fegyelmező tér hajlamos annyi parcellára oszlani, ahány megkülönböztethető test van benne. Meg kell semmisíteni a határozatlan felosztás következményeit, az egyének ellenőrizetlen elbújását, zavaros ide-oda mászkálását, hasznosíthatatlan és veszélyes tömörüléseit, szökésellenes, csavargásellenes, tömörülésellenes taktikát kell alkalmazni" (Foucault 1990:195). A börtön és a

kaszánya e felosztásokra és az atomizálásra törekvésre csak a legtisztább megnyilvánulási formákat jelentik, de a hivatal, az üzem, a kórház és az iskola alapvetően ugyanezen az elven alapulnak. Ellenőrizni és fegyelmezni csak akkor lehet hatékonyan, ha nem átfogó-diffúz tevékenységet vagyunk kénytelenek vagyunk ellátni, hanem ezeket - időben és térben - a lehető legapróbb szeletekre tudjuk felosztani, és ezek formalizált sorozatba állításának mintegy technológiaként kell ezt követni a tevékenységet űzőknek. Csak ekkor válik lehetővé, hogy a gyakorlati ellenőrző szem akár ezer atomizált és technologizált cselekvéssor folytatóját is könnyen át tud fogni, és az eltérés észlelése könnyűvé válik. Építészetiileg ezért ugyanazon az elven alapulnak a modern építésű börtönök, amelyben egyetlen központi teremről át láthatók az egymástól oldalról elszigetelt, de előlről csak rácsokkal bezárt cellák százai, és az üvegfalakkal elválasztott hivatali szobák a modern hivatalokban a főnök szobájából könnyen átláthatóan.

Foucault-nak ezek az elemzései egy sor addig különállóan elemzett jelenséget tudtak egységes képbe foglalni az egy-egy korszakban létező társadalmak különböző intézményei mögötti közös fegyelmezési és ellenőrzési mechanizmusok felkutatásával. Kritikával legfeljebb csak differenciálatlan hatalom-felfogásával szemben tudunk fellépni. Az általa jelzett testi, időbeli, készségfejlesztési etc. felosztások ugyanis az önkontrollt és a különböző közösségek nemes céljai szempontjából megvalósuló kritizáló kontrollokat és fegyelmezéseket is megvalósítják. Noha nem vitásan a totális hatalmak embert megalázó mechanizmusait is szolgálhatják. Foucault elemzései azonban inkább a "minden intézményben meglévő börtön" mozzanatait sugallják, sőt néha expliciten is állítják: "Miért is csodálkoznánk, hogy a börtön a gyárakra hasonlít, az iskolákra, kaszányákra (.....), s hogy ezek egytől egyik a börtönre hasonlítanak?" (Foucault 1990:309). Kissé kihegyezve azt lehet mondani, hogy Foucault elemzései mintha egy anarchista nézőpontjából vették volna végig aprólékos gondossággal az egyes intézmények fegyelmezési-ellenőrzési mechanizmusainak változásait, hogy kimutassák a tudás és a hatalom általános nyomasztó jellegét. Vele szemben differenciáltabb beállítódást talán Jürgen Habermas kommunikatív cselekvéseméletében találhattunk, aki az *egyre hatékonyabb, modern társadalmi gépezetek kifejlődésével a manipulatív-elnyomó jelleg mellett az ezekben kifejlődött önkontroll és közösségi kontrollt humánus potenciálját is meglátja.*

2. Jean-Francois Lyotard és a posztmodern társadalom

A '80-as évek elejétől Franciaországban, az évtized második felétől a nyugati világ szellemi életének egészében nagy vitákat váltottak ki Jean-Francois Lyotard "posztmodern társadalomra" vonatkozó nézetei. A hatás kevésbé Lyotard részletes elemzéseire vezethető vissza, mint inkább a "posztmodern" társadalom kapcsán megfogalmazott alapötletére, amely - egy sor társadalmi szféra szakkutatója és az általuk feldolgozott empirikusabb anyag számára mintegy "megvilágosodást" kölcsönözve - egyre inkább túlment a Lyotard által eredetileg szem előtt tartott összefüggésen, és önálló életet élve mind újabb és újabb vitákat vált ki. (A magyar társadalomelméleti irodalomban elsősorban Pethő Bertalan dolgozta fel Lyotard és a "posztmodern társadalomelmélet" kérdéseit. Lásd: Pethő 1992; ezentúl a Replika 9-

10. posztmodernnel foglalkozó tematikus száma - 1994 - emelhető ki.)

Az 1924-ben született Lyotard Párizsban a Sorbonne-on filozófiát végzett a II. világháború után, majd ezután 1950-52 között az akkori francia gyarmaton, Algériában tanított mint fiatal docens. A kezdődő algériai függetlenségi háború élményéből a radikális marxista politikai beállítódásig jutott el, amely aztán sok évre meghatározta elméleti orientálódását. A kommunistákhoz és pártjukhoz ugyan kritikus volt mindvégig, de egy hitszerű-rajongó marxista aktivistaként a "Socialisme ou Barbarisme" (Szocializmus vagy barbarizmus) című folyóirat közül szerveződő csoport tagja volt a '60-as évek közepéig. Még részt vett a '68-as diáklázadások körüli szellemi csatározásokban - Daniel Cohn-Bendit, a diákmegmozdulások egyik fő szervezőjének csoportjában - de a már akkor évek óta érzett csömöre "a forradalom szolgálatától" rögtön ezután az egész korábbi életével egy szakításban végződött (lásd Reese-Schäfer 1989:13). Elméleti orientálódása a '40-es évek végétől elsősorban Husserl fenomenológiáján alapult - egy akkor írt könyve "La Phénoménologie" címmel azóta is a francia egyetemek tanrendjében állandóan újra kiadott művet jelent - és ez a gondolati alap formálódott a későbbi marxista aktivista periódusában.

Nevét az 1979-es "La condition postmodern" (A posztmodern állapot) című könyve tette ismertté, amely eredetileg a (francia) kanadai Quebec kormányának egyetemi tanácsa felkérésére íródott szakvélemény volt a modern egyetemi és tudományos szféra főbb jellemzőiről, de Lyotard ebben a tudomány és a modern szellemi élet általános képét igyekezett felrajzolni. Gondolatmenetének lényegét úgy lehet összefoglalni, hogy *az átfogó és egységes világképek és kommunikációs formák érvényességének végét és ezek helyett a részleges érvényességű gondolkodási formák domináló helyzetbe kerülését állapítja meg*, amelyek közül egyik sem tudja feltolni magát a többi döntőbírájává. A társadalmi világ különböző funkcionális szféráiban ennek megfelelően *a stabil-átfogó intézményeket és mechanizmusokat az ad hoc és szituációhoz kötött megoldások váltják fel - ebben áll a posztmodern társadalom és tudás lényege*. A posztmodern korszaknak e diszkontinuitásokat hangsúlyozó jellegénél érdemes kiemelni Lyotard és Foucault e téren felmerülő különbségét. Különbség nála Foucault-hoz képest, akit rendszerint szintén a posztmodern szerzők közé sorolnak be halála óta, hogy az utóbbi a helyes eszmetörténeti kutatás módszerének tartja az egymásra következő "episztemék" és ezeken belüli szellemi termékek egységes gondolati vonalként feltüntetésének kerülését, és e helyett az episztemék közötti diszkontinuitások feltárását hangsúlyozza. Így nála a diszkontinuitásokra törekvés nem valami új korszak sajátossága miatt merül fel, míg ezzel szemben Lyotard a szétszakadozott érvényességek létrejöttét ebben az értelemben fogja fel.

Ugyanezt az alapgondolatot viszi tovább Lyotard 1983-ban megjelent főművében, a "Le différend" (A nézeteltérés) c. könyvben. "Nézeteltérés"-ről akkor lehet beszélni, ha eltérő kulturális szférákhoz tartozó állítások vitájáról van szó, amely vita - mivel az állítások eltérő érvényességű területhez tartoznak - eldönthetetlen és feloldhatatlan természetűnek mondható. Pl. ideológiai jellegű vita jogvitaként tárgyalva és transzformálva kezelhető, de eltérő természete mindig ki fog bukkanni a látszólagos megoldás után is. (Lyotard példája erre a tőke és a munka közötti ellentét - vagyis a tőkések és a munkások közötti szembenállás - amely ugyan a bértarifa tárgyalás és más jogi útra tereléssel kezelhető, de az alapvetően más természetű ellentét mindig újra teremti a feszültséget). Ebben az összefüggésben a diszkontinuitások hangsúlyozása az egységes kultúra eltérő érvényességű területekre való felbomlását

jelent, mint ahogy mélyebb megokolással a funkcionista rendszerelmélet is ezt állítja.

A Lyotard elemzései kapcsán fellángoló viták különösen három témakör közül csoportosíthatók.

1. Modern - posztmodern. A legnagyobb hatást az váltotta ki Lyotard elemzéseiből, hogy az addig elsősorban egyes művészeti ágakban, elsősorban az építészetben használatos "posztmodern" kifejezésnek egy átfogó társadalomelméleti értelmet adott. Ez "benne volt a levegőben" és pl. Franciaországban Michel Foucault diszkontinuitások felfedezésére törekvő beállítódása (a tudás archeológiája), vagy Németországban a funkcionista rendszerelmélet "differenciálódó kulturális alrendszerek"-gondolatának hívei új oldalról véltek támogatást kapni. (Niklas Luhman többször is lelkesen hivatkozott a '80-as évek végétől Lyotard elemzésére!) Mindamelllett a "posztmodern" kifejezés értelmessége sok vitát provokált ki. Ugyanis e kifejezés azt sugallja, hogy a "modern" kort követő új "posztmodern" korszakot tételez fel Lyotard, és ezért az utóbbi lényeges jellemzőinek valami újnak kell lenni az előbbi korszakéhoz képest. *A Lyotard által kimutatott differenciált kulturális formák, illetve az ad hoc-szituatív struktúrák léte azonban - a tradicionálisból kinövő modern társadalmaknak is sajátja.* Ezért pl. Habermas majd Richard Münch is mint értelmetlen kategóriát utasította el a "posztmodern" korszak feltételezését. Lyotard maga is hangsúlyozni igyekszik későbbi, kisebb írásaiban, hogy nem új korszak (modernitás utáni korszak) értelmében használja a "posztmodern" kifejezést, hanem *a "modernen belül" egy új hangsúly kiemelésére.* (l. egy magyar nyelvű fordításában: Lyotard 1988:424).

2. Posztmodern - a stabil struktúrák eltűnése. Lyotard nemcsak az egymásra visszavezethetetlen kulturális formák egymásmellettiségét állítja, hanem az egyes "művek" létrehozását irányító szabályok és formák eltűnését is. Ez egyrészt bizonyos fokig tényleg kimutatható egy sor szellemi szférában, másrészt Lyotard radikális állítása - továbbgyűrűzve - e tendenciák túlhangsúlyozására is vezetett néhány szaktudományos jellegű területen. Ha ugyanis az egyes kulturális területeken korábban meglévő egységes-átfogó-stabil formákat vesszük szemügyre, tényleg kimutatható csaknem minden szellemi szférában ezek dominanciájának csökkenése, és helyettük részlegesebb érvényű és időben változóbb formák létrejötte. Pl. az *ideológiai szférában* a korábbi átfogó ideológiák helyett lazább fogalmi halmazok és politikai értékekre alapozott politikai támpontok elterjedése figyelhető meg. (Az amerikai Daniel Bell a '60-as évek elején az "ideológiák vége"-tézist állította fel e változásra); ugyanígy a *jogi szférában* az átfogóbb jogdogmatikai rendszerek már csak kevésbé tarthatóvá váltak, és ezek fellazulása mellett több ad hoc jellegű jogi konstrukció irányítja a naponta zajló egyedi jogi döntések ezreit egy-egy ország jogrendszerében; a *politikai életben* is a korábbi átfogó programmal rendelkező pártok mellett az ad hoc érdekkompromisszumok alkufolyamataira alapozott politikai rendszerek terjedtek el (ennek jelölésére szolgál a "neokorporativizmus" kifejezés); a *tudományban* is az egységes paradigmák és a zárt fogalmi hálót kínáló elméletek helyett a rugalmasabb kiindulópontokra alapozott elméletek képesek csak autentikus módon átfogó elméleti igényével fellépni - és még sorolni lehetne a többi szellemi szférából is a példákat.

Lyotard "posztmodern" társadalmi tézise épp azért volt olyan hatásos, mert egy sor

szférában már észlelt és részlegesen már megfogalmazott változásnak látszott egy egységes kifejezést adni. (Maga Lyotard is meg volt lepve a "posztmodern" fogalom kiáltalánosításával elért sikerétől, és egyik interjúban őszintén bevallotta, hogy a fogalmat csak véletlenül választotta, tüzetesebb elméleti körbejárás nélkül. Lásd Reese-Schäfer 1989:44).

Lyotard nyomán azonban lehet találni olyan teóriákat is, amelyek az egyes szférákban meglévő stabilitások és egységes értelmi összefüggések teljes eltűnését is, mint a "posztmodern" társadalom problémátlan fejlődését prognosztizálják. Erre példa a német Karl-Heinz Ladeur, aki Niklas Luhmann rendszerelméleti autopoiezisre vonatkozó fejtegetéseiből egy "posztmodern" jogelméletet kívánt kidolgozni (Ladeur 1982). Luhmann ugyanis az autopoiezis rendszerelméleti alapjára helyezkedve egyre inkább kitolta szemszögéből a tartós struktúrák elemzését és e helyett pillanatnyi-eseményyszerű társadalmi világot rajzol fel. A jogi szférában ennek megfelelően a jogdogmatika nem talál helyet újabb jogelméleti írásaiban. Aki részletesen bedolgozta magát a modern jogrendszerek elemzésébe az tudja, hogy az egységes jogdogmatika dominanciájának oldódása után is alapvető szerepe van a (változó világban szükségszerűen rugalmasabb) jogdogmatikáknak. Ladeur ezzel szemben - Lyotard-ra támaszkodva - nem mint elméleti problémát, hanem mint "posztmodern" jogelméletet ünnepli Luhmann új jogelméleti műveiben megfigyelhető tendenciát a tartós jogdogmatikai konstrukciók eltűnéséről. Hasonló túlfeszítéseket lehet találni Lyotard nyomán feltehetően a többi szellemi szférát illetően is.

3. A posztmodern és a morális univerzalizmus. Lyotard szembekerült a részleges érvényű és egymásra visszavezethetetlen kulturális formák egymásmellettségét állítva Jürgen Habermas és a szintén német Karl-Otto Appel univerzális kommunikációs közösséget és ennek alapjaként egyetemes diszkurzus elveket eltervező elméleti törekvéseivel. Habermas 1992-es morálfilozófiai főművében ("Faktizität und Geltung", "Tényszerűség és érvényesség") a kommunikatív hatalom és ennek hordozója, a civiltársadalom - átfogó és egymásból hézagmentesen levezethető alapelveken felépülve - a politikát, a jogot, a közvéleményt és az összes szellemi szféra diszkurzusait magában foglalja, és meghatározza ezeket. Lyotard "posztmodern társadalom"-tézise ennek legnyilvánvalóbb tagadását jelenti, és az előbbi pontoknál jelzett és minden szférában megfigyelhető *ad hoc-szituatív döntési mechanizmusok kialakulása nemcsak azt mutatja, hogy az egyes kulturális formák szétszakadnak, hanem azt is, hogy még e szétszakadozott formákon belül sem tarthatják meg a stabil-átfogó értelmi összefüggéseket intézményesítő mechanizmusok a korábbi domináns helyüket*. Habermas ezzel szemben univerzális kommunikációs praxisra vonatkozó tézisében a szétszakadozott kulturális formák egységes elvekre visszavezethetőségét is megfogalmazza. (lásd Habermas 1992, magyar nyelvű elemzését: Pokol 1993).

Érdemesnek tűnik kitérni Zygmunt Baumann (eredetileg lengyel, de 1968 után Izraelbe áttelepült szociológus) "posztmodern szociológia" tézisére, amely a Lyotard által elkezdett gondolati vonal terjedő és különböző célokra felhasználását példázhatja. Baumann egy 1988-as tanulmányában a posztmodern lényegét a korábbi abszolutumokra, univerzális érvényű igazságokra és kulturális mintákra törekvés megroppanásában és a különböző szellemi szférákban a relativizmus uralomra jutásában látja. Ezzel úgy fokozza tovább pl. a Foucault-nak egy-egy epiztemén

belüli érvényességre vonatkozó kiemelését, hogy teljesen eltünteti az objektív igazság lehetőségét - legalábbis a társadalomtudományokon belül. Érvelését a hermeneutikai elméletekre alapítja, és azt mondja, hogy minden tárgy és fogalom csak az adott életvilág keretein belül értelmezhető, és ennek következtében egyrészt általánosan érvényes megállapításokat tenni az ezt szem előtt tartó társadalomtudományokban nem lehet, másrészt minden kulturális formát egyenlőnek kell tekinteni. Ez a posztmodern szociológia, amely hermeneutikai szociológia illetve a multikulturális eszmék barátja, szemben a hagyományos szociológiával, amely empirikus felmérésekre és absztrakt logikai munkára alapozva a tudományosan megállapított tények univerzális igazságát állítja, továbbá szemben a hagyományos etnológiával, amely a különböző vizsgált kultúrákat egy általános mércén kívánja mérni. Ennek háttéréből érthető meg, hogy Baumann "az univerzális mércék haszontalanságának a posztmodernitással beköszöntő felismeréséről" beszél, és ehhez kapcsolódik az a követelése is, hogy "a szociológusnak tolmáccsá kell válni, hogy a kutatott tárgy életvilágba beágyazottságát fel tudja tárni." (Baumann 1992: 16).

3. Alain Touraine akcionalista szociológiaelmélete

A szélesebb értelmiségi-szellemi szférába belefoglalódó szociológiai viták egyik fő alakja Alain Touraine Párizs szellemi légkörében, de tényleges szakmai munkássága is szükségessé teszi, hogy kitérjünk rá a modern francia szociológiaelmélet elemzése közben. Az 1925-ben született Touraine történészként végzett az École Normale Supérieure-n az 1940-es évek végén, majd az '50-es években egyrészt munkaszociológiai és iparszociológiai empirikus elemzéseket folytatott, másrészt ennek fogalmi keretére támaszkodva egy általános cselekvéseméletet igyekezett kidolgozni. A két gondolati fonal összekötése számára már csak azért sem okozott gondot, mert - az "École" szellemi légkörében szocializáltan - szilárd marxista elméleti alapokról szemlélte a társadalom szerveződését, és a munka világának kutatása a munkásság forradalmi szerepének és az osztálytársadalmi konfliktusoknak a kutatásával kötődött össze gondolkodásában. A '60-as években a korábbi empirikus iparszociológiai kutatásokkal szakítva egyre inkább elméleti síkra tolódtak el az írásai, és az általános cselekvéseméletnek egy sajátos verzióját az *akcionalista szociológiát* dolgozta ki ezekben, majd ennek következtében - mintegy elmélete gyakorlati konzekvenciájaként - a társadalmi mozgalmakat kezdte el tanulmányozni. E középső korszakából három elméleti összegzése származik: az 1965-ben kiadott "Sociologie de l' action" (A cselekvés szociológiája), az 1969-es "La société post-industrielle" (A poszt-indusztriális társadalom) és az e korszakát legigényesebben összefoglaló 1973-ban publikált "Production de la société" (A társadalom termelése). Ettől az időtől kezdve egy akcentuseltolódás figyelhető meg elemzéseiben és a korábbi teoretikus elemzés helyett egy, a társadalmi mozgalmak terápiáját előtérbe helyező "szociológiai intervencionalista" módszert és ennek elméletét igyekszik kidolgozni. Ennek első jelentkezése az 1974-es "Pour la sociologie" (A szociológiáért) c. könyvében található, majd 1984-ben a "La retour de l'acteur" (A cselekvő visszatérése) c. könyvében teljesítette ezt az gondolati irányát ki.

Touraine életművében a '60-as években kiteljesedő akcionalista szociológia érdemel figyelmet. Tulajdonképpen ennek csak felvezetője volt az '50-es évekbeli empirikus

munkaszociológiai kutatása, de ugyanígy az '70-es -'80-as évek szociológiai intervencionalizmusa is ideköthető, hisz ez pedig mint gyakorlati következmény eredt akcionalista elméletének premisszáiból. Komolyabb elméleti újítás azonban ez utóbbi korszakából nem található, vagy legalábbis a vitásra érdemes szintet ezek nem érik el.

Touraine elemzéseit kiemeli a francia marxisták munkái közül az, hogy ő szembesült az amerikai Talcott Parsons életművével és annak általános cselekvés elméleti kategóriáit, illetve az ő elmélettechnikai megoldásait felhasználva igyekezett egy korszerűbb marxista társadalomelméletet létrehozni. Alapvető kritikája Parsons strukturalista-funkcionalista elméletével szemben, hogy a társadalmat csak mint objektív mechanizmusok összességét kutatja, de a társadalmi változás erőit és a társadalmi harcok résztvevő csoportjait kitolja a szemszögéből. Touraine a strukturalista és funkconalista szemszög mellett az *akcionalista nézőpont beemelésére teszi a hangsúlyt*, és a társadalom feszültségeit, küzdelmeit és ebből következő változásait kívánja megfogalmazni akcionalista szociológiájában. "A jelrendszerek és a viselkedésrendszerek mellett - úgy tűnik - a rendszerezésnek egy harmadik módja és az elemzésnek egy harmadik típusa is létezik. Ezt a strukturalista és a funkconalista eljárást kiegészítő harmadik eljárást neveznénk akcionalista szociológiának" (Touraine 1971:346). Ezt a kiemelést máskor kiegészíti azzal a pontosítással, hogy míg a funkconalista elemzés egy fennálló rendszer statikussága törekvését és egyensúlyának feltételeit vizsgálja, addig az akcionalista elemzés a változásra törekvő erőcsoportok dinamikájára helyezi a fő súlyt. (Touraine 1971:360).

Touraine akcionalista szociológiája a következő főbb kategóriákkal dolgozik.

1. Historicitás (l'historicité). Tulajdonképpen ez alatt a rövid távú - fennálló társadalmi állapot - partikuláris szemléletmódja mellett az átfogó történeti dimenzióba helyezett szemléletmódot és ennek kategóriáit, témaköreit érti. Vagyis a fennálló társadalomra szűkített nézőpont kitágítását adja "historicitás" fogalma, amely a *történelmi dinamikájában szemlélt össztársadalom* fogalmát jelenti itt. (Csak zárójelben kell említeni, hogy ez a fogalom Touraine-nél szűkebb jelentést hordoz annál, hogy a 'l'historicité'-t magyar nyelvre a kézenfekvő „történetiség” szóval fordítsuk le.) "Végül is a "historicitás" realizálódik mindenkor a történelmi cselekvés rendszerében, (.....) egy intézményi rendszerben és a társadalom szervezésének rendszerében..." (Dourand 1990:150).

2. A történelmi cselekvés rendszere (le système d' action historique). Ez az a rendszer, amely a működő társadalom mechanizmusainak és struktúráira a historicitás kategóriáit érvényesíti, illetve kinyitja ezeket részben a historicitás követelményei felé. A marxista Touraine számára nem kérdéses, hogy a társadalom uralkodó és alávetett osztályokra bomlik, és az sem, hogy a történelmi cselekvés rendszerét az uralkodó osztály nézőpontja határozza meg. Hagyományos fogalmakra lefordítva itt nagyjából az ideológiai szféráról van szó. Touraine-re azonban már hatottak Talcott Parsons kategóriái is, és behozza ide a társadalom és a kultúra különválasztását, és azt, hogy *a működő társadalmi struktúrák felett a történelmi cselekvés rendszere mint kulturális rendszer gyakorol ellenőrzést*, és - vissza a marxizmushoz - az uralkodó osztály úgy tudja uralni a társadalom működését, hogy a kulturális rendszer meghatározásán keresztül is kézben tudja azt tartani.

3. A társadalmi mozgalmak. Ezeket tekinti Touraine a történeti dinamikában szemlélt társadalmak változtatási motorjának, így ezek állnak az akcionalista szociológiája középpontjában. A különféle lehetséges szerveződések közül csak azokat tekinti "társadalmi mozgalmaknak", amelyek a történelmi cselekvés rendszerének szintjén szerveződnek meg és céljuk ennek kontrollálása. Ezért ezek az adott társadalom alapvető osztályainak konfliktusait fejezik ki - mint pl. a munkásmozgalom tette ezt.

4. A társadalmi változás. Az egész akcionalista szociológia a változásban lévő társadalom erőit igyekszik megragadni, de ezentúl Touraine külön is kitér a társadalmi változás problémájára. Kétféle társadalmi változási modellt különböztet meg: *a szakítást*, amely a történelmi cselekvés egész rendszerét elragadja az uralkodó osztálytól, és amely forradalmi kritikai cselekvésben megy végbe - forradalmi elit vezérletével - és *a belső transzformáción alapuló társadalmi változást*, amely a fennálló struktúrák folyamatos innovációjával megy végbe.

Touraine a jelenkort a posztindusztriális (vagy programozott) társadalomban korszakának tekinti - meghaladva az *ipari*, előtte a *kereskedelmi*, még előtte az *agrári* társadalom szakaszait - és jelzi, hogy ebben a sorban egyre inkább erősödik a társadalom historicitásra alapozódása. Ennek menetében pedig a külső és erőszakos változások helyett egyre inkább a belső, innovatív változások válnak dominálónak.

Ezt az akcionalista szociológiát vitte el Touraine a '70-es évek közepétől a *szociológiai intervencionalizmus* felé. A szociológus feladata - mondja ekkor már Touraine - hogy elméleti felkészültsége és elemző kategóriái segítségével bekapcsolódjon a szerveződő társadalmi mozgalmakba, és ezek aktivistáit összegyűjtve - és segítségükkel ön-analíziseket készítve a mozgalomról - feltárja-tudatosítja tegye elképzeléseiket, majd szigorúbb elméleti keretbe illesztve ezeket, erősítse tudatosságukat, amely alapján aztán magasabb szintre léphet szerveződésük (lásd Dourand 1990:160-162).

Itt a freudi pszichoanalízis átfogó szociológiai módszerré transzformálása éppúgy felismerhető, mint Lenin és Lukács György tételének újjáéledése a "kívülről bevitt osztálytudat" megnevelő hatásáról. Touraine e fordulata után gyakorlatilag eltűnt a tudományos igényű szociológiaelmélet szférájából, és "szociológiai intervencionalizmusának" megfelelően főként mint politikai aktor tűnik fel a párizsi értelmiségi-szellemi vitákban. E vitákban ugyan sok szociológus és társadalomtudós részt vesz Franciaországban illetve azokban az országokban, ahol az értelmiségi-politikai élet összefonódva maradt a társadalomtudományi szférával, de Touraine ezzel a fordulatával elvileg is feladni látszik a tudós és az értelmiségi aktivista elkülönített szerepeinek érvényességét.

Touraine-nel szemben elméleti és a gyakorlati szinten is lehet kritikával élni. Az elméleti szintű kritika is kettős lehet. Az egyik abban áll, hogy Touraine csak egyszerűen ismétli bevett szlogenként a tőkés osztály uralmát, de semmilyen elemzés nem található nála arra, hogy megnézzé, miként áll ez a mai nyugati társadalomban, mely tőkés csoportok dominálnak, milyen változások mentek végbe az elmúlt évtizedekben a tőkés csoportok közötti küzdelmek eredményeképpen, és milyen eszközök révén történik meg napjainkban az uralom a tömegmédiák, az egyetemi-akadémiai szektor, és a többi kulturális szféra meghatározásán keresztül. Pedig a

parsonsi kiemelés révén Touraine ösztönözve volt ebbe az irányba, és jelezte is általános jelleggel, hogy a kulturális szféra fontos az alávetés biztosításában. Másik kritika elméleti szinten a tudomány feladatának félreismerését kifogásolhatja. A társadalmi mozgalmak szervezése elsődrendű politikai és ideológiai feladat, de aki rendszeresen erre áll rá, és ehhez ír elemzéseket, az már nem tudományt művel, az már nem társadalomtudomány, nem szociológia. Gyakorlati oldalról pedig úgy lehet bírálni Touraine-t és követőit (pl. Michel Wieviorka-t), hogy a társadalmi mozgalmak szervezésénél épp a banki-pénzügyi tőkés csoportok által támogatott emberjogi mozgalmak szervezését végezték el, sok szempontból az Egyesült Államok hasonló mozgalmi szerveződéseit átültetve Franciaországba, és a munkásság által szervezett mozgalmakat, sztrájkokat a globális pénzligarchia uralmának hatásai ellen negatívan fogadták. Például a Pierre Bourdieu által is megindított antiglobalista mozgalmat a globális pénzligarchia ellen 1995 végétől kifejezetten ellenségesen fogadta Touraine, Wieviorka és médiaértelmiségi köreik. (lásd ehhez Bourdieu „Contre-feux” c. gyűjteményes kötetét, Bourdieu 1998). Így hatásaiban úgy néz ki ez a „marxista” alapállású elmélet, hogy nem foglalkozva azzal, hogy pontosan mely tőkés csoport is uralkodik, és azokat a mozgalmakat támogatva, melyek e globális tőkés csoportok ösztönzéseire terjednek egy sor országban, lényegében a fennálló uralmi rend alátámasztását végzi el, és a mikor tényleg e tőkés csoport ellen támadó mozgalom jön létre, akkor ezt mint elitélendőt emeli ki elemzéseiben. Vagyis míg absztraktnak ’tőkésuralomról’ beszél, és ezt elítéli, addig azáltal, hogy megmarad általános szinten azt illetően, hogy mely csoport uralkodik, ténylegesen ezt az uralmat tudja alátámasztani gyakorlati tevékenységével. Ezt teszi érthetővé, hogy miközben a felszínen a tőkés elnyomás elleni kiállások találhatók Touraine, Wieviorka és köreik műveiben, a legszélesebben kapnak támogatást a globális pénzligarchia alapítványaitól, és állandó rovatokat a szintén ugyanezen körök által dominált országos tömegmédiákban.

XIV. fejezet

Michel Crozier és a bürokratikus társadalom elmélete

Az 1922-ben született Michel Crozier a II. Világháború utáni évekre már befejezte szellemi szocializációjának egyetemi fázisát, és az akkor dominánssá váló baloldali-kommunista szellemi légkör már nem igazán tudta formálni. Ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy kívül maradt a párizsi intellektüel csoportokon és harcaikon, és erősebben a szociológiai szakmai tevékenységnek szentelte figyelmét. Ez a szakma felé fordulásra azonban Crozier-nél - pl. szemben Raymond Boudon beállítottságával, aki szinte minden tevékenységét és kapcsolatát szigorúan csak az akadémiai-egyetemi élet keretei között alakította az elmúlt évtizedekben - az akadémiai berkeken túl, a központi közigazgatás társadalomtervezői intézeteivel együttműködve alakult ki. Ebből következik az, hogy néhány rendszeres szociológiai elméleti monográfia mellett nagy számmal írt olyan tanulmányokat és könyveket, amelyek az aktuális francia társadalmi problémák megismerését és megoldási javaslatok kidolgozását célozták. (Ez utóbbiakra példának lehet hozni "L' état modeste est l'état moderne" (Szerény állam - modern állam) c. könyvét 1987-ből, amelyben - rendszeres szociológiai szempontból újat nem mondva, a túltengő francia állami szerepvállalás csökkentésért száll síkra). Átfogó igényű rendszeres szociológiaelméleti munkának két monográfiája tekinthető. Az első az 1963-ban megjelent "Le phenomene bureaucratique" (A bürokrácia jelensége), amely 1981-ben magyar nyelven is megjelent, illetve az 1977-ben megjelent "L'acteur et le système" (A cselekvő és a rendszer) mely utóbbit Erhard Friedberg német szociológussal együttműködve írt meg.

Általános elméleti pozícióját illetően fontos kiemelni, hogy egyrészt a rendszerelmélet másrészt a funkcionalizmus különböző irányzatai hatottak legerősebben rá, ám ezek közül is elsősorban a szervezeti rendszerekkel foglalkozó művek. Így pl. Talcott Parsons általános elmélete - noha néhány kisebb jelentőségű parsonsi meglátást idéz Crozier - nem túlzottan érintette meg, és ennek révén az átfogóbb elméleti, nyelvelméleti, filozófiai etc. kérdések kívül maradtak gondolkodásán. Így aki Parsons, Luhmann, Richard Münch és Habermas művei alapján már végig ment a funkcionalista rendszerelmélet tematikáin és ezek kritikáin, bizonyos fókig laposnak és egyszerűsítettnek fogja találni Crozier, elsősorban szervezeti rendszereket szem előtt tartó elemzését. Egy sor aspektust, amelyeket a társadalmi élet szerveződésének vizsgálatánál a franciák közül Pierre Bourdieu tárgyal - a rendszerelmélettől való éles elkülönülésben - azt a németeknél Luhmann, Habermas és Parsons német híveinek nyomán a funkcionalista rendszerelmélet művei is feldolgozzák. Crozier munkáitól azonban ezek teljesen idegenek, és mivel a Párizs-központú francia szellemi életben egy-egy központi alak művei összefonódnak egy-egy elméleti paradigmával, a szervezeti rendszerekre szűkített rendszerelmélet csak mint elutasítandó jelenhetett meg Pierre Bourdieu és követői számára anélkül, hogy érdemben elemezték volna valaha is az általános rendszerelmélet szociológiaelméleti variánsait.

E probléma jelzése mellett is azonban Crozier bürokráciára vonatkozó elemzései

figyelemre méltóak. "A bürokrácia jelensége" c. könyve a francia társadalom szerveződésének arra a sajátosságára igyekszik választ keresni, hogy egyrészt itt nagy mértékben hiányoznak a horizontális szerveződési formák, a kisközösségek egyesületi és más formában való szerveződései, illetve amennyiben léteznek is ezek, jelentéktelen szerepet töltenek be a társadalom szerveződésében, másrészt a társadalom legapróbb részlet problémáinak megoldására az állam és absztrakt jogi szabályai lépnek be. Crozier arra keresi a választ e monográfiájában, hogy mi hozza ezt a sajátosságot létre, illetve milyen következményei vannak e szerveződésnek és a konfliktusmegoldás e módjának.

1. Az egyéni autonómiára törekvés következményei

Crozier a legfontosabb oknak a francia bürokratikus társadalom létrejöttében az *erős egyenlőségre való törekvést* jelöli meg, amely kulturálisan beivódott az elmúlt évszázadokban a franciák generációiba. Ez az alapbeállítódás a francia társadalom egy sor sajátosságát is megmagyarázza. Az egyik ilyen a *kisközösség szintjén való szerveződéstől idegenkedés és e helyett az absztrakt - személytelen távoli államban és szabályozásában való bizalom*. A kisközösség szintjén ugyanis a szemtől-szemben való kapcsolatok menthetetlenül a természetes különbségek alapján határozzák meg a viszonyokat, és domináló illetve alárendelt pozíciókat alakítanak kis a résztvevők között. Az ettől való idegenkedés a franciáknál soha nem engedte meg, hogy az egyesületi élet magas szintre fejlődjön, és hogy ezek a formák aktívabban bekapcsolódjanak a társadalom funkcionális életének megszerveződésébe. Míg pl. az Egyesült Államokban az élet szerveződése döntő mértékben ilyen helyi egyesületekben nyugszik, és ezek erőviszonyain nyugvó helyi választások (iskolai bizottságok, adóülnökök, városi előljárók, serifek etc. választása) építik fel a helyi élet megszerveződését, addig a francia egyenlőségre törekvés irtózik attól, hogy az élet mindennapi szituációit olyan csoportok erőviszonyai döntsék el, amelyekben a személyesség és a természetes egyenlőtlenség uralkodik. A távoli állami központ absztrakt-személytelen szabályozása ennek a beállítottságnak elfogadhatóbb (lásd Crozier 1981:321-348). Ugyanígy eltérő a francia társadalomban elterjedt szabadság-felfogás az amerikaitól. Míg az utóbbiban az *államtól való szabadság* a központi jelentőségű, és e helyett az élet szervezését szívesebben bízzák a kisközösségeket és csoportjaikat megjelenítő egyesületekre, addig a franciáknál az *egyéni autonómia az elsődleges*, és ezt inkább veszélyeztetve látják a személyközeli kisközösségek egyesületeitől, mintsem a személytelen-távoli államtól. Az amerikaiaknál az egyén valóban erősebben alávetetté válik a kisközösségeknek, hisz azok - közel az egyénhez - sokszoros kontrollt, szankciót és jutalmazást tudnak megvalósítani, és ez nagyobb valószínűséggel hozza létre a konformista típust, míg ezzel szemben a személytelen-távoli államnak alávetett francia állampolgár egyéni autonómiája erősebb maradhat.

Ez a francia alapbeállítódás hozta létre Crozier szerint a francia társadalomban megfigyelhető azt a jelenséget, hogy a társadalom egyes rétegei nagymértékben zártak egymással szemben, és nem közvetlen kommunikációjuk oldja meg a közöttük felmerülő problémákat, hanem - ezt kikerülve - feltolják a megoldás feladatát a központi állam szerveire és szabályozására, és a szembenálló társadalmi rétegek absztrakt-személytelen szabályokhoz kölcsönösen alkalmazkodva élnek - a közvetlen érintkezést tekintve egymástól elzárva.

A fenti elemzés jól alátámasztható Crozier könyvéből vett hosszabb idézettel:

"E sajátosságok - ha jól belegondolunk -, szorosan összefüggnek a rétegek elszigetelődésének általunk is elemzett rendszerének működésével. Ebben a rendszerben az egyén elégséges védelemre talál abban a formális és absztrakt csoportban - rétegben, vagy hierarchikus kategóriában -, amelyhez tartozik. A szenioritás elve megtiltja a felettes hatóságoknak, hogy beleavatkozzanak a beosztottak interperszonális problémáiba, és szigorú egyenlőséget honosít meg az azonos rangú tagok között. Hogy az egyénnek nemcsak hogy nincs szüksége az informális csoport védelmére, hanem - gyakran saját kárán - azt is megtanulja, hogy minden olyan erőfeszítése, amely arra irányul, hogy külön informális tevékenységet hozzon létre, valószínűleg veszélyeztetné annak formális kategóriájának a kohézióját, amelyhez sorsa kapcsolódik, és hogy lehetetlen szembe szegülnie azokkal a pressziókkal, amelyeket ez a formális kategória gyakorol rá az ilyenfajta akciók megakadályozása végett. Ebből a szempontból különösen elítélendők a kategóriák tagjait egyesítő klikkek és csoportok, mivel protekciózással, ami ebben a rendszerben továbbra is fő bűn marad.

Egy olyan világban, ahol a konformitás a mindenkire egyformán érvényes személytelen előírások egymást erősítő hatásából, valamint abból a csoportnyomásból fakad, ami az egyes kategóriákon belül az egyensúlyt fenntartja, természetes, hogy az informális csoporttal szemben a formális csoportnak van elsőbbsége, és az egyén elszigetelt marad. (...) A szokásos modell helyett tehát - amely szerint a beosztottak azért hoznak informális csoportokat létre, hogy ellenállhassanak a felettesek nyomásának - egy attól teljesen eltérő modellel van dolgunk, amely szerint - mivel az alá- és fölérendeltség, valamint az ellenőrzés rendszere nem engedi meg, hogy a legcsekélyebb mértékben is különbséget tegyenek, mivelhogy túlságosan formalizált - az egyének továbbra is elszigeteltek maradnak, és egymást ellenőrzik, hogy ily módon tartsák fenn a formalizmust, amelyről tudják, hogy megvédi őket.

A formális csoport primátusa az informálissal szemben, az egyes kategóriáknak tagjaik felett gyakorolt szűk ellenőrzése - mint tudjuk az egyes kategóriák elszigetelődésével - azzal, hogy szinte lehetetlen az egyik kategóriából a másikba való átjutás - a kategóriák közötti kommunikáció nehézségeivel és a szertartásosság kialakulásával függ össze. Eddig ezeket a vonásokat az egyes rétegek elszigeteltségének közvetlen következményeként, illetőleg az egyéneknek az önkény és a függőségi viszonyok elleni harcának közvetett következményeként értelmeztük. De ez a viszony meg is fordítható. Azt is gondolhatjuk, hogy az olyan kulturális vonások, mint amilyenek az egyén elszigeteltsége és az informális tevékenységek hiánya, erős ösztönző erők lehetnek az ilyen bürokratikus szervezeti rendszer továbbfejlődésében. Mindenesetre ezek igen fontos tények azok számára, akik meg akarják érteni azt, hogy sajátos kulturális kontextusban mi az oka némely szervezeti modell sikerének.

Márpedig ezek a vonások Franciaországban nagymértékben kialakult kulturális vonásokként jelennek meg. Természetesen nem rendelkezünk e témáról tudományos összehasonlító tesztekkel, mert még egyetlen empirikus vizsgálat sem próbálta meg azt felderíteni. Meg kell tehát elégednünk számos kutató megfigyelésével, akik arra utaltak, hogy Franciaországban milyen csekély jelentősége van az önkéntes csoporttevékenységnek, és hogy informális szervezeti keretek között a franciák

milyen nehezen működnek együtt.

A legkomolyabb etnológiai vizsgálatok is ezzel egybehangzó és jelentős eredményekre jutottak e témában. Lucien Bernot és René Blancard egy Párizs melletti körzet falujáról szóló tanulmányukban például ezt írják: "Már a gyerekeknél is megtalálható Nouville egyik jellemző aspektusa: a csoportok hiánya. A községben nem létezik egyetlen gyerekklubb, egyetlen gyerekcsoport sem." Leírják, hogy ugyanez a jelenség érvényesül a felnőtteknél is, sőt a szomszédos üzem munkásainál is, akik - úgy tűnik - nem képesek tartósabb kapcsolatokat kialakítani egymás között, pedig - vagy talán éppen azért, mert - ugyanabban a negyedben élnek. A faluban egyetlen fiatalokból álló társaság létezik, amelynek a lakosság többi rétegéhez viszonyítva kicsit magasabb a státusa; ezek a fiatalok gyakran vannak együtt. Ennek a csoportnak sincs vezetője, és sem nem túl aktív, sem nem nagyon stabil. Ha a pap és a tanító nem lennének "Az a kevés kollektív élet, a szervezett szabadidő is elsüllyedne az ifjúság apátiájában, amely nem mer szembenézni a felelősség kockázatával ..."

Így a politikai életben - úgy tűnik - ugyanez a jelenség uralkodik, vagyis a szervezett csoportok hiánya, az elszigeteltség és az apátia, ami nem akadályozza meg, hogy a nemzetgyűlés választásain a szavazók igen nagy része ne a szélsőbalra szavazzon. Bizonyosan sokkal több tevékenységet tapasztalt Vaucluse napos községében Laurence Wylie, de a szerző éles meglátásai nyomán ott is hasonló helyzetet találunk. Az emberek ragaszkodnak függetlenségükhöz és elkülönültségükhöz. Ugyanilyen nehezen hajlandók egymással alkotó módon együttműködni. Minden szervezett tevékenység beleütközik abba a közakaratba, hogy ne törjék meg a különböző családok közötti elméleti egyenlőséget. Aki mégis megteszi, ezzel kezdeményezőkézséget tanúsít, és így azonnal megvádolják, hogy parancsolgatni akar.

A szervezett alkotó tevékenység ugyanilyen hiányát mutatta ki egy harmadik kutató, amikor egy falusi közösség korábbi életvitelének teljes átalakulása előtti reakcióit tanulmányozta. Csak a legvégső esetben merül fel a kezdeményezés és az irányítás, és akkor is azért, mert azt átmeneti helyzetnek tekintették, és a kitűzött célokat negatívnak tartották.

A történelemben számos bizonyítékot találunk arra, hogy miért maradhattak fenn az effajta beállítottságok több évszázadon át. Egyik sem olyan ékesszóló azonban, mint Turgot-nak, minisztersége idején tett megvető kijelentése: "Az egyházközség kunyhókból és a kunyhóknál nem kevésbé passzív lakosok gyülekezetéből áll."

Ezek a kérdéseken a legmélyrehatóbban gondolkodott Tocqueville. Igen helytálló magyarázatot ad arra, hogy a XVII. és XVIII. századi abszolút monarchia községi politikája, különösen pedig pénzügyi politikája hogyan fojtotta meg végérvényesen minden kezdeményező nekibuzdulást és - elsősorban az alsóbb szinteken - a szervezett tevékenység minden lehetőségét. "Ebben az adórendszerben minden adóalanynak valójában az volt a közvetlen és állandó érdeke, hogy leskelődjön a szomszédja után, és jelentse az adószedőknek, hogyan gyarapodik a szomszéd vagyona; mindenkit arra uszítottak, hogy a többieket irigyelje, besúgja és gyűlölje." Nagyon jól érzékeli egyfelől az egyén elszigetelődését és az együtt működés szellemének hiányát, másfelől a különböző társadalmi kategóriák elszigeteltsége és álelőjogaikért folytatott állandó harcuk közötti logikus kapcsolatot. "Ezeket a különböző testületeket néhány csekély kiváltság választja el egymástól.

Mindazonáltal állandó harc folyik közöttük az elsőbbségért. A felügyelőt és a bíróságokat elkábítja vizsálajaik zaja. »Végül úgy döntöttek, hogy a szenteltvizet az alsóbb fokú büntető bíróságnak adják, és csak azután a városi testületnek. A parlament még habozott; a király azonban az ügyet saját tanácsán belül tárgyalta, és egyedül döntött. Éppen ideje volt; ez az ügy forrongásba hozta az egész várost.« Ha ugyanis megengedik, hogy az egyik testület a másik fölé kerekedjen az előkelőségek közgyűlésén, akkor ez utóbbi testület többé nem jelenik meg a közgyűlésen; inkább lemond a közügyekről, mintsem hogy - mint mondja - tekintélyét megtépázzák..."

Természetesen a vezető csoportok is csak úgy tudtak megújulni, illetőleg a kooperatív, az alkotó és a szabad tevékenységek csak akkor tudtak kibontakozni, ha sikerült olyan csoportoknak létrejönniük, amelyek nem tisztelték sem a rangot, sem a formális kategóriákat. Éppen ezt igyekezett már régóta megelőzni a királyi közigazgatás, mert inkább a bukást választotta, semmint a konkurencia kockázatát. "A legkisebb önálló testület, amely a közigazgatás részvétele nélkül szándékozik megalakulni, félelemmel tölti el; a legkisebb szabad társulás, bármi legyen is a célja, zavarja; csak azok maradhatnak fenn, amelyeket ő hozott létre önkényesen, és amelyeket ő irányít. A nagy ipari társaságokat sem látja szívesen; egyszóval nem akarja, hogy az állampolgárok így vagy úgy beleavatkozzanak saját ügyeik intézésébe; a konkurenciával szemben a termékeltenséget részesíti előnyben."

Hiába tűntek el a régi rend kiváltságai és a partikularizmus, a társadalmi cselekvésnek ugyanez a modellje él tovább, sőt nyomait mind a mai napig megtaláljuk minden területen.

Az egyes rétegek elszigeteltségének továbbélését különösen jól elemezte a XX. század elején a burzsoázia egyik kitűnő megfigyelője, a filozófus Edmond Goblot. Goblot szerint a francia polgári életben két nagy elv uralkodik, amelyeket ő korlátnak és szintnek nevez. A korlátok azok a tapasztalható, bár gyakran közvetett akadályok, amelyeket azért állítanak, hogy a közönséges embert megakadályozzák abban, hogy a burzsoá státust elérje. A szint az az elméleti egyenlőség, amely - ha már az embernek sikerült áthatolni a korláton - e burzsoá státushoz való tartozás biztosít. Goblot pontosan kimutatta azokat az akadályokat és ürügyeket, amelyeket a felsőbb osztályok keresnek, hogy minden kontaktustól védjék magukat, mint amilyen az érettségi szankció, később a felsőbb szintű tanulmányok, közvetetten a művészeti ízlés és a divat; mindezt folyamatosan oly módon alakították, hogy egyszerre legyen korlátozó azok számára, akiket ebből kizártak, és egalitárius azok számára, akiket befogadtak. Goblot ezzel nyilvánvalóvá tette az általunk is többször hangsúlyozott lényeges összefüggést az egalitarizmus és a rétegződés között. Utalva végül Tocqueville-ra, Goblot azt állítja, hogy a korlát társadalmi, nem pedig családi és öröklődő jellegű. Nem azért tűnik el, mert átléphető, hanem ellenkezőleg, attól csak még nagyobb akadállyá válik.

Az egyén elszigetelődését, illetőleg tartózkodását attól, hogy szervezett alkotó tevékenységbe fogjon, újabban egy amerikai szociológus, J.R. Pitts vizsgálta, aki az ilyen típusú viselkedésnek új és előremutató értelmezését nyújtotta. Szerinte az informális tevékenységek egyáltalán nem hiányoznak a francia életmódból sem, de általában negatívak, többé-kevésbé rejtve maradnak és nem nagyon stabilak. Pitts jellemzésükre a "bűnöző közösségek" kifejezést javasolja, amelyet először gyerekek iskolai tevékenységeinek elemzésénél használt. Ezen a kifejezésen az azonos munkakörben dolgozók (kollégák) között kialakuló egyfajta implicit szolidaritást ért, amelyet mindenki igénybe vehet, ha problémái vannak. Ez a szolidaritás csak az

ellenállás perspektívájában létezik; a felettesek, a konkurens csoportok és egy vagy több tag azon törekvése ellen irányul, hogy saját vezetését másokra kényszerítse. A "bűnöző közösség" a franciák számára minden olyan kollektív tevékenység implicit modelljét nyújtja, amelyben a későbbiek során majd részt vehet. Pitts - egy újabb írásában a következőképpen foglalja össze a bűnöző közösség szerepét és jelentőségét: "az iskolai párcsoport a Franciaországban található szolidáris csoportok prototípusa, kivéve a nukleáris családot és a tágabb családi klikkeket. Ezeket a csoportokat elsősorban az jellemzi, hogy tagjaik között feltékeny egyenlőség uralkodik, hogy nagyon tartózkodóak az újonnan jöttekkel szemben....és egyfajta néma konspiráció a felsőbb hatalommal szemben. De azért nem utasítanak el mindenfajta hatalmat. Sőt ellenkezőleg, valójában a felsőbb hatalom direktíváin kívül nem képesek még a legcsekélyebb kezdeményezésre sem. Csak arra törekszenek - és ezt a felülről jövő direktívák irrealitása teszi lehetővé -, hogy tagjaik számára az autonómia és az alkotás lehetőségeinek teret biztosítsanak és azt megőrizzék."

Ez az elemzés, amit Pitts különben "a francia állampolgár előkészítő iskolájának" nevez, némileg kapcsolódik a könyvelési iroda alkalmazottairól és alsóbb szintű kádereiről, valamint a monopólium termelőmunkásairól és karbantartó munkásairól szerzett tapasztalatainkhoz. Mindkét esetben egyfajta titkos védelmi szerveződésen alapuló bűnöző közösséget találunk, amelyhez a formális csoportok minden tagja csatlakozik: amikor a csoport egyik tagja a többi csoporttagtól segítséget kér, hogy védjék meg függetlenségét és biztosítsák tevékenységéhez a mozgásteret - bármilyen érzelmeket is táplálnak irányában és bármilyen értéket jelent is az általa képviselt eset -, mindenkinek kötelessége segíteni neki.(.....)

A Pitts által leírt "bűnöző közösségre" jellemző cselekvésmódok, a Bernot - Blancard és Wylie írásaiban megjelenő elszigeteltség és a kezdeményezés hiánya, a társadalmi réteg Goblot által elemzett védelmi szerepe a Tocqueville és Taine által hangsúlyozott apátia huzamosabb ideig fennmaradó hagyománya a közügyek terén - úgy tűnik - tökéletesen megfelelnek az interperszonális és a csoportközi viszonyok - a két esetben felvázolt sémáinak. Ugyanakkor mindezek az egy irányba tartó vonások ugyanabból az alapvető problémából származnak, nevezetesen a konfliktusokkal való szembenézés és az elsődleges csoportok szintjén is elfogadható "vezetési" típus létrehozásának problémájából. Vizsgálatuk végeredményben a hatalomgyakorlás módja és koncepciói "kulturális" jellegének kérdését veti fel.

Ez az értelmezés az idézett esetek mindegyikére érvényes. A bűnöző közösség elsősorban minden kívülről jövő hatalom - legyen az a professzor, a főnök vagy az államhatalom - elleni védekező eszköz, ugyanakkor közvetett és legalábbis nagyon hatékony eszköz annak megakadályozására, hogy a csoport bármelyik tagja magát mint vezetőt tüntesse fel. Az utóbbi tényező hatása érvényesül Bernot - Blancard és Wylie által elemzett apátia esetében is; a vizsgált közösségek tagjai a társadalmi cselekvés terén tartózkodnak minden kezdeményezéstől, mivel tisztában vannak azzal, hogy amennyiben előtérbe akarnák helyezni magukat, ezzel társaik ellenszenvét hívnák ki maguk ellen, és a csoport kizárná, illetőleg megalázná őket, mivel nem veszi jó néven, ha valaki parancsolni akar. A részvétel elutasítása - mint már az előző fejezetben is taglaltuk - racionális válasznak is tekinthető, amennyiben az egyének által támogatott cél elsősorban abban áll, hogy kiküszöböljék a konfliktushelyzeteket és elutasítsanak mindenfajta függőségi viszont. A rétegek elszigeteltsége, a rang és a státusz jelentősége, az a tény, hogy nem képesek fenntartani a különböző kategóriák közötti személyes érintkezést, mindezek a vonások ugyanazon problémához kapcsolódnak.

Mit állapíthatunk meg? Mindkét esetben és több szinten ismétlődik ugyanaz a jelenség. A szervezet tagjai, amennyire lehetséges, kerülnek a közvetlen hatalmi viszonyokat. Nyílt konfliktusok csak azok között az egyének, illetőleg csoportok között robbannak ki, amelyek nincsenek közvetlenül kapcsolatban egymással. Az egyes résztvevők a maguk módján a Wylie által leírt gyerekekhez vagy Marcel Pagnol népi hőseihez hasonlítanak, akik ugyan hevesen szidják egymást, de csak akkor, ha biztosak benne, hogy nem keverednek fizikai összetűzésbe. A hatalmat nagymértékben személytelen előírásokká alakítják át, és a tagok biztonsága érdekében a szervezet struktúráit is úgy rendezik el, hogy elég nagy legyen a távolság azok között az emberek között, akik a döntéseket hozzák, illetőleg akikre ezek a döntések vonatkoznak.

A következő értelmezést javasoljuk. Az emberi viszonyoknak ez a modellje a modern szervezetek működése által felvetett problémákra - mint láttuk - elfogadható választ ad, ugyanakkor azonban sajátosan francia. A közvetlen hatalmi viszonyok francia kulturális környezetben rendkívül nehezen elviselhetők. A hatalom továbbra is érvényes felfogása mindazonáltal még mindig egyetemes és abszolút; megőrzött valamit az abszolút monarchia politikai tradíciójából, vagyis azt, ahogyan abban a racionalitás és az önkényuralom keveredett. Első látásra a két jelenség ellentétesnek látszik, de ez az ellentét feloldható a bürokratikus rendszer keretén belül, mivel a személytelen előírások és a centralizáció egyszerre teszik lehetővé a hatalom abszolutista felfogásának megőrzését, illetőleg a közvetlen függőségi viszonyok kiküszöbölését. Más szóval: a francia bürokratikus szervezeti rendszer a lehető legjobb megoldását nyújtja mindazoknak az ellentmondásoknak, amelyekről a franciák a hatalom terén szenvednek. Mivelhogy nem tudják elviselni az egyetemes és abszolút hatalom megerősödését, amit máskülönben nélkülözhetetlennek tartanak mindenfajta sikeres kooperatív tevékenységhez, a személytelen és centralizált szervezeti rendszerre kell magukat bízniuk. Ha pedig történelmileg vizsgáljuk a kérdést, azt mondhatjuk, hogy ezeket az ellentmondásokat a tekintélyuralmi és a centralizált közigazgatás hosszan tartó hagyománya őrizte meg, illetőleg folytatta tovább, amely az egész francia társadalom számára olyan hatékony modellt tudott nyújtani, amely képes volt a következő két ellentétes igényt kielégíteni: garantálni az egyének függetlenségét, ugyanakkor biztosítani a kollektív tevékenység racionalitását és sikerét.

A formális szervezet törvénye az önkényuralom. A hatalmat továbbra is minden szinten abszolút hatalomnak fogják fel. Irtóznak az egyensúly játékától, és nem tulajdonítanak olyan jelentőséget a legális formák tiszteletben tartásának, mint az angolszász országokban. A beosztottakat ugyan nem védik túlságosan a törvényes eljárások, így ebből a szempontból kénytelenek elviselni az önkényt, viszont másfajta védelemben ők is részesülnek, amit annak az azonos rangúaknak álló csoportnak a jelentékeny ellenálló ereje biztosít számukra, amelyhez tartoznak, valamint az, hogy a felsőbb hatóságok nem bonthatják meg a beosztottak közötti egyenlőséget azáltal, hogy beleavatkoznak ügyeikbe. Az önkényuralom mindazonáltal mégsem teljesen csak képzeletbeli. Kifejeződik a hierarchikus rendszer szimbólumaiban és kellékeiben; meghatározza természetesen az anyagi jutalmakat és a rangokkal együtt járó presztízsellenértéket, végül válságidőszakban közvetlen emberi viszonyokban konkretizálódik, együttműködhetnek, mert e nélkül a szervezet nem tudna fennmaradni.

Egyrészt az egyének, másrészt a kategóriák elszigeteltsége még a legalacsonyabb

hierarchikus szintek számára is lehetővé teszi, hogy bizonyos adag "önkényuralommal" rendelkezzenek. Ez az önkényuralom mindenekelőtt negatív módon nyilvánul meg. A középszintű vezetőket elsősorban a felettesek beavatkozásai ellen védi; amit tesznek, saját akaratukból teszik, munkájukat mindenfajta közvetlen kényszer nélkül végezhetik. Igyekeznek bebizonyítani, hogy nem azért dolgoznak, mert erre kényszerítik őket, hanem azért, mert ők ezt választották. A felettesekkel szembeni szabadság, az egyénnek a munkájában tanúsított autonómiája a hatalom abszolutista felfogásához kötődik. A másik emberrel együtt csinálni valamit, kiegyezni, alkalmazkodni - ezek nem sokra becsült módszerek; ennél többet ér, ha az egyének meghúzzák magukat, viszont teljesen szabadok maradnak azokon a határokon belül, amelyeket a maguk számára megszabtak, illetőleg elfogadtak, hogy számukra mások megszabjanak.

Az egyéni autonómiához való ragaszkodás nem újkeletű Franciaországban; ez volt, sőt ma is ez a hagyományos parasztság értékrendszerének egyik legfőbb eleme. Jellemzőek erre azok a fogalmak, amelyekkel - annyi más szerző között - Tocqueville ezt az érzést ábrázolja: "A kis földbirtokos csak önmagából nyerhet erőt, világa szűk, de szabadon mozoghat benne, míg az, akinek van egy kis ingó vagyona, majdnem mindig, többé vagy kevésbé, egy másik ember szeszélyeitől függ; vagy egy egyesület szabályainak, vagy egy ember kívánságainak kell engedelmessé válnia." Ennek a modellnek a továbbélése lehetővé teszi, hogy a bonyolult szervezet keretén belül is megőrződjön valami abból az önállóságból, amit egykor az önálló kisárutermelők élveztek. Ők is engedelmessé válnak szabályoknak, de más emberek kívánságainak nem. Az így szerzett előnyök azonban pusztán negatív előnyök. E modellből semmiféle pozitív előny nem származik. Még annyit jegyezzünk meg csupán, hogy egy csoport minden tagja jogi hatalommal rendelkezik, ha bíraskodhat az alacsonyabb csoport tagjai fölött. Ha pedig valamiért a kérdéses csoport nem tud elég erőteljesen fellépni velük szemben, funkciója akkor is teljes mértékben megmarad és tiszteletet kelt.

Az egyéni kiváltságok, a csoportkiváltságok és az ezekből fakadó jogtalan befolyások - mint láttuk - annak a következménye, hogy minden szervezet szükségszerűen elszigetelt a világ többi részétől. Ezek a különben tökéletesen racionális - szervezeti rendszer sötét foltjai. A diszfunkciók azonban - mint már hangsúlyoztuk - erősítik is a rendszert. Rövid távon egyfajta dinamizmust biztosítanak számára. A szervezet tagjainak törekvései között az egyenlőségért folytatott harc és a protekciózás elleni küzdelem újra és újra előtérbe kerül, mert a kiváltságok továbbra is fennmaradnak, illetőleg alighogy az egyik területen eltűnnek, a másik területen újra előbukkannak. Ebből a szempontból például a francia közigazgatás nem tekinthető statikus szervezetnek. Állandóan arra törekszik ugyanis, hogy egyre nagyobb mértékben racionalizáljon, hogy kiküszöbölhesse az abnormális helyzeteket, a rejtett beavatkozásokat, az egyenlőtlen versenyt, mindenekelőtt pedig, hogy megszüntesse a kiváltságokat.

Végső következtetésként levonhatjuk, hogy vitára bocsátott hipotézisünket így lehetne összefoglalni: a francia bürokratikus rendszer látszik a lehető legjobb megoldásnak ahhoz, hogy elősegítsük a legtöbb állampolgár hozzájárulását az önkényuralom létrehozta értékhez és cselekvési stílushoz; kialakulása úgy értelmezhető, mint a szabályzatnak megfelelő előírásoknak és a szükséges garanciáknak egyre szélesebb rétegekre való fokozatos kiterjesztése, hogy majd azok tagjai is részt vehessenek a játszmában.

(Michel Crozier: A bürokrácia jelensége. 324-335p.)

2. A változóképesség problémái

A francia bürokratikus modell tehát a francia társadalom kulturális sajátosságai által kikényszerített és nem egy véletlen torzulás, illetve Crozier nem felejt el kihangsúlyozni ennek előnyeit, az *egyéni autonómia magasabb fokát az amerikai, kisközösségekben konformitásra kényszerített emberek tömegeivel szemben*. Jelzi azonban azt is, hogy az absztrakt-távoli szabályozási módnak ára van, és ez a szabályozási mód csak vonakodva és csökevényesen tud alkalmazkodni az élet által kikényszerített változásokhoz. A helyi élet gondjaitól a döntési centrumok távol vannak, és egy sor közvetítő szűrőn képesek csak érezni a gondokról az információkat. Ugyanígy, ha végül mégiscsak elérte a központot a változtatási igény, a kidolgozott terápiai az absztrakt szabályokba ültetve csak hosszas folyamat után érik el a helyi gondokat.

Crozier leírásában mint a környezetet állandóan késlekedve észlelő "modern dinoszaurusz" jelenik meg a francia bürokratikus modell:

"A francia közigazgatás vezetőinek elméletileg nagy hatalmuk van. Sőt, esetleg még nagyobb hatalmuk is lehetne, mint a vállalatvezetőknek. Formális hatalmuk azonban nem sok segítséget nyújt számukra, mivel csak személytelenül cselekedhetnek, és nincs valóságos beavatkozási lehetőségük a nekik alárendelt csoportok esetében; tehát egyáltalán nem játszhatják el a vezető, a szervező és a főnök szerepét, a szó "karizmatikus" értelmében. Ha valamilyen változást akarnak bevezetni, akkor először is az kell, hogy ez a változás sürgős szükségletet elégítsen ki, másodszor pedig vállalniuk kell, hogy kiveszik részüket a változással együtt járó válság megpróbáltatásaiból, ami mind számukra, mind a rájuk bízott szervezet számára nagy erőpróbát jelent. Ily módon a hierarchia csúcsán betöltött hely nyújtotta látszólagos mindenhatóságuk ellenére valójában megbénítja őket az alárendeltek általános ellenállása, így befolyásukat csak teljesen kivételes esetben érvényesíthetik.

Ez a helyzet (....) a merev, szinten katonai hierarchia a gyengülés és megosztottság irányába hat, aminek egyetlen funkciója, hogy a rendszert jelenlegi állapotában fenntartsa. Ennek az irányvonalnak, amely képtelen káderei között a legcsekélyebb megkülönböztetést is tenni, eszköze sincs arra, hogy változtatást javasoljon. A változtatásnak magasabbról, a minisztérium felelős vezetésétől kell kiindulnia: a vezetés azonban annyira messze került a megoldandó problémáktól, hogy cselekvési lehetőségei valójában rendkívül korlátozottak, és nagy tervei ritkán valósulnak meg a gyakorlatban.(....)

Ezek a helyzetek csak válságokban oldódhatnak meg, és ha a múltba tekintünk, láthatjuk, hogy valóban a válságok az alapjai azoknak a legfontosabb intézményeknek, amelyekhez ezek a szervezetek is eljutottak. A válságok természetesen elsősorban az olyan védett szektorokra jellemzőek, amelyekben a bürokrácia felé mutató tendenciák könnyebben fejlődhetnek ki. Azt is mondhatjuk, azonban, hogy ezek a vonások mind a politikai, mind pedig a gazdasági szektorban a francia szervezetek életének számos más területén is megtalálhatók. Szinte már közhely, hogy Franciaország túlcentralizált politikai-közigazgatási rendszerében az utóbbi ötven évben egyedül a rendszeres kormányválságok szolgáltak eszközül a felmerülő problémák megoldásához; a legfontosabb dolgok összehangolásához a

rendszerben szükség volt a válságokra.

Az elemzésnek ezen a pontján akár egy parsonsi stílusú értelmezést is kidolgozhatnánk a rendszer egészéről, akkor is hasonló végeredményre jutnánk. Való igaz, hogy a francia társadalom nem fogadja el a változást, és nem tulajdonít a változásnak ugyanolyan értéket, mint az angolszász társadalmak, valamint, hogy azok a merev szervezeti modellek, amelyekhez részben még mindig kötődik, ennek az általános ellenállásnak a tükröződése. Ha azonban gondosan megvizsgáljuk a gazdasági mutatókat, akkor már nem állíthatjuk, hogy a francia munkateljesítmények jelentős mértékben alacsonyabban lennének szomszédainál. Ha az egy főre eső termelékenységet vesszük alapul - és ez tűnik a legcélszerűbbnek, akkor Franciaország némely periódusban lemaradt ugyan, de a rákövetkező időszakban mindig kiegyenlítette ezt a lemaradást, hosszú távon pedig az összes nyugat-európai ország hasonló, évenként átlagosan 2-3 %-os növekedést ért el. A fennálló különbségek csekélyek és racionálisan nem felelnek meg mély értékkülönbségeknek.

Úgy tűnik, itt nem is annyira a változás jelentőségéről, mint inkább arról a módról van szó, ahogyan ez a változási modelljét meghatározó értékek a biztonság, a harmónia és a függetlenség értékei, irtózás a nyílt konfliktusoktól és a függőségi viszonyoktól, az, hogy nehezen tűrik a kétértelmű helyzeteket, végül pedig az "önkényuralom" eszméje, valamint az, hogy tökéletesen uralják a környezetet. Ha elfogadjuk ezt a hipotézist, akkor a franciákat már nem úgy tekintjük, mint akik ellenségesek a változással szemben, hanem úgy, mint akik félnek a zűrzavartól, a konfliktusoktól és a feszültséggel teli viszonyoktól, mindentől, ami kétértelmű és ellenőrizhetetlen helyzetet hozhat létre. Mint amikor kudarc esetén a játékosok teljesen leblokkolnak, vagy mint az ellenfél az állóharcban, ugyanúgy egyszerre várják is és rettegnek is a változástól, és amikor az - leggyakrabban kívülről előidézve - mégis bekövetkezik, együttesen és egyszerre mind megváltoznak, és ezáltal - most már más alapokon - vagy egy új kudarchelyzetet, vagy egy új stabil frontot hoznak létre. Valójában tehát nem a változástól, hanem attól a kockázattól félnek, amit akkor kellene vállalniuk, ha az őket egyszerre védelmező és korlátozó blokádtól eltűnne.

Hiába károsak ezek az értékek a társadalom előrehaladása szempontjából, a bürokratikus változás francia modelljének mégis vannak előnyei. Nem akadályozza meg, sőt talán még ösztönzi is az egyéni törekvéseket, másrészt látványos sikereket érhet el, ha koherens, racionális és személytelen rendszer szolgál a felvetődött probléma legjobb megoldásaként. Mint majd a későbbiek során látni fogjuk, a francia társadalom sikerei a cselekvési formák két lehetséges végletében voltak mindig is a leggyakoribbak, egyfelől a tudomány és a technika terén az egyéni kalandokban és kutatásokban, ahol az egyén teljesen ura maradhat erőfeszítéseinek, másfelől pedig a legrutinosabb tevékenységeken, ahol az olyan bürokratikus szervezeti rendszer, amely az egyént teljesen megvédi mindenfajta önkénnytől, a rugalmasabb és versengőbb rendszereknél valószínűleg hatékonyabb.

(Michel Crozier: A bürokrácia jelensége. 336-339 p.)

3. A sztrájkok központi szerepe a konfliktusmegoldásban

A társadalmi rétegek hagyományos zártsága Franciaországban eltérően alakította itt

ki a szakszervezetek és a munkaadók közötti kapcsolatokat is. Más nyugati országokban, ahol kollektív tárgyalások és más keretek között folyamatos és intenzív kontaktusban vannak a munka világának különböző szektoraiiban a munkavállalók szakszervezeti és érdekképviselői szervezetei a munkaadókkal és ezek érdekképviselői szerveivel, a sztrájk csak végső eszköz arra, hogy a csődöt mondott előbbi tárgyalási formák után a nyers erőbevetés révén próbálják meg kiharcolni követeléseiket. Franciaországban ezzel szemben csak csenevészeken fejlődtek ki a különböző társadalmi csoportok érdekképviselői szervei közötti tárgyalási formák, és a viszonyuk rendezését mindegyik fél az állam központi szabályozásától várja. Ebből pedig több következménye adódott az elmúlt évtizedekben. Az egyik az, hogy így az érdekképviselői szervek kénytelenek az állam központi politikai testületei felé fordulni, és azokat befolyásolni a nekik megfelelő szabályozási mód elérése érdekében. Ebből következik továbbá az, hogy míg a legtöbb nyugati országban jórészt depolitizálódtak a szakszervezetek és a többi érdekképviselői szerv, addig a franciáknál fennmaradt ezek direkt politikai beállítottsága és egy-egy közeleső párthoz kötődésük. Egy másik következmény, hogy az állam révén való konfliktus megoldás meghosszabbítja a konfliktusokat (lásd az előbbi részben leírtakat.) És végül az átpolitizáltság és a szembenálló társadalmi csoportok egymás felé zártága nagyobb gyakorisággal okozta az elmúlt évtizedekben a sztrájkokhoz - mint végső fegyverhez - folyamodást, mint az a többi nyugati társadalomban megfigyelhető. Ráadásul az "engesztelhetetlenség" - amely a harcok átpolitizáltságából kényszerűen ered a sztrájkokban összecsapó mindkét oldalon - a sztrájkok elnyúlását hozza állandóan létre, hisz elveiben kell áruháznak lenni annak, aki enged, és ez már csak a végső kimerülés állapotában megbocsátható. A konfliktus megoldásnak ez a költsége módja - az élet kényelmetlensége mellett - a francia társadalom teljesítőképességét nagy mértékben csökkenti a többi nyugati társadalommal folytatott versenyben.

Nézzünk erre Crozier-től egy hosszabb idézetet:

"A munkáltatók és a munkások közötti viszonyok háromféle modelljét különböztethetjük meg. Az elsőben teljesen különválnak egymástól a partnerek; a munkáltatók esetleg figyelembe veszik a munkások reakcióit, és a munkások is reagálnak a munkáltatók által hozott döntésekre, de soha nincs közöttük vita; a munkáltató magának tartja fenn az abszolút uralkodó valamennyi előjogát, a munkásmozgalom pedig minden jogot megtagad a munkáltatóktól. A másodikban, az intézményesített kollektív tárgyalások modelljében, mindkét fél elismeri a másik fél jogát arra, hogy legalábbis bizonyos döntéseket megvitassanak, és közvetlen kommunikáció jön létre közöttük egy szerződéses viszony keretén belül amely mindkét fél számára kötelezettségeket tartalmaz. Végül a harmadik modellben, amely csupán a második elmélyítése, a viták már nem korlátozódnak a hierarchia csúcsára, és nem csupán a kollektív szerződés felújításakor bontakoznak ki, hanem egyre inkább állandósulnak, és terjednek ki a hierarchia minden szintjére; a hangsúlyt a követelések paritásos megoldási módjára helyezik, amely végeredményben számos döntés során a dolgozók korlátozott, de sokkal közvetlenebb részvételét teszi lehetővé.

Míg a második modell általában Nyugat-Európában érvényesül, addig a harmadik modell elsősorban az USA-ban alakult ki. Franciaország ebből a szempontból, teljesen egyedi esetet képvisel, mivel nagymértékben hű maradt az első modellhez. Mindazok a kérdések, amelyeket Amerikában paritásos alapon, a hierarchia csúcsán és az alján egyaránt a két partner közti állandó kommunikációval oldanak meg, nem ismeretlenek Franciaországban, de az állam beavatkozása következtében teljesen más

kontextusban vitatják és oldják meg őket. Ha tehát pontosan akarnánk lenni, a három klasszikus modellhez negyedikként a francia modellt is hozzá kellene sorolnunk.

A tárgyalások centralizációja, az állam beavatkozása és a személytelen előírások egyre részletesebb kidolgozása a francia válasz döntő elemei a munkáltatók és a munkások közötti kommunikáció problémájára, vagy angolszász kifejezéssel élve, az ipari viszonyok problémáira. Ezek a módszerek számos félreértést okoznak. A francia munkásosztály hatalma egyáltalán nem elhanyagolható, int ahogy azt némely csalódott szemtanú állítja. A francia munkásosztály helyezte legalábbis hasonló a szomszédos országok munkásosztályainak helyzetéhez, és jelentős súlya van a társadalmi-politikai mozgásban. Igaz, ez nem jelenik meg olyan világosan mint Angliában, de közvetetten mégis mérhető például abban, hogy a munkások a munkáltatókkal szemben milyen mértékű védelemben részesülnek, azokban az óvintézkedésekben, amelyeket minden kormány tenni kényszerül, amikor hivatalos képviselőikkel tárgyal, vagy abban a közvetetten megnyilvánuló tiszteletben, amely minden politikai csoport ideológiai szókinszében kifejezésre jut. Ahelyett azonban, hogy a francia munkásosztály közvetlenül tárgyalna a munkáltatókkal, többnyire az államra gyakorol nyomást, hogy azután az állam kényszerítse ki a munkáltatótól a munkásosztály által követelt reformokat. Így ezek a reformok kötelező a személytelen előírások, nem pedig az érdekelt felek közötti közvetlenül megvitatott kompromisszumok formáját öltik.

Ez az eljárás világossá teszi számunkra, hogy a szakszervezetek - a gazdaság és a helyi szempontokkal szemben - gyakran részesítik előnyben a nemzeti és a politikai szempontokat, és hogy az általános politikai vitákban otthonosabban mozognak a hierarchia csúcán, mint a helyi kollektív tárgyalásokon. Ebből a szemszögből nézve a politikai pártoknak a szakszervezetek feletti uralma már nem véletlen vagy ideológiai választás eredménye, hanem olyan viszonyrendszer logikus és szükségszerű következménye, amelyben mindenki tudja, hogy a legtöbb probléma kulcsát a központosított állam tartja a kezében. (.....)

Ez a viszonyrendszer azonban nem maradhatna fenn, ha nem felelne meg a munkáltatók és a dolgozók hagyományos cselekvési modelljeinek és társadalmi értékeinek. Valójában mind az egyik, mind a másik számára lényeges előnyöket tartalmaz. A munkáltatók a viszonyrendszer miatt nem kényszerülnek arra, hogy meghátráljanak beosztottaik előtt; megőrizhetik előjogaikat; a szakszervezetek szintén semmilyen módon nem zavarják és nem korlátozzák őket azzal, hogy beleavatkozzanak ügyeikbe. Bár elvileg a munkáltatók esetében csupán formális elégedettségről van szó, mivel ennek fejében alá kell rendelniük magukat az állam által rájuk kényszerített személytelen előírásoknak. Amennyiben a mindenkire érvényes kötelező személytelen előírásokat a közvetlen kapcsolatokról származó kockázatokkal szemben előnyben részesítik, úgy elégedettségükért lehet, hogy nagy árat kell fizetniük. A dolgozók viszont még a munkáltatókénál is elméletibb hatalommal rendelkeznek; könnyebben maradnak ugyanis az elmélet és a racionalitás világában, és ily módon könnyebben megőrzik forradalmi integritásukat. Ezenkívül - ha elfogadjuk kezdeti hipotézisünket a részvételtől - természetesen olyan megoldást részesítenek előnyben, amely számukra egyfajta negatív függetlenséget biztosít, anyagi érdekeik megőrzését garantálja, és megtakarítja számukra az olyan munkáltatóval való közvetlen kontaktusból adódó érzelmi nehézségeket, aki nem ismeri el partnerként őket.

(Michel Crozier: A bürokrácia jelensége. 358-362 p.)

4. A francia oktatási rendszer bürokratikussága

Ha egyszer egy társadalomban kulturálisan rögzítődtek meghatározott beállítódások, akkor azok az adott társadalom minden szférájának működésében hatást fejtenek ki. Crozier a francia oktatási rendszerben is kimutatja a jelzett, bürokratikus-személytelen megoldásokra irányuló tendenciákat. Centralizált az a rendszer, mégpedig olyan extrém módon, hogy a szintén centralizáltságra hajlamos valamikori porosz iskolai rendszer liberális anarchiának tűnik Crozier példái nyomán. Pl. a múlt század végi szabályok szerint egy-egy iskolai könyvtár számára a pontosan előírt 1500 kötet tartása mellett akár egy további könyvet is csak külön miniszteri engedéllyel szerezhettek be az iskolák, és percnyi pontossággal be volt osztva, hogy melyikből mikor kell egy-egy részletet idézni az órákat szabályozó tanterv szerint.

E tanterv mindenható jellege továbbá a személytelenséget biztosította az állami szabályozó központ és a tantestületek között. Totális alávetés a tantervnek, de ezentúl a tanár és a tantestület védettsége a központi hatalom személyes beavatkozásától. Ugyanez a személytelenség jellemzi a francia oktatási rendszert a tanárok és a diákok közötti kapcsolatban már a középiskolai szinten is, és ez teljessé válik a felsőfokú oktatás szintjén. Ez a merev tanterven nyugvó tananyag csak úgy lehet stabil, ha a gyakorlati élettel és ezek változékonyságával nincs kapcsolatban, és ez a tananyag absztraktságát és deduktív-logikai jellegét hozta létre. Végül a francia oktatási rendszer jellemzője, hogy az oktatás kárára inkább a szűk elit kiválasztására koncentrál. Ugyanis a hierarchikusan egymás alatt elhelyezkedő és egymás felé zárt társadalmi rétegek szervezete csak akkor biztosítja az össztársadalomban folyamatos stabilitását, *ha a következő generációk nem lazítják fel a kialakult hierarchiát, és a vezető elit rétegeiből származó gyerekekből jön létre a következő korszak elitje is döntő mértékben.* Ez pedig csak rejtetten mehet végbe, az egyenlőség látszatának fenntartása mellett. Erre szolgál a többszintű iskolarendszer Franciaországban, amely felfelé haladva rejtett szűrőkkel kiostálja az alacsonyabb társadalmi rétegből származókat, és a legmagasabb diplomák birtoklásához nagyobb arányban csak a felsőbb társadalmi rétegből származókat engedi.

Nézzük meg a fenti jellemzők részletes kifejtését Crozier művében:

"A társadalom oktatási rendszere a társadalmi rendszer tükrözi, ugyanakkor e rendszer továbbélésének is legfőbb eszköze. Bizonyos szempontból a társadalmi ellenőrzés legfőbb apparátusának - amelynek az egyének kötelesek alávetni magukat -, valamint a felnőttkorban is egyik legmélyebben nyomot hagyó vonatkoztatási modellnek tekinthető. Amennyiben hipotéziseink helytállóak, úgy a francia oktatási rendszerben a bürokratikus rendszerrel jellemző elemeket kellene találnunk, mivel ezek az elemek a társadalmi ellenőrzés kérdése körül szerveződnek, és csak úgy maradhatnak fenn, ha az oktatás továbbítja, illetőleg megerősíti őket.

A francia oktatási rendszer csakugyan bürokratikusnak nevezhető. Először is - ami a legvilágosabb -, szervezeti aspektusában bürokratikus, mivel maximális centralizáció és személytelenség jellemzi. Másodszor, bürokratikus pedagógiájában, sőt az oktatásban is, amelyet a tanár és a diák közötti szakadék jellemez, ami pedig a

bürokratikus rendszer rétegzettségét tükrözi. Ezenkívül bürokratikus absztrakt tartalmában, mert nincs semmilyen kapcsolata a gyakorlati élet problémáival, illetőleg a diák magánéletével. Végül bürokratikus abban a vonatkozásban is, hogy - a többi diák képzésének kárára - olyan nagy jelentőséget tulajdonít egy szűk elit kiválasztásának.

A francia oktatási rendszer centralizáltsága jól ismert. Hippolyte Taine már hetven éve pontos leírását adta, jellemzése - az egymás után következő reformok ellenére - még ma is érvényes: "A felülről hozott rendelet számos és pontos utasításával sehol máshol nem foglalja magában és nem irányítja az egész életet olyan mértékben, mint az egyetem igazgatásában. Az iskolai életet egyetlen szigorú terv határozza meg és határolja körül, amely a birodalom minden kollégiuma és gimnáziuma számára ugyanaz. Ez a kötelező és minden részletre kiterjedő terv a legapróbb részletekig mindent előír, így a szellemi és a testi munkát illetőleg a pihenést, a tananyagot és a tanítási módszereket, a tankönyveket, hogy mely részeket kell lefordítani, illetőleg idézni, a könyvtárak számára előírt 1500 kötetet - megtiltván, hogy a miniszter engedélye nélkül akárcsak eggyel is gyarapítsák -, az órarendet, az óra időtartamát és az órák megtartását, a tanulmányi időt, a szüneteket, a sétákat, vagyis mindez a tanároknál, de még inkább a diákoknál a születő kíváncsiság, a spontán kutatás vágya, a találékonyság és eredetiség szándékos elfojtása..."

Tizenkét évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a gimnáziumi oktatás, amely ennek az egész rendszernek a sarkköve, veszítsen a császár által rákényszerített katonai merevségéből. A második császárság alatt, a nevelésügyi miniszter még mindig azzal dicsekedhetett, hogy órájára pillantva pontosan meg tudja mondani, Vergilius melyik művének hányadik oldalán melyik retorikáját elemzik.

Hiába zúzta össze a Falloux törvény a császári egyetem monopóliumát, a vallásos intézmények konkurenciája - amely intézmények rendszerint alacsonyabb színvonalúak voltak - nem sok újat hozott a gimnáziumok és kollégiumok gyakorlatában. Sőt, ellenkezőleg, amíg a centralizáció egy időben az ingyenességgel hamarosan kiterjedt az összes általános iskolára, addig a felsőoktatás a gyakorlatban továbbra is megőrizte monopóliumát, hogy a különböző egyetemek - több okból is - egyetlen hatalmas állami szervezet különálló részeinek tekinthetők.

Persze azért lényeges változások következtek be, például a tanrendek elveszítették szertartásos jellegüket, a tanárok nagyobb függetlenségre, az intézmények pedig nagyobb autonómiára tettek szert. Mindent egybevetve, a francia oktatás továbbra is nehézkes gépezet, amely a bürokratikus szervezeti modell valamennyi jellemző vonását tükrözi. Az oktatás elveszítette ugyan önkényes protektorait, napóleoni "minisztereit", és nem nehezedett rá politikai nyomás sem, de ez is csak azt a célt szolgálta, hogy a hatalom által hozott személytelen előírások, illetőleg a hatalmi gépezet tökéletesedése révén meggyengült mindenható hatalom modelljét elfogadják. Ezt a konzervativizmust, a nehézkes gyakorlatot erősítették egyfelől az iskolák között, másfelől a szülők és az iskolák képviselői közötti kapcsolatok hiánya. Az egyetem és a külvilág közötti szakadék a külvilágtól való elszigetelődés tette az egyetem számára lehetővé a bürokratikus viselkedési modelljeinek megőrzését, és azt, hogy megvédje magát egy állandóan átalakulóban levő társadalom pressziójától.

A centralizáció - ismerjük el - előnyökkel is járt. Elsősorban a magas szintű ismeretek továbbfejlesztését, illetőleg megőrzését segítette elő. Úgy tűnik, most új és váratlan következmények merülnek fel, így többek között - a szakemberek harcának

természetes eredményeként a zsúfolt tantervek, amelyek a testület érdekeit hivatottak védeni olyan bürokratikus rendszeren belül, amely a számára idegen területen viszonylag gyenge.

Meg kell jegyeznünk, hogy ezzel szemben ez a rendszer nagyon is jól megvédelmezi tagjait. A francia pedagógusok számára elsőnek biztosítottak - mindenfajta önkényeskedés ellen - státusukat védő törvényes garanciákat. Habár általában még mindig szigorúan tartaniuk kell magukat a tantervhez, másfelől viszont ők rendelkeznek ma a legnagyobb függetlenséggel.

A francia oktatási rendszer másik sajátos vonása az oktatás emberi aspektusa, az iskolai osztály által alkotott és eredeti formában található primér csoport. Sajnos mind ez ideig nem rendelkezünk a francia általános iskolai és gimnáziumi osztályok interszónális kapcsolataival foglalkozó komoly szociálpszichológiai vizsgálattal, viszont avatatlanok beszámolóí és megfigyelései megerősítik Pitts és Wylie szociológiai elemzéseit, akik tulajdonképpen Taine-nek bizonyos francia oktatási módszerek elleni tiltakozását fejezi ki a modern társadalomtudomány fogalmaival. Míg az egyik oldalon az egymással versenyezni kénytelen gyerekek közti erős rivalizálás található, addig másik oldalon a hatalmat megtestesítő tanító vagy tanár, valamint - aki messze hallgatósága felett lebegve kategorikusan kinyilatkoztatja az igazságot, miközben a diákok nem tehetnek ellene semmit, és nem is kérdezhetnek a diákok "bűnöző közössége" áll, akik ezzel a rettenetes nyomással csak úgy képesek szembeszállni, ha az implicit negatív szolidaritás, olykor pedig az anarchikus lázadások, a rendetlenkedés eszközeihez folyamodnak.

A viszonyok ritmusa jól beilleszthető bürokratikus sémánkba, amelynek egyébként tökéletesen megfelel. Itt is megtalálhatók az elszigetelt egyének, akik nem képesek az alkotó együttműködés érdekében szövetkezni, a beosztottak (a diákok) közötti közvetlen kapcsolatok csekély jelentősége, a túlságosan is tartózkodó hatalom (a tanár), a személytelen eljárások alkalmazása (vizsgák, felvételi vizsgák), hogy az egyéneket ez által megkülönböztessék, illetőleg, hogy teljesítményüket mérjék.

Ezt erősítik meg továbbá a tanterv absztrakt tartalma - ami csak megnehezíti a tanár - diák viszonyt -, a tanárok különleges státusa és nagy ambíciói - akik, legalábbis az esetek többségében úgy érzik, hogy szerepük csekély -, végül az oktatási módszerek is, amelyek arra töreksenek, hogy a sikeres előmenetelt vagy egy feladat elegáns megoldását értékeljék, és nem veszik figyelembe, sőt lebecsülik az egész oktatást összegező tanulóévek fáradságos munkáját.

Ez az elemzés elsősorban a gimnáziumi oktatásra vonatkozik. De legalábbis részben - érvényes az általános iskolai oktatásra is. Végül a felsőoktatásban még mélyebb szakadék húzódik a professzor és diákjai között, mert a professzorok kevesebben vannak, státusuk igen magas, és mivel hiányoznak az oktatói-tanársegédi vagy protektori közvetítő szerepek. Az egyetemen még inkább, mint a gimnáziumban - az elszigeteltség és a névtelenség légköre uralkodik, itt már nem létezik közvetlen kontaktus, továbbá a jutalmazás és büntetés feladata is egy teljesen személytelen rendszerre hárul. A diákok nem sok segítséget várhatnak sem az őket elhanyagoló bürokratikus adminisztrációtól, sem a túlterhelt vagy tőlük túlságosan is eltávolodott professzoroktól, akiknek sokkal inkább az a szerepük, hogy tudásukkal a diákokat elkápráztassák, semhogy őket oktassák. Cserében viszont - minthogy a gimnáziumban szokásos közvetlen fegyelmezés és presszió megszűnt a diákok nagyobb függetlenségét élveznek; ugyanis most már a rendszer egyik szakmai

kategóriáinak számítanak, és így a rendszer védelmezi őket.

Sok diák és tanuló képes különbséget tenni a vizsgák és a felvételi vizsgák világa, illetőleg a szellemi szabadság és a kutatás kiváltásos területei között. De még a legjobbak esetében is az oktatás nem más, mint egyedi felkészítés az uralkodásra, ahelyett, hogy a tudás világában való fokozatos és kollektív művelődést jelentené. Az oktatás tökéletesen megfelel a bürokratikus rendszerben tapasztalt rutin-válság váltakozásának, valamint a tekintélyuralmi, önkényeskedő reformátornak tulajdonított érdek fennmaradásának.

A francia oktatási rendszer harmadik megkülönböztető jegye a tanrendek és az oktatás absztrakt jellege. Nem akarunk e közismert aspektusnál hosszabban időzni. Számos szemtanú észrevette, hogy a francia oktatás nagy jelentőséget tulajdonít a tudományos módszer elveinek és a deduktív szempontjainak, hogy előtérbe helyezi az olyan anyagokat, amelyek világosságot és pontosságot kívánnak, és hogy elveti a kétértelmű vagy a vitát kiváltó témákat. Nem akarjuk itt az effajta orientáció előnyeit, illetőleg hátrányait taglalni, csupán annyit kívánunk megjegyezni, hogy az teljesen megfelel a rend, a pontosság és a világosság alapvetően bürokratikus értékeinek, és hogy fennmaradása - legalábbis részben- az egyetemi apparátus centralizált jellegének köszönhető, amely apparátusnak szüksége van - a szabványosítás és az ellenőrzés céljai érdekében - olyan absztrakt tantervekre, amelyek nem váltanak ki vitákat. Még megjegyezzük, hogy ugyanakkor ez az orientáció tovább erősíti a tanári testület elszigeteltségét és függetlenségét is, amelyet az általa előadott témák érvényessége és absztrakt jellege megvéd attól, hogy mások beleavatkozhassanak szakmája gyakorlásába.

Az oktatási rendszer utolsó megkülönböztető jegye, amelyet vizsgálni kívánunk az, hogy a tanulás funkciói helyett a szelekció funkcióinak tulajdonítanak elsőséget, illetőleg fontosságot. Az iskolai és az egyetemi évek során letett vizsgák révén elért hely, a tanulmányi bizonyítványok presztízse, a bizonyítványok révén kialakuló társadalmi szakadék a legszegényebb rétegeknél és a felsőfokú felvételi vizsgák eredményeinek döntő és visszafordíthatatlan jellege a felsőbb osztályok tagjainak továbbtanulása és karrierje szempontjából, mindmégannyi bizonyítéka az oktatásunkat jellemző szelekciós rögeszmének. Ezt leginkább a "magasabb iskolák" felvételi vizsgáinál követhetjük nyomon, amely iskolák végzett hallgatói monopolizálják a közigazgatási, az oktatási és az orvosi pálya felsőbb szintű állásait, ezen túlmenően pedig döntő előnnyel indulnak több szakmában és az iparban is. A legtöbb diáknak a tanulmányi évek inkább a majdani felvételi vizsgákra való megfeleléshez, semmint a fegyelem, a tudomány vagy akár a szakma elsajátításához jelentenek eszközt.

A francia oktatási rendszernek ezek a jegyei a bürokratikus modellel egyfajta funkcionális kölcsönhatásban alakultak ki. A két rendszer viszonyát a következőképpen foglalhatjuk össze: a francia bürokratikus modell igen magas színvonalú oktatást igényel, mivel három ellentétes követelménynek kell egyszerre eleget tennie: megadni a fiataloknak a szükséges képesítést, hogy a modern ipari társadalom által rájuk kényszerített bonyolult és nehéz szerepeket be tudják tölteni; végrehajtani közöttük a szükséges szelekciót, hogy teljesen személytelen eszközökkel segítsék elő a magasabb rétegekbe való bejutásukat; ugyanakkor pedig oly módon fenntartani a status quót, hogy megakadályozzák a túl gyors társadalmi mobilitást; ezeket biztosítják az absztrakt tanterv, a szigorú normák és a szándékos szelekció, mivel lehetővé teszik a személytelenség követelménye és az osztályelölítélet

összebékítését.

Ez a megoldás - ha az ismeretszerzés szempontjából nézzük - azonban számos eredménytelenség és diszfunkció kiváltó oka. Ha a tantervek túl absztraktak, az oktatási módszerek pedig túl nagy hangsúlyt helyeznek a versenyre, akkor a tanulás nem olyan hatékony, és ahhoz, hogy mégis eredményt érjünk el, növelni kellene a szabványok számát, és erősíteni a diákokra nehezedő nyomást. Így a francia oktatási rendszer a diák szempontjából nagyon nehézkes és elnyomó rendszer. Csak az emberi kapcsolatok révén válik hatékonná, ott viszont a professzorok manipulálhatják a diákokat a közöttük dúló verseny révén. Az emberi viszonyoknak ez a rendszere azonban a diákokat elszigeteltségre kárhoztatja, és agressziót vált ki belőle a tanárral szemben. A centralizált bürokratikus rendszer keretén belül a tanárok ezeket a problémákat úgy oldják meg, hogy a rendszer személytelen előírásaira támaszkodva kerülnek a diákokkal való közvetlen kapcsolatokat. Így alakul ki és mélyül el a tanár és a diák, valamint a tanár és a bűnöző közösség modellje között a szakadék, és ezt interiorizálják a majdani állampolgárok.

(Michel Crozier: A bürokrácia jelensége. 351-357 p.)

XV. fejezet

Raymond Boudon és a módszertani individualizmus

A '80-as évektől kezdve egyre inkább elismertté vált a francia szociológus körökben - de átfogóbb nemzetközi szinten is - hogy Pierre Bourdieu mellett Raymond Boudon (1934 -) művei jelentik az igazán komoly eredményt a mai francia szociológia elméletben. A két szociológus elméleti kiinduló pontjai között azonban nagy távolság figyelhető meg. Noha Boudon is az Ecole Normale Supérieure-ön végzett néhány évvel Bourdieu után, de őt a marxizmus érzelmileg teljes mértékben hidegen hagyta, és csak mint egy elméletet a többi között sajátította el az ide vonatkozó alapműveket. Feltehetőleg ebből fakad az a sajátosság Boudon-nál, hogy - egyedüli kivételként a nevet szerzett mai francia szociológusok közül - teljes mértékben kívül maradt az elmúlt évtizedekben a párizsi intellektüellek világán, és az akadémiai-egyetemi berkeken belül fejt ki csak tevékenységet. (A bevezető fejezetben persze láttuk, hogy a kommunista-libertárius hegemonia mellett egy nem marxista legfeljebb csak mint marginalizálódott alak vegetálhat a párizsi szellemi világ szélesebb fórumain, így Boudon akadémiai világba zártsága ebből is következhetett.) Jelezni kell persze, hogy élete legnagyobb részében Bourdieu is csak félig-meddig vett részt a párizsi intellektüellek nyilvános vitaiban, és csak 1995 végétől kapcsolódott be a közvetlen politizálásba, igaz, hogy ekkor pedig nem a párizsi intellektüellek mellett, hanem hangsúlyozottan a globális tőke elleni munkásbal oldalán. Ebből a szempontból inkább az fokozza a két tudós különbségét, hogy míg Bourdieu műveit Franciaországon kívül a szakmai körökön túli értelmiségi-ideológiai harcok résztvevői is óriási mértékben felhasználják, addig Boudon művei a nemzetközi szakmai körökön túl gyakorlatilag ismeretlenek és felhasználhatatlanok maradtak.

1. Boudon szellemi fejlődése

Boudon az 1960-s évek második felétől kezdte el könyveit megjelentetni, és egy hangsúlyeltolódás figyelhető meg nála a korai munkák módszertani, matematikai szociológiai érdeklődésétől a szociológiaelméleti kérdések felé. Az első könyve "L'analyse mathématique des faits sociaux" (A társadalmi tények matematikai elemzése) jelzi kezdeti érdeklődését, és 1969-ben még egy módszertani könyvet megjelentet "Les méthodes en sociologie" (Módszerek a szociológiában) címmel. Közben azonban megjelenik egy könyve a strukturalista szociológiaelmélet ellen 1968-ban "A quoi sert la notion de structure?" (Mire szolgál a struktúra fogalmának használata?) címmel, és a későbbiekben egyre inkább ez a vonal, a *holista-strukturalista elméletek támadása és a módszertani individualizmus* elméleti kifejtése válik írásai középpontjává. Ezt szolgálja 1973-as könyve "L'inégalité des

chances“ (Az esélyek egyenlőtlensége), amely a módszertani individualista szemléletet az oktatási szféra elemzésében viszi végig. Az 1979-ben megjelent "Effets pervers et ordre social" (A perverz effektusok és a társadalmi rend) c. könyv már egy sor hasonló módszertani individualista beállítottságú elmélet szintézisét igyekszik elvégezni. Ugyanezt folytatja a szintén ebben az évben megjelent "La logique du social" (A társadalmiság logikája) ill. az 1984-ben megjelent "La place du désordre" (A rendetlenség helye) c. könyveiben. Ezután 1986-ban "L'idéologie ou l'origine des idées reçues" (Az ideológia és az elsajátított esszék eredete) címmel ír monográfiát, majd ugyanezt a témát az 1990-es "L'art de se persuader des idées fragiles, douteuses ou fausses" (A hamis és kétséges eszmékről meggyőződés művészete) című könyvében folytatja, és az 1995-ben megjelent "Le juste et le vrai" (Az igazságos és az igaz) c. könyvében a normák az értékek és a megismerés objektivitásának kérdéseit járja körül.

2. A módszertani individualizmus kategóriái

Boudon alaptézise, hogy minden társadalmi jelenség és képződmény a benne résztvevők egyéni motivációi által hajtott cselekvéseiből jön létre, és ezért úgy is kell tudományosan megmagyarázni-megérteni, hogy az egyes egyéni cselekvéseket és motivációkat vizsgáljuk meg, és megnézzük, hogyan *összegződött ezekből* az átfogó társadalmi jelenség. Ez a módszertani individualizmus kiinduló pontja és ezzel szemben állnak a holista (vagy más néven: kollektivista) elméletek, amelyek egy-egy jelenséget az átfogó társadalomban strukturális kényszerei, funkcionális szükségletei által vélnek megmagyarázhatónak. Boudon fő támadásai így a marxizmus, a strukturalizmus, a funkcionalizmus és a rendszerelméletek ellen irányulnak.

Ebből a kiinduló pontból két további - egymást kiegészítő - fogalom lép be Boudon elemzéseiben a társadalmi képződmények megértéséhez. Az egyik az *aggregálódás* fogalma, amely azt jelöli, hogy az egyéni motivációk mellett létrehozott cselekvések összegződhetnek bizonyos feltételek mellett, és az így létrejött összeadódó hatás révén senki által nem célzott társadalmi jelenségek, képződmények és hatások jönnek létre. Ezt a fogalmat az *emergencia* fogalma egészíti ki, amely azt kívánja jelölni, hogy az átfogó társadalmi jelenségek-képződmények *utólagosan "felmerülnek", "kiemelkednek" az egyes cselekvések szintjéről*, ezek által létrehozva. Hogy rögtön szembeállítsuk a funkcionalista és a strukturalista elméletekkel ezt a látásmódot, az *emergencia* fogalma azt hangsúlyozza, hogy az *átfogó képződmények utólagosak az egyéni cselekvésekhez képest, és nem fordított a helyzet, vagyis nem az átfogó képződmények határozzák meg, formálják ki az egyes cselekvéseket önmaguk újratermelésére.*

Boudon így fogalmaz: "Az aggregáció fogalma a szociológia egy alapvető kérdésére vonatkozik, vagyis az egyéni cselekvések és preferenciák illetve az általuk létrehozott kollektív hatások közötti viszonyra. És az individualizmuson orientálódó szociológia egyik fő posztulátuma, hogy a szociológusok által kutatott társadalmi struktúrákat, amennyiben lehetséges, egyéni cselekvések aggregálódásaként kell megmagyarázni" (Boudon/Bourricaud 1982:23). E megfogalmazás azt a követelményt mondja ki, hogy a társadalmi jelenségeket nem mint egy önmozgó egységet kell elemezni, hanem sok-sok cselekvés összegződéseként, és egy jelenségre a teljes magyarázatot csak úgy adhatjuk meg, ha azt vissza tudjuk vezetni az egyéni cselekvésekre, ezeket mozgató célokra és motívumokra, amiből az felépült. Ezzel szemben egy 'holista'

vagy 'szociológista' - mondja Boudon - egy társadalmi jelenség magyarázatánál megelőlsz az azzal, ha azt egy másik aggregálódott (összegződött) társadalmi jelenségre vissza tudja vezetni. Nézzünk meg két példát Boudontól a két megközelítés különbségére. Tegyük fel, hogy a bűnözést akarjuk vizsgálni, és látjuk, hogy különböző országokban vagy országrészekben eltérő a bűnözés nagysága. A holista erre felállítja azt a hipotézisét, hogy minél nagyobb egy területen városiasodás, annál nagyobbak a bűnözési mutatók. Ekkor egy jelenség eltérését - nagyobb vagy kisebb bűnözési arányok - egy másik jelenségre - nagyobb vagy kisebb városiasodás - vezeti vissza. E tézisének bizonyításához meg kell néznie egy városiasodott területen a bűnözési mutatókat majd egy tradicionális falusi környezetben, és magyarázata teljes lesz, ha többszöri hasonló vizsgálat után is korreláció áll fenn a két jelenség között. De jöhet egy másik holista, és ő pedig azt a tézist fogja felállítani, hogy az alacsonyabb vagy magasabb bűnözési mutatók különbsége attól függ, hogy milyen szigorú vagy ezzel szemben enyhe a különböző területeken a bírói ítélkezési gyakorlat. Szigorúbb ítélkezési gyakorlat, kevesebb bűnözést hoz létre, ezzel szemben enyhébb ítélkezési gyakorlatnál emelkednek a bűnözési mutatók számok. A holista ezt úgy fogja bizonyítani, hogy bemegy a bírósági irattárakba és megnézi a kiszabott büntetési tételek átlagát, majd a másik helyen ugyanezt megteszi, és a ha magasabb büntetési átlagoknál az adott országrészben kisebb bűnelkövetést, enyhébb büntetési átlagoknál pedig nagyobb számú bűnözést fog megállapítani, a tétel bizonyított számára. Boudon ezeket a magyarázatokat elégtelennek véli a módszertani individualizmus álláspontjáról, és csak azzal látná a jelenséget megmagyarázottnak, ha a kriminalitásban érintett cselekvők egyéni motívumaira és cselekvéseire visszavezetett magyarázat áll rendelkezésre.

A módszertani individualizmus és a holista magyarázatok egy másik különbsége jól látható a magatartási normák létrejöttére adott eltérő magyarázatokból. Amikor egy norma létrejön - mondja Boudon - akkor az nem szerepel az azt kialakító emberek tudatában. Mindenki csak cselekedett egy szituációban, és sok hasonló cselekedet után kialakul az az érzés, hogy ez a magatartás kötelező az adott szituációban. Vagyis a cselekvések összegződése (aggregálódása) után nem szándékolta történt meg a norma létrehozása. Ezzel szemben egy strukturalista vagy funkcionalista egy normát vizsgálva azt nézi, hogy az milyen funkciót tölt be - vagy töltött be létrehozása idején - a közösség fennállásában, és számára a norma létrejött a funkció megtalálásával megmagyarázódott: ti. a közösség egészét vizsgálva ő azt látja, hogy e nélkül a közösség nem vagy konfliktusok mellett tudott volna csak létezni. Vagyis míg a módszertani individualista számára az ilyen norma egyéni-szándékolatlan cselekvések véletlen terméke, addig a holista számára szükségszerű volt a norma létrejött, a funkcionális hatásait tekintetbe véve. (Az egyéni-véletlen létrejövés és a tartós stabilizálódásban megfigyelhető funkcionális hatások szerepének különbségtételének szükségességére még visszatérek Boudon értékelésénél!)

(Morális individualizmus és módszertani individualizmus) A módszertani individualizmust Boudon alapvetően a közgazdaságtani elméletek egyik irányzatától vette át - itt Carl Menger és a határhaszon elmélete említhető első sorban - továbbá a játékelmélet kiinduló pontjai formálták gondolkodását, de ugyanígy a módszertani individualizmus látásmódját általános társadalomtudományos módszerré kitágítani igyekvő Friedrich von Hayek ill. Karl Popper írásai is hatottak elemzéseire. Ezentúl Boudon mindig hangsúlyozza Max Weber egy magánlevelének egyik mondatát, amely szerint Weber is a módszertani individualizmust tekintette saját elmélete alapjának. Ez utóbbit azonban inkább csak elméleti legitimációs érvnek lehet

tekinteni, mivel Weber tényleges elméleti elemzései csak egészen kis mértékben rokoníthatók Boudon hangsúlyaival. (Szellemi előfutárként idézi és elemzi sokszor Boudon Rousseau "Társadalmi szerződés" c. monográfiáját és Tocqueville műveit is.) A módszertani individualizmusnak van azonban egy másik irányzata, amely a közös kiindulópont után Boudon-éhoz képest teljesen eltérő irányba mutató társadalomképhez jut el. Ez a morális individualizmus társadalomképe, és erre azért kell itt kitérni, mert jó néhány szociológusnál, filozófusnál és politológusnál - az eltérő mögöttes társadalomkép ellenére - a közös kiindulópont miatt mindkét irányzathoz való vonzódást meg lehet figyelni. A morális individualizmust - a mai szerzőket tekintve - elsősorban az amerikai John Rawls és Ronald Dworkin nevéhez lehet kötni. E nézőpont lényege, hogy egy olyan társadalomképből indulnak ki, ahol a morálisan helyesen viselkedő egyéneket tekintik a középpontnak, és azt kérdezik, hogy milyen ideális viszonyok között és elvek alapján kell felépülni a közösségnek (és a társadalmi képződményeknek) ahhoz, hogy a morálisan helyesen viselkedő emberek együtt tudjanak élni. Ez a kiindulópont éppúgy eltekint a kényszerítő társadalmi mechanizmusok és az alternatív intézményi megoldások kutatásától, hatásaik elemzésétől mint a másik fajta individualizmus, csak míg az az egyéni cselekvőkre megy át és abból empirikus részletességgel elemzi az aggregálódások folyamatait, addig a morális individualista morális alapelvek, posztulátumok logikai összefüggéseire, ezekből megkonstruálható elvrendszerekre, és az ezek keretei köz illesztett emberekre figyel. Pl. egy 'holista' (funkcionalista, vagy strukturalista), aki fontosnak tekinti a morális elvek minél nagyobb fokú érvényesülését a társadalom életében, azt igyekszik megnézni, hogy az egyes társadalmi szférákban milyen alternatív modellek működnek, ezek milyen eltérő utakon tudnak összekapcsolódni a különböző társadalmakban, és ezek közül melyek azok, amelyek a legoptimálisabb úton teszik lehetővé tömegesen a morálisan helyes viselkedést. A morális individualista erre azt mondja, hogy ez 'szociológizmus', és hogy a morális elvek abszolútak, így eleve elvetendő az optimális megvalósítás utáni törekvés. (A megértést talán segíteni fogja annak a vitának az ismertetése, amit egy ilyen morális individualistával folytattam néhány évvel ezelőtt. Egy cikket írt "Az ügyész a mi barátunk" címmel egy lapban, és különböző posztulátumok és morálfilozófiai elvek alapján konstruálta meg, hogyan kell felépíteni illetve működtetni az ügyészséget. Mivel nem sokkal korábban egy külön tanulmányban elemeztem az ügyészség eltérő modelljeit a különböző jogrendszerekben és az eltérések kialakulásának történeti útjait, illetve a különböző modellek hatásait jeleztem aggályaimat vitánk értelmességével kapcsolatban azt látva, hogy a reális ügyészségek működéséről legfeljebb mint egy átlagértelmiségi rendelkezik információkkal, mire meglepetten válaszolt, hogy őt mint morálfilozófust egyáltalán nem a reális ügyészségek érdeklik, és ő a 'helyes' ügyészség működését igyekezett vázolni, és kritizálni az ettől eltérő mai magyar ügyészséget....)

Nézzünk meg először néhány elemzést Boudon tanulmányaiból a módszertani individualista kiinduló pont gyümölcsöztetésére, majd ezután próbáljuk meg ütköztetni fő ellenfele, a funkcionalista nézőpont kiinduló pontjával. Erre a célra talán a "perverz effektusok" elmélete körébe eső elemzések a legmegfelelőbbek.

3. A perverz effektusok elmélete

Ha tartalmilag és nem szó szerint fordítanánk le azt, amit Boudon a "perverz effektusok" alatt ért, akkor "nem kívánt hatások"-nak is fordíthatnánk, de ha ő ezt

választotta - a "perverz" franciául is romlottat, eltévelyedettet jelent - akkor maradjunk ennél a kifejezésnél. Boudon a "perverz effektusok" elmélete címszó alatt kifejtett elemzéseivel - legteljesebben az ezt címként is viselő 1979-es könyvében - egy sor olyan részlemezést kívánt egy egységes elméletté szintetizálni, amelyet a módszertani individualizmus álláspontjáról előtte már mások kifejtettek, és amelyek mögött mindig az áll, hogy az egyes emberek egyéni motivációiból kiinduló cselekvésekből olyan átfogó társadalmi jelenségek és képződmények szilárdulnak meg, amelyeket egyik résztvevő sem tűzött ki célként, sőt bizonyos esetekben épp az ellenkezőben érdekeltek.

Talán mélyebb bepillantást enged meg Boudon elképzeléseibe, ha *ezeket összevetjük Marx valamikori híres szlogenjével: "nem tudják, de teszik"*. Ezzel Marx azt a holista álláspontot akarta kifejezni, hogy az egyes emberek tevékenységét átfogó és kényszerítő társadalmi törvények irányítják, melyeket az egyes emberek, noha nem látják tudatosan át, cselekvéseikkel mégis megvalósítanak. Boudon az "aggregálódás" (összegződés) és az "emergencia" (utólagos létrejövés) kategóriákkal épp az átfogó törvényszerűségek létét kívánja tagadni. (Később kritikailag visszatérünk még az itteni problémákra.)

A "perverz effektusok" egyik a esetének tekinti Boudon a Mancur Olson által kifejtette *kollektív cselekvések logikáját* is. A holista elméletek hajlamosak az embercsoportok tevékenységeit úgy felfogni, mint egy "csoport-személy" tevékenységét, ám ha az egyéni motivációk és meghatározók szintjéről szemléljük a csoportos cselekvés létrejöttét, akkor kiderül, hogy az esetleges közös érdek ellenére szükségszerűen elmaradhat a csoport összegződő cselekvéséből a kívánt hatás. (Tehát ez esetben nem egyszerűen egy nem kívánt hatás áll be, hanem egy kifejezetten kívánt hatás poláris ellentéte - és ez az egyéni motivációt "perverz" aggregálódásából szükségszerűen történik meg). Pl. ha egy átfogó személyi kör közös cselekvése esetén valamilyen adót vagy pénzbeli terhet bizonyosan el tudna törölnetni, és a közös cselekvésben részvétel költségei - időben, pénzben, energiában - megérné ezt a közös cselekvést létrehozni, az egyéni motivációk mégis arra fogják ösztönözni az érintetteket, hogy ne vegyenek részt benne. Ugyanis az egyén szempontjából ez a jótékony hatás akkor is beáll, ha ő nem vesz részt csak a többiek, és ekkor úgy fogja élvezni a jótékony hatást és az elért kisebb adóterhet, hogy a maga részéről nem kellett ennek költségeihez hozzájárulni. Az ő saját helyzetét tekintve irracionális lenne csökkenteni a jótékony hatást azzal, hogy ennek létrehozására maga még költségeket is ad ki. Mivel a racionálisan gondolkodó összes többi résztvevőnek is így kell kalkulálnia, ezért minden előny és közös érdek ellenére nem fog ez a kollektív cselekvés létrejönni.

Boudon jelzi, hogy a holista elméleti kiinduló pont "csoport-személy" felfogása esetén ez a hatás - amelyet pedig gyakran megfigyelhetünk - racionálisan nem magyarázható meg. Jelzi persze azt is, hogy ez a típusú logika pl. a vallási csoportok megértésére nem alkalmazható, ti. itt nem haszonelvű cselekvési motiváció, hanem a közösség egésze számára irányadó etikai meggyőződések az irányadók. Innen lehet indítani Olson elméletének átfogóbb kritikáját is. Ugyanis e példa kapcsán merül fel, hogy ahol a pusztá haszonelvűség mellett más motivációk is folyamatosan mozgatják az emberek cselekvéseit, telefonódva-korrigálva a haszonelvű motivációkba, ott szintén csak korlátozott lehet a fenti logika. *Tiszta haszonelvű cselekvés pedig csak a piac kényszereit alatt hivatásosan tevékenykedő kereskedő és a vállalkozó esetén létezik a valóságban.* Az atomizált nagyvárosi életben ugyan szintén terjed a mindennapi életben is a pusztá haszonelvűségre redukálódott cselekvések területe, de

itt pedig olyan korrekciók jönnek létre, mint mozgalmak, egyesületek, társaságok és ezek haszonelvűség fölé emelkedő és átfogóbb szempontokat kézhez tartó ideológiái. És az atomizálódott világban - mintegy munkamegosztásként - az etikai értékek által jobban fűtött emberek sokasága létezik, akik "alig várják, hogy ügyük legyen", amiért síkra lehet szállni, és mozgalmat szervezve felrázni a sok szempontból tényleg partikuláris haszonelvűségre redukálódott embertársaikat a közös ügyért. Összegezve tehát a kritikát, Boudon túlzottan engedékeny Olsonnal szemben azzal, hogy csak a vallásos csoportok esetében látja ezen elmélet alkalmazhatóságának hatásait. A piac kényszerei alatt hivatásosan tevékenykedőkön kívül tisztán sehol nem folyik így le az emberek cselekvése. Máshol jelzi persze azt is, hogy a haszonelvűségre redukálás csak módszertani jellegű és nem a realitás feltételezése, de épp a vallási csoportok esetében tett explicit kiemelése mutatja, hogy öntudatlanul e felhívás ellenére is a realitás feltételezése adja ezen elemzés érdekességét. (Csak kitekintésképpen kell említeni, hogy Talcott Parsons is hasonlóan következtetlen volt a "csak analitikai alrendszerek" feltevéséhez, és tényleges elemzéseiben minduntalan átcsúszott a reális-empirikus alrendszerek felfogásához, amikor történetileg elemezte ezek funkcionális differenciálódásának folyamatát!) Mint cselekvési tendencia bizonyos fokig persze formálja a modern atomizálódott társadalmak embereinek motivációját az Olson által jelzett logika, és ennek növekvő hatása is elismerhető egy szintig. Egy "kalmárlelkű" nép esetén elképzelhető ennek nagyobb tömegessége is, ám ez pedig *önálló társadalmat alkotva* képtelen lenne így stabilan fennmaradnia. Az utilitarista (haszonelvű) cselekvés - a piacon túl - tehát csak mint ideáltipikus eltúlzás fogható fel, és nem mint a társadalmi képződmények valóságos magyarázata.

A perverz effektusok elmélete alá vonható *Thomas Schelling gettósodásra* vonatkozó elemzése is. A holista beállítottságú elméletek itt inkább arra teszik a hangsúlyt, hogy a különböző népcsoportok közötti ellenséges érzések és a kirekesztés hozza létre a gettósodást, míg a módszertani individualista állásponton e közkeletű nézettel szemben meghökkentő magyarázatot ad Schelling. Ennek lényege, hogy minden ellenséges érzés és kirekesztési törekvés nélkül is létrejön egy-egy nemzeti vagy faji kisebbség gettóba záródása. Ebben a folyamatban elég csak annyi, hogy az egyes ember nem érzi jól magát olyan lakókörnyezetben, ahol kisebbségben van szokásaival, ruházatával etc. Egy költözködési gyakoriságot elért társadalomban - az átlag amerikai életében hatszor cserél lakóhelyet a statisztikák szerint - így az ilyen kisebbség helyzetből megindul a költözködés olyan városnegyedbe, ahol ez a kisebbségi helyzet megszűnik. A többségbe került népcsoport tagjai számára az már elegendő is lenne, ám az így ott kisebbségbe került népcsoport(ok) tagjai is ugyanilyen motivációk alapján áramlanak el innen, és végül, noha tulajdonképpen esetleg pszichikai beállítottság szintjén nem lehet kimutatni ellenséges érzést egy népcsoporttal szemben, de összegződésük százszázalékos gettók jöhetnek így létre. Népcsoportok kollektív személyként felfogásával ezt a jelenséget nem lehetne megmagyarázni, illetve akkor magyarázatként szükségeszerűen a rasszizmus és a kirekesztés feltételezése adódna. (Ami persze egy sor népcsoport között persze igaz is, de ez túl van a Schelling által felvetett problémán.)

Egy harmadik alkalmazási területet a "perverz effektusok" elméletének *Albert O. Hirschmann "dezertálás vagy protestálás"* alternatívájának továbbvitelében látja Boudon. Hirschmann elemzésének középpontjában a politikai pártok szavazói állnak, és azt kérdezi, hogy egy párttal való elégedetlenség esetén mikor hagyják ott ezt a pártot szavazói, vagy ezzel szemben ottmaradva inkább protestálnak a pártjuk tevékenységének megváltoztatásáért. Még az is feltűnik neki, hogy a közigazdászok az árucserét és a cserélhető árukat szem előtt tartva elégedetlenség estén általában a -

másik áru felé tartó - "dezertálást" tartják fő szabálynak, még a politológusok a politikai életet vizsgálva a protestálást. Hirschmann szerint le kellene bontani a két tudományág féloldalasságát, és kissé följebb emelkedve azt kellene megnézni, milyen feltételek között dezertálnak inkább az emberek választásukban egyik dologtól egy másik irányába, vagy e mellett kitartva inkább protestálnak? Hirschmann válasza erre az, hogy a protestálás akkor lép előtérbe, ha nincs hová dezertálni, vagyis monopolhelyzet van az adott területen. Pl. ha többpártrendszer van egy adott ország politikai rendszerében, akkor inkább a dezertálás lesz a fő válasz (a szavazók könnyen otthagyják egyik pártot egy másikért - a nagy választék miatt) ezzel szemben két párt váltógazdasága esetén jobban felerősödik elégedetlenség szituációiban a protestálás.

Boudon ezt a tételt kitágítja és tovább viszi: *ha nem lehet valami elől menekülni, akkor lépnek be az adott területen - mintegy összegződött perverz hatásként - a protestálásszerű reagálások.* Meglátása szerint teljesebben lehet így magyarázni a pl. környezetvédelmi mozgalmak jelentését. Itt ugyanis van egy láthatatlanabb előfázis, amikor a társadalom közép- és felsőosztályainak tagjai egy ideig dezertálnak a környezeti károk elől, és csak amikor már a levegő, a víz, a zaj etc. az elitebb városrészeket, területeket is érinti, és nincs hová elmenekülni, indul meg a protestálás. A környezetvédelmi mozgalmak aktivistáinak örökérvényű érveinek, univerzális etikai elveinek hangoztatása alatt-előtt ott van a dezertálási alternatíva lehetetlensége a felsőbb osztályok tagjai számára. (A környezetszennyezés - technológiái, szemete etc. - exportja a szegényebb országok felé más oldalakról is alátámasztja Boudonnak ezt a hipotézisét!) Ugyanígy a fogyasztóvédelem mozgalmainak és intézményeinek létrejöttét is a dezertálás lehetőségének csökkenésével magyarázza Boudon. Amíg az összefogyasztásban egy országban a tartós fogyasztási cikkek csak kis arányban vannak jelen, nem jön létre hatékony protestálás a fogyasztók oldaláról. Ekkor az egyszeri elfogyasztással szükségessé váló új terméke esetében más termék után néz az elégedetlen. Tartós fogyasztási cikk esetén azonban az "aggregálódó elégedetlenség" spontán módon fogyasztóvédelmi protestálásba csap át. A bűnözés elleni protestálást is e logika szerint magyarázza Boudon. Amíg a közép- és a felsőbb osztályok tagjai dezertálni tudnak zárt-védett lakónegyedekbe, addig politikailag nem aggregálódik egy protestáló mozgalom. Am ha a bűnözés elől már itt sem lehet biztonságban élni, akkor a dezertálást a protestálás kezdi felcserélni. A büntetéselméletek örökérvényű érvei a bűnözők megnevelésről vagy ezzel szemben a megtorlásról, a bűnözők emberi méltóságáról vagy ezzel szemben a súlyos büntetések követeléséről, a mélyben attól függően hatásosak, hogy a politikailag mérvadó rétegek tagjai egyéni dezertálási esélyei a bűnözés elől hogy állnak. A mindennapi tapasztalat itt is alátámasztja Boudon érveit: a bűnözők emberi jogi védelmét, toleranciát velük szemben azok a társadalmi rétegek tagjai hajlandók átvenni, akik tisztas távolságban és védettségben élnek tőlük, ezzel szemben aki nem tud "dezertálni" a bűnöző városnegyedekből, kevésbé érzékeny a bűnözők emberi jogaira.

A perverz effektusok elmélete alá vonja Boudon a relatív depriváció néhány fajtáját is. Csoport-személyként, kollektív entitásként felfogva a társadalmat nem lehet megmagyarázni azt, hogy növekvő javak mellett - sőt épp ez által kiváltva - fokozottan nőhet egy társadalomban a javak szűkössége miatt érzett elégedetlenség. Pl. ennek egyik empirikusan kimutatott esete, hogy az állami támogatások körének szélesedése és egyre több ember ezekből való részesedése bizonyos feltételek mellett nem hogy csökkentené a támogatások rendszerével való elégedetlenséget, hanem éppen növeli azt. Hogyan lehet ez? Boudon úgy érvel, hogy ha a támogatások olyan

szűkkörűek, hogy szélesebb körben szinte egyáltalán nincs esély ezek megszerzésére, akkor a társadalom nagy része nem is foglalkozik ezzel a lehetőséggel. Ám ha bővíteni kezdik a támogatások körét, és ezzel nagyon széles körben válik reálissá az ezekből való részesedés, akkor a támogatások megszerzésére mobilizálódott széles társadalmi körből sokkal több lesz, aki nem tudja megszerezni az esélyként pedig felmerült támogatást, és így az elégedetlenség szintje sokkal nagyobb lesz, mint a szűkkörű támogatási rendszerben. (Lásd Boudon 1977: 150-153). Vagyis az egyéni stratégiára figyelés logikusnak mutatja azt (itt: a lehetővé vált támogatások elérésére törekvések összegződésekként keletkező nagyobb elégedetlenséget), amit az össztársadalmi szinten tervező abszurdnak fog találni. (Tocquille a múlt században a francia forradalom okait elemezve - teoretikus általánosítás nélkül - épp ilyen okfejtéssel jelezte, hogy a növekvő jólét mellett és ez által létrehozva a növekvő elégedetlenség volt robbanás fő oka!)

4. Boudon nézőpontjának értékelése

Az eddigiekben elsősorban ismertettük Boudon elemzéseit, illetve néhány esetben megpróbáltuk továbbgondolni megfigyeléseinek alkalmazhatóságát. Most arra kívánunk rákérdezni, hogy milyen előnyök és esetleg látványok származnak a módszertani individualizmus kiinduló pontjából?

A legfontosabb ezek közül annak a kérdésnek a kissé részletesebb körüljárása, hogy *az átfogóbb társadalmi képződmények és jelenségek valóban csak az egyéni cselekvések összefüggő (aggregálódó) jelleggel határozódnak meg, illetve szilárdulnak meg, vagy ezzel szemben - ahogy a holista elméletek radikálisabb irányzatai mondják - az átfogó társadalmi szint is realitásként létezik, amely funkcionális követelményeit ráerőlteti az egyéni cselekvésre, és ez formálja ki a tartós társadalmi képződményeket?* Erre a kérdésre Niklas Luhmann evolúciós elmélete nyomán a következő közvetítő álláspontot lehet adni. Az egyes cselekvésekből mindig egy sor társadalmi képződmény létrejön, és mindeközben az átfogó társadalom egy sor feszültség mellett keretet ad az egyes cselekvéseknek és belőlük létrejövő képződményeknek. Egy-egy ilyen képződmény feszültségeket csökkenthet vagy növelhet, és ezek a hatások az adott képződmény eltűnésében, vagy ezzel szemben éppen hogy átvételéhez és kiterjesztett alkalmazásához vezethet más emberi cselekvésekben is. Bizonyos elementáris társadalmi funkciók megoldatlansága a feszültségek magas fokához vezethetnek - több társadalom és civilizáció el is pusztult a történelem folyamán ilyen meg nem oldott feszültségek nyomán - míg egy-egy sikeres feszültséget eltüntető képződmény gyors elterjedése stabilizálni tudja az adott képződményt. Vagyis az átfogó társadalmi képződmények spontán módon aggregálódnak az egyéni cselekvésektől (nem szándékoltan "perverz effektusként") ám az utólagos emergencia mellett *a sok-sok emergens képződmény közül az tud stabilizálódni és elterjedni, amelyek a társadalom elementáris funkciói által gerjesztett feszültségek megoldásához hozzá tudnak járulni.* Luhmann evolúciós mechanizmusai közül így a "variety pool" és az így létrejött alternatívákból az "utólagos szelekció" illetve az így szelektáltak stabilizálása össze tudja békíteni a módszertani individualizmus "utólagos aggregálódást" szem előtt tartó nézőpontját a holista elméletek átfogó struktúrák és funkciók formáló erejét kiemelő szemszögét.

Hadd hozzak fel egy konkrét példát a két véglet, a módszertani individualizmus és másik oldalról az egyes eseményeket a strukturális kényszerekkel magyarázás közötti

középút eljárásának megértéséhez. Az esemény jól ismert mindenki előtt: 1989 őszére megbukott az egypártrendszer Magyarországon, és egy plurális pártrendszer és társadalmi berendezkedés jött létre. Egy strukturális-funkcionalista ennek magyarázatához gond nélkül elővezetheti azt a tézist, hogy az egyes funkcionális társadalmi alrendszerek logikája a sztálinizmus miatt nem tudott működni Kelet-Európában, és a katonai ill. az ennek alapot adó gazdasági versenyben nem tudott ez a rendszer elegendő forrásokra és teljesítményekre támaszkodni a Nyugattal szemben, ahol pedig több száz év alatt végbement a funkcionális differenciálódás, és ez teljesítményorientált, hatékony társadalmi gépezetet jelentett, így e verseny kényszerei alatt egyre inkább eladósodtak a kelet-európai országok pénzügyileg, illetve végletekig ki kellett szipolyozni a lakosságot a katonai erő fenntartására a szegényes gazdasági bázison, amelynek hatására korrodálódni kezdtek e társadalmak mechanizmusai és végén szükségszerűen elbuktak. Boudon módszertani individualizmusa alapján ezzel szemben - elvetve a funkcionális kényszerek és az itteni hiányosságból fakadó átfogó hatásokat - ezernyi eseményt és egyéni cselekvést kellene aggregálódásuk menetében megfigyelni, amelyek a '80-as évek második felében történtek Magyarországon, és sok kötetes tablókban állna előttünk az átmenet története. E magyarázatokkal szemben az egyedi események okozati hatásaira illetve a funkcionális kényszerek szelektáló felerősítő (vagy éppen ezek által elgyengítő) hatásokra figyelő szintetizáló megoldás a '89-es változásokra a következő magyarázatot adhatja. Tagadni fogja a funkcionalistával szemben, hogy '89-ben szükségszerűen össze kellett omlani a pártállami társadalmi gépezetnek a Nyugattal folyó verseny kudarca miatt, mert nem voltak tömeges megbuktatási tervek és erők illetve az eladósodás még több évig problémátlanul mehetett volna előre, hisz a Nyugat nagybankjai hajlandók voltak további hitelekre. Hogy egy pont után egyszer valamilyen formában el kellett e versenyképtelen, alacsonyabb hatékonyságú és megújulás képtelen rendszernek bukni, azt előre lehetett látni a funkcionalista rendszerelmélet premisszái alapján, de ez nem magyarázza meg '89-es véget. Ha egyedi-konkrét eseményeket veszünk szemügyre, amelyek okozatilag kifejezetten a '89-es bukási időpontot hozták létre, akkor a több évtizedig legfőbb vezetőként stabilizálódott Kádár János 1988 májusi - alapvetően öregkora és betegsége által lehetővé tett - leváltását kell kiemelni, és azt, hogy ezzel megingott a hosszú évek alatt kiegyensúlyozódott hatalmi stabilitás. Mi állt azonban egy új hatalmi stabilitás kialakítása előtt, hisz ez többször végbement már a pártállami társadalmakban? Két egymással szembenálló és hatalmi patthelyzetben levő tábor vezetői határozták meg ettől az időponttól kezdve a legfelső vezetést, de egyik sem akarta az alig néhány hónap múlva bekövetkező többpártrendszer létrehozását ekkor, és egyetlen kicsit is jelentős politikai erő sem tűzte ki célként ezt. Tényszerűen azt lehet mondani visszatekintve, hogy 1988 őszétől halk hangon majd fokozatosan erősödve és folyamatosan kezdte sürgetni egy-két napilap és rádióadás a többpártrendszerre áttérést, és alig néhány hónap alatt - a politikailag aktivizálódó ellenzék legnagyobb meglepetésére - a hivatalos állami vezetés is áttért ennek elismerésére. Ez gyakorlatilag a rendszer önkéntes feladását jelentette, így magyarázatot követel mi vezetett ide?! Ha a vizsgálódó az események radikalizálódását előrehajtó tömegmédiákat nézi meg '88 őszétől, akkor látja, hogy ez csak úgy vált lehetségessé, hogy a centralizált és egy politikai bizottsági tag mindenkor kezivezérlésére bízott médiák felügyeletével a reformer Pozsgay Imrét bízták meg, aki - harcolva a legfőbb vezető táborban az ellentábor vezetőivel - egyszerűen bedobta a gyeplőt, és nem élt az évtizedek alatt e poszton bevett felügyeleti és büntetési jogaival a médiák felett. Néhány szerkesztő a szokásos "falak tapogatása" közbeni akciójánál megérezte ezt, radikalizálni kezdte a nyilvánosság előtti vitát, és mivel elmaradta az ilyenkor szokásos adminisztratív odacsapás, a többiek is gyorsan

átvették ezt. Alig néhány hónap alatt '89 elejére már lehetetlenné vált ennek révén a pártállam fenntartásának védelme és a többpártrendszer mostmár szélesebb körű követelésének visszametszése. Ha reformer Pozsgay a médiák felügyelete helyett egy hatalmasan magasabb terület (pl. hadsereg, rendőrség) ellenőrzését kapta volna meg, és a médiák felett egy szokásos konzervatív politikai bizottsági tag látta volna el a felügyeletet - és a főszerkesztők zokszó nélkül fogadták el ezt - akkor egyszerűen elmaradhatott volna a '89-es fordulat. A többi kelet-európai államban bekövetkezett fordulat pedig kimutathatóan a magyar erjedés hatására indult be és végül jutott el a Szovjetunió felbomlásáig. Pozsgay véletlen főcenzorrá válása, és cenzori jogaitól való tudatos tartózkodás robbantotta fel Magyarországon a pártállamot okozatilag, de ez az esemény csak az által tudott felerősödni erre a szintre, mert a strukturális és funkcionális kényszerek - a Nyugattal való verseny nyomása alatt - eladósodáshoz vezetett, és így a funkcionális hiányok egyre feszítőbben jelentek meg már évek óta a politikai döntők előtt és a mindennapokban. Összegezve tehát a funkcionális kényszerek felerősítő-szelektáló hatása és az egyedi véletlen esemény (Pozsgay főcenzori kinevezésének) ez által kibontakozó hatása közösen tudta csak véghez vinni a mindenkit - Pozsgayt magát is - meglepő rendszerváltozást. Önmagában a módszertani individualizmus éppúgy elégtelen lenne a funkcionális hiányok feszítő ereje és kényszerei nélkül megmagyarázni a rendszerváltozást, mint ahogy erőltetett pusztán a funkcionális szükségszerűséggel magyarázni ezt.

5. Boudon a szociológiaelmélet paradigmáiról

Deklaratív "kemény" módszertani individualizmusa mellett azonban egy sor olyan elemzés is található Boudon írásai között, amelyekben felbukkannak az egyéni cselekvések és események struktúrák és átfogó társadalmi alrendszerek általi meghatározásai is. Elfogulatlanul olvasva Boudon elemzéseinek szélesebb skáláját így enyhítettebb a módszertani individualizmus követelményeihez ragaszkodása, mint az sok helyen felbukkanó programatikus kijelentéseiből következne. (Lásd ennek konstatálását: Durand/Weil 1990: 125). Ez az árnyalt álláspont bukkan elő Boudon szociológiaelméleti megközelítésekkel foglalkozó elemzéseiből is (Boudon 1977: 140-185). Két alapvető paradigmát különít el a szociológiában aszerint, hogy egy társadalmi cselekvést *előzetes külső okokkal* magyaráznak-e meg, vagy inkább a cselekvő célkitűzéseiből és motívumaiból. Az előbbi a determinista, az utóbbi az interakcionista paradigma, és ez megfelel a már jelzett módszertani kollektívizmus (holizmus) és a módszertani individualizmus alternatívájának. A továbbiakban belső irányzatokat különít el e két paradigma családon belül, és ezek részletes elemzései mutatják, hogy noha döntően a módszertani individualizmus - itt: interakcionalizmus - paradigmáját tartja gyümölcsözőnek, de a külső struktúrák, szerepek etc. meghatározó erejét is fontosnak látja elemezni.

Az interakcionista paradigmán belül először is különválasztja a mindennapi élet (vagy a felvilágosodás filozófiájának nyelvezetében: a természetes állapot) keretei közötti szituációkra figyelő toquevillei elméleti verziót, és a szervezetek (vagy ugyanonnan kölcsönzött kifejezéssel: szerződési kötelékek) közötti szituációkra figyelő merton verziót. A toquevillei szemléletmódban a cselekvő teljesen szabad célkitűzéssel és másokra tekintet nélkül cselekszik, és így jönnek létre összegződött hatásképpen átfogó társadalmi jelenségek. Merton szemszögében ezzel szemben az egymáshoz valamilyen módon kötött a cselekvéseik másokra kihatásaira figyelő résztvevők állnak az elemzett szituációkban. Míg az előbbiben csak a létfeltételek

által korlátozott szabad döntések és cselekvésformálások a jellemzők, itt szerepek is formálják a cselekvők döntéseit és tevékenységét. Egy következő típusnak tartja Boudon az interakcionista paradigmán belül a weberi megközelítést, ahol már egy sor külső hatás is bejön a cselekvés magyarázatába, de e meghatározók keretei között mindig jelen vannak a cselekvő céljaira és motivációira figyelés is.

A determinista paradigmán belül az előbbi megközelítések redukált változataiként különít el három szemléletmódot Boudon: a hiperfunkcionalizmust, a hiperkulturalizmust és a totalitárius realizmust. Az első nézőpont a mertoni verzió redukált változata, amely a szerepek általi cselekvésmeghatározást nem keretnek fogja fel, hanem az egyéni célokat és motivációkat kizárva a cselekvés fő meghatározóinak. A hiperkulturalizmus verziója a weberi szemléletmód redukált változata, ahol a szokások, az attitűdök, az ízlések, a társadalmi osztályból származás etc. nemcsak keretet ad a cselekvők döntéseinek megértéséhez, de - kirekesztve az egyéni célkitűzést, motivációkat - erre viszi át a konkrét cselekvésének megértésének súlyát. A totalitárius realizmus pedig a toquevillei szemléletmód átfordítása, és itt az általában vett létfeltételek nem egyszerűen behatárolják a cselekvési választási lehetőségeket, hanem döntő mértékben meghatározzák azt.

A fenti elemzésből kitűnik, hogy a két eltérő paradigma belső irányzatai néhány szempontból egy skálán elhelyezhetők a teljes szabad döntéstől (toquevillei verzió) a mertoni és a weberi verzióon keresztül a cselekvésmeghatározásban a külső tényezők felé a súlyt átbillentő determinista paradigma irányzataihoz. Boudon árnyalt állásfoglalása mutatja azt, hogy jelzi a szituációk eltérő beágyazottsága esetén eltérő elméleti verziók tudják jobban megragadni a cselekvés meghatározását. Pl. a szervezeti és más összekötések melletti cselekvők szituációiban a mertoni szerepelmélet a megfelelő nem a toquevillei verzió.)

Boudon jelzi, hogy az interakcionista paradigmán belüli megközelítéseket tartja megfelelőnek a társadalmi jelenségek vizsgálatához, és kiemeli azt is, hogy a szociológiában ezzel szemben a determinista irányzatok dominálnak. Ennek okai között említi magyarázatként, hogy a szociológia a múlt század elején a felvilágosodás individualista szemléletével szemben keletkezett Franciaországban, és a tradíciók illetve a társadalmi kötelékek hangsúlyozása jellemezte a kezdetektől. Ezentúl is ebbe az irányba hatott, hogy a természettudományos mintákat igyekeztek átvenni, és ez a szubjektív elemek kizárásával az objektív társadalmi folyamatok túlhangsúlyozásához vezetett.

Módszertani kritikája mellett fő kifogása a holista elméletekkel szemben, hogy túlságosan gyorsan hajlandók általánosítani, az esetleg szűkkörűen még megalapozott állításokból. Mindenesetre ő bármit vizsgálat alá von - ideológiai szférától kezdve az oktatásig és egy sor további területig - a jelenségek rész összetevőit aprólékosan és türelmesen körbe járja, és csak óvatos hipotézisek felállításával halad a vizsgálatban. Persze ennek hátránya, hogy így erősebben kötve marad az éppen fennálló fogalmi keretekhez, amelyek pedig sokszor évszázados spontán gondolati folyamatok révén ülepedtek le. Egy további lehetséges kritika Boudon felé: a módszertani individualizmusa miatt egy sor átfogó képződményt és ennek hatásait nem tudja érzékelni, és főként nincs ösztönzés nála az ilyenek feltárása felé törekvésre

XVI. fejezet

Pierre Bourdieu szellemi fejlődése

Pierre Bourdieu 1930-ban született, és 1957-ben elkezdett szociológiai munkássága fokozatosan a legnagyobb hatással bíró francia szociológussá avatta már a '80-as évek végére, és 2002-ben bekövetkező halála idején már mint a XX. század egyik leghatásosabb társadalomtudósát jegyezték. Ebben a fejezetben részletesen végighaladunk kutatásainak súlyponteltolódásain illetve az ezeket jelző főbb publikációin, és legalább jelzésszerűen felvillantjuk egyes műveinek rövid mondanivalóját, továbbá az így nyomon követhető álláspontváltozásait.

Bourdieu szellemi pályájának részletesebb megértését megkönnyítendő, már a kiindulópontban jelezni kell röviden, hogy Bourdieu az elmúlt majd 45 év alatt - a kezdeti etnológiai kutatások után - négy nagyobb területet vont be kutatásai közé, amelyek között több éves periódusokban hol az egyik, hol a másik került elemzéseinek középpontjába, de kisebb tanulmányokban mind a négy terület folyamatosan jelen van a gondolkodásában. E súlyponteltolódásokra figyelve el lehet mondani, hogy a '60-as években döntően az *oktatásszociológia* különböző területeit kutatta, majd a '70-es években eltolódott az elemzése egyszerre a *művészetszociológia* és a *nyelvészociológia* felé, míg a '80-as években a korábbi kisebb tanulmányok mellett az *akadémiai-tudományos szféra* is rendszeres monografikus elemzéssel került be a kutatásai közé. E négy terület mellett persze kisebb tanulmányokkal egy sor további területet is közbejárt elemzéseiben - így több kisebb írásban foglalkozott a sportszféra szerződésével, de a jogi szféráról is írt egy tanulmányt - ám gondolatvilága alapvetően az említett négy terület elemzéséből épült fel. Jelezni kell még a kiindulópontnál azt a Bourdieu gondolkodástechnikájából fakadó jellegzetességet, hogy szemben a modern szociológiaelmélet más nagyjaival - így Parsonssal, Luhmannal vagy Habermassal - Bourdieu egy sor elemzésével kiterjedt empirikus felméréseket is végzett (nagyobb teamok bevonásával) és az ezekből levonható elsőfokú elméleti következtetések után absztrahálta tovább ezeket az eredményeket, és ezen a szinten, mintegy "keresztben megtermékenyítve" a különböző szférákon belül felbukkant meglátásokat, építette ki fokozatosan átfogó társadalomelméletének kategóriáit. Vagyis azt lehet mondani, hogy *az említett négy nagy kutatási területe fokozatosan egy átfogó társadalomelméleti kutatás részévé integrálódott, és az említett kisebb kutatásai az így létrejövő elméleti keret további leellenőrzésére is szolgáltak.*

Bourdieu gondolatvilágánál így jól látszik az a követelmény, ami több-kevesebb fokban a modern szociológiaelméletet általában is jellemzi a régebbi társadalomfilozófiákkal szemben. Ez pedig *a részletesebb empirikusabb ismeretek és az absztrakt elméletképzés közötti folyamatos "ide-oda pillantásokkal" haladó gondolkodást jelenti*, és többé nem az absztrakt szinten fogalmakról-fogalmakra haladó logikai konstruálás kizárólagossága jellemzi ma már ezt.

E bevezető után nézzük meg részletesebben Bourdieu kutatásainak és átfogó elméletének súlyponteltolódásait és kialakításának menetét.

(Bourdieu korai etnológiai munkái) Bourdieu pályája 1957-től indult, amikor algériai kötelező katonasága letöltése után ott maradt, és az akkor még Franciaországhoz tartozó Algéria fővárosi egyetemén munkát, majd a helynek megfelelően Algéria társadalmának szerkezetét igyekezett tanulmányozni. A már fellelhető leírásokra támaszkodva egy éves munka után 1958-ban jelentette meg első könyvét "Sociologie de l'Algérie" (Algéria szociológiája) címmel, amelyet az egyre mélyülő elemzés menetében több tanulmány és könyv követett egészen 1964-ig. Központi kérdésként ezeknél az elemzéseknél a gyarmatosított algériai törzsi társadalmak és kultúrájuk, illetve a fölöttük domináló francia társadalomszerkezeti megoldások és kulturális minták összeütközése állt. Ezentúl azonban egy sor olyan anyagot is összegyűjtött Bourdieu e kutatásai során, amelyek később mindvégig jó összehasonlítási lehetőséget biztosítottak számára a modern francia társadalom jelenségeinek kutatásainál, és így az eltérések ütköztetése tette lehetővé később sokszor számára, hogy új oldalról tudjon közeledni a vizsgált jelenségekhez. Pl. a '70-es évek elején egy átfogó munka keretében a "*szimbolikus tőke*" fogalmát az algériai empirikus kutatások anyagából általánosította ki, amely fogalom ekkor még az archaikus társadalmakban megfigyelhető, ajándékozásokból létrejövő lekötelezettségek rendszerét és az ebből az ajándékozó oldalán létrejövő "presztízstőkét" jelenti. Ennek lényege, hogy a termelési folyamat egy pontján a létrejövő feleslegeknek a szokások által szabályozott elajándékozása után a lekötelezettségek révén egy "szimbolikus tőke" keletkezik az elajándékozó oldalán, amelyet az, a termelési folyamat más pontján, egyszerűen "lehívhat", és ezzel visszaalakítja termelési tőkévé - a lekötelezettek munkaerejének etc. felhasználásával.

Hasonlóan átfogó elméleti következtetésekre jut Bourdieu a bizonyos arab törzseknél megfigyelhető, kifinomult szabályozású "hozomány" intézményének vizsgálatánál. Ezek a szabályok a fennálló társadalomszerkezet stabilitását és leánygyermeknek a későbbi rájuk váró szerepekre való szisztematikus belenevelését szolgálják. Bourdieu számára jó összehasonlítást lehetőséget nyújtott e kutatásai közben a *kabil* törzsi társadalom íratlan és gyakorlati rutinkba ágyazott szabályozottsága, és a *mozabita* iszlám törzsek szigorú Koránra alapozott, illetve végletekig szabályozott társadalomszerveződésének összehasonlítása. Algériai tárgyú még az 1964-ben megjelent "*Le Déracinement*" (Gyökerestől kitépés) c. kötete, amely az iparosítás hatásait vizsgálja meg a törzsi viszonyok között. Mint kimutatja, a városokba került tömegek a törzsi hagyományokból csak kis részben tudnak az ipari munka által megkövetelt modern értékekben alkalmazkodni, és ez a marginalizálódás mellett sokszor a tömeges militáns magatartást hozza létre bennük az egész iparosítási folyamattal szemben.

Bourdieu 1960-tól hazatelepült Franciaországba, és első kutatása - mintegy folytatva az algériai etnológiai kutatásokat - dél-franciaországi Béarn körzetének (szülőhelyének) paraszti házasodási szokásaira irányult. E kutatásnál a központi kérdés a nőtlenység szociológiai okaira vonatkozott, és itt - akár az algériai hozományrendszereknél - a fennálló társadalmi szerkezet stabilitási szükségleteire vezeti vissza a nőtlenséget előidéző szociológiai okokat. A béarni paraszti társadalomban a házasság, szilárd szokásjogi szabályok által irányított keretben, a házasuló felek szülei közötti tárgyalás útján jön létre, amelybe az érintett fiataloknak,

legalábbis a kutatás idején még, nem volt beleszólása. A házasság szabályozásánál a központi kérdés a családi örökség egy egységként való tovább szállása és ennek révén e rendszerben az idősebb és a fiatalabb testvérek között egy éles disztinkció létezik. A fiatalabb testvérek ebben a házassági rendszerben eleve nőtlenségre egy hajadonságra vannak ítélve, ami alól kivételt csak az jelenthet, ha magasabb társadalmi hierarchiájú családból - fiatalabb születési pozícióból - alacsonyabb pozíciójú családba "benősült" a fiatalabbnak született gyerek. Ezek a szabályok és az ebből következő leágazó hatások döntő mértékben meghatározzák már születéskor a gyerek jövő sorsát, illetve az eltérő státusszal rendelkező családba beházasodás után az ilyen fél pozícióját. De e szabályok hatása volt az is, hogy a nőtlenségre (hajadonságra) ítélt tömegek közül került ki korábban az Amerikába kivándoroltak nagy része is. Bourdieu az 1962-ben lefolytatott empirikus kutatásai alapján 1964-ben publikálta a *"Célibat et condition paysanne"* (Nőtlenség és a paraszti életfeltétel) című tanulmányát.

(Bourdieu oktatásszociológiai kutatásai) Ezek a kezdeti etnológiai kutatások folyamatosan átnőttek az iskolaszociológiai problémák kutatásaiba a '60-as évek elején, miközben Bourdieu párhuzamosan még tovább dolgozott az algériai empirikus anyagok tanulmányba öntésén és ezek publikálásán. Bourdieu kezdeti érdeklődését az oktatásszociológia iránt az a tény keltette fel, hogy a munkás családokból származó egyetemi hallgatók tanulmányi sikeressége jelentősen gyengébb volt a francia egyetemen, mint a polgári és a magasabb társadalmi csoportokból származó hallgatók esetében. A különbség tömegessége nyilvánvalóvá tette, hogy itt nem a személyi képességek eltéréséről van szó, és így Bourdieu azokat a társadalmi okokat kívánta feltárni, amelyek az egyéni képességtől függetlenül meghatározzák a jobb és a gyengébb teljesítmények valószínűségét az eltérő származású hallgatóknál. Egy sor francia egyetemen kérdőíves felmérések alapján térképezték fel a hallgatók kulturális intézményeket igénybevevő szokásait (múzeumok, színházak látogatása újságolvasás etc.) és a családi előéletet ebből a szempontból. De ezentúl a különböző rétegekből származó egyetemi hallgatók létfenntartási eszközeinek biztosítottóságát vagy ennek hiányában a pótlási stratégiákat is elemezte. E kutatások alapján Bourdieu arra a belátásra jutott, hogy az egyetemek nem tudják behozni az alacsonyabb társadalmi rétegekből származók kulturális hátrányait, mert az egyetemek tanrendje evidensnek és tudottnak vesz olyan ismereteket, illetve készségeket meglétét, amelyek csak a felsőbb rétegekből származó hallgatók *családi* szocializációja révén értek. Így az eleve kezdő hátránnyal induló diákok esetében még csak növekszik az egyetemen nyújtott ismeretek és készségek elsajátítási foka azokhoz képest, akiknek testére szabták az egyetemi tanrendeket és oktatási módszereket. Bourdieu ekkor egy reformpedagógia révén látta elérhetőnek az egyetemi esélyegyenlőség biztosítását - és a francia egyetemi oktatási rendszer éles kritikáját adta a *"Les Héritiers"* (Az örökösök) című könyvében.

Ezt az oktatásszociológiai kutatást folytatta Bourdieu a '60-as évek második felében is, ám átfogóbb összefüggésekbe ágyazva mostmár úgy látja, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek iskolai egyenlőtlenséggé, majd innen a diplomák, licenciák révén eltérő karrier-eséllyel felruházva, ismét társadalmi egyenlőtlenséggé visszaalakításának folyamata ez, és ez nem egyszerűen diszfunkcionális működés. E gondolati út bejárása után már szkeptikusabban viszonyult egy reformpedagógia realizálásának esélyeire. Ekkori meglátása szerint már az *iskola és az iskolai*

vizsgarendszereken, bizonyítványokon, okleveleken, diplomákon nyugvó társadalmi előmeneteli rendszer nem más, mint a modern kornak jobban megfelelő legitimáló rendszer a társadalmi egyenlőtlenségi viszonyok fenntartásához. Ezzel pedig nem tesz mást az iskolai rendszer - az egyenlő esélyek demokratikus látszata alatt - mint az egyenlőtlen társadalmi struktúrák stabilitásának fenntartását. (Gyakorlatilag ugyanez volt Bourdieu magyarázata mind az algériai törzseknél megfigyelhető "hozomány" intézményének, mind a béarni paraszti társadalom házassági szokásaiból eredő nőtlenség jelenségének vizsgálatánál.)

E következtetése miatt Bourdieu az újabb oktatásszociológiai monográfiájában, a *"La Reproduction"* ("Az újratermelés") c. kötetében 1970-ben már szkeptikusabb a reformpedagógia realizálhatóságát illetően. Másrészt - mint a Bourdieu életművéről írt könyvében Derek Robbins jelzi - Bourdieu ennek révén elkezdett ráébredni a szociológiai kutatások direkt politikai alkalmazásainak veszélyeire, mivel ezek egyrészt eleve egy rögzített politikai cél által befolyásoltan folynak le, másrészt - és éppen ezért - veszélyesen leegyszerűsítik a talált eredmények magyarázatait.

(Bourdieu művészetszociológiai kutatásai) A '60-as évek második felében, miközben folyamatosan jelentek meg publikációi a korábbi oktatásszociológiai kutatások eredményeiről, Bourdieu *művészetszociológiai* tárgyú kutatásokat is beemelt vizsgálati tárgyai közé. A fényképezés, mint formálódóban lévő új művészeti ág elemzésénél elsősorban a különböző művészeti ágak társadalmi elismertségének szociológiai meghatározásaira helyezte a hangsúlyt. Bourdieu meglátása e téren: egy művészeti ág annál nagyobb társadalmi elismertséget ér el, minél inkább létrejönnek benne olyan - mindennapi ítéletektől és evidens véleményektől eltérő - speciális normák, nézőpontok, vélemények az adott művek alkotására és értelmezésére, amelyeket csak komoly erőfeszítésekkel és iskolázottsággal lehet elsajátítani. Ha ez létrejött, akkor már alkalmas az adott művészeti ág, hogy a felsőbb társadalmi rétegek a speciális értelmezési normákat, véleményeket elsajátítsák, és az ebből kirekesztett rétegekkel szemben a kulturális magasabbrendűségük demonstrálására újabb terepként használják. (Mint majd látni fogjuk a '70-es évek végén a különböző társadalmi rétegek művészeti ízléseinek elemzése is e munkára nyúlik vissza Bourdieu gondolatvilágában!) E gondolatokat Bourdieu az 1966-ban megjelent *"Un art moyen"* (Egy közép szintű művészeti ág) című könyvében fejtette ki.

Két további művészetszociológiai tárgyú tanulmány található még szerzőnknél, melyek a későbbi átfogó elméleti fejlődésében központi jelentőségű meglátásokat tartalmaznak. Jelezni kell még, hogy ezek voltak Bourdieu munkásságában az első tanulmányok, melyek nem egy előzetes empirikus felmérésre épültek, hanem kifejezetten elméleti alapproblémákat tárgyaltak. Az egyik tanulmányt Bourdieu "Utószava" jelentette a művészettörténész Erwin Panofsky "Gótikus építészet és skolasztikus gondolkodás" című könyvéhez, amelyet maga Bourdieu fordított le franciára. Számára fontos eredményt ebből a műből a "habitus" fogalma jelentette, amely azt jelzi Panofsky-nál, hogy a skolasztikus gondolkodáson való iskolázottság a kortársaknál spontán módon vonta maga után az építészetben a gótikus stílusjegyeket. Bourdieu ezt a meglátást általánosította ki a habitus fogalmában, és úgy fogta ezt fel, mint az egyéni cselekvőnek azokat a jellemzőit, amelyek a társadalmi létfeltételei által meghatározottak. Így eltérő társadalmi réteg létfeltételei eltérő habitust hoznak létre, és a különböző rétegekhez tartozó egyének ezért rendelkeznek eltérő gondolkodásmóddal, stílusérzéssel etc. Bourdieu a habitus fogalommal mintegy közvetítő közeget talált az egyéni cselekvő (tudata,

gondolkodása) és a társadalmi struktúrák általi meghatározási kényszerek között, és ezzel az egzisztencialista és a strukturalista elméleti távbor között egy közvetítést tudott létrehozni. (Egy 1970-ben német nyelven megjelent átdolgozásnál Bourdieu "A habitus mint közvetítő a struktúra és a gyakorlat között" címet adta e tanulmányának.) A struktúrák csak a habitust alakítják, de az egyén a habitus által meghatározott keretek között egy sor egyéni szint vihet be magatartásába, gondolkodásába.

Az említett másik művésztársadalmi tanulmányt a "*Champ intellectuel et projet creature*" (Az értelmiségi mező és a szerzői alkotás) c. cikk jelentette 1966-ból. Ebben Bourdieu a művész belső szubjektivitása és a társadalmi tevékenységszféra (vagy Bourdieu kifejezésével; mező) strukturális kényszerei, szabályozói közötti arányokat elemzi a műalkotások keletkezésében. Egy-egy művészeti ág, mint egy társadalmi mező fogható fel, és az ezen belüli alkotásokat három szempontból lehet vizsgálni Bourdieu szerint. Egyik szempont, hogy az adott művészeti mező milyen fokú autonómiát ért el más társadalmi mezőktől, különösen a "hatalmi mezőtől". Másik kérdés, hogy a művész milyen pozíciót foglal el az őt meghatározó művészeti mezőben, és végül harmadik kérdés a jelenlegi műélvező társadalmi mezőkben elfoglalt pozíciójára vonatkozik. Bourdieu e kérdések megválaszolására külön tanulmányban elemzett Flaubert írói munkássága és társadalmi pozíciói közötti összefüggéseket, de 1975-ben a német filozófus Martin Heidegger gondolatvilága és az akkori német társadalomban betöltött társadalmi pozíciói közötti viszony elemzése is ugyanerre a gondolati szálra került rá Bourdieu elemzéseiben. Fontos még megjegyezni Bourdieu mező-elemzéseinek bemutatásánál, hogy a mező fogalom a '60-as években eleinte az egyenlőtlen kulturális örökség és az iskolai rendszer ezt továbbörökítő jellemzője szempontjából áll Bourdieu érdeklődésének középpontjában - vagyis a különböző mezőkön belül létrejött speciális normák, vélemények, gondolkodásmódok iskolai tananyagba begyűrzése és ezek egyenlőtlen továbbadása a következő nemzedéknek, és ezzel az egyenlőtlen fenntartása jelentette Bourdieu mező-elemzéseinek fókuszát - ám a '70-es évektől az iskolai rendszer fontossága háttérbe szorul gondolatvilágában, és az oktatás mint az egyik mező süllyed le a többi mező közé.

(Bourdieu módszertani munkái) A '60-as évek végének másik nagy vállalkozását jelenti Bourdieu számára - időközben, 1967-ben igazgatói kinevezéssel egy "Oktatási és Kulturális Központ"-ot tudott alapítani a párizsi "Centre de Sociologie Européenne" (Az Európai Szociológia Központja) intézetben - a "*Le métier de sociologue*" (A szociológus mestersége) c. eredetileg három kötetre tervezett mű kiadása. Ebben a szociológia gondolkodás és kutatás kódexét kívánta megalkotni, mint ahogy a múlt század végén Durkheim is egy szociológiai módszertanban összegezte társadalomelméletét. Végülis csak az első kötet készült el, amihez az is hozzájárult, hogy az írás közben olyan gondolati fejlődés ment végbe nála, amely végül a kiinduló alapgondolatok újrafogalmazását tették számára szükségessé. Már itt jelezni, hogy ez az újragondolás jelent meg az 1972-es "*Esquisse d'une théorie de la pratique*" (A gyakorlat elméletének vázlatja) című könyvében, amely néhány éves érlelés után 1980-ban a "*Le sens pratique*" (A gyakorlati érzék) című eddigi utolsó összefoglaló módszertani művében érte el a mostanáig érvényes nyugópontot. Nézzük meg e három könyv néhány fontosabb gondolatát, és Bourdieu társadalomképzésének eltolódásait e könyvek alapján.

"A szociológus mestersége" című kötet alapgondolata a mindennapi naiv tényészlelés és a tudományos szociológiai feldolgozás közötti minőségi ugrás kiemelése. Ez "az episztemológiai éberség" különösen a humán tudományok esetében helyénvaló, itt ugyanis a közönséges vélekedés és a tudományos értekezés nyelvezete közötti határvonal ingadozóbb, mint másutt (...). Az észlelés és a tudomány közötti határvonalat a szociológusnak annál is nehezebb megnézni, mivel elméleti örökségében nem talál olyan eszközöket, amelyek lehetővé tennék, hogy radikálisan kirekessze a hétköznapi nyelvhasználatot és fogalmakat" (Az idézetek "A szociológus mestersége" c. kötet magyarul megjelent részletéből valók. Lásd 1983:155). Egy másik veszélyt Bourdieu e művében a szociológusok felé a "prófétizmus kísértésében" látja: "A kutatás tárgyával azonosuló szociológus mindig közel áll ahhoz, hogy cinkos előzékenységgel elégítse ki a művelt nagyközönség eszkatalógus igényeit (...). A szociológiai nyelvet még a legellenőrzöttebb alkalmazásaiban is mindig a hétköznapi szókincsből merít (bár az így szerzett kifejezését pontos és rendszerezett felfogásban alkalmazza.) Ebből következik, hogy amint megszűnik csak a szakemberekhez szólni, elveszíti egyértelműségét, és minden másnál alkalmasabbnak bizonyul tisztességtelen felhasználásra. Minden szociológusnak le kell küzdenie a benne rejtőző szociális profétát" (156p.). Bourdieu az "episztemológiai éberség", a mindennapi evidenciákkal szakítás példázására saját, korábbi, algériai tárgyú, empirikus munkáiból igyekezett megfelelő anyagot felmutatni, ám az írás közben vált evidenssé számára, hogy önmagában a mindennapi evidenciáktól való távolságtéremelés, még csak *egy objektivista* tudást hoz létre, de ez még nem elégséges a tényleges tudományos megismeréshez. E felismerés eredménye az "Esquisse...." c. említett 1972-es kötete. Röviden úgy lehet összefoglalni Bourdieu új álláspontját, hogy az objektivista álláspont a mindennapi ismeretek számára egyedi jelenségek halmazai mögött irányító szabályokat és ezek által alkotott struktúrákat keres. Ez azonban csak a külső megfigyelő segédeszköze, mivel maguk a résztvevő-cselekvők nem szabályokat követnek, hanem átfogóbb, kontextusba ágyazott stratégiákat - céljaik elérésére. Bourdieu példája a külső megfigyelő és a résztvevő cselekvő különbségére egy idegen városban levő utazó térképpel orientálódása és a helyi lakos város ismerete közötti különbséget emeli ki. Ugyanígy viselkedik az antropológus is, amikor megfigyelve a bennszülöttek viselkedését, bizonyos szabályokat követő cselekvésként értelmezi azokat. Bourdieu arra a következtetésre jut, hogy a "harmadik típusú" tudáshoz - ezt *praxeológiai tudásnak* nevezi - az első típusú tudás spontán jellegével és a második típusú tudás objektivista jellegével szemben, a megfigyelő pozíciói is megfigyelés alá kerülnek, és e pozíciók eltérését a résztvevői pozíciójával összevetve veszi figyelembe ezen a szinten az elemző. Az 1980-as "Le sens pratique" (A gyakorlati érzék) című munkában ez a gondolat kap végleges alakot, amikor a diffúzabb stratégiakövetés középpontba emelése mellett a cselekvők habitus általi irányítottsága is bekerül a nézőpontba, amely, mint már jeleztük, eredetileg más kutatások eredményeiből általánosodott ki Bourdieu gondolkodásában a '70-es években.

Jelezni kell, hogy ezekkel a gondolatokkal Bourdieu a szociológia - de tágabban az összes társadalomtudomány - helyes módszertanának kidolgozásában néhány szempontból egy "anarchista" tudományelmélet felé közeledett, úgy, ahogy azt néhány évvel korábban Paul Feyerabend is kidolgozta. Ugyanis, ha az elemző társadalmi pozíciói ily mértékben meghatározzák valóság-rekonstrukcióját, akkor ez végső soron a "másodfokú" elemző (az objektivista elemző pozícióját is befogó elemző) esetében is fennáll. Így pedig nem lehetséges egy privilegizált - objektív - valóság-rekonstrukció, csak egymással egyenrangú elemzések sokasága. Ebből a pozícióból pedig következett Bourdieu elbizonytalanodása is *saját* tudományos

elemzésének lehetséges objektivitását illetően. Korábban az egyre tudatosabb módszertani szigorúsággal az objektív realitás visszaadásához közeledést evidensnek vélte, és sokszor önkínzó fegyelemmel nézte át újra meg újra korábbi empirikus felméréseiből levont következtetéseket, és állította új felismerései fényében új hadrendbe ezeket. (Pl. az algériai empirikus felméréseinek anyagát az 1958-64 közötti könyvei után az 1972-es "Esquisse..."-ben (Vázlat a gyakorlat elméletéhez) a módszertani szigorodás fényében teljesen új keretben értelmezte). A '70-es évek végének belátásai szerint azonban a társadalmi pozíciói által befolyásolt elemző objektív valóság-rekonstrukciójának relativitásáig jutott el Bourdieu. És akkor miért lenne ő ebben kivétel? - vonta le magának könyörtelenül a következtetést. (Bourdieu-tól eltérően Paul Feyerabend nem vonta le saját elemzéseit illetően ezt a következtetést, de - ha hinni lehet az információknak - polgárpukkasztó öltözékeivel nyilvános előadásai során és a tudós fellépéseinek szabályaival való tudatos szakításai révén "metakommunikálta" ezt az üzenetet). Bourdieu az 1990-es évektől kezdve egyre erősebben oly módon kezdte alkalmazni magára ezeket az elemzéseit, hogy egyre kevésbé mint "objektív tudós" kezdett fellépni a nyilvánosság előtt - ami reputációja növekedésével egyre szaporodott - hanem, mint annak a társadalmi csoportnak az egyik szószólója, amelynek tagjai hasonló habitussal rendelkeznek (Robbins 1992:144). Ugyanezen szemléletváltása következtében egyre inkább úgy kezdte magát és műveit szemlélni, mint egy szimbolikus tőkével rendelkező személyt a tudományos mezőben, aki megfelelő stratégiával küzd a tőkéje növeléséért és profitja maximalizálásáért. (Erre még kitérünk a későbbiekben az akadémiai-tudományos mező elemzésénél.)

(Bourdieu nyelvészociológiai elemzései) A következő elméleti vonalat, amelyre Bourdieu elméletének elemzésekor ki kell térni, fokozódó nyelvészociológiai érdeklődése és ezen belül létrehozott munkái jelentik. Ezeknek az elemzéseknek az egyik kiindulópontja Bourdieu "közvéleményre" és a "közvéleménykutatásra" vonatkozó vizsgálódásaiból keletkeztek. E vizsgálódásnak 1972-ben két tanulmányban kaptak nyilvánosságot. Az egyik a "*L'opinion publique n'existe pas*" (A közvélemény nem létezik), a másik a "*Les Doxosophes*" (A doxozófusok) Bourdieu szóalkotása a politológusok elnevezésére. Gondolatmenete lényege abból a megfigyelésből indult ki, hogy a közvéleménykutatásnál a "nincs válasz" rovatba kerültek szisztematikusan izolálódnak a különböző válaszokat adóktól, és a feldolgozás a véleménymegoszlásokról úgy jelenik meg, (a nem válaszolóktól letisztítva) mint "a" társadalom domináns véleményeinek rangsora. Válaszolni azonban csak azok tudnak, akik a politikai diskurzus irányított témáiba, előszerkesztett alternatíváiba a tömegmédiák és egyéb tanuló eszközökön keresztül erre felkészültek, így a közvéleménykutatás objektíven-semleges mint "a" társadalom véleményeit tudja megjeleníteni, a "nincs válasz"-rubrikába taszítottakon túl, az irányított vélemények elsajátítóit. A politikatudósok - a párizsi "Science-Po" termékei - játszákat el a politikai diskurzusok témáinak előszerkesztését, a társadalom kommunikációs csatornáin való szétterjesztését, és a közvéleménykutatások - kirekesztve a "sikertelen megnevelteket" mint "nem válaszolókat" objektív-semleges formában felmutatja a sulykolt vélemények elterjedtségének fokozatait mint a "közvélemény szóródását" az előszerkesztett vélemények között. Ez a "doxozófusok", a politológusok szerepe, mint ahogy a pedagógusoknál Bourdieu - az iskolarendszerben - a társadalmi egyenlőtlenségek átváltásánál segédkezőt egyenlőtlen iskolai oklevelek rendszerénél kimutatta korábban.

"A közvélemény nem létezik" és "A doxozófusok" c. cikkek elemzései Bourdieu számára a nyelvi formáláson, a célzatosan szerkesztett disztinkciók elterjesztésén tevékenykedőket hozta be a vizsgálódásba, és ez egy új szempontú nyelvészociológiai elemzés kiindulópontjává vált nála a '70-es évek elejétől kezdve. A nyelvi distinkciók és a társadalmi realitás viszonyának egyik megfogalmazása 1973-ból származik Bourdieu gondolati fejlődésében, amikor az osztályok társadalmi realitását és az ezeket létrehozó "osztályozások" viszonyát vizsgálja meg: "Classes et classement" (Osztályok és osztályozások). Bourdieu álláspontjának lényege, hogy a társadalmi csoportok közötti küzdelem (a privilegizált pozíciókért és a másik csoport alárendeltségbe kényszerítésére) egyik megjelenésként a számukra előnyös osztályozások, distinkciók általános érvényesként elterjesztéséért folyik. Az az erő, amely e küzdelemben az egyes társadalmi csoportoknak rendelkezésére áll, a *szimbolikus hatalom fogalmával írható le*. Ugyanígy az egyes cselekvőnél - szemben a hagyományos nyelvtudományi megközelítéssel - nem egyszerűen "nyelvi kompetenciáról" hanem a "szimbolikus tőkéről" lehet beszélni.

A hagyományos nyelvtudományt túl szűknek találja Bourdieu, mert a nyelvet csak a nyelvi jelek és a nyelvtani szabályok rendszereként tárgyalja - a nyelv társadalmi alkalmazásának kérdéséről leválasztva. A nyelvészociológiának épp erre kell tenni a vizsgálódás súlypontját és a "L' économie des échanges linguistiques" (A nyelvi csere gazdaságtana) című, 1976-os tanulmányában három vizsgálati súlypontcserét javasol a nyelvészociológia számára. Először is a "legitim" nyelvről kell beszélni a "hivatalos" nyelv helyett, hogy helyesen lássuk az itt rejtőző problémákat. Másodszor "szimbolikus hatalomról" kell beszélni a neutrális "emberi kommunikáció" helyett; és végül harmadszor - mint már jeleztük - a "szimbolikus tőke" egy fokozatánál kell beszélni az egyes cselekvőnél a neutrális "nyelvi kompetencia" helyett.

Bourdieu központinak tartja megkülönböztetni az egyén kompetenciái között - a szimbolikus tőkéje teljes megértéséhez - a nyelvi helyesség szabályai fölött elért kompetenciától e nyelvhasználat *társadalmilag helyes használatában elért kompetenciától*. Ez utóbbi azoknak a szituációknak a felismerését és a megfelelő nyelvhasználat könnyed alkalmazását jelenti, ami alapvetően más ismerethalmazt és készségeket jelent, mint a nyelv szintaktikai szabályainak birtoklása. Aki ebben gyakorlatlan, az suta és esetlen lesz társadalmi érintkezésében, még ha "magánvalóan" tisztában van is a helyes nyelvhasználat szabályaival. Ez pedig csak a megfelelő társaságokban forogva, a társalgások konkrét szituációinak ezreiben sajátítható el. Így azoknak a társadalmi csoportoknak a tagjai, akik elől ezek a társaságok elzártak, legfeljebb csak a nyelvtanilag helyes nyelvhasználatot fogják elsajátítani az iskolarendszerben, de mindig görcsösek és bizonytalanok lesznek azokhoz képest, akik családi szocializációjuk és elitkörnyezetük kommunikációs hálózatában társalgási rutin szintjén is elsajátították a kommunikációhoz szükséges további kompetenciát. *Bourdieu e kettőt együtt tekinti az egyes társadalmi csoportok tagjaira jellemző "nyelvi habitus"-nak.*

A teljes nyelvészociológiai elemzésnek azonban túl kell menni még a nyelvi habitusok elemzésén is, és a *nyelvi piac* szerkezetének egészében kell megvizsgálni az egyes nyelvi habitusok versengését és pozíciói szerzését. A társadalomban mindig több nyelvjárás, sokszor többnyelvűség található, de nemzetközi szinten a világnyelvek közötti versengés is fontos részt jelent a nyelvpiac működésében. Ha egy világnyelv - mint pl. a francia is az utóbbi évszázadban az angolhoz képest - elértéktelenedik, akkor mindazok, akik ebbe a nyelvbe "ruháztak be", vagy kapcsolatrendszerük e

nyelv területén alakult ki, ugyanúgy járnak mint az eladhatatlan termék termelésébe beruházó tőkes. Vagy ugyanehhez a kérdéshez fűzi fel Bourdieu a "latin nyelvbe beruházó" intellektuális rétegeket, akik - miközben az "európai civilizáció értékeinek mindenekfelett valóságával" érvelnek, ténylegesen a beruházott javaik után járó nyelvi profitot védik. (Mint védték pl. az ókori Kínában a mandarinok kiváltságaikat egy olyan bonyolult vizsgarendszerrel, amelyben az állami bürokráciába bejutáshoz szükséges legnagyobb ismerethalmazt a költészet és az irodalom aprólékos tárgyalása jelentette, mint e tevékenység ellátására legnélkülözhetetlenebb kellék...). A nyelvtudomány a maga szűkebb nézőpontjával hangoztathatja, hogy a nyelvek között elvileg nincsen értékbeli különbség, ténylegesen egy sor hatalmi viszony teszi egyenlőtlené az egyes nyelvek, nyelvjárások használhatóságát a valóságban.

A gyakorlati tapasztalatok terén is bárki megfigyelheti Bourdieu ezen állításainak igazságát. "Ha egy beszédmód uralja a piacot, akkor normává válik, amelyen lemérik az egyén kifejezőmódok értékét." (Bourdieu 1976:12). Pl. Németországban, ahol több évszázados széttagoltságának köszönhetően a kulturális központok sokasága jött létre, bár a külföldiek nyelvtanulásában a "hochdeutsch" (észak-német) nyelvjárást tekintik hivatalosnak, de az egymás közötti hivatalos (és nyilvános) kommunikációban egyáltalán nem kell kisebbségi érzést éreznie egy bajor akcentussal beszélőnek, és még lehetne sorolni a hivatalos nyelvhasználattól eltérő "legitim" német kiejtési módokat. Ezzel szemben a centralizált és évszázadok óta Párizs-központú Franciaországban a különböző foglalkozási pályákon a karriervonal egy szint fölé csak akkor folytatódhat, ha a más nyelvjárást elsajátító francia ember utólag ezt is magas szinten beszélni tudja. Ám, ha egy más tájon született francia ezt csak késői szocializációja során sajátítja el, sohasem lesz olyan könnyed és elegáns ezzel a használattal, mint a párizsi születésű. Tehát a nyelvi tőkéje - pl. valamelyik dél-francia nyelvjárás elsajátítása - semmivé válik, ha egy szint fölé kíván karrierjében emelkedni. *Tézisként lehet tehát megfogalmazni: egy centralizált társadalom, ahol a központ nyelvezte a legitim nyelvhasználat kizárólagosságát tudja a maga számára elismertetni, a nyelvi tőkék helyzetét is egészen másképpen rendez, mint a decentralizált kulturális központok sokaságából felépülő társadalom.*

Ezt a gondolatot Bourdieu a "nyelvi profitok eltérő esélyeiként" is megfogalmazza. "A nyelvi profit objektív esélyei függenek a nyelvpiac egységességi fokától, vagyis attól, hogy milyen mértékben elismert az uralkodó csoport vagy osztály illetékessége hivatalosnak, azaz a nyelvi termékek értékmérőjének; és 2.) függ attól, hogy mennyire hozzáférhetők az elismert kompetencia kitermelésének eszközei....és a törvényes kifejezés eszközei." (i.m. 15.p.). A hivatalos nyelvi piacok között említi Bourdieu az iskolát, a közigazgatás előtt használható nyelvet, az előkelő társalgást etc.

(Bourdieu tudásszociológiai beállítódása) A társadalmi realitás nyelv általi konstruáltságának radikalizálásáig jut el Bourdieu, amikor a "régio" fogalmát és társadalmi realitását elemezni egy 1980-as cikkében: "L'identité et la représentation. Éléments pour une réflexion critique sur l'idée de région" (Identitás és reprezentáció. Kritikai reflexiók a régió fogalmához). Bourdieu kiinduló kérdése a következő: mi tesz realitássá egy régiót egy átfogóbb társadalomban; mikor mondhatjuk, hogy a realitásban ez a régió lehatárolódik a társadalom többi részétől? Konkrét példát a

Franciaországon belüli okcitán régió elismertetéséért folyó politikai küzdelmekből veszi, amelyek a dél-francia területen és nyelvjáráson belül elhelyezkedett egy kisebb területet és nyelvjárást mint önálló régiót igyekeznek elismertetni. Bourdieu leírja azt a *szellemi konstruálási folyamatot*, amely több lehetséges nyelvjárásból és embercsoportból az *egyik* számára felerősíti az eltérés kontúrjait, és ennek több dimenzióban létrejövő sikeressége a realitásban is elszakítja az adott területet és a rajta élő embercsoportot, mint önálló régiót. E folyamatban felmerül a földrajztudósok szerepe, akik a területi felosztás és eltérések jegyeit meghatározzák; a történészek és az etnológusok szerepe, akik történelmileg és kulturálisan tudnak hozzájárulni egy régió önállóságának igazolásához. Ha kialakul - eleinte akár csak néhány ember fejében - egy önálló régió hipotetikus elképzelése, az még csak kis mértékben realitás. De ha néhány lelkes fiatal értelmiségi, író, költő elkezd harcos tudatossággal használni az adott nyelvjárást, és értelmiségi társaságokban dacosan-büszkén kezdi használni a terület saját nyelvjárását, amelyet addig csak az otthoni, családi érintkezésben használtak, akkor ennek révén lassanként kontúrossá válik az adott embercsoport elkülönülése saját legitim nyelvével, és kezdődhet el politikai mozgalom szélesebb bázison végbemenő szerződése a régió elismertetésére, hogy sikeresség esetén esetleg adminisztratív szinten is végbemenjen a terület önállóságának elismertetése. És innen folytatódhat tovább a harc egészen az önálló állam alkotásának követelésig.

A társadalomban örökké folyik a felosztásokért való harc, és az itteni sikeresség konstruálja az önálló társadalmi entitásokat. "A társadalmi varázslás aktusa, amely abban áll, hogy létrehozza a megnevezett dolgot: sikerülhet, ha az, aki ezt végrehajtja, képes elismertetni a szavának azt a hatalmát, amelyet átmenetileg vagy végletesen bitorol, amivel kikényszerítheti a társadalmi világ új szemléletét (vízió) és új felosztását (divízió).

(Bourdieu 1985:13)

Bourdieu tehát a legteljesebb mértékben a társadalom tudásszociológia puhaságának", nyelvi disztinkciók általi konstruáltságának álláspontján áll. Kritikával két szempontból lehet vele szemben élni. *Az első kritikát azért lehet vele szemben megfogalmazni, mert teljes mértékben csak az embercsoportok harcát látja a társadalom történéseiben, és erre vezeti vissza a társadalom strukturálódását.* Vagyis a sikeres mező-felosztásokat, ország- és régió-felosztásokat, illetve az egyes mezőkön és régiókon belül a kizárólagos meghatározónak a szimbolikus és gazdasági előnyökre törekvést tartja. Ezzel háttérbe szorulnak azok a funkcionális imperatívuszok (pl. konfliktus-feloldás, rendfenntartás, közösségi döntések meghozatala etc.) amelyek egy társadalom és egyes "mezőin" belül az egyes emberek cselekvését és azok összeszerveződését *szintén befolyásolják.* A tevékenységszféráknak, vagy más szóval alrendszereknek, "mezőknek" van egy olyan dinamikája is, amelyek szintén meghatározzák az egyes cselekvéseket és az átfogóbb képződményeket, és ez Bourdieu szemszögéből kiesik. Számára az egyes mezőkön belül a résztvevő embercsoportok harca folyik a javak mind nagyobb részéért, és az esetleges *funkcionális követelmények által kikényszerített meghatározó erők eltűnnek nézőpontjából.* Persze másrészt ezzel a "kihegyezett" hangsúlyozással jobban felszínre tudja hozni a valóban meglévő javakért folyó, embercsoportok közötti küzdelmek láthatatlanabb mechanizmusait, amelyek pl. a funkcionista rendszerelmélet Luhmann-féle verziójából kiesnek a szemszögéből.

A másik kritikát Bourdieu tudomány-felfogása felé lehet címezni. Számára a tudomány osztályozása csupán egyik a lehetséges más osztályozások közül. Nem az

objektív igazságot tárja fel a tudomány osztályozása, hanem "nem tesz egyebet, minthogy az osztályozások harcának egy állapotát rögzíti, tehát a szimbolikus és anyagi erőviszonyok pillanatnyi állását olyanok között, akik az osztályozásnak ezzel vagy azzal a módjával kötelezték el magukat, és akik éppen úgy, mint maga a tudomány, gyakran hivatkoznak a tudomány autoritására, hogy a realitásban és racionalitásban megalapozzák a maguk önkényes felosztását, amit el akarnak fogadtatni." (Bourdieu 1985:12). Mint láttuk, Bourdieu az 1968-as "A szociológus mestersége" c. könyve után egy hosszabb fejlődéssel jutott el a '70-es évek végéig a tudomány objektivitásának tagadásáig, de vele szemben, - ha elfogadjuk az embercsoportok harca fölött álló funkcionális imperatívuszok által is meghatározott társadalom felfogását, akkor ebben a terjedelemben objektív tudományt elismerhetünk. Természetesen a társadalomtudományok esetében azzal a figyelemfelhívással, hogy lévén a tárgyai (a társadalom entitásai, egységei) "tudásszociológiailag puhák" és konstruáltak is egyben, ezért a funkcionális imperatívuszok általi formáltság mellett az embercsoportok harca révén létrejövő formáltság mechanizmusait is be kell fogni az elemzésbe. (L. ehhez Pokol 1991.)

(Bourdieu értelmiség-elemzései) Bourdieu szellemi fejlődésén belül külön kell kitérni az értelmiségre mint csoportra és szerepre vonatkozó felfogását. Első elemzése e témáról 1966-ban jelent meg Jean-Paul Sartre folyóiratában a *Les Temps Modernes*-ben. Ekkor az értelmiségi réteg és az értelmiségi szerep megjelenését a társadalom tevékenységszféráinak differenciálódáshoz köti, és a gazdaság illetve a politika elkülönülése mellett a kultúra szférájának elkülönüléséből indul ki. Mivel ő ekkor egy egységes kultúra differenciálódását látja megvalósulni, és nem - mint később tette - a tudomány, művészet és más specifikusabb kulturális alrendszer, vagy "mezők" elkülönülését, *az értelmiségi, mint az önállóvá vált kulturális szféra specialistája emelkedett ki elemzésében.* Az értelmiségi ebben a megfogalmazásában a "kulturális örökség" kezelője, és egyben a kulturális örökség továbbadásának monopóliumának rendelkezik.

E pozitív kicsengésű leírás után 1980-ban négy tanulmányban is foglalkozik az értelmiségi alakjával, azonban itt már mint negatív figurát láthatjuk viszont. Lásd különösen a "Sartre: L' invention de l' intellectuel total" (Sartre - avagy a totális értelmiségi feltalálása) c. cikkét. Ekkori megfogalmazása már nem egységesnek fogja fel a kultúrát, hanem a specifikusabb kulturális tudásformák (a tudomány, a művészetek, az újságírás, a jog, a politika etc.) jelentik kiindulópontját, és itt a specifikusabb szerepek hibás összevonása egy "totális értelmiségi" szerepbe és az e szerinti tevékenység már mint a különböző tőkék halmozásának technikája belül elemzésre: "Azok a kiválási-kiválósági stratégiák, amelyek....a "totális" életműre épülnek, olyan életműre, amely arra hatalmazza fel szerzőjét, hogy minden általa elfoglalt területre annak a technikai és szimbolikus tőkéjének az egészét bevigye, amelyre a többi területen tett szert, vagyis a metafizikát a regénybe, a filozófiát a színművekbe importálja, és ezzel részleges, ha ugyan nem 'csonka' értelmiségként határozza meg vetélytársait" (Bourdieu 1993:21). Mivel Bourdieu akkor már az egyes, specifikusabb szférákban tevékenykedő "tisztább" tudásokat, művészeket is, mint szimbolikus tőkéért folyó harcok résztvevőjét elemzi, így az értelmiségi szerep "halmozó" stratégiája csak mint "különösen ügyes" stratégia jön számításba, de ha egy más szemlélet alapján a specifikusabb tudós, művész etc. tevékenységében a magas szintű teljesítmény lehetőségére is figyelünk - vagyis ismét a funkcionális imperatívuszok szerinti szerveződést is bevonjuk a szemszögbe - akkor látni fogjuk,

hogy a "totális értelmiségi" többféle szerepjátszása sok szempontból csökkenti minden szférában a párhuzamosan filozófáló, író, politizáló etc. értelmiségi teljesítményét. Ilyen korrekcióval tehát a "totális" vagy "diffúz" értelmiségi szerep negatívumai még tisztábban előbukkannak.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Bourdieu-nak a '90-es évek elejére ismét eltolódtak az értelmiségi szerepre vonatkozó kiindulópontjai. Az 1993-ban magyarul is megjelent "Világ értelmiségi, egyesüljtek!" című cikke már ismét pozitív hangsúllyal emeli ki az értelmiségi szerepjátszást. Ám oly módon alakítja át az értelmiségi fogalmat, amely csak bizonyos esetben ismeri el elfogadhatónak az értelmiségi típusú, közéletben való fellépést. Az értelmiségi létet egy törékeny egyensúly jellemez - mondja Bourdieu - mert egyrészt fontos, hogy a speciális értelmiségi mezőjében is fel tudjon mutatni teljesítményt, és *azon alapuló* tekintélyt, de másrészt ennek bázisán a közéletben is lépjen fel olyan egyetemes értékekért, amelyek túlmutatnak adott esetben a szűkebb társadalma közösségeinek értékítéletein: "... az értelmiségi még a politikában is csak az autonómiájából merítheti saját erejét, abból az autonómiából, hogy meg tud felelni az értelmiségi mező belső követelményeinek." (Bourdieu 1993:32). Bourdieu a "zsdanonizmus" megvalósítóinak nevezi azokat a középszerű írókat, művészeket, akik igazi teljesítmények nélkül jelennek meg a sajtó, a TV és a közvélemény előtt. De e mellett most már (szemben az 1980-as cikk "totális értelmiségijének" egyértelműen negatív leírásával) az értelmiségi "törékeny egyensúlyának" felbomlását látja, másik oldalról is, amikor csak a szűkebb szellemi hivatásával foglalkozik a tudós, művész etc., mivel "... a kulturális tőke tulajdonosai (annak a törékeny egyensúlynak a felbomlásával, amely az értelmiséget jellemzi) mindig is "visszacsúszhatnak" az egyik vagy a másik látszólag kizárólagos pozícióba, vagyis a "tisztá" író, művész vagy tudós illetve a politikus, újságíró és a szaktanácsadó szerepébe" (Bourdieu 1993:29). Tehát ebben a megfogalmazásban a csúcsot az a jó tudós, művész etc. jelenti, aki fellép a közéletben egyetemes értékekért, és itt már leértékelésre kerül a "tisztá" tudós, művész etc., de persze a silány teljesítménnyel közéletben forgolódo "álértelmiségi" is.

(Bourdieu főműve - La Distinction) A '79-80-as év Bourdieu életművében kiemelkedő fontosságúnak bizonyult, mert ebben a két évben két olyan összefoglaló művet írt, amelyek az addigi gondolati fejlődése summáját jelentették számára, de az azóta a haláláig eltelt két évtized is azt mutatja, hogy ilyen átfogó összegzésre már nem vállalkozott már Bourdieu. Az egyik munka, a már érintett 1980-as "Le sens pratique" (A gyakorlati érzék) volt, a másik a "La Distinction" (A megkülönböztetés) című könyv, amely 1979-ben jelent meg. A két munka tartalmaz közös részeket, de a jóval terjedelmesebb "La Distinction" a társadalom kulturális szerveződését, illetve ezen túl a politika, a tömegkommunikáció etc. szféráit is bevonja az elemzésbe, így ez a könyv önmagában is az "érett" Bourdieu gondolatvilágának summáját adja. Ha a munkát el akarjuk helyezni a lehetséges szakszociológiák rendszerében, akkor egyrészt a művészetszociológiába helyezhetők el bizonyos részei (pl. az egyes társadalmi rétegek esztétikai ízlésének elemzése), de ezek az elemzések egy átfogó kultúrszociológiai keretbe ágyazódnak mindvégig. Másrészt Bourdieu ösztársadalomra kidolgozott kategóriáinak - habitus, társadalmi mező, szimbolikus tőke etc. - empirikus anyagaként is megjelennek ezek az elemzések, így mint egy általános társadalomelméleti munka is értékelhető a "La Distinction".

A mű alapgondolatai - azon túl, hogy szinte minden korábbi elemzéséből beemelt részeket Bourdieu ebbe a munkájába - néhány korábbi tanulmányából jól kivehetően már a '60-as évek elejétől jelen voltak gondolatvilágában. Nézzük meg közelebbről ezeket az előtanulmányokat.

Ha ezeket a *szűkebb értelemben vett előtanulmányokat* nézzük, akkor az 1965-ös "Un Art moyen" (*Egy középszintű művészeti ág*) című kötetel kell kezdeni, amely a '60-as évek eleji dél-francia parasztságot vizsgáló empirikus kutatások - a nőtlenség és a paraszti életfeltételek összefüggései - egyik melléktermékeként, a parasztság és a többi társadalmi réteg fényképészeti szokásainak eltéréseit elemezte. Már ebben felmerülő meglátás, hogy a magasabb presztízsű társadalmi osztályok, rétegek az egyes művészeti ágakkal foglalkozásban abban a fokban kötelezik el magukat, amennyiben azok belső állapota hozzájárulhat az alább társadalmi osztályoktól való megkülönböztetés manifesztálódásához. (Így adódik a fotográfiához, mint művészeti ághoz való negatív hozzáállásuk, szemben a komolyzenéhez vagy a színházhoz, az irodalomhoz, mivel a fotográfián belül olyan finom árnyalatok, cizellált vélemények skálái még nem alakultak ki, amelyek eltérő elsajátítási fokon a társadalmi különbségeket láthatóvá tudná tenni a finom ízlésű és az "alpári" ízlésű rétegek között.)

Egy másik előtanulmány 1966-ból a "L' Amour de l' art" (*A művészet szeretete*) c. könyv volt, amely az oktatásszociológiai kutatások melléktermékeként a munkás- és paraszti környezetből származó egyetemi hallgatók kulturális örökségének eltérését elemezte a polgári és más felsőbb rétegek környezetéből származottakétól. Ennek hozadéka a "La Distinction" számára az eltérő művészeti ízlés és egyáltalán a művészeti ízlés visszavezetése volt a gyermekkori szocializációra. Harmadik előtanulmányként az 1968-as "Éléments d' une théorie sociologique de la perception artistique" (*A művészeti észlelés szociológiai elméletének alapelemei*) c. tanulmány volt, amely az előbbi elemzés gondolatait vitte tovább, és a műélvezethez szükséges előzetes iskolázottságot teszi a középpontba, illetve azt, hogy ezt az iskolázottságot elrejtik a felszíni mechanizmusok, és mint "természetes művészeti kompetenciát" mutatják azt be. Ez pedig hozzájárul a társadalmi egyenlőtlenség természetes (az individuumok eltérő képességeiben gyökerező) egyenlőtlenségként álcázásához. A kulturálisan "finom ízlés" és a "barbár ízlés" az egyes egyén tehetségeként vagy ennek hiányaként jelenhet így meg, míg Bourdieu elemzése kimutatja, hogy az alsóbb rétegekből származók hátrányos szocializációja, és a kulturális javakhoz való hátrányos hozzájutás, a kizártság adja a "finom" ízléstől való eltérést.

Egy negyedik előtanulmányt 1971-ből a "Le marché des biens symboliques" (*A szimbolikus javak piaca*) c. tanulmány jelenti, amelyben Bourdieu az átfogó kulturális szférán belüli művészeti mezők lokalizálódását elemzi. Megállapítása, hogy minél inkább dominánssá válik egy művészeti termék esetében a művészeti piac, annál inkább egy tendencia indul meg a termelők (a művészek) között művük specialitásának, sajátos jegyeinek kidomborítására, hogy ezzel piaci értéküket növeljék. Ennek eredményeként a diffúz-átfogó kulturális termelésen belül önálló művészeti mezőként szakadnak le az egyre specializálódott kulturális termékek, termelőik és termelésük. Az így létrejövő kifinomult stílusjegyek, speciális látásmódok ábrázolásmódok elsajátítása a családi szocializációban és az erre épülő formális iskolázottsággal a magasabb társadalmi rétegek számára mintegy természetszerűleg magasabb esztétikai kompetenciát nyújtanak, míg az ebből kirekesztettek csak az diffúz-átfogó kulturális termékekhez szükséges esztétikai kompetenciával képesek rendelkezni. Ennek egyik aspektusa, hogy míg az alsóbb

osztályokból származók a legkülönbözőbb tárgyakat alapvetően mint a szükségletkielégítés szempontjából alkalmasat tudják egy skálán elhelyezni, addig a magasabb társadalmi rétegek tagjai - persze magasabb jövedelmekkel - az esztétikai megítélés szempontjai szerint nézik a tárgyakat elsősorban.

Az ötödik előtanulmány 1975-ből szintén az esztétikai finom distinkciók és a társadalmi megkülönböztetésre törekvés összefüggését elemzi: "Le couturier et sa griffe" (*A divatruházat és a márkajel*). A divatipar tanulmányozása kapcsán Bourdieu a társadalmi csoportok között folyó "megkülönböztetésért" folyó küzdelmek jó terepére bukkant. Ha egy társadalomnak, csoportjai erős igénye miatt a megkülönböztetésre, szüksége van külső jelzésekre, amelyek mintegy láthatóvá teszik minden részletben és minden percben az "előnyös" és a "hátrányos" pozíciót, akkor a divatruházat erre különösen alkalmas, mert lehetővé teszi, hogy nemcsak a különböző szabászati etc. mintákat, de az "elmúlt év" divatjának éles megkülönböztetésével a mindenkor új szezon divatjával, és ezzel az "ódivatúval" szemben a divatos rétegek könnyed láthatóvá tételével kielégíti a társadalmi egyenlőtlenség stabilizálásának igényeit.

Itt érdemes megállni, mert Bourdieu elemzésének érvényével szemben egy általános kritikára lehet itt utalni. Ez a kritika úgy szól, hogy Bourdieu a specifikus francia társadalombeli viszonyokat elemzi, és így az ő meglátásai nem általában érvényesek a modern társadalmakra. Az a fajta éles megkülönböztetésre törekvés, és az ennek révén elterjedt éles kulturális - társadalmi tagoltság, amely a francia társadalmat jellemzi, nem található meg *ilyen fokban* talán egyetlen más modern társadalomban sem. Mint ellenkező pólust, az Egyesült Államok társadalmát lehet kiemelni, ahol a különböző jövedelmekkel és iskolázottsággal rendelkező rétegek kulturális ízlése, viselkedési szokásai sokkal közelebb állnak egymáshoz, mint az európai társadalmakban, nem is beszélve a francia társadalomban Bourdieu által feltárt képhez. Ugyanazt a rockzenét, regényt, filmet etc. szerethetik a legkülönbözőbb társadalmi réteg tagjai, és ez azért is lehet, mert nincsenek szankcionáló mechanizmusok az egyes rétegeken belül speciálisan rétegen belüli ízlések követésére (l. Münch 1986). Ezzel szemben a francia társadalmon belül szinte minden egyes ízléscsoportnál devianciát követhet el a felsőbb osztályok tagja, ha - rosszul szocializáltként - az osztályízléstől eltérőnek minősített zenét, regényt, színdarabot etc. talál értékesnek. A francia társadalom tehát a modern társadalmak átlagától eltérően finoman ügyel a külsőségre, a megkülönböztetések sok ezernyi részletére, és ezért minden szféráján belül nagy kapacitás alakult ki a különbségtevésekre és ezek betartásának szankcionálására. Az, hogy a "párizsi divat" az elegáns világ számára mindenhol mértékadónak tekinthető, az abból a fejlett, raffinált különbségtevési technikákból fakad, amelyre a francia társadalom igényei képesítették a francia divatipart. És ezzel az érveléssel láthatóvá lehet talán tenni, hogy miképpen a párizsi divat kifinomult megkülönböztetései egyedülállóak a modern társadalmak átlagához képest, úgy Bourdieu elemzései is a megkülönböztetések érvényeiről a modern társadalmakban csak bizonyos szintig fogadhatók el. Vagyis a vele szemben megjelent általános kritikát elfogadhatónak lehet minősíteni.

Visszatérve a "La Distinction" előtanulmányaira a hatodik előtanulmányt 1976-tól lehet említeni "Anatomie du gout" (*Az ízlés anatómiája*) címmel. Az alap gondolat ebben is az, hogy az esztétikai disztinkciók, finom megkülönböztetések azt szolgálják, hogy fenntartsák és láthatóvá tegyék a társadalmi különbségeket. Ebben a tanulmányban Bourdieu kidolgoz egy háromdimenziós modellt, amelyben a főbb

társadalmi rétegek és az eltérő kulturális szokásokkal jellemezhető főbb életstílusokat köti össze. Kimutatja, hogy - legalábbis a francia társadalomban - mennyire rétegspecifikus az, hogy ki milyen sportot űz, zenét hallgat, (sőt az egyes műfajon belül milyen stílusú zeneszerző számít kedvencnek), milyen műfajú regényeket olvas, filmeket néz, melyik színész a kedvence, milyen újságot olvas, milyen szeszesitalokat iszik, milyen rádióadókat hallgat és még lehetne sorolni sokáig Bourdieu különbség-feltalálási dimenzióit. És ezek a különbségek éles pontossággal kimutathatók nemcsak az alsóbb és felsőbb osztályok között, hanem a különböző tőkefajtákkal rendelkező felsőbb rétegek között is. Így az elsősorban gazdasági tőkével rendelkező vállalkozó rétegek és az ezzel szemben inkább kulturális tőkével rendelkező szellemi csoportokhoz tartozók között, sőt ezen belül az egyes frakcióik között is pontosan kimutatható különbségek vannak mindegyik előbb jelzett dimenzióban. (A három dimenzió az alsóbb és felsőbb osztályok, illetve a felsőkön belül a gazdasági tőkével, illetve velük szemben kulturális tőkével rendelkezők közötti eltérésekből jön létre.)

A *La Distinction* döntően már csak az előbb jelzett előtanulmányok alapgondolatait foglalja egységbe, illetve integrálja ezek közé részletező anyagként a legkülönbözőbb szférákat elemző korábbi tanulmányok gondolatait.

(Bourdieu akadémiai-tudományos szférára vonatkozó elemzései) A társadalomtudományok helyes módszertanának feltárása - vagyis az 1968-as "A szociológus mestersége", az 1972-es "Vázlat a gyakorlat elméletéhez" és az 1980-as "A gyakorlati érzék" kötetek - mellett Bourdieu a tudományos tevékenység kereteit, szerveződési mechanizmusait is külön tanulmányokban vonta be vizsgálódásai közé. Ez az érdeklődése időben könnyen lokalizálható, míg a többi területek felé általában évek hosszú során jutott el, kisebb tanulmányok majd végül átfogó monográfia útján. Egész pontosan 1975-ben lehet nála találni az első tanulmányokat, amelyek a tudományos szféra belső szerveződési mechanizmusait veszik elemzés alá, majd ezután évekig nem lehet találni publikációi között egyetlenegy ilyen tárgyú munkát, míg végül 1984-ben egy vaskos kötetben, a "Homo academicus"-ban, egy rendszeres monográfiát publikált a tudományos élet belső struktúrájáról. (Mint egy későbbi interjúban elmondta, a kötet hosszabb ideje kész volt, de tudta, hogy nagy vihart fog kiváltani tudós kollégái között Franciaországban, így alaposan meggondolta megjelentetését).

Az első előtanulmány, tehát az 1984-es nagy műhöz 1975-től "Les catégories de l'entendement professoral" (*A professzori ítélet kategóriái*) még Bourdieu felsőoktatási elemzéseit viszi tovább, elemezve az egyetemi oktatásban az egyetemi oktatók diákok teljesítményére vonatkozó értékelési kategóriáit. (Csak jelzésképpen kell itt említeni, mivel most ez csak mellékszál, hogy itt is a közös társadalmi rétegekből származás torzító - vagyis felértékelő - hatásait mutatja ki az egyetemi oktatók és a diákság egyes csoportjai között, illetve ezzel szemben, az eltérő társadalmi rétegben szocializáltság esetén leértékelő tendenciát mutatnak az egyetemi oktatók a diákok ilyen csoportjaival kapcsolatban.) E tanulmány mellett Bourdieu két verzióban is publikálja ebben az évben "a tudományos mező" belső struktúráinak elemzését. "La spécificité du champ scientifique et les conditions sociales du progrès de la raison" (*A tudományos mező sajátossága és az értelem fejlődésének feltételei*) címmel egy kanadai folyóiratban, majd saját folyóiratában "Le champ scientifique" (*A tudományos mező*) címmel jelentett meg ugyanazon évben egy másik tanulmányt.

Bourdieu elemzéseinek fókuszában a tudomány, mint hatalmi küzdelmek egy

speciális mezője jelenik meg, ahol a résztvevők a mezőn belüli speciális kulturális tőke mind nagyobb mennyiségéért szállnak be a küzdelembe, és az elért tőkeállomány birtokában uralmi viszonyukat igyekeznek stabilizálni a tudományos "kistökésekkel" szemben. Mivel Bourdieu személyes tapasztalati is bőségesek a francia akadémiai-tudományos szférán belüli küzdelmeket illetően, ezért az egyes kulturális mezők belső szerveződésében és a szimbolikus tőke működésének mechanizmusait sokszor e tapasztalatai alapján általánosítja ki a többi kulturális mezőre éppúgy, mint ahogy a speciális francia hierarchizált-centralizált struktúrák torzításainak eredményeit is mint "a" modern tudományos élet fő jellemzőit fogja fel. Hadd emlékeztessék itt az amerikai Robert Merton és követői (Hagstrom, Glaser etc.) elemzésére, akik szintén kimutattak torzításokat a modern tudományos alrendszer szerveződésében, de ők fel tudták mutatni azokat a speciális feltételeket, amelyek esetén ezek a torzulások nagy fokúak, illetve ezek kiküszöbölése esetén a torzulások alacsony szintre szorításának lehetőségét. (Lásd különösen Hagstrom elemzéseit a tudományos közösségek "szétszóródásáról", amely az univerzálisabb standardokat kényszeríti az egyes tudósra, míg ezzel szemben a centralizált szervezetben összefogott tudományos élet a torzulások magas fokát mutatták elemzéseik szerint.)

Az 1984-es "Homo academicus" c. kötet ezeket az elemzéseket árnyalja. A kötet empirikus alapját Bourdieu által 1969-ben vezetett felmérés adta, bár ennek kapcsán kritikusai megjegyezték, hogy Bourdieu-ra többször is jellemző, hogy sok éves empirikus anyagra támaszkodva bontja ki általános téziseit. Ennél fontosabb kritika Bourdieu empirikus megalapozottságával, hogy noha átfogó megállapításai egy részére megfelelő bázist adnak felmérései, de mivel átfogó megállapításait messze túlviszi az empirikus szociológiába bevett általános szinten, ezért ezek döntő része nem igazán tekinthető empirikusan igazoltnak.

(Bourdieu további munkái a '80-as években) Erre az időszakra Bourdieu már sokszoros végiggondolásban és absztrahálásban kiépítette a - legalábbis eddig véglegesnek tűnő - általános társadalomelméleti kategóriarendszerét, és ennek birtokában a legkülönbözőbb társadalmi szférák belső struktúráit igyekezett kisebb-nagyobb tanulmányokban beemelni elemzéseik közé. Így például 1987-ben egy vaskos angol nyelvű tanulmányban a "jogi mezőt" elemezte (*The Force of Law: Toward a Sociology of the Juridical Field*), de ugyanígy a "sportmező"-re is találunk nála ebből az időből tanulmányt, amely a különböző sportágak szerveződését és társadalmi kapcsolataikat - a már ismert módon - a társadalmi rétegek elkülönültségének stabilizálása szempontjából elemzi. E tanulmányok mellett, az időközben széles nemzetközi reputációval rendelkező Bourdieu, a '70-es évek végéig kidolgozott témáit és elemzéseit ismétli meg ezekben az években, egyrészt francia nyelven publikálva ezeket, de egyre inkább angol nyelven is megjelennek párhuzamosan tanulmányai a világ nagy szociológiai folyóirataiban. Kötetekkel főként tanulmánygyűjtései révén jelenik meg ekkor, és az 1984-es "Homo Academicus" után csak 1989-ben lép elő újabb önálló monográfiával, a "La Noblesse d'état, Grand écoles et spirit de corps" (Állami nemesség, a "grand école"-ok és a korporációk szelleme) c. kötettel. A korábbi felsőoktatási kutatásai után ebben a műben a speciális francia "elitfőiskolák" (*grand école*) szerepét vizsgálja meg, amelyek - jóval magasabb presztízzsel rendelkezve az egyszerű párizsi egyetemekenél - hagyományosan a francia állami felsőbürokrácia, a politika, az ipar és a többi szféra csúcspontjait képezi ki. Ilyen zárt "testületi szellemet" egyetlen nyugat-európai társadalomban sem láthatunk, és az e főiskolákra bekerülés

egyben a csúcskarrier biztos elérését jelenti, míg az egyetemi szféra többi részei ide nem tudnak biztosítani belépést diplomásaiknak. Ezt a zárt réteget nevezi Bourdieu "állami nemességnek", és ez csak tovább árnyalja '60-as években már lefektetett tézisének - különösen az 1970-ben megjelent "La Reproduction" című könyvében az iskolai bizonyítványok és diplomák legitimáló funkciójánál a társadalmi hierarchia különböző pontjára kerülésnél leírtakat. A mai francia főnemességet a "grand école"-ok végzőseinek diplomája hozza létre - mondja Bourdieu.

XVII. fejezet

Bourdieu elméletének alapkategóriái

1. A "társadalmi mező" fogalma

Bourdieu elméletének alapkategóriái közül is a legalapvetőbb a "társadalmi mező" fogalma. Láttuk, hogy ez a fogalom 1966-ban a "Champ intellectuel et projet createur" (Értelmiségi mező és szerzői alkotás) című tanulmányában jelent meg először, amelyben az egyes művész alkotását az alkotónak, a művészeti ágon (mezőn) belüli pozíciójából, illetve e mező hatalmi mezőhöz való viszonyából kívánja megérteni. A '60-as években aztán a mező-fogalom - Bourdieu akkori érdeklődésének megfelelően - az oktatási mező körül koncentrált, és minden más mező csak abból a szempontból jött számításba, hogy belső ismeret- és normaanyaguk (melyek a mezők belső egyenlőtlenségeinek fenntartását is szolgálják) miképpen mennek át az oktatásba, hogy semleges ruhába öltöztetve fenntartsa ez a mező az össztársadalmi egyenlőtlenségeket (l. Robbins 1992:91). A '70-es évek elejétől Bourdieu elvesztette érdeklődését az oktatási rendszer iránt, és az oktatás visszasüllyedve a többi mező közé, az összes társadalmi mező egyenlőként lépett be elemzési keretébe.

Általános élel először a "Genèse et structure du champ religieux" (*A vallási mező kialakulása és struktúrája*) című 1971-es tanulmányban kísérti meg a mezők keletkezésének és működésének jellemző vonásait összegezni. Nézzük meg először ennek legfontosabb passzusait, majd egy 1980-as tanulmányából, amely sok év után már általánosabban fejti ki erre vonatkozó nézeteit, fogunk kiemelni megvilágító idézeteket a társadalmi mezők Bourdieu-i elméletéből. (A jobb megértés kedvéért mindig Luhmann társadalmi alrendszer-fogalmával hasonlítom össze a Bourdieu-idézetek tartalmát.)

Nézzük először a vallási mezőt: "A vallás racionalizálásának megvan a maga normatív jellege....amely mindenekelőtt önálló papi testület kialakulását feltételezi....Ez a folyamat, amely kifejezetten a vallási javak termelését, újratermelését és terjesztését biztosító intézmények megszületéséhez, valamint ezeknek az intézményrendszereknek - a gazdasági körülményektől viszonylag független differenciáltabb és bonyolultabb struktúrájához, tehát egy viszonylag önálló vallási mező kialakulásához vezet, a vallási gyakorlatoknak és képzeteknek azzal a rendszereződő és moralizálódó folyamatával párhuzamos, amely az objektíve (kvázi) rendszerként működő mítoszt kifejezetten rendszerezett (kvázi) rendszerként működő vallási ideológiává változtatja....A valódi egyistenhit....fölkötőbb ritka a primitív társadalmakban, és Paul Radin szerint, az erősen szervezett papi testület megjelenéséhez kapcsolódik....A vallási mező kialakulása tehát az üdvjavak monopolizálásának következménye, amit a vallási szakértelem kizárólagos letéteményesének elismert papi testület hajt végre. E testület nélkül egyes elképzelhetetlen a titkos (tehát ritka) vallási ismeretek tudatosan szervezett együttesének termelése és újratermelése. Ilyenformán a vallási mező kialakulása együtt jár azok innen való objektív kirekesztésével, akik éppen ezáltal válnak

laikussá vagy a szó kettős értelmében vett profánná. A laikusok meg vannak fosztva a vallási tőkétől, mint felhalmozott szimbolikus tőkétől, de a tényt jogosként elfogadják, mert fel sem ismerik lényegét"(Bourdieu 1978: 174-178).

Ezek az idézetek azt a központi gondolatot variálják, hogy az egy *tevékenységet hivatásszerűen ellátók sikeres monopolizálása e tevékenység felett hozza létre az egyes társadalmi mezőket*. Így általánosabban megfogalmazva Bourdieu mező-fogalma közel esik a professzió-elméletek egy befolyásos csoportjához, amely a privilégiumok és a nagyobb anyagi és társadalmi presztizs elérésére törekvéssel magyarázzák az egyes professziók létrejöttét. A luhmanni társadalmi alrendszer fogalomtól egyrészt eltéríti az, hogy - embercsoportok küzdelméhez és előnyökre törekvéshez kötve a mező fogalmát - fel sem veti, hogy egy-egy mező egy-egy társadalmi alapfunkció szükségszerű ellátása által **is** meghatározott, másrészt leszűkíti a mezőt a professzionálisan tevékenységűzőkre.

Nézzük meg most az említett 1980-as tanulmányból a társadalmi mezők általános tulajdonságaira írtakat Bourdieunál: "A mezők a szinkronikus megértés számára mint a pozíciók vagy a posztok strukturált tereiként jelennek meg, amelyeknek a tulajdonságai függenek az e tereken belül elfoglalt pozícióktól, és amelyeket elemezni lehet a mindenkori pozíció-betöltők jellemzőitől függetlenül. A *mezőknek általános törvényeik vannak*: az olyan különböző mezők mint a politikai mező, a filozófiai mező, vagy a vallási mező változatlan funkcionális törvényekkel rendelkeznek" (Bourdieu 1980: 113).

Ez az idézet jól mutatja, hogy a mező fogalmat Bourdieu éppoly átfogó jelleggel használja, mint Luhmann a rendszerfogalmat. Emlékszünk: interakcióktól, szervezeteken keresztül egészen az össztársadalomig és az egyes alrendszerekig, minden rendszert jelentett Luhmann számára. Fontos volt azonban, hogy miután mindenre kitágította a rendszer fogalmat, azután belülről egy tipológiával felbontotta *rendszer szintekre* a végtelen számú rendszerek sokaságát. Vannak-e a mezőknek eltérő szintjei Bourdieunál? Már itt jelezni kell, hogy nem található ilyen mező-tipológia és belső szintekre bontás nála, így a szélesre fesztett mező-fogalom csúszkálóvá válik a különböző elemzésekben.

Az idézet első mondatát érdemes címét megidézni, hogy össze tudjuk hasonlítani Bourdieu mező-fogalmát a professzionális alrendszerek – fogalmával: „A mezők a szinkronikus megértés számára mint a pozíciók vagy a posztok strukturált tereiként jelennek meg, amelyeknek a tulajdonságai függenek az e tereken belül elfoglalt pozícióktól, és amelyeket elemezni lehet a mindenkori pozíció-betöltők jellemzőitől függetlenül". Emlékezzünk a professzionális intézményrendszerek elméletet kifejtő első részből arra, hogy Hagstrom nyomán a tudományos alrendszer bináris kód szerinti működését akkor láttuk biztosíthatónak, ha nem hierarchiák, szervezetben összezárt tudósok, hanem szétszóródottság jellemzi egy-egy országban az egyes tudományág működését. Ekkor és az egyetemi piac, illetve a tudományos piac melletti finanszírozás, és nem a centralizált állami finanszírozás esetén láttuk biztosíthatónak az igaz/hamis duálon való orientálódást és a valódi tudományos teljesítményben nyugvó reputációs struktúrák felépülését és e duál tudományt szervező szerepét. E korábbi elemzésük szerint ez teszi egyáltalán professzionális intézményrendszerré a valóságfeltáró tevékenységet - túl az előnyökre törekvés szintén mindig jellemző harcain a résztvevők csoportjai között. Bourdieunál ezzel szemben minden mezőn belüli "pozíció-eloszlás" (vagyis a "szétszóródott" és a

hierarchizált-zárt szervezetű is) csak a "mező" más belső állapotát jelenti. Annyit tesz ehhez csak hozzá - egy más anyagában - hogy ha a mezőn belül egy teljes hierarchia merevedik le, amelyben már nincs harc a mező speciális előnyéért, akkor az megszűnik 'mezőnek' lenni és "apparátus" lesz belőle: "A mezőkben a cselekvők és az intézmények folytonos harcot vívnak, annak a játéktérnek a konstitutív szabálya szerint, változó erővel és ezért a siker változó valószínűségével azért, hogy elsajátítsák a játék tétjeként forgó specifikus termékeket. Azok, akik egy adott mezőben uralkodnak, a maguk előnyére fordíthatják a mező működését, de mindig meg kell küzdeniük az alávetettek ("politikai" vagy más természetű) ellenállásával (...). Mármost bizonyos megvizsgálandó történelmi körülmények között a mező apparátusként kezdhet működni. Amikor az uralmon lévőeknek sikerül megtörniük és megsemmisíteniük az alávetettek ellenállását és reakcióit, amikor minden mozgás kizárólag felülről lefelé halad, az uralom hatására a mezőt alkotó harc és dialektika megszűnik" (Bourdieu: 1990:59, a "Replika" folyóiratban). Az előnyökért folytatott, résztvevők és csoportjaik közötti harc tehát az, amit Bourdieu a "mező" normális állapotának tekint, és csak a teljes uralom beállta jelzi a határesetet - és a "mező" megszűnését, "apparátussá" válását. Ezzel szemben a professzionális intézményrendszerek elméletének felfogása szerint *ilyen intézményrendszer annak a függvényében "bukkan elő" a partikuláris harcok mögül egyáltalán, ha a résztvevők egyenlőségének - vagyis szétszóródottságuk - egy foka ezt lehetővé teszi*. És ez az új minőség az univerzális bináris kódban orientálódás lesz, illetve a teljesítmények értékelése függetlenné válik a pozíciók betöltőjétől. (Emlékezzünk, hogy a Merton által feltárt torzulást itt a "Máté-effektus" jelenti még a szétszóródottság mellett is!) Vagyis míg Bourdieu mező-fogalma az előnyökre törekvő résztvevők és csoportjaik közötti partikuláris harcokra helyezi a hangsúlyt, a "professzionális intézményrendszerek elmélete" az e mögül előbukkanó univerzális igaz/hamis, jogos/jogtalan etc. duálokra orientálódó teljesítményekre. Számunkra így az, ami Bourdieu elemzése számára a főszabály, mint több-kevesebb fokban szükségszerű torzulás jön számításba, és e szemszög miatt fontosak voltak azok a pozíció-elosztások, amelyek e torzulások *fokozták*, elhívátva a másik irányban azoktól, amelyek e torzulásokat *egy szint alatt tartották*.

Nézzünk meg egy következő idézetet a társadalmi mezőről: "Egy mező, legyen az pl. a tudományos mező, meghatározódik többek között a specifikus tétek és érdekek mentén, amelyek visszavezethetetlenek más mezők tétjeire és érdekére (az ember nem tudna ösztönözni egy filozófust egy geográfus tétjeivel), és amelyek nem érthetőek meg egy olyan valaki által, aki nincs felkészítve az adott mezőben való részvételre. Ugyanis minden érdek-kategória magában hordozza más érdekek irányában a közömbösséget, ill. más mezőbe való beruházás iránti közömbösséget, vagyis ezek az érdekek úgy tűnnek fel egy másik mezőben résztvevő számára, mint abszurdak, értelmetlenek és érdektelenek. Hogy egy mező működni tudjon, ahhoz az szükséges, hogy e mező már rendelkezzen kialakult tétekkel, és az emberek készek legyenek játszani a játékot, dotálva azt a habitust, amely implikálja a játék és a tétek immanens törvényeinek ismeretét és elismerését" (Bourdieu 1980: 113).

Itt jól láthatók az eltérő szintű mezők külön tartásának hiányaiból eredő problémák. Mező pl. a tudományos mező, és ennek más mezőtől elhatárolására Bourdieu olyan példát hoz, amelyben két szűkebb tudományág adja két eltérő mező példázatát. Így elvész az a közös a példában szereplő filozófusok és geológusok között, hogy mindkettő, ha más konkrétsággal is, de a tudós életvitele, gondolkodásmódja, speciális szakmai erkölcsi szabályai, originális új ismeretek feltalálására törekvése jellemzi mindkettőjüket. (És még lehet tovább sorolni a közös jellemzőket). Ezt a

közösséget máskülönben jól mutatja az idézet másik fele, amelyből értelmezéssel kivehető hogy pl. egy filozófiába már évtizedeket beruházó és reputációval jutalmazott tudós éppoly kevésbé vágyik (és tud) átmenni mondjuk a jogi szférába specialistának, mint a geofizikus. Ugyanígy az utolsó mondat - a habitusra utalva - mutatja, hogy Bourdieu-val szemben inkább a tudomány egészére alkalmazható a mező-differenciálás és a határmegvonás, mintsem a konkrét példájára. (Vagyis nem a filozófusok és a geológusok eltérő "mezőire".)

Egy további idézet új oldalról mutatja be Bourdieu mező-fogalmát: "A mező struktúrája az olyan ágensek és intézmények közötti erőviszonyok egy állapotát jelenti, akik el vannak kötelezve abban a küzdelemben, vagy ha az ember más kifejezést preferál, a specifikus tőke elosztásában, amely felhalmozódva a megelőző harcok eredményeként, orientálja a későbbi stratégiákat. Ez a struktúra (...) maga is mindig benne van a játékban: a harcoknak, amelyeknek a mező adja a terepet, mindig egy fontos tétjét jelenti a legitim erőszak monopóliuma (vagyis egy specifikus autoritásé) és ez karakterisztikus a mindenkor elemzett mező számára, vagyis tételszerűen fogalmazva: a specifikus tőke elosztási struktúrájának konzerválása vagy felborítása (...) Azok, akik az erőviszonyok egy meghatározott állapotában monopolizálják - többé-kevésbé teljesen - a specifikus tőkét, az adott mező specifikus karakterisztikája autoritásának vagy hatalmának alapzatát, hajlamosak a konzerválás stratégiáira, amelyek a kulturális javak termelésének mezőiben az ortodoxia védelme felé tendálnak, míg ezzel szemben a tőkével kevésbé ellátottak, akik gyakran az újonnan érkezettek, tehát a legtöbb időszakban a legfiatalabbak, hajlamosak a felforgatás stratégiáira, amelyek a heréziát, az eretnekséget jelentik. Ez az eretnekség, ez a heterodoxia, mint kritikai realitás, amely gyakran a doxa válságával kapcsolódik össze, és amely a csend dominánsait, vagyis a magától értetődőség hallgatásában érdekeltet, megszólalásra kényszeríti, és az ortodoxia védelmének vitáit kényszeríti rájuk (...) törekedve a doxa hallgatólag csatlakozása ekvivalensének létesítésére" (Bourdieu 1980: 114).

A "specifikus tőke" fogalmával ebben az idézetben új fogalom jött be, amivel később részletesen foglalkozunk. Itt inkább arra kell tenni a hangsúlyt, hogy Bourdieu itt ismét mint az egyes mezőkön belüli *speciális előnyökért folyó* harcot tematizálja a mező működését, és nem pl. az osztálytársadalom számára valamilyen szükséges nélkülözhetetlen alapfunkció ellátása szempontjából. Az elemző Luhmanntól és Parsonstól azt a vezérfonalat veheti, hogy bizonyos elementáris evolucionárius univerzálák nélkül nem tud fennmaradni egy társadalom. Magasabb szinten, komplexebb társadalom pedig csak egy sor ilyen funkcionális alaptevékenység többé-kevésbé integrált ellátása esetén tud zavar nélkül működni. Bourdieu egész szemléletmódjából ez a szemszög hiányzik, és előnyökre törekvő érdekcsoportok harcaikért jelenik meg minden mező.

Ilyen harcok természetesen léteznek, még ha - túlmenve Bourdieun - e mellett számba vesszük az átfogó funkcionális kényszerek hatásait is az egyes mezőkön belül. És ebből a szempontból jó felismerésnek kell tekinteni az "ortodoxok" és az "eretnekek" általános jellegű szembenállásának elemzését. A luhmanni vonalon előre haladó professzionális intézményrendszerek elmélete szemszögéből ezt egy speciális torzulásként lehet felfogni, de éppoly szükségszerűnek, mint pl. a mertoni tudományszociológia képviselői által feltárt többi torzulást a tudomány alrendszerében. Itt persze Bourdieu az összes mezőre kitágítja ezt a torzulást, így ez jóval általánosabb érvényű tézis, mint a mertoni tudományszociológiai iskola tudomány működésére korlátozott megállapításai. Érdekes lenne megnézni így

empirikus helytállóságát a jog, a politikai etc. "mezőkben" is. Hadd jelezzem, hogy az empirikus alapozottságra törekvő Bourdieu ezeknél az általános érvényű megállapításoknál a legkevésbé sem alapoz megfelelően széles empiriára. Persze az elméleti szociológiai szintjén mint *ösztönző hipotézisek*, így is nagy szerepet játszhatnak az ilyen megállapítások. Mindenesetre az olyan eltorzult struktúrával bíró "mezőben" mint a magyar társadalomtudományoké, teljes mértékben helytálló megállapítás az "ortodoxiára" vagy ezzel szemben az "eretnekségre" törekvők küzdelmeire.

Végül zárjuk a mező-fogalom elemzését egy hosszabb Bourdieu-idézettel, amely az előbbieken már érintettekén túl új oldalakat villant fel e gondolkörből: "Egy mező további és kevésbé látható jellemzői a következők: az összes ember, aki egy mezőben el van kötelezve, az alapvető érdekeknek egy meghatározott mennyiségével rendelkezik. Tudniillik mindenki, aki össze van kötve a mező létével, az objektív cinkosság egy fokával rendelkezik, és ez minden antagonisztikus ellentét ellenére közös alapot jelent számunkra. Az ember hajlamos elfelejteni, hogy a küzdelem már előfeltételezi az antagonisztikusan szembenállók számára azt, ami megéri a küzdelmet, és ez vissza van szorítva a magától értetődőség világába, a doxa világába. Vagyis mindenki, aki alkotja a mezőt és tevékenykedik benne, a játék és a tétek mind feltételezik, hogy az ember akceptálja ezeket hallgatólagosan (...) a játszás ténye által, azáltal, hogy beléptek a játékba. Azok, akik részt vesznek a küzdelemben, hozzájárulnak a játék újratermeléséhez, ill. - a mezők különbsége szerint több-kevésbé teljes mértékben - a tétek értékében való hit kialakításában. Az új belépőnek meg kell fizetni a jogot a belépéshez, amely a játék értékének elismerésében (a szelekció és a kooptáció jórészt összhangban áll a játékhoz és az ehhez szükséges beruházáshoz mutatott figyelem fokával) és a játék működése elveinek gyakorlati megismerésében áll.

Az újonnan belépők ugyan a szubverzió (felforgatás) stratégiáihoz vonzódnak, de a kizárás terhe mellett ezeket csak meghatározott keretek mellett követhetik. És valójában a részleges forradalmak, amelyek a mezőkben folyamatosan ismétlődnek, nem teszik kérdésessé a játék alapját magát, ill. az alapvető axiómáit, és azt a végső hit-talapatot, amelyen nyugszik az egész játék. Sőt mi több, a kulturális javak termelésének mezőiben (a vallási szférában, az irodalomban, művészetben) az eretnek felforgatás a gyökerekhez visszatérést reklamálja, az eredethez, az játék igazságához, és fellép a degradáció ellen, amely a mezőt érte a kezdetek óta. (A faktorok egyikét, amely a legkülönbözőbb játékokat védi a totális forradalom, a teljes szétrombolás ellen, amely az uralkodók és az uralom szétrombolása mellett magát a játékokat is megsemmisítené, pontosan a beruházások (időben, erőfeszítésekben etc.) jelentik, amelyek előfeltételezik a már lezajlott belépést a játékba, és mint e folyamat rítusainak vizsgái hozzájárulnak a játék egyszerű és tiszta szétzúzásának elgondolhatatlanságához. Ezért van az, hogy a kultúra egész szektorai vannak megmentve azon ár által, amely előfeltételezi a szükséges ismeret megszerzését a játék-formák szétzúzásához is. A játék elveinek gyakorlati megismerésén keresztül, amely megkövetelt minden újonnan belépőtől hallgatólagosan, a játék teljes története és az összes elmúlt játék jelenvalóvá válik a játék minden mai aktusában" (Bourdieu 1980: 116).

2. A habitus fogalmáról

Bourdieu szellemi fejlődésének elemzésénél már jeleztük, hogy a '60-as évek

második felétől nagy szerepet kapott a legkülönbözőbb elemzéseiben a "habitus" fogalma. Ezt a fogalmat Erwin Panowsky-tól vette át, és ebben az eredeti kontextusban a habitus fogalma azt jelezte, hogy egy korszak gondolkodási stílusa meghatározza olyan távolabbi tevékenység főbb alapjait is, mint pl. az építészet. Átfogóbb társadalomelméleti keretben végiggondolva azonban Bourdieu számára kiáltalánosítva, mint a létező társadalmi struktúrák és az e között cselekvő egyének *közvetítő kategóriája* vált fontossá a habitus fogalma (Bourdieu 1970:125-158). Ezzel az elméleti újítással Bourdieu a társadalomtudományokban kibékíthetetlen ellentétnek tűnő *objektivizmus* és *szubjektivizmus* álláspontjaiban igyekszik egy közép-pozíciót elfoglalni. Az *objektivista felfogás* az emberek gondolkodását, cselekvéseit és a szellemi szférák teljesítményeit általában is, az adott korok természeti és társadalmi környezete által meghatározottnak tekinti - és ezer jel mutat arra, hogy sok szempontból a lét tényleg meghatározza a tudatot. Ezen álláspont tarthatatlanságára teszi hangsúlyt az egyén autonóm cselekvésének és gondolkodásának autonómiáját *elfogadó szubjektivista kiindulópont*, és ezer jel mutat arra, hogy valóban végtelenen eltúlzott a létfeltételek merev determinista felfogása az egyéni cselekvések felett. A marxizmuson belül ez utóbbi álláspont részleges elfogadása vezetett ahhoz a formulához, hogy a lét csak "végső fokon határozza meg a tudatot", így az "alap" is csak ennyiben határozza meg a "felépítményt", és akkor létezik egy "viszonylagos önállóság".

Bourdieu a habitus fogalmában gondolta megtalálni azokat a közvetítő mechanizmusokat, amelyek ugyan egyrészt tényleg egy adott korszak létfeltételei által formálódnak, de amelyek másrészt csak a *gondolkodás és a cselekvés alapjellemzőit határozzák meg*. Így egyrészt a létfeltételek változásai nem hatnak közvetlenül a cselekvésre és gondolkodásra, hisz azt a (már) *stabilizálódott habitus* irányítja, és másrészt az egyes egyének között óriási eltérések lehetnek ugyanazon "habitus" keretén belül is.

Nézzünk meg néhány, habitust körülíró idézetet Bourdieu munkáiból: "A habitust azok a kondicionálások termelik ki, amelyek a létfeltételek egy meghatározott csoportjához tartoznak, azok a strukturáló struktúrák, amelyek úgy funkcionálnak mint a létrejövő (későbbi) struktúrák meghatározói, vagyis mint a gyakorlat és a reprezentációk alapvető nemzői és szervezői, amelyek adaptálódva lehetnek hozzájuk, de anélkül, hogy a célok tudatos szándékát, ill. az ezek eléréséhez szükséges kifejezett tudást feltételeznénk, és amelyek objektív módon úgy szabályoznak, hogy nem feltételezik e szabályoknak való tudatos engedelmességet, és amelyek végső soron anélkül valószínűsítik meg egy kollektív összehangolódást, hogy bármiféle karmester szervező cselekményeinek termékei lennének..." (Bourdieu: *Le sens pratique* 1980. pp. 88-89). Ez az idézet jól mutatja a habitus *közvetítő* jellegét a struktúrák és az egyéni cselekvések meghatározása között, amit bevezetőben már hangsúlyoztunk.

Mielőtt azonban tovább mennénk Bourdieu idézeteiben, villantsunk itt fel röviden egy *eltérő elméleti megközelítést* az egyes egyén magatartásirányítási mechanizmusairól, és ezután ennek fényében nézzük meg a habitus-irányítottság tematizálásnak előnyeit - hátrányait. Ennél a megközelítésnél említeni kell *Arnold Gehlen* antropológiai elméletét és *Heller Ágnes*t, aki a '70-es években foglalkozott ezzel a problémakörrel (lásd Gehlen 1978; Heller 1970; 1978) és írásaiból a következő kép bukkan elő. A társadalmi fejlettség alacsonyabb szintjein lévő közösségekben az egyes emberek cselekvéseit döntő mértékben szituációkra szabott szokásnormák irányítják, amelyek a változatlanúságra berendezkedett közösségekben

jórészt tudattalanodott rutinként működnek, és a felnövekvő következő generáció is pusztá utánzással sajátítja el ezeket. Csak a sűrűbb normasértés az, ami egyáltalán tudatossá teszi, hogy itt kötelező normák (magatartásminták) követéséről van szó. A társadalmi fejlődés magasabb szintjein, amikor az egyes egyének már nagyobb és belülről tagoltabb közösségekben élnek, illetve a tagoltabb csoportokban egyszerre több pozíciót is betöltenek (pl. családapa, állampolgár, mérnök, egy város lakója, autóvezető stb. stb. egyszerre) akkor a sok-sok különböző szituációban már nem csak az egykori szokásnormák irányítják, hanem a rugalmas reagálás döntően csak az absztraktabb normák, értékek, elvek szintjén kaphat meghatározottságot, de ezek keretei között az embernek magának kell - önálló gondolkodással és magatartásminta-választással - cselekedni. Ekkor a magatartásirányítás tehát a hézagmentes-konkrét *szokásnorma-irányítottságról áttolódik az absztraktabb norma és érték-irányítottság* felé, noha a szituációk egy részében így is csak számtalan szokásnorma tehermentesítő rutinja mellett lehet elviselhető az egész egyénre zuhanó "döntési teher".

Az *ösztönirányítottság* tompaságából tehát az eleinte hasonló tompaságú *szokásnorma irányítottság* az emberek magatartás irányításának jellemzője, majd a társadalmi evolúcióval a modern közösségekben ez részben háttérbe szorul, illetve az ember rutinjai, szokásnormái egyre inkább felülvizsgálhatóvá válnak az absztraktabb normák, értékek, elvek egymásra vonatkoztatásával és az erre fordított gondolati munkával. Vagyis belép, az előbbieket részben háttérbe tolva, az értékirányítottság. Aztán persze az így "végiggondolt" döntések után a kiválasztott magatartási minták egy rövid idő után ismét menthetetlenül rutinná válnak az egyes ember cselekedeteiben és gondolkodásában, amíg nem vetődik fel valamiért a felülvizsgálatuk. (Ez a felülvizsgálat persze mindig csak részleges lehet, és millió szituációban az ember kénytelen mindig, rutinszerűen is dönteni!) A modern társadalom különböző rétegeiben eltérő lehetőség nyílik az értékirányítottság súlyának növelésére a pusztá rutinok általi irányítottsággal szemben, vagyis az *egyre "reflexívebb" gondolkodás és cselekvés felé előrelépésre*, a pusztá gondolati sémák, sztereotípiák, és szokásnormák rutinjai helyett. Az egyre terjedő szellemi foglalkozások nyilván inkább módot adnak erre, mint amikor a társadalom tagjainak döntő része fizikai és mezőgazdasági munkák rutinja mellett éli le életét.

Nos tehát arra kell figyelni, hogy e képhez mit tudunk hozzátenni Bourdieu habitus-irányítottságának elemzéseivel.

Menjünk tovább Bourdieu habitus-elemzéseinek idézeteiben: "A habitus léte csak azokat a gondolatokat, észleléseket és cselekvéseket teszi lehetővé, amelyek a partikuláris lét feltételek korlátai közé esnek. Rajta keresztül a struktúra, amelynek ő maga is terméke, kormányozni tudja a gyakorlatot, nem pusztán a mechanikus determináció útján, de azon kényszerek és korlátok útján is, amelyek eredetileg belőle eredtek....Mivel a habitus egy végtelen kapacitást jelent arra, hogy termékei - gondolatok, érvelések, kifejezések, cselekvések - kontrollált szabadságát létrehozza, amelynek mindig megvannak a társadalmilag és történetileg meghatározott korlátai, a kondicionált és kondicionális szabadság, amelyet a habitus biztosít éppoly távol van egy improvizált újdonság kreálásától mint az eredeti feltételek mechanikusan egyszerű reprodukciójától (Sens pratique 1980. pp. 88-89). Ez az idézet azt mutatja, hogy Bourdieu az értékirányítottságra támaszkodó "kiszakadás" lehetőségét a partikularitásból nem veszi figyelembe, és túlzottan a partikuláris létfeltételek meghatározó súlyát emeli ki a "habitus" irányítottságban.

"Szemben a tudós értékelésével, aki korrigálja magát minden egyes tapasztalat után, a kalkulus szigorú szabályainak megfelelően, a habitus anticipációi, gyakorlati hipotézis-félék, amelyek a múlt tapasztalatainak alapulnak, és amelyek átlagon felüli súlyt adva viszik át a régi ítéletet az új tapasztalatokra. Ezek valójában a létfeltételek meghatározott osztályának jellemző struktúrái, amelyek a gazdasági és társadalmi szükségszerűségeken keresztül ránehézkednek a háztartás relatív autonómiájú univerzumára és a családi viszonyokra, vagy jobban mondva ezeknek a szükségszerűségeknél a családon belüli kifejeződésén keresztül (pl. a nemek közötti munkamegosztás, a tárgyak világa, fogyasztási módok, szülők közötti viszonyok stb.) termelik ezek a habitus struktúráit, amelyek a maguk elrendezettsége szerint az összes későbbi tapasztalat észlelésének és értékelésének az elveit alkotják.

A történelem termékeként a habitus termeli az egyéni és társadalmi gyakorlatokat, tehát magát a történelmet, a történelem által létrehozott sémák szerint konform módon. A habitus biztosítja a múlt tapasztalatainak aktív jelenlétét, amelyek - lerakódva az összes szervben az észlelés, a felfogás és a cselekvés formáiként - biztosabban mint az összes formális szabály és az összes explicit norma tendálnak a gyakorlatok konformitásának garantálására és az időbeli állandóságuk fenntartására (Sens pratique 1980. pp. 90-91., ill. 102.)

Az idézetből talán jól kibukkan, hogy itt Bourdieu - szemben a tudós "reflexív" beállítódásával, amely minden tapasztalat után tudatosan visszatekint előfeltevéseire és szükség esetén rögtön korrigálja azt - a habitus-irányítottság a *tudattalan-nem reflexív* meghatározottságra teszi a hangsúlyt. Nem található máshol sem nála olyan elemzés, amely evolucionárusan nézné át, hogy a habituson belül esetleg különböző komponensek inkább reflexívebb, míg más komponensek esetén kevésbé reflexív irányítást fejtenének ki, és hogy a modern emberre vajon inkább inkább jellemző a reflexívebb magatartásirányítás, mint a tradicionális társadalmak emberére. Ebből a szempontból tehát elméleti hiányt lehet megállapítani Bourdieu habitus-elemzésében.

Másrészt azonban úgy tűnik, hogy ha nem is mint egy jól tagolt elmélet az egyének magatartásirányítási mechanizmusaihoz, de mint új összefüggéseket felvillantó elméletet fontosnak kell tartani. Nézzük meg ennek érzékeltetésére a "népi habitus és a férfiaság" összefüggéseire vonatkozó elemzéseit: "El kellene gondolkodni azon, hogy a fizikai erőszak mint a férfiaság alapvető dimenziójának felértékelődése az alsóbb néprétegek között, és mindannak ami ezt létrehozza és fenntartja hasonló módon való magasra értékelése, legyen szó a táplálékról és az anyagában és ízében egyaránt "erős" italokról, vagy a munkáról és az erő kifejtéséről, vajon nem áll-e egy racionális viszonyban azzal a ténnyel, hogy a paraszti osztály és a munkásosztály egyaránt oly mértékben függ a munkaerő nagyságától, amely a kulturális reprodukció és a munkaerő törvényeit - sokkal inkább mint bármely más osztály esetében - az izomerőre csökkentik? Nem szabad elfelejteni, hogy egy olyan osztály, mint a munkásosztály nem rendelkezik egyébvel mint munkaerejével, és semmi mást nem tud szembeszegezni más osztályokkal - azon túl, hogy megvonja ezen erő rendelkezésre bocsátását - csak küzdő erejét, amely az erőtől és tagjainak fizikai bátorságától függ, a számszerű mennyiségükön túl. Vagyis az utóbbit tekintve tudatuktól és egymással való szolidaritásuktól, vagy ha az ember másképp akarja kifejezni magát: a szolidaritásuk tudatától" (Bourdieu 1979: 447-448).

Bourdieu állításának lényege tehát, hogy az alacsonyabb társadalmi fejlettségi szinten és a ahol sikeres tevékenységben *minél nagyobb fizikai erő* kell, ez az alaptényező kihat a legkülönbözőbb dolgok megítélésére. Az italok, a táplálékok

megítélésénél, a magasra értékelt viselkedésnél, amelyekben valahol mindig ott van a fizikai erő szerepe. És ez az egész lecsapódik a *férfiasság* egy mintájában, amely minden szegletében a fizikai erő valamilyen megnyilvánulására épül.

Egy következő idézetben Bourdieu azt emeli ki, hogy a modern társadalomban, miután bizonyos társadalmi rétegeken belül többé már nem a fizikai erőn nyugszik a magas szintű teljesítmény, így ez olyan habitust és pl. férfiasság-képet hoz létre, amely tagadja az előbbi, és egy konkurencia létezik a különböző habitusok érvényességének felmutatásában. Nézzük ezt meg közelebbről: "Ez azt is jelenti, hogy nem lenne helyes, ha nem vennénk figyelembe a moralizációnak (vagy demoralizációnak) azt a politikai hatását, amely az új morális-terapeutikus eszközök (női magazinok, kéthetenként megjelenő folyóiratok, rádióközvetítések stb.) útján fejeződik ki. Mint a paraszti lét határesetei mutatják, a test legitim használatának és a domináns életstílus sértetté e lét reprodukciójának sajátlagos feltételeit (a teljes önkihasználásból eredő nőtlenséggel például) és mint osztályként való létében is, amely képes lenne saját identitása elveit megfogalmazni. És ez az identitás egy alávetett osztály számára az utolsó menedékhelyek egyike kétségkívül, a kapacitás arra, hogy önmaga hozza létre az ember és a szociális világ sajátlagos kifejeződését, és az ettől való megfosztás fenyegeti a munkásosztály tagjai hűségét a férfiasság értékeihez, amely tehát az osztályként való önálló létezés egyik legfontosabb formáját jelenti. És egy osztály identitásának és egységének legalapvetőbb elvei - amelyek a tudattalan szférájában találhatóak - bizonyulhatnak érintve abban, ha a testben való viszonyban ezen a döntő pontján az alávetett osztály addig jut el, hogy nem tudja magát definiálni, már csak az uralkodó osztályhoz való viszonyban, vagyis a testhasználat domináns definícióját tőlük veszik át" (Bourdieu 1979: 447-448).

Egy kissé ez az idézet azt is felidézi, amit a legitim nyelvhasználatért folyó harcnál emeltünk ki a korábbi fejezetben a sok nyelvhasználat (vagy több nyelv) között, melyben a sikertelen nyelvek, nyelvhasználatok leértékelődnek, sőt szankcionálást von maga után használatuk. Ugyanígy itt is általánosítani lehet a különböző habitusoknak egy társadalomban elismert legitimitását. Pl. "mucsainak" és durvának minősülhet olyan habitusból eredő viselkedés és ízlés, ami a fizikai erő fontosságát előfeltételező létfeltételeknél a legmagasabbra értékelt lehet, míg egy ezt nélkülöző létfeltételek között tevékenykedő rétegben szocializált férfi pl. "nőiesnek", "finomkodónak" fog minősülni az említett másik környezetben.

Ezekből az elemzésekből azt lehet kivenni, hogy Bourdieu a habitus-fogalmával - túl a szokásnormák, értékek és elvek komponenseinek konkrét együttműködésén egy-egy magatartásirányítási mechanizmusban - olyan átfogó összefüggéseket tudott megragadni, amelyek bizonyos dimenzióban újat tudnak hozzátenni az egyének társadalmi meghatározottságainak elemzésében.

Befejezésül nézzünk meg még két további idézetet Bourdieu habitus-elemzései közül.

(Az első tapasztalatok súlya) "A primitív tapasztalatok különös súlya valójában abból a tényből ered, hogy a habitus tendál saját állandóságának biztosítására és a változásokkal szembeni védelmére az olyan szelekció által, amely az új információk irányában működik oly módon, hogy visszautasítja azokat az információkat, amelyek az addig felhalmozott információk megkérdőjelezésére képesek lennének, ill.

különösen, ha előnytelen színbe hoznák az összes eddigi információt. Az ember itt a homogámiára gondol, mint az összes választás paradigmájára, amely által a habitus tendál a saját tapasztalatok favorizálására és ezek megerősítésére. (Empirikus tényként igazolt, hogy az ember szívesebben beszél politikáról azzal, aki ugyanolyan politikai véleményt vall.) A rendszeres választásokon keresztül, amelyek olyan események, helyek és személyek között működnek, amelyek alkalmasak a sűrű előfordulásra, a habitus tendál arra, hogy védelmébe vegye ezeket a válságok és a kérdésessé tétellel szemben, biztosítva magának egy miliőt, amelyekhez adaptálódva van. Vagyis a szituációk egy relatív konstans univerzumát, amely alkalmas megerősíteni a habituson belüli diszpozíciókat oly módon, hogy a legelőnyösebb piacot ajánl saját termékének. És ezen kívül a habitus - az összes választás nem választott elve - legparadoxonabb tulajdonsága az, amely az olyanféle paradoxon-feloldásban rejlik, amely a szükséges információt az információ elkerülésével hozza létre. A habitus észlelő és értékelő sematizmusai, amelyek az összes elkerülési stratégiák elveit jelentik, nagyrészt a nem tudatos és nem akart kitérések-elkerülések termékei, legyenek azok automatikusan a létfeltételek következményei (mint pl. a területi szegregáció hatásai), legyenek azok egy stratégiai szándék eredményei (mint pl. az olyan emberé, aki törekszik elkerülni a rossz társaságot vagy a rossz olvasmányokat), de amelyeknek a felelőssége a felnőttekre tartozik, akik maguk is ugyanazon feltételek között formálódtak" (Le sens pratique 1980:90).

Az egyes egyén habitusa és átfogó osztályának habitusa közötti összefüggéseket így látja Bourdieu: "Ha ki is van zárva, hogy ugyanannak az osztálynak minden tagja (vagy legalább ezek közül kettő) ugyanazokkal a tapasztalatokkal és ezeknek ugyanazzal az elrendezésével rendelkezzen, az bizonyos, hogy ugyanannak az osztálynak a tagjai nagyobb eséllyel rendelkeznek arra, mint más osztályok bármely tagja, hogy ugyanazokkal a szituációkkal konfrontálódjanak... Az egyéni diszpozíciók minden rendszere egy strukturális variánsa egy másiknak, ahol kifejeződik a pozíció egyedisége az osztály, a a röppálya keretén belül. A "személyi" stílus, vagyis a különös ismertetőjegy, amelyet hordoznak, ugyanannak a habitusnak a termékei, soha nem más, csak egy változata annak a stílusnak, amely a kornak vagy egy osztálynak a sajátja...Az egyéni habitusok közötti különbségek elve a társadalmi röppályák egyediségében rejlik, amelynek megfelel az időbelileg elrendezett determinánsok régiója, és amelyben az egyik röppálya redukálhatatlan a másikra. A habitus, amely minden pillanatban strukturálja a létrehozott struktúrák arányában az új tapasztalatokat az előző tapasztalatokon keresztül, amelyek érintik ezeket a struktúrákat a szelekció hatalma által definiált korlátok között, egy sajátos integrációt valósít meg, amelyet ugyanazon osztály a tagjainak első tapasztalatai és későbbi közös tapasztalataik határoznak meg" (Le sens pratique 1980:100-102).

3. Szimbolikus tőke, kulturális tőke és társadalmi tőke

Bourdieu alapkategóriái közül a legnagyobb sikert a gazdasági tőke fogalmából kialakított speciális tőkék kategóriái érték el a szociológiában és általában a társadalomtudományokban is. Ennek kettős okát lehet adni. A XIX. századi viszonyokból kialakított eredeti marxi gazdasági tőke-fogalom a XX. század végi komplex és mélyen differenciált társadalmakban csak egyszerűsített módon képes magyarázni a társadalom egészét. Így Bourdieu elemzései a gazdasági tőkén túli, további tőke fajtákról, a marxizmuson nevelkedett és ahhoz közelálló szociológusok

és társadalomkutatók számára a rég várt megoldás ígérétét jelentették. Másrészt azonban látni kell egy tendenciát a marxi elmélet alapján álló társadalomtudósok nagyobb csoportjainál, hogy míg általános jelleggel elismerik a társadalom tőkés osztályát és a tőkés uralom létét, nem kutatják azt, hogy miképpen történik meg ösztársadalmi szinten ez az uralom, milyen eszközökön át, és az egyes tőkés csoportok között milyen küzdelmek és változások mennek végbe az ösztársadalmi uralom szempontjából. Ennek az elméleti alapállásnak aztán jól jött Bourdieu-nak az a fajta uralmi elemzése, amely nem az ösztársadalmi uralmat elemzi - azt, hogy a domináns tőkés csoport hogyan hat át egy sor társadalmi mezőt ösztársadalmi uralma biztosítására, ezeket hogyan fonja össze hatalmi erőforrás-láncolatként -, hanem e helyett az egyes társadalmi mezők belső uralmi viszonyait, belső tőkékkel, belső profitokkal való működését.

Bourdieu gondolkodásában *három, eltérő szálon* alakult ki a *gazdasági tőkén túli speciális tőkék létének* esszéje, és az egymásra következő anyagaiban néha átfedések és kétértelműségek mellett látszik letisztulni gondolkodásában az egyes tőkék területe. Az egyik első ilyen elemzés már a '60-as évek első felében megtalálható nála, amikor a "Az örökösök" (Les Héritiers) c. munkában az eltérő társadalmi rétegből származott diákok között megfigyelhető eltérő teljesítményeket a különböző, családi örökségként szerzett kulturális tőke-nagyságokra vezette vissza. Ezeket a gondolatokat, belső finomítással a '70-es évek végére rendszerezte a kulturális tőke különböző állapotait vizsgálva a "Les trois états du capital culturel" (A kulturális tőke három állapota) c. tanulmányában. A *vallási tőkét* elemzi egy 1971-es tanulmányában, és itt a "vallási tekintélyből adódó tőké"-ről beszél, illetve többször csak "*tekintély-tőkét*" említ (Bourdieu 1978:198-199). Egy, előbbiektől eltérő, *harmadik* gondolati szál az algériai törzsi társadalomban megfigyelhető *lekötelezettségi-tőke* elemzése jelezte Bourdieu szellemi fejlődésében, amely az 1972-es "Esquise... (Vázlat a gyakorlat elméletéhez) c. kötetben önálló részként kifejtve, "szimbolikus tőke" elnevezéssel található meg. Mivel ez az elemzése a legtagoltabb a tőke-fajták elemzésében nézzük meg egy hosszabb idézetben, mit is ért ez alatt Bourdieu:

"A becsület és a presztízs "tőkéje" felhalmozásának stratégiája, amely legalább annyira meghatározója a lekötelezettségi kapcsolatok kiterjedtségének, mint amennyire függvénye is annak, jelenti a legjobb megoldását annak a problémának, amivel a csoportnak akkor kellene szembenéznie, ha folyamatosan (vagyis a termelési idő alatt is) fenn kellene tartania azt a teljes munkaerőt (emberit és állatot), amire a munkaidő alatt van szüksége. Ez ugyanis lehetővé teszi a nagy családok számára, hogy a munka egész időszaka alatt a lehető legnagyobb számú munkaerővel rendelkezzenek, ám a termelés - lerövidíthetetlen - periódusa alatt minimálisra csökkentse mind az emberi fogyasztás mennyiségét (a csoport létszáma ilyenkor a legkisebb egység, a család létszáma csökken le), mind az állatokét (ezt a feladatot töltik be a bérleti szerződések, például igásállatok esetében a '*sarkat*', amelynek értelmében a tulajdonos másra bízta az állatot, nem követelvén egyebet, mint pénzt vagy természetben fizetett ellenszolgáltatást "a tőke elhasználódásáért" (...). Jól látható így, hogy az olyasfajta szimbolikus tőke, mint az egy-egy családhoz vagy személyhez kapcsolódó presztízs és hírnév, amik igen könnyen visszaalakíthatók gazdasági tőkévé, meglehet éppen a felhalmozás legértékesebb formája egy olyan társadalomban, ahol az éghajlat kérlelhetetlensége (a legfontosabb munkák, a szántás és az aratás igen rövid periódusra koncentrálódnak) és a technikai eszközök fejletlensége (az aratás sarlóval történik) közösségi munkát igényelnek. A munkaerő megvásárlásának álcázott formáját kell-e mindebben látnunk, netán a robotmunka

rejtett kicsikarását? Kétségtelenül, de csak azzal a feltétellel, hogy az elemzésben együtt kezeljük azt, ami a tárgyban magában együvé tartozik, nevezetesen a belső lényegükből következően kettős értelmű és felemás gyakorlatok kettős igazságát, ami csapdát állít mindazoknak, akiket a gyakorlatok és az ideológiák, a "bennszülött" gazdaság és a gazdaságról alkotott "bennszülött" képzetek közötti kapcsolatok naiv módon dualista elképzelés önáltató leleplezésekre készítenek. A szolgáltatások e kisajátításának teljes igazságát az a tény határozza meg, hogy csak kaláka munka (thiwizi) leple alatt mehet végbe, ez pedig olyan önkéntes segítségadás, ami egyben robot is, önkéntes robot és kikényszerített segítség, valamint az a tény, hogy - ha szabad egy geometriai hasonlaltal élnünk - feltételez két, egymást követő 180 fokos fordulatot, ami végül a kiinduló helyzethez tér vissza: vagyis feltételezi az anyagi tőkének szimbolikus tőkévé való átalakítását, mely utóbbi visszaalakítható anyagi tőkévé (....). De a két fajta tőke oly szétbogozhatatlanul keveredik, hogy a nagy presztízű szövetségesek léte (mint az anyagi és szimbolikus erő tanúbizonysága) egymagában is anyagi hasznot hajthat a jóhiszeműségre épülő gazdaságban, ahol a makulátlan hírnév a legjobb, ha ugyan nem az egyetlen gazdasági biztosíték. Érthető, hogy a nagy családok egyetlen alkalmat sem szalasztanak el (s ez az oka a "messze földön kötött" házasságokhoz s az ilyenkor elmaradhatatlan díszmenethez való vonzódásuknak), hogy keretet szervezzenek szimbolikus tőkéjük látványos fitogtatásához (aminek a "fitogtató fogyasztás" csupán egyik, bár legszembevetőbb formája). Ezt szolgálja a rokonság és a "csatlósok" felvonulása, akik a zarándok útrakelését vagy visszaérkezését teszik ünnepélyesebbé; ezt a mennyasszony nászkiérte, melynek értékét a "puskák" száma s az ifjú pár tiszteletére elpufogatott sorstűzek gyakoriságát méri; ezt szolgálják az ajándékozó presztízset növelő ajándékok (mint például a házasságkötéskor osztogatott birka), valamint a tanúk és kezesek, akik minden ügyben mozgósíthatók, mindenhová hajlandók elmenni, akár azért, hogy tanúskodjanak egy piaci, kereskedelmi ügylet jóhiszeműsége mellett, akár azért, hogy mondjuk egy házasságkötési tárgyalás során jelenlétükkel növeljék a nemzetség súlyát és ünnepélyesebbé tegyék a szerződés megkötését. Ha tisztában vagyunk azzal, hogy a szimbolikus tőke *hitel*, de a szó legáltalánosabb legtagabb értelmében, vagyis egyfajta előleg, amit csak a csoport adhat azoknak, akik a legtöbb anyagi és szimbolikus *biztosítékot* nyújtják ehhez, akkor kiviláglik, hogy a szimbolikus tőke fitogtatása (ami gazdaságilag mindig igen költséges) egyike azoknak a mechanizmusoknak, amelyeknek (valószínűleg egyetemes érvényű) eredményeképpen a tőke a tőkéhez vonzódik.....Így például, ha valaki aratás után egy pár új szarvasmarhát vásárol azzal az ürüggyel, hogy a nyomtatáshoz szüksége van rájuk - így érzékeltetendő, hogy bőséges volt a termés - majd takarmány hiányában hiányában, még az őszi szántás előtt, amikor technikailag igazán szükség lenne rájuk, eladni kényszerül őket, mindez csak akkor tűnik gazdaságilag ésszerűnek, ha megfélemlítjük arról, mi minden (anyagi és szimbolikus) hasznot biztosíthat egy ilyen, még oly fiktív és "átejtvös" gyarapodás is a család szimbolikus tőkéje számára, pont abban az időszakban, a nyár végén, amikor a házasságok kötődnek. Ez a blöff-stratégia azért tökéletesen racionális, mert a házasság egy olyan (a szó tag értelmében) gazdasági forgalomra nyújt alkalmat, melyről ha csupán az anyagi javakat vesszük számításba - csak igen tökéletlen képet alkothatunk magunknak. Az is szerepet játszik e stratégia racionalitásában, hogy a csoportnak annál nagyobb haszon szerzésére van esélye, minél jelentősebb anyagi és főleg szimbolikus vagyon felett rendelkezik, vagy - hogy a pénzügyek világából kölcsönözzük kifejezésünket - minél nagyobb "hírnév-hitelre" számíthat. Ez a hitel függ attól, hogy a csoport mennyire képes becsületbeli ügynek tekinteni, hogy sértetlenül őrizze meg becsületét. Olyan egy és oszthatatlan egész, amelybe szétválaszthatatlanul számítódik bele a javak mennyisége és minősége, valamint az e javakat érvényre juttatni képes

férfiak mennyisége és minősége is. Végso soron ez a hitel teszi lehetségessé, hogy az ember elsősorban házasság révén - magas presztízssú szövetségekre tegyen szert, vagyis bőviben legyen a "puskáknek", "minőségükön", azaz foltatlan becsületükön is" (Bourdieu 1978: 390-394).

Ebből a hosszú idézetből a *szimbolikus tőkének két eltérő formája emelhető ki*. Egyik formát jelenti az ajándékozás után az ajándékozó felé keletkezett lekötelezettség a megajándékozott részéről. Ennyiben tartalmilag *lekötelezettségi-tőkének* is lehetne nevezni a szimbolikus tőkét. Egy másik formát az ajándékozásból vagy a fitogtató fogyasztásból keletkezett tekintélyt vagy presztízst jelenti, és ennyiben *tekintély-tőkének* is nevezhetjük a szimbolikus tőkét. Bourdieu gyakorlatilag ezt az elemzést ismétli meg 1980-as "A gyakorlati érzék" című kötetében is a "szimbolikus tőke" címszó alatti elemzésében. (Lásd: Bourdieu 1980:212-221). Az ismétlés mellett azonban Bourdieu ugyanebben az évben *egy másik tanulmányában bevezeti a társadalmi tőke fogalmát, amelyet erősebben a kapcsolati "kapcsolati tőke" illetve ennek egy aspektusát kiemelve "lekötelezettségi-tőke" értelmében formázott meg*. Nézzünk egy egy hosszabb idézetet ebből az írásából:

"A társadalmi tőke az aktuális vagy potenciális forrásoknak olyan együttese, amely össze van kötve a kapcsolatoknak egy olyan tartós hálójával, amely a kölcsönös ismeretségen és elismertségen alapulóan többé-kevésbé intézményesítve van. Vagy más szóval kifejezve: az intézményesítettség egy olyan csoporthoz való tartozásra alapozódik, amely mint cselekvési együttes nem csupán közös tulajdonságokkal van ellátva (...), de ezentúl egyesítve vannak tartós és hasznos kötelékekkel. Ezek a kötelékek nem redukálhatók a fizikai (geográfiai) térben való közelségből adódó objektív viszonyra, sem a szociális és gazdasági dimenzióban meglévő közelségből eredő viszonyokra, mivel ezek az el nem különíthető materiális és szimbolikus típusú cserékre vannak alapozódva, amelyek létrehozása és folyamatossága előfeltételezi az ilyenféle közelség felismerését. A társadalmi tőke nagysága, amellyel egy cselekvő rendelkezik, tehát függ annak a kötelék-hálónak a kiterjedtségétől, amelyet a cselekvő hatékonyan mozgósítani tud, és annak a gazdasági, kulturális vagy szimbolikus tőkének a nagyságától, amelyet azok birtokolnak, akikhez ő kapcsolatokkal kötődik... A társadalmi tőke soha nem független teljesen a tényről, hogy a kölcsönös elismerés már előfeltételezi az objektív (társadalmi) homogenitás egy minimumának az elismerését, és ez egy sokszorozó hatással van a birtokolt tőkére. Az a profit, amelyet egy csoporthoz tartozással meg lehet szerezni, jelenti az e csoporttal való szolidaritás alapját. Ez persze nem azt jelenti, hogy ezeket tudatosan ilyenként kell hajszolni, még az olyan csoportok esetében sem mint a szelektív klubok, amelyek kifejezetten a társadalmi tőke koncentrálására és az ilyen csoportokhoz való tartozásból eredő profitok teljes hasznának kivonására vannak berendezkedve. Ezek a profitok lehetnek materiális jellegűek, mint pl. mindenféle szolgáltatás, amelyet a hasznos kapcsolatok biztosítanak, vagy szimbolikusak mint az olyanok, amelyek egy ritka és presztízsszel rendelkező csoporthoz tartozáshoz vannak kötve.

Egy kapcsolat-háló léte nem természetileg adott, nem is társadalmilag van egyszer és mindenkorra megalkotva valamilyen társadalmi intézmény cselekvése által (...), hanem az alapítás és a fenntartás munkája által, amely szükséges a tartós és hasznos kapcsolatok teremtéséhez és folyamatos újratermeléséhez, mely kapcsolatok alkalmasak a materiális és szimbolikus profitok megszerzésére. Másként kifejezve: a kapcsolatháló a tudatos és tudattalan társadalmi beruházások stratégiájának a terméke, mely stratégiák a társadalmilag közvetlenül hasznosítható kapcsolatok

létesítésére és fenntartására irányulnak... vagyis a véletlen-esetleges kapcsolatok, mint a szomszédsági viszonyok, a munkakapcsolatok vagy a rokonsági kapcsolatok egyszerre szükségszerű és tudatos viszonyokká átalakítására irányulnak, maguk után vonva a szubjektív érzelmekkel átszínezett kötelességek kialakulását (az elismerés érzelmeit, a respektusét, a barátságét etc.) vagy az intézményes garanciák kialakulását (jogok). Mindez, a cserék (az adott szavaké, az ajándékoké és az asszonyoké) alkímiája révén, amelyek előfeltételezik és folyamatosan redukálják a kölcsönös ismeretségeket és elismeréseket. A csere átalakítja a cserélt dolgokat az elismerés jeleivé, és a kölcsönös elismerés és egy csoporthoz tartozás elismerése révén... folyamatosan újratermeli a csoportot és ugyanakkor a csoport határait is megvonja, azaz a határokat, amelyen túl a kereskedelmi, az asztaltársasági, a házassági stb. cserének már nincs helye. A csoport minden tagja tehát a csoport hatásainak őrzését is ellátja: a csoportba való belépés kritériumainak definiálása minden új belépő esetén a viták tárgyát képezi, és ez módosítani tudja a csoportot a legitim csere hatásainak módosításával, bármilyen fajta rangon aluli érintkezés által. Ez az, amiért a társadalmi tőke újratermelése adós egyrészt az összes intézménynek, amelyek törekszenek favorizálni a legitim cseréket és ezzel együtt az illegitim cserék kizárását igyekeznek elvégezni oly módon, hogy alkalmakat hoznak létre (tengeri körutazásokat, vadászatokat, estélyeket, fogadásokat) helyeket (elegáns kerületeket, elit iskolákat, klubokat stb.) és gyakorlatokat (elegáns sportokat, társasjátékokat, kulturális ceremóniákat stb.) összegyűjtve ezek által az egyéneket - noha bizonyára spontán módon kiválasztva a résztvevőket -, akik a lehetőség szerint homogén véleménnyel rendelkeznek az életvitel és a csoport létezése szempontjából. Másrészt a társadalmi tőke újratermelése adóssággal tartozik a szociabilitás munkájának is, a cserék folyamatos sorozatainak, amelyek szüntelenül újra megalapozzák az elismeréseket, és amely feltételezi egy specifikus kompetencián felül (ez a genealógiai viszonyok, a reális kapcsolatok, és ezek hasznosításának ismeretét jelenti)... az idő és az energia egy folyamatos ráfordítását, és ez pedig a gazdasági tőke létét előfeltételezi. A társadalmi tőke felhalmozási és fenntartási munkájának a hozadéka annál nagyobb, minél inkább ez a tőke fontossággal bír [az adott társadalomban]. A határ az örökölt társadalmi tőke birtokosai által van reprezentálva (egy-egy nagy név által szimbolizált az örökség), akiknek nem maguknak kell az ismeretségüket létrehozni, és akik a legtöbb ember által ismertek"(Bourdieu: *Le capital sociale*. A.R.S.S. 1980 No. 31. 2-3 p.).

Bourdieu-nak ezek a gondolatai több év elemzéseinek újra- és újra gondolásának folyamán alakultak ki, így ha a végeredményt rendszerezni akarjuk, akkor a következő kép bontható ki ezekből. A *társadalmi tőke* fogalma alatt a *kapcsolati tőke* érthető, amely jelenti egyrészt azt a tőkét, amely egyszerűen a más személyekkel kialakított folyamatos kapcsolattartásból ered, de amely kapcsolattartás folyamán az esetleges lekötözöttségek tovább növelik valakinek a tőkéjét. (Vagyis cselekvési lehetőségeit azáltal, hogy alkalomadtán "kérhet valamit cserébe a korábbi szívességért". A *szimbolikus tőke* ezzel szemben a tekintély-tőke értelmében érthető, ha el akarjuk különíteni a társadalmi tőke fogalmi körétől.

Nézzük most meg közelebbről a *kulturális tőke* fogalmát, mit tud hozzá tenni a fenti két tőke fajtához: "A kulturális tőke eszméje először úgy merült fel, mint egy nélkülözhetetlen hipotézis a különböző társadalmi osztályokból származó gyerekek iskolai teljesítményében megfigyelhető egyenlőtlenségek magyarázatára, ami a jó eredményeket illeti. Vagyis az a speciális profit, amit a különböző osztályból és az egyes osztályok különböző frakcióiból származó gyerekek el tudnak érni az iskolai piacon a kulturális tőke különböző osztályok és ezek frakciói közötti elosztásának

útján.

A kulturális tőke három formában létezhet: 1) *inkorporált állapotban*, azaz az egyén tartós diszpozíciói formájában; 2) *objektívált állapotban*, vagyis a kulturális javak, könyvek, szótárak, eszközök, gépek alakjában, amelyek az elméletek vagy az elméletek kritikáinak realizációit vagy lenyomatait jelentik; 3) végül *intézményesített állapotban*, vagyis olyan objektiváció formájában, amely mintegy kincssé merevítve működik - mint ahogy a tudományos címek esetében látható - és amelyről felteszik, hogy garantálja az eredeti teljesítmény tulajdonságát teljes mértékben a későbbiekben.

A kulturális tőke tulajdonságainak többségét dedukálni lehet abból, hogy elementáris állapotában testekkel vannak összekötve és feltételezik az inkorporálást. A kulturális tőke felhalmozása megköveteli az inkorporálást, amely - mivel ez feltételezi az ismétlés általi bevésés és az asszimiláció munkáját - időbe kerül, mégpedig olyan időbe, amelyet személyesen kell kifejtetni a beruházó által (ez nem mehet végbe meghatalmazás útján)... A kulturális tőke egy létrejött vagyon, amely a "személy" integráns részévé vált, egy habitus része (...).

Az ember rögtön láthatja, hogy azon szükséges idő közvetítésein keresztül, amely a kulturális tőke elsajátításához kell egy meghatározott kötelék jön létre a gazdasági tőke és a kulturális tőke között. Valójában az egyes családok által birtokolt kulturális tőke eltérései okozzák a különbségeket először a korai érésben, amely kedvező hatással van az egyes egyén számára biológiailag rendelkezésre álló idő kihasználására a lehető maximális kulturális tőke igénybevételére, azután abban a kapacitásban, amely meghatározza a kulturális követelmények kielégítését... Ezen kívül és ezzel párhuzamosan az az idő, amely alatt egy meghatározott individuum el tudja nyújtani a kulturális javak elsajátítására jutó idejét függ attól az időtől, amelyet a családja számára szabad időként tud biztosítani, vagyis fel tudja szabadítani erre az időre a gazdasági szükségek alól, ami az ilyenfajta felhalmozás kezdeti feltételét jelenti (...).

Az *objektívált* formában lévő kulturális tőkének néhány olyan tulajdonsága van, amely nem definiálható másképp, csak az inkorporált formában lévő kulturális tőkével való összehasonlításban. Az a kulturális tőke, amely olyan anyagi tartókban van objektíválva mint az iratok, festmények, szobrok etc. átadhatóak a maguk anyagságában. Egy festmény-gyűjtemény például épp annyira átruházható... mint a gazdasági tőke. De ami így átadható, az a jogi értelemben vett tulajdon és nem (vagy nem szükségképpen) az, ami ennek a tényleges elsajátításának feltételét jelenti. Vagyis az eszközök birtoklása, amely megengedi a festmény elfogyasztását vagy a gép használatát, és amely ily formában nem más mint az inkorporált tőke, és mindezek alá vannak vetve az átadásnak ugyanazon törvényeinek (...).

A kulturális tőke objektiválódása *a címek alakjában* egyfajta módot jelent bizonyos tulajdonok semlegesítésére, és mivel egy személyben van inkorporálva, ezért ugyanazon biológiai határai vannak ennek is, mint az őt hordozó egyénnek. Az iskolai végzettségi címekkel, amelyet a kulturális kompetenciát biztosító diploma ruház át a viselőjére, és ezzel együtt egy konvencionálisan elismert és jogilag garantált értéket ruház át, a társadalmi alkímia a kulturális tőkének egy olyan formáját teremtette meg, amely a viselőhöz képest egy bizonyos autonómítást biztosít a kulturális tőkének, és amelyet a viselője egy adott időszakban birtokol. Az iskolai végzettségi címek úgy intézményesítik a kulturális tőkét a kollektív mágia által - mint

ahogy Merleau-Ponty szerint - az élők intézményesítik saját halálukat a gyászritusok által. Elég csak a versenyvizsgákra gondolni, amelyek a teljesítmények közötti végtelenül kicsiny különbségek egy skáláján keresztül tartós és brutális távolságokat teremtenek meg "mindent vagy semmit"-alapon, mint ami elválasztja az utolsó felvett az első visszautasítottól, és intézményesítenek egy lényegi különbséget a jogilag elismert és garantált kompetencia és az egyéni kulturális tőke között, mely utóbbit állandóan bizonyítani kell a birtokosának"(Bourdieu: *Le capital sociale*. A.R.S.S. 1980 No. 31. 2-3 p.).

Úgy tűnik, hogy Bourdieu ezt a tőkefajta egyszerűen a *szellemi javak* értelmében használja - az "anyagi javak" mellett. Egyedül az *intézményesített állapotban* levő kulturális tőke - iskolai bizonyítványok, tudományos címek etc. - emelkedik ki arra az általánosított szintre, mint ahol a szimbolikus tőke, és a társadalmi tőke megfogalmazása megtörténik. Ezen a szinten pedig, mint a szimbolikus tőke (tekintély-tőke) egy fajtája is érthető, mint ahogy minden társadalmi mezőben és specifikus címek biztosítanak tekintélyt és ez alapján magasabb cselekvési lehetőségeket

4. Bourdieu tőke-elemzéseinek kritikája

A kritikát egy összehasonlítással érdemes indítani. Meglepő elméleti párhuzamosság található ugyanis Bourdieu szimbolikus tőke-, illetve Parsons szimbolikus cseremédium elemzése között - legalábbis a kiinduló pontokat illetően. Mindketten a pénzből indulnak ki, de míg Parsons a *pénz mint cseremédium* jellegéből indul ki, és a különböző funkcionális társadalmi alrendszereken belüli, illetve közötti tevékenységek cseremédiumainak elméletét alakítja ki, addig *Bourdieu a pénzt, mint tőkét veszi alapul, amely kizsákmányolási, alá- fölérendeltségi viszonyokat hoz létre emberek és csoportjaik között* - megfelelően annak, hogy ő a társadalmat mint egymással - különböző előnyökért küzdő - embercsoportok, rétegek, osztályok együttesét fogja fel. Bourdieu-nak ez a társadalomelméleti nézőpontja azonban féloldalasnak tekinthető. *Nézzük meg ennek megértésére a piac működését.*

A piacon megjelenő felek alapvetően előnyökre törekzenek és így a piaci cselekvés leírható úgy is mint az előnyökre törekvő résztvevők cselekvése, illetve ki lehet mutatni egy-egy piac működésében a többé-kevésbé tartós hátrányba vagy előnybe került embercsoportok kialakulását. De *egy más szemszögből* úgy is lehet szemlélni a piacot mint *egy szétágazó cselekvési szféra* nélkülözhetetlen koordinációs mechanizmusát, amely a cselekvések szétágazásainak egy foka után egyedüli módon képes egyszerre megvalósítani a cselekvések koordinációját és ösztönzésüket. Alternatíva lehet a piac mellett az állami irányítás és finanszírozás, de tény, hogy egy komplexitási fok fölött ez nem olyan rugalmas mint a piaci irányítás. *Tehát ugyanannak a jelenségnek lehet egyik tematizálása az embercsoportok előnyökért küzdő terepeként leírás, míg az ettől eltekintő, semlegesebb és a funkcionális imperatívuszok szerinti szemléletmód is reális aspektusokat tár fel.* Az ideális az a társadalomelméleti elemzés, amely mind a két tematizálást együtt tudja használni, és a kötet első részeiben ennek lehetőségét elemeztük (lásd az V. fejezetet).

Nézzük meg az elmondottak fényében, hogyan áll a helyzet a társadalmi (kapcsolati-lekötelezettségi) tőkével és a szimbolikus (tekintély) tőkével egy olyan társadalomelméletben, amely a társadalomban mindkét struktúrájára, vagyis az embercsoportok közötti megoszlásokra és a funkcionális követelmények által szervezett szférák illetve mechanizmusok közötti struktúrákra, egyformán figyelemmel van.

A *társadalmi (kapcsolati-lekötelezettségi)* tőke az *olyan* társadalomban elsőrendűen fontos, ahol a semleges-neutrális cselekvés-kapcsolódások csak csenevész alakultak ki, és ahol a személytelen kényszerítő mechanizmusok is ezért *gyengén fejlettek*. Ez a helyzet az olyan országokban, ahol széles *állami irányítás* jellemzi a társadalmat, amelyben az állami hierarchiák egyes posztjain állók személyének megnyerése nagymértékben befolyásolni tudja az emberek cselekvési lehetőségeit. De hasonló abban a helyzet ott is, ahol ugyan nem *állami hierarchia szervezi a* társadalmat (vagy annak egy szektorát) hanem *monopólium-jellegű* szervezet tudja kontrollálni. Ilyenkor is pontosan meghatározható személyektől függenek az adott szektoron belüli cselekvők lehetőségei, így ezek megnyerése középponti kérdés. Ilyen helyzetekben a *kapcsolati-lekötelezettségi tőke* szerepe valóban óriásivá válik, és egy-egy embernek (vagy embercsoportnak) a pozícióját nemcsak az határozza meg, hogy milyen gazdasági forrásokkal rendelkezik, hanem hogy - ettől teljesen függetlenül - milyen személyi kapcsolatokat (esetleg lekötelezettségeket) tud mozgósítani a jelentős állami vagy más fontos szervezeti pozíciókat betöltők minél szélesebb körét illetően. Ez utóbbi mint az ilyen ember (vagy embercsoport) társadalmi tőkéje tekinthető, gazdasági forrásai mellett. Az olyan társadalmakban azonban, ahol a piac szervezi a legkülönbözőbb területeket, és kompetitív szervezetek sokasága versenyzik azért, hogy nyújthasson a szolgáltatásait - és a csődbe jutnak azok, akiknek nem veszik meg a szolgáltatásait - ott a piac kényszerítő mechanizmusai és a reklám, a védjegyek és a márkahierarchiák személytelen mechanizmusai orientálják elsősorban a vevőt. Itt a *kapcsolati-lekötelezettségi tőke* szerepe csak alárendelt lehet. Bourdieu hazája, Franciaország az állami hierarchia általi társadalomszervezés egyik szélső pólusát jelenti a modern világban, mint ahogy a volt kelet-európai szocialista országok is ezen a fokon említhetők, és itt ez a fajta tőke elsőrendű fontossággal bír. Így érthető Bourdieu érzékenysége erre, *de mint a modern világ általános jellemzőjét nem lehet minden további nélkül elfogadni e tőkefajta feltételezését. Kognitív-piaci struktúrák és az ezek által biztosított személytelen kényszerek mellett csak alárendelt lehet a társadalmi-kapcsolati tőke szerepe.*

Hogyan áll a helyzet a másik tőkefajtaival, a szimbolikus (tekintély) tőkével? Úgy tűnik, hogy - szemben a kapcsolati-lekötelezettségi tőkével - a tekintély-tőkének *mindenképpen* működni kell az olyan társadalmakban is, ahol személytelen-kényszerítő mechanizmusok uralkodnak, és nagy hatékonyságú komplex tevékenység szférákat hoznak ezek létre. A tekintély-tőkét szinte változtatás nélkül át tudjuk vinni a parsonsi cseremédiumok elméletébe is, legalábbis ez utóbbit a Niklas Luhmann által a '60-as évek végén továbbfejlesztett formájában szem előtt tartva. Luhmann a tudomány

önszerveződését vizsgálva elemezte a *tudományos reputációt* mint az egyéni tudományos teljesítményekből generalizálódó cseremédiumot, amely nélkül elképzelhetetlen lenne a komplex tudomány működése. Ugyanis a tudományos reputáció rangsorai nélkülözhetetlenek a sok-sok egyetem, intézet, tudományos folyóirat, tudományos cikk, könyv etc. közötti orientálódás és értékelés számára. Akár a pénz nélkül a gazdaság, omlana össze a tudomány működése a megbízható reputáció-rangsorok nélkül (lásd Luhmann 1971:232-252). Ugyanez a gondolat Luhmann előtt már Warren O. Hagstrom, amerikai tudományszociológus 1965-as könyvében is megjelent (Hagstrom 1965). Az ő kezdeményezéseiket kitágítva pedig mondhatjuk, hogy a reputáció-rangsorok ugyanilyen szerepet játszanak az *egyes művészeti ágakban*, de ezentúl is minden szellemi szférában. Pl. beszélhetünk *újságírói, ügyvédi, politikusi etc. reputációról*, amelyek kompetitív viszonyok esetén többé-kevésbé a teljesítmények utólagos értékeléséből épülnek fel, és nélkülözhetetlenek ezek rangsorai az egyes szférák gyors átlátásához, de ahhoz is, hogy motiválják az erre törekvőket a nagyobb teljesítményre az egyes alrendszereken (mezőkön) belül. Bourdieu szimbolikus tőke fogalma, ha a jelzett letisztítással a *tekintély-tőke* tartalmát értjük alatta, akár a parsonsi-luhmanni cseremédiumok egyikeként is felfogható. Azzal az akcentuseltolással persze, hogy míg Bourdieu a szimbolikus tőkét mint az előnyökért küzdő emberek és embercsoportok harcának *tárgyát szemléli*, és az ebből való eltérő részesedés szerint egy-egy "társadalmi mezőben" alá- és fölérendelt embercsoportokat mutat ki, illetve a mező egész működése a specifikus szimbolikus tőke-fajta mind nagyobb elsajátítására törekvésből jön létre, addig a reputáció-rangsorban megnyilvánuló szimbolikus cseremédium mint *semleges csereeszköz* fogalmazódik meg a másik elméletben.

Nagy különbség létezik a két elmélet között az egyes tőke-fajták vagy cseremédiumok *átválthatóságának* elemzését illetően is. A francia társadalomban, ahol Bourdieu elemzése létrejött, centralizált állami társadalomszervezés pl. az egyetemi-tudományos szférában "akadémiai bárókat" hozott létre doktori bizottságok és más engedélyezési testületek tagjai között, és az összes társadalmi szférát az állami központokhoz közel hozva szervezte meg. Itt a tudományos stb. tőke kevésbé a teljesítményen, mint inkább a szervezeti hierarchia elvárásaihoz való lojalitáson alapszik, illetve az összes tekintély-tőkefajta birtoklása növelhető a kapcsolati tőke révén. Ilyen helyzetben az egyes tőkefajták átválthatósága könnyű. Pl. a "tudomány bárói" pozíció komoly gazdasági haszonra váltható, illetve viszont is, a nagy gazdasági tőkével rendelkező, mivel a tudományos pozíció ilyen országokban nem igazán a tényleges teljesítményen nyugszik, gyors léptekkel tudományos ranglétrán is emelkedhet, ha valamiért ezt fontosnak látja. De ugyanígy a többi tőkefajta között is könnyű az átválthatóság. Ezzel szemben, ha az elemző nem a francia, hanem pl. a német viszonyokból indul ki, ahol az *egyes funkcionális szférák tisztább elkülönülése alakult ki, ott az egyes reputáció-fajták nem válthatók át minden további nélkül*. Pl. a tudományos reputáció magas fokával rendelkező nem tud eljutni a politikai szférában a karrier magas fokára - minden tudományos elismertsége ellenére - csak ha a *politikai képességek magas* fokával rendelkezik. Ugyanígy a *nagy gazdasági tőkével* rendelkező előtt lezárják az utat a tudományon vagy a művészeti ágakon belüli karrierben

az itteni feszes belső értékelési mechanizmusok, és nem tudja minden további nélkül átváltani gazdasági tőkét "irodalmi tőkévé" vagy "tudományos tőkévé" stb.

További gondot jelent, hogy miközben Bourdieu az egyes szférák speciális belső tőkét és ezek alapján belső alá-fölérendeltségi viszonyait elemzi, kitolja a szemszögből az osztálytársadalmi szinten uralkodó tőkés csoportoknak a küzdelmeit, ez alapján a domináns tőkés csoport változásait az osztálytársadalmi uralkodó pozícióban, és ezeknek az egyes társadalmi mezők működésébe való folyamatos behatásai elemzését. Ez a szemszög csak 1990-es évek elejétől jelenik meg nála, a globális uralmi rend és a globális pénzoligarchia egyre mélyebb meghatározó erejét észlelve a korábbi nemzetállami szintű társadalomszervezés helyett, de ekkor ezt már csak közvetlen politikai írásaiba emelte be, és rendszeres elméleti feldolgozásra már nem maradt ideje a 2002-ben bekövetkező haláláig. (Politikai írásainak gyűjteményét két kis kötetben jelentette meg „Contre-feux” (Ellen-tűz) címen a '90-es évek végén.). Ám így az osztálytársadalmi uralkodó tőkés csoport egységes behatásai az egyes társadalmi mezőkbe, a politika mellett a tömegmédiák világába, a művészeti szektorokba, az akadémiai-egyetemi szférába, a jogi-alkotmányjogi szférába stb., és ezekből megszerzett részek összefűzése egy egységes hatalmi konglomerátummá nem jelenik meg Bourdieu elemzéseiben. Vagyis hogy példát hozunk, míg ő azt elemzi műveiben, hogy miképpen jön létre az akadémiai-egyetemi bárók uralma a felhalmozott tudományos tőkéjük (nagydoktori címük, idézetségi mutatóik stb.) bázisán a fiatal tudományos generációk felett, és ezek csak e bárók melletti vazallusi szerep vállalása és alárendeltségi szolgálatok mellett juthatnak előre, addig az kimarad elemzéseiből, hogy miképpen jutnak hatalmi pozícióba az akadémiai-egyetemi szférán belül a bankár és más tőkés csoportok intézetek, ösztöndíjak alapítványok létesítésével, tanszékek és professzori státusok finanszírozásával, melyekbe - legalábbis a társadalomtudományi jellegű szektorokban – a politikai érdekeiknek megfelelő véleményeket hangoztató egyetemi embereket ültetik, ezeket az általuk tulajdonolt tömegmédiákban milliók előtt felléptetik mint független professzorokat, szaktekintélyeket, ezek műveit az általuk tulajdonolt kiadók és könyvterjesztők a legszélesebb tömegekhez eljuttatják, míg fordított előjel esetén az egyetemi oktató nem kap ösztöndíjat, alapítványi pályázatot tőlük, nem adják ki műveit, sőt ha kifejezetten ellenséges jellegű véleményt fejt ki könyveiben, még ki is rekesztik az általuk tulajdonolt könyvterjesztői hálózatokból, és ugyanezt teszik a művészeti ágakban is. Mindez pedig az állami politikai hatalom általuk való meghatározását segíti a szellemi közvélemény formálásán keresztül. Bourdieu az ilyen gondolatokat egész életén keresztül kerülte, így az elterjedt életműve alapján a Bourdieu-követők úgy tudnak uralomról és alávetettségéről beszélni, hogy az osztálytársadalmi szintű egységes uralmi szerkezetet nem is érintik. Ebbe az irányba aztán Bourdieu - főként a tömegmédiák és a médiaértelmeség felé mutató kritikájában – lép, de ez már nem válik a rendszeres elmélete részévé. (lásd a „Contre-feux” című kötetén kívül a „Sur la télévision” c. kis kötetét is: Bourdieu 1996).

5. A francia "állami nemességről"

A modern társadalmakban csökken az egyes emberek és csoportjaik születési és származási különbségekre visszavezethető esélyegyenlőtlensége. Az egyes funkcionális szférák belső értékelése bárkit a csúcsokra dobhat, ha képességei és ez alapján szerzett iskolázottsága - az iskolai címekkel együtt - arra érdemessé teszi. Talcott Parsons és az ő nyomán Niklas Luhman "inklúciónak" nevezi az embercsoportok közötti korábbi elválasztó falak leomlását. Pierre Bourdieu a francia társadalmat megvizsgálva túlzottan optimistának találja a fenti képet. Noha ebben a társadalomban is az iskolai címek birtoklása adja a különböző pozíciókhoz hozzáférés alapját, de itt egy olyan iskolai rendszer épült fel, amely láthatatlan mechanizmusokkal kizárja - a társadalmi pozíciók ranglétráján felfelé haladva egyre inkább - a társadalom alsóbb osztályaiból származókat, illetve másik oldalról helyzeti előnyt biztosít a mindenkori felsőosztályokból származóknak. Így ha nem is közvetlenül, de az iskolai címek közbeiktatásával egy újabb társadalmi tagoltság jön létre, amelyben az alacsonyabb társadalmi rétegekből származók eleve arra rendelték maradnak, hogy alacsony társadalmi pozíciót célozhatnak meg, míg a felsőbb rétegekből származók alapvetően predesztináltak az uralkodó pozíciók elfoglalására.

Bourdieu e szerkezet működését a következő fő mechanizmusokra vezeti vissza:

1. A felsőoktatás szintjén egy kettéválasztott rendszer működik Franciaországban. Egyrészt az 1960-as évektől tömegessé vált egyetemek rendszere, ahová könnyen be lehet jutni, de az itteni diplomák nem elégségesek a magasabb pozíciókba jutáshoz, csak az alárendelt vagy a középfokú vezetési szintek megszerzéséhez. Másrészt léteznek az "elitfőiskolák", a "grand école"-ok, amelyet csak szűk keretben képeznek ki végzősöket, és az itteni diplomák jelentik a felső pozíciók felé a bejutás feltételét. A felsőoktatás két szintje között csak nőtt a különbség a '60-as évek radikális diáklétszám bővülésével, mivel ez szinte kizárólag az alacsonyabb szintű egyetemek eltömegesedését hozták létre, de az elit főiskolák lényegében változatlan létszámot képeznek ki.

2. A "grand école"-okban szűk létszámkeret lehetővé teszi az intenzív foglalkozást a diákokkal, és zárt testületi szellem kialakítását. az itteni diákok nemcsak ismereteket kapnak - Bourdieu kifejezetten jelzi, hogy sokszor a haszontalan holt nyelvek igen intenzív oktatása viszi el a legnagyobb időt a képzésen belül - hanem olyan mentalitást, magatartási szabályokat, speciális főiskolai zsargont, amelyek később "az egymásraismerés" legfontosabb külső jegyeiként működnek. Az intenzitást fokozza, hogy a "grand école"-ok előkészítő osztályokat indítanak, és csak ezeken keresztül lehet ide bekerülni. "Ezekbe az előkészítő osztályokba (Bourdieu-ék empirikus felmérései szerint - P. B.) az alsóbb társadalmi rétegekből (paraszt, munkás, alkalmazott) származók közül csak 10-15 % körüli arányba kerülnek be, míg a társadalom kisebbségét adó felső rétegek adják az idejárók 80-85 %-át. (Bourdieu

1989:105). A diákok egymás közötti kapcsolatainak légkörét, stílusát tehát a felső osztályokból hozott szokások határozzák meg, azon túl, hogy a tanári kar is eleve ezt tekinti a vizsgáztatás és a megítélés kritériumának. A teljes azonosulást - és ennek hiányában a kihullást - okozza az is, hogy ezek az előkészítő osztályok a régi jezsuita nevelés hagyományait átvéve és bentlakásos kollégiumi rendszerben nevelik a diákokat. Így a zárt testületi szellem beidegződése az itteni diákokban eleve szeparálja e kiválasztottakat a kirekesztettek széles tömegeitől. A legfontosabb grand école-ok közé tartozik a főként humán szférák felé képző *Ecole Normale Supérieure*, a műszaki pályák felé az *Ecole polytechnique* a kereskedelmi-gazdasági pozíciók felé az *Ecole des hautes études commerciales*, a politikai - közigazgatási pozíciók felé az egyre inkább a legfőbb "grand école"-á váló *École nationale l'administration* (ENA).

3. A felső rétegekre szűkíti az elitfőiskolákra bekerülés lehetőségét az, hogy az itteni professzorok a legmélyebben azonosulnak az elitfőiskolák mentalitásával, magatartási elvárásaival, és ez a mentalitás eleve a felsőrétegekből származó és családi szocializációval onnan ezt már magukkal hozó diákokban található. Így az előkészítő osztályokba bekerülni, onnan valamelyik grand école-ba csak állandó szűrés mellett lehetséges, és az ottani előmenetel folyamán módszeresen ellenőrzik és szelektálják a diákokat. Ez pedig egyszerűen a felsőosztályok - nyelvi, öltözködési, viselkedési, gondolkodási etc. - paramétereinek zsinórmércévé emelését jelenti. E főiskolák korábbi legkiválóbb tanulói, a későbbi professzorok ezen a zsinórmértékben orientálókra szelektálnak és vizsgáztatnak.

4. A felső osztályokra szabott elitfőiskolákba tehát egyenes út vezet az e társadalmi rétegekből származók számára a legmagasabb szintű diplomákhoz, míg az esélyegyenlőség látszata mellett az alacsonyabb társadalmi rétegekből származók erre ténylegesen semmi eséllyel nem rendelkeznek. Az e diplomákkal - és a felső rétegek mentalitásával, viselkedési szabályaival etc. - rendelkezők útja a különböző szférák felső pozícióiba pedig azáltal biztosított, hogy itt már eleve az ő elitfőiskoláik korábbi diákjai töltik be a kulcspozíciókat, - mentalitásukkal, főiskolai zsargonjaikkal szoros közösséget alkotva - és az ide bekerülőnek előre haladni csak e mentalitásoknak megfelelően lehetséges. Persze a különböző "grand école"-ok végzettjeinek "maffiái" között többször hatalmi eltolódás megy végbe. Pl. az ENA diplomásai egyre inkább kiszorították a központi közigazgatás felső pozícióiból a "politechnikusokat" az utóbbi évtizedekben.

Mindezek miatt a francia társadalom egy "új nemesség" uralma alá került, amely az államilag szabályozott iskolai címek birtoklásán nyugszik, ezért Bourdieu "állami nemességnek" nevezi ezt. Felmerül a kérdés, hogy miért nem borítják fel ezt a rendszert a kirekesztettek? Bourdieu a hatékony szimbolikus kényszer elfogadásával magyarázza ezt az alávetettek részéről. Elfogadják objektíve értékének az állami nemesség által birtokolt és az elitfőiskolákban továbbadott mentalitást, magatartási stb. normákat, és ezzel közvetve belenyugszanak az esélyegyenlőtlenségbe a kirekesztettek.

(**Állami Nemesség vagy funkcionális elitek?**) A Luhmann-féle funkcionalista rendszerelmélettel szemben az egyik említett ellenvetésünk, hogy a társadalom funkcionális intézményeinek és mechanizmusainak tagozódásán túl kizárja a társadalom embercsoportokra (rétegekre, osztályokra) tagozódásának vizsgálatát. A realista megközelítésnek ezzel szemben el kell ismernie a társadalom utóbbi szempontú tagolódását is, és ennek behatását a társadalom funkcionális mechanizmusainak működésére, az ezen belüli karriervonalak meghatározása: az egyes funkcionális alrendszerek ugyan belső értékelésük szerint szelektálják a különböző teljesítményeket, de a karriervonalak felső részeiben olyan szelektáló kritériumok is hatnak, amelyek az általános társadalmi rétegződések eltéréseit és az össztársadalmi uralkodó tőkés csoport elvárásait is figyelembe veszik. Ezt neveztük a korábbiakban a társadalom kettős struktúrájának. Az európai modernizáció menetét figyelve azt lehet még mondani e két struktúra viszonyáról, hogy tendenciájában inkább a funkcionális alrendszerek intézményi struktúrái látszanak meghatározóvá válni a modern társadalom életében, míg az embercsoportok szerinti tagoltság keménysége sok szempontból oldottá válik. Pl. a rendi társadalom után a gazdasági meghatározottságú osztályok határai már jóval oldottabbak, de a különböző funkcionális alrendszerek kibomlása tovább lazított az átfogó társadalmi osztályok egymással szembeni lezáródásain, és inkább *funkcionális elitek lazább láncolatát*, illetve az egyes funkcionális alrendszerek professzionális közösségét engedi meg lezáródni bizonyos fokig. A lazább társadalmi rétegződés már jobban átengedi a felső pozíciókba az alsóbb műveltségi rétegekből származókat is, noha mint említettük, az össztársadalmi uralkodó tőkés csoporthoz közelállók vagy ebbe tartozók előnyt élveznek a legkülönbözőbb funkcionális szektorok csúcsaira kerülésnél.

Míg az előbbi leírás Luhmann elméletének korrekcióját jelentette, a funkcionális struktúrák és tagoltságok mellé az embercsoportok szerinti tagoltságokat és ezen belül az össztársadalmi uralkodó tőkés csoport hatásait behozva, addig Bourdieu "állami nemesség"-tézisét is elméleti gyanakvással kell figyelni. Különösen két szempontból lehet jelezni tézisével szemben a gyanakvást: mennyiben túlozza el esetleg Bourdieu a francia iskolai szelekciót a felső osztályok javára? Másik kérdés, hogy ha a francia társadalomban erősebbek is esetleg a társadalom átfogó embercsoportjai közötti elhatárolódások és gyengébbek a funkcionális alrendszerek belső értékeléseinek hatásai, ez mennyiben csak kivétel a többi modern nyugati társadalmat tekintve, vagy mennyiben jogos ezt a francia mintát kiáltalánosítani a modernség paradigmájává? Részletes választ a két kérdésre csak alapos vizsgálat után lehet, de bizonyos elemzések már rendelkezésre állnak a jelzésszerű válaszra. Az elsőt illetően a felsőbürokráciában a jogászképztségűek nagy számát kell kiemelni, és ezek a tömegesebb egyetemek keretei között végeznek. Pl. a felsőbürokrácia csúcsait jelentő miniszteri kabinetekben kb. fele arányban a jogi végzettségűek találhatók az utóbbi évtizedekben. (Lásd Thuillier: 1982: 17). Thuillier felmérése szerint 1971-ben az összes miniszteri kabinetben dolgozó 50%-a jogot, 34%-a politikatudományt végzett, és 28,5%-a végzett az ENA-n, a híres elitfőiskolán. Bourdieu jelzi, hogy a miniszteri kabinetek pozícióit betöltők egy stabil réteget alkotnak - kb. másfélezres e réteg nagysága - és az "állami nemesség"

karriervonalaiiban az egyik csúcshnak tekinti az ide bekerülést, de előfeltételként a grand école-ok diplomáit jelzi (Bourdieu 1989:432). Az empirikus felmérés azonban a jogászdiplomások nagy száma miatt ennél oldottabbnak mutatja az e rétegbe bekerülés lehetőségét. Sok-sok számsor újra elemzésével lehetne kontrollálni Bourdieu esetleges túlzásait e téren, noha azt, hogy a francia társadalom néhány százalékát jelentő felső rétegek aránya jóval nagyobb a felső pozíciókban, mint a társadalom nagy részét adó alsóbb rétegeké, alátámasztják a felmerülő adatok. A második kérdésre, a francia társadalom rétegei, osztályai közötti nagy távolságok kiáltalánosíthatóságának kérdésére áttérve, már könnyebben lehet válaszolni. A legkülönbözőbb elemzések jeleztek már, egy-egy társadalmi szférát elemezve éppúgy, mint általános kulturális elemzés szintjén, hogy a francia társadalom embercsoportjai közötti kulturális, politikai, viselkedésbeli etc. különbségek kivételes erősséggel megmaradtak a mai korban is, és a legkülönbözőbb hétköznapi szituációban felismerhetővé teszi az egyes cselekvő hovatartozását (lásd ennek átfogó elemzését: Münch 1986). Amennyiben igaz is Bourdieu "állami nemesség"-tézise a mai francia társadalom vonatkozásában, óvakodni kell a modernség átfogó paradigmájává kiáltalánosításától. Ezt azért is érdemes külön kiemelni, mert az Egyesült Államokban éppúgy, mint egy sor európai országban sok neomarxista szociológus és társadalomtudós nem ritkán erre használja fel Bourdieu francia társadalomból vett elemzéseit.

XVIII. fejezet

Adalékok Bourdieu és Luhmann elméletének összehasonlításához

Az átfogó társadalomelméleti gondolkodás szintjén olyan elméletet, amely több társadalmi szféra vonatkozásában is részletes elemzést tartalmaz, csak nagyon kevés gondolkodó alkotott az elmúlt évtizedekben. A francia Pierre Bourdieu és a német Niklas Luhmann mindenképpen e kevesek közé tartozik, és hatásuk - ha különböző irányultságú tudósközösségekben is - az egész világon kimutatható a társadalomtudományi elemzésekben. Ha valaki mindkét szociológus műveibe beásta magát hamar rájön, hogy több ponton hasonlóságot mutat ez a két elmélet, de éppígy találni fog egymástól teljesen eltérő kiindulópontokat is. Ez az írás Luhamnn és Bourdieu elmélete közötti eltérések és hasonlóságok közül igyekszik néhányat röviden felmutatni.

1. A társadalom kettős struktúrája

Ha a mindennapi társadalmi események és cselekvések mögött a társadalom stabilabb struktúrái, vagyis az eseményeket és cselekvéseket meghatározó stabilabb összefüggések és tagoltságok után kérdezzük, akkor két irányban is elindulhatunk. Egyik irányt a társadalom embercsoportokra - osztályokra, rétegekre, nemzetiségekre, fajokra etc. - szakadozottsága jelenti, és az *egyes embercsoportok közötti (kulturális, politikai etc.) távolságok, közelségek adják meg azt a stabil társadalmi struktúrát*, amelyek keretei között lezajlanak az egyes társadalmi események és cselekvések, illetve ezek visszahatva, maguk termelik újjá ezeket a struktúrákat. A stabilabb struktúrák után kutatva azonban elindulhatunk a társadalom egyes funkcionális szféráinak tagoltsága felé is, és itt azokat az *intézményi mechanizmusokat* találjuk, amelyek a jogi szférát, a művészeti szférát, a tudományt, a politikát, az oktatást, az egészségügyi szférát, a gazdaságot etc. felépítik, működtetik, és egymástól különböző fokban és módokon elkülönítik vagy összekötik. Egy társadalmat ennek megfelelően vizsgálhatunk aszerint, hogy embercsoportjainak tagolódása, ezek egymástól való kulturális etc. elkülönülése és együttműködése milyen stabil mintákon, normákon nyugszik, de ettől sok szempontból független az, hogy ugyanabban a társadalomban az egyes funkcionális tevékenységek milyen intézményi mechanizmusok által szervezettek, és ezek hogyan különülnek el illetve függenek össze.

Az 1960-as években a társadalomnak ez a kettős nézőpontja David Lockwood-

nál merült fel egy rövid cikkben a társadalmi integrációt elemezve (Lockwood 1979: 124-140), és nagyjából az előbbi kettébomlást jelezve, különválasztotta a társadalmi integrációt (az embercsoportok közötti harmónia kérdését) a rendszerintegrációtól (az intézmények közötti kooperáció kérdését). Lockwoodnak ez a kettébontását sokan felhasználták az elmúlt 30 évben, de alapjaiban csak a társadalmi integráció kérdésére szűkítetten, ám maga a kiindulópont, a társadalom kettős struktúrájának eszméje, elsikkadt az eddigiekben. Pedig ha elszakadunk Lockwood szűkebb problémájától, a társadalmi integráció kérdésétől, és magával a társadalom kettős struktúrájával szembesítjük az utóbbi évtizedek átfogó elméleteit, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy a funkcionista rendszerelméletnek az a vonulata, amely - Talcott Parsons kezdeményezései után - talán Niklas Luhmann műveiben kapta meg a legátfogóbb kifejtést, teljes mértékben kitolta a szemszögből az embercsoportok közötti struktúra kérdését, és az intézményi mechanizmusok struktúrái jelentik számára a társadalmi világ stabil építőköveit, míg a neomarxismus különböző elméletei alapvetően az embercsoportok szerinti társadalmi tagoltságot teszik a középpontba, és amennyiben felmerülnek az elemzéseikben az egyes funkcionális szférák mechanizmusai, azokat is csak ebből a szemszögből elemzik. (Vagyis az embercsoport-tagoltságok, az alá-fölrendeltségek szemszögeiből.) Az egyes elméletek egész felépítése és legtöbb válaszuk tehát a társadalmi struktúra általuk alapul vett verziója által meghatározott, és ez messze túlmegy a Lockwood által szem előtt tartott társadalmi integrációra adott válasz eltérésein.

Az előbbi szempontból szemlélve a tanulmányunkban vizsgált két elméletet első megközelítésben azt lehet mondani, hogy Luhmann - nem foglalkozva az egyes embercsoportok közötti tagoltságokból eredő hatásokkal - a társadalom funkcionális alrendszerének mechanizmusait és működését vizsgálja, míg ezzel szemben Bourdieu alapvetően az egyes embercsoportok, osztályok elkülönültségének finom mechanizmusait kutatja mély részletességgel. Bizonyos fokig mint két féloldalas elméleti vonulat áll előttünk ez a két elmélet egymással szemben, ám azáltal, hogy Bourdieu a társadalom osztályainak elkülönüléseit és küzdelmeit döntő mértékben az egyes társadalmi mezők keretein belül vizsgálja, és ezek bizonyos fokig megfelelnek Luhmann társadalmi alrendszer kategóriájának, amelyek pedig ennek az elméletnek a fő elemzési keretét jelenti, közelíthetővé és összehasonlíthatóvá teszi a két elméletet.

2. Luhmann elméleti kiindulópontjai

Az eddigiekben említés nélkül maradt, hogy Luhmann elméleti fejlődésében az 1970-es évek végétől egy jelentős fordulat állt be, és az általános rendszerelméletben akkora már lábra kapott "autopoiesis" rendszer-konceptiója szerint építette át elméletét. Ennek menetében egymás után újragondolta az egyes társadalmi alrendszereket érintő korábbi elemzéseit, és újabb vastag könyvekben és tanulmányokban egy alapjaiban új elméletet

dolgozott ki. Az előző fejezetekben már kifejtésre került, hogy miért tűnik ez az elméleti fordulat egy gondolati zsákutcának, itt csak jelezni kell, hogy amikor a következőkben Luhmann elméletéről beszélek, akkor mindig a korai luhmanni munkákra támaszkodom, amelyek az elméleti fordulat előtt keletkeztek. (Luhmann-tól való eltérésem kritikai értékeléséhez lásd: Bangó 2004:115-118).

A legfontosabb kiindulópontot a luhmanni elméletben, ami eltávolítja ezt az elméletet az embercsoportok közötti struktúráktól, az a felfogás adja, amely alapján az *egyes embert nem a társadalmiság részének tekinti, hanem mint a társadalmiság előfeltételét pszichikai rendszerként fogalmazza ezt meg*. A szociális rendszerek, vagyis a társadalmi képződmények feltételezik, hogy pszichikai rendszerek (emberek) léteznek, azonban csak az *ezek közötti* kommunikációkból gerjesztődik a társadalmiság, és nem lehet az embereket - pszichikai és biológiai komponenseikkel együtt - a társadalmi világ alapegységeinek tekinteni. Luhmann jelzi, hogy a társadalomelméleti fejlődésben az egyes emberek, mint a társadalmiság alapegységei helyett az ezeket jobban felbontó szerepek, majd cselekvések kerültek a középpontba, és ezzel a társadalmi világ felépülésének pontosabb rekonstrukciójához lehetett eljutni (Luhmann 1986: Intersubjektivität oder Kommunikation). Ezt azonban Luhmann nem találja elegendőnek, hisz végül a cselekvés is az emberre utal, és e helyett a kommunikációt helyezi a szociális világ alapegységének pozíciójába, ami a pszichikai rendszerek között végbemenő értelem-processzuálásnak - más, pontatlanabb kifejezéssel: az értelem átadásának és átvételének - folyamatát jelenti. A kommunikáció létrejöttében teremődik meg a társadalmiság, amely így mindig kiemelkedik a pszichikai rendszerek belső folyamatainak (vagyis az egyes ember tudati folyamatainak) szintjéről. A szociális világ így épül rá a pszichikai rendszerek világára. Ebből a kiinduló pontból alapvetően következik, hogy Luhmann nem az embercsoportok közötti tagoltságok és struktúrák felé nyitott elemzéseiben, hanem az egyes kommunikációk rendszerbe szerveződése felé.

Luhmann radikalizálja a rendszerfogalmat, és minden társadalmi képződményt rendszerként fogalmaz meg. Ehhez kitágítja a rendszerfogalmat, és miután minden társadalmi képződményt rendszerként szemlél, a szociális világon belül három rendszerszintet különít el (Luhmann 1971:9-21). Egyszerű szociális rendszernek, vagy más elnevezéssel interakciós rendszernek nevezi már magát az egyszeri kommunikációt, a szociális világ elemi egységét is. Ezen a rendszerszinten - ahol a mai körülmények között az egyes interakciós rendszerek milliárdjai jönnek létre és múlnak el - a jelenlét és a távollét szerint történik meg a rendszerhatárok kiépülése. A távollét kirekeszt. A következő rendszerszint a szervezeti rendszerek szintje, ahol már stabilabb összefüggésekké szerveződnek a kommunikációk, és itt a tagság léte vagy hiánya húzza meg az egyes szervezeti rendszerek határait. Végül a legátfogóbb rendszerszint a társadalom rendszerszintje, ahol a kommunikatív elérhetőség jelöli ki az egyes társadalmi rendszer elhatárolódását. Mivel ma már az egész földön kommunikatív összefonódás alakult ki, ezért csak egyetlen világtársadalomról lehet beszélni - Luhmann megítélése szerint.

Fontos ebben az elméletben a társadalom funkcionális alrendszereinek koncepciója. Az egyes funkcionális alrendszerek - különösen az európai és az ebből kinövő észak-amerikai civilizáció menetében lehet ezt kimutatni - egyre inkább kiszakadnak a társadalmiság korábban összefonódott szövedékéből, és a diffúz tevékenységek és intézmények helyett funkcionálisan differenciálódott alrendszerekben folyik a társadalmiság reprodukciója. Luhmann fontos eltérése volt Talcott Parsonstól, hogy ő elvetette az analitikai rendszer koncepcióját, amely Parsonsnál csak a tudós számára szükséges rendszerező hipotézist jelentett és nem empirikus-konkrét alrendszerszerű elhatárolódásokat a reális társadalmi világban. Luhmann úgy találta, hogy *egy-egy funkcionális alrendszer a realitásban is el tud különülni, ha egy bináris kód körül képes megszerveződni, amely irányítja az alrendszerhez tartozó kommunikációk döntési szelekcióit*. Pl. a tudományhoz tartozó kommunikációk az igaz/hamis bináris kódra, a jog rendszeréhez tartozók a jogos/jogtalanon, a politikai rendszerhez tartozók pedig a kormány/ellenzék kódra orientálódnak. Így az egyes alrendszerek eltérő metszetben kihasított valóságdarabokat dolgoznak fel, és ezzel egy-egy társadalmi funkciót magas szinten tudnak ellátni. A modern társadalmak létrejöttét - Európából kiindulva - egyre inkább a funkcionális alrendszerek elkülönülése kísérte, és ezzel párhuzamosan a szervezeti rendszerszinten a szervezeti rendszerek sokasága illetve az egyszerű szociális rendszerek szintjén az interakciók milliárdjai egyre komplexebb szociális világot tesznek lehetővé.

3. Bourdieu elméleti kiinduló pontjai

Bourdieu-nál nem merül fel - elmélettechnikai előkérdésként - a társadalmi világ felépítésében a lehetséges különböző alapegységek közötti tudatos választás lehetősége - Luhmann is elsősorban Parsons "vállán állva" bukkant erre rá, akinél ez többszöri elemzés tárgya volt már - és evidens módon az egyes emberekből felépülő társadalmi képződmények vonalán indul ki elemzéseiben. Az egyes emberekből felépülő társadalom alapvető tagoltságának pedig a különböző osztályok (embercsoportok) közötti elkülönüléseit tekinti, és a legkülönbözőbb társadalmi képződmények vizsgálatánál, a fotózástól, a sport különböző formáin át a művészetekig és a politika működéséig az egyes társadalmi osztályok eltéréseiből fakadó meghatározottságot elemzi (Bourdieu 1979).

Kiinduló általános megállapításként azt lehet mondani, hogy miképpen Luhmann elemzéseinek középpontjában a funkcionális alrendszerek állnak, úgy Bourdieu elméletében az egyes társadalmi mezők adják a keretet az elemzéshez, és az egyes mezőkön belül zajlanak le a társadalmi események és cselekvések. Itt azonban az egyes résztvevők cselekvéseit nem a funkcionális imperatívuszok határozzák meg, hanem az egy-egy társadalmi mező speciális tőkefajtájából való mind nagyobb részesedés iránti küzdelem hajtóereje. Az adott tőkéből részesedés pedig eltérő embercsoportokat alakít ki a mezőkön belül, és ezek között alá-fölrendeltségi viszonyok, egyik oldalról speciális

kizsákmányolási, másik oldalról alávetettségi viszonyok jönnek létre. Egy-egy mező - speciális tőkefajtája köré szerveződve - az embercsoportjainak stabil ellentéteiből és küzdelmeiből eredően egy dinamikával irható le, illetve e mellett a különböző mezők belső osztályharcai és alá-fölé rendeltségei össztársadalmilag is egy átfogóbb alá-fölé rendeltségi viszonyba állnak össze, és az egyes tőkefajták is konvertálhatók a mezők közötti viszonyban. Noha mint láttuk, Bourdieu az össztársadalmi uralkodó csoportok pozícióért folytatott küzdelmet az egyes tőkés csoportok között nem elemzi, és az ebben a pozícióban történő eltolódásokat és ezek kihatásait az egyes társadalmi mezőkre sem vizsgálja. Nézzük meg azonban Bourdieu pozícióit részletesebben.

Az első kérdés Bourdieu-nak a társadalmi evolúció problémájához való viszonyát érinti. Mennyire hatja át elemzéseit az átfogó történelmi folyamatokra figyelés? A válaszuk erre, hogy Bourdieu alapvetően nem a társadalmi evolúció szemszögéből folytatta le az elmúlt évtizedekben szétágazó vizsgálódásait. Így például, amikor az algériai arab törzseket vizsgálta egy-egy problémamegoldó mechanizmusuk nagy hatékonyságát emelte ki, nem is érintve az eltérő társadalmi fejlettségi szintekből eredő követelmények kérdését (Bourdieu 1978: 379-400). Ugyanezt támasztja alá, hogy a modern társadalmon egy-egy jelenségét elemezve is minden fenntartás nélkül hozza fel összehasonlításként a korai algériai kutatásának példáit. Úgy tűnik tehát, hogy számára nincsenek eltérő evolúciós fokon álló társadalmak, és ezért hasonlíthatók össze a különböző társadalmak belső jelenségei.

Ezt az általános beállítódását azonban néha félrejelenti, és anélkül, hogy elméleti szinten levonná a következményeit visszanyúl társadalmi evolúciós magyarázatokhoz, és egy-egy vitájában alkalomadtán felhasználja ezeket. Ez látható az egyik, '90-es évek közepén írt tanulmányában az utilitarista társadalomelméletekkel szembeni vitájánál is (Bourdieu 1994: 157-161). Az utóbbi években - különösen az Egyesült Államokban - az utilitarista elmélet a "racionális választások elmélete" alakjában nyert nagy befolyást a különböző társadalomtudományokban. Ennek egyik kiindulópontja, hogy a legkülönbözőbb társadalmi szférán belüli cselekvéseket a gazdasági motívumokból (jövedelemben mérhető hasznosságra törekvésből) magyarázza. Bourdieu ezzel szemben megy vissza Herbert Spencer és Durkheim múlt század végi elemzéseire, és az egyes társadalmi tevékenységek fejlettebb fokon végbemenő funkcionális differenciálódását emeli ki ellenük. A gazdaság mellett további "társadalmi mezők" válnak önállóvá, és itt a gazdasági motívumoktól eltérő jutalmazások motiválnak. Így a legtisztább módon ökonomista megkurtítást hajtott végre a "racionális választások elmélete" társadalmi elemzéseiben: "A társadalmi mezők elméletének alapjainál van egy megállapítás, amelyet az ember már Spencernél, Durkheimnél és Webernél is megtalál, és amely azt állítja, hogy a társadalmi világban egy differenciálódási folyamat megy végbe....Durkheim szünet nélkül emlékeztet arra, hogy az archaikus társadalmakban, de még a prekapitalista társadalmakban is, azok a társadalmi szférák, amelyek nálunk már differenciálódtak (mint a vallás, a művészet, a tudomány) még differenciálatlanok, és az emberi cselekvések multifunkcionálisak...., amelyeket éppúgy lehet vallásinak, gazdaságinak és esztétikainak egyszerre értelmezni (Bourdieu 1994: 158-159). Ezután

Bourdieu a különböző társadalmi mezők elválását a társadalmi evolúció előbb leírt funkcionális differenciálódásának menetébe illeszti be: "A társadalmak evolúciója egyre inkább megjelenti a különböző szférákat (azokat, amelyeket én mezőnek nevezek) amelyeknek saját logikájuk van" (Bourdieu 1994: 159). Az utilitarista elmélet (jelen esetben a racionális választások elmélete) tehát ezt a több szférára differenciálódott társadalmat véti el, amikor felteszi, hogy a gazdasági motívumra redukálható az emberi cselekvés, és bármely társadalmi intézmény megérthető a gazdasági kalkulus terminusaiból.

Bourdieu-nak ezek a fejtegetései azonban - mint már jeleztük - saját általános elméletére is fontos következtetések levonását teszik lehetővé. Az egyik rögtön az, hogy így kiderül Bourdieu elméleti orientálódásának hézagossága. A társadalom funkcionális differenciálódásának tétele ugyanis az elmúlt 40 év szociológiai elméletének egyik legmarkánsabb irányzatát hozta létre Talcott Parsonstól és egy sor modernizáció elméletén keresztül Niklas Luhmannig. Bourdieu számára ezek - a felületi ismeret mellett - érdemileg nem is léteznek, és probléma nélkül még ma is Spencer és Durkheim múlt századvégi meglátásaiban találja meg ezt a tételt. (Az 1989-es "La noblesse d'état" című nagy monográfiájában ugyanígy egy rövid lábjegyzetben jelzi Bourdieu a társadalmi mezők differenciálódásának visszakötését Spencerhez és Durkheimhez. Lásd: Bourdieu 1989: 376). E hiány magyarázata feltehetően a francia szociológiai élet szélesebb értelmiségi-politikai arénába való erős beleágyazódásában található meg, mely révén egy domináns baloldali-libertárius attitűd elhanyagolhatóvá teszi mindazokat az elméleteket, amelyek politikailag "konzervatívnak" minősülnek, és Parsons, a funkcionalizmus illetve a rendszerelmélet ilyen minősítést kapott az amerikai illetve a nyugat-európai szellemi közvéleményben. Bourdieu szellemi szocializációja ugyan alapos distanciával ment végbe a valamikori francia újbaldali irányzatoktól (a 1960-as évek elején egy ideig az újbaldallal hosszú évekig küzdő Raymond Aron tanársegéde volt) de olvasmányanyaga és alapvetően neo-marxista elméleti alapvetése nem engedte meg számára, hogy elfogulatlanul foglalkozzon ezekkel az elméleti irányzatokkal.

Egy másik megközelítésben Bourdieu-nak ez az újkeletű, funkcionalizmushoz kötődése felveti a funkcionális imperatívuszok eddigi elhanyagolását a társadalmi mezők működésében. Eddigi elméletében Bourdieu az össztársadalmat nem egy funkcionális egészként létező entitásként fogta fel, amelynek fennállása bizonyos funkcionális követelmények teljesítése mellett lehetséges csak, és az egyes társadalmi mezőket sem mint elkülönült és funkcionálisan specifikálódott szférákat fogta fel, hanem inkább az egyes mezőkön belüli speciális tőkékért törekvő embercsoportok küzdelmének terepeként. Egy-egy mező működése a benne harcoló embercsoportok erőviszonyainak állásától függ, és ezt jól fejezi ki, hogy Bourdieu a mezőt rendszerint "különböző erők mezőiként" és "harci mezőként" (le champ des luttes) említi, de funkcionális mezőként csak most újonnan értesülünk róla. Pedig, ha az egyes mezők az össztársadalom számára is ellátnak speciális funkciókat, akkor - túl a speciális előnyökért harcoló embercsoportjainak viszonyán - funkcionális imperatívuszok, követelmények is formálják a mezők belső struktúráit. Összegezve, Bourdieu-nak ez a későn bekövetkező és

könnyed odakötődése Spencer és Durkheim funkcionális differenciálódási tételéhez egész elméletének mély újragondolását tenné szükségessé, illetve ezen belül különösen a funkcionalista rendszerelmélettel való érdemleges konfrontálódását.

Luhmann és Bourdieu tehát a kettős társadalmi struktúra szempontjából polárisan eltérő irányban gondolta végig elemzéseit, és míg Luhmannnál a funkcionális alrendszerek intézményes logikája és az ezek általi imperatívuszok kormányozzák a társadalmi világ működését, addig Bourdieunál - az egyes társadalmi mezők speciális tőkefajtájából való mind nagyobb részesedésért harcolva - embercsoportok küzdelmeiként írható le ez a világ.

Általános szinten tehát polárisan szembenáll ez a két elmélet. Azonban, ha Luhmann elméletét - korai írásait alapul véve és néhány premisszájához következetesebben ragaszkodva mint ő maga - korrigáljuk, és így vetjük össze Bourdieu-nak egy-egy társadalmi mezőt részletesebben elemző írásával, akkor egy sor közösség mutatható ki közöttük.

4. Luhmann és Bourdieu elméletének közelítési lehetőségei

Ha a vizsgálódó elfogadja Luhmannnak azt a tételét, hogy az európai modernizáció elmúlt évszázados történelmi menetéből az egyes funkcionális alrendszerek egymástól való elkülönülése olvasható ki, és ezekben egy-egy homogén értékelési dimenziót (pl. a tudományban az igaz/hamis mentén vagy a jogrendszerben a jogos/jogtalan értékduálon orientálódva) akkor ezt az az evidencia támasztja alá, hogy a jogász, a művész, a politikus, a tudós stb. egymástól elkülönülését vesszük szemügyre az európai történelem menetében. A korábbi sokfunkciós tevékenységek, szerepek és intézmények, amelyek pl. a középkorban még jellemezték a társadalom életét, funkcionálisan elkülönültek, és egydimenziós irányba bomlottak szét. A meglévő történelmi elemzések ezt nagy bőséggel igazolják, így Luhmann funkcionális differenciálódási tétele - Durkheim és Spencer korai elemzései után - széles körben elfogadottá vált az elmúlt évtizedekben. Ez a történelmi trendekre figyelő elfogadás azonban túlmegy Luhmann elméletén, mivel ez *a professzionális cselekvők* szerepeinek, tevékenységének egymástól elkülönüléseiből indul ki, és a laikusokat eleve kirekeszti a funkcionális alrendszerekből. Luhmann ezzel szemben csak annyit mond, hogy ha egy kommunikációt egy bináris kód irányít - a vagyis a döntési szelekció és a valóságfeldolgozás egy meghatározott értékduál szerint alakul - akkor az ahhoz funkcionális alrendszerhez tartozik, amelynek e bináris kód a szervezési magva. Átfogó szinten persze Luhmann nem vetette fel, hogy a professzionális résztvevők és a laikusok általi kommunikációkat külön kell-e választani. Egyedül a jogi alrendszerrel lehet találni nála olyan passzusokat, melyek ezt a kérdést egyáltalán érintetik, és mivel a jog működéséhez nélkülözhetetlenek a profi jogászok mellett a laikus ügyfelek mindenkori perindításai, úgy érvelt, hogy tehát nem lehet kirekeszteni a laikusok

cselekvéseit innen (Luhmann 1986:178). Persze, ha Luhmannnak azt az elméleti kiinduló pontját tartjuk szem előtt, hogy az egyes ember (pszichikai rendszer) eleve nem a társadalmi világ része, csak előfeltétele, akkor nem is vonhatjuk be a személyiség *tartós szocializációjának lenyomatait*, ami pedig a jogászt, a tudóst, a művészt elkülöníti egymástól és a laikusoktól.

A fenti elemzést alapul véve tehát azt mondhatjuk, hogy a funkcionális differenciálódás tételének széles társadalomtudósi körök általi elfogadása csak Luhmann teljeskörű elméletének háttérben hagyása mellett volt lehetséges. Ellenben, ha ragaszkodunk Luhmann elméletéhez, és kizárjuk a társadalmi struktúrák felépítéséből az egyes embert (és szocializált-motivált személyiséget) akkor elvesz a funkcionális alrendszerek differenciálódásának evidenciája. Ezek a fejtegetések - és e probléma felszínre hozása - azonban abba az irányba is irányíthatja az elemzőt, hogy magát a luhmanni kiindulópontot, az ember kitolását a társadalmi világon kívülre mint pszichikai rendszert tartsa elhibázottnak. Ugyanis, ha ezt nem teszi, akkor a társadalmi világ tartós struktúrái, amelyek a személyiséget szocializálják, majd ezután folyamatosan jutalmaznak vagy szankcionálják, kiesnek a szemszögből, és csak azok a jelenségek jöhetnek be az elemzésbe, amelyek a pontszerű-pillanatnyi kommunikációk folyamatában megjelennek. *A kommunikációban résztvevők személyiségét célzó struktúráknak el kell tűnniük így az elemzésből.* Pl. a professzionális tudós és a laikus személyisége közötti különbségeket kell itt említeni az igaz/hamis duál által irányított kommunikációkban, és főként az értékelő-jutalmazó mechanizmusokra kell itt felhívni a figyelmet, amelyek orientálják a tudóst, ám el sem merülnek a laikusok esetében.

Vissza kell tehát hozni a társadalmi világ elépítésének magyarázatába az embert - korigálhatjuk Luhmann -, persze azzal a finomítással, hogy elismerjük, a funkcionálisan differenciálódott mechanizmusok kikényszerítik az egész személyiség fegyelmezett háttérébe tolását sok-sok tevékenységnél, és csak meghatározott szerepek szerinti cselekvést, értékelést engednek ezek meg. Vagyis az embert mint differenciálódott szerepekre bomlott személyiséget veszem figyelembe a társadalmi világ felépítésénél, és nem mint egy felbonthatatlan egységet. Ezután már lehetővé válik, hogy - Luhmannal szemben meghozva az elméleti döntést - leszűkítsük a funkcionális alrendszerek szerveződését a professzionális résztvevők kommunikációira, és a laikusok esetenkénti bináris kódra orientálódását - bármely házmaster tud égő szemmel érvelni állítása igaza mellett - ki kell rekeszteni innen. Így átformálva a funkcionális differenciálódás tételét azonban a professzionális alrendszerek egymástól elkülönülése mellett fel kell figyelniük a laikusok mindennapi életben zajló kommunikációjától történő elkülönülésükre is. *Be kell tehát hozni rendszeres helyi értékkel a mindennapi élet fogalmát ebbe az elméletbe, és a társadalom rendszerszintjét most már a mindennapi élet és a professzionális alrendszerek elkülönülésére kell felosztani első fokon.*

Ezzel a korrekcióval Luhmann elemzései a funkcionális (professzionális) alrendszerekről könnyebben összehasonlíthatóvá válnak Bourdieu egyes társadalmi mezőket elemző írásaival. Ez az összehasonlítás jól elvégezhető

az akadémiai mező (alrendszer) esetében, ahol jól láthatók Luhmann és Bourdieu elemzéseinek eltérései éppúgy, ahogy hasonlóságaik is.

Luhmann 1968-ban írta az első rendszeresebb elemzését a tudomány mint társadalmi alrendszer szerveződéséről (Luhmann 1971: 232--252), és ekkor még nem érvényesítette elemzéseiben olyan konzekvensen kiinduló pontját az embernek és személyiségének kirekesztését a társadalom képződményeinek magyarázatából, ahogy az a '80-as évektől kezdve megfigyelhető írásaiban. Luhmann az igaz/hamis bináris kódon orientálódó tudóst tartja szem előtt ebben a tanulmányában, és alaposan támaszkodva mertoni tudományszociológiai iskola empirikus anyagaira, a tudományos eredmények reputációba illetve ezek rangsorába rögzítődését, illetve mindezek felszíni megjelenítőit emeli ki a tudomány mint társadalmi alrendszer szerveződésének megértéséhez. Ezen alrendszer komplexitásának növekedésével, amikor a tudósok tízezrei alkotják az átfogó tudósközösségeket egy-egy tudományterületen, a tudományos reputáció rangsorai és ezek felszíni megjelenítői nélkül káosz majd dezorganizálódás következne be. Kinek a könyvét, tanulmányát olvassa el elsősorban a szakma, és főként a felnövekvő, új tudósnemzedék, ha hetente több ezer tanulmány és kötet jelenik meg egy-egy tudományterületen? Kit nevezzenek ki egy jó nevű egyetemre professzornak, és kit csak egy hatodrangú vidéki egyetemre? Megbízható reputáció-rangsorok nélkül a tényleges tudományos teljesítmények nem tudnák elérni a szélesebb tudós közösségeket, és a nagy tudományos teljesítmények jutalmazása nem lenne elkülöníthető a hatodrangú tudományos teljesítményekétől. A tudományos reputáció és ezek rangsorai mint a tudomány önszerveződésének fontos mechanizmusai jelennek itt meg. És különösen ha a Luhmann által is alapul vett amerikai szociológus, Warren O Hagstrom "The scientific community" című monográfiájának elemzésével bővítjük ki Luhmann rövidebb tanulmányát, bukkan elő a tudomány értékelési-jutalmazási mechanizmusa, amely a komplex tudományi alrendszer önvezérlését az igaz/hamis valóságfeldolgozás dimenziójában megszervezi.

Hagstromnál - de később Storer, Glaser, Ben-David illetve Merton tanulmányaiban is - jól kibomlik, hogy csak akkor tarthatók egy küszöb szintje alatt a torzulások a tudományos alrendszer értékelési mechanizmusaiiban, ha egy-egy tudományos közösség sok-sok szervezetben (egyetemeken, intézetekben etc.) szétszóródik, és így egymásmellettiiség jellemzi inkább a tudósközösség tagjainak kapcsolatait és kevésbé az egy szervezetben összefogás illetve ezen belül az alá-fölé rendszeltség. Joseph Ben-David ezt a tételt alapul véve mutatta ki egyetemtörténeti kutatásai nyomán, hogy ahol a versengő egyetemi modell és a tudósközösség egymásmellettiisége a legnagyobb volt egy korszakban, oda tevődött át a tudományos élet súlypontja, és a világ vezető tudományos centrumának számított ezután. Így a XIX. században a kulturálisan decentralizált Németország egyetemei, a XX. század első évtizedei után a konkurenciát az extrémításig hajtó amerikai egyetemek említhetők itt (lásd: Ben-David: 1971).

Összegezve tehát Luhmann és az empirikus háttérét adó mertoni tudományszociológiai iskola nézőpontját: *a tudomány társadalmi*

szerveződésében - egy komplexitási fok elérése után - a reputáció-rangsorok középponti szerepét, a tudósok ezen orientálódását és a magasabb reputációra törekvést mint a tudomány semleges önvezérlésének alapját lehet kiemelni. Illetve ismét jelezni kell monopolstruktúrák esetén ezek torzulásának lehetőségét.

Pierre Bourdieu sok kisebb tanulmányban elvégzett elemzése után a "Homo academicus" c. könyvében vizsgálta meg rendszeresen az akadémiai-tudományos mezőt (Bourdieu 1994). Fontos már a kiindulópontban jelezni, Bourdieu e mező elemzését, egy korábbi empirikus felmérésére támaszkodva, a francia társadalom vonatkozásában végezte el, és ez a társadalom - mintegy az Egyesült Államok társadalmára jellemző versengő-piaci mechanizmusainak ellenpólusaként - minden egyes társadalmi szférájában a centralizált és központi engedélyeztetésen, értékelésen nyugvó mechanizmusokat fejlesztette ki. Ez éppúgy jellemző a közigazgatási vagy a jogi rendszerének felépülésére, mint az oktatási vagy az akadémiai szférájára is. Ha a Luhmann-Hagstrom tudományos alrendszer-modell által leírt torzulások lehetőségét tartjuk szem előtt, akkor azt lehet mondani, hogy a francia akadémiai-egyetemi mező, központi engedélyeztetési, doktori bizottsági rendszereivel és más központi döntési testületeivel a leginkább oligarchizálódásra hajlamos esetet jelenti, ahol a reputáció mechanizmusai kevésbé a tudományos teljesítmények eltéréseit rögzítik a reputáció rangsoraiban, hanem az alá-fölé rendeltség hatalmi pozícióinak eltéréseit, és ez így kevésbé egy semleges önvezérlést valósít meg az igaz/hamis értékelés dimenziója köré szerveződve, hanem tudományhatalmi alá-fölé rendszeltségeket és vazallusi-patrónus rendszert. Bourdieu kiinduló pontja így az egyes társadalmi mezőkben a speciális tőkefajtákért folyó küzdelemről, az egyes mezőkben résztvevő embercsoportok között a torzult francia viszonyok vonatkozásában sok szempontból megfelel a realitásnak. (És ugyanígy Magyarországon illetve a többi centralizált kelet-európai társadalomban is!) Ami Luhmann számára a tudományos reputációban és az ezekből felépülő reputáció-rangsorokban funkcionális szükségszerűség - és alapjaiban a tudományos teljesítmények rögzítődéseit és felszíni megjelenítését végzik el ezek éppúgy, ahogy a gazdasági teljesítmény esetében a pénz teszi - az Bourdieunál tudományos tőkévé válik, ami hatalmi alá-fölé rendeltségeket és speciális kizsákmányolást illetve másík oldalról uralmat tesz lehetővé.

Nos tehát e társadalmi mező (vagy luhmanni terminológiával: alrendszer) estében jól láthatóvá válik a két elmélet féloldalassága. A Bourdieu által feltárt hatalmi alá-fölé rendeltségeket és ennek szervező erejét a tudomány társadalmi alrendszerén belül mindenképpen létezőnek kell tekinteni, még ha az egyes tudományos közösségeken belül olyan erős szétszóródottság is jön létre, mint ahogy az az Egyesült Államok esetében látható. Monopolstruktúrák és centralizált tudománysserveződés esetén pedig ez dominánssá is válik. Ez a szemszög Luhmannnál alapvetően hiányzik, ám Bourdieu pedig a tudományos "reputációs tőke" semleges-funkcionális szerepét tolja ki a szemszögből, és így nem elemzi azokat a mechanizmusokat, melyek csökkenthetik a tudomány hatalmi-uralmi alapon szerveződését, és jobban kikényszerítik a tényleges tudományos teljesítményeknek megfelelő reputáció-rangsorok kialakulását, működését és a tudomány igaz/hamis értékelési dimenzióban szerveződését.

Talán nem fölösleges kitérni arra is, hogy Luhmann "mestere", Talcott Parsons médiumelmélete is a fentiekhez hasonló módon tér el Bourdieu kitágított tőke elméletétől. Parsons a pénzből, mint semleges csereviszonyokat generalizáltan tartalmazó cseremédiumból indult ki, és azt mondta, hogy ha a gazdaságban mint az egyik társadalmi alrendszerben nélkülözhetetlen egy ilyen szimbolikusan generalizált cseremédium, akkor - ha más konkrétágban megszerveződve is - de a többi alrendszerben is lenni kell hasonló cseremédiumoknak. Pl. a politikai alrendszerben a "hatalom" médiumát, a szocietális közösségben (vagy más elnevezéssel: integrációs alrendszerben) a "befolyás" médiumát tekintette ilyennek. Bourdieu tőke-elemzéseinek kiinduló pontja szintén a pénztőke volt, ahogy azt Marx elemezte, de itt a pénz nem mint semleges csereeszköz, hanem mint embercsoportok közötti alá-fölé rendeltséget és kizsákmányolást lehetővé tevő eszköz vált az elemzés kiinduló pontjává. Így a pénztőke fogalmának kitágítása és más speciális tőkefajták utáni kutatás a gazdaságon túli társadalmi mezőkben hasonló logikával történt meg, mint Parsons speciális médiumok utáni kutatása. A tudomány estében ez a hasonlóság ott válik megragadhatóvá, hogy míg a parsonsi médiumelméletet továbbgondoló Luhmann említett 1968-as írásában a reputációs rangsorok a tudomány médiumának felszíni megjelenítőjeként jelenik meg, addig Bourdieu "Homo academicus" című könyvében ez mint a tudományos tőke megosztása és az ez iránti küzdelem kerül be az elemzésbe.

A fenti elemzés után talán még inkább nyilvánvaló a két elmélet egyoldalú szemlélete: ahogy a pénz funkcionálisan nélkülözhetetlen generalizált csereeszköz is a gazdaságban és egyben kizsákmányolást illetve hatalmi-alávetettségi viszonyokat is létrehozó eszköz, úgy a tudományos reputáció-rangsorok is mindkét funkciót illetve hatást kiváltják, és attól függ a két irányú hatás valamelyikének dominálása az egyes ország tudományos alrendszerében attól függ, hogy milyen mértékben szétszóródott-versengő itt a tudományos közösség, vagy ezzel szemben inkább centralizált-monopol jellegű felépítés jellemző-e.

A luhmanni és a bourdieui elmélet közelítési lehetőségeit példázza a tömegkommunikációs szféra elemzése is. Bourdieu egy 1994-es tanulmányában vizsgálta meg ezt a szférát (lásd Bourdieu 1994b) és noha Luhmann erre külön nem tért ki, de egy sor más alrendszerre kidolgozott elemzésének útmutatásai alapján egyszerű volt rekonstruálni e szféra luhmanni elméletét (lásd Pokol 1991b). Egy társadalmi alrendszer akkor jön létre, ha egy bináris kód körül kezd szerveződni egy nagyobb cselekvési szféra, leszakítva ezzel ezt más kódok orientálódó alrendszerekről, és ez a modern tömegkommunikáció esetében a *hírérték léte vagy hiánya mentén* mutatható ki. Ez az értékduál a valóság feldolgozásában egy egységes szelekciós szempontot kényszerít a professzionális újságírókra, riporterekre, szerkesztőkre stb. Nem a jogosságra, az igazságra, a minél nagyobb rentabilitásra vagy az esztétikai értékre törekszik az újságíró, hanem az a lehető legnagyobb hírértékkel rendelkező esemény megtalálására, esetleg ennek kreálására, illetve az ilyen események új és új aspektusainak felmutatására. Ez a bináris kód persze csak akkor tud uralomra jutni ebben a szférában - és az összes többi szelekciós

szempontot maga alá rendelni - ha az egyes lapok, csatornák és adások között nagy a versengés, és ezáltal a pártosan elfogult lapok, rádióadások éppen úgy elveszítik a nagyközönség figyelmét, mint az unalmas-ügyetlen, hírértéket csak alacsony szinten produkáló lapok, adások. A piac racionalitása, a rentábilis/nem rentábilis kódon orientálódás tehát "feszesen tartja" a hírértékre törekvést, de a piacnak ez a hatása kimutatható a sportszféra belső logikájának (gőyni/veszteni) feszesen tartásában éppúgy, mint az egyetemi-tudományos szférában is (a sporthoz lásd: Bette 1984, az utóbbihoz: Ben-David 1971). Bourdieu, említett 1994-es tanulmányában az "újságírói mezőként" elemzi ezt a szférát. Egész cikkében a professzionális újságírókra, motivációikra koncentrál elemzéseiben, és ez ismét bizonyítja azon állítás jogosságát, hogy a luhmanni társadalmi alrendszer kategóriájának professzionális komponensekre leszűkítésével alapvetően közel került ez a két elmélet egymáshoz.

Bourdieu - jelezve, hogy az újságírói mező éppúgy saját logikával rendelkezik, mint az irodalmi mező, vagy a művészeti mező - a *legújabb hírekre törekvésben* találja meg ennek szerveződési magvát: "E mező specifikus logikája az olyan gyorsan mulandó dologra irányul, mint amit a hírek jelentenek, és a vevőkért folyó konkurencia következtében a törekvés a hírek között is a legújabb híreket helyezi a középpontba (Bourdieu 1994b:5). Első megközelítésre tehát úgy tűnik, hogy a luhmanni elmélet említett kisebb korrekciójával szinte teljes mértékben Bourdieu elméletével egyező elméleti keretet sikerül e szféra vonatkozásában kialakítani, de a lényegét érintő azonosság mellett két fontosabb eltérést mégis ki kell emelni. Bourdieu a "legújabb hírekre" törekvéstről beszél, míg ezzel szemben a "hírértékkel rendelkező esemény utáni törekvés" ennél tágabb (lásd Erbing 1989). A másik eltérés a társadalom uralmi dimenzióját hozza be, és abból a szempontból elemzi az újságírói mezőt. Ez a hiányzó dimenzió a luhmanni elméletből így Bourdieu-val korrigálhatóvá válik. Ő ugyanis az újságírói mező és a többi kulturális jellegű mező összefonódását elemzi, ami a nyugati társadalmak tekintetében különösen tisztán a franciáknál létezik. Megfogalmazása szerint az újságírói mezőt uraló piaci mechanizmusok ezzel az összefonódással rátelepszenek a többi kulturális mezőre, és itt - ezek belső logikáját háttérbe szorítva - a kommersz termékeket állítják előtérbe. *Vagyis az újságírói mező behatolása a többi kulturális mezőbe ezek elpiacosítását hozza létre: "Az újságírói mező behatolásának erősödése egyre inkább aláveti a többi mezőt a kommersziális logikának, és ez fenyegeti a különböző mezők autonómiáját"*(Bourdieu 1994b:6).

Bourdieu még itt megy legközelebb az egyes mezőkön belüli uralmi viszonyok mellett az össztársadalmi uralom megvalósításának kérdéseire - és ez nem véletlenül ebben az 1990-es évek közepén írt tanulmányában jelenik meg, mert mint látható volt, ekkor kezdi meg felismerni a globális uralmi rend és a globális pénzüligarchia uralmának hatásait. Ám megítélésünk szerint ennél is félrefut, amikor a tömegmédiák más kulturális mezőkkel összefonódásából az utóbbiak kommercializálódását fogalmazza csak meg. Ezzel ismét kimarad annak felmutatása, hogy a művészetek, társadalomtudományok, a jogi-alkotmányjogi diskurzusok teljesítményei, és az itteniek szakértői presztízse ennek révén össztársadalmi uralmi eszközként kerülnek felhasználásra. Vagyis

fontosabbnak találjuk azt a Bourdieu által nem tematizált összefüggést, hogy az újságírói mező, amelynek politikától elkülönülése amúgyis csak sok előfeltétel esetén biztosítható többé-kevésbé tisztán, az osztályadalmi uralkodó csoport érdekeinek és politikai véleményeinek uralma alá tud kerülni, és ekkor a többi szellemi szférába benyomulással *az egész társadalom fölötti szellemi hegemóniához tudja juttatni ezt a társadalmi csoportot*. Nagy író, zenész, filozófus, szociológus és politológus stb. az lehet ebben a struktúrában, akit a tömegmédiák - kulturális mellékletekben, TV-kerekasztalokon stb. szerepeltetve - reputációhoz juttatnak. Tehát kisebb baj az, hogy a "tisztá" művészeti, irodalmi értékek helyett a kommersz műveket és szerzőiket jutalmazza az újságírói mező által szervezett kulturális mezők. Nagyobb torzulást jelent, hogy ezáltal azok a szerzők és műveik kerülnek a különböző szellemi szférákban az élre, akik az osztályadalmi uralkodó csoportból származnak, vagy legalábbis e csoport hangadóinak véleményeivel szembekerülést nem kockáztatják meg. *Ezáltal egy egész társadalom feletti szellemi, nyelvpolitikai, ízlésbeli stbc. uralomhoz tud jutni az a társadalmi csoport, amely az újságírói mezőt uralni tudja*. A Párizs-központú, centralizált francia szellemi életben meglehetősen kitapinthatók ezek a tendenciák, és hogy Bourdieu ezt az aspektust nem észlelte az újságírói mezőnél, elég különösnek mondható, mert máskülönben - mint láttuk - a dominálásra és az alávetettségre utaló mechanizmusok feltárására eddig mindig nagyon érzékeny volt.

Lezárásképpen még ki kell térni arra, hogy mindkét elméletben felmerül *az egyes társadalmi mezők/alrendszerek közötti tőke-konvertálás kérdése*. Luhmannnál ez a lehetőség - a funkcionálisan differenciálódott modern társadalmakban - csak mint torzulás jön be az elemzésbe, és alapvetően a becserélhetetlenséget állítja a középpontba. Ugyanis a funkcionálisan elkülönült alrendszereknek önálló valóság-feldolgozási mechanizmusai és szelektáló szempontjai vannak, és minden egyes alrendszer számára az összes többi alrendszer környezetté süllyed le. Ha különböző bináris kódok által létrehozott teljesítmények közvetlenül átválthatók más alrendszerbeli jutalmazásra és pozícióra az csak annak a jele, hogy nem történt meg megfelelően a funkcionális differenciálódás. Ezzel szemben Bourdieu-nél az egyes társadalmi mezők tőkái és teljesítményei konvertálhatók más tőkefajtákra, és ezek között osztályadalmi szinten rendszeres összefüggések, bejáratott konvertálási utak mutathatók ki. Luhmannnál ez fel sem merül, és számára az osztályadalmi csak mint funkcionálisan differenciálódott alrendszerek összesége jelenik meg, amelyek között spontán koordináció biztosítja az összehangolódást, de egyik alrendszer sem képes ellátni az osztályadalmi vezérlését. A kiinduló fejtegetéseknél jelzett kettős társadalmi struktúra eltérő ágaira koncentráció így láthatóan itt is polárisan eltérő megoldást kényszerít ki a két elméletben.

XIX. fejezet

A társadalom kettős szerkezetének elmélete - összegzés

Az eddigi fejtegetéseinkben és az egyes elméletek, elméleti irányzatok elemzése kapcsán tett megjegyzésekben már benne vannak azok a mozzanatok, melyek megítélésünk szerint a társadalom teljességét megragadó elmélet részét kell, hogy képezzék. A jobb érthetőség kedvéért, most a kötet zárófejezeteként ezeket a mozzanatokat foglaljuk össze.

1. A társadalom funkcionális szerkezete

A társadalom tagoltságának egyik dimenzióját a funkcionális szerveződés jelenti, melyet az össztársadalom és egyes részeinek funkcionális szükségletei alakítanak. A komplexebb - vagy más szóval: evolucionáriusan fejlettebb szintre eljutott - társadalmakban a funkcionális dimenzió az egyre több szintű differenciálódásokat mutatja az egyes funkciókat ellátó cselekvések és az ezeket szervező intézmények vonatkozásában. Amíg a legősibb társadalmakat jelentő, néhány tucat tagból álló hordákban még a szemtől-szemben történő interakciókban valósul meg a teljes társadalmiság, addig a tagolt törzsi szervezetekben, vezetésben és az egyszerűbb funkcionális elkülönülések (pl. varázsló, papi funkciók) alapján szerveződő későbbi társadalmakban, majd az írásbeliség nyomán még átfogóbb társadalmakban már különálló szintekre bomlik azt interakciók millióiban megvalósuló közvetlen társadalmiság, és az ezeknek kereteket szabó szervezeti rendszerek kiegészítése is létrejön, és mindezek felett az össztársadalmi rendszert jelentő keretek is különválnak. Ezek a differenciálódások a legkülönbözőbb civilizációk társadalmaiban végbementek, ha az egyszerű horda-lét komplexitását meg tudták haladni, és valamilyen formában írásbeliséget tudtak létrehozni. Az össztársadalom funkcionális differenciálódása, az egyes funkciókra elkülönült alrendszerek létrejötte azonban történetileg csak a görög-római (zsidó-keresztény) alapokból kinövő európai társadalomfejlődésben tudott a korai középkortól indulóan megvalósulni, és a gyarmatosítások és az európai népesség kirajzása során a világ több részén is - elsősorban Észak-Amerikában és Ausztráliában - ez a társadalmi szerveződés alakult ki.

Ha a funkcionális differenciálódások menetét nézzük az európai fejlődésben a középkortól, akkor a szekularizáció folyamataival kell kezdeni, amely először a világi hatalom kioldódását jelentette az egyházi felsőbbtség alól, majd a szellemi és gazdasági tevékenységekről való további részleges lehúzóódása következett, melyhez történetileg a keresztény egyház belső szakadása és a reformáció utáni több hierarchiára szétbomlott egyházak léte adta a lehetőséget. Ezzel a lehúzóódással a cselekvések széles köre vallási szempontból semlegessé, szabadon választhatóvá vált, és ez evolucionáriusan a variációk tömegét engedte megvalósulni az egyes társadalmi szektorokban, és a hatékony mintákat elterjeszteni az osztársadalomban. A szekularizáció folyamatai mellett az állami-politikai hatalom lehúzóódása a gazdasági és a szellemi tevékenységekről szintén a funkcionális differenciálódások menetébe tartozik. Hegel ezt a folyamatot mint a politikai állam kiemelkedését a polgári társadalom fölé fogalmazta meg, és az újkor fejleményeihez kötötte, ami egyben az állam megjelenését is jelenti az ő felfogásában. Történelmileg ez azt jelenti, hogy míg a középkorban mindvégig a tulajdon eloszlása mentén, a hűbéri láncolatban egyben az állami erőszak-jogosítványok is szétáradtak a társadalomban - a hűbérúr egyben tulajdonos volt, és ugyanakkor pallosjoga, úriszéktartási joga volt a bíraskodásra, és tulajdonán egyben a rend és a béke biztosítója is volt - addig az 1600-as évektől egyre inkább különvált az állami feladatokra a királyi hatalom kancellári és igazgatási szervezete, és a hűbérúri-tulajdonosi jogosítványok egyszerű magánjogi jogosítványokká alakultak. Vagy később ez a folyamat Max Weber megfogalmazásában: létrejött az állami erőszakalkalmazás monopóliuma.

A szekularizáció és a világi hatalom lehúzóódása a gazdasági tevékenységről - elsősorban Európa nyugatibb részein és Angliából kiindulva - lassanként önálló funkcionális alrendszerre engedte formálódni a mezőgazdasági és az ipari termelési szférát a piacgazdaság szervezésében. A piac árucseré formájában kezdte szervezni a termelést, és elsősorban a városiasodott lakosság egyre inkább csak ezen keresztül - és nem saját termeléssel - tudott hozzájutni a fogyasztási javakhoz. Ezekkel együtt a jog is egyre inkább kiszakadt a korábbi idők királyi bizalmi embereket jelentő bírák köréből, és a római jog újrafelfedezése és recepciója a kontinensen - vagy ennek hiányában a saját bírói jog megszervezésével és rendszerezésével, mint Angliában - önálló jogi alrendszer különült el az 1600-as évektől egyre tisztábban. Némileg ezután a korábbi diffúz államhatalomból, amely elsősorban az ellenséges hadakkal szembeni országvédelmet - esetleg hódítást - illetve a legfelső rétegek közötti jogszolgáltatást végezte a rend fenntartása körében, központi kancelláriák és a városi önkormányzatok szélesedő közszolgáltatásai révén egy egységes közigazgatási rendszer bomlott ki az 1800-as évek közepéig. Vagyis a Hegel által kiemelt, valamikori egységes politikai állam maga is differenciálódott, és egyrészt a tiszta politikai alrendszerre vált ki belőle a kibomló szabad politizálás létrejöttének menetében, másrészt egy jogi-közigazgatási alrendszer alakult ki.

A tudomány alrendszere is a funkcionális differenciálódások egyik

folyamatában alakult ki az 1700-as évek elejétől felgyorsulóan, míg korábban a kolostorok szerzetesei, a középkori egyetemek tanárai közül vagy magánkedvtelésből űzve a felső rétegek néhány tagja foglalkozott a valóság rendszeresebb megismerésével. A reneszánsz Itáliában még a művészeti-tudományos tevékenységre közös akadémiákat szerveztek, és a görög filozófusok és szellemi emberek írásait újra-felfedezve kezdték elterjeszteni a rendszeres tudományos tevékenység eszméit. Angliában az 1600-as évek második felétől már szigorúbban leválasztották a tudományos gondolkodást a művészeti tevékenységtől, és az 1700-as évek második felére a tudományos élet középpontjává vált Franciaországban az enciklopédisták már ezek nyomdokain foglalták össze a rendszeres tudományos - elsősorban természettudományos - tevékenység eredményeit és e tevékenység szabályait. Az 1800-as években a német tudományegyetemek létrejötté tömegessé tette a tudományos tevékenységet, és az iparosodás egyben a közvetlen bekapcsolódást is lehetővé tette a természettudományi és a műszaki tudományos eredmények számára. Mindez a vetélkedő államok között az élre tolta a sikeres tudományos tevékenységet alkalmazó állam katonai-ipari erejét, és ez fokozatosan üzemszerűvé tette az 1900-as évek elejétől a tudományos tevékenységet, az állam saját érdekében is biztosította a tudomány funkcionális autonómiáját.

A gazdaság, a jog, a tudomány, a politikai állam több évszázadon át tartó funkcionális differenciálódása után a tömegkommunikáció - eleinte csak a sajtószféra - alig néhány évtized alatt alakult ki önálló funkcionális alrendszerre az 1800-as évek második felében, majd a rádió és a televízió technikai megteremtése után többszintes alrendszerre bomlott ki az 1900-as évek során. Az oktatás, az egészségügyi szféra, a sportszféra, a művészeti szférák tömeges elterjedése és mindezek funkcionális alrendszerként megszerveződése szintén az 1900-as évek terméke. Általában el lehet mondani, hogy a komplexitás növekedésével egy sor olyan funkcionális alrendszer alakult ki, melyek korábban mint „melléktevékenységek” külön szervezés nélkül is megoldódtak a társadalomban.

A társadalom funkcionális differenciálódását az egyes egyén szintjén is átalakulás kísérte. Az egyszerű társadalmakban a születendő egyén a családi kisközösségbe kerül, ahol szocializációja megtörténik, és a közösség normái szerint cselekszik, gondolkodik egy életen át. E társadalmakban a természetes kisközösségek - a család és a szélesebb rokonsági-szomszédsági szervezet - teljes mértékben ellenőrzi és meghatározza tagjai minden cselekedetét. Sőt, mivel e közösségek normái hosszú ideig egyben vallási-isteni jelleget öltöttek, az egyén teljes identitása a közösségnek való alávetésen nyugodott. A funkcionális differenciálódások előbb jelzett menetei ezt a teljes mértékű közösségi meghatározást fokozatosan felbomlasztják, és egyrészt a kisközösségi identitás helyett átfogóbb identitásokat biztosítanak (nemzet, városi polgár, egy hivatás tagja stb.) másrészt az egyéni szabad döntések számára egy széles semleges terület adnak, amelynél csak az absztrakt jogi tilalmakat kell betartani, illetve az absztrakt morális elvek és értékek adnak irányítást az egyéneknek, de máskülönben saját döntési munkával kell itt megtalálni a megfelelő

cselekvéseket és kialakítani a véleményeket.

A makrotársadalom szintjén végbemenő funkcionális differenciálódások mikroszintű kísérőfolyamatát tehát az egyén diffúz és közösség alá vetett személyiségének szerepszerű differenciálódása adja. Az egyes funkcionális alrendszerek csak egy-egy sajátos szerepben vonják be az egyéneket, a jogi alrendszer mit jogászt, a tudomány alrendszere mint tudóst, a művészeti alrendszer mint művészt stb. Egy-egy funkcionális alrendszer kialakulásának, esetleg leszakadásának másik funkcionális tevékenységről így a központi folyamata annak a funkcionális szerepnek a kiformalódása, amely az adott funkcióra van szabva. Például a jogász szerep így alakult ki több száz év alatt a király bizalmi emberét jelentő középkori bíró, vagy a városi önkormányzat kancelláriájának íródeákja alakjából, és a római jogi kódexek szabályait, értelmezési technikáit, fogalmi nyelvét elsajátító egyetemi tanulmányok után lehetett csak bíró, kancellári hivatalnok és ügyvéd az utóbbi évszázadokban. De ugyanez volt látható a tudós, a művész szerepének, később pedig a politikus, az újságíró szerepének kialakulásánál is.

Ezek a funkcionális szerepek és velük az egyes funkcionális alrendszerek azonban csak úgy tudtak kiformalódni, ha az adott funkcióra egy központi szerveződési magként egy önálló értékelési szféra tudott létrejönni saját értékduál köré szerveződve. Az önálló értékduál megadja azt a saját értékelési szempontot, amely szerint a valóságot fel kell dolgozni. Az igaz/hamis, a jogos/jogtalan, a rentábilis/nem rentábilis stb. értékduál középpontba emelésével az adott funkcionális alrendszeren belül egyben a többi értékelési szempont háttérbe kerül, ezt háttérbe kell tudni kényszeríteni az adott alrendszer mechanizmusainak. Így egy-egy funkcionális alrendszer, mint egy-egy leszakadt és egydimenzióssá vált értékelési szektor is felfogható, és ezen értékszempont operatív alkalmazására az egyes szituációk ezreiben saját fogalmi nyelv, látásmód, gondolkodási technikák alakulnak ki. Ezt a teljesítményt - az adott értékduál szerinti értékelés kizárólagosságát, a többi értékelési szempont rutinszerű háttérbetolását és a mindezt lehetővé tevő sajátos fogalmi nyelvet, gondolkodási technikákat - csak hosszabb képzéssel, fegyelmeléssel és folyamatos jutalmazással illetve az ezeket megsértők szankcionálásával lehet biztosítani. Így egy-egy funkcionális alrendszer létrejötté egyben az itt tevékenykedők professzionális szocializációját, és folyamatos jutalmazását/szankcionálását teszi szükségessé. A társadalom funkcionális differenciálódása tehát egyben professzionális differenciálódását is jelenti. A jogász, tudós, művészt, politikus, újságíró szerepek létrejötté így, mint a professzionális tevékenységek létrejötté fogalmazható meg pontosabban.

A funkcionális alrendszerek értékelési-jutalmazási mechanizmusai azonban nemcsak egy-egy cselekvési szituációban irányítják a döntéseket (pl. a tudóst az igaz/hamis értékelés mentén, a jogászt a jogos/jogtalan metszetben ösztönzik gondolkodásra és cselekvésre egy-egy szituációban), hanem az értékelt eredményeket és az ezek létrehozóit értékrangsorba állítják, és így rögzítik, majd a nyilvánosság elé tárják e rangsort. A tudományos eredmények reputációt alakítanak ki az azt létrehozó tudósnál, és egy

tudományos reputáció-rangsor épül fel folyamatosan a tudomány professzionális közösségeiben. De ugyanígy a nagy ügyvédi teljesítmények „sztárügyvédi” hírnevet, a bírói teljesítmények bírói reputációt hoznak létre, vagy az irodalmi, a zenészi, a riporter, a politikusi teljesítmények is az adott alrendszeren belüli reputáció-rangsorok egy fokára illesztik be az ezt létrehozót. Egy komplexitási szint felett, vagyis amikor egy alrendszerben a professzionális teljesítők ezres, vagy akár tízezres létszámban vesznek részt, és hozzák létre termékeiket, a káosz alakulna ki nagyon hamar megbízható reputáció-rangsorok nélkül. És ez nemcsak az egyes létrehozók reputációjának szintjén, hanem a professzionális szervezetek szintjén is nélkülözhetetlen, hisz miképpen orientálódna például a száz és száz egyetem között megbízható reputáció-rangsor nélkül az, aki a legjobbat akarja kiválasztani, és ott tanulni, onnan szakértőket hívni, ezeket előnyben részesíteni doktori iskolák létesítésénél stb. De ugyanígy a könyvkiadók, színházak, hangversenytermek, ügyvédi irodák, a versengő termelési egységek ezrei között csak megbízható reputáció-rangsorok és márkahierarchiák révén lehet jól tájékozódni, és a legmagasabbra értékeltet könnyen felismerni. Egy-egy funkcionális alrendszer tartós szerkezetét tehát a saját reputáció-rangsorának működése is jelenti, és az ezeken való feljebbjutást, vagy háttérbekerülést olyan mechanizmusok jelzik a nyilvánosság számára és a pályatársak egymás közötti viszonyaiban, mint a tudományos Nobel-díj, vagy más kisebb díjak elnyerése, az idézettségi mutatók és ezek változásai, a publikációs listák, a filmművészetben az Oscar-díj, a könnyűzenében a Grammy-díj, tömegmédiák alrendszerében a Pulitzer-díj, a nézettségi-hallgatottsági indexek alakulása, platina lemezek számai stb. Amennyiben a funkcionális alrendszerek értékelési-jutalmazási mechanizmusai többé-kevésbé jól működnek, a reputáció-rangsorban döntően a tényleg csak nagy teljesítmény alapján lehet előrejutni, lehet az ember professzor, pályázat-nyertes, Nobel-díjas, Grammy-díjas stb., akkor ez egyrészt motivációt jelent a nagy teljesítmények létrehozására, másrészt a külső igénybevevők és a pályatársak számára gyorsan és egyszerűen mutatja, hogy kik a legjobbak, kit érdemes olvasni, hallgatni, szerződtetni. Például, ha egy jól elkülönült alrendszerben valamilyen okból hirtelen eltűnne az orientálódást biztosító reputáció-rangsor nagyon hamar kaotikus jelenségek alakulnának ki a belső résztvevők között és az igénybevevő környezetben is, és ha ezt nem tudják újra-teremteni, akkor egy dezorganizációs folyamat indul be.

Egy másik aspektusra rátérve ki kell emelni, hogy az európai társadalmak újkortól felgyorsuló funkcionális differenciálódása egyben a társadalom szerkezetében egy új tagoltságot vezetett be: a professzionális alrendszerek kiemelkedése és egymástól elkülönülése mellett egyre tisztábban elkülönül tőlük a mindennapi élet és a mindennapi gondolkodás világa is. Az össztársadalom minden fontosabb funkcióját egyre inkább arra szakosodott professzionális alrendszerek látják el, ám az ebben tevékenykedő „professzionálisok” a saját hivatásos tevékenységükön túl ugyanúgy csak laikusként cselekszenek és gondolkodnak. Csak mint ügyfelek, páciensek, fogyasztók, olvasók, nézők stb. vesznek részt a saját professzionális tevékenységükön túli tevékenységekben, vagyis a mindennapi élet és a

mindennapi gondolkodás szintjén. Az „általános műveltség” csak azt a tudást adja, hogy mint laikusok a mindennapi gondolkodás szintjén használni tudják ezeket a professzionális tevékenységeket illetve ezek eredményeit, mint páciensek, ügyfelek stb. Az új- és új professzionális eredmények, a tudományból, a művészetből, a jogból, az egészségügyből stb. átkerülnek egy egyszerűsített formában a mindennapi gondolkodásba, ám ez csak azt teszi lehetővé, hogy egyáltalán el tudjon tájékozódni a laikus, de ez a tudás nem elég a társadalmi komplexitás (fejlettség) elért szintjén a professzionális tevékenységek ellátására.

A makrotársadalom szintjének ez a kettébomlása professzionális alrendszerekre és a mindennapi életre a társadalmi szerveződés kiterjedésének hatókörét is eltérően érinti a kettébomlás egyik és másik területét illetően. A professzionális alrendszerek ugyanis tendenciájukban egyre inkább a világtársadalom egészében, vagy legalábbis a nyugati civilizáció társadalmainak összességében, míg a mindennapi élet területén megújuló társadalmi mechanizmusok ennél szűkebb körben szerveződnek és reprodukálódnak. Az utóbbiakat illetően a nemzeti nyelv, a hagyományok és a kulturális szerveződés és az ezekhez köthető identitások reprodukcióját kell kiemelni elsősorban, de az erkölcsi-morális értékek és normák és az ezek által fenntartott szolidaritások is a diffúz mindennapi cselekvések és érintkezések folyamán termelődnek újjá, és biztosítják az egyes egyén számára a motivációs energiákat és a lelki stabilitás alapjait. A mindennapi élet, mint a makrotársadalmi rendszerszint egyik nagy területe tehát elsősorban a nemzeti társadalom szerveződését jelenti. Ezzel szemben az ebből kinövő professzionális-funkcionális alrendszerek nemcsak a mindennapi élet fölé emelkednek, hanem a nemzeti társadalomnál átfogóbb társadalmi körben működnek. A tudomány alrendszere, az egyes művészeti szektorok - a zene, a film, az irodalom -, de a sportszféra, a jogi sféra és a termelési-gazdasági sféra is lassanként a nyugati civilizáció egészében, sőt néha még ezen túlmenően, a világtársadalom egészének szintjén szerveződnek meg. Ehhez közös világnyelv dobódik ki, mint a német, a francia és újabban egyre kizárólagosabban az angol nyelv, de ugyanígy a közös technikai standardok, értékelési és minőségellenőrző mechanizmusok létrejöttére is emlékeztetni kell, melyek a világ egészének szintjén összeilleszthetővé teszik az egyes alrendszereken belüli tevékenységeket és teljesítményeket. Az internet, az email és az új információs technológia ennek csak a mai csúcsát jelentik.

Fontos kiemelni, hogy a funkcionális alrendszerek mechanizmusainak kibomlása után - történetileg az 1900-as évek első évtizedeitől - egyre inkább két olyan funkcionális alrendszer létezik, melyek az össztársadalmi integráció mechanizmusaként az összes alrendszer megszervezésébe be tudnak szállni, ám attól függően, hogy melyik integrációs ereje valósul meg, háttérbe tolja a másikat, és összességében eltérő össztársadalmi szerveződésben hozza össze a funkcionális alrendszereket. Az egyiket a piaci mechanizmusok alrendszere, a másikat a politikai-közigazgatási alrendszer szervezése jelenti.

A piaci mechanizmusok eredetileg a mezőgazdasági és az ipari termelés szervezésére alakultak ki, de az itt megteremtett pénz, hitelmechanizmusok, kereskedelmi mechanizmusok más tevékenységek szervezésére is alkalmasak, és ahogy megindult a tömeges sportszféra, a sajtószféra, az oktatás, a művészeti szektorok, az egészségügy stb. kialakulása, a piaci vállalkozói csoportok a profit reményében ide is beszálltak. Az 1900-as évek végére pedig a börtönszférától, a katonai-háborús szektoron át egészen a vallási tevékenységig megindult a piaci mechanizmusok szervezésének megjelenése. Ezzel pedig egyre inkább félrevezetővé vált maga a „piacgazdaság” elnevezés is, és Polányi Károly kettős gazdaság-elemzését alapul véve le lehetett választani a piaci mechanizmusok alrendszerét a termelési-gazdasági alrendszeréről. A piac alrendszerének növekedése azonban csak a politikai-költségvetési-közigazgatási szervezés háttérbe szorítása mellett mehet végbe, míg fordítva, ha a társadalmi problémák és feszültségek növekednek meg a piacosítás hatókörének növekedése után, akkor a piac hatókörének megkurtítása után ismét az előbbiek szerinti szervezés veheti át az ossztársadalom integrációjába illesztést egy sor alrendszer vonatkozásában. Ez utóbbi történt 1930-tól a keynesi állami beavatkozás kiépítésének menetében az európai országokban és Észak-Amerikában, de a piacosítás egy foka után az ezredfordulótól most ismét széles társadalmi mozgalmak követelik a piac visszaszorítását és az állami-költségvetési szervezés hatókörének visszaállítását.

A funkcionális differenciálódások kapcsán kell kitérni a társadalom és egyes funkcionális részeinek folyamatos „változásra átépülésére”. A feltételek megváltozása, vagy egyszerűen a fejlettebb szintre lépés egyre sűrűbben változtatásokat igényel az ossztársadalomtól vagy egyes részeitől, de az egyszerűbb társadalmak esetén ez csak kataklizmákon, királygyilkosságokon át, egyházszakadásokkal, elvándorlásokkal vagy egyszerűen csak történelmi véletlenek révén volt lehetséges. A diffúz és összefonódó társadalmi szöveték eleve reménytelenné teszi egy-egy társadalmi szektorban a változások eltervezését, és ezentúl épp az ilyen egyszerű társadalmakban a stabilitás biztosítása még vallási és földöntúli hatalmakhoz kötött normarendszereket és intézményeket is megkövetelt, így ezek földi megváltoztatása teljes mértékben kizárt volt. Még ha ténylegesen néha változtattak is ezeken, ez inkább csak az „eltorzított isteni jog” és intézmények eredeti alakjába való visszaváltoztatásként merülhetett fel. A funkcionális differenciálódások egyik fontos következménye volt, hogy az ossztársadalomban összefonódó társadalmi szöveték szektorokra lokalizálódott, és ez előfeltétel volt az egyes alrendszereken belüli változtatások szabadon engedésére. Erre példaként felhozhatók a cáfolásig érvényes tudományos igazság és a cáfolásra törekvő tudományos kutatás létrejöttének nehézségei, amikor az újkorig még az egész világkép teleológiai-vallási jelleggel volt összefonódva. Giordano Bruno megégetése, Gallilei inkvizíciós pere jelzi számunkra ezt a problémát, és csak a szekularizáció folyamatai engedték szabadon később a tudományos gondolkodást. De a későbbi évszázadokban a világi államhatalom is sokáig gátolta - legalábbis a társadalomtudományi ágakat - és csak a demokratikus politikai rendszerek létrejötte mellett vált teljesebbé a cáfolásig érvényes

tudományos igazság és a cáfolásra törő kutatás gyakorlata. A tudományos tevékenység változásra átépülésének, a cáfolásig érvényes tudományos igazságnak a politikai alrendszerben a periodikusan visszatérő választásokra alapozódó államhatalom létrejötte felel meg, és itt már királygyilkosságok, forradalmak nélkül lehet permanensen változtatni az államhatalmat. A pártok és a plurális sajtó a politikai változások előkészítő fórumait és az alternatív politikák felmutatását biztosítják a nyilvánosság számára. A jogi alrendszerben a folyamatosan termelődő „de lege ferenda” szabályozási modellek, a csak akadémiai-véleményként létrejövő jogtudósi publikációkban megfogalmazódó szabályozási alternatívák létrejötte és a korábban változtathatatlan örök jog „hatályon kívül helyezésig élő joggá” változása mutatja ugyanezt a helyzetet. A változó feltételek között anakronisztikussá váló örök házasságot és az erre alapozódó családot a „válásig létező házasság” és az erre alapozott családmódel építi át. Mindenezek eredményeképpen a modern, funkcionálisan differenciálódott társadalmak minden eresztékükben a könnyed változtathatóságon épülnek fel, és a környezet változásaihoz kataklizmák nélkül tudnak alkalmazkodni. Ennek másik oldala, hogy az egyes alrendszerek működő anyaga mellett a „jövő” mindig már a jelenben létezik: a holnap kormánya és állami programja a mai ellenzéki pártokban van jelen, a holnap bevett tudományos igazságai a ma még éppen csak publikált és cáfolásra törő tudományos állításokban, a holnap jogszabályai a ma még csak a jogtudományi közlönyökben publikált alternatív szabályozási modellekben stb. Am a jövő a jelen reálisan létező államhatalma, bevett tudományos igazságai, bíróság kikényszeríthető jogszabályai mellett csak lehetőség-létként, a „horizonton felfüggesztve” van jelen. Ezek azonban így is nagyon fontosak, és e nélkül - semmiből - tervszerű változások nem jöhetnének létre.

Ehhez csatolva kell emlékeztetni az evolúciós zsákutca lehetőségére, amit a sztálini társadalomszervezés példázott néhány évtizedig számunkra. Ez a társadalomszervezési módel összetörte a funkcionális alrendszerű elkülönüléseket, melyek, ha csonkán is, de létrejöttek 1917-re már a cári Oroszországban is, és főként a közép-európai országokban, melyek 1947 után kerültek be a szovjet birodalom keretei közé. Az összetört jogi, tudományos, művészi, közigazgatási, gazdasági logikák után egy egységes hatalmi centrumból próbálták megszervezni az ösztársadalom minden funkciójának ellátását, és hatalmas erőszak-apparátussal igyekeztek stabilizálni a rendszert, illetve féken tartani a lázongásokat. Az alacsony hatékonyság, a termelés állandó díszfunkciói - túltermelés és egyben hiány minden területen - az egyre nagyobb lemaradás a nyugati társadalmak funkcionálisan differenciált tevékenységeinek eredményeitől a katonai versengés körülményei között, végül a szovjet rendszer bukásához vezetett, és mint a valamikori oszmán birodalom és az európai országok közötti fejlettségi szintkülönbség az 1700-as évek elejére, mutatkozott meg a szovjet rendszer evolúciós zsákutcs jellege.

Elméleti szinten a társadalom funkcionális dimenzióját Durkheim „társadalmi tények” utáni kutatása az egyes emberek szubjektivitása felett, ugyanígy a funkcionális differenciálódást „társadalmi munkamegosztás”-

ként tárgyaló elemzései, Georg Simmel szerepdifferenciálódásra vonatkozó elemzései, Max Weber társadalmi cselekvések tipológiája és a különböző racionalitásokra vonatkozó elemzései, illetve mindezek összegzése Talcott Parsons strukturális-funkcionalista elméletében és ezek rendszerelméleti alapra helyezése bontotta ki. Niklas Luhmann ezt fejezte be több évtizedes munkával, és sok-sok kötetben fejtette ki az egyes funkcionális alrendszerek szerveződését saját bináris kódjuk (értékduáljuk) körül. Ezekben az elméletekben, amennyiben egyáltalán szerepel az uralmi dimenzió - mint például Weber uralmi szociológiájában - első sorban már funkcionális szempontból jelenik meg az uralom és a hatalom elemzése. Így Parsons-nál és Luhmann-nál a hatalom mint cseremédium a politikai alrendszer funkcionális teljesítményeit segíti, és ugyanígy csak funkcionális szempontból jelenik meg a pénz is mint médium, és nem mint kizsákmányolást lehető pénztőke. Ezzel az elméleti vonallal a modern társadalomelmélet mély belátást kapott a társadalom funkcionális szerkezetének szerveződésébe, de ezzel együtt a társadalom embercsoport-tagoltsága és ezen belül a társadalom uralmi szerkezete eltűnt ebből az elméleti vonalból. Nézzük meg, hogy más elméleti vonalakból miként rekonstruálható az uralmi szerkezet szerveződése és ennek változásai.

2. A társadalom uralmi szerkezete

Ha a társadalom funkcionális szerkezete alrendszerekkel, szervezetekkel, funkcionális teljesítményekkel és a társadalom illetve alrendszereinek funkcionális szükségleteivel és az ezekből eredő kényszerekkel-ösztönzésekkel írható le, akkor az uralmi szerkezete a többé-kevésbé zárt embercsoportjainak tagoltságával és az embercsoportok között folyó küzdelmekkel a hatalmi erőforrásokért, az ebből kirekesztett embercsoportok alárendeltségbe kényszerítését, illetve az uralkodó pozíciókat elfoglaló embercsoportok hatalmának biztosítását szolgáló mechanizmusaival. A modern társadalmak funkcionális differenciáltsága a funkcionális teljesítmények széles skáláját hozta létre, és az uralmi dimenzióban ezek a teljesítmények hatalmi erőforrásként jönnek számításba. Vagyis ezek nemcsak a társadalom és egyes alrendszereinek fennmaradásához és továbbfejlődéshez járulnak hozzá, hanem ahhoz is, hogy a felettük kizárólagosabb rendelkezést szerzett embercsoportok valamilyen fokban ösztársadalmi dominanciához jussanak, vagy legalábbis jó eséllyel szálljanak be a dominancia megszerzésért folyó állandó küzdelmekbe.

A különböző alrendszerek funkcionális teljesítményei (= hatalmi erőforrásai) nem egyformán fontosak az ösztársadalmi dominanciáért folyó küzdelmekben. Karl Marx az 1800-as évek közepének állapotait szem előtt tartva a termelési eszközök tulajdonát fogta fel annak, amely biztosítja az ezzel rendelkező embercsoport számára az uralkodó osztály pozícióját. Később, azt 1900-as évek elejétől Rudolf Hilferding - a tőkés vállalkozások részvénytársasági formájának kibomlása, a részvénytőzsde és a vállalkozások mögötti banktőkés csoportok szerepének középpontba kerülése után - a pénztőkét és a pénztőkés csoportokat tette erre a helyre. Az azóta elmúlt

évtizedek fejleményei azt mutatták, hogy a Hilferding által feltárt úton lehet tovább haladni. A pénz feletti rendelkezés benyomulást tesz lehetővé majd minden funkcionális alrendszerbe, és a tudomány, a művészetek, a sport, a jog, a közigazgatás, a katonai szféra, a tömegművelődés és nem utolsósorban a politikai alrendszer teljesítményeit is nagymértékben meg tudják határozni a pénz felett rendelkező embercsoportok, és ezeket mint hatalmi erőforrásokat tudják felfűzni pénzhatalmuk mellé. Közvetlenül szemlélve ugyan egy bankárcsoport által nyújtott tudományos ösztöndíjak, alapítványok, pályadíjak és egyéb „adományok” a tudományt felvirágoztató emberbaráti cselekedetnek is ábrázolhatók, de az így létrejövő lekötelezett professzori gárdának és szakértői stábnak az e csoport céljai és érdekei szerinti nyilvános felléptetése busásan visszahozza politikai, véleményformálói nyereségként a befektetett pénzt. De ugyanez mondható el a művészeti szektorokba, a tömegművelődésbe és a politikai alrendszerbe történő pénzbefektetésekről is. A pénzen kívül a többi funkcionális teljesítmény (= erőforrás) ezt a szerepet nem tudja eljátszani az osztálytársadalmi uralomért folyó harcokban. Például, ha jelentős tudományos presztízzsel, művészi reputációval, sztárjogászi hírnévvel stb. rendelkezők egy csoportja összeáll egy olyan társadalmi célért, mely mögött nem állnak jelentősebb pénztőkés csoportok, akkor legfeljebb rövid hírből tudósítanak fellépésükről a tömegművelődés - melyek túlnyomó részben már valamelyik tőkés csoport befolyása alatt állnak -, de a széles társadalmat illetően visszhangtalan marad működésük. Sőt, ha nagyon veszélyes a domináns pénztőkés csoport számára ez a fellépés, akkor megindul az egyes tagok lejáratása, és végül még eredeti reputációjuk is tönkremegy a médiatámadások következtében. Vagyis a pénztőke feletti rendelkezés az egyetlen, amely az összes alrendszerben teret tud nyerni, és a vele rendelkező embercsoport egy fűzérre tudja felfűzni osztálytársadalmilag ezek hatalmi erőforrásait, ám a többi alrendszer erőforrása esetében ez a széles behatolási lehetőség nem működik.

A Polányi Károly kettős gazdaság-tézisére támaszkodva elkülönített termelési-gazdasági alrendszer és a piaci alrendszer lehetővé teszi, hogy Hilferding pénztőkés uralkodó osztály-tézisének kiterjesztését. Hilferding ugyanis a termelési-gazdasági szféra eszközei felett rendelkező banktőkés csoportokat tartotta szem előtt, ám ha a piaci alrendszert a társadalom összes funkcionális alrendszere feletti egyik átfogó integrációs alrendszerként fogjuk fel, akkor a piacosság terjedésével túl kell mennünk a termelő vállalkozások feletti banktőkés uralmon. Az 1980-as évektől pedig egy olyan tendencia indult be a nyugati civilizációs kör társadalmában - eleinte az Egyesült Államokból és Nagy-Britanniából kiindulón - amely a korábbi költségvetési-közigazgatási szervezés helyett a piac szervezését terjesztette ki az egészségügyre, a felsőoktatásra, a művészeti szektorokra, a börtönszférára, a katonai-háborús szférára stb. E mellett ugyanakkor olyan változások is beindultak, melyek az országhatárok közé szorított banktőkék feletti állami ellenőrzést fokozatosan leépítették, és ezután az országok között szabadon mozgó tőkés csoportok között globális szintű összefonódások erősödtek fel. Mindezek a változások oda vezettek, hogy a pénz és a piac mechanizmusai feletti uralmat szerzett embercsoport az

össztársadalom minden részét egyre szorosabban uralma alá tudja hajtani. Ha a banktőkés csoportok különböző erőforrásai feletti rendelkezésében egy fontossági sorrendet igyekszünk találni, akkor a pénztőke feletti rendelkezés mellett a tömegmédiумok uralását kell mindenekelőtt kiemelni. Ez a szféra több szempontból is fontos. Egyik oldalról az adja fontosságát, hogy még amennyiben nem is tud végbemenni az egyes alrendszerek piacosítása - és így ezek állami-közigazgatási szervezése történik meg -, akkor a tömegmédiумokon át a közvéleményt lehet úgy formálni, hogy a pénztőkés csoporttal ellenséges politikai pártokat és pártvezéreket hiteltelenítsék, csökkentsék ezek várható választási eredményeit, és így lehetőleg távol tartsák a kormányrúd megszerzésétől, míg a pénztőke érdekeivel és véleményeivel baráti viszonyban álló pártokat mint pozitív és támogatandó erőket lehet bemutatni, és ezzel növelni lehet választási győzelmük és a kormányhatalom megszerzésének esélyeit. Más szempontból fontosak a tömegmédiумok, ha a pénztőke már meghatározó erőt tudott kialakítani a tudományban, a művészeti szektorokban, az ügyvédi szektorban, a könyvkiadásban, a mozi-hálózatok feletti rendelkezésben stb. Ekkor módjában áll e csoportnak az, hogy mint a legnagyobb professzorokat, filozófusokat, zenészeket, jogászokat, írókat stb. tárja a tömegmédiумok segítségével a széles nyilvánosság elé az általa pénzeltek-támogatottak körét, és reputációjuk révén tudja így elterjeszteni érdekeit és véleményeit a közvéleményben. Mindezt fordított előjellel teszi ekkor az érdekeikkel szembenálló tudósok, művészek, jogászok, politikusok stb. esetében, és vagy egyszerűen kihagyja őket a tömegmédiумаiból (ezek irányában nincsenek recenziók százezres napilapokban könyveikről, nincs TV-műsor általuk nem kedvelt íróval, zeneszerzővel, jogással stb.) vagy kifejezetten lejárató hangnemben találják ezeket a széles nyilvánosság előtt, ha veszélyesnek találják tevékenységüket a pénztőkés csoportok érdekeire nézve. Ez a második hatás csak azóta tud erősebben kifejlődni a nyugati társadalmakban, mióta az állami szféra kiengedte a szervezéséből a legkülönbözőbb szellemi alrendszereket, és helyette közvetlenül a pénztőkés csoportok nyomulhattak be ezekbe a piacosítás után. Másrészt az állami költségvetés egyre kevésbé képes (pl. a kormányra került és a pénztőkés csoportokkal nagyobb fokban szembenálló politikai párt költségvetési pénzeket keresztüli alternatív könyvterjesztő hálózatokat létesítene, a pénztőkés csoportok ösztöndíjai mellett kiegyenlítő ösztöndíj-rendszereket, művészeti támogatásokat nyújtana) a plurális helyzetek biztosítására az egyes szellemi szektorokban. Az állami költségvetés ugyanis egyre inkább a banki-pénzügyi szféra zavartalan működése előfeltételeinek biztosítására épült át, például egyes banktőkés csoportok külföldi kölcsönnyújtásainak állami garantálásával milliárdok sokaságát fordítják néhány nyugati országban, és megtérítik sokszor a küldöldi adós vissza nem fizetett adósságát, mintha azt egyszerűen csak állami érdekből adták volna, és nem a banktőkés csoport profitja miatt. Ezzel együtt pedig leépül a jóléti szolgáltatásokra illetve az oktatásra, az egészségügyre és számos más közcélra fordítható pénzösszegek aránya a költségvetésekben.

Összegezve tehát: a demokratikus állam és vele a plurális erők össztársadalmi meghatározó ereje csökkent az 1980-as évek óta a nyugati

civilizációs kör társadalmában, és a piacositás expanziójával a banktőkés csoportok közvetlen ösztársadalmi uralma válik egyre meghatározóbbá. Ezzel együtt a maradék politikai demokrácia is egyre inkább és egyre sokrétűbben a piaci-bankárkörök érdekei és véleményei által meghatározottá válik. Ez az új uralmi rend azonban - és ez számunkra Közép-Kelet-Európában nagyon fontos - a szovjet típusú uralmi rendhez képest, még annak enyhített kádárista változataihoz képest is, amit mi Magyarországon megtapasztaltunk, kevésbé erőszakos és véres, másrészt bizonyos témák kivonása és az uralmi szerkezetek alapjainak tabuvá minősítése mellett többé-kevésbé szabad vitákat tesz ez lehetővé. Továbbá az új uralmi rend által szervezett társadalmakban korszerűbbek a beépített innovációs mechanizmusok is, mint az a szovjet típusú uralmi rendnél volt látható, és könnyebben tudnak reagálni a szükséges változásokra.

Az 1980-as évektől nemcsak az állami szervezés szorult vissza a piaci szervezés javára, és ezzel a banki-pénztőkés csoportok ösztársadalmi uralma nőtt meg, hanem ezzel párhuzamosan a nemzetállami határokon belüli szervezés is háttérbe szorult, és helyette a nyugati civilizációs kör egészében való ösztársadalmi szerveződés és globális uralmi rend jött létre. A második világháború utáni évtizedekben a nyugati országokban a Bretton Woods-i egyezményre alapozva a nemzetállamok aktív szerepére épített gazdaság- és társadalomszervezés valósult meg, és ebben a pénztőkét és a piac erőit az egyes államok az országhatáraik között szigorú ellenőrzés alá vetették, és a szociális jóléti illetve a társadalmi béke céljai érdekében sokszorosan belenyúltak működésükbe. Ez változott meg az 1970-es évek folyamán, miután az egyes nyugati országok valutái közötti rögzített árfolyamok rendszere - a Bretton Woods-i egyezmény alapköve - összeomlott annak következtében, hogy az Egyesült Államok elnöke felmondta ezek aranyra válthatóságának teljesítését. Az ezt követő években keletkező társadalmi feszültségek és ennek tömegmédiákban való értelmezése olyan közvéleményt formált ki - eleinte Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban, majd itteni nyomással felerősítve a többi nyugat-európai országban is -, amely a túlzott állami szerepvállalást és a piaci erők szabad mozgásának állami korlátozását tette felelőssé a feszültségekért és az ezekből keletkező társadalmi bajokért. Ebben a légkörben aztán azok a közgazdasági érvelések váltak politikailag hangadóvá, melyek az állam szerepének visszaszorítását és a pénztőke korlátozásának lebontását célozták meg, és ez vált az 1980-as évek elejére hivatalos állami politikává Nagy-Britanniában, az Egyesült Államokban. E két állam - különösen az USA - ereje a nemzetközi porondon lassanként átformálta a Világbank és a Valutaalap felsőapparátusát, és ezek működését a piacositás és az állami szerep leépítése felé tolta el. Ezeken keresztül pedig olyan irányba kényszerítette-ösztökélte Latin-Amerika, Közép-Kelet-Európa, Dél-Ázsia országait - a Világbank és a Valutaalap kölcsönei majd ezek adósság-ellenőrzési mechanizmusai révén -, hogy a világ számos országában a pénztőke szabad mozgása korlátozhatatlanná vált az 1990-es évek elejére. Ennek a nyomásnak aztán a fejlett nyugati országok sem tudtak ellenállni, és az 1990-es évek közepére a nyugati civilizációs kör egészében megvalósult a pénz feletti ellenőrző szerepet játszó állami tevékenység megszüntetése, és az országok között

akadálytalanul mozgó pénz- és vállalkozói tőke felett rendelkező embercsoportok dominanciája. Ezek az uralkodó banktőkés csoportok így már nem egy-egy nemzetállam keretein belül és az országhatárokon egymástól többé-kevésbé elszigetelten szervezik meg uralmi pozíciójuk védelmét és az alárendeltségi/elnyomott helyzetbe szorított embercsoportok féken tartását, hanem a nyugati civilizációs kör társadalmainak összességében. Lévén ennek súlypontja az Egyesült Államokban és egyes nyugat-európai államokban, a „transzatlanti uralkodó osztály” szerveződéséként jelzik ezt a folyamatot egyes marxi elméleti irányzatokban.

A társadalomban az osztályuralom, a tőkés uralma és az elnyomás elemzése a marxi elméletek legsajátabb területét jelentik, ám az elmúlt évtizedekben olyan elméleti eltolódások váltak dominálónak ebben az elméleti táborban, melyek jórészt a háttérbe szorították az osztályuralom és ezek mechanizmusainak elemzését. Így Jürgen Habermas, a hajdani marxista Frankfurti Iskola mai szellemi örököse, a társadalom funkcionális dimenziójának torzulásait - az instrumentális rendszerek kibomlását és ezek révén az életvilág kóros beszűkítését - emelte kritikája középpontjába, és az egyes embercsoportok uralmának illetve mások elnyomásának mechanizmusai már nincsenek jelen írásaiban. Michel Foucault - fiatal korában a francia kommunisták pártjának tagja - a hatalmat szintén inkább csak absztrakt és funkcionális dimenzióban tárgyalta. Az írásaiban középponti helyen szereplő „domináns” tudás és az „elnyomott” tudások minden embercsoport-hozzárendelés nélkül jelennek meg elemzéseiben, és noha minden intézményben - kórház, kollégium, iskola, kaszárnya, börtön stb. - az uralom, a felügyelet és az ellenőrzés létrejöttét látta, semmit nem tudunk meg írásaiból arról, hogy konkrétan ezek mely embercsoportok uralmát szolgálják az osztálytársadalomban, és ezek az uralkodó csoportok hogyan küzdenek egymással az uralom mechanizmusainak megszerzéséért. Pierre Bourdieu a neomarxi irányzatok talán legjelentősebb alakja volt az ezredforduló előtti évtizedekben, de életművében inkább az egyes társadalmi szférák (mezőkön) *belüli* uralmi technikák elemzése található, és arra a kérdésre, hogy osztálytársadalmi szinten konkrétan mely embercsoportok érnek el uralmi pozíciót, és ezek hogyan használják fel hatalmi erőforrásként az egyes társadalmi mezők teljesítményeit, nem találunk rendszeres elemzést nála sem. Ezt csak annyival lehet még kiegészíteni, hogy élete utolsó éveiben, amikor Bourdieu gyakorlati tevékenységével szembefordult a megszilárduló globális uralmi rend erőivel, kisebb írásaiban egy-egy politikai akció kapcsán már kitért erre is, ám rendszeres életművébe ezek már nem kerülhettek bele a 2002-ben bekövetkező halála miatt. Végül említeni kell a neomarxi áramlatok között az Immanuel Wallerstein köré csoportosuló világrendszer-elmélet irányzatát, amely szintén kihagyja az osztálytársadalmi uralomért folyó harc elemzését. Itt ugyanis a kizsákmányolás és az elnyomás átkerül a fejlett nyugati centrum államai és a periféria harmadik világbeli országai közötti viszonyba, és a fejlett nyugati államokon belüli tőkés csoportok egymás közötti harca és az ezek közötti sikeres csoport uralmának mechanizmusai az otthoni társadalmak vonatkozásában már kiesik a vizsgálódásból.

Így szétnézve a marxi elméleti táborban csak kevés irányzatot találunk annak feltárására, hogy mely tőkés csoportok és milyen szerveződésben gyakorolják osztársadalmi uralmukat. Egy elméleti vonulatot jelent ebben az irányban az elitkutatásnak az a vonala, amely az amerikai C. Wright Mills 1950-es években írt munkája nyomán az „uralkodó elit” körvonalait igyekszik feltárni az egyes nyugati országokban. Például ennek szellemében készítette el az angol John Scott „Who rules in Britain?” című monográfiáját 1991-ben, de ebben a szellemi hagyományban több könyv is található az elmúlt évtizedekből. A gond azonban ezekkel az elemzésekkel az, hogy tapadva az eredeti marxi termelőeszköz tulajdonosokhoz, mint uralkodó osztályhoz, zömmel csak a szűken vett gazdasági tőkés csoportosulásokkal foglalkoznak. Így a funkcionálisan tagolt modern társadalmak további hatalmi erőforrásai, az ezekkel összefonódó embercsoportok és mindezeknek a különböző tőkéscsoportokhoz kötődései és szerveződései nem kerülnek be az elemzésbe. Úgy tűnik, hogy a marxi elméleti táboron belül az Antonio Gramsci-hoz visszakapcsolódó ún. neo-gramsciánus elméleti irányzat szerzői gyűjtötték össze az elmúlt évtizedekben a legteljesebben az osztársadalmi uralkodó tőkés csoport uralmi technikájának részleteit.

A neo-gramsciánusok – Robert Cox, Kees van der Pijl, Stephen Gill stb. - az 1980-as évek elejétől a nemzetközi politikai viszonyok kutatásának egyik ágában, a nemzetközi politikai gazdaságtanban kezdtek egy kutatási irányzattá összeállni, miután a globális szinten szerveződő gazdasági és politikai uralmi rend feltárásában Antonio Gramsci írásaiból igyekeztek kiemelni fogalmi kiindulópontokat. A legfontosabb kiegészítésük, mellyel a szűk gazdaságközpontú marxi elméletet korszerűbbé tudták tenni, az „organikus értelmiség” fogalmának beemelése volt elemzésükbe. Gramsci kiemelésében ugyanis az állami és a szélesebb politikai hatalom megszerzése és folyamatos megtartása egy-egy tőkés csoport - vagy ezekkel szembenálló más társadalmi csoport - számára csak az eszmei síkon tevékenykedő „organikus értelmiség” megszervezésével biztosítható. Az ezek által folyamatosan kifejtett elméleti érvekkel, ábrázolásokkal tud egy csoport átfogóbb társadalmi csoportokat maga mellé állítani, illetve a hatalomért folyó küzdelemben konkurens más csoportok céljait, érveit a háttérbe szorítani. A Gramsci által leírt elemzés az elmúlt évtizedek társadalomfejlődésében kibomlott szellemi jellegű alrendszerek fontosságának növekedésével ma még inkább érvényes, és ezzel a neo-gramsciánusok be tudták hozni a globális uralmi rend elemzésébe a tőkés csoportokon túl a tömegkommunikációban, az egyetemi-akadémiai szférában, a művészeti alrendszerek egyes szektoraiban stb. az uralmi renddel meglévő összefonódásokat.

Számunkra tehát a társadalom kettős szerkezetének uralmi dimenziójában ez az elméleti irányzat bizonyul a legmegfelelőbbnek, és erre támaszkodni lehet az összegyűjtött információk utáni kutatásban. Szemszöge - a nemzetközi politikai gazdaságtan irányzataként – eleve a globális gazdasági és politikai uralmi rendre összpontosul, és nem a nemzetállami társadalmak szintjére, így azt 1980-as évektől kialakult uralmi realitást a nyugati civilizációs kör társadalmában közvetlenül képes az elemzés középpontjába állítani. A tőkés

csoportok melletti „organikus értelmiség” szellemi-kulturális alátámasztó tevékenységének elemzésével pedig a funkcionálisan tagolt társadalmak erőforrásainak a teljességét képes behozni a vizsgálódásba. Persze a funkcionális rendszerelmélet belátásaival, a tagolt tömegkommunikációs, egyetemi-akadémiai, egyes művészeti szektorokbeli, jogi alrendszerbeli stb. bontással, bennük a reputációs mechanizmusok működésével, jobban fel lehet tárni az organikus értelmiség szerepének aspektusait és összefonódásuk mechanizmusait a pénztőkés csoportokkal, mint azt a neo-gramsciánusok teszik, de első fokon az általuk összegyűjtött információk problémamentesen felhasználhatók a társadalom kettős szerkezetének elemzéséhez.

Példaképpen nézzünk meg néhány összetevőt, melyeket mint a globális uralmi rend hordozójának, a „transzatlanti uralkodó osztálynak” elemeit vizsgálták a neo-gramsciánus írók.

3. A transzatlanti uralkodó osztály szerveződése

Milyen szálakkal és intézményekben fonódnak össze az egyes tőkés csoportok globális szinten, vagy legalább a nyugati civilizációs kör egészének szintjén, és a másik oldalról: az összefonódott transzatlanti uralkodó osztályon belül milyen főbb törésvonalak vannak? E kérdésekre a főbb válaszok a következők:

1. A globális szinten működő vállalatközi tőkés csoportok a legteljesebben összefonódnak a banktőkével az utóbbi dominanciája mellett. Mint John R. Munkins írta, az Egyesült Államok összes multinacionális cége mögött a legnagyobb amerikai bankházak és a velük összefonódó biztosítótársaságok állnak, és a kontinentális Európa országaiban is a banki- és a vállalatközi tőkés csoportok közös tulajdonlása a jellemző. A kettő között annyi különbség azért van, hogy míg az amerikai multik közvetlenebbül állnak a részvénytőzsde értékelése alatt, és ez rögtön szankcionálja a gyengébb vállalati teljesítményt a részvényárak zuhanása formájában, addig a kontinentális Európa - főként a németek - nagyvállalatai közvetlenebbül együtt működnek az őket finanszírozó bankokkal, és ez utóbbiak szorosabban beleszólhatnak működésükbe. Például így, míg az amerikai esetben egy nagy cég veszteségei miatt könnyen csődbe mehet egy részvényárzuhanás után, addig az európai sorstársa a közvetlen banki összefonódással még jó ideig kitarthat, és működési struktúráját sem kell nagyon megváltoztatni ezután. A banki- és a pénztőkés csoportok dominanciája azonban általánosan létező jelenség mindkét térségben.
2. Az összefonódás egyik intézményi mechanizmusát a közös igazgatói/felügyelő bizottsági tagságok („joint directorates”) jelentik. A tényleges tulajdonosi összekötöttséget, melyet a tudatos eltakarások és a közvetítő láncszemek beiktatása miatt sokszor nem lehet feltárni, legtisztábban a közös igazgatói tagság, vagy enyhébb esetben felügyelő bizottsági tagság, még enyhébb esetben csak tanácsadó testületi közös tagság mutatja meg a vállalatok és a

bankok között. Ha például egy banknak egy „executive director” szintű embere - esetleg több is - van egy nagy vállalatnál, akkor az stabil tulajdonosi összekötöttséget valószínűsít a két szervezet között, ha csak felügyeleti bizottsági vagy csak tanácsadói testületi szintű ez a közös tagság, akkor csak lazább, esetleg stratégiai szintű ellenőrzést takar ez, de operatív együttműködés nem áll fenn ezek között. Ezekre az összefüggésekre figyelve több vizsgálat folyt le a „joint directorate” mechanizmusainak feltárására az elmúlt években a nagy multinacionális vállalatok és a nagy amerikai illetve európai bankok kapcsolati hálózata vonatkozásában. A közös igazgatósági tagságok sűrűségét és ezek intenzitását (igazgatói, felügyelő bizottsági vagy csak tanácsadó testületi) figyelembe véve el lehet választani az amerikai-brit-holland (pontosabban: New York-London City-Amszterdam) bankár csoportok közötti sűrűbb összefonódás hálózatát, ugyanígy a Párizs-Montreal-Brüsszel (francia-kanadai-belga) bankár csoportok és az ezek köré szerveződött vállalkozói tőkés birodalmak hálózatát. De ez alapján lehetett látni, hogy a globális szinten uralkodó szerepet betöltő amerikai-angol-holland bankár csoportokkal szemben a német banktőke és a köré szerveződött vállalkozói nagytőke a legnagyobb német bank, a Deutsche Bank vonzáskörében alakult ki az 1980-as évek elejére, míg a második legnagyobb német bank, a Dresdner Bank az amerikai banktőke német hídfőállását jelentette. Ez a szembenállás oda vezetett az 1980-as évek második felében, hogy az amerikaiaktól független maradt német banktőke - nyilvános konfrontációban az amerikai tőkével - megkísérelt kidolgozni a széteső szovjet blokk térségének országai számára egy újjáépítési tervet, ám az erről folytatott nemzetközi vitákban az amerikaiak és az angolok részéről éles támadás indult meg ellene, majd ezután több merénylet is meggyengítette a német tőkés csoportok vezérkarait - például Alfred Herrhausen, a Deutsche Bank elnöke is egy ilyen merénylet áldozatául esett 1989 nyarán - és végül is megghiúsult ez a terv. Az 1990-es években azután könyörtelen háboruszkodás folyt a blokkok között, és például a Deutsche Bank felvásárolta a Dresdner Bank-ot, az amerikaiak német hídfőállását, míg fordítva, a Deutsche Bank legnagyobb ipari multinacionális vállalatát, a Mannesmann-t az angol világ cég, a Vodafone vásárolta fel. A legújabb hírek szerint pedig az amerikai J. P. Morgan - miután 2003 végén a Chase Manhattan Bank-kal fuzionálva a világ legnagyobb bankjává vált - kérdést intézett a német külügyminisztériumhoz, hogy ellenséges cselekedetnek tekintené-e, ha felvásárolná a közeljövőben a Deutsche Bank részvényeinek többségét? A globális szintű banktőke, és ezen belül az amerikai-angol-holland bankár csoportok dominanciája a jelek szerint így még erősebbé válik a jövőben.

3. Egy másik összefonódást és szerveződést jelent a globális tőkés csoportok számára a nemzetközi szintű tervező-tanácskozó fórumok léte. Azt is lehet mondani, hogy míg a „joint directorate” hálózatok révén a szűkebb gazdasági koordináció jön létre a világot behálózó transznacionális cégek és bankár csoportok között, addig a tervező-

tanácskozó fórumokon a szélesebb politikai-ideológiai kérdések kerülnek egyeztetésre. Ezek közül négy szerveződést szoktak kiemelni az elemzések: a Bilderberg Csoportot, a Trilaterális Bizottság-ot, a davosi Világgazdasági Fórumot, és a Nemzetközi Kereskedelmi Kamarát. Különösen a Bilderberg Csoport nagyon zárt - alig negyven-ötven állandó taggal -, és a nyilvánosság háta mögött sokszor a legalapvetőbb nemzetközi szervezetek létrehozásánál volt döntő szerepe az elmúlt évtizedekben. Több kormányfő, államfő a tagja volt az elmúlt évtizedekben, néhányan a nagy médiabirodalmak vezérei közül, a legnagyobb amerikai bankházak képviselői, és ezek rendszeres találkozókon tárgyalták meg a nyugati világ aktuális kérdéseit, vonták be a fiatalabb, de reménytelinek tűnő politikusokat tanácskozásaikba, és megfelelő értékelés után támogatták ezeket a csúcspozícióért vívott küzdelmekben. Például Bill Clinton, volt amerikai elnök így került kapcsolatba a Bilderberg Csoporttal, és az ezek mögött álló világot átfogó hálózat a legerőteljesebben támogatta az elnöki poszt megszerzésében a '90-es évek elején. A Trilaterális Bizottságot - épp a Bilderberg Csoport egyik ülésén megtervezve ezt 1972-ben - David Rockefeller, a Chase Manhattan Bank elnöke hozta létre, és noha ez nem működik olyan konspiratív módon, a nyilvánosságot szigorúan kerülve, mint az őt szülő másik szervezet, azért jórészt ez is a színpalak mögött koordinálja - itt már a japán tőke képviselőit is bevonva - a globális uralmi rend kérdéseit.

4. Az uralmi rend egy másik összefonódó tartó oszlopát jelentik a nemzetközi szintű nagy intézmények apparátusában kiépített hálózatok. Már látható volt, hogy miképpen alakította át a Világbank és a Valutaalap felsőapparátusát az 1980-as évek monetáris-neoliberális váltása után az amerikai pénzoligarchia befolyása, de ugyanígy az Európai Unió brüsszeli apparátusának több tízezres állományában is tervszerű hálózat-építést folytatnak már sok éve. Ennek révén a tagállamok parlamentjei és kormányai valamint az Európai Parlament által csak kis részben ellenőrzött brüsszeli apparátus belső hálózatainkább függenek a globális szintű tőkés csoportok félig magán, félig államközi intézményeitől, mintsem az Unió szerveitől. Általában is jellemző a globális tőkés uralkodó csoport stratégiájára, hogy mind egy-egy államon belül igyekszik a többségi parlamenti kormánytól leszakítani a számára fontos intézményeket - felszínén a „hatalommegosztás” és a „független szakmaiság” fontosságát hangoztatva - mind nemzetközi szinten ilyen, államok által ugyan finanszírozott, ám ténylegesen nem felügyelt szervezeteket létrehozni, és ezután a globális szintű szervezethezükre támaszkodva ők veszik ellenőrzés alá e szervek csúcapparátusát, ők töltik fel ezek sorait bizalmi embereikkel. Ennek még egy további leágazása, hogy e globális csoport a külügyi és a pénzügyi főtisztviselői kart az egyes államok apparátusán belül is igyekszik bevonni a tagjai által uralt nemzetközi hálózatokba, és ennek révén (és folyamatos jutalmazások, támogatások de esetleg szankcionálások útján is) ezek ezután inkább követik az e hálózatok által diktált prioritásokat, mintsem saját kormányuk politikai céljait.

Mellékesen megjegyezve, az Európai Unió legnagyobb problémája épp ebben áll, és csak az egyik oldal hangsúlyozását jelenti az a sokszor hallott megállapítás, hogy nincs kontroll alatt a brüsszeli bürokrácia, és „demokratikus deficit” van ezen a szinten. Még ennél is nagyobb baj azonban az, hogy miközben a tagállami parlamentek és kormányok, valamint az Európai Parlament alig tudja ellenőrizni a brüsszeli uniós apparátust, addig a globális pénzligarchia a fórumaikon és a már létrehozott belső hálózataikon keresztül saját céljai szerint tudja irányítani ezt az apparátust.

5. Végül a globális uralkodó osztály neo-gramscsiánus értelemben vett „organikus értelmiségének” szerveződésére kell kitérni, amely döntő szerepet játszik abban, hogy a globális szinten szerveződő pénzligarchia, mint a transzatlanti uralkodó osztály le tudta gyűrti az egyes nemzetállamokon belüli ellenállásokat - lassanként a nyugati civilizációs kör összes országában -, és tartósítani tudja az ellene fellobbanó mozgalmakkal szemben is a globális uralmi rend meghatározó erejét. A funkcionalista rendszerelmélet szétbontottabb fogalmai szerint, itt a nagy reputációt - esetleg épp a pénzligarchia könyvterjesztése, médiafelléptetései stb. révén is – szerzett társadalomtudósok, írók, filozófusok és médiaértelmiségi alakok jönnek elsősorban számba illetve ezek nyilvánosság előtti tevékenysége. Ezek egy része ugyan közvetlenül is részt vesz állandó tagként vagy csak rendszeres meghívottként a már ismertetett globális szintű tervező-tanácskozó testületekben, vagy az ezek mellett előkészítő-végrehajtó feladatokat is ellátó intézetek munkájában, de ez csak pár tucat, országok között ingázó entellektüelt jelent, és igazán nagy tömegben, több százas vagy akár ezres nagyságrendben egy-egy országon belül tevékenykednek. Mivel alapvetően a nemzetállami szerveződés hagyományos intézményeinek lebontásával, az organikusabb képződmények és kollektívák szerepének csökkentésével és ezek individuumok feletti ellenőrzésének eltüntetésével (és így az atomizált egyének tömegeinek kialakítása útján) megy előre fő folyamataiban a globális uralmi rend és a globális gazdasági rend létrehozása, az ezekkel az intézményekkel a szabadelvűség és az individuális szabadság talaján mindig is szembenálló liberális eszmék mentén történt meg és történik napjainkban is a globális pénzligarchia organikus értelmiségének szerveződése. Eredetileg ugyan a felvilágosodás menetében nem e célok és e hatalmak érdekében alakultak ki a liberális eszmék, hanem a feudális önkény és a tompa hagyományok egész életet behálózó szokásvilága elleni lázadásként, de a pátosszal telt liberális ideológia mai alkalmazása kiválóan alkalmasnak bizonyult a globális uralmi rend és a piacot uraló pénzligarchia pozíciójának kialakításhoz. Közép-Kelet-Európában pedig ehhez jön még a totális állami kontrollal szembenállás közeli emléke, és ez különösen hatásossá teszi itt a liberális eszmekört, nem észlelve a szélesebb tömegek által, hogy itt épp egy új uralmi rend felépítése érdekében történik meg a korlátlan individuális „szabadság” hangsúlyozása. A politológiai irodalomban, de a szélesebb

szóhasználatban is a „balliberális” („leftliberal”, „linksliberale”) értelmiségi csoport elnevezése terjedt el azokra a csoportokra a nyugati civilizációs kör országaiban, melyeknek a transznacionális vállalatokat uraló banktőkés csoportok és ezek médiabirodalmi az egyes országokban óriási támogatást adnak, és a középpontba emelik ezeket eszméik terjesztésében és a közvélemény e szerinti formálásában. E csoportok szociológusai, filozófusai, politológusai, közgazdászai a „gyámkodó” állam szerepének visszaszorításában és a pénztőke szabad mozgásának elősegítésében élharcosok, továbbá a parlamenti többségi kormány alól - és így a milliók választásának ellenőrzése alól - az intézmények kivonásának propagálói a hatalommegosztás jogállami eszméjére és a független szervek „szakmaiságára” hivatkozva, sőt újabban az emberjogi univerzalizmus alapján már az amerikaiak által vezetett Nyugat szabad háború indításának propagálása is megjelent e csoport közvélemény előtti repertoárjában. Igaz, hogy ez törést is okozott soraik között, és a magukat balliberálisnak valló értelmiségiek egy része nem szállt be ebbe. Ezzel a közvélemény előtti véleményformáló munkával eleinte csak a nemzeti társadalmi szerveződést jobban védő értelmiségi körök és politikai erők álltak szemben, és így általában mint a „bal és a jobb” politikai oldal nyilvánosság előtti küzdelme jelent meg a globális erők balliberális csoportjaival szembeni konfrontáció, de a következmények észlelése után már a hagyományos baloldali szociáldemokrácia eszméit védő értelmiségi körök is mozgalomba szerveződnek ellenük. Így az 1990-es évek végétől erősödő antiglobalista mozgalmak egyaránt feltöltődnek jobbról és balról is tagsággal. Ennek fő alakja volt halála előtt a magát mindig is baloldalinak valló Pierre Bourdieu, és a globális uralmi renddel és a balliberális értelmiségi csoportokkal szembefordulása után mint „szociológiai terroristát” kezdték kezelni a tömegmédiákban a széles közvélemény előtt.

Irodalom

- Abel, Richard L., (1989): Between Market and State: The Legal Profession in Turmoil, in: *Modern Law Review*, 52, S. 285-325.
- Abernathy, Glenn M. (1983): Should the United Kingdom Adopt a Bill of Rights? *Am. Jour. for Comp. Law* 431-479
- Abraham, Henry J. (1980): *The Judicial Process*. Fourth Edition. New York/Oxford: Oxford Univ. Press
- Accardo, Alain/ Philippe Corcuff (1986): *La Sociologie de Bourdieu*. Le Mascaret. Bourdeaux.
- Alemann, Ulrich von/G. Heinze (1979): *Verbände und Staat* (Westdeutscher Verlag, Opladen
- Alemann, Ulrich von (Hrsg)(1981): *Neokorporativismus*. Campus Verlag, Frankfurt/Main
- Alexander, Jeffrey C.: The Mass News Media in Systemic, Historical and Comparative Perspective. In: Elihu, Katz/T. Szecskô (Ed.): *Mass Media and Social Change*. London/Beverly Hills 1981, 17-51.
- Alexy, R.(1979): Zum Begriff des Rechtsprinzips. *Rechtstheorie Beiheft* 1. 59-87
- Allen, Charles K. (1964): *Law in the Making*. Seventh Edition. Oxford: Clarendon Press
- Almond, G.A. (1966): *Comparative Politics*, Boston.

- Ancel, Marc (1976): Some Recent Reforms in the French Legal Profession, in: D. N. McCormick (ed): *Lawyers in their Social Settings*. Edinburgh. S. 21-37.
- Ansart, Pierre (1990): *Les sociologies contemporaines*. Édition du Seuil.
- Apeldoorn van, Bastiaan (2001): *The Struggle over European Order: Transnational Class Agency in the Making of 'Embedded Neo-Liberalism'*. In: Bieler, Andreas/: A. D. Morton (eds.)(2001): *Social Forces in the Making of the New Europe*. Palgrave. Hampshire. 2001. 47-69.p.
- Atkin, Charles K.: *The Impact of Polling on the Mass Media*. *Annals* 1984. March 119-128.
- Baecker, D., (1988): *Information und Risiko in der Marktwirtschaft*, Frankfurt/Main.
- Bangó Jenő (2004): *A luhmanni életmű panorámája*. Rejtjel Kiadó. Budapest.
- Baumann, Zygmunt (1994): *Van-e posztmodern szociológia?* *Replika* 9-10. 7-21 p.
- Beck, Ulrich (1980): *Vertreibung aus dem Elfenbeinturm*. in: *Soziale Welt*
- Beck, Ulrich/ Bonß S. (1989): *Strukturwandel der Theorie und Praxis*, in: *Soziale Welt*, Sonderheft
- Ben-David, Joseph (1971): *The Scientist' Role in Society. A Comparative Study*. (Prentice-Hall) Englewood, New Jersey,
- Ben-David, Joseph (1976): *Science as a Profession and Scientific Professionalism*. In: J.J. Loubser at all (ed.): *Explorations in General Theory in Social Science*, Volume Two S. 874-889, (The Free Press) Glencoe
- Ben-David, Joseph (1977): *Centers of Learning. Britain, France, Germany, United States*. (McGraw-Hill Book Company) New York
- Berger, Johannes (1987): "Autopoiesis: Wie 'systemisch' ist die Theorie sozialer Systeme?", S. 129-152 in: Haferkamp, H./M. Schmid (Hrsg): *Sinn, Kommunikation und soziale Differenzierung. Beiträge zu Luhmanns Theorie sozialer Systeme*, Frankfurt/Main.
- Bergmann, Werner (1981): *Lebenswelt, Lebenswelt des Alltags oder Alltagswelt?* in: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, S. 50-72
- Bette, Karl-Heinz (1984): *Zum Verhältnis von Spitzensport und Wirtschaft in der modernen Industriegesellschaften*. In: K. Heinemann (Hrsg): *Texte zur Ökonomie des Sports*. (Verlag Karl Hofmann) S. 72-91. Schondorf
- Beyme, Klaus von (1969): *Interessenverbände in der westlichen Demokratie* (Piper Verlag,
- Beyme, Klaus von (1973): *Die parlamentarischen Regierungen in Europe* (Piper Verlag,
- Bieler, Andreas/: D. Morton (2001): *Introduction: Neo-Gramscian Perspectives in International Political Economy and the Relevance to European Integration*. In: Bieler, Andreas/: A. D. Morton (eds.)(2001): *Social Forces in the Making of the New Europe*. Palgrave. Hampshire. 2001. 3-24.p.
- Blankenburg, G./H. Treiber (1982): *Interpretationsherrschaft über die Grundrechte als Konkurrenzproblem zwischen Rechts- und (empirisch orientierten) Sozialwissenschaften*. S. 9-39 in: Hassemer, W. (Hg) 1984: *Grundrechte und soziale Wirklichkeit*. Baden-Baden: Nomos.
- Blau, P.M. (1978a): "Parallelen und Kontraste struktureller Analysen", in: ders.(Hg.): *Theorien sozialer Strukturen*, Opladen.
- Blau, P.M. (1978b): "Parameter sozialer Strukturen", in: ders.(Hg.): *Theorien sozialer Strukturen*, Opladen.

- Bollinger, Henrich/ J. Hohl (1981): Auf dem Weg von der Profession zum Beruf, in: Soziale Welt, 32, S. 440-464.
- Boudon, Raymond (1979): Effets pervers et ordre social. P.U.F. Paris.
- Boudon, Raymond (1986): L'idéologie ou l'origine des idées reçues. Fayard. Paris.
- Boudon, Raymond (1995): Le juste et le vrai. Fayard. Paris.
- Bourdieu, Pierre (1978): A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Gondolat. Budapest.
- Bourdieu, P. (1979): La Distinction. Critique sociale du jugement. Les éditions de Minuit. Paris.
- Bourdieu, Pierre (1984): Homo Academicus. Les éditions de Minuit. Paris.
- Bourdieu, P. (1989): La noblesse d'état. Grandes écoles et esprit de corps. Les éditions de Minuit. Paris.
- Bourdieu, P. (1994): Raisons pratique. Sur la théorie de l'action. Édition du Seuil. Paris.
- Bourdieu, P. (1994b): L'emprise du journalisme. In: Actes de la recherche en sciences sociales. 1994 Mars, 101/102. 3-9 p.
- Bourdieu, Pierre (1996): Sur la télévision, suivi de L'emprise du journalisme. Raisons d'agir éditions. Paris.
- Bourdieu, Pierre (1998): Contre-feux. Propos à la résistance contre l'invasion néo-libérale. Raisons d'agir éditions. Paris.
- Bourdieu, Pierre/Passeron, Jean Claude (1981): Soziologie und Philosophie in Frankreich seit 1945. In: Lepenies, Wolf (Hg.): Geschichte der Soziologie. Band 3. 496- 510 p.
- Buckey, Walter (1967): Sociology and Modern Systems Theory (Prentice-Hall Inc. Englewood Cliff, New Jersey
- Campbell, Donald T. (1959): Methodological Suggestion from a Comparative Psychology of Knowledge Process. (Inquiry, S. 152-182)
- Canaris, Claus-Wilhelm (1968): Systemdenken und Systembegriff in der Jurisprudenz. Duncker&Humblott, Berlin
- Canaris, C.-W. (1984): Grundrechte und Privatrecht. Archiv für civilistische Praxis (184) 201-246.
- Canaris, C.-W. (1989): Grundrechtswirkungen und Verhältnismäßigkeitsprinzip in der richterlichen Anwendung und Fortbildung des Privatrechts. Jur. Schulung 162-169.
- Certoma, Leroy G., (1985): The Italian Legal System. London.
- Clark, B. C. (1977): Academic Power in Italy. Bureaucracy and Oligarchy in a National System, Chicago/London.
- Coing, Helmut (1960): Rechtspolitik und Rechtsauslegung in hundert Jahren deutscher Rechtsentwicklung. In: Verhandlungen des 43. Deutschen Juristentages. Band 2. B1-8.
- Coston, Henry (1989): Les financiers qui menent le monde. Nouvelle édition corrigée et augmenté illustré par Chard. Publications Henry Coston. B. P. 92-18, 75862 Paris Cedex 18.
- Crane, Diana (1972): Invisible Colleges (The University Press of Chicago) Chicago
- Crozier, Michel (1982): A bürokrácia jelensége. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Cube, von Felix - Rul Grenzhäuser (1967): Über die Entropie der Gruppen. Verlag Schnelle, Quickhorn.
- David, Rene (1977): A jelenkor nagy jogrendszeri. Budapest: Közgazd. és Jogi K.
- Dawson, John P. (1968): The Oracles of the Law. Ann Arbor: The Univ. of

- Michigan Law School
- Denning, Lord (1983): *The Closing Chapter*. London: Butterworth
- Deutsch, K.W. (1967): *The Nerves of Government*, 2. print New York.
- Dewe, Bernd (1988): *Wissensverwendung in der Fort- und Weiterbildung. Zur Transformation wissenschaftlicher Informationen in Praxisdeutungen*, Baden-Baden
- Diamond, Edwin/S. Bates: *The Spot. The Rise of Political Advertising on Television*. The MIT Press, Cambridge/Massachusetts, 1984.
- Diderichsen, Uwe (1966): *Topisches und systematisches Denken in der Jurisprudence*. NJW, S. 694-699.
- Dilcher, Gerhard (1980): *Der Deutsche Juriestentag 1960 bis 1980. Zeitgeschichte und Rechtspolitik*. München: Beck Verlag.
- Downs, Antony (1962): *An economic theory of political action in a democracy*. In: *Landmarks in political economy*, (Chicago-London) 559-583.
- Durand, Jean-Pierre/Robert Weil (1990): *Sociologie contemporaine*. Editions VIGOT. Paris.
- Dworkin, Ronald (1977a): *Is Law a System of Rules?* in: Dworkin (ed.): *The Philosophy of Law*, (Oxford University Press) London 65-89.
- Dworkin, Ronald (1977b): *Taking Rights Seriously*. (Cambridge, Mass. and London, 1977)
- Epp, Charles (1998): *The Rights Revolution*. Chicago-London. Chicago Univ. Press.
- Erbring, Lutz: *Nachrichten zwischen Professionalität und Manipulation. Journalistische Berufsnormen und politische Kultur*. in: Kaase, Max/W. Schulz (Hrsg): *Massenkommunikation, Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Sonderheft 1989*, 301-313.
- Ehrlich, Eugen (1913): *Grundlegung der Soziologie des Rechts*. München-Leipzig.
- Elias, Norbert (1978): *Zum Begriff des Alltags*, in: Hammerich, K./M. Klein (Hrsg): *Materialien zur Soziologie des Alltags. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. Sonderheft 20*. S. 22-29
- Eschenburg, Theodor (1955): *Herrschaft der Verbände?* (Stuttgart)
- Esser, J. (1956): *Grundsatz und Norm in der richterlichen Fortbildung des Privatrechts*. Tübingen: Mohr.
- Esser, Josef (1970): *Vorverständnis und Methodenwahl in der Rechtsfindung*, Athenäum, Frankfurt,
- Esser, Josef (1972): *Möglichkeiten und Grenzen des dogmatischen Denkens* (In: *Archiv für civilistische Praxis*, 1972. 2-3. Heft 97-103.p.)
- Esser, Josef (1972b): *Metodik des Privatrechts*. In: *Methoden der Rechtswissenschaft. Teil I*. München/Wien: R./Oldenburg Verlag
- Esser, Josef (1974): *Dogmatik Zwischen Theorie und Praxis* In: F.Baur/J.Esser /F.Kübler (Hrsg) *Funktionswandel der Privatrechtsinstitutionen (FS für L.Raiser zum 70. Geburtstag)* J.CB.Mohr (Tübingen, 1974. 517-541.p.)
- Eulau, Heinz/J.D. Sprague (1964): *Lawyers in Politics*. New York: Bobbs-Merril.
- Etzioni, Amitai (1975): *Die aktive Gesellschaft*. (Westdeutscher Verlag) Opladen
- Feyerabend, Paul (1975): *Über einen Versuch, die Vernunft zu retten*. In: *Wissenschaftssoziologie, Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie (Sonderheft 18)*. S. 479-514)
- Feyerabend, Paul (1975b): *Against Method*. (Humanistic Press) London
- Feyerabend, Paul (1978): *Science in a Free Society*. (NLB) London
- Fikentscher, W. (1975): *Methoden des Rechts*. (Band I.: *Romanischer Rechtskreis*; Band II. *Anglo-amerikanischer Rechtskreis*; Band III. *Mitteleuropäischer Rechtskreis*) Tübingen: Mohr.

- Foucault, Michel (1981): *Archeologie des Wissens*. Suhrkamp. Frankfurt am Main.
- Foucault, Michel (1990): *Felügyelet és büntetés. A börtön születése*. Gondolat. Budapest.
- Freidson, Eliot (1983): *The Theory of Profession: State of the Art*. In: Robert Dingwall (ed): *The Sociology of the Professions*, The Macmillan Press, S. 19-38.
- Friedmann, Wolfgang (1972): *Law in a Changing Society*. Second Edition, (Penguin Books)
- Frommel, Monika (1981): *Die Rezeption der Hermeneutik bei Karl Larenz und Josef Esser*, (Ebelsbach, Gremer)
- Fuchs, E. (1909): *Die Gemeenschädlichkeit der konstruktiven Jurisprudenz*. Karlsruhe: Braunschen Hofdruckerei.
- Gadamer, Hans-Georg (1984): *Igazság és módszer*. Budapest: Gondolat
- Geißler, Heiner (1978): *SPD und das Recht - Verfassungsverstöße der SPD und ihre Ursachen*. In: Geißler (Hg): *Recht sichert die Freiheit. Perspektiven der Rechtspolitik in der Bundesrepublik Deutschland*. Bonn: Eichholz Verlag. 109-125.
- Gény, Francois (1917a): *Science of Legal Method*. In: *Modern Legal Philosophy Series Vol. IX*. 1-46 p.
- Gény, Francois (1917b): *The Legislative Technic of Modern Civil Codes*. In: *Modern Legal Philosophy Series Vol. IX*. 498-557 p.
- Gerhard, Jürgens (1989): *Bericht vom Plenum "Ergebnisse und Methoden des empirischen Kulturvergleichs"*, in: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, S. 202-204.
- Giddens, A. (1984): *The Constitution of Society*, Cambridge.
- Gill, Stephen (2001): *Constitutionalising Capital: EMU and Disciplinary Neo-Liberalism*. In: Bieler, Andreas/ A. D. Morton (eds.)(2001): *Social Forces in the Making of the New Europe*. Palgrave. Hampshire. 2001. 47-69.p.
- Gitlin, Todd: *The Whole World is Watching*. Univ. of California Press, 1980. Berkeley.
- Glaser, Barney G. (1964): *Organizational Scientists: Their Professional Careers* (The Bobbs-Merrill Company Inc., New York)
- Glaserfeld, von E.(Hg) (1985): *Einführung in den Konstruktivismus*, München: Oldenburg.
- Gouldner, Alvin W. (1976): *The Dialectic of Ideology and Technology*, London.
- Grünberger, W. (1985): *"Das Auge des Systems: Handeln und Beobachten in den sozialen Systemen N. Luhmanns"* in: *PVS-Literatur* S. 5-13.
- Guttmann, Allen (1978): *From Rituals to record. The Nature of Modern Sports*. Columbia Univ. Press. New York.
- Habermas, J. (1971): *"Was leistet die Systemforschung?"*, in: Habermas/Luhmann: *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie?* Frankfurt am Main.
- Habermas, Jürgen (1973): *Der Universalitätsanspruch der Hermeneutik*. In: uö: *Kultur und Kritik*. Frankfurt/Main: Suhrkamp
- Habermas, Jürgen (1971): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Gondolat Kiadó.
- Habermas, J.,(1981): *Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt/Main: Suhrkamp
- Habermas, Jürgen (1984): *Aspekte der Handlungsrationalität*. In: ders. *Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns*. (Suhrkamp) Frankfurt/Main
- Habermas, Jürgen (1992): *Faktizität und Geltung*. Suhrkamp. Frankfurt am Main.
- Hagstrom, W.,(1965): *The Scientific Community*. New/York/London: Basic Books Inc.

- Halberstam, David: Mert övék a hatalom. Európa Könyvkiadó 1988.
- Hall, Richard (1983): Theoretical trends in the sociology of occupations, in: *Sociological Quarterly*, 24, S. 5-23.
- Hassemer, Winfried (Hg) (1987): *Strafrechtspolitik*. Frankfurt/Main: Peter Lange Verlag.
- Häberle, P. (1975): Die offene Gesellschaft der Verfassungsinterpreten. *Jur. Zeitung* S. 279-305.
- Heller, A., (1978): *Das Alltagsleben. Versuch einer Klärung der individuellen Reproduktion*. Frankfurt/Main: Suhrkamp
- Heller, Agnes (1984): *Everyday Life*, London: Routledge & Kegan Paul
- Hellyer, Paul (1998): A globális pénzügyi válság túlélése, avagy a remény gazdaságtana. Altern-csoport, Gondola '96 Kiadó. Budapest.
- Heyn, Jürgen: Die Medienlandschaft Westeuropas. In: H.-G. Wehling (Hrsg.): *Medienpolitik*. Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart/Berlin/Köln 1987, S. 162-211.
- Hirschhorn, Monique (1988): *Max Weber et la sociologie française*. Editions L'Harmattan. Paris.
- Hommerich, C./R. Werle (1987): Die Anwaltschaft zwischen Expansionsdruck und Modernisierungszwang - Wandlungstendenzen einer klassischen Profession, in: *Zeitschrift für Rechtssoziologie*, 8, S. 122.
- Huntington, Samuel (1997): *A civilizációk összecsapása*. Európa Kiadó. Budapest.
- Jakab Zoltán: Megszerkesztett valóság. T. K. Műhely XI. évf. 19. sz.
- Johnson, Terence J. (1972): *Professions and Power*, London.
- Kaufmann, Arthur (1972): *Rechtsphilosophie im Wandel*. Köln: Athnäum
- Kaufmann, Arthur (1984): *Beiträge zur juristischen Hermeneutik*. Köln: Carl Heynemanns Verlag
- Kirchheimer, Otto (1965): Der Wandel des westeuropäischen Parteiensystems. *PVS* 20-41.
- Kiss, G. (1990): *Grundzüge und Entwicklung der Luhmannschen Systemtheorie*, Stuttgart.
- Klingemann, Hans-Dieter - K. Voltmer: Massenmedien als Brücke zur Welt der Politik. Nachrichtennutzung und politische Beteiligungsbereitschaft. in: Kaase, Max/W. Schulz (Hrsg): *Massenkommunikation, Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Sonderheft 1989*, 221-238.
- Knorr-Cetina, K. (1982): "Scientific Communities or Transpistemic Arenas of Research?", in: *Social Studies of Science* vol. 12. S. 112-135.
- Knorr-Cetina, K. (1984): *Die Fabrikation von Erkenntnis. Zur Anthropologie der Naturwissenschaft*, Frankfurt/Main.
- Kolosi, T. (1987): *A tagolt társadalom*, Budapest
- Kötz, Hein (1988): Die Zitierpraxis der Gerichte. Eine vergleichende Skizze. *RabelsZ.* (52) 644-662.
- Krawietz, Werner (1978): *Juristische Entscheidung und wissenschaftliche Erkenntnis*. (Springer Verlag,) Wien-New York
- Kriele, M. (1975): *Theorie der Rechtsgewinnung*. Berlin/New York: Duncker & Humblot.
- Kulcsár, K. (1976): *A jogszociológia alapjai*. Budapest: Közgazd. és Jogi K.
- Ladeur, K.H., (1985): Perspektiven einer postmodernen Rechtstheorie. Zur Auseinandersetzung mit N. Luhmanns Konzept der "Einheit des Rechtssystems". *Rechtstheorie* 16: 383-427.
- Ladeur, K.H., (1988): *Computerkultur und Evolution der Methoden diskussion in der Rechtswissenschaft*.

- Langenbruch, Wolfgang R.: Grenzen (fernseh)mediatisierter Politik. In: F.-E. Böckelmann (Hrsg.): Medienwelt und Politik. Mediatisierte Politik und politischer Wertewandel. Wissenschaftsverlag Valter Spiess Berlin 1989 S. 88-96.
- Larenz, K. (1979): Methodenlehre der Rechtswissenschaft. 4. Aufl. Berlin /New York: Duncker & Humblott
- Larson, M.S. (1977): The Rise of Professionalism. A Sociological Analysis. (University of California Press) Berkeley
- Layder, D. (1981): Structure, Interaction and Social Theory, London.
- Lazzer, Dieter de (1975): Rechtsdogmatik als Kompromissformular. In: Dubischar /Folkes (Hg): Dogmatik und Methode. München: Sprictor.
- Lemert, Charles (1982): French Sociology Since 1968: Rupture and Renewal. Columbia University Press. New York.
- Lesser, Jack A./Robert F. Lusch (1988): Entropy and the Prediction of Consumer Behavior. Behavioral Science 33: 282-291.
- Lockwood, David (1969): Soziale Integration und Systemintegration. In: W. Zapf (Hrsg): Theorien des sozialen Wandels. (Köln 1969)
- Loewenstein, Karl (1963): Verfassungslehre (Springer Verlag)
- Loewenstein, Karl (1967): Staatsrecht und Staatspraxis von Großbritannien. (Springer Verlag) Berlin-New York-Heidelberg
- Lowi, Theodore J./B. Ginsberg (1999): Politics by Other Means. Politicians, Prosecutors and the Press from Watergate to Whitewater. Revised and Updated Edition. W. W. Norton and Company. New York-London.
- Luhmann, Niklas (1965): Grundrechte als Institution. Ein Beitrag zur politischen Soziologie. (Duncker & Humblott Verlag) Berlin
- Luhmann, Niklas (1970): Selbststeuerung der Wissenschaft, in: *Ders.*, Soziologische Aufklärung: Aufsätze zur Theorie sozialer Systeme, Band 1., Opladen. S. 232-252.
- Luhmann, Niklas (1970): Soziologische Aufklärung Band 1. (Westdeutscher Verlag) Opladen
- Luhmann, Niklas (1971a): Funktionen der Rechtsprechung im politischen System. In: *ders.*: Politische Planung. (Westdeutscher Verlag 1971) Opladen
- Luhmann, N. (1971b): Sinn als Grundkategorie der Soziologie, in: Habermas/Luhmann: Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie? Frankfurt am Main.
- Luhmann, Niklas (1972): Rechtssoziologie (Rowohlt, 1972.)
- Luhmann, Niklas (1974): Rechtssystem und Rechtsdogmatik (Kohlhammer Verlag, Stuttgart, 1974)
- Luhmann, Niklas (1975): Soziologische Aufklärung Band 2. (Westdeutscher Verlag) Opladen
- Luhmann, Niklas (1975): Weltzeit und Systemgeschichte. In: *ders.*: Soziologische Aufklärung. Band 2 (Westdeutscher Verlag) Opladen
- Luhmann, N. (1977): "Interpenetration - Zum Verhältnis personaler und sozialer Systeme", in: Zeitschrift für Soziologie (6) S. 62-76.
- Luhmann, Niklas (1981): Ausdifferenzierung des Rechtssystems. In: *ders.*: Ausdifferenzierung des Rechtssystems. (Suhrkamp) Frankfurt/Main
- Luhmann, Niklas (1981): Die Profession der Juristen: Kommentare zur Situation in der Bundesrepublik Deutschland. In: *ders.* Ausdifferenzierung des Rechtssystems. (Suhrkamp) 173-191
- Luhmann, Niklas (1981): Ist Kunst kodierbar?, in: *Ders.* Soziologische Aufklärung Band 3., Opladen.

- Luhmann, Niklas (1981): Progressiv und konservativ - Aus systemtheoretischer Sicht, in: Ders., Soziologische Aufklärung Band 3., Opladen.
- Luhmann, N. (1983): Das sind Preise, in: Soziale Welt (34) S.153-170.
- Luhmann, Niklas (1984): Soziale Systeme Frankfurt/Main: Suhrkamp
- Luhmann, Niklas (1984b): Zum Begriff der sozialen Klasse. Giuffr  Editore. Milano. 78.p.
- Luhmann, Niklas (1985): Die R ckgabe des zw lfsten Kamels (Manuskript) Bielefeld
- Luhmann, Niklas (1986): Die Codierung des Rechtssystems. Rechtstheorie 17. 171-203.
- Luhmann, Niklas (1987): Archimedes und wir. Merve Verlag.
- Luhmann, N. (1988): Wissenschaftstheorie, Bielefeld. (Manuskript)
- Luhmann, Niklas (1989): Theorie der politischen Opposition. Zeitschrift f r Politik, 36, S. 13-26.
- Luhmann, N. (1990): Gesellschaftstheorie, Bielefeld. (K zirat)
- Luhmann, Niklas (1990b): Das Recht der Gesellschaft. (K zirat) Bielefeld.
- Luhmann, Niklas/K.E. Schorr (1979): Reflexionsprobleme im Erziehungssystem.
- Luk cs Gy rgy (1965): Az eszt tikum s j toss ga. Akad mia.
- Luk cs G rgy (1976): A t rsadalmi l t ontol gi j hoz. Magvet .
- Lyotard, Jean-Francois (1988): Mi a posztmodern? Nagyvil g. 1988/3.
- Macdonald, Keith/G. Ritzer (1988): The Sociology of the Profession. Dead or alive?, in: Work and Occupations, 15, S. 251-272.
- Martindale, D. (1966): Talcott Parsons Theoretical Metamorphosis from Social Behaviorism to Macrofunctionalism. In: u : Community, Character, Civilization. Housh n-Wifflin. Boston 1963. 68-78.
- Martinek, Michael (1983): Der Weg des Common Law zur allgemeinen Bereicherungsklage. Ein sp ter Sieg des Pomponius?. RabelsZ. (47) 284-335.
- Maturana, Humberto (1982): Erkennen. Die Organisation und Verk rperung von Wirklichkeit. (Viehweg)
- McMichael, Philip (1995): The New Colonialism: Global Regulation and the Restructuring of the Interstate System. In: Smith, D. A./B r cz J. (ed.): A New World Order? Global Transformation in the Late Twentieth Century. Greenwood
- Mendras, Henri/Verret Michel (eds.)(1988): Les champs de la sociologie fran aise. Armand Colin. Paris.
- Merton, Robert K. (1973): The Sociology of Science. The University of Chicago Press (Chicago and London)
- Merton, Robert K. (1973): Priorities in Scientific Discovery. In: ders. The Sociology of Science (The University of Chicago Press) S. 2286- 325. Chicago-London
- Merton, Robert K. (1973): The Matthews-Effect in Science. In: ders. The Sociology of Science, S. 439-460.
- Merton, Robert K. (1973): Age, Aging and Age Structure in Science. (With Harriet Zuckermann) In: ders. The Sociology of Science, 497-560.
- Mills, W.C. (1970): Hatalom, politika, technokrat k. KGJ. Budapest.
- Morton, F.-L. (1988): Judicial Review in France: A Comparative Analysis. Am. Journal of Comp. Law. (36) 89-110.
- Mulkay, Michael J. (1972): The Social Process of Innovation: A Study in the Sociology of Science, London: Macmillan
- M nch, Richard (1984): Struktur der Moderne (Suhrkamp) Frankfurt/Main

- Naucke, Wolfgang (1978): Entwicklung der allgemeinen Politik und der Zusammenhang dieser Politik mit dem Strafrecht in der Bundesrepublik Deutschland. In: Hassemer, Winfried (Hg) (1987): Strafrechtspolitik. Frankfurt/Main: Peter Lange Verlag.
- Noelle-Neumann, Elizabeth: Die Schweigespirale. Öffentliche Meinung - unsere soziale Haut. Piper 1980.
- Nonet, Philippe/Selznik, Philip (1979): Law and Society in Transition Toward Responsive Law (New York)
- Offe, Claus (1986): Die Utopie der Null-Option. (Modernität und Modernisierung als politische Güterkriterien) Soziale Welt (Sonderheft) S. 97-117
- Parsons, T. (1937): The Structure of Social Action, New York.
- Parsons, T. (1951): The Social System, New York.
- Parsons, T. (1952): A Sociologist Looks at the Legal Profession In: ders. Essays in Sociological Theory. (The Free Press 1954) 370-386.
- Parsons, T. (1953): "Values, Motives and Social Action", in: Parsons et. al.: Working Papers in the Theory of Social Action, New York.
- Parsons, Talcott (1966): Societies. Evolutionary and Comparative Perspectives (Englewood-Cliffs)
- Parsons, Talcott (1968): Professions. In: International Encyclopedia of the Social Sciences, Volume 12. 536-547. (The Macmillan Company and the Free Press)
- Parsons, Talcott (1971): The Systems of Modern Societies (Englewood-Cliffs 1971)
- Parsons Talcott (1973): The American University. Harvard Univ. Press.
- Parson, Talcott (1975): Soziologie - autobiographisch. Ferdinand Enke Verlag. Stuttgart.
- Parsons, Talcott (1977): The Evolution of Society. Englewood Cliffs.
- Parsons/Shils (1951): Towards a General Theory of Action. The Free Press. New York.
- Parsons/Bales/Shils (1953): Working Papers in the Theory of Action. The Free Press. New York.
- Parsons, Talcott/G. Platt (1973): The American University (Harvard University Press)
- Paton, George W. (1972): Jurisprudence. Oxford: Clarendon Press
- Pawlovski, Hans-Marton (1987): Rechtsstaat ohne Rechtsdogmatik. In: Krawietz/Ott(Hg): Formalismus und Phänomenologie im Rechtsdenken der Gegenwart. Berlin: Duncker & Humblot.
- Pethő Bertalan (1992): A posztmodern. Gondolat. Budapest.
- Pijl, van der, Kees (1984): The Making of an Atlantic Ruling Class. London. Verso.
- Pijl, van der, Kees (2001): What Happened to the European Option for Eastern Europe? In: Bieler, Andreas/ A. D. Morton (eds.) (2001): Social Forces in the Making of the New Europe. Palgrave. Hampshire. 2001. 185-206.p.
- Pokol, Béla (1981): A törvényelőkészítés mechanizmusa. Gazd. és Jogtud. 1981/1. 215-255.
- Pokol, B. (1990a): "Professionelle Institutionensysteme oder Teilsysteme der Gesellschaft? Reformulierungsvorschläge zu Niklas Luhmanns Systemtypologie", in: Zeitschrift für Soziologie S. 21-34.
- Pokol, B. (1990b): Komplexe Gesellschaft. Eine der möglichen Luhmannschen Soziologien. Brockmeier Verlag. Bochum.
- Pokol, B. (1991): A professzionális intézményrendszerek elmélete. Budapest.

Felsőoktatási

Koordinációs Iroda.

Pokol, B. (1991b): Tömegkommunikáció és politika. Világosság 1991/11.

Pokol Béla (1993): Habermas jogfilozófiája. Magyar Filozófiai Szemle. 1993/5.

Polanyi, Karl (1976): Archaikus társadalom és gazdasági szemlélet) Gondolat,

Pollak, Michael (1978): Gesellschaft und Soziologie in Frankreich. (Tradition und Wandel

in der neueren Soziologie.) Hain Verlag.

Porpora, D. V., (1987): The Concept of Social Structure, New York.

Price, Derek de Solla (1979): Kis tudomány - nagy tudomány. Akademia.

Ránki György (1985): A Magyar Általános Hitelbank szerepe. In: uő: Kényszerpályák. Gondolat.

Kiadó Budapest.

Reese-Schäfer, Walter(1989): Lyotard zur Einführung. Edition SOAK im Junius Verlag.

Hamburg.

Rémy Rieffel (1993): Les intellectuels sous le V.e République. Calmann-Lévy CNRS Édition. Paris.

Rheinstein, Max (1970): Der Rechtshonoratioren und ihr Einfluß auf Character und Funktion der Rechtsornungen. RabelsZ. 1-13-

Ritterspach, T. (1986): Die Verfassungsgerichtsbarkeit in Italien. S. 219-242.

in: Ch. Starck/A. Weber (Hg): Verfassungsgerichtsbarkeit in Westeuropa.

Baden-Baden: Nomos.

Robbins, Derek (1991): The work of Pierre Bourdieu. Open University Press. London.

Ross, Robert J. S. (1995): The Theory of Global Capitalism: State Theory and Variants of

Capitalism on the World Scale. In: Smith, D. A. /Böröcz J. (ed.): A New World Order?

Global Tranformation in the Late Twentieth Century. Greenwood Press. Westport, Connecticut, London.19-36. p.

Rowe, Gerald C. (1985): Tensions in the Role of the Common Law Judge.

RabelsZ. (49) 607-677.

Rödig, Jürgen (Hrsg) (1975): Studien zu einer Theorie der Gesetzgebung (Springer Verlag) Köln

Rusch, Gebhard (1987): Erkenntnis, Wissenschaft und Geschichte. Suhrkamp 1987.

Rüchemeyer, Dietrich (1976): Juristen in Deutschland und in der USA (Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart, 1976)

Sarat, Austin/ S. Scheingold ed. (1998): Cause Lawyering. Political Commitments and Professional

Responsibilities. New York-London. Oxford Univ. Press.

Sartori, Carlo (1987a): Hű társunk a rádió. In: G. Giovannini (szerk.): A kovakötől a szilíciumig. A tömegkommunikációs eszközök története. Püski 1987, 169-196.

Sartori, Carlo (1987b): Az univerzális szem: a televízió. In: G. Giovannini (szerk.): A kovakötől a szilíciumig. A tömegkommunikációs eszközök története. Püski 1987, 197-226.

Scheider, Kurt (1974): Der deutsche Jurist als Bürokrat -

ein strukturell-funktionaler Ansatz. In: Kaupen/Werle (Hg): Soziologische

Probleme juristischer Berufe. Göttingen: Verlag Otto Sachwarz.

Schiller, Dan: Transformation of News in the U.S. Information Market. in: Golding, Peter

(ed.): Communicating Politics. Mass Communication and political Process. Leicester Univ.

- Press. 1986, 19-36.
- Schimank, Uwe (1985): Der mangelnde Akteurbezug systemtheoretischer Erklärungen gesellschaftlicher Differenzierung - Ein Diskussionsbeitrag", in: Zeitschrift für Soziologie (14) S. 421-434.
- Schimank, Uwe (1988): Die Entwicklung des Sports zum gesellschaftlichen Teilsystem. In: R. Mayntz (Hrsg): Differenzierung und Verselbstständigung. (Campus Verlag 1988) S. 181-223.
- Schimank, Uwe (1988b): Gesellschaftliche Teilsysteme als Akteurfiktionen, in: Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 40, S. 619-639.
- Schmid, Michael (1987): Autopoiesis und soziales System. Ein Standortbestimmung, in: Haferkamp, H./Schmid, M. (Hg.): Sinn, Kommunikation und soziale Differenzierung, Frankfurt am Main, S. 25-50.
- Schmidt, Siegfried J.(Hg.) (1987): Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Schüter, W. (1973): Das Obiter Dictum. München: Beck.
- Simitis, Spiro (1972): Die Bedeutung von System und Dogmatik - dargestellt an rechtsgeschäftlichen Problemen des Massenverkehrs, Archiv für die civilistische Praxis 172,
- Simmel, Georg (1890): Über soziale Differenzierung. (Duncker & Humblot) Berlin
- Smelser, N. J. (1986): "From Structure to Order", in: Short, J. F. (ed): The Social Fabric, Beverly Hills. S. 33-38.
- Sommermann, K.-P. (1989): Die richterliche Schutz der Grundrechte in Spanien. S. 23-52 in H. R. Horn (Hg): Richterliche Verfassungskontrolle in Latein Amerika, Spanien und Portugal. Baden-Baden: Nomos.
- Stichweh, R. (1987): "Die Autopoiesis der Wissenschaft", S.447-481, in: D. Baecker et al. (Hrsg): Theorie als Passion. Niklas Luhmann zum 60. Geburtstag, Frankfurt/Main.
- Stichweh, Rudolf (1988a): Inklusion in Funktionssysteme der modernen Gesellschaft. In: R. Mayntz (Hrsg): Differenzierung und Verselbstständigung (Campus 1988) S. 261-295.
- Stichweh, Rudolf (1988b): Differenzierung des Wissenschaftssystems. In: R. Mayntz (Hrsg): Differenzierung und Verselbstständigung (Campus Verlag 1988) S. 45-117.
- Storer, Norman W. (1966): The Social System of Science (Holt Rinehart & Winston)
- Strömholm, Stig (1975): Gesetzvorbereitung in Schweden. In: J.Rödig (Hrsg): Studien zu einer Theorie der Gesetzgebung. (Springer Verlag)
- Stöss, Richard (1987): Parteien und soziale Bewegungen. In: Murphy/Roth (Hrsg): Neue soziale Bewegungen in der Bundesrepublik Deutschland. S. 277- 298.
- Sumner, Graham W. (1978): Népszokások. Gondolat Kiadó
- Szakolczay Árpád (1991): A modernség politikai-filozófiai dilemmái. Michel Foucault írásaiból. Az MTA Szociológiai Kutató Intézetének Kiadványa. Budapest. Teubner, Günther (1982): Reflexives Recht. (Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie
- Teubner, Günther (1984): Verrechtlichung - Begriffe, Merkmal, Grenzen, Auswege; In: F.Kübler (Hrsg) Verrechtlichung von Wirtschaft, Arbeit und Solidarität (Baden-Baden, 293-345.p.)
- Teubner, Günther (1986): Gesellschaftsordnung durch Gesetzeslärm (Florenz,) EUI Working Papers)
- Teubner, Günther/Helmut Willke (1984): Kontext und Autonomie: Gesellschaftliche Selbststeuerung durch reflexives Recht. Zeitschrift für Rechtssoziologie, N. 1. 3-35.
- Thuillier, Guy (1982): Les cabinets ministériels. Presses Universitaires de France. (Que sais-je. No. 1985)

- Touraine, Alain (1971): Az akcionalista szociológiáért. In. A francia szociológia. (Válogatta Ferge Zsuzsa) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 341-362 p.
- Touraine, Alain (1973): Production de la société.
- Touraine, Alain (1984): La retour de l'acteur.
- Tyrell, Hartmann (1978): Anfragen an die Theorie gesellschaftlicher Differenzierung. Zeitschrift für Soziologie.
- Tyrell, Hartmann (1983): Zwischen Interaktion und Organisation: Gruppe als Systemtyp. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Sonderheft.
- Tyrell, Hartmann (1989): Systemtheorie und Soziologie der Familie - Ein Überblick, in: System Familie, 1, S.207-219.
- Viehweg, Theodor (1974): Topik und Jurisprudence. Fünfte, durchgesehene u.erweiterte Auflage. München: Beck
- Voigt, Rüdiger (Hrsg) (1980): Verrechtlichung (Athenäum) Köln
- Voigt, Rüdiger (Hrsg) (1983): Gegentendenzen zur Verrechtlichung (Westdeutscher Verlag) Opladen
- Weber, Jürgen (1977): Interessengruppen im politischen System Bundesrepublik Deutschlands. (Verlag W. Kohlmann)
- Weber, Max (1970): Allam, politika, tudomány. Közgazd. és Jogi K.
- Weinberger, Ota (1987): Recht, Institution und Rechtspolitik. Wiesbaden: Steiner.
- Weischenberg, Siegfried (Hrsg): Journalismus und Kompetenz. Westdeutscher Verlag 1990.
- Wilburg, W. (1950): Entwicklung eines beweglichen Systems im bürgerlichen Recht Graz: Kienreich.
- Wilensky, Harold W., (1972): Jeder Beruf eine Profession? in: T. Luckman/W. M. Sprondel (Hrsg): Berufssoziologie, Köln, S. 198-216.
- Willke, Helmut (1983): Entzauberung des Staates. Überlegungen zu einer sozietalen Steuerungstheorie. (Athenäum) Köln
- Wilson, Geoffrey (1987): English Legal Scholarship, in: Modern Law Review, 50, S. 818-854.
- Winters, Karl-Peter (1990): Rechtsanwaltsmarkt. Chancen, Risiken und zukünftige Perspektiven, Köln.
- Winter, Gerd/V. Gessner (Hrsg) (1982): Rechtsformen der Verflechtung von Staat und Wirtschaft. (Westdeutscher Verlag) Opladen
- Ziman, John (1984): An Introduction to Science Studies. (Cambridge University Press) Cambridge
- Zinke, Horst (1982): Der Erkenntniswert politischer Argumente in der Anwendung und wissenschaftlicher Darstellung des Zivilrechts. Berlin: Duncker & Humblot.
- Zweigert, K./Kötz, H. (1984): Einführung in die Rechtsvergleichung auf dem Gebiet des Privatrechts. Band 1. Tübingen: Mohr (2. neuarbeitete Auflage)